NSVL TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO-INSTITUUT

UUS AEG

I KÖIDE

PRANTSUSE KODANLIKUST REVOLUTSIOONIST
SAKSA-PRANTSUSE SÕJANI JA PARIISI KOMMUUNINI
(1789—1870)

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS"
TARTU 1941

UUS AEG

NSVL TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO-INSTITUUT

UUS AEG

I KÖIDE

PRANTSUSE KODANLIKUST REVOLUTSIOONIST
SAKSA-PRANTSUSE SÕJANI JA PARIISI KOMMUUNINI
(1789—1870)

TOIMETANUD
AKADEEMIK **J. V. TARLE**, NSVL TEADUSTE AKADEEMIA
KIRJAVAHETAJA-LIIGE **A. V. JEFIMOV** JA **F. A. HEIFETS**

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS", TARTU 1941

Tõlgitud teose järgi: Новая история. Часть I. Под редакцией академика Е. В. Тарле, члена-корреспондента АН СССР А. В. Ефимова и Ф. А. Хейфец. Государственное Социально-экономическое Издательство. Москва, 1939. Teose autoreiks on: R. A. Averbuh (ptk-d 16, 17, 22, 29, 30), A. V. Jefimov (ptk-d 1—3, 23, 24, 26—28, 34), A. I. Molok (ptk-d 9—15, 18, 19, 21, 25, 31, 33) ja F. A. Heifets (ptk-d 4—9, 20, 32).

Teose algupärand on NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Üleliidulise Kõrgema Kooli Asjade Komitee poolt lubatud õpperaamatuna riiklike ülikoolide ja pedagoogiliste instituutide ajaloo-teaduskondade jaoks.

Tõlkijad: R. Kleis, M. Tõldsepp, L. Vilmre.

DR. MED. H. NORMANN TARTUS

2

Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu

102 154

Uue ajaloo esimene periood algab Prantsuse kodanliku revolutsiooniga a-il 1789—1794 ja jätkub Saksa-Prantsuse sõjani ning Pariisi Kommuunini a-il 1870—71.

See on „kapitalismi võidu ja kindlustumise periood" (Stalin, Kirov, Ždanov, Märkusi uue ajaloo õpperaamatu konspekti kohta, lk. 26), kodanlike ning kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ja rahvuslike vabastusliikumiste ajajärk.

Pariisi Kommuun, mis avab uue ajaloo järgneva perioodi, oli esimene proletaarne revolutsioon, esimene proletariaadi diktatuuri katse. Selles seisab ta ajalooline tähendus. Kommuun andis esimese hoobi kapitalismile, sellele korrale, mis saavutas oma suurima õitsengu XIX saj. viimsel veerandil. XIX saj. viimsest veerandist algab kapitalismi languse periood. Kapitalistlikud vahekorrad muutuvad üha enam ahelaiks tootvate jõudude arenemisele, nende kasv seostub kriiside teravnemise ning süvenemisega ja klassivõitluse tugevnemisega. Kommuuni ajast algab „kodanluse allakäigu-joone" periood. Kasvavad ja tugevnevad kodanluse „hauakaevajad" — proletariaadi jõud. XX saj. alguses astub kapitalism oma viimsesse — imperialismi staadiumi.

See uue ajaloo periood kestab a-st 1871 kuni Suure proletaarse sotsialistliku revolutsioonini Venemaal ja imperialistliku sõja lõpuni.

Suur sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon 1917. a. kukutas kodanluse võimu Venemaal ja avas uue järgu inimkonna ajaloos. Temaga algab uusim ajalugu.

Uue ja uusima ajaloo uurimine avastab ning selgitab olulise, põhimõttelise vastandlikkuse kõigi kodanlike revolutsioonide ja proletariaadi Suure sotsialistliku revolutsiooni vahel. Kõigis kodanlikes revolutsioonides toimus ühe ekspluataatorite klassi võimu vahetus teise ekspluataatorite klassi omaga. Alles Suur proletaarne revolutsioon hävitas igasugused ekspluataatorite klassid ja muutis põhjalikult kõige laialdasemate töötajate masside seisundi NSVL-s.

Sotsialistlik revolutsioon purustas igasugused ahelad ja vabastas rahva kõigist ekspluateerimise vormidest, parandas põhjalikult ta ainelist olukorda, tegi alatiseks lõpu rahvamasside õigusteta seisundile ja avas väljavaated tõeliselt tihedate rahvusvaheliste sidemete loomiseks rahvaste vahel.

ESIMENE OSA.

EUROOPA JA PÕHJA-AMEERIKA PRANTSUSE REVOLUTSIOONI EELÕHTUL.

1. peatükk.

Euroopa ja koloniaalvalduste poliitiline kaart enne 1789. a.

Lääne-Euroopa riigid ja võitlus ülemaailmalise esikoha pärast asumail. Kui XVI saj. Hispaania ja Portugal esinesid kõige tugevamate ja rikkamate kaubandus- ja koloniaalriikidena Euroopas, siis olid nad XVIII saj. alguseks juba kaotanud oma endise tähtsuse. Raskeks hoobiks Hispaania vägevusele oli revolutsioon Madalmail XVI saj. lõpul. „Võitmatu armaada" hukkumine 1588. a. katkestas lõplikult Hispaania võimu merel. Utrechti lepingu järgi a. 1713 jäi Hispaania ilma oma välisvaldustest Euroopas, välja arvatud Baleaari saared. Kuid väljaspool Euroopat omas ta veel hiiglasuuri asumaid: Aafrikas kuulusid talle tähtis punkt Ceuta ja rida teisi territooriume; Ameerikas — neli asekuningriiki (Mehhiko, Uus-Granada, Peruu, Buenos Aires), kolm kindralkapitanaati (Tšiili, Caracas, Guatemala) ja kaks määratu suurt Põhja-Ameerika ala — Louisiana (mille sai Hispaania Prantsusmaalt pärast Seitsmeaastast sõda) ja Florida, samuti Lääne-India saared (Kuuba, Puerto Rico ja idaosa San Domingost).

Rohkesti asumaid oli säilitanud veel ka Portugal, kes samuti oli oma endise mõju kaotanud. Lõuna-Ameerikas kuulusid talle rikas Brasiilia, Aafrika mandril — asumaad Kongo ja Mosambik, Indias — Goa ja Diu, Hiinas — Macao, lisaks rida saari Atlandi ookeanis ja Okeaanias.

Mõnda aega võis oletada, et esikoht Hispaanialt ja Portugalilt siirdub Madalmaile. XVII saj. 1. poolel olid „Ühendatud provintsid" Euroopas rikkaimaks kaubandusriigiks. Madalmaade laevad — „mere voorimehed" — olid mitte ainult Madalmaade endi, vaid ka teiste Euroopa riikide kaubanduse teenistuses. Madalmaade elanikud, nagu ütleb üks hollandi publitsist, „korjasid mett kõigilt maadelt". Nad kõnelesid, et Norra oli nende

metsaks, Reini ja Garonne'i kaldad — viinamägedeks, Saksamaa, Hispaania ja Iirimaa — lambakopliks, Preisi ja Poola — viljaaidaks, India ja Araabia — aedadeks. Amsterdami börsil võis osta kaupu, mis olid saabunud kõige kaugemaist maadest. A. 1609 asutatud Amsterdami pank laenas raha mitte ainult üksikisikuile, vaid ka riikidele.

„Ühendatud provintside vabariiki" (Madalmaid), eesotsas rikkaima ja tugevaima Hollandi provintsiga, valitses päriliku võimuga asehaldur *(stadhouder* ehk *statthalter)* Oranje soost. Euroopas kuulusid Madalmaade koosseisu, peale seitsme põhiprovintsi [1], osa Brabandist ja Flandria põhjapoolne lõpposa. Väljaspool Euroopat olid Madalmaade tähtsaimaiks koloniaiks Kapimaa Aafrika lõunanukis, Aasias — Tseiloni saar ja kolooniad Indias Malabari ja Koromandeli rannikul. Ka oli Madalmail tugipunkt Jaapanis (saar Nagasaki juures). Peale selle kuulusid neile Okeaanias Jaava, samuti osa Sumatrast, osa Borneost ning Moluki saared ja Celebes. Ameerikas omasid nad Hollandi Guayanat ja osa Antilli saarestikust. Seega olid Madalmaad XVII—XVIII saj. esmaklassiliseks koloniaalvõimuks.

Kuid Madalmaade kõrval võitlesid XVII saj. esikoha pärast maailmas veel Prantsus- ja Inglismaa. XVII saj. haaras Prantsusmaa enda kätte määratu suured asumaad Ameerikas (Kanada, Louisiana) ja alustas India sisealade vallutamist. Louis XIV (1661—1715) ajal anastas Prantsusmaa kuni 100 väikest valdust Euroopas, nende seas osa Flandriast, Franche-Comté ja Strasbourgi. XVII saj. lõpp oli Prantsusmaa suurima vägevuse perioodiks. Kuid olukord muutus järsult pärast seda, kui Inglismaal XVIII saj. hakkasid avalduma kodanliku revolutsiooni tagajärjed; viimane oli kõrvaldanud hulga takistusi kapitalismi arenemise teelt sellel maal. Juba revolutsiooni ajal andis Inglismaa hävitavaid lööke Madalmaadele, siis aga — XVII saj. lõpul ja XVIII saj. kestel, mõnikord liidus löödud vaenlasega — pidas ta rea pikki sõdu Prantsusmaaga. Neist sõdadest tuli Inglismaa võitjana välja. Eriti raskeid kaotusi kannatas Prantsusmaa Seitsmeaastases sõjas (1756—1763). Selle sõja tagajärjel jäi ta ilma oma tähtsaimaist asumaadest — suuremast osast tema poolt vallutatud territooriumist Indias ja peaaegu kõigist maa-aladest Põhja-Ameerikas. Säilinud koloniaalaladest oli Prantsusmaale suurema tähtsusega ta Lääne-India koloonia San Domingo.

Prantsusmaa lüüasaamist soodustas asjaolu, et ta kolooniad olid nõrgalt asustatud — neis leidus ainult hõredalt laialipillatuna väikesi faktooriaid-kindlusi vähearvuliste garnisonidega. 1770-ndail aastail koosnes nende faktooriate põhimine elanikkond kaupmehist, ametnikest ja sõjaväelasist. Prantsuse nõrgalt asustatud

[1] Holland, Zeeland, Geldern, Utrecht, Overijsel, Friisimaa ja Groningen.

koloonias Põhja-Ameerikas loeti kõigest 80000 elanikku, Inglise omades — üle 2 miljoni. Säärane Inglise asumaade rahvastiku arvuline ülekaal on seletatav sellega, et Inglismaa talupoegkond, jäänud maata tarastamise tagajärjel, rändas suurel määral välja asumaadesse. Seda tüüpi Inglise asumaad, nagu need tekkisid Põhja-Ameerikas, arenesid kiiresti, tarbisid rohkesti inglise kaupu ja võisid sõja korral anda suure sõjaväe.

Asudes kahel suurel ja mõnel väikesel saarel koosnes Ühendatud kuningriik Suur-Britanniast (õieti Inglismaast ning Wales'ist ja nendega a. 1707 liidetud Šotimaast) ja Iirimaast. Viimane oli juba XVII saj., Inglise kodanliku revolutsiooni ajal, tegelikult liidetud Suur-Britanniaga. Suurem osa Iiri maadest anastati Inglise lordide poolt. Kuid vormiliselt loeti Iirit edasi iseseisvaks riigiks ja tal oli oma iseseisev parlament (a-ni 1800). Inglismaa, Wales'i ja Šoti kuningas oli ühtlasi ka Iiri kuningaks.

Euroopa mandril kuulus Inglise kroonile Saksa kuurvürstkond Hannover. A. 1704 haarasid inglased endi kätte Hispaania tugeva kindluse Gibraltari, mis sulges pääsu Vahemerre. Rohkel määral sõltusid Inglismaast Portugal ja Madalmaad. Inglismaal olid laialdased asumaad ka Ameerikas — Kanada, 13 asumaad Põhja-Ameerika Atlandi-äärsel rannikul, Lääne-India saared, Guayana, ja Aafrikas — Gambia jõe suue, Sierra Leone rannik. Peale selle kuulusid Inglismaale Saint Helena saar ja (1780-ndaist aastaist alates) hiiglasuured valdused Austraalias.

Kesk-, Lõuna- ja Ida-Euroopa riigid. Pärast ühenduse katkemist Idamaadega jäid Itaalia ja Saksamaa riigid kõrvale maailma kaubandusteedest ja käisid alla; omavahel olid nad nõrgalt seotud. Saksa riigid moodustasid Saksa rahvuse Püha Rooma riigi. See koosnes 300-st (täpsemalt 296-st) iseseisvast riigist, kellest 80 omasid alla 200 km² suurust pindala. Riigis oli 40000 ilmlikku feodaalset senjöörkonda ja umbes sama arv vaimulikkude feodaalide — piiskoppide, rüütliordude — valdusi. Paljud nende senjöörkondade omanikest toimisid oma valduste valitsejaina, olles mõne suurema valitseja kaitse all. Sääraseid sõltuvaid väikeriike leidus üle tuhande.

Kõigi nende riikide peaks loeti Habsburgide dünastiast pärinevat keisrit, kes valiti kaheksa võimsaima riigivürsti — kuurvürstide poolt. Sõja korral juhatas keiser armeed, mille välja saatsid üksikud riigid, kusjuures väikesimad riigid varustasid igaüks kaks sõdurit. Tähtsamate küsimuste arutamiseks käis Regensburgis koos riikide esindajaist koosnev riigipäev keisri eesistumisel. Keisrit peeti ka kõrgeima kohtuvõimu kandjaks riigis.

Tegelikult olid keisri volitused õige piiratud, sest alatise armee ja riigitulude puudumisel polnud tal võimalik sundida üksikuid, eriti suuremaid riike sõnakuulmisele.

Alates XVII saj. kerkivad Kesk-Euroopa riikide hulgast esile kaks, kes XVIII saj. lõpupoolel hakkavad etendama suurt osa rahvusvahelises poliitikas. Need on Preisi kuningriik, kus valitses Hohenzollernite dünastia, ja Habsburgide monarhia, milles juhtiv osa kuulus Austriale.

Suurt osa P r e i s i tugevnemises etendas ta võitlus Poolaga. Habsburgide monarhia tihedamat koondumist soodustas ta võitlus Euroopale pealetungivate otomani türklastega.

1789. a. kuulusid Hohenzollernite dünastiale Preisi kuningriigi keskosas Brandenburgi markkrahvkond Berliiniga, läänes — Saksi ja Vestfaali osad, idas — Sileesia, Ida-Preisi ja „Lääne-Preisi", põhjas — osa Pommerist.

H a b s b u r g i d e d ü n a s t i a l e kuulusid peale Austria veel Ungari ja slaavi maad, mis siiski olid väljaspool Püha Rooma riigi koosseisu.

Habsburgide monarhia on nagu tsaristlik Venemaagi ära teeninud „rahvaste vangla" nimetuse. Tühine saksa mõisnikest koosnev vähemik valitses üle 20 miljoni madjarite (ungarlaste), daaklaste-rumeenlaste, poolakate, tšehhide, ukrainlaste, slovakkide, serblaste üle. Austerlased peremehetsesid ülekaalukalt itaalia rahvastikuga Tiroolis ja põlistel Itaalia aladel Apenniini poolsaare põhjaosas.

Suureks Habsburgide dünastia välisvalduseks Euroopas oli Madalmaade lõunaosa, omandatud 1714. a.

Siiski kaotas Austria monarhia XVIII saj. osa oma maadest. 1735. a. andis ta Hispaania Bourbon'idele Mõlema Sitsiilia kuningriigi. 1748. a., pärast Austria pärilussõda, loovutas ta Napoli Bourbon'idele Parma hertsogkonna. A-il 1740—1745 peetud õnnetu sõja tagajärjel jäi Austria ilma suuremast osast Sileesiast, mis langes Preisile.

Kui Pühal Rooma riigil esinesid kas või näiliseltki mingid ühised asutised, siis polnud neid üldse Itaalia riikidel. Itaaliat nagu Saksamaadki kutsuti „organiseerimata territooriumideks".

I t a a l i a s leidus kaks rikast sõltumatut vabariiki — Veneetsia ja Genua (Genova), milles võim kuulus kitsale suursuguste rikaste sugukondade ringile. Milaano, hertsogkonnad Parma ja Toskaana olid Austria mõju all. Modenas valitses itaalia päritoluga d'Este'de vürstisugu. Lõunas olid Napoli kuningriik ja Sitsiilia Hispaania Bourbon'ide võimu all. Need kaks ala moodustasid kokku Mõlema Sitsiilia kuningriigi.

Itaalia keskosas asetses Kirikuriik pealinna Roomaga, mis kuulus Rooma paavstile, katoliku kiriku peale. Viimase oma oli ka Avignon, väike maa-ala Lõuna-Prantsusmaal.

Šveits koosnes 13-st peaaegu iseseisvast riigist-kantonist. Genfi ja Valais'd (Wallis) loeti Šveitsiga liidus olevaiks vabariikideks.

Tähtis strateegiline punkt Vahemerel, Malta saar, oli juba a-st 1530 johanniitide (Jeruusalemmas asutatud rüütliordu) käes. Nad olid sinna asustatud keiser Karl V poolt selleks, et moodustada eelposti võitluses islamiusulise Idaga ja eriti Alžeeria ja Tuneesia piraatide vastu.

Suurt osa rahvusvahelises poliitikas etendas XVIII saj. lõpul Vene keisririik, kel oli suur armee.

XVIII saj. ühendati Venemaaga Rootsi Liivi-, Eesti-, Ingerimaa ja teised rootslasilt võidetud alad, Poola Liivimaa ning Poola ja Valge-Vene alad, mis saadi Poolalt, Azov ja Kertš, võetud türklasilt ja lõplikult Venemaaga liidendatud 1770-ndail aastail, Krimm ja Kubani põhjapoolne kallas, mis vallutati tatareilt 1783. a.

Poola, kes hõlmas määratu suurt territooriumi Euroopas, koosnes krooni valdustest, s. o. Päris-Poola kuningriigist, Leedu suurvürstkonnast ja Dneprist läänes asetsevast Ukraina osast. Magnaatidel ja šlahtal oli oma seisuslik esinduskogu — seim.

Skandinaavia maade langus. Türgi langus. Skandinaavia maad — Rootsi ja Taani ühes Norraga — Põhja-Euroopas kui ka Otomani riik (Türgi) lõunas kaotasid XVII—XVIII saj. oma endise tähtsuse. Norra alistati juba XVI saj. mahajäänud feodaalsele Taanile. Samuti kuulusid Taanile Islandi saar ja Gröönimaa asustatud edelarannik. Rootsi omas Ahvenamaa saari ja osa Pommerist (Rootsi Pommeri Püha Rooma riigi territooriumil). Rea maa-alasid võttis temalt XVIII saj. ja XIX saj. alguses Venemaa.

Nõrgenes ka Türgi, kes oli sunnitud rea sõdade tagajärjel loovutama osa oma maadest Musta mere rannikuil Venemaale ja oli kaotanud 1699. a. Karlowitzi rahu järgi Habsburgide monarhiale Ungari.

Siiski oli Türgi maa-ala veel küllalt suur. Siia kuulusid Anatoolia, Süüria, Kurdistan, Türgi Armeenia, Mesopotaamia, Irak, Küprose saar. Aafrikas omasid türklased Egiptust ja Tripolitaaniat; Tuneesiat ja Alžeeriat peeti Türgi vasallriikideks.

Euroopa riikide poliitiline korraldus. Enamik loendatud riike (Prantsusmaa, Preisi, Austria, Venemaa, Türgi, Hispaania, Portugal jt.) olid ainuvalitsuslikud, absolutistlikud riigid.

Mõned riigid kujutasid endist aristokraatlikke vabariike. Neis oli võim rikaste (kaupmeeste) ja suursuguste (aadli) sugukondade käes ja kandus edasi pärimise alusel (Veneetsia, Madalmaad). Šveits, nagu juba öeldud, hõlmas 13 nõrgalt ühendatud vabariiki. Neis käis äge võitlus, milles üheks pooleks oli linna patritsiaat, kes omas maid ka väljaspool linnu, teiseks — talupojad ja käsitöölised.

Need vabariigid ei sarnanenud sugugi nüüdisaja kodanlik-demokraatlike vabariikidega, kus võim kuulub valimistel võitnud poliitilisele erakonnale. Madalmail, Veneetsia ja Genua vabariigis valitses keskaegne seisuslik kord.

Läbimurre Euroopa feodaal-absolutistlike riikide süsteemist toimus XVII saj. Inglismaal, kus küll säilis monarhia, kuid pärast visa võitlust võitis konstitutsiooniline kord.

Pärast XVII saj. revolutsiooni kujunes Inglismaal kodanlik monarhia kahekojalise parlamendiga, kes teostas seadusandlikku võimu. Täidesaatev võim jäeti kuningale, siirdus aga tegelikult parlamendile, hiljemini ministrite kabinetile, kes toetus alamkoja saadikute enamikule. Kuid sellelgi maal ei omanud tööstuslik kodanlus Prantsuse revolutsiooni eel veel kogu riiklikku võimu täies ulatuses. Parlamendis olid vaheldumisi ülekaalus toorid ja viigid — erakonnad, kes toetusid maaomanduslikule ja rahanduslikule ülikateklassile, kusjuures toorid kaitsesid kindlalt kõiki aristokraatia eesõigusi, kuna viigid (XVIII saj. lõpust alates) kaldusid rahuldama kaubandus-tööstusliku kodanluse nõudeid valimisõiguse reformi suhtes.

Peaaegu kõigis Euroopa riikides käis vihane võitlus kodanluse kui suurte kaubanduslike ettevõtete ning manufaktuuride omaniku ja ikka veel valitseva mõisnike-feodaalide klassi vahel.

XVIII saj. lõpul tehti reas Euroopa feodaal-absolutistlikes riikides katseid reforme läbi viia. Prantsusmaal toimusid a-st 1774 kuulsad Turgot' reformid, milledel polnud aga kuigi pikka püsi. Austrias püüti pehmendada pärisorjuses viibivate talupoegade seisundit Maria Theresia ja hiljemini Joseph II ajal. Hispaanias teostati rida kodanlikke reforme Karl III, Portugalis Joseph (José) I Emanueli ja ta ministri Pombal'i, Taanis — Kristian VII ja Struensee ajal. Kuid kõik need kuninga- või keisrivõimu poolt teostatud reformid omasid poolikut iseloomu. Pealegi ajendasid nad aadli ja vaimulikkonna ägeda vastupanu ega suutnud midagi oluliselt muuta feodaal-absolutistlikus korras, mis kehtis enne 1789. a. kogu Euroopa mandril.

Poola oli tegelikult monarhia, kuigi ta kandis vabariigi (Rzeczpospolita) nime. See oli riik rohkearvulise aadliga (rikkad mõisnikud-magnaadid ja hulk kesk- ja väikeaadlit, nn. šlahta) ja äärmiselt rõhutud ning laostatud talupoegkonnaga. Magnaadid ja šlahta esinesid kuninga suhtes, kelle võim oli väga väike, õige iseseisvalt. Poola seimi otsused võisid olla kehtivad ainult kõigi saadikute üksmeelsel pooltolekul. Jätkus ainult ühe hääle vastuandmisest, et tühistada seimi enamiku otsust (seda Poola seimi liikmete eesõigust nimetati *liberum veto*'ks). Kuid vähe sellest: kohtadel organiseerisid magnaadid ja šlahta perioodiliselt kohalikke seimikuid ehk konföderatsioone, kes pidasid end õigustatuks üleriigilise seimi otsuseid tühistama.

Tööstus (tsunftid ja käsitöö väljaspool tsunfte) oli mõisnike poolt laostatud maal langenud äärmiselt madalale järjele.

Poolale tungisid kallale ta tugevamad naabrid Austria, Preisi ja Venemaa, kes asusid teda jagama. Esimese jagamise (1772) alusel haaras Venemaa Valge-Vene ja teised alad, Austria — Galiitsia, Preisi — Pooseni (Poznańi). Prantsusmaa alatise liitlase Poola nõrgenemine andis hoobi Prantsusmaa prestiižile Euroopas.

Majandussidemete kasv riikide vahel. Ajavahemikus XV saj. lõpust XVIII sajandini toimusid tähtsad muutused tööstuse ja kaubanduse iseloomus. Feodaalsete vahekordade õitsengu ajajärgul valitses naturaalmajandus ja sidemed üksikute maade vahel olid nõrgad. Kaubeldi peamiselt luksusesemetega.

XVIII saj. tugevnesid sidemed maade vahel olulisel määral.

Prantsusmaa vedas Vahemere idaosa maadesse (Levanti) mitmesugust kalevit, siidi, metallitööstuse saadusi, seepi jm. Euroopa mandririikidesse läksid Prantsusmaalt veinid ja luksuskaubad — pitsid, portselan, kristall, gobeläänid kui ka muud Euroopa valitsevate feodaalsete klasside tarbimisesemed.

Inglismaale, samuti Austria Madalmaile (Flandriasse, Brabanti) veeti Prantsusmaalt põllumajandussaadusi — vilja, villa, veine.

Peale selle arendasid prantsuse kaupmehed laialdast vahenduskaubandust orjadega ja koloniaalkaupadega.

Määratu suure ulatuse oli saavutanud Inglise kaubandus. Inglismaa, kus XVIII saj. 2. poolel oli alanud tööstuslik revolutsioon, tarvitas palju vilja, mida veeti sisse teistest maadest, peamiselt Pühast Rooma riigist.

Samalt Saksamaalt veeti Hamburgi kaudu Inglismaale metsasaadusi; Itaaliast ja Flandriast sai Inglismaa villa, Rootsist, Venemaalt ja Ameerika asumaist — rauda. Inglise puuvillriided, prantsuse veinid ja luksusesemed levisid kogu Euroopas. Samal ajal, kui Inglismaa rikastus asumaade röövimise arvel, temas arenes kiiresti kapitalistlik tööstus ja ta väljavedu koosnes olulisel määral tööstustooteist, vedasid Preisi ja Austria põllumajandussaadusi välja. Neis pärisorjuslikes riikides, nagu pärisorjuse ahelatega needitud Venemaalgi, algas samuti tööstuse areng ja kapitalistlike vahekordade sissetung põllumajandusse, ehkki pikaldasemas tempos kui Inglis- ja Prantsusmaal.

Habsburgide monarhia piirides, Tšehhimaal, loeti XVIII saj. lõpul sadu tuhandeid töölisi. Austria pealinn Viin kujunes tähtsaks tekstiilmanufaktuuride keskuseks. Elav kaubanduslik suhtlemine toimus Austrial Türgi valdustega.

Prantsuse XVIII saj. kodanliku revolutsiooni puhkemise paiku võis Euroopas täheldada väga olulisi erinevusi põllumajanduse seisundis ja talupoegkonna olukorras. Samal ajal, kui Inglismaal juba

XIV saj. alates pärisorjade tööd hakkas välja tõrjuma maamaks, raharent, seejärel ka palgatöö, saavutas Ida-Euroopas (Preisis, Austrias, Venemaal) pärisorjus oma haritipu.

Põllumajanduslikul Prantsusmaal domineerisid veel feodaalsed vahekorrad, kuid mitte pärisorjusliku teotegemise, vaid renditajale-vasallile tasutava maamaksu (hinnuse) kujul. Isegi neil juhtudel, kui oli levinud raharent (nagu näiteks Prantsusmaal), püsis võetava rendimaksu määr rõhuval enamikul juhtudel rea inimpõlvede kestel muutumatuna. Rent domineeris kasumi üle.

Kokkuvõttes võib öelda, et enne 1789. a. kogu Euroopa mandril enanesid feodaal-pärisorjuslikud vahekorrad, kuid kõikjal toimus suuremal või väiksemal määral, sel või teisel kujul kapitalistliku korra elementide valmimine.

Kapitalismi tekkimise ja arenguga Euroopas kaasus verine vägivald pärismaise rahvastiku suhtes ja ta röövimine Ameerikas, Aasias ja Aafrikas. Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, Indias ja Aafrikas pidasid inglased ja prantslased, hispaanlased ja portugallased asumaade pärast omavahel ägedat võitlust, milles võitis Inglismaa. See võitlus jätkus ka edaspidi.

Hiina ja Jaapan olid endiselt väga nõrgalt seotud Euroopa riikidega ja Ameerikaga, eriti alates XVII saj. keskelt, mil mandžulased vallutasid Hiina ja eurooplased tõrjuti Jaapanist välja.

XVIII saj. lõpu poolel oli maailmakaardil rohkesti valgeid laike: Aasias, Aafrikas, Ameerikas polnud hiiglasuured maa-alad eurooplastele veel tuntud.

2. peatükk.

Inglismaa 1760—1770-ndail aastail.

Kapitali akumulatsioon. Olnud enne XVII saj. revolutsiooni teisejärguliseks maaks, esines Inglismaa XVIII saj. viimasel kolmandikul mitte ainult esmaklassilise, vaid ka ülemaailmalises ulatuses esimese kaubandusliku ja koloniaalse suurriigina, omades seejuures arenenud tööstust. Navigatsiooniaktid soodustasid suurel määral Inglise kaubanduse arengut. Inglise tugev kauba- ja sõjalaevastik etendas tähtsat osa ta võitudes vanade vastaste — Madalmaade ja Prantsusmaa üle. Asumaade röövimine soodustas suurte kapitalide juurdevoolu.

Röövkaubandus asumaadega andis mõnikord Inglise kaupmeestele kuni 2000% kasumit ühelt operatsioonilt. Tungides järkjärgult India sisealadele, alistades endale ta riigid, saavutas Inglise Ida-India kaubakompanii, kellele kuulus poliitiline võim

Indias, monopoli kasulikuks kauplemiseks Hiinaga. Laevasõit India ranniku ümbruses kujunes selle kaubakompanii kõrgemate ametnikkude eesõiguseks. Muinasjutulist kasumit andsid kaupmeeste kompaniidele soola-, oopiumi- ja beeteli-monopolid, riisi kokkuost ja sellega spekuleerimine nälja-aastail.

Suurt tulu tõi kroonile orjakaubandus. Inglise Põhja-Ameerika asumaades oli 500 000 neegerorja. Liverpoolis tegeles 1770-ndail aastail 96 laeva eriliselt orjakaubandusega.

Koloniaalpoliitika ja sellega tihedas seoses olevad sõjad kasvatasid erakordselt Inglise riigivõlga. A-st 1775 kuni a-ni 1789 tõusis riigivõlg, eriti seoses õnnetu sõjaga Põhja-Ameerikas, 122,9 milj. naelsterlingilt 238,2 milj. naelani, s. o. peaaegu kahekordistus; see aga tähendas riigi kreeditorite kuulmatut rikastumist.

Rohkesti kapitale kogunes ka Inglise sisemaal kodutööstrite, manufaktuuride tööliste ja maatööliste ekspluateerimise tõttu maarendi saamise teel.

Juba XVII saj. alates hakkasid Inglismaal tekkima tööstuslikud aktsiaühingud lõuendi (kaubalaevastiku purjede jaoks), paberi, salpeetri (püssirohu valmistamiseks) tootmiseks, kaevanduste kasutamiseks jne.

Seega esines Inglismaal suurtootmiseks esimene eeldus — kapitali akumulatsioon — suuremal määral kui mingil teisel Euroopa maal. Samuti oli lugu ka teise suurtootmiseks vajaliku eeldusega — vaba tööjõu olemasoluga.

Agraarne revolutsioon ja talupoegkonna ekspropriieerimine. Talupojad-omanikud, yeoman'id, kellest keskajal rekruteerus võimas mõõkadega ja ambudega relvastatud jalavägi, need yeoman'id, kes võitlesid Cromwell'i armees, olid peaaegu täielikult kadunud. Enamik neist oli muutunud maatöölisteks, teised — farmereiksrentnikeks. Mõned olid välja rännanud asumaadesse või tööd otsides siirdunud linnadesse. Laostunud talupoegkond moodustas põhimassi, millest järk-järgult kujunes proletariaat. A. 1773 kirjutas Arthur Young: „Ma tunnen tõsist kahetsust selle inimesetõu hukkumise pärast, keda nimetatakse yeoman'ideks. Tõtt-öelda neile võlgnebki rahvas tänu oma vabaduste säilitamise eest." Inglise ajaloolaste uutes töödes kirjeldatakse viimseid tarastamisi, mis toimusid 1830-ndail aastail ja kutsusid sageli esile maast ilma jäävate omanikkude meeleheitlikku vastupanu. Parlamentlik aruanne 1833. a-st põllutöö kohta konstateerib yeoman'ide täielikku kadumist peaaegu kõigis Inglismaa krahvkonnis.

Inglise ajaloolased ja kirjanikud (näiteks Goldsmith oma tuntud poeemis „Mahajäetud küla") avaldavad kibedat kahetsust talupoegade-omanikkude laostumise üle Inglismaal. On õige, et massiline maa ekspropriieerimine külas kapitalistlike vahekordade

võidulepääsemise tagajärjel oli väga raske talupoegadele. Kapitalistlike vahekordade areng külas on põhimiste talupoegkonnamasside suhtes väga valurikas protsess. Kuid selle protsessi teise, progressiivse küljena esines proletariaadi kujunemine. Need kapitalistlikud maad, kus kõige kiiremini toimus talupoegade-omanike kihi lagunemine (Inglismaa, P.-Ameerika Ühendriigid), osutusid kõige eesrindlikumaiks, progressiivsemaiks. Neis tekkis mahukas siseturg ja arenes kiiresti tööstus, kuna töötavate hulkade olukord oli suhteliselt vähem raske kui neis maades, kus kauem säilisid pärisorjuslikud vahekorrad või väikeomanike-talupoegade kiht (Preisi, Prantsusmaa).

XVIII saj. viimase kolmandiku alguseks oli agraarne revolutsioon, mis Inglismaal algas XV saj., juba lõpule jõudmas; Inglise suurimaiks maaomanikeks olid lordid, kes ise maad ei harinud, vaid andsid selle farmeritele suurte aladena rendile. Kapitalistlikud farmerid palkasid töölisi või andsid maad väikeste tükkidena allrentnikele välja. Keskmised ja väikemõisnikud, squire'id, harisid tavaliselt oma maad ise palgalise tööjõu abil. Omandita maatöölised ja cottar'id moodustasid maarahvastiku kõige alama kihi.

Veel keskajast oli Inglismaal säilinud komme, mille järgi see, kes jõudis ehitada tühjale maale ühe ööga hurtsiku (*cottage*'i) ning seejuures üles laduda ahju, sai loa sellesse hurtsikusse elama asuda. Neid kehvikuid, kellel oli ainult hurtsik, mõnikord aga ka veel väike tükk haritavat maad, nimetati cottager'ideks ehk cottar'iteks. Nad töötasid koos maatöölistega farmerite ja maaomanike ehk squire'ide juures.

Kogukondliku maavalduse ning väikeomandi likvideerimine Inglismaal koos siirdumisega suurmajandamisele võimaldas rakendada paremaid põlluharimisviise. Inglise põllumajandus oli XVIII saj. lõpul kõige eesrindlikum kogu maailmas. Inglismaal kasutati vilja-vaheldussüsteemi, sügavkündi, äestamist, pinnadrenaaži, kunstlikku väetamist (mulla lupjamine mergliga). Suuri edusamme tegi ka karjakasvatus. Durhami härjad ja jorkširi sead olid kuulsad kogu Euroopas.

Järsult muutus Inglise väliskaubanduse iseloom. XVIII saj. lõpu poole hakkas Inglismaa, kes seni oli vilja välja vedanud, seda sisse vedama. Seoses villatööstuse arenemisega oli Inglise parlament (juba a. 1660) keelanud villa väljaveo Inglismaalt, ja XVIII saj. lõpu poole moodustasid kolmandiku Inglise väljaveost kalevid, flanell ja teised villased kudumid.

Seoses villatööstuse arenemisega kahanes Inglismaal külvipindala märksa; seevastu suurenesid karjamaad lammaste ja sarvloomade jaoks, kelle liha müüdi suurtesse linnadesse.

Suure majandusliku tõusu ja aina laieneva turu tingimustes, mil manufaktuurtööstus ei suutnud enam rahuldada kasvanud nõudmist, ilmusid Inglismaal XVIII saj. masinad ja hakati esma-

kordselt ajaloos ehitama vabrikuid mehaanilise seadistusega ja sadade töölistega. Masinate leiutamise ja masinaid rakendava suurtööstuse tekkimise tagajärjel algas ka ühiskonna uute põhiklasside — kodanluse ja proletariaadi — kujunemise protsess, mis Inglismaal jõudis peajoontes lõpule XIX saj. keskel.

Tööstusliku revolutsiooni algus. XVII—XVIII saj. oli villatööstus levinud kogu Inglismaal, kusjuures selle peamisteks rajoonideks olid Kesk-Inglismaa piirkonnad Leeds'i ja Halifax'i ümber, Norwich'i ümbrus ja edelapiirkond Lamanche'i ning Bristoli kanali vahel. Tööstuslikes rajoones tegeles peaaegu kogu maarahvastik villa töötlemisega. Nii oli a. 1770 ühes Lancaster'i krahvkonna külas 50—60 farmerist ainult 6 või 7 tegevuses üksnes põllumajandusega. Kõik ülejäänud ketrasid või kudusid peale selle villa või lina. Leeds'i ümber, nagu märgib üks aruanne 1770-ndaist aastaist, „polnud ühtegi farmerit, kes oleks endale elatist teeninud ainuüksi põllutööga".

Daniel Defoe kirjeldas 1724. a. ühte tööstusrajooni järgmiselt: „Niipea kui te satute Norfolk'i, märkate mingit askeldust, mis on levinud kogu ringkonnas." Tõepoolest, siin asetseb Norwich'i linn, tema ümber aga üle kümne kaubandusliku asula ja hulk külasid, „mis on nii suured ja niivõrra asustatud, et nad on võrreldavad teiste maade linnadega..." „Varsti sai meile teatavaks ka elanikkude tegevus: päike tõusis ja ta esimeste kiirte valgusel märkasime peaaegu iga maja ees raami kudumite venitamiseks, igal raamil aga tüki harilikku kalevit, köörsit või serži; need on kolm sorti, mida siin maakohas valmistatakse."

Tööjaotus tõstis erakordselt töötootlikkust. „Kodanliku majandusteaduse isa" Adam Smith oli üllatatud sellest, kui suurelt oli manufaktuuris arenenud tööjaotus. Ta kirjeldab nööpnõelte-manufaktuuri järgmiselt:

„Üks tööline venitab traati, teine õgvendab teda, kolmas lõikab ja neljas teritab, viies teeb ta otsi teravaks pea külgepanemiseks. Pea väljatöötamine iseenesest koosneb kahest või kolmest eri operatsioonist: ta külgepanemine on üks operatsioon, nööpnõela lihvimine — teine; hoopis eriline iseseisev töö on isegi nööpnõelte pakkimine pabereisse. Seega jaguneb nööpnõela valmistamise töö ligikaudu 18 erisuguseks operatsiooniks, milledest mõnes asutises iga üksikut teostab eri tööline...; need 10 töölist jõudsid valmistada nööpnõelu 12 naela ümber päevas. Et aga igasse naela läheb üle 4000 keskmise suurusega nööpnõela, suutsid need 10 töölist järelikult koos valmistada üle 48 000 nööpnõela. Kui aga need töölised töötaksid üksikult ja üksteisest sõltumatult, siis ei valmistaks muidugi ükski neist ka 20 nööpnõela, võib-olla aga ka mitte ühtegi nööpnõela kogu tööpäeva kohta. Teiste sõnadega, nad kindlasti ei suudaks teha $^1/_{240}$, võib-olla aga isegi $^1/_{4800}$ osa sellest,

mis nad suudavad teha nüüd, tänu mitmesuguste operatsioonide osavale jaotusele ja ühendamisele."

Tööjaotus etendas määratu suurt osa manufaktuuris. See on ka arusaadav: „Käsitsivalmistamise baasil ei saanudki olla teissugust tehnika progressi kui tööjaotuse kujul [1]."

Manufaktuuris täitsid töölised harilikult osa operatsioone enda juures kodus. Kuid mõned operatsioonid teostati ettevõtja töökojas. Nii koondati näiteks villatööstuses kõigepealt ühte töökotta villa pesemine kui ka riide vanutamine ja värvimine. Sel kombel toimus ettevõtja töökojas tootmise alg- ja lõpp-protsess. Järk-järgult muutus manufaktuuri kodutööline palgatööliseks. Peale „hajutatud manufaktuuride" kodutööliste, kes teostasid ainult osa operatsioone kauba valmistamisel, esines Inglismaal ka selline kodutööstus, milles tööjaotus puudub ja kus kodutööline valmistab mingit kaupa (näiteks nahku, pandlaid jne.) tervikuna.

Manufaktuur ja eeldused masinate tarvituselevõtmiseks. Manufaktuur lõi rea tehnilisi ja ühiskondlikke eeldusi masinate tarvituselevõtmiseks: ta liigendas töö lihtsaimaiks operatsioonideks, mida võidi teostada masinaga, ja valmistas ette osavaid töölisi, kes võisid leiutada masinaid. Kuid seni kui ei ilmunud masinad, püsis määratu suur vahemaa manufaktuuri väga piiratud tootmisvõimaluste ja XVIII saj. lõpul kiiresti kasvanud kaupade-nõudmise vahel. Peale selle oli manufaktuuris, kus nõuti kvalifitseeritud tööd, raske laias ulatuses kasutada naiste ja laste odavamat ja alistuvamat tööd.

Manufaktuur hakkas juba omandama kapitalistlikku iseloomu. Kuid ta ei suutnud haarata kogu ühiskondlikku tootmist ega muuta põhiliselt ta iseloomu. Alles masina ilmumine viis kapitalistliku tööstuse täieliku võiduni.

Inglise tööstuse arengut pidurdas valitsusvõimude poolt teostatav reglementeerimine, eriti villatööstuse alal. Näiteks korraldas valitsus, hoolitsedes väljaveo arendamise eest, kudumite kvaliteedi järelevalvet. Erilised kontrolörid pidid järele proovima riide pikkust ja laiust ning ta kaalu. Müügiks lubatud riie varustati plommiga, ilma milleta teda ei võinud saata turule või poodi. Kõik need kitsendused piirasid tööstuse arengut ja raskendasid uute tehniliste võtete rakendamist.

Seetõttu algas tehniliste täienduste tarvituselevõtmine mitte vanas villatööstuses, kus eriti rangelt rakendati üksikasjaliselt väljatöötatud reglementeerimist, vaid uues puuvillatööstuses, kus oli vähem kitsendavaid piiramisi. Esimeseks suureks täienduseks sellel alal oli kiirsüstiku leiutamine Kay poolt (a. 1738).

Enne Kay'd heitis kangur ise süstiku lõimelõngade vahelt

[1] Lenin, Teosed, III k., lk. 332.

läbi. Nüüd heideti süstik üle vajutamise abil jalapedaalile. Kay leiutis kiirendas kudumisprotsessi. Tekkis puudus ketrusest, mistõttu ketruse hind ja ketrajate töötasu tõusid; kerkis esile vajadus ketramisprotsessi kiirendada ja odavamaks muuta.

Samal aastal leiutati Lewis Paul'i ja Wyatt'i heietamisrullid. Et puuvillast valmistada riiet, harjatakse puuvillakiude kraasiga (harilikult terasest valmistatud), mille abil kiud asetatakse paralleelselt. Nii saadakse ühetasane õhuke vatikiht. See lastakse rullide vahelt läbi ja saadakse väga kergesti katkev, kohev lõng. Sellele tugevuse andmiseks teda keerutatakse. Enne heietamisrullide leiutamist Lewis'e ja Wyatt'i poolt teostati sellist lõnga keerutamist sõrmedega. Lewis ja Wyatt leiutasid rullid, mis liikusid eri kiirusega ja muutsid oma asendit töö ajal rööbiti teljega. Need rullid keerutasid lõnga, asendades inimese sõrmi.

Siiski ei löönud Lewis'e ja Wyatt'i leiutis läbi konstruktsiooni puudulikkuse tõttu. Märksa hiljemini, 1760-ndaiks aastaiks, leiutati säärased masinad, mis muutsid tööstuse iseloomu ennast. A. 1765 leiutas puusepp Hargreaves masina, mille ta nimetas oma tütre auks „Jennyks".

Hargreaves konstrueeris väikese masina, mis ilma inimesesõrmede abita muutis puuvilla tasaseks ja peeneks lõngaks, kusjuures keerutati korraga kuni 16 lõnga. Ta väikese masina võis iga käsitööline oma kambrisse paigutada. Tõsi küll, sellel masinal olid omad puudused. Lõng tuli peenike, kuid väga nõrk ja kiiresti katkev.

A. 1769 konstrueeriti nõndanimetatud Arkwright'i vesimasin. Arkwright oli habemeajaja ning nagu kõik tolle aja habemeajajad arst ja mehaanik.

Ajaloolased on tõestanud, et Arkwright polnud leiutajaks. Ta vaid omastas võõra leiutise. Ometi on Arkwright'il oma koht ajaloos, kui mitte leiutajana, siis ettevõtjana-vabrikandina. 1771. a. ehitas ta esimese mehaanilist (vee-) jõudu kasutava vabriku. Vesi käitas rea masinaid, mis andsid tugevaid, kuid jämedaid lõngu. Kui Hargreaves'i masinaid oli paigutatud käsitööliste või manufaktuuri kodutööliste kodudesse, siis nüüd hakati ehitama kolme- ja neljakordseid vabrikuid. Arkwright'i tüüpi vabrikuis töötas 200, 400, 600 ja enam töölist ühes hoones. Nii tekkisid masinatega varustatud tööstuslikud suurkäitised.

Ketramisvabrikute järel ilmusid ka kudumisvabrikud.

Keegi Cartwright oli valmistumas vaimuliku kutsele. Sõites kord kuurorti kuulis ta juhuslikult, kui palju raha võib teenida leiutistega. Praktiline Cartwright loobus mõttest vaimulikule ametile ja asus mehaanilisi kangastelgi konstrueerima, mis tal õnnestuski 1785. a.

Kudumise ja ketramise mehhaniseerimine ajendas rea teiste tekstiilmasinate leiutamise ning täiendamise; need olid pikker —

puuvilla puhastamiseks lisandeist, täiendatud kraasimismasin puuvillakiudude mehaaniliseks lahutamiseks, mehaanilised hasplid jms.

Tekstiilvabrikuis leidus mitte ainult hulk ühesuguseid masinaid, vaid ilmusid masinate süsteemid, milles poolfabrikaat siirdus ühelt masinalt teisele. Nüüd asendus keeruline tööjaotus tööliste vahel masinate süsteemi rakendamisega.

Märgitagu ära veel kaks leiutist, mis täiustasid kudumite tootmise mõningaid detaile. A. 1785 avastas prantsuse keemik Berthollet, et kloor võib muuta kudumeid värvituks (valgeks). Nüüd polnud enam vaja riide pleegitamiseks seda aasadele laiali laotada. Samul aastail leidis Thomas Bell uue kudumite värvimise viisi värviga kaetud pöörlevate silindrite abil. Kudumite mitmekesine ja kirju värvus aitas neile veel laiemat turgu leida. Odavad puuvillased riided leidsid määratu minemituru — neid osteti tööstuslinnades, maarahvastiku poolt, isegi asumaades.

Pööre tootmisviisis, mis toimus ühel tööstusalal, kandus üle teistelegi harudele. Suurima tähtsusega kõigi tööstusharude jaoks oli aurumasinate tarvituselevõtmine.

Täiendatud aurumasina leiutamine. Esimesis mehaanilisis vabrikuis käitati tööpinke veega, mis asjaolu tekitas suuri ebamugavusi. Vabrikuid tuli ehitada mitte linnadesse, kus oli tööjõud kohal olemas, ega headele ühendusteedele, vaid jõgede äärde, kusjuures vabrikandid olid sunnitud maksma maaomanikele hiiglasuurt renti.

Vajadus säärase mehaanilise jõuseadme järele, mida võiks üles seada igas kohas, ajendas täiendatud aurumasina leiutamise Watt'i poolt. Primitiivseid aurumasinaid vee väljapumpamiseks šahtidest tarvitati juba XVII saj. lõpul. Newcomen'i atmosfäärse rõhumisega aurumasinail oli a. 1720 juba katel mahuga 450 kantjalga, kuna nende silindri läbimõõt oli $2^1/_2$ jalga ja kõrgus 9 jalga. Kuid need masinad tulid kallid ja töötasid aeglaselt.

Põhjalikult täiendas aurumasinat Glasgow' ülikooli laborant James Watt, kes aastail 1764—69 ehitas uue konstruktsiooniga masina.

Watt oli omandanud kolm võõrkeelt — prantsuse, saksa ja itaalia keele — ning tutvunud inseneride, füüsikute ja matemaatikute parimate töödega. See asjaolu tuli talle abiks mõningate protsesside väljaarvutamisel ja ta masinate mõningate detailide arvutluste teostamisel. Siiski oli ta masin ehitatud peamiselt praktilise kogemuse alusel, ilma et ta oleks täpselt tundnud kõiki masinas toimuvaid füüsilisi ja keemilisi protsesse.

Watt'i masinas lasti auru silindrisse mitte käega, nagu Newcomen'i masinas, vaid siibri abil järgemööda kummaltki poolt kolbi. See oli kahelitöötav aurumasin. Kolvi liikumine muudeti ülekande-mehhanismi kaudu ringliikumiseks. Watt tai-

pas väga hästi oma leiutise kogu tähtsust. Kirjas selle leiutise puhul ta tähendas: „Meie kanali kaldal tuleb ehitada tehaseid, mis varustaksid kogu maailma igasuguses suuruses masinatega."

Rida tähtsaid leiutisi tehti ka metallurgias.

Metallurgia, süsi. Üheks peamiseks ajendiks, mis sundis ettevõtjaid täiendama metallurgiat, oli ülesanne lühendada tööperioodi, s. o. metalli sulatamiseks ja töötlemiseks tarvilikku aega. Mida lühem oli tööperiood, seda kiiremini ringles kapital ja seda rohkem kasumit ta andis.

XVIII saj. keskpaigani tarvitati raua sulatamisel puusütt. Kuid selleks ajaks olid metsad Inglismaal juba maha raiutud ja põletatud. Tuli rauda Venemaalt ja Rootsist sisse vedada. Juba XVIII saj. alguses muutus puusüsi niivõrra kalliks, et püüti teda asendada teiste kütteainetega, eriti kivisöega.

Rohkete äpardunud katsete järel avastas inglane Darby a. 1735, et kui rauamaaki kivisöe abil sulatades lisandada maagile kustutamata lupja, saadakse hea kvaliteediga malm. Möödus siiski veel 20 aastat, enne kui Darby pani käima malmi tootmise massilises ulatuses. A. 1756 läks tal korda saada head malmi ja ta tehas hakkas sulatama kuni 22 tonni malmi öös-päevas. See malm leidis kohe ostjaid, andes käitise omanikule suurt tulu.

Seega õpiti juba XVIII saj. 1. poolel valmistama malmi kivisöeküttega sulatamise teel. A. 1780 leiutati menetlus hea terase saamiseks, sulatades seda kinnistes nõudes (tiigleis) söe ja tambitud klaasi lisandiga. Lõpuks ehitas inglane Cort a. 1784 nn. pudeldusahju, mis võimaldas toota suurel hulgal pehmet lattrauda, kusjuures kütteainena tarvitati kivisütt.

Sel ajajärgul andis rikkalikkude kõrgekvaliteedilise kivisöe lademete olemasolu Inglismaale olulise eelise teiste maadega võrreldes. Kerkis esile küsimus söe transportimisest suurte hulkadena ja seoses sellega algas rea kanalite ehitamine. Kanal Manchester'i ja Worsley vahel — viimases olid rikkalikud söekaevandused — tegi söehinna Manchesteris kaks korda odavamaks.

Inglise tehased muutusid grandioosseiks mehhaniseeritud ettevõtteiks, mis üllatasid välismaalasi.

Prantsuse mineraloog Faujas de Saint Fond sai 1784. a. loa külastada Carron'i tehaseid. Ta andis kirjelduse töökodadest, kus toodeti suurtükke: „Keset neid sõjamasinaid, hirmsaid surmariistu, on asetatud sobivaile kohtadele igasugused pöörad, hoovad, liitplokid, millede ülesandeks on hulga raskete esemete ümberpaigutamine. Nende liikumised, plokkide terav kriuksumine, haamrite kolin, säärasele masinate hulgale tõuget andvate käte tegevus, — see kõik pakub samavõrra uut kui huvitavat vaatepilti... Neid töökodasid on nii palju, et õhk kaugel ümberringi püsib neist soojana ja öösiti kõik särab tulest ja valgusest... Märkad mõninga

vahemaa tagant ühest küljest lõõmava söe masse, teisest — vihkudena sädemeid, mis sööstavad kõrgahjudest, ja kuuled raskete, heledalt alaseile löövate haamrite kolinat, millesse seguneb õhupumpade terav vilistamine."

1790-ndate aastate alguses kerkis Manchesteri majade kohal ainult üks Arkwright'i vabriku korsten, 15 aasta pärast oli temas üle 50 puuvillaketramis-vabriku, millest enamik töötas aurujõul.

Tööstuslik proletariaat. Masinate, vabrikute ja tehaste ilmumine hakkas välja tõrjuma tootmist, mille aluseks oli käsitsitöö. Käsitöölised muutusid proletaarlasteks. Kuid käsitöölised, kodutöölised ja manufaktuur ei loovutanud oma kohta vabrikule otsekohe. Möödus mitu kümnendit, kuni kapitalistlik, masinaid rakendav suurtootmine saavutas ülekaalu. Siiski tõid juba esimesed kapitalistlikud vabrikud endaga kaasa suuri hädasid mitte ainult laostunud käsitöölistele, vaid ka neile töölistele, naistöölistele, lõpuks lastele, kes sattusid neisse vabrikuisse.

1788. a. töötas 142 ketramisvabrikus Inglismaal 35 000 last ja 31 000 naist. Mehi oli neis vabrikuis ainult 26 000. Kihelkonnad müüsid nende hoolekandel olevaid lapsi vabrikuisse, kus lapsi peksti piitsaga, kisti kõrvadest jms. Vabrikuis möllas nakkav soetõbi, mis sarnanes vanglatüüfusega. Taudid puhkesid Manchesteri ümbruses 1784. aastast.

Rohke tööliste juurdevool vabrikuisse muutis töö üliodavaks. Normaalseks loeti 15-tunnist tööpäeva.

Võitlus masinate vastu algas Inglismaal juba nende ilmumise esimesil aastail. Näit. purustasid Blackburn'i töölised Hargreaves'i „Jenny" kildudeks ja sundisid Hargreaves'i põgenema Nottingham'i. Londoni lähedal lõhuti mehaaniline saeveski, mis oli ehitatud Madalmaade saeveskite eeskujul. Juba a. 1769 anti seadus, mis määras masinate purustamise eest surmanuhtluse. A. 1779 võttis Lancaster'i krahvkonnas masinate purustamisest osa 8000 töölist, kellest osa oli püssidega varustatud. Arkwright'i vabriku kaitseks Cromfordis ilmusid välja kõik „džentlmenid" ümbruskonnast. Naaberlinnadest toodi 1500 püssi ja pistolit, suurtükipatarei, püssirohtu ja mürske.

Juba XVIII saj. viimsel kolmandikul sai alguse see töölisklassi viletsus, mida hiljemini kirjeldas Engels oma töös „Töölisklassi seisund Inglismaal" ja Marx oma „Kapitalis".

Inglise poliitiline elu XVIII saj. lõpul. XVIII saj. lõpul märgivad alamkoda külastavad välismaalased ära erakordset tähelepanu ja austust, mida osutati parlamendis kuningale. Nii võtsid näiteks alamkoja liikmed kuningat vastu ja kuulasid teda püsti seistes. Kuid see keskajast säilinud tseremoniaal ei kajastanud sugugi tõelist olukorda. Kui George III (1760—1820) püüdis

maad valitseda alamkoda arvestamata, siis avaldasid niihästi alamkoda kui ka lordidekoda kuningale otsustavat vastupanu. A. 1782 pooldas George III sõja jätkamist Ameerika asumaadega. Kuid mõlemad kojad otsustasid: lugeda kuninga ja rahva vaenlaseks igaühte, kes soovitab kuningale jätkata sõda Ameerika asumaadega. Kuninga mõtteosalisele, Ameerika asumaadega peetava laostava ja õnnetu sõja jätkamise pooldajale lord North'ile, kes seisis „kuningasõprade" ministeeriumi eesotsas, avaldati seega hääletamisel umbusaldust. Northil ja kogu kabinetil tuli ametist lahkuda. Northi järglaseks oli William Pitt Noorem, kes valitses maad vahetpidamata 17 aasta jooksul (1784—1801). See ajajärk oli uute tooride võimuloleku ajaks. Uued toorid kujutasid endist niisama nagu vanadki kodanliku suurmaaomandi erakonda. Nad olid ühenduses finantsaristokraatiaga ning koloniaalsete kaubandusettevõtetega ja soodustasid tööstust. Näiteks sõlmis Pitt a. 1786 Prantsusmaaga uue kaubalepingu, mis kindlustas Inglise kaupadele laialdase pääsu Prantsuse turgudele.

Kui Pitt võttis vastu kuninga ettepaneku moodustada kabinett, ei leidnud ta alul alamkojas toetust. Siis otsustas ta alamkoja laiali saata. Uues alamkoja koosseisus sai ta täieliku poolehoiu osaliseks ja sellest ajast kujunes Inglismaal uus pretsedent: kui valitsus ei oma enam enamust alamkojas, võib ta alamkoja laiali saata ja määrata uued valimised. Kui uus koosseis avaldab valitsusele usaldust, püsib ta võimul, vastasel korral lahkub ta ametist, võimaldades parlamendi uuele enamikule moodustada kabinett.

Kogu XVIII saj. jooksul parlamendi võim aina tugevnes. Selle tõsiasja illustreerimiseks on küllaldane meenutada XVIII saj. 2. poolel suurt tähelepanu äratanud Wilkes'i juhtumit. A. 1763 arvustas ajakirjanik ja alamkoja liige Wilkes ajalehes „North Briton" nr. 45 kuninga troonikõnet. Arvesse võttes asjaolu, et kirjutis oli anonüümne, tegi valitsus „üldise korralduse" areteerida kõik, kellele võis langeda kahtlus. Läbiotsimisel leiti Wilkes'i juures kirjutise käsikiri, mis oli kirjutatud tema käega, ja autor areteeriti. Kuid kohtunik Pratt vabastas ta kui saadiku ja otsustas, et kui areteerimiskäsk ei nimeta isikuid, on säärane käsk seadusvastane. Sel põhjusel mõistis kohtunik ministreile, kes selle käskkirja olid andnud, suure rahatrahvi.

Londoni elanikkond tervitas seda otsust. Linnas korraldati ilutulestus. Kõikjal ilutses arv „45". Kuid Wilkes ei pääsenud survevahendeist pärast seda, kui talt eriti selleks otstarbeks võeti saadiku volitused ära.

Wilkes'i juhtumi tõttu väljakutsutud seltskondliku ärevuse ajajärgul hakati esmakordselt korraldama poliitilisi massimiitinguid. Radikaalide poolt organiseeriti Õiguste billi kaitsejate ühing. Nad nõudsid valimisseaduse muutmist (ühetaolist ja täie-

likku esindust). Wilkes'i asi lõppes sellega, et ta rehabiliteeriti ja valiti taas parlamenti. Seega jäi Wilkes'i juhtumis George III, kes oli astunud välja parlamendi vastu, kaotajaks.

Radikaalid algatasid korduvalt parlamendi reformi küsimuse. Valimissüsteem, mis oli kujunenud juba XVII saj., ei kajastanud sugugi neid muutusi, mis olid toimunud Inglismaal seoses ta tööstuse arenemisega ja sellest tekkinud ümberasumisega rahvastikus. XVIII saj. lõpu poole polnud paljudel uutel tööstuskeskustel üldse esindust. Seevastu omasid paljud maakohad, mis olid tarastamiste tagajärjel peaaegu täiesti inimestest tühjenenud, endiselt valimisõigust („pehkinud kohakesed").

Tööstusliku kodanluse ja kodanlikustunud aadli opositsiooniliselt meelestatud ringkonnad nõudsid valimisreformi teostamist. Selle liikumise eesotsas seisid vasempoolsed viigid (teisiti „uued viigid"), kes organiseerisid 1780. a. Poliitiliste teadmiste arendamise ühingu; viimase liikmete hulka kuulusid säärased silmapaistvad parlamenditegelased, nagu näiteks Fox ja kirjanik Sheridan. A. 1771 avaldas kodanlik radikaal major Cartwright (leiutaja vend) valimisreformi kava pealkirjaga „Tööstuslike klasside üldise konvendi manifest". A. 1780 esitas ta uuesti oma kava, mis nägi ette valimisringkondade võrdsustamise, iga-aastased valimised alamkotta, varandusliku tsensuse ja kõigi muude kitsenduste kaotamise, tasu saadikuile ja keelu saadikuile olla riigiteenistuses.

Alamkoda, milles olid ülekaalus maaomandusliku ja finantsaristokraatia esindajad, lükkas järjekindlalt kõik valimisreformiettepanekud tagasi.

Inglise 1760-ndate aastate radikalism ei osutunud küllalt elujõuliseks. Ta ei suutnud moodustada tööstusliku kodanluse parlamentlikku erakonda.

Adam Smith — tõusva kodanluse teoreetik. Inglise kodanlike ringkondade majanduslikud ideed leidsid väljenduse ühe suurima majandusteadlase, Glasgow' ülikooli professori Adam Smith'i töis. A. 1776 ilmus ta põhjapanev töö „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" („Uurimus rahvaste rikkuse põhjusist"). See raamat oli suunatud feodaalsete kitsenduste ja reglementeerimise vastu tööstuses. Põhilist tähtsust töö tootlikkuse arengus omistas Smith mitte masinaile, vaid tööjaotusele. Adam Smith astus välja nende ideede kaitseks, mida hiljemini nimetati freetrader'ite omadeks (inglise keele sõnad *free trade* tähendavad „tootva tegevuse, kaubanduse vabadus").

Adam Smithi teooriad tekkisid kapitalismi manufaktuursel ajajärgul, mil vastuolud kodanluse ja proletariaadi vahel polnud omandanud veel nii teravat iseloomu kui hiljemini. Oma uurimus-

tes püüdis Smith püstitada väärtuse küsimust; eriti uuris ta raha väärtuse küsimust. Ta tõendas, et töö on ühiskonna rikkuse allikaks. Erinevalt füsiokraatidest õpetas ta, et mitte ainult põllumajanduslik, vaid ka tööstuslik töö võtab osa tarbimis- ja vahetusväärtuse loomisest. Kuid lisaväärtuse probleemi lahendada tal ei õnnestunud.

3. peatükk.

Iseseisvussõda Põhja-Ameerikas ja Ühendriikide vabariigi kujunemine.

Kolm asumaade liiki. Inglise põhjapoolsed asumaad — Uus-Inglismaa — olid tööstuslikult kõige enam arenenud. Seal töödeldi metsasaadusi, oli arenenud laevaehitus ja kalastamine. Uus-Inglismaal oli levinud käsitöö; tekkisid esimesed manufaktuurid.

Kesk-Atlandi asumais esinesid enamasti farmid, kus rakendati vaba tööd. Neis asumaades kasvatati enamikus majapidamistes nisu.

Orjanduslikus Lõunas olid ülekaalus tubakaistandikud. Nende omanikud püüdsid hankida kõike tarvilikku oma majapidamistest. Lõuna-Carolina ja Georgia soistel aladel kasvatati riisi, mäestikurajoonides — indigot. Puuvill oli tuntud, kuid tema sortidest kultiveeriti vaid seda, millel olid lühikesed, seemnest raskesti eraldatavad kiud. Teda kasvatati vähesel määral ja kasutati villastele, linastele ja kanepist kudumeile juurdelisamiseks. Lõunapoolseil asumaadel leidus peale mustade ka valgeid orje — „orjastatud teenijaid". Need olid kas asumaadesse väljasaadetud roimarid või end võla tasumiseks tööle müünud isikud. 5—7 aasta järel pidid nad vabaks saama, kuid sageli tuli neil jääda orjusse uue võlgumise tagajärjel teiseks või koguni kolmandaks määrajaks.

XVIII saj. viimasel kolmandikul oli enamik asumaid[1] krooni kontrolli all.

Kaks asumaad — Connecticut ja Rhode Island — kuulusid kompaniidele, kes olid nad saanud kuningalt. Kolm asumaad — Pennsylvania, Delaware ja Maryland — olid üksikisikute omandiks.

Koloniaalajastul valis Rhode Island'i ja Connecticut'i kubernere rahvastik. Eraomanikele kuuluvail asumaadel määrati kubernerid omanikkude, krooni asumaadel — kuninga poolt.

---

[1] New Hampshire, Massachusetts, New York, New Jersey, Virginia, Põhja-Carolina, Georgia.

Mõnel asumaal esinesid rahvastiku poolt valitud saadikutekojad, mis etendasid nõuandvate organite osa, kuid omasid kohati suurt mõju.

Konflikt emamaa ja asumaade vahel. Veel XVII saj. lõpul anti Inglise asumaad Ameerikas Kaubanduskoja võimkonda; see asus Londonis ja koosnes 7 liikmest. See koda võttis tarvitusele rea vahendeid, mis takistasid tööstuse ja kaubanduse arengut asumais. Näiteks keelas ta kauplemise villaste toodetega, rauatehaste ehitamise jne.

Rootsi reisija Per Kalm, kes külastas Ameerikat 1748. a., kirjutas: „Inglise asumaad on tõepoolest niivõrra kasvanud oma rikkuselt ja rahvastikult, et nad varsti hakkavad võistlema Inglismaaga. Et toetada emamaa kaubandust ja vägevust, on neile keelatud asutada uusi manufaktuure, mis võiksid konkureerida Inglise omadega. Välja arvatud mõned vähesed kindlaksmääratud kohad, pole asumail õigust kaubelda väljaspool Briti valdusi; samuti pole välismaalasile lubatud kauplemine üksikute Ameerika asumaadega. Sääraseid kitsendusi esineb hulganisti."

Rahulolematust tekitas asumaades ka veel Inglise krooni poliitika läänepoolsete maade küsimuses.

Kuningliku käskkirjaga a. 1763 kuulutati Alleghany mägedest läänes asetsevad maa-alad krooni omandiks ja ümberasumine teisele poole Alleghany mägesid keelati. Selle korralduse eesmärgiks oli ühest küljest kindlustada Inglise kaupmeestele tulukat kaubandust indiaanlastega (peamiselt kauplemist väärtuslike karusnahkadega), teisest — raskendada vabade kolonistide lahkumist suuromanike maadelt Läände.

Keeldu ümber asuda maadele Alleghany mägedest läänes korrati 1774. a. ja see kutsus esile uue rahulolematuse puhangu.

See seadus riivas tunduvalt ka Lõuna orjapidajate huve, sest istandikkude röövmajapidamine kurnas kiiresti maad ja istandikuomanikele (plantaatoreile) läks vaja aina uusi viljakaid territooriume. XVIII saj. lõpuks olid maad vanades „tubakarajoonides" — Virginias, Põhja- ja Lõuna-Carolinas ja teistes Lõuna asumaades — seevõrra kurnatud, et real juhtudel plantaatorid olid sunnitud orje vallandama ja istandike majandamist lõpetama.

Nüüdisajal on kindlaks tehtud, et krooni ja parlamendi karme eeskirju tööstuse ja kaubanduse, osalt aga ka põllumajanduse kohta järjekindlalt rikuti kolonistide poolt. Seda suuremat protesti kutsusid esile Inglise valitsuse visad katsed teostada asumaades seda kaubanduse ja tööstuse kitsenduste režiimi, mille oli välja töötanud Kaubanduskoda.

Pärast Seitsmeaastase sõja lõppu vajas Grenville'i ministeerium raha sõjakulude katmiseks. Seetõttu avaldati a. 1765 asumaid rängalt koormav t e m p e l m a k s u s e a d u s. Selle seaduse järgi

võeti maksu — mõnest penny'st mõne naelani — kõigilt Inglise administratsiooni organeile antavailt avaldusilt, pärandi jaotuse aktidelt, dokumentidelt kaubalepete kohta, veksleilt, rendilepinguilt ja isegi igalt mängukaardipakilt ning täringupaarilt. Maksu võeti igalt brošüürilt, igalt ajalehelt, igalt ajalehekuulutuselt.

Massachusettsi saadikutekoda saatis samal aastal teistele asumaadele ringkirja ettepanekuga oktoobris New Yorki linna kokku kutsuda kohalike esinduskogude delegatsioonide kongress protestimiseks tempelmaksuseaduse vastu. Selle eesmärgiga kogunenud kongress kuulutas 19. oktoobril 1765 vastuvõetud resolutsioonis, et „rahva vabaduse oluliseks ning lahutamatuks tunnuseks ja inglaste vaieldamatuks õiguseks on nõue, et neid koormataks maksudega ainult nende nõusolekul, mis on antud isiklikult või esindajate kaudu". Tuginedes asjaolule, et asumaade rahvastik pole esindatud Ühendatud kuningriigi alamkojas, keeldusid kolonistid maksmast Londonis määratud makse. Tempelmaksuseadus tekitas suure ärevuse asumaades. Inglise valitsuse ametnikke, kes olid määratud tempelmaksu laekama, määriti tõkatiga, veeretati sulgedes ja kanti neid siis pikkade roigaste külge seotult kõrvulukustava pannide ja pangede tärina saatel mööda tänavaid. Inglise kaubad kuulutati boikoti alla. Kolonistide otsustav protest ja Londoni kaupmeeste petitsioonid, milles kaevati, et Inglise kaupade boikott Ameerikas toob neile suuri kahjusid, sundisid Inglise valitsust aasta pärast, a. 1766, tühistama tempelmaksu-akti.

Siiski ei loobutud mõttest asumaid maksustada. Tühistades tempelmaksu jättis Inglise valitsus enesele eriliselt õiguse kolonistidelt makse võtta.

Järgmise, 1767. aasta juunis avaldas parlament nõndanimetatud Townshendi akti, millega Ameerika asumais pandi kehtima maksud tööstustooteilt — klaasilt, paberilt jne. See seadus tekitas samuti ärevust ja vastupanu. Vastuseks sellele saadeti järgmisel, 1768. aastal Bostonisse Inglise väed. A. 1770 toimusid äärmiselt teravnenud vahekordade pinnal kolonistide ja Inglise vägede vahel nõndanimetatud „Bostoni tapatalgud" — selle aasta 5. märtsil said mõned Bostoni elanikud surma ja haavata Briti sõdurite tegevuse tagajärjel. Kolonistide vahekorrad Inglise administratsiooniga teravnesid veelgi enam.

1773. a. detsembris juhtus uus konflikt.

Inglise parlament võttis vastu kavala plaani, et sundida koloniste makse maksma: nimelt vabastati Ameerikasse sisseveetav tee võrdlemisi kõrgest sisseveo-tollist ja koormati ta väikese maksuga. Parlament arvas, et ameeriklased ei suuda vastu panna ahvatlusele saada odavahinnalist teed. Kuid Ameerika patrioodid ei läinud sellele söödale. Nendele tähendas võitlus maksude võtmise vastu säärase parlamendi poolt, milles neil polnud esindajaid, võitlust türannia vastu, võitlust iseseisvuse ja vabaduse eest, võitlust des-

potismiga. Ameerikasse sissetoodud odav tee kuulutati boikoti alla. Kolonistid lakkasid üldse teed tarvitamast. Bostoni kaupmeeste õhutusel tungisid kohalikud elanikud teelaevale ja pildusid ta lasti sadamas merre („Bostoni teejoomine" 1773. a.). Vastuseks sellele sulges Inglise valitsus Bostoni sadama kaubandusele. Massachusettsi asumaalt, mille pealinnaks oli Boston, võeti õigus omada valitavaid asutisi. Inglise kindral Gage määrati Bostoni kuberneriks ja kuninglike vägede ülemjuhatajaks Ameerikas.

Kolonistid said aru, et nad suudavad saavutada sõltumatuse ainult relvastatud võitluse teel. Kõigis külades anti miilitsale sõjalist õppust. Moodustus Korrespondentsi-komitee, kes hankis relvi ja püssirohtu. See komitee lõi sidemed teiste asumaadega ja tegi neile ettepaneku ühineda vastulöögiks Inglise rõhujaile. Juhtivat osa komitees etendas Samuel Adams (1722—1803), kohaliku esinduskogu liige Massachusettsis, kutselt ajakirjanik.

Esimene kontinentaalkongress. Kahe asumaa — Massachusettsi ja Virginia — algatusel kutsuti kokku kõigi asumaade esindajaist koosnev kongress, mis alustas oma istungeid 5. septembril 1774 Philadelphias. Arvati, et edaspidi kongress ühendab Ameerika mõlema kontinendi asumaad; sellest ka ta nimetus. Kontinentaalkongressil olid enamuses lojalistid, kes pooldasid seaduspäraseid toimimisviise Inglise valitsuse suhtes, soovides säilitada sidemed Inglismaaga eeldusel, et asumaade jaoks luuakse eriline konstitutsiooniline režiim.

Silmapaistvat osa sellel kongressil etendas Virginia saadik George Washington (1732—1799), kellest kõneldi, et ta oli rikkaimaks meheks asumaades. Noorea-aastail toimis Washington maamõõtjana lääne-piirkonnis ja võttis osa 1753.—1754. aasta sõjast Prantsusmaa vastu. Washington oli mõõdukasuunaline demokraat, kuid ühtlasi tuline patrioot ja asumaade revolutsiooniliste jõudude väljapaistev organiseerija. Tähelepanu äratasid ka teised Virginia saadikud, esijoones äge demokraat, advokaat ja publitsist Thomas Jefferson (1743—1826). Virginia kohalikus esinduskogus (legislatuuris) esitas Jefferson billi, mis kaotas maa põlise omamise, kui ka billi, mis oli suunatud vanema poja ainupärimisõiguse vastu; viimane oli väga tähtis Lõuna plantaatoreile-orjapidajaile ja Põhja suurmaaomanikele. Ka nõudis Jefferson neegerorjuse kaotamist.

Oma filosoofilisilt põhivaateilt oli Jefferson John Locke'i kodanliku vabaduse idee kui ka prantsuse valgustajate ja materialistide mõju all. Oma majanduslikud ideed oli ta osaliselt laenanud prantsuse füsiokraatidelt.

Kuigi ameerika rahvus oli kujunenud juba koloniaalajastul, aitas Kontinentaalkongress kaasa ameeriklaste rahvusliku teadvuse

tugevnemisele. Virginia demokraat, hiilgav kõnemees Patrick Henry ütles kongressil esinedes: „Inglise türannia on kaotanud piirid, mis eraldasid ühte asumaad teisest. Ma pole enam virdžiinlane: ma olen ameeriklane." Siiski oli kongressi rõhuv enamik 1774. a. veel emamaast lahkulöömise vastu.

Kontinentaalkongress istus koos kuus nädalat — 5. septembrist 26. oktoobrini 1774. a. Ta koostas rea aupaklikke petitsioone kuningale; need sisaldasid palvet mitte koormata asumaid maksudega ja kaebusi parlamendi ja Inglise võimude rõhumise üle asumaades. Edasi soovitas kongress kolonistidele boikottida Inglise kaupu. Pärast seda, lootes konflikti rahulikku lahenemist, katkestas kongress oma istungid 1775. a. maini.

Selle vaheaja kestel arenes konflikt asumaade ja emamaa vahel relvastatud võitluseks.

19. aprillil 1775 saatis Inglise kindral Gage sõjaväed Bostonist lähedal-asetsevasse Concord'i ülesandega võtta seal enda valdusse suurtükid, vooriveokid, püssirohi, musketikuulid ja jahu. Teel hajutas kuninglike vägede salk Lexingtoni linnakese juures pärast lühikest võitlust kohaliku miilitsa. Näis, et Inglise väed edukalt täidavad oma ülesande. Lexingtonis läks neil korda rikkuda kolmel suurtükil pöördetapid ja vigastada mõned uued lafetid. Veokeil põletati rattad; jahu ja püssirohi heideti jõkke. Samuel Adams'it, kes oli korraldanud selle lao, ei õnnestunud kinni võtta: teda oli keegi hoiatanud ja ta jõudis põgeneda. Kuid tagasiteel tabas Inglise vägesid ootamatu kaotus. Puude ja majade tagant tulistasid neid agaralt kolonistid-vabatahtlikud. Siis hakkasid inglased maju süütama. Oma aruandes teatas väikese Worcestertown'i linnakese (Massachusettsis) provintsiaalkongress, et inglased tungisid majadesse, tapsid rauku, ajasid naisi alasti tänavale ja teostasid igasugust kõlvatust.

Vahepeal tugevnesid partisanide rünnakud ja inglastel, kellel oli olnud kavatsus teha väike sõjaline jalutuskäik, tuli taganemise asemel korratult põgeneda. Lahingus Lexingtoni ja Concordi juures rakendasid Ameerika kolonistid uut taktikat — revolutsioonilise sõja taktikat, mille nad välja arendasid ja mida nad eduga tarvitasid edaspidi. Seda taktikat, nagu seda ära märkis Engels („Anti-Dühring'is"), lahkrivi-taktikat, relvastatud rahva võitlustaktikat, rakendati hiljemini edukalt Prantsuse revolutsioonisõdades.

Tõsi küll, vastuhakkajate hulgad „polnud õppinud marssima, kuid lasksid suurepäraselt oma püssidest, võitlesid oma asja eest. seetõttu ka ei deserteerunud nagu värvatud sõdurid ega osutanud lahkust rivistuda ridadena ja inglastega lahtisel maastikul võitlusse astuda, vaid vastupidi ründasid neid metsades, hajudes

väikeste liikuvate laskurisalkadena... Sõjaväe muutunud koosseis kutsus esile uue sõjapidamisviisi — laskurite lahkrivi" [1].

Massachusettsi voolas kokku vabatahtlikke teistest asumaadest ja varsti piirati Boston ümber 20000-mehelise ameeriklaste armee poolt. 17. juunil 1775 lõid koloniaalväed Bostoni läheduses asetsevail künkail (Bunker Hill'i juures) edukalt tagasi kogu Bostoni garnisoni väljatungi. Sõjaline tegevus algas ka teistes piirkondades.

Vaatamata sellele lootsid paljud kolonistid, et emamaaga kokku lepitakse. Ameerika farmerid arvasid, et konflikt Inglismaaga on tekkinud kuninglike kuberneride ja kindralite ebaõige toimimise tagajärjel. Hommikuti peeti kolonistide laagreis palvet kuninga eest, siis aga läksid farmerid võitlusse kuninglike vägede vastu.

1775. a. mais kogunes jälle kongress, mida kutsutakse Teiseks kontinentaalkongressiks.

15. juunil 1775 valis see kongress Uus-Inglismaa saadikute ettepanekul ülemjuhatajaks George Washingtoni. Viimane võttis määratu energiaga käsile raske ülesande — organiseerida vapraist, kuid distsiplineerimata partisanidest lahinguvõimeline sõjavägi. Märtsis 1776 vallutasid Washingtoni väed Bostoni. Samaaegselt evakueerisid Inglise väed New Yorki. Kuid 1776. a. suvel suurenesid Inglise sõjaväe ja laevastiku jõud. Inglased saatsid Kanadasse palgasõdureid, keda nad olid lepindanud Saksa vürstkonnis, peamiselt Hessenis. Üldse transporditi Ameerikasse kuninglikke vägesid 90000 meest, neist umbes 30000 palgasõdurit. George III püüdis lepindada palgasõdureid Venemaal, kuid see tal ei õnnestunud.

Sõjapidamist raskendas veel ka see asjaolu, et asumais endis oli kohalike elanike hulgas rohkesti toorisid, inglaste pooldajaid. Oli momente, mil vastuhakanud kolonistide vastu võitles enam omi Ameerika elanikke kui Inglise vägesid. Raskendas võitlust ka salakuulamine, tooride diversiooniline tegevus ja reetmine kolonistide-viigide ridades. Nii oli näiteks ülemjuhataja asetäitja, kindral Lee, Inglise salaagendiks, kuid teatavaks sai see alles 80 aastat hiljem, tänu juhuslikult ühes arhiivis leitud kirjavahetusele. Tooride sabotaažist ja õõnestustegevusest vihale aetud rahvastik tungis kohalike rikaste, inglasi pooldavate elanike elamuisse ja kohtles neid vägivaldselt.

Ameerika toorid ja viigid polnud kujunenud poliitilised parteid. Nendel puudusid programm, põhikiri ja parteilised organisatsioonid. Harilikult omistati tooride (lojalistide) ja viigide (revolutsionistide) nimetus kõigile neile, kes võtsid osa võitlusest sellel või teisel poolel. Peamisiks organiseerivaiks

[1] Engels, Anti-Dühring, lk. 120.

keskusiks tooridele ja viigidele olid asumaade seadusandlikud kogud ja Kontinentaalkongress.

Inglise valitsuse pooldajaiks — toorideks — olid aristokraadid-maaomanikud, kellel olid ürikud maaomandi kohta Inglise kuningalt, või isikud, kes olid ostnud maad aristokraatidelt. Tooride ridadesse kuulusid ka kaupmehed, kes omasid Inglise valitsuselt saadud privileege, paljud rikkad lõuna-asumaade plantaatorid, valitseva Inglise episkopaalkiriku vaimulikkond, kuninglikud kohtunikud ja ametnikud.

Viigide põhilise jõu moodustasid farmerid, kes nõudsid maid ja Läänes asetsevate maade vaba asustamise õigust.

Viigide poole hoidusid manufaktuuride töölised, käsitöölised ja linnade väikekodanlus — need kihid, kes kõige enam kannatasid Inglise administratsiooni surve all.

Viigide ehk „revolutsionistide" juhtiva osana esines koloniaalne kodanlus. Nii oli viigide hulgas rikas kaupmees-konterbandist (Inglise valitsuse poolt kehtima pandud kaubanduslike kitsenduste rikkuja) Hancock. Suurt mõju omas pankur ja kaupmees Morris.

Viigide poolele oli asunud ka osa plantaatoreid lõunas, kõige rohkem piiriäärsest asumaast Virginiast.

Asumaade lahkulöömine Inglismaast. Iseseisvuse deklaratsioon. 1775.—1776. aasta kestel kuulutas rida üksikuid asumaid end iseseisvaiks ja sõltumatuiks riikideks. Paljud asumaade saadikud Kontinentaalkongressil asendati uutega, kes olid meelestatud revolutsiooniliselt. Kontinentaalkongressil 1776. a. (see oli nõndanimetatud Teine kontinentaalkongress; ta tuli kokku 1775. a.) olid osariigid esindatud iseseisvate ning sõltumatute riikidena.

Jaanuaris 1776 ilmus Thomas P a i n e'i pamflett „Common Sense..." („Terve mõistus"). „Ameerika asi on kogu inimkonna asi," kirjutas Paine. „Oo teie, kes te armastate inimkonda, teie, kes te julgete üles tõusta mitte ainult türannia, vaid ka türannide vastu, — tõuske üles! Iga jalatäis maakerast on rõhumise all. Vabadust jälitatakse kogu maakeral, Aafrikast on ta aga ammu pagendatud. Euroopa vaatab temale kui tundmatule. Inglismaa tegi talle hoiatuse väljasaatmise suhtes. Põgenikud — nad valmistavad Ameerikas varjupaika inimkonnale."

7. juunil esitas Virginia osariigi delegatsioon Jeffersoniga eesotsas resolutsiooni, milles oli öeldud: „Need asumaad on ja õiguse järgi peavad olema vabad ja sõltumatud maad."

Deklaratsiooni projekti koostamiseks valiti komisjon. Selle koosseisu kuulusid Jefferson, Adams, Franklin, Sherman, Livingston.

Iseseisvuse deklaratsioonis öeldakse: „Valitsus saab oma võimu valitsetavailt. Rahval on õigus teda muuta või kaotada."

4. juulil 1776 võtsid Ameerika asumaade esindajad Teisel kontinentaalkongressil vastu Iseseisvuse deklaratsiooni, milles nad tegid teatavaks, et asumaad löövad lahku Inglismaast ja moodustavad iseseisva riigi. Selles deklaratsioonis kuulutati välja igaühe õigus „elule, vabadusele ja õnne taotlemisele". See formulatsioon oli peaaegu täht-tähelt laenatud Virginia Õiguste deklaratsioonist, milles oli kõnet ka omandiõigusest.

Kui sai teatavaks, et Teine kontinentaalkongress on Iseseisvuse deklaratsiooni vastu võtnud, põletati kogu öö lõkketulesid ja helistati kelli.

Deklaratsiooni esialgsesse projekti võttis Jefferson punkti, mis taunis orjust, kuid Lõuna-Carolina saadikud teatasid, et kui see punkt vastu võetakse, siis lõuna-osariigid lakkavad võitlemast Inglismaa vastu. Seetõttu ei puudutanud võrdsuse väljakuulutamine ja vabaduse nõue, mis leidusid deklaratsioonis, neegerorje ja kodanluse võit Ameerikas ei kaotanud orjapidamist. Iseseisvussõja perioodil kujunenud Ameerika vabariik kandis juba endas tulevase, 1861.—1865. aastate kodusõja idusid.

P.-Ameerika Ühendriikide esimene konstitutsioon. A. 1777 asus kongress konstitutsiooni väljatöötamisele. See konstitutsioon, mis sai nimeks „konföderatsiooni artiklid", kinnitati 1781. a. Selle konstitutsiooni järgi säilitas iga osariik õiguse määrata sisse- ja väljaveotolle ning omada omi relvastatud jõude, kaasa arvatud sõjalaevad. Tähtsate küsimuste (rahanduse, sõja ja rahu jm. küsimuste) otsustamiseks oli tarvilik üheksa osariigi nõusolek. Üldriiklikeks vajadusiks saadi summad osariikide vabatahtlikest sissemaksudest. Üksikuil osariikidel oli kongressi nõusolekul isegi õigus sõda kuulutada. Ameerika juristid, olles läbi analüüsinud Kontinentaalkongressi tegevuse, jõudsid järeldusele, et kongress esineb asumaade suhtes ainult konsultatiivse asutisena. Ainult kahel juhul andis ta käsud: ühe — sõjaväele rõivastise õmblemiseks, teise — rahandusse puutuvas küsimuses.

Kuivõrra nõrgalt tsentraliseeritud ja väheautoriteetne oli P.-Ameerika Ühendriikide vabariigi keskvõim, nähtub järgmisest tõigast. Kui tekkis vajadus välislaenu tegemiseks ja Kontinentaalkongress pöördus Prantsuse valitsuse poole, siis viimane küll andis raha, kuid mitte kongressile, vaid ülemjuhataja Washingtonile isiklikult. Ja tõepoolest, ülemjuhataja omas palju suuremat reaalset võimu kui kongress, kes võttis vastu vaid soovitusi sisaldavaid, s. o. mitte-kohustavaid resolutsioone.

A-il 1776—1787 kujutasid P.-Ameerika Ühendriigid endist riikide liitu (konföderatsiooni), mitte aga liitriiki.

Sõjategevuse käik. Raskeimaiks sõja-aastaiks olid 1777 ja 1778. Inglased vallutasid New Yorki, Philadelphia ja saatsid

sõjaväe Pennsylvaniasse, et ümber haarata, piirata ja lämmatada ülestõusu kollet — Uus-Inglismaad. Kuid 17. oktoobril 1777 õnnestus ameeriklastel esmakordselt kuninglikke vägesid tugevasti lüüa. Sel päeval alistus Saratoga juures 6000-meheline Inglise regulaarvägi Ameerika miilitsale. A. 1778 läks P.-Ameerika Ühendriikide saadikul Pariisis Franklinil korda saavutada Prantsusmaa sõttaastumist Inglismaa vastu; seejärel said kolonistid veel uusi liitlasi Hispaania ja Madalmaade näol. Inglismaa seisund muutus äärmiselt raskeks, kui Euroopa riikide enamik Venemaa algatusel ja temaga eesotsas kuulutas välja „relvastatud neutraliteedi", teatades, et kaubandus Ameerikaga jätkub. Inglismaal endal oli viigide keskel tugev opositsioon sõja vastu Ameerika asumaadega.

Kui katse ümber piirata Uus-Inglismaad oli äpardunud, võtsid inglased a. 1780 tarvitusele uue strateegilise plaani: nad kandsid sõjategevuse üle lõuna-piirkondadesse, kus valitsevaks klassiks olid rikkad, Inglise aristokraatiaga tihedalt seotud plantaatorid. Kuid siingi tabas neid nurjung. A. 1781 alistus Yorktown'i all Inglise armee juhataja kindral Cornwallis Washingtonile ja Prantsuse kindralile Rochambeau'le. Prantsuse armees Yorktown'i juures viibisid sõjaväe-insener Saint-Simon, tulevane suur utopist, ja markii Lafayette.

Järgmisel aastal, pärast inglaste lüüasaamist Yorktown'i all, lõppes faktiliselt sõjategevus. Viigide võimuletulek Inglismaal kergendas rahu sõlmimist. A. 1782 sõlmiti Pariisis esialgne rahuleping. Järgmisel, 1783. aastal kinnitati see rahu Versailles's. Ühendriikide iseseisvus leidis tunnustuse.

Iseseisvussõja tulemused. Shays'i vastuhakk. Iseseisvussõja tähtsusest on Lenin kirjutanud järgmist: „Uusima, tsiviliseeritud Ameerika ajalugu algab ühega neist suurtest, tõeliselt vabaduse eest peetud, tõeliselt revolutsioonilistest sõdadest, mida oli nii vähe röövsõdade tohutus hulgas; viimased olid nagu nüüdnegi imperialistlik sõda esile kutsutud kuningate, mõisnikkude, kapitalistide kisklemisega anastatud maade või kokkuröövitud kasumite pärast. See oli Ameerika rahva sõda Inglise röövlite vastu, kes rõhusid ja hoidsid koloniaalorjuses Ameerikat, nagu veel praegugi need „tsiviliseeritud" vereimejad rõhuvad ja peavad koloniaalorjuses sadu miljoneid inimesi Indias, Egiptuses ja kogu maailmas [1]."

Iseseisvussõja ajal oli Põhja-Ameerikas käimas kodusõda tooride ja viigide vahel. Sõja lõppemise järel see võitlus teravnes ja võttis hoogu võitjate-viigide klassikoostiselt kirjus laagris endas.

---

[1] Lenin, Teosed, XXIII k., lk. 176.

Kodanlus ja maaomanikud püüdsid nihutada sõja põhilisi raskusi töötavate hulkade õlgadele; viimased olid aga juba niigi laostatud Inglise ametnikkude ja sõjavägede poolt. Ülestõusnud farmerid, käsitöölised ja töölised arvasid aga, et nad võitlevad mitte ainult endi vabastamise eest Inglismaa ikkest, vaid ka maa, paremate töötingimuste ja poliitiliste õiguste eest.

Sõda mõjus väga raskesti farmerite, käsitööliste ja tööliste olukorrale, kes olid kandnud kõiki sõjaraskusi.

Ühes palves, mis esitati a. 1786 kohalikule seadusandlikule kogule, teatasid Massachusettsi osariigi farmerid ja käsitöölised: „Kui kõige lühema aja jooksul ei muudeta olukorda rahvale soodsamas suunas, jäävad pooled meie elanikest meie arvates pankrotti. Kuidas võikski see olla teisiti, kui tõepoolest iga päev müüakse meie omandit, niihästi vallas- kui kinnisvara, võetakse meilt meie maad vandekohtunike otsusel, näiteks kolmandiku väärtuse eest, ja meie kariloomi poole hinnaga?"

Tööliste ja linnakehvistu seisund halvenes veel seetõttu, et sõja ajal oli lastud käibele palju raha. Raha langes hinnas. A. 1786 maksis üks nael paberrahas mõne kopika metallrahas.

Farmerite ja linnakehvistu rõhumise pinnal puhkes a. 1786 reas põhja-osariikides — ja kõige ägedamal kujul Massachusettsi osariigi loodeosas — ülestõus. Vastuhakkajad tungisid kohtutesse, katkestasid nende istungeid ning hävitasid kohtuakte maksude sissenõudmise kohta ja kohtute otsuseid maade müümiseks võlgade eest. Miilits ühines sageli ülestõusnutega.

Rhode Islandi osariigis haarasid ülestõusnud võimu endi kätte, kutsusid kokku kõigi Providence'i krahvkonna linnade esindajate nõupidamise ja esitasid osariigi kaubanduse korraldamise kava. Viimane seisis selles, et omandada osariigi kulul laevu ja korraldada kaupade sisse- ja väljavedu. Ka pidi osariik korraldama sisekaubandust.

Hampshire'i krahvkonna 50 linna (asula) kongress augustis 1786 kaebas maksude, kohtute, seaduste rõhumise ja rahapuuduse üle. Et kergendada võlgade tasumist, pani kongress ette luua pank, kes krediidioperatsioonide hõlbustamise otstarbel laseks raha käibele. Farmerid ja käsitöölised tegid ettepaneku kuulutada maa üldsuse omandiks ja lasta paberraha käibele maa kindlustusel. Selle raha arvel pani kehvistu ette kustutada kõik võlad. Üks ülestõusu osalisi, William Penchen, nimetas Bostoni rikkaid kaupmehi „osariigi tõelisteks vampiirideks". Ta ütles, et „pealegi elavat kuberneri tütar ja naine laiseldes, selle asemel et töötada lihtinimeste kombel, ja et raha kuhjub kokku Bostonisse, kuna on tarvis teda jaotada".

Reas Uus-Inglismaa linnades murti vanglaisse sisse. Rikaste majad otsiti läbi. Rikkaid aeti linnadest välja.

Ülestõusnute eesotsas seisis Daniel Shays (1747—1825), kes oli osa võtnud iseseisvussõjast ja silma paistnud lahinguis Bostoni all. Shays'i väed haarasid endi kätte Ühendriikide valitsuse arsenali Massachusettsi osariigis.

Ülestõus ähvardas Massachusettsist kanduda teistessegi osariikidesse.

„Põlevat ainet leidub igas osariigis," kirjutas 1786. a. Washington, „ja säde võib süüdata tulikahju."

Washingtoni kartused osutusid õigeks: farmerite liikumine algas reas osariikides. Philadelphias tõusid üles sõjaväed, kellele ei makstud palka, ja ajasid kongressi laiali.

Neis tingimusis ei rahuldanud 1777.—1781. aastate konstitutsioon enam valitsevaid klasse.

A. 1786 kogunes Annapolis'esse kongress uute tollimääruste ja -tariifide väljatöötamise ettekäändel. Tegelikult mobiliseerisid valitsevad klassid jõude võitluseks Shays'i ülestõusuga. Kaupmehed ja pankurid, plantaatorid ja töösturid kogusid raha sõjavägede varustamiseks ja Shays'i vastu saadeti sõjavägi Ühendriikide sõjaministriga eesotsas. Shays sai lüüa ja alistus 1787. a. alguses. Ta ise ja 13 teist ülestõusu juhti mõisteti surma. Kuid valitsuse hirm uue ülestõusu ees oli nii suur, et Shays ja ta kaaslased lõpuks said armu.

1787. a. kogunes Philadelphiasse uus kongress, mis istus koos suure saladuskatte all, isegi mitte protokolle pidades. See kongress, kuigi tal polnud selleks seaduslikke volitusi, töötas välja uue konstitutsiooni, mis on väikeste muudatustega kehtiv Ameerikas tänapäevani.

Ameerika Ühendriikide konstitutsioon. Üheks põhiliseks küsimuseks, mille pärast käis võitlus konstitutsiooni väljatöötamisel, oli küsimus riigivõimu tsentraliseerimise määrast. New Yorki esindaja Hamilton kaldus isegi Inglise tüüpi monarhia poole. Äärmisel juhul oli ta nõus eluaegse presidendiameti sisseseadmisega. Madison Virginiast nõustus valitava presidendiga, kuid nõudis, et senat koosneks eluaegseist liikmeist. New Jersey esindajad panid ette säilitada endine poliitilise võimu detsentralisatsioon.

Lõpuks võeti mõningate muudatustega vastu Virginia osariigi poolt esitatud kava.

Loodi osariikide liit keskvõimu teatava tugevdamisega, kusjuures kohalikes küsimusis jäeti osariikidele kaunis suur iseseisvus. Täidesaatva võimu etteotsa seati neljaks aastaks valitav president. Viimane on sõjaväe ja laevastiku ülemjuhataja, määrab ametnikke, on ministritekabineti juht. Esimeseks presidendiks valiti Washington. Ameerika parlament — kongress — koosneb kahest kojast. Alamkotta ehk saadikutekotta valib rahvastik

saadikuid vastavalt iga osariigi elanikkude arvule. Ülemkoda — senat — koosneb osariikide esindajaist, igast osariigist kaks.

Peaaegu kõigis osariikides oli valimisõiguste saamiseks tarvilik omada maad või kapitali. Naised ei saanud valimisõigusi. Orjus jäi püsima. Oluliseks kitsenduseks oli ka nõue, mille järgi valijad pidid olema elanud kindlaksmääratud aja valimisringkonnas (paiksuse tsensus); see asjaolu jättis palju isikuid juurdetulnud rahvastikust valimisõigustest ilma.

Suured volitused sai K õ r g e m k o h u s, mis koosnes eluajaks määratavaist liikmeist. See kohus võis (ja võib nüüdki) tühistada iga Ameerika seaduse, kuulutades ta konstitutsioonile vastukäivaks.

Seltsimees Stalin on seda laadi kodanlikke konstitutsioone järgmiselt iseloomustanud: „Teine konstitutsioonide rühm peab meeleldi vastuvõetavaks ja isegi rõhutab demokraatlikke aluseid, kuid rakendab seejuures sääraseid klausleid ja kitsendusi, et demokraatlikud õigused ja vabadused osutuvad täiesti moonutatuiks. Nad kõnelevad võrdseist valimisõigusist kõigile kodanikele, kuid piiravad neid samas paiksusega ning haridusliku ja isegi varandusliku tsensusega. Nad kõnelevad kodanike võrdseist õigusist, kuid piiravad neid samas tingimusega, et see ei puuduta naisi või puudutab neid osaliselt [1]."

1787. a. konstitutsiooni järgi jäid neegrid orjadeks, kuna indiaanlased ei saanud Ühendriikide kodanikuõigusi. Nende suhtes ei tunnustatud maaomandi-õigust. Indiaanlasi hävitati ja asundati viljatuisse, veevaestesse mäestiku-rajoonidesse, kus nad olid määratud väljasuremisele. Ühe sajandi kestel, XVIII saj. lõpust XIX saj. lõpuni, vähenes Ühendriikide indiaani rahvastik 2 miljonilt 240 000-ni.

Revolutsioonilise sõja tulemused — koloniaalse sõltumuse kaotamine. Hoolimata sellest, et 1787. a. konstitutsioon töötati välja reaktsiooni olukorras, mis oli seoses Shays'i ülestõusu mahasurumisega, kinnistas ta siiski rea iseseisvussõja-perioodi kodanlik-demokraatlikke saavutisi ja oli oma aja kohta progressiivne. Sõda sõltumatuse eest kindlustas endiste Inglise asumaade rahvusliku iseseisvuse. 13 sõltuvast Inglise asumaast kujunes uus riik. Eraldunud Briti m o n a r h i a s t, muutusid Põhja-Ameerika asumaad iseseisvaks v a b a r i i g i k s. Langesid ära endised parlamendi ja kuningavõimu keelud, mis olid kitsendanud kaubanduse ja tööstuse arengut. Asumaades endis kaotati sisetollid.

---

[1] S t a l i n, Konstitutsiooni projektist, lk. 20.

„Ameerika XVIII saj. sõda iseseisvuse eest kõlas hädakellana Euroopa kodanlusele[1]," kirjutas Marx. Ameerikas antigi esimene tõuge revolutsiooniks Euroopas XVIII saj.

Inglise maa-aristokraatia võim asumaades oli kukutatud. Sõja ajal ja pärast selle lõppu tõrjuti 30 000 toorit, maa-aristokraadid ja nende pooldajad, maalt välja, kuna nende maad konfiskeeriti ja lasti müügile. „Vabad" maad Alleghany mägede taga kuulutati 1787. a. seadusega riigi omandiks ja lasti müügile suurte 640-aakriliste maatükkidena (1 aakr = 0,39 ha) hinnaga 2 dollarit aakr. See seadus vastas ainult plantaatorite huvidele, sest farmeril puudusid suuremad rahasummad, väiksemate tükkidena aga maad ei müüdud.

Maaomandusliku aristokraatia võimu kaotamisega Ameerikas likvideeriti rida feodaalseid igandeid, mis tõkestasid kapitalismi arengut. Kaotati aadlinimetused ja -tiitlid ja kohustuslik pärandi üleandmine vanemale pojale, kaotati reas osariikides tingimus, mille järgi vaid maaomanikud omasid õigust osa võtta valimistest kohalikesse seadusandlikesse kogudesse. Kaotati valge orjus. Lõpuks kaotati reas põhja-osariikides neegerorjus või piirati seda. A. 1774 kaotati orjus Massachusettsi osariigis, a. 1784 Connecticutis ja Rhode Islandis. Mõnes teises osariigis orjade sissevedu kas keelati üldse või koormati seda kõrgete tollidega. Kuid Lõunas orjus säilis ja orjapidajate istandikud laienesid seal ka pärast iseseisvussõja lõppu.

Iseseisvussõda oli rahvuslik-kodanlik liikumine. Selle peaküsimus — sõltumatuse küsimus — lahendati suurkodanluse juhtimisel. Orjuse küsimus kui ka küsimus rahvamasside varustamisest maaga jäid lahendamata. Shays'i demokraatlik liikumine suruti maha. Ameerika iseseisvussõda oli kodanlik revolutsioon.

Ameerika revolutsiooni suur revolutsioneeriv mõju Euroopale, eriti Prantsusmaale vana korra viimseil aastail, on väljaspool kahtlust.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 7.

TEINE OSA.

PRANTSUSE KODANLIK REVOLUTSIOON XVIII SAJANDIL.

4. peatükk.

Absolutistlik-feodaalne kord ja ta kriis Prantsusmaal.

Sissejuhatus.

XVIII saj. lõpul toimunud Prantsuse kodanlik revolutsioon avab uue ajajärgu maailma-ajaloos. Oma märkustes uue ajaloo õpperaamatu konspekti kohta viitavad seltsimehed Stalin, Kirov ja Ždanov otseselt sellele, et alles Prantsuse revolutsiooni ajast algab tööstusliku kapitalismi ajastu. V. I. Lenin ütleb, et XVIII saj. lõpu Prantsuse kodanlik revolutsioon oli suur revolutsioon, sest „oma klassi, ... kodanluse jaoks teostas ta niivõrra palju, et kogu XIX sajand ... muud ei teinudki, kui viis läbi, teostas osade kaupa, viimistles seda, mida olid loonud suured Prantsuse kodanluse revolutsionäärid“ [1].

Mitte ainult nüüdisaegne Prantsusmaa, vaid ka kogu Euroopa kujunes selle majandusliku ja poliitilise pöörde mõju all, mis teostati Prantsuse kodanliku revolutsiooni kaudu XVIII saj. lõpul.

See oli ehtne r a h v a revolutsioon, sest rahva massid, ta määratu suur enamik, võtsid revolutsioonist osa aktiivselt, iseseisvalt, omade nõudmistega. Alustanud võitluse feodalismiga, ei jäänud massid peatuma poolel teel, vaid hävitasid ta lõpuni. Oma ülesandeilt kodanlik, hargnes Prantsuse revolutsioon kodanlik-demokraatliku revolutsioonina, milles rahvamassid astusid välja oma iseseisva programmiga, lõid oma revolutsioonilised organisatsioonid ja vajutasid oma pitseri kogu revolutsiooni käigule. Loonud võitluse käigus revolutsioonilise valitsuse, lahendas prantsuse rahvas lühikese ajaga revolutsiooni põhilised ülesanded ja suutis kaitseda oma kodumaa sõltumatust. Prantsuse revolutsioon on

[1] L e n i n, Teosed, XXIV k., lk. 304.

tähelepandav ka seetõttu, et ta ulatus üle XVIII saj. lõpu ajalooliste tingimustega kitsendatud kodanliku revolutsiooni võimaluste piiride ja kergitas esile „uue maailmakorra idee", mis peaaegu terve sajandi võrra jõudis ette feodaalse Prantsusmaa varemeil loodud kodanlikust korrast.

Nüüdisaegne proletaarne liikumine jätkab imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajajärgu uutes tingimustes võitlust viletsuse ja õigusetuse hävitamise eest, mida olid alustanud rahvamassid Prantsuse revolutsiooni ajal. Kuid siis polnud veel eeldusi nende ülesannete lahendamiseks. Suurtööstus oli alles tekkimas. Töölisklass oli veel nõrgalt arenenud ega eraldanud oma huve revolutsiooni ülddemokraatlikest ülesandeist; prantsuse rahvas ei tundnud ei teid ega vahendeid õnne ja jõukuse saavutamiseks kõigile töötajaile.

Hulga ohvrite ja kangelaslike pingutuste hinnaga suutis prantsuse rahvas XVIII saj. lõpul luua ainult tingimused kapitalismi arenemiseks ja kodanluse valitsemiseks. Prantsuse kodanlik revolutsioon XVIII saj. lõpul ainult asendas ekspluateerimise *feodaalse* vormi uue, tolle aja kohta progressiivsemaga — *kapitalistlikuga*.

Seda võitu, mille saavutasid feodalismi üle rahvamassid, kasutas kodanlus oma huvides. Seepärast jäid püsima ühe inimese ekspluateerimine teise poolt, poliitiline õigusetus, viletsus, ebavõrdsus, millede kaotamise eest prantsuse rahvas oli nii kangelaslikult võidelnud XVIII saj. lõpul. Põhiline erinevus proletaarse ja kodanliku revolutsiooni vahel seisab nimelt selles, et ainult proletaarse revolutsiooni teostab rahva rõhuv enamik sama rõhuva enamiku huvides, et ainult see revolutsioon, kaotades tootmisvahendite eraomanduse, kaotab igasuguse inimese ekspluateerimise võimaluse inimese poolt. Suure sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit lõi esmakordselt ajaloos materiaalsed võimalused viletsuse kaotamiseks ja vabaduse saavutamiseks, mille kättevõitmise nimel surid prantsuse revolutsionäärid XVIII saj. lõpul; ainult Suur Oktoobrirevolutsioon näitas kätte tee, mida mööda tuleb liikuda inimkonnal õnne kättevõitmiseks. Selles seisab XX saj. Suure Proletaarse revolutsiooni põhiline erinevus XVIII saj. lõpu kodanlikust Prantsuse revolutsioonist.

Prantsusmaa majanduslik seisund revolutsiooni eelõhtul. XVIII saj. lõpu Prantsuse kodanlik revolutsioon puhkes selle üha kasvava vastuolu pinnal, mis oli tekkinud ühelt poolt tootlike jõudude arenemise ja maal kasvanud uute majanduslike tarvete ja teiselt poolt feodaalse Prantsusmaa iganenud sotsiaalse ja poliitilise korra vahel. XVIII saj. 2. poolel oli Prantsusmaa agraarmaa. Ta rahvastiku põhiline osa tegeles põllutööga. Kuid võrreldes teiste Euroopa mandri maadega oli ta kaubanduse ja tööstuse arengult

juba esirinnas, jäädes maha ainult Inglismaast. Prantsusmaal olid regulaarsed kaubanduslikud ühendused Hispaaniaga, Portugaliga, Piemontega, Genuaga, Milaanoga, Toskaanaga, Roomaga, Veneetsiaga, Venemaaga, Rootsiga, Taaniga, Austriaga, Preisiga, Saksiga, Hamburgiga, Türgiga ja selle Aafrika vasallriikidega, Ühendriikidega ja oma kolooniatega Lääne-Indias. Vahetusoperatsioonid ainuüksi Prantsuse kolooniatega tõusid 1789. a. 296 miljoni livre'ini [1]. Prantsusmaa maailmakaubandus kasvas 913 miljonilt livre'ilt 1716. a. 1155 miljonini 1787. a. Kaupade väliskäibe väärtuselt käis Prantsusmaa vahetult Inglismaa järel. Prantsuse valdused San Domingo saarel andsid talle poole maailmas tarvitatavast suhkrust. Ta siiditööstus andis tööd 65 000 töölisele ega tundnud võistlejaid. Prantsusmaa vedas kõigisse Euroopa riikidesse välja mööblit, kudumeid, moeesemeid, veine, millel samuti polnud võistlejaid. Revolutsiooni eel oli maal olemas küllaltki arenenud metallurgiatööstus; Creuzot' tehas oli nende aegade kohta eeskujulik, varustatud tolleaegsete viimaste tehniliste täiendustega. Kümned tuhanded töölised olid tegevuses manufaktuurides. Necker väitis, et Prantsusmaale kuulus pool kogu rahast, mis sel ajal oli Euroopas olemas. Siiski lonkis ta Inglismaa sabas ja omas vaid teist kohta maailmaturul.

XVIII saj. 2. poolel, tänu oma eesrindlikumale poliitilisele korrale ja eesrindlikumale tehnikale, kiskus Inglismaa Prantsusmaalt Kanada ja tõrjus ta Indiast välja. Inglise-Prantsuse võistlus, mis määras kogu rahvusvahelist poliitikat XVIII saj., arenes selle sajandi lõpul Inglismaa triumfiks. Isegi ta lüüasaamine võitluses Ameerika asumaadega ei andnud midagi Prantsusmaale, peale õige tugevasti kasvanud riigivõla, mis halvendas maa rahanduslikku olukorda. Kuid ometi olid Prantsusmaal olemas kõik tingimused selleks, et ta tööstus ja põllumajandus oleksid võinud areneda niisamuti nagu Inglismaal ja mitte temast maha jääda.

Feodaalse Prantsusmaa sisemuses XVI sajandist alates kasvanud kapitalistlikkude vahekordade arenemist takistasid ainult poliitiline kord ja maal säilinud feodaalsete asutiste, traditsioonide ja korralduste süsteem. Mingisuguste muudatuste vajadust mõisteti seevõrra kõigi poolt, et 1787. a. üks vana eit ütles inglise agronoomile Arthur Young'ile, kes oli siis reisul Prantsusmaal: „Ma ei tea, mis juhtub, kuid midagi peab juhtuma, ja varsti."

Maal oli 25 miljonit rahvastikku, mis jagunes kolme seisusse: vaimulikkonnaks, aadliks ja kolmandaks seisuseks. Vaimulikkond ja aadel — tühine vähemik — olid valitsevaiks seisusiks. Kogu maa — talupojad, väikekodanlus, töölised, kodanlus, intelligents — kuulus kolmandasse seisusse. Maad omas otseselt või kaudselt a a d e l. Keskajast säilinud reegli järgi „pole maad ilma senjöö-

[1] Livre võrdub 37 kopikaga kullas (ennesõjaaegse pariteedi järgi).

rita" hoidis aadel oma õigused maa kohta alal ka siis, kui see siirdus teistele, mitteaadliliku päritoluga omanikele. Uus omanik kasutas maad hinnustalupoja õigustega, olles kohustatud maksma senjöörile kindlaksmääratud ja põhilist renti, hinnust. Ilma senjööri loata ja ilma talle kindlaksmääratud lõivu maksmata polnud tal õigust kellelegi maad loovutada: ta ei saanud seda müüa ega pärandada. Andes senjöörile alatist tulu oli hinnus ühtlasi tõenduseks selle kohta, et aadlikud omavad võõrandamatut õigust maale. Igalt maalapikeselt, igalt majalt, igalt kariloomalt maksid talupojad aadlikule maksu. Kuni revolutsioonini olid kohtumõistmine ja kõik sellega seotud politseilised funktsioonid aadlike-mõisnike kätes. Kohtunikuameti rentis senjöör välja, kohtunik ise elas lõivudest, altkäemaksudest ja trahvirahadest. Mõistagi oli säärane kohtunik kuulekaks tööriistaks mõisnike käes.

Aadlikud ja vaimulikkond ei maksnud peaaegu mingeid andameid. Nad kasutasid kõiki privileege ja austust, mida neile andis nende valitsev seisund maal. Vaimulikkond tasus riigile oma äranägemise järgi maksude asemel „vabatahtlikku annetist". Viimaseil revolutsioonieelseil aastail hankis ta, toetudes oma vaesusele, riigilt iga-aastase subsiidiumi selle „annetise" tasumiseks.

Seega oli maa — riigi põhiline rikkus — privilegeeritud seisuste kätes. Kuid privilegeeritud seisuste rikkus seisnes mitte ainult maas. Nad neelasid kogu Prantsusmaa töö tulemused hulga rahaliste feodaalsete kohustuste, pensionide, autasude, palkade, soosingute näol, milledega neid valitsus üle külvas. Seespool privilegeeritud seisusi jagunesid need rikkusid õige ebaühtlaselt. Prantsusmaal säilinud esisünni-seadus andis vanemale sugukonnas õiguse saada kaks kolmandikku isa varandusest, kuna nooremad jagasid omavahel ülejäänud kolmandiku pärandist. Aadlisugukondade vanemad pojad moodustasid ilmliku ja kirikliku aristokraatia tipu pealinnas ja õukonnas. Sellesse kihti kuulus mitte üle 4000 perekonna. Ta esindajad asusid maa kõige tähtsamail ja tulusamail riigi ja kiriku ametikohtadel. 12 000 ohvitseri sõjaväes said 46 miljonit livre'i — niisama palju, kui kogu ülejäänud sõjavägi kokku.

Oma toredais, kulla ja hõbedaga kaunistatud ülikonnis tunglesid need aristokraadid hommikust ööni lossis ja veetsid aega, taotelles peeni naudinguid, intrigeerides, moodustades mitmesuguseid õukonna-erakondi, andudes meeletule kaardimängule, muutes elu lausa peoks. XVIII saj. 2. pooleks oli aristokraatia lõplikult mandunud parasiitlikuks rühmaks, õukondlaste jõuguks, kes imes maast kõik ta elumahlad. Kapitalistlikkude vahekordade arenemisega XVIII saj. kasvasid selle rühma tarbed uskumatult. Ta rahavajaduse rahuldamiseks osutas riik Louis XVI ajal virtuooslikku osavust, aina uusi tulusaid ametikohti välja mõeldes. Nii loodi kuninganna sängi hoidjatari amet. Sängihoidjatar sai 12 000

livre'i pensioni. Kuninga esimene maître d'hôtel sai 84 000 livre'i aastas paberrahas ja toiduaineis peale palga ja selle summa, mis ta sai õuelivreede jaoks. Peale otsese palga oli õukondlastel rohkesti kõrvalisi sissetulekuid. Kuninganna esimesed kammerprouad, saades igaüks 12 000 franki, suurendasid selle palga 50 000 frangini lossis lõpuni põlemata küünalde müümise teel. Komandandivalitsuse sekretär pidi saama 900 livre'i aastas, sai aga tegelikult 900 000. Kuninglikud printsid, kuninga vennad ja sugulased, samuti nagu ka kõik õukondlased, vaatasid riigikassale kui oma saagile ja ründasid seda ühesuguse hoolimatusega. Orléans'i hertsog, suurim maaomanik Prantsusmaal, kes sai $11^1/_2$ miljonit livre'i tulu aastas, oli teinud 74 miljonit võlga. Kuninga vennad, Provence'i krahv ja Artois' krahv, olid juba nooreas määratu suurtes võlgades.

Sootuks teissugune oli aadlisugukondade nooremate esindajate seisund. Paljud neist elasid suures puuduses. Nende nooremate poegade nooremad pojad sattusid säärasesse olukorda, et neil sageli tuli jagada ühte tuvi, ühte püssi ja ühte jahikoera. Mida enam need „kõrged ja võimsad ühe tuvikongi, ühe loigu ja ühe kodujäneste-aiakese omanikud", nagu neist kõneldi, vaesusid, seda rohkem säilitasid nad oma kõrkust ja seda visamini pidasid kinni oma aadliprivileegidest. Nad pidasid endile häbistavaks tegelda tööstuse või kaubandusega; ise harimatud ja toored, kadestasid nad aristokraatiat ja kodanlust nende rikkuse pärast ja kujutasid endist aadli kõige reaktsioonilisemat rühmitist; kiivalt ja kiuslikult kaitsesid nad oma aadliprivileege, sundides talupoegi täpselt täitma kõiki feodaalseid koormisi.

Kadestamisväärt polnud ka alama vaimulikkonna seisukord. Peapiiskoppe, prelaate määrati alati kõrgaadli esindajate seast. Nende eluviis ei erinenud milleski hiilgava ilmliku aristokraatia omast. Kardinal de Rohan, Strasbourgi aadlik, sai aastas üle miljoni tulu. Kihelkonna-vaimulikud aga tulid alati kolmandast seisusest. Nad said 350 kuni 700 livre'i aastas, kannatasid sageli suurt viletsust ja kõnelesid meelekibedusega prelaatidest, „kes magusalt norskavad selle karja villal, mida karjatab vaene preester ja millest talle jääb vaid sõnnik ja higi".

Rööbiti sünniaadliga tekkis Prantsusmaal XVI—XVIII saj. ametnikest koosnev k o h t u a a d e l, kes omandas selle seisuse raha eest. Kõrgemad kohtuinstantsid, mis kandsid siis „parlamentide" nimetust, olid selle aadli monopoliks. Parlamendi liikme kutse kandus edasi pärandamise teel. Kasutades asjaolu, et revolutsioonieelsel Prantsusmaal seadused jõustusid ainult pärast nende sissekandmist Pariisi parlamendi raamatusse, kaitses kohtuaadel kiivalt valitseva klassi privileege ja astus alati välja iga-

suguste reformide vastu. Koos sünniaadliga kaitses ta hoolega kõiki maal olemasolevaid valitsevate seisuste privileege.

Talupoegkond moodustas rahvastiku põhilise massi (22 milj.).

XVIII saj. 2. pooleks oli pärisorjus Prantsusmaal juba peaaegu kadunud, kuid ta jäänuseid leidus igal sammul. Kui talupoja isik oli vaba, siis maa, millel ta elas, oli pärisorjuslik. Seda loeti aadliku omandiks. Talupoegadele kuulus ta kui hinnusemaa, mittevaba, kruntrendi-maa. Selle kasutamise eest maksid talupojad aadlikele rahas või loonus muutumatus suuruses renti (hinnust). Isegi neil juhtudel, mil hinnust ei tasutud aastakümnete jooksul, oli senjööril alati õigus nõuda selle ja kõigi maksmatiste tasumist. Kuid hinnus polnud ainsaks koormiseks, mis põhines feodaalõigusel. Peale hinnuse esines veel maks varanduse ostu ja müügi pealt. See maks nõudis talupoegkonnalt igal aastal 36 milj. livre'i. Siis tasus talupoeg mõisnikule põimukümnist — champart'i. See oli lõikuse teatav osa, mida võeti senjööri poolt hinnuse-alalt. Kuna hinnust alati tasuti rahas, võeti champart'i loonus ja ta oli proportsionaalne viljasaagiga. Mõnikord võrdus champart ühe viiendikuga saagist, kuid polnud kunagi väiksem ühest kahekümnendikust. Teatava osa saagi mahaarvamisest senjööri kasuks polnud vaba ükski põllumajanduse saadus. „Küla elus ei esinenud säärast toimingut, mis poleks kohustanud talupoegi mingit maksu tasuma," ütleb Jaurès. Nad pidid maksma aadlikule parvemaksu, maksu kalapüügiõiguse eest, turule veetavate kaupade eest, suitsumaksu ahjude ja korstnate pealt, maksu tolmu eest, mida karjad tekitasid maanteel, ja palju muid makse. Mõisnike feodaalsed õigused ulatusid kõigile loodusjõududele, kõigele, mis hingas, liikus ja kasvas. Peale selle laostasid talupoegi aadlike arvukad monopolid (banaliteedid). Senjöör ehitas leivaahju, veski, soetas viinamarja-pressi ja sundis talupoegi feodaalõiguse alusel jahvatama jahu tema veskil, küpsetama leiba tema ahjus, viinamarjast mahla välja suruma tema pressiga. Ainult senjööril oli jahipidamisõigus; ainult tema võis kasvatada tuvisid ja omada kodujäneste karjaaeda. Talupojal polnud õigust ei tappa tuvisid, kes hävitasid ta külve, ega alustada põllutöid kui ka koristada vilja põllult ilma senjööri loata. Et mitte rikkuda senjööride jahti, võis lõikust alustada alles pärast seda, kui põldpüü oli oma pojad välja haudunud. Paljudes kohtades oli senjööril õigus esimesena veini, vilja ja teisi põllumajandussaadusi turule saata; seega olid mõne päeva kestel senjöörid põllumajandussaaduste suhtes otsekui monopoolseiks müüjaiks.

Peale feodaalsete kohustuste, mida tasuti mõisnikule maksu näol, oli Prantsuse külas revolutsiooni eel säilinud rohkesti säärraseid kohustusi, mida nimetati isiklikeks kohustusiks. Senjööri kohates olid talupojad kohustatud teda aupaklikult tervitama;

paljudes kohtades olid nad kohustatud peksma keppidega tiigivett, et hirmutada konni, kes oma krooksumisega häirisid senjööri und; kirikust välja tulles pidi noorpaar suudlema senjööri otsaesist ja kätt. Feodaalõigus avaldus külas ka selles, et talupojad olid kohustatud tasuma kiriku heaks erilist maksu, nõndanimetatud kümnist. Peale kõigi maksude tasumist aadlile ja vaimulikkonnale esitasid talupoja tulu ülejäägile oma nõudmisi kuninga ametnikud. Kuningale tasus talupoeg kolme maksu: t a i l l e'd, mida võeti talupoja kogutulult, k a p i t a t s i o o n i, s. o. pearaha, ja k a h e k ü m n e n d i k k u, s. o. maamaksu.

Sageli juhtus, et talupojal peale kõigi maksude tasumist ei jäänud enam midagi üle. Juhtus ka nii, et põllusaagist ei piisanud isegi kõigi maksude tasumiseks. Pole ime, et põllumajandus oli Prantsusmaal väga raskes seisukorras. Arthur Young leidis, et võrreldes põllutööga ja karjakasvatusega Inglismaal oli Prantsuse põllumajandus mõne sajandi võrra maha jäänud. Rohkesti maid seisis tühjalt. Neist, mida hariti, jäi igal aastal kolmandik ülesharimata kolmeväljasüsteemi tõttu, kuna Inglismaal esines juba korrapärane külvikord. Ressursside puudusel ei väetanud talupoeg maad. Heast pinnasest ja põllutööle soodsast kliimast hoolimata olid viljasaagid Prantsusmaal väga madalad. XVIII saj. elas maa 90 aasta kohta üle 30 ikaldust.

Talupojad elasid äärmiselt vaeselt. Ikaldusaastail lahkus tervete külade viisi rahvastik kohalt ja läks tööd otsima. Säärastel aastatel muutusid sajad tuhanded prantsuse talupojad kerjusteks ja elasid almustest. Kuulus vene kirjanik Fonvizin, kes külastas Prantsusmaad kümme aastat enne revolutsiooni, jutustas, et igas postijaamas teda piirasid kerjused, paludes leiba. Ta leidis, et prantsuse talupoegade seisund oli palju raskem kui vene talupoegade oma. Kui häda läks äärmise piirini, korraldasid talupojad mässe. Monarhia surus need alati julmalt maha, kuid nad kordusid alatasa ja said Prantsusmaal harilikuks nähtuseks, eriti viimaseil aastail enne revolutsiooni.

Juba ammu enne revolutsiooni algas talupoegkonnas kihitumine: hinnus-talupoegade kõrval, kelle majapidamine sarnanes farmerite omaga, esines rohkesti pooleteramehi, rentnikke, kes andsid poole oma saagist maaomanikule; XVIII saj. oli juba palju maata talupoegi, „kerjuseid". Kuid hoolimata kasvavast kihitusest Prantsuse külas, hoolimata sellest, et kõrvuti rikka talupojaga elasid kehvikud ja kerjused, olid kõigile talupoegkonna rühmadele feodaalsed kohustused väga rasked. Kapitalismi arenemine Prantsuse külas toimus teisiti kui Inglismaal. Protsess, mil tootja lahutati tootmisriistadest ja -vahendeist, toimus siin vähem intensiivselt. Kõigepealt väljendus ta selles, et senjöörid omastasid suuri alasid kogukonnamaadest; see algas juba XVII saj. 2. poolel, mil senjöörid hakkasid esitama oma õigusi ühele kolmandikule

nendest maadest ja nende jagamisele *(triage)*. Toetudes dokumentidele, mida talupojad ei osanud lugeda, tarastasid senjöörid sel ettekäändel, et kogukonna ühismaad asetsesid kunagi neile kuulunud piirkonnas, kogukondlikke maid, paremal juhul ainult kolmandiku nendest. Paljudes kohtades haarasid nad kogu maa tervikuna — põllud, metsad, aasad — endi kätte. Võitluses aadli vastu maa omastamise küsimuses olid talupojad jõuetud. Kaotanud kogukonnamaad, mis muutusid mõisniku omandiks, jäid kehvikud ilma olulisest toest: kogukonnamaadel nad karjatasid karja, korjasid marju, seeni, hagu; kui viljasaak oli koristatud, leevendasid tuhanded kehvikud oma häda pärast lõikust põllule jäänud viljapeade korjamisega. Kehvikud nõudsid, et kogukonnamaad tagasi antaks ja et nad jäetaks kogukonna omandiks, nagu see oli endistel aegadel. Farmerid võitlesid koos kehvikutega nende maade tagasisaamise eest, kuid nad tahtsid kogukonnamaa jagada ja muuta ta eraomandiks. Võitlus talupoegadelt võetud maade tagasisaamise ja feodaalseist kohustusist vabanemise eest ühendas revolutsiooni eel mitmesuguseid talupoegade rühmitisi, luues neil ühised huvid, ja nihutas tagaplaanile võitluse rikaste farmerite ja kehvikute vahel. Siiski ei võtnud talupoegade maatajäämine Prantsusmaal säärast hoogu kui Inglismaal. Kõige enam kannatas prantsuse talupoeg feodaalsete kohustuste all, mis teda laostasid ja sundisd maalt lahkuma.

„Kas võib õitseda maa, mille peamiseks hooleks on püüe kokku hoida valmiskaupade ja manufaktuuride toodete pealt?“ küsis Arthur Young, iseloomustades Prantsuse küla viletsust. Talupoegade vaesus takistas tööstuse arenemist, ei lasknud kasvada siseturgu.

Tööstuse olukord. XVIII saj. lõpul oli Prantsusmaal veel säilinud tööstuse t s u n f t i l i n e organisatsioon. Iga tsunft määras kindlaks meistrite arvu antud tootmisalal; samuti otsustas ta, kui palju õpilasi ja sellisid võis olla igal meistril. Selli meistriks saamine oli seotud suurte raskustega: tuli sooritada väga raske katse oma spetsiaalalal, esitada eeskujulik meistritöö, sisse maksta suur rahasumma tsunfti kasuks ja korraldada kõigi tema meistrite rikkalik kostitamine. Sel teel taotlesid tsunftide juhid võistluse kõrvaldamist ja monopoli säilitamist selles või teises tööstusharus antud tsunftile, kes oli selle õiguse ostnud valitsuselt; kuid XVIII saj. ei suutnud tsunftitööstus rahuldada kasvavat nõudmist tööstuskaupade suhtes. Laialdane kaubandus teiste maadega ja asumaadega ja maa enda rahvastiku kasv kutsusid esile vajaduse kaotada kõik kitsendused tööstuses ja luua võimalused tema tõkestamatuks arenguks. Eesrindlikuks tööstusettevõtteks kujuneb XVIII saj. juba m a n u f a k t u u r. Marx on tähendanud, et „XVIII saj. Prantsusmaa on manufaktuuri eeskuju selle sõna tõe-

lises mõttes“ [1]. Ta villa-, tekstiil-, peegli- ja teised manufaktuurid tootsid kaupu õige suurel hulgal. Nad määrasid Prantsusmaa tööstusliku arenemise suuna ja iseloomu kui kapitalistliku arenemise oma, hoolimata sellest, et arvuliselt olid enamuses tsunftilised ja väikesed käsitööliste tööstusettevõtted. Tsunftikorporatsioonid keelasid manufaktuuride organiseerimist linnades. Suurte kapitalistlikkude ettevõtete loomine oli seetõttu pidurdatud. Sel põhjusel, aga ka arenenud reglementeerimise tõttu domineeris Prantsusmaal real tootmisaladel hajutatud manufaktuur, mil mitmesugused operatsioonid kauba töötlemisel teostati peremehekapitalisti tellimisel tööliste poolt kodus, peamiselt külas ja linnade aguleis.

Tsunftiline korraldus takistas tööstuse arenemist. Tema vastu oli kodanlus; tema vastu olid ka töölised, sest tsunftid võtsid neilt tihti teenistusvõimaluse. Tsunftide püsimisest olid huvitatud ainult meistrid, politsei ja parlament, kes said arvutamatuid tulusid virvarri harutamisest tsunftiorganisatsioonide asjus, ja kuningavõim, kes sai tsunftidelt kaunis suuri summasid maksude näol.

Tööstuse arenemist pidurdas ka väiklane, valitsusvõimude poolt teostatav reglementeerimine, mis oli säilinud veel Colbert'i ajast. Roland, hilisem žirondiinide juht, a. 1788 manufaktuuride inspektor, osutas oma kirjalikus ettekandes ministrile reglementeerimist teostavate agentide karjuvaile kuritarvitusile: „Ma nägin, kuidas ühel hommikul lõigati räbalaiks 80, 90, 100 tükki kalevit; ma nägin seda igal nädalal mitme aasta jooksul; ma nägin, kuidas samul päevil konfiskeeriti kalevit suuremal või väiksemal hulgal ja võeti seejuures enam või vähem kõrgeid trahve. Ma nägin, kuidas neid põletati väljakul turupäevadel ja -kellaaegadel; ma nägin, kuidas neid seoti häbiposti, varustades neid vabrikandi nimega, ja ähvardati siduda teda ennast juhul, kui eksimus peaks korduma. Ja mispärast? Ainuüksi seepärast, et riie oli ebatasane või kude vigane.“ Kui hakati kalevi töötlemisel kasutama raudkraase, sattusid vabrikandid takistusele tööstusmäärustikes, kus kõneldi ainult ohakaist valmistatud kraasidest. Võib kujutella, millised avarad võimalused lõid need arhailised reeglid ametnike omavolile ja altkäemaksudele!

Administratiivne korraldus. Prantsusmaa vananenud, kaootiline administratiivne korraldus tekitas suuri raskusi kaubandusele ja rahvusliku turu kujunemisele. Keskajast oli säilinud veel jaotus provintsidesse, milledest igaüks elas oma elu, tarvitas oma kaaluühikut, münte, oma tavaõiguse erilisi norme, nõndanimetatud kutüüme. Üht provintsi lahutasid teisest tollipiirid. See takistas kaupade vaba liikumist. Kaupade veol ühest maakohast teise tuli

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 419—420.

tasuda loendamatul hulgal tolle nende mõisade omanikele, kelle maade kaudu kaupu veeti. Prantsusmaal väideti tol ajal, et kaupade vedu Hiinast Prantsusmaale tuleb odavam kui nende ümberpaigutamine sisemaal.

Kuni revolutsioonini säilisid senešalkonnad ja baijaažid. Generaalstaatide valimiste ajal 1789. a. olid nad valimisringkondadeks. Kõrvuti nendega esinesid kubermangud eesotsas kuberneridega, sõjaliste ülematega, kes veetsid kogu oma aja Versailles' õukonnas ja sõitsid nende hoolde usaldatud piirkondadesse ainult puhkusele. Keskvõimu esindajaiks kohtadel olid kohtu-, politsei- ja rahandusintendandid.

Fonvizin nimetas intendante vargaiks, kes olid volitatud provintse röövima. Enamikus olid nad tõepoolest harimatud ja ebaausad inimesed. Ühtsat tsiviilseadustikku riigis polnud. Provintside eraldumus oli nii suur, et enne revolutsiooni kõneldi bretoonidest, marseilasist, kuid keegi ei nimetanud end prantslaseks. Isegi piirid naaberriikidega polnud kõikjal selged. Üks kogukond Champagne'is tasus igalt perekonnapealt maksu kolmele süseräänile: Prantsuse kuningale, Saksa keisrile ja Condé printsile. Mitmed provintsid ei tunnustanud keskvõimu. Kõrgeimad valitsusorganid — arvukaiks osakondadeks jaotatud nõukogu ja kuus üksteisest sõltumatut ministrit — pidasid omavahel lõpmatut pädevusvõitlust, intrigeerides ja üksteist segades. Mingit tegevuse kokkukõla neil polnud. Sartine, mereminister Louis XVI ajal, kulutas mitu miljonit ilma rahaministri teadmata. Maksude võtmise süsteem laostas riiki ja rahvastikku. Kõiki kaudseid makse kogusid maksurentnikud, kes pigistasid rahvastikult välja palju rohkem, kui nad andsid valitsusele. Eri provintsides võeti makse eri viisil.

Näiteks oli s o o l a m a k s, kõige vihatavam ja koormavam rahvastikule, oma suuruselt eri provintsides erisugune: ühtedes provintsides müüsid maksurentnikud soola kõrgema, teistes madalama hinnaga; ühtedes provintsides oli tarvituseks kohustusliku soola hulk suurem, teistes väiksem. Seetõttu tekkis soolaga salakaubitsemine, mida valitsus julmalt jälitas: süüdlasi pandi vangi, saadeti sunnitööle, juhul aga, kui konterbandistil leiti relvi, võidi ta ka surma mõista. Seega lõi revolutsioonieelse Prantsusmaa poliitiline kord igal sammul tõkkeid maa tootlike jõudude arenemisele ja masside materiaalse hüveolu tõstmisele. Selleks, et prantsuse rahvas võiks kogu maal majandust edasi viia, oli tarvis kõrvaldada feodaalne kord.

Absoluutne monarhia oli rajatud kolmanda seisuse aktiivsel toetusel sel ajal, mil kaubasuhete areng käskivalt nõudis, et lakkaks feodaalide lõpmatu omavaheline võitlus, sest see takistas ühtsa turu loomist ja korra ning julgeoleku kindlustamist. Kuid absoluutne monarhia, progressiivne oma tekkeperioodil, oli juba ammu enne revolutsiooni muutunud reaktsiooni kantsiks ja kapi-

talismi arenemise tõkkeks. Võtnud aadlilt ta endise poliitilise sõltumatuse, jäi ta oma lõpuni siiski aadlimonarhiaks, kes hoolega kaitses aadli privileege ja soosis ainult neid kodanluse kihte, kes olid tihedalt seotud feodaalse korraga, nimelt maksurentnikke, pankureid, plantaatoreid asumail.

XVIII saj. kestel ei viinud monarhia läbi ühtegi tõsist reformi, mis oleks vastanud maa uutele kasvanud vajadustele. Sajandite jooksul kogunenud viha monarhia vastu võttis XVIII saj. 2. poolel äärmiselt teravnenud klassivastuolude iseloomu, kusjuures vastuolus olid kaks valitsevat seisust kolmanda seisusega. Kolmanda seisuse eelväena toimis suurkodanlus.

Kodanlus. Maksurentnikud, pankurid, laevaomanikud, meretaguse kaubandusega tegelevad ärimehed ja manufaktuuriomanikud ei jäänud oma rikkuselt, hariduselt ega neid ümbritsevalt valitud luksuselt maha pealinna aadlist. Marseille's, Bordeaux's, Nantes'is, Havre'is, Rouen'is ja Pariisis leidus paljudel neist miljonilisi varandusi. Kuna aadel XVIII saj. kestel üha enam laostus, rikastus kodanlus aina. Oma tegevusega soodustas ta Prantsusmaa hiilguse ja võimsuse rajamist.

Kodanluse kasv XVII—XVIII saj. jooksul sundis teda teravamalt tundma oma alandatud seisundit riigis. Nagu kogu kolmandal seisusel, polnud tal mingeid poliitilisi õigusi. Seadused ei kaitsenud ta omandit privilegeeritute kallaletungide eest. Barnave, hiljemini Asutava kogu liige, muutus revolutsionääriks sest ajast, kui keegi aadlik oli ta ema ta teatriloožist välja ajanud. Kui Roland'i naine oli koos emaga kutsutud naaberlossi külla, ei pandud teda üldise laua taha istuma, vaid anti talle puhvetitoas süüa. Rikas ja haritud prantsuse kodanlus oli XVIII saj. kolmanda seisuse poliitiliselt kõige enam arenenud osaks. Enne revolutsiooni oli ta noor, revolutsiooniline klass, kes suundus võimule. Ta esines kogu kolmanda seisuse nimel, formuleeris selle loosungeid, lõi programmi võitluseks revolutsioonieelse korra vastu. Oma tööstuslikus tegevuses ning kaubanduses sattus ta igal sammul teda tõkestavaile vaimulikkonna ja aadli privileegidele ja upsakusele. Seepärast nõudis ta kadu kõigile privileegidele ja takistustele, mis olid tülinaks Prantsusmaa kapitalistliku arengu teel, ja täit majanduslikku ja poliitilist vabadust iseendale. Et kaotada privilegeeritute kõrkust, esitas ta vabaduse, võrdsuse ja venduse loosungi. Kogu kolmas seisus — töölised, väikekodanlus, talupojad — tervitas vaimustusega neid kodanluse loosungeid. Siis näis neile veel, et kodanlusel on samad huvid, samad eesmärgid nagu rahvamassidelgi. Võitluses absoluutse monarhia ja feodaalsete igandite vastu esines kolmas seisus üksmeelse rindena kodanluse juh-

timisel. Rahvastiku põhiline mass linnades koosnes käsitöölistest, töölistest, väikekaupmeestest, juhuslikust teenistusest kuidagi elatuvaist inimesist, keda tunti sankülottide üldnimetuse all. Marx ja Engels nimetavad linna ja küla kehvistut plebeiliseks massiks.

Töölised. Prantsuse töölised ei kujutanud endist XVIII saj. lõpul veel iseseisvat klassi oma eriliste, nende endi poolt käsitatavate klassihuvidega. Engels nimetab tolle aja prantsuse töölisi eelproletariaadiks. Tööliste peamine mass koosnes sellidest ja manufaktuuride töölistest.

Laostuv küla ja alatised viljaikaldused paiskasid ekspropriieeritud talupoegi linnadesse aina suuremal arvul; seal elatusid nad vaevaliselt juhuslikust, ebakindlast tööst. Nagu kõik laialdased töötavad massid revolutsioonieelsel Prantsusmaal, kannatasid töölisedki mitte ainult viletsuse, vaid ka ametnike ja politsei omavoli ja poliitilise õigusetuse all. Töölisorganisatsioone kiusati julmalt taga. Mitmesuguste tööalade sellide organisatsioonid, kompanjonaažid, olid salajased ühingud, kes sageli omavahel tülitsesid. Ammu enne revolutsiooni alustasid töölised võitlust oma olukorra parandamise eest. Tööliste streigid esinesid kaunis levinud nähtusena revolutsioonieelsel Prantsusmaal. Tööliste ja peremeeste vahelistes konfliktides tuli monarhia alati appi peremeestele. Lyonis omandas võitlus manufakturistide ja tööliste vahel ajuti töö ja kapitali vahelise klassivõitluse iseloomu.

Kuid Lyonis, nagu ka kõigis teistes peremeeste ja tööliste vaheliste kokkupõrgete keskustes, pidasid töölised siiski oma peamisteks vaenlasteks mitte kodanlust, vaid aristokraate ja monarhiat.

5. peatükk.

Kodanliku ideoloogia areng XVIII sajandil.

Juba ammu enne seda, mil algas revolutsioon, oli kogu feodaalsete suhete süsteem kaotanud oma autoriteedi laiades massides. Revolutsioon inimeste mõtlemises toimus märksa varem, kui algas tegelik vana korra lammutamine.

XVIII saj. 2. poolel asus Prantsusmaa teadusliku mõtte arenemiselt Euroopas esimesel kohal. Kolmas seisus oli seks ajaks andnud enda seast silmapaistvate võimetega hiilgavaid teadlasi, filosoofe, publitsiste, kirjanikke, luuletajaid, kes teostasid täieliku pöörde kodanluse maailmavaates ja rikastasid inimkonda uute ideedega; viimased õõnestasid kõigi feodalismi tugede, ta usundi, moraali, kõigi ta asutiste autoriteedi.

Usu autoriteedile, mis oli rajatud ilmutusele, legendile, traditsioonile, seadsid filosoofid XVIII saj. vastu mõistuse, mõtte, uurimise autoriteedi (mõistus on ladina keeles *ratio*; sellest hakati

kogu seda suunda XVIII saj. filosoofias kutsuma ratsionalistlikuks); mõistuse alustel soovitasid nad luua uue maailma. Veendumus selles, et mõistus jõuab võidule ja hävitab keskaja sünged jõud, et ees seisab kaunis tulevik, usk inimese loovaisse jõududesse, — need on prantsuse eesrindliku ühiskondliku mõtte silmapaistvad jooned XVIII saj. Ta esindajad on läinud ajalukku *valgustajate* nime all. Veendunud oma vaadete õiguses ja jõus, avaldasid nad suurt mõju mitmele sugupõlvele mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka kogu Euroopas. Nad kuulutasid mitmed Euroopas ajalooliselt kujunenud sotsiaalse ja poliitilise korra vormid „juhuslikeks", ebausu ja harimatuse tulemusena tekkinuiks. Ajalooliselt kujunenud tegelikkusele seadsid nad vastu inimese „loomulikud" õigused — vabaduse ja võrdsuse, omandi vaba käsustamise õiguse, mõtte-, südametunnistus- ja trükivabaduse, ühtsa seadusandluse ja kõigi võrdsuse seaduse ees. XVIII sajand tõi Prantsusmaal esile kaks mõtlejate-revolutsionääride sugupõlve. Esimene sugupõlv teotses juba XVIII saj. esipoolel. Siia kuulusid Voltaire ja Montesquieu, prantsuse kodanliku liberalismi rajajad. Nende esitatud poliitilisis ja sotsiaalseis teooriais kajastus prantsuse kodanluse püüe luua Prantsusmaal konstitutsiooniline monarhia sel teel, et tühistatakse aadli ja vaimulikkonna privileegid ja kaotatakse kõik feodaalsed igandid maa valitsemises.

François Voltaire (1694—1778). „Filosoofide patriarh" Voltaire alustas kõigist teistest varemini võitlust feodaalse korra ja aadli ning vaimulikkonna võimutsemise vastu. Kui ta oli veel üsna noor, sulges valitsus ta Bastille'sse, hiljemini keelas aga tal elada Prantsusmaal; timukad põletasid ta töid. Salvav satiiriline sügav mõistus ühenduses hiilgava kirjandusliku talendiga tegid selle väikese, väliselt põdura mehe kõige kardetavamaks privilegeeritud seisuste paljastajaks. Katoliku kirik omas temas oma teravmeelsuselt ja julguselt ületamatut vaenlast. Kuulutanud loomulikud õigused inimese loovutamatuiks õigusiks, hindas Voltaire üle kõige isiku- ja mõttevabadust. Ta viha katoliku kiriku vastu tuli sellest, et ta temas nägi mõtet ja isikut orjastavat jõudu. Tema vaatekohalt suretas kirik inimese parimad kalduvused. Ta nägi kirikus reaktsiooni peamist kantsi ja pidas temaga lakkamatult kogu oma mõistuse ja temperamendi jõuga võitlust elu ja surma peale oma elu lõpuni. „Lööge puruks jõledus," — selle Voltaire'i üleskutsega võib iseloomustada kõiki ta väljaastumisi katoliku kiriku vastu. Ta nõudis riiklikku kontrolli kiriku tegevuse üle, kõigi ta rikkuste sekulariseerimist, võitles ususallivuse eest ja väitis, et on tarvis taastada Louis XIV poolt tühistatud Nantes'i edikt ja anda kodanikuõigused protestantidele ning juutidele.

Sõdides inimesele ta „loomulike õiguste" andmise eest, nõudis Voltaire kohtu põhjalikku reformimist, inkvisitsiooni, piinamise,

julmade karistuste kaotamist, vanglarežiimi pehmendamist, meelevaldsete areteerimiste kaotamist, vandekohtu sisseseadmist ja ühtsa seadusandluse teostamist arvutu hulga kutüümide asemel. Kõigi feodaalsete koormiste vaenlasena nõudis ta, et aadel ja vaimulikkond maksaksid makse ja et talupoja isik ja omand oleksid vabastatud kõigist sääraseist koormistest, mis ei lähe riigikassasse, vaid privilegeeritud seisuste kasuks. Pidades võitlust rahva elu parandamise eest, ei uskunud aga Voltaire masside loovaisse jõududesse ja kartis nende aktiivsust. „Kõik on kaotatud, kui alamrahvas hakkab targutama." Kodanluse huvide väljendajana arvas ta, et masside kuulekuses hoidmiseks on usund tarvilik: „Katsuge valitseda kas või ühte küla," ütles ta, „mille elanikud oleksid ateistid." „Kui jumalat ei oleks," kirjutas ta, „tuleks ta välja mõelda." Tundes kartust masside iseseisva väljaastumise ees, soovis Voltaire reforme ülaltpoolt. Ta poliitiliseks ideaaliks oli valgustatud absolutism, „filosoofide ja kuningate" liit, mille teostamist ta lootusetult taotles. On säilinud ta suur kirjavahetus Katariina II-ga ja Friedrich II-ga. Voltaire'i teoseid tõlgiti Katariina valitsuse esimesil aastail vene keelde, keisrinna soodustas nende kirjastamist. Kuid niipea kui puhkes Prantsuse revolutsioon, kuulutas ta Voltaire'i „kahjulikuks ja täiesti rikutud mõtteviisiga kirjanikuks". Niisama kurvalt lõppes Voltaire'i sõprus Friedrich II-ga. Kuninga tungival kutsel sõitis Voltaire Preisimaale. Kõik läks hästi, kuni ta hakkas arvustama õukonna korda. Siis, läinud tülli Friedrich II-ga ja kartes areteerimist, sõitis Voltaire kiiresti Preisimaalt minema. Ta suri 11 aastat enne revolutsiooni algust. Katoliku vaimulikkond püüdis ta elu viimastel päevadel asjatult talt välja suruda lepitust kirikuga. Vaimulikkond keeldus teda Pariisis matmast. Voltaire'i sõbrad viisid salaja ta laiba mujale ja said suure vaevaga ühelt vaimulikult nõusoleku talle varjupaiga andmiseks mingi küla kalmistul. Pärast revolutsiooni toodi suure mõtleja põrm üle Panthéon'i [1]. Kuid reaktsionäärid vihkasid surnud Voltaire'i niisama ägedalt kui elavat. Kui a. 1814 Prantsusmaal reaktsioon ajutiselt võitis, heideti ta põrm prügihunnikusse.

Montesquieu (1689—1755). Saanud pärandina koha Bordeaux' parlamendis, müüs Montesquieu selle ja andus täielikult kirjanduslikule tegevusele. Olles Voltaire'i kaasaeglane ja sama liberaalse suuna esindaja, kajastas ta oma teoseis kodanluse püüet rajada Prantsusmaal Inglismaa eeskujul konstitutsioonilist monarhiat. Ta esimene teos „Lettres persanes" („Pärsia kirjad") on kirjutatud Voltaire'i järele aimates. See on õel satiir Louis XIV ja Regendivalitsuse aja valitsemis-korra ja kõrgema seltskonna kommete

[1] Suurmeeste matmiskoht Pariisis.

TRÜ Raamatukogu

kohta. Kahe Prantsusmaad külastanud pärslase lõbusa kirjavahetuse näol kujutab ta Louis XIV despotismi ja vaimulikkonna harimatust. „Prantsuse kuningas on osav võlur: ta valitseb isegi oma alamate mõistuse üle ja sunnib neid mõtlema kõike, mis talle meeldib," teatatakse kirjades.

Montesquieu'le maailmakuulsuse toonud teoseks oli traktaat „De l'esprit des lois" („Seaduste vaim"), mis ilmus a. 1748; selle teose kallal töötas Montesquieu 20 aastat. Ta seadis endale ülesande — avastada inimühiskonna arenemise seadused. Montesquieu arvas, et riigikorra erisugused vormid on tingitud mitmesuguseist tegureist: maa loodus, kliima, rahvastiku tegevus, kombed, tavad, usund — kõik see avaldab suurt mõju riiklikule korrale. Inimkonna ajaloos eristas Montesquieu kolme valitsemisvormi: vabariiklikku, monarhistlikku, despootlikku. Igaühes neist riigivormidest nentis ta eriliste printsiipide olemasolu. Vabariikliku valitsemise printsiibiks on Montesquieu järgi voorus. Aadli olemasolu on monarhia tunnuseks, „kus pole aadlit, pole monarhiat; kus pole monarhiat, pole aadlit". Monarhias peab valitsus eri seisuste nõudmisi piirama, seepärast on monarhia printsiibiks au ja mõõdukus. Despootlik valitsemisvorm on rajatud üksnes hirmule.

Iga valitsemisvormi aluseks olevate printsiipide moonutamist ja väänamist pidas Montesquieu säärase valitsusvormi languse põhjuseks.

Parimaks riigikorraks pidas ta Inglise eeskujul loodud parlamentlikku monarhiat. Riigi eesmärgiks on Montesquieu arvates poliitilise vabaduse kindlustamine. Vabadus on iga kodaniku õigus teha ainult seda, mida lubavad seadused. „Poliitiline vabadus on see meelerahu," ütleb Montesquieu, „mis tekib igaühe julgeoleku-tundest; selleks aga, et omada seda vabadust, on tarvis, et valitsus oleks säärane, et ühelgi kodanikul ei tuleks teist karta." Parimaks poliitilise vabaduse tagatiseks igas riigis on võimude lahusus. Montesquieu eristab täitvat, seadusandlikku ja kohtuvõimu ja protestib nende ühendamise vastu.

Eeskujulik riigikorraldus nõuab Montesquieu järgi kindlaid vahekordi kõigi kolme võimuliigi vahel. Seadusandlik võim peab andma seadusi ja kontrollima täitvat võimu. Monarhi kui täitva võimu pea isik peab olema püha. Ta halbade tegude eest peavad vastutama halvad nõuandjad. Suure heakskiiduga kõneleb ta monarhi vetoõigusest (õigus seistada või keelata) seadusandlike asutiste otsuste suhtes. Hädaoht seltskonnale täitva võimu poolt seisneb selles, et ta käsustab finantse. Et seda hädaohtu vältida, peab seadusandlik võim piirama seda käsustusõigust ainult ühe aastaga ja igal aastal tegema uued otsused maksude suuruse ja maa- ning merejõudude koosseisu kohta. Montesquieu on konstitutsioonilise monarhia kindel pooldaja ja tema teooria järgi toimis revolutsiooni ajal prantsuse liberaalne kodanlus.

XVIII saj. 2. poolel astus absolutismi vastu välja valgustajate noorem sugupõlv. Ta tõi kaasa uusi huve, seadis päevakorrale uued nõuded. Kapitalismi areng oli loonud Prantsusmaal laialdase opositsiooniliselt meelestatud intelligentsi kihi, kes oli seotud rahvamassidega. Arvustades poliitilisi ja sotsiaalseid vahekordi Prantsusmaal, astusid need mehed mõnikord üle absoluutse monarhia asutiste arvustamise piiride. Kapitalismi kasv ja väikekodanluse laostumine sundisid neid algatama küsimust säärase ühiskondliku korra loomisest, kus igale kodanikule oleks kindlustatud teatud materiaalne hüveolu ja poliitilised vabadused maksimaalsel hulgal.

Rousseau (1712—1778). Kõige hiilgavamaks ja populaarsemaks neist filosoofidest, kes avaldasid suurt mõju prantsuse demokraatliku mõtte arenemisele, oli Jean-Jacques Rousseau, Genfi kehva kellasepa poeg, iseõppija. Tal tuli läbi teha rohkesti raskusi, enne kui ta sai võimaluse tegelda kirjanduslikul alal. Lugenud juhuslikult kuulutust selle kohta, et Dijon'i teadusteakadeemia on kuulutanud välja võistluse teemale „Kas on teaduste ja kunstide arenemine soodustanud kommete paranemist", kirjutas Rousseau töö, milles andis sellele küsimusele eitava vastuse; see töö tegi ta kuulsaks. Rousseau suur kirjanduslik anne, ta oskus igakülgselt küsimusi eritella avasid talle pääsu mitte ainult lugeja mõistuse, vaid ka südame juurde. Ta „Émile" ja „Le contrat social" („Ühiskondlik leping"), kaks kirjanduse eri liikidesse kuuluvat teost, formuleerisid võrdsel määral eesrindliku, demokraatliku Prantsusmaa maailmavaate.

Noorea muljed tugevdasid temas viha rikaste vastu ja tegid ta kehvikute kaitsejaks. Ühes oma teoses, „Discours sur l'origine de l'inégalité..." („Arutlus ebavõrdsuse tekkimise kohta"), ütleb Rousseau, et loodus on loonud kõik inimesed võrdseina. Oma ajaloo koidikul, kui tarbed polnud suured ja neid oli kerge rahuldada, elasid inimesed loomulikus olukorras. See olukord lõpeb, kui inimkond järk-järgult paljunedes hakkab otsima uusi vahendeid enda toitmiseks. Põllutöö areng andis tõuke ebavõrdsuse arenemisele.

„See, kes, esimesena tõmmanud piirid maatüki ümber, tuli mõttele nimetada seda omaks ja leidis sääraseid lihtsameelseid, kes teda uskusid, oli kodanliku ühiskonna tõeliseks rajajaks," väitis Rousseau oma kõige silmapaistvamas töös „Ühiskondlik leping". „Kui palju mõrvu, kui palju roimi ja hädasid oleks inimkonnalt ära hoidnud see, kes oleks vaiad välja kiskunud ja hüüdnud teistele endasugustele: „Hoiduge kuulamast seda petist! Te olete hukkunud, niipea kui te unustate, et viljad kuuluvad kõigile, maa aga ei kellelegi."" Ebavõrdsus põhjustas sõja tugevate ja kehvikute vahel, sest esimesed olid haaranud enda kätte

maad ja kõik rikkused, kuna teised polnud suutnud midagi omandada. Et aga see sõda pole kasulik rikastele, siis otsustasid nad kavalusega petta kehvikuid. Sel ettekäändel, et nad hakkavad kaitsema üldisi huve, tegid nad kehvikuile ettepaneku nendega liituda ja luua kõrgem võim. Kui aga see võim oli kujunenud ja tugevnenud, osutus, et ta teenib rikaste huve. Kehvikud said petta. Nii seletab Rousseau riigi tekkimist.

Teaduste, kunstide ja käsitöö areng on soodustanud ebavõrdsuse edasist kasvamist ja kommete allakäimist, väidab Rousseau. Kuid tagasipöördumine loomuliku olukorra juurde on niisama võimatu, nagu raugal nooreneda. Võib ainult mõistlikkude abinõudega tõkestada hävitavat protsessi, mille on esile kutsunud majanduslik areng. Pidades kõigi inimkonna kannatuste allikaks eraomandit, leiab Rousseau ühtlasi, et viimane on ühiskondliku korra vankumatu alus. Kuid on tarvis kõrvaldada äärmine ebavõrdsus omandi jagunemises. Selleks paneb ta ette luua tõkked suurte varanduste kuhjumisele väheste kätte. Maksusüsteemi reform, progressiivse maksu sisseseadmine, põlluharijate ja kõigi nende vabastamine maksudest, kes omavad vaid hädatarvilikku, — need on vahendid, mida Rousseau soovitas ebavõrdsuse pehmendamiseks. Siia kuuluvad ka pärimise teel varanduste ülemineku piiramine, laste ühiskondlik kasvatus ja erilise riikliku maafondi loomine maa jagamiseks kehvikute vahel.

Rousseau „Ühiskondliku lepingu" ideed avaldasid suurt mõju Prantsuse revolutsiooni ajal võitluses demokraatliku vabariigi loomise eest. Selles töös kujutab Rousseau oma positiivse riikliku korralduse ideaali. Ühiskondliku lepingu ja riikliku liidu loomise eesmärgiks on üldine hüve. See ülev eesmärk annab võimaluse liita üksikute kodanikkude killustatud tahte üheks ühiseks tahteks. Kõigi ühine tahe peab igas ühiskonnas olema esindatud kõrgema võimu näol. See võim ei saa olla despootlik, sest ta väljendab rahva huve; seetõttu ei vaja rahvas mingeid tagatisi enda kaitsemiseks selle võimu omavoli vastu. Seda võimu ei saa võõrandada ega kellelegi üle anda. Rahvas võib valida saadikuid, kuid need saadikud esinevad ainult ta tahte väljendajaina, ta teenijaina. Rahva kõrgeim võim on jagamatu. Ühine tahe saab olla ainult üksainus, üksikute eraisikute tahe pole tähtis. Iga üksik isik loobub Rousseau ideaalses riigis oma õigustest ühiskonna kasuks ja see kõigi loobumine oma õigustest toob kaasa täieliku võrdsuse ning loob tagatised vabaduse säilitamiseks: alludes ühisele tahtele allub kodanik ainult iseendale, sest temagi on osa võtnud selle ühise tahte väljendamisest. Seadus on järelikult ainult ühise tahte väljendus. Täitev võim on kutsutud teostama rahva tahet. Seepärast pole Rousseau nõus Montesquieu'ga: ta on võimude lahususe ja täitva võimu pea puutumatuse vastu. Täitva võimu üle on tarvis teostada alatist rahva kontrolli, et

takistada teda asendada rahva tahet oma eratahtega. Vabaduse kaitseks on vajalik, et rahvas perioodiliselt kokku tuleks ja et ta koosolekud avataks kahe esitisega: 1) Kas soovib rahvas olemasolevat valitsusvormi säilitada? 2) Kas soovib ta jätta täitvat võimu nende isikute kätte, kes seda parajasti kasutavad? Sel teel säilitab rahvas endale õiguse valitsejaid määrata ja tagandada.

Entsüklopedistid. Samasse revolutsioonieelsete filosoofide sugupõlvesse, millesse kuulus Rousseau, kuulus rühm kodanlikke filosoofe-materialiste — Diderot, d'Alembert, Helvétius, Holbach. Tunnustades, et mateeria eksisteerib sõltumatult inimeste teadvusest ja et ta kujundab kõik meie subjektiivsed aistingud, said entsüklopedistid ateismi propageerijaiks. Nad tegid materialistliku filosoofia hästiteritatud võitlusrelvaks absolutismi, katoliku kiriku ja kõigi teiste reaktsiooniliste jõudude vastu. Esinedes prantsuse revolutsioonilise kodanluse ideeliste juhtidena olid nad ühtlasi uute ideede kõige andekamad propageerijad. „Tõtakem filosoofiat rahvale lähedaseks tegema," kirjutas Diderot, „kui me tahame, et filosoofid läheksid edasi, ja lähendagem rahvast filosoofide tasemele." Prantsuse filosoofide-materialistide vilgast, elavat, andekat, teravmeelselt ja avalikult kirikut ründavat publitsistikat pidas V. I. Lenin üheks parimaks propagandakirjanduse eeskujuks. Oma ideede levitamiseks asusid filosoofid-materialistid Diderot' toimetusel välja andma „Entsüklopeediat ehk teaduste, kunstide ja käsitööde selgitavat sõnastikku". Entsüklopeedia ühendas kogu Prantsusmaa eesrindliku intelligentsi, suurimad teadlased, ja kujutas endast „hiiglasuurt arsenali, kust ammutati relvi vana Prantsusmaa rünnakuks", nagu temast kõnelesid entsüklopedistide kaasaeglased. Heine nimetas entsüklopeediat „kolossaalseks pamfletiks 30 köites, kus Diderot resümeeris oma sajandi teadmised". Ei äge tagakiusamine, ei jälitamised ega vangla murdnud entsüklopedistide mehisust. Kuninga poole pöördudes kirjutas Diderot:

„Sa tukud vulkaanil,
Su alam on vaid vastu tahtmist tumm,
Ja ei päästa sind ei valvas kaitse,
Ei esinemise toredus ega kõrge ameti meelitused;
Tungi mässule ei saa kustutada millegagi."

Kogu oma elu pühendasid entsüklopedistid rahva, tõe ja õiguse teenimisele, nii nagu nad neist aru said. A. 1759 keelas valitsus „Entsüklopeedia". Diderot' ja Holbachi teosed põletati timuka poolt. Kuid entsüklopediste jälitades ei suutnud absoluutne monarhia surmata ideid, mida nad levitasid.

Prantsuse entsüklopedistide materialistlik filosoofia, olles piiratud teaduse üldise seisundiga XVIII saj., oli mehhanistlik filo-

soofia, ühiskonna arengu käsitamise alal aga püsisid entsüklopedistid veel idealistide-ratsionalistidena. Edasi arenes materialistlik filosoofia alles XIX saj. Marxi ja Engelsi töis; viimased lõid täiesti järjekindla filosoofilise materialismi.

Füsiokraadid. Füsiokraadid on prantsuse kodanliku majandusteaduse rajajad. Füsiokraatide koolkonna asutaja doktor Quesnay pidas eraomandit inimese tähtsaimaks loomulikuks õiguseks. Riigivõimu ülesandeks on kaitseda seda omandit. Quesnay mõistis, et eraomand tekitab ebavõrdsust. Ta ei karda seda tunnistada. Ta arvab, et inimeste võimed on erisugused ja seetõttu pole kõigil ühesugust oskust omandi soetamiseks. Võitluses ta soetamise eest ühed võidavad, teised langevad, hukkuvad. Quesnay peab seda loomulikuks seaduseks. Quesnay vaatekohalt kutsub see võitlus esile võistluse ja on tõukejõuks progressile, edasiliikumisele. On tarvis vaid kaotada kõik tõkked, mis asetsevad individuaalse initsiatiivi teel. On vaja vähem hooldamist ja vähem riigi vahelesegamist inimese tegevusse. „Laissez faire, laissez passer" — ärge takistage teotsemast —, säärane oli füsiokraatide loosung.

Mõistes, et talupoja vaesus takistab tööstuse arenemist, nõudsid füsiokraadid ja valgustajad talupoegade feodaalsete kohustuste kaotamist ja maksukoorma kergendamist.

Füsiokraatide teooria kuulutas võistluse — selle kodanlikus ühiskonnas kehtiva julma seaduse — loomulikuks seaduseks; ta samastas kodanliku erahuvi kogu maa huvidega ja etendas suurt osa kodanluse klassiteadvuse arengus. Turgot, üks füsiokraatide silmapaistvamaid esindajaid, võitles reglementeerimise, tsunftide privileegide ja maksurentnike vastu ning kaubanduse ja tööstustegevuse vabaduse eest.

Seega lõi XVIII sajand suure tagavara uusi ideid, mis etendasid määratut osa Prantsuse kodanliku revolutsiooni ettevalmistamisel. Mitte ainult kontuurid, vaid ka mõned detailid tulevase kodanliku hoone jaoks olid valmis teoorias ammu enne seda, kui algas revolutsioon.

XVIII saj. 2. poolel toimus prantsuse rahva maailmavaates säärane pööre, et ametliku, valitseva Prantsusmaa ideed läksid lõplikult lahku võidulepääsenud uutest ideedest.

Privilegeeritud seisused Prantsusmaal olid selleks ajaks lõplikult mandunud parasiitlikuks grupiks. Parimad aadli esindajad muutusid kolmanda seisuse ideede pooldajaiks. Nad aplodeerisid Beaumarchais' näidendeile, mis avameelselt naeruvääristasid feodaalset korda ja selle andetuid esindajaid. Revolutsiooni eel teatasid mitmed aristokraadid — Mirabeau, Lafayette, vennad Lameth'id jt. —, et nad tunnevad kaasa kolmanda seisuse võitlusele.

6. peatükk.

Prantsuse monarhia revolutsiooni eel.

Louis XVI. A. 1774 suri Louis XV ja kuningaks sai ta pojapoeg Louis XVI. Uus kuningas polnud veel 20 aastat vana. See oli väheandekas, harimatu, keskpärase mõistuse ja väga nõrga tahtega inimene. Hiljemini avaldusid ta kavalus ja silmakirjalikkus. Kuninga armsamaks tegevuseks olid jaht ja lukusepatöö. Neil päevadel, mil ta polnud jahil käinud, kirjutas ta oma päevikusse: „Mitte midagi." „Mitte midagi" on tal kirjutatud Bastille' vallutamise päeval ja teistel Prantsuse revolutsiooni tormistel päevadel, mil tal polnud jahil õnne.

Ta naine Marie-Antoinette, Austria keisrinna Maria Theresia tütar, oli oma mehest targem; ilus, elav, kergemeelne, siirdus ta kogu eluaja ühelt kallilt lõbult teisele, veel kulukamale. Rahvas vihkas teda ja pani talle nimeks „Madame Defitsiit".

Louis XV kauaaegne valitsemine oli riigi laostanud. Riigikassa oli peaaegu tühi. Riigivõlg oli kasvanud uskumatu määrani. Louis XV sõjad olid tugevasti kõigutanud Prantsusmaa rahvusvahelist seisundit. Inglismaa tõrjus teda kõikjalt välja. Oli lähenemas uus sõda Inglismaaga, seoses Ameerika asumaade võitlusega oma sõltumatuse eest. Oli vaja tarvitusele võtta kiireid abinõusid, et rahustada avalikku arvamust, kus valitses veel meelepaha Maupeou parlamendi asutamise tõttu. Louis XVI esimesed sammud äratasid rohkesti lootusi. Ta tõi kõrgeima kohtuorgani — parlamendi — Pariisi tagasi ja laskis Maupeou erru. Viimase asemele kutsus ta Maurepas', kes oli omal ajal ametist vallandatud madame Pompadouri tõttu. Maurepas oli mõõdukate reformide pooldaja. See ühest küljest rahustas õukonna-erakonda, teiselt poolt tekitas lootusi kodanluses. Maurepas kutsus valitsuse koosseisu peakontrolörina (raha-, siseasjade- ja kaubandusministrina) T u r g o t'. Oma veendumusilt füsiokraat, oli Turgot suure praktilise mõistusega ja mitmekülgse haridusega mees. Peale selle oli tal omadus, mis harva esines revolutsioonieelse Prantsusmaa riigitegelastel: ta oli piinlikult aus ega taotelnud isiklikke huve. Enne enda kutsumist ministeeriumi toimis Turgot rea aastaid ühe provintsi intendandina. Seal viis ta mõned olulised reformid läbi ja jättis endast rahvastikku väga tänuliku mälestuse. Peakontrolörina kavastas Turgot suure reformide-programmi. Ta poliitiliseks ideaaliks oli valgustatud absolutism. Kõigepealt oli tarvis rahandus korda seada. „Ei laene, ei uusi makse ega pankrotti" — säärane oli ta rahanduslik programm. Võrdlemisi lühikese aja jooksul läks tal korda riigivõlga tublisti vähendada. A. 1774 avaldas ta edikti (seaduse) viljakaubanduse vabaduse kohta. Vili oli revolutsioonieelsel Prantsusmaal väga kallis. Halbade teede

ja sisetolli-piiride tagajärjel olid ühtedes provintsides viljahinnad väga kõrged, teistes vastupidi üsna madalad. Sügisel ja kevadel, teede lagunemise ajal, ei jätkunud Pariisis, Lyonis ja teistes suurtes linnades kunagi jahu. Ikaldusaastail, mil viljahind tõusis, olid rahvastiku rahutused leiva kalliduse pärast sagedaseks nähtuseks. Mõnikord võtsid need rahutused ähvardava iseloomu.

Osalt selleks, et mitte lasta leivahinnal ülemäära tõusta (mis oleks võinud välja kutsuda rahutusi rahvastikus), osalt aga fiskaalseil kaalutlustel oli Colbert'i aegadest alates riik võtnud viljakaubanduse enda juhtimisele. Oli keelatud vilja väljavedu ühest provintsist teise; viljaga kauplemise õigus oli müüdud mõnele viljakompaniile ja linnadele; et takistada spekulatsiooni, olid läbi viidud erilised kitsendused viljakaubanduses. Jahu võis müüa ainult kindlaksmääratud päevadel ja kellaaegadel teatud turgudel. Tegelikult ei muutnud riigi vahelesegamine viljakaubandusse leiba odavamaks, vaid tekitas ainult suuri kuritarvitusi ja võimaldas politseiametnike omavoli. Viimased võtsid altkäemakse ja mõtlesid välja tuhandeid takistusi, mis raskendasid vilja liikumist maal. Kogu sellele süsteemile kuulutas Turgot sõja. Kuid vilja vabamüüki võimaldava seaduse vastu astusid võitlusse kõik need, kes müügilt teenisid: õukondlased, monopolistid, kes said altkäemakse viljaga kauplemise õiguse müügil, politsei. 1775. a. kevadel, mil eelmise aasta viljasaak oli juba täiesti ära tarvitatud ja tekkis viivitus vilja juurdeveos linnadesse, algasid reas kohtades vastuhakkamised, mis on tuntud „jahusõja" nime all. „Jahusõda" Pariisis ja Versailles's oli organiseeritud Turgot' vastaste poolt. Nad lootsid sel teel sundida kuningat tühistama seadust vilja vabamüügi kohta. A-il 1775—76 viis Turgot läbi uued reformid: ta kaotas kogu maal vilja sisetollid, võttis maksurentnikelt õiguse soolamaksu sisse nõuda, tühistas teeorjuse, mis seisis selles, et talupojad olid kohustatud maanteid ja sildu korras hoidma, ja kaotas tsunftid. Teeorjuse asendas ta maksuga, mis oli kohustuslik eranditult kõigile, isegi kuningale. Need reformid suurendasid Turgot' vaenlaste erakonda. Privilegeeritud isikud keeldusid maksu tasumast, sest et nad ei soovinud võrdsustamist kolmanda seisusega ja nägid selles määruses esimest praktilist sammu aadli privileegide kaotamiseks. Teeorjuse kaitsejad tuletasid Louis XVI-le meelde, et vana jurisdiktsiooni järgi olid aadlikud kohustatud andma kuningale oma vere, vaimulikkond — palvetama, kolmas seisus aga — makse maksma ja töötama. Parlament keeldus seadusi teeorjuse tühistamise ja tsunftide kaotamise kohta oma raamatuisse sisse kandmast. Kirik astus samuti Turgot' vastu välja, sest ta oli mõned kiriku rahanduslikud privileegid kaotanud: kirik kukutas läbi Turgot' ettepaneku asendada vana kroonimisvanne ketserite hävitamise kohta teisega, mille tekstis kuningas tõotas ususallivust. 1776. a. kevadel saavutasid privileegide kaitsejad Turgot'

errumineku. Pärast ta lahkumist tühistati kõik ta reformid. Monarhia rahaasjad hakkasid aina rohkem sassi minema. Turgot' lahkumine kutsus esile riigi väärtpaberite kursi languse. Pankurid, kes olid avanud krediidi Turgot'le, loobusid pärast ta errumineku krediidi andmisest. 1776. a. sügisel kutsus kuningas Necker'i ametisse. Protestant, Genfi pankur, uustulnuk kolmandast seisusest, pidi ta õukonna arvates sisendama usaldust suurkodanlusele ja uuesti avama krediidi valitsusele. Necker oli kõhkleja mees, kes püüdis laveerida, kellel puudus oma reformidekava, kes vältis põhilisi uuendusi. Tal läks korda hankida mõned kasulikud laenud, mis parandasid valitsuse seisundit. Mõne aja oli õukond temast vaimustatud. Loobudes Turgot' eeskujust, ei takistanud ta õukonda riigikassa arvel pillavaid kulutusi tegemast. Necker viis läbi ainult ühe tähtsama reformi: ta tühistas pärisorjuse kuninga domeenides. Tal läks ka korda pehmendada vanglarežiimi ja kaotada piinamine ülekuulamisel. Samal ajal püüdis ta korraldada rahaasjade juhtimist ja teostada kokkuhoidu õukonna ülalpidamise kuludes. Ta kaotas mõned õukonna ametid, vähendas ametnike arvu üksikuis ametkondades, kärpis kuninga kulutusi. Varsti sigis temalgi vaenlasi. Riigi eelarve avaldamisega häiris ning ärritas ta väga kuninga õukonda. Kõik nägid, milleks kulutatakse rahva raha, ja ehkki Necker, varjates puudujääki eelarves, esitas ebaõiged andmed riigi rahanduse seisukorra kohta, oli mulje, mida avaldas eelarve teatavakstegemine, erakordne. Neckeri aruannet võis leida niihästi külahurtsikus kui ka seltskonnadaami tualetilaual. Seni ei teadnud keegi, milleks riik raha kulutas. Riigi kulud ei kuulunud avaldamisele ega arutamisele. Necker rikkus seda saladust. Õukonna kamarilja ei andestanud talle seda ja saavutas ta errumineku (mais 1781).

Pärast Neckeri ametist lahkumist saabus reaktsiooni tugevnemise ajajärk. Inglismaaga peetud sõja edukas lõpp tõstis Prantsuse monarhia prestiiži Euroopas; üldine majanduslik tõus tekitas õueringkonnis veendumuse, et võib läbi saada ilma reformideta ja jätta kogu süsteem puudutamata. Valitsuse etteotsa asusid kõigi privileegide säilitamise ägedad pooldajad. Nad viisid läbi uued maksud tubakale ja toiduaineile; kõik Neckeri poolt vallandatud ametnikud taastati ametis; sõjaväes võeti ohvitserikutse kõigilt, kes ei suutnud dokumentaalselt tõestada enda aadliseisusse kuulumist nelja põlvkonna kestel. Õue kulutused muutusid aina suuremaks.

Maal hakkasid mõisnikud erilise väiklusega talupoegadelt sisse nõudma feodaalseid kohustusi, isegi sääraseid, mis juba ammu olid unustatud. See ärritas eriti talupoegi viimaseil aastail enne revolutsiooni. Riigivõlg kasvas 4,5 miljardi livre'ini — tolle aja kohta kohutava arvuni. Kuid privilegeeritud ei suutnud endi keskelt anda ühtegi andekat või võimelist riigitegelast.

A. 1786 sõlmis valitsus kaubalepingu Inglismaaga. Selle lepingu järgi alanesid suurel määral tollid Inglise kaupadelt. Vastutasuks alandas Inglismaa tolle Prantsuse veinidelt. Leping sõlmiti mõisnike-maaomanike huvides. See ignoreeris täielikult Prantsuse manufakturistide huve. Lepingu tagajärjed avaldusid otsekohe. Inglise vabrikute kaubad ilmusid 1787. a. suurel hulgal Prantsusmaale ja andsid raske hoobi Prantsuse nõrgemale tööstusele. Maal puhkes majanduslik kriis. Üksteise järel vähendasid oma tegevust peaaegu kõik kudumis-, puuvilla-, villa- ja metallurgiakäitised. Pankrot järgnes pankrotile. A. 1787 loeti Prantsusmaal 200 000 töötut. 1788. a. viljaikaldus muutis kriisi veelgi raskemaks. Tuhanded talupojad lahkusid külast ja suundusid linnadesse. Kuid siin nad vaid suurendasid töötute armeed. Paljudes kohtades algasid näljamässud. Maksud peaaegu lakkasid laekumast. Rahulolematus muutus üldiseks. Äärmiselt pahandatud avalikku arvamust võis mõnevõrra rahustada ainult ühe abinõuga: tuli tagasi pöörduda Turgot' reformide juurde. Seda mõistis isegi reaktsionäär, uus peakontrolör Calonne. Tema plaan monarhia päästmiseks seisis selles, et maksustada privilegeeritud seisused, kehtima panna ühtne maamaks, vähendada taille'd kehvikuile, välja kuulutada vilja vabakaubandus, asendada teeorjus teemaksuga, tagada omavalitsus kohtadel. Kartes parlamendi, privileegide kaitseja opositsiooni, tegi Calonne kuningale ettepaneku pöörduda abi saamiseks privilegeeritute endi poole ja selleks kokku kutsuda notaablite kogu. Veebruaris 1787 kogunes Versailles'sse privilegeeritute koorekiht: kuninglikud printsid, piiskopid, aristokraatia esindajad — kokku 144 inimest, nende seas ainult viis või kuus meest kolmandast seisusest. Calonne kirjeldas monarhia seisundit ja esitas oma programmi. Vältides otsest teadaannet selle kohta, et nad ei soovi makse maksta, tuletasid privilegeeritud valitsusele meelde, et Neckeri aruanne 1781. a. näitas tulude ülekaalu kulude üle; nad nõudsid tõendavaid dokumente kulutuste kohta ja osutasid viimaste kärpimise vajadusele, kuid keeldusid makse maksmast. Nõnda pani majanduslik kriis alguse konfliktile valitsuse ja privilegeeritute vahel, sest viimased keeldusid monarhiale appi tulemast. Calonne oli sunnitud erru minema. Kõrgaadel sundis Calonne'i asemel Louis XVI-le peale Toulouse'i peapiiskopi Loménie de Brienne'i. Viimane oli Calonne'i äge vastane, kuid oli siiski sunnitud, tutvunud rahanduse seisukorraga, kordama oma eelkäija ettepanekut ja nõudma aadlikelt nõusolekut maa- ja tempelmaksuks. Notaablid ei teinud aga mingeid möönduси sel ettekäändel, et nad pole õigustatud uusi makse kinnitama. Üks notaableist, markii Lafayette, soovitas Generaalstaadid kokku kutsuda. Kuid valitsus kartis Generaalstaatide kokkukutsumist. Ta saatis notaablite kogu laiali. Uued maksud, maa- ja tempelmaks, esitati parlamendile registreerimiseks. Parlament keeldus

neid raamatusse kandmast. Siis korraldati pidulik kuninglik istung: seadused uute maksude kohta registreeriti teisel päeval, kuid parlament protestis istungi otsuse vastu, sest see olevat tehtud kuninga survel. Oma opositsiooni pärast pagendati kõik parlamendi liikmed Troyes'sse. Hoolimata sellest, et parlament kaitses privilegeeritute huve, toetas avalik arvamus parlamenti ja taunis kuningat: nii suur oli iga monarhia vastu suunatud arvustava esinemise veetlus. Parlamendist hakati kõnelema kui natsiooni huvide väljendajast. Tuhanded petitsioonid nõudsid ta tagasitoomist. Monarhia oli sunnitud järele andma. Parlament kutsuti tagasi, seadused uute maksude kohta tühistati.

1787. a. lõpul kulutas monarhia ära ressursid, mis kuulusid haiglaile ja heategevusele. Riigikassa osutus tühjaks. Siis oli Brienne sunnitud teatama täielikust finantsilisest krahhist. Riigi kreeditorid, rikkad maksurentnikud, sattusid suurde ärevusse. Generaalstaatide kokkukutsumise nõue muutus üldiseks. Üksikuis kohtades algasid talupoegade rahutused. Brienne saadeti erru. Uuesti kutsuti ametisse N e c k e r. Kuid teisi teid pääsemiseks ja raha hankimiseks peale Generaalstaatide kokkukutsumise polnud monarhiale enam jäänud. 1789. a. alguses kuulutas Necker kuninga nimel välja Generaalstaatide kokkukutsumise 4. maiks 1789. Oma andetu, pimeda poliitikaga, oma vastupanuga reformidele soodustas Louis XVI valitsus ise revolutsioonijõudude vallandumist. Alates 1787. aastast kujunes maal revolutsiooniline situatsioon. Tipud olid kaotanud igasuguse usalduse ja pankroteerunud. Nad ei võinud enam valitseda vana viisi. Rahvas oli kogu oma kannatuse kaotanud ega tahtnud enam elada endist viisi.

7. p e a t ü k k.

Suurkodanlus võimul.

Generaalstaatide valimised. 1789. a. alguses alustati Prantsusmaal Generaalstaatide valimisi. Kodanlus arendas kogu kolmanda seisuse nimel energilist valimiskampaaniat. Sajad kirjanikud, agitaatorid, andekad populariseerijad võtsid, hoolimata tsensuuri rangusest, julgelt ja teravalt monarhia puudused hävitava arvustuse alla. Iga päev ilmus kümneid brošüüre, lendlehti, ajalehti. Mõned neist, nagu näiteks S i e y è s' i brošüür „Mis on kolmas seisus?", said juba siis tuntuks väljaspool Prantsusmaad. Robespierre'i „Üleskutset Artois' provintsi rahvale" ja Camille Desmoulins'i „Prantsuse rahva filosoofiat" loeti joovastusega ja need äratasid rahvamasside teadvust Prantsusmaa kõige pimedamais kolkais. Kolmanda seisuse esindajad sõlmisid omavahelisi leppeid, kutsusid kokku kogukondade koosolekuid, pidasid kirjavahetust provint-

side ja linnade vahel, koostasid kaebevihikuid, petitsioone, manifeste. Kuninga dekreet andis kolmandale seisusele — 25 miljonile — õiguse saata Generaalstaatidesse 600 saadikut, — niisama palju, kui palju pidid saatma mõlemad privilegeeritud seisused kokku, kes moodustasid tühise vähemiku; kuid dekreet möödus vaikides hääletamiskorrast tulevastes staatides. Kui neis oleks säilinud hääletamine seisuste kaupa, nagu 1614. a., mil Generaalstaadid istusid viimast korda koos, siis kaotas kolmanda seisuse saadikute kahekordne arv igasuguse mõtte. Kodanlus nõudis tungivalt hääletamist peade järgi. Kolmanda seisuse jaoks olid valimised kaheastmelised. Õiguse valida said, välja arvatud palgalises töös olevad isikud, kõik prantslased, kes olid saanud 25 aastat vanaks ja maksid mitte alla 5 livre'i maksu aastas. Mõni haruldane erand maha arvatud, andis rahvas oma hääled kodanlusele. Ühisteks vaenlasteks olid monarhia ja feodaalne kord. Oma huve esitas kodanlus kogu natsioonile ühiste huvidena ja Generaalstaatide valimiste ajal toimis ta kolmanda seisuse eelväena, selle juhina. Tõsi küll, kodanluse ja rahvamasside huvide vastuolu avaldus valimiste ajal selles, et kaebevihikute koostajad nihutasid esikohale kodanluse nõudmised, jättes talupoegade ja linnade alamkihi vajadused tagaplaanile.

Kolmanda seisuse kaebevihikud. Kõik kolmanda seisuse kaebevihikud nõudsid konstitutsiooni andmist, aadli ja vaimulikkonna privileegide kaotamist, omandi kaitset, kõigi seisuste võrdsustamist õiguste suhtes. Paljud kaebevihikud nõudsid vanglarežiimi pehmendamist, piinamise keelamist, Bastille' kaotamist. Talupojad nõudsid peale selle kogukonnamaade tagasiandmist, mõisniku võimu kaotamist külas, feodaalseist kohustusist vabastamist, vihatud soolamaksu tühistamist. Linnade töötavad massid osutasid maksude üle jõu käivale koormale, elukallidusele, võimude omavolile, poliitilisele õigusetusele. Omandi puutumatuse nõuded asetsesid kõikjal esikohal. See asjaolu tõendab, et kaebevihikute enamik koostati kodanluse näpunäidete järgi. Kuid revolutsiooni eel olid nõudmised omandi kaitseks igasuguste kallalekippumiste vastu progressiivsed, sest nad olid suunatud aadlike ja monarhia omavoli vastu. Tööliste ilmajätmine valimisõigusest ei leidnud peaaegu mingeid vastuväiteid. Ühes vähestest protestidest osutati sellele, et „kõige arvukam, kõige kasulikum ja riigile kõige väärtuslikum pealinna rahvastiku klass on jäetud ilma esindusest Generaalstaatides".

Generaalstaatide avamine. Generaalstaadid avati 5. mail 1789. Valitsus oli teadlikult teinud kõik, et alla kriipsutada oma alahindavat suhtumist kolmandasse seisusse. Esimese ja teise seisuse saadikute jaoks korraldati lossis tore ball ja nad esinesid kunin-

gale kulla ja hõbedaga kaunistatud rõivastises. Kolmanda seisuse saadikud aga ilmusid tagasihoidlikes mustades ülikondades. Vastuvõtule kuninga juurde staatide avamise eelpäeval lasti neid tagauksest sisse. Nende vastuvõtt seisis selles, et nad sammusid kiiresti läbi kuninga magamistoa. Generaalstaatide avamise päeval lasti neid koosolekusaali mitte peauksest, nagu aadlikke, vaid kitsast külguksest.

Generaalstaatide istungid algasid kuninga kõnega. Üldiselt sisutu, hoiatas see „meelte kardetava käärimise ja uuenduste taotluse" eest. Kuningas seletas, et Generaalstaadid on kokku kutsutud eesmärgiga valitsusele abi anda uute maksustamisallikate leidmisel. Pärast Louis XVI esinenud Necker rõhutas oma kõnes, et monarhia rahanduslik seisund on rahuldav, et valitsus ise kõrvaldab üksikud rahaasjade juhtimisel ilmnenud puudused.

Suur arusaamatus haaras kolmanda seisuse saadikute meeli pärast kuninga ja ta ministri kõnet. Kui kõik on niivõrra korras, milleks siis neid kokku kutsuti? Peaasjast, mis hoidis siis kogu maa ärevuses, nimelt hääletusviisist Generaalstaatides, ei öelnud ei Louis XVI ega Necker midagi. Ainult pitsatihoidja teatas, kuninga soov olevat, et hääletamine toimuks seisuste järgi. Sellega lõppes esimene Generaalstaatide istung. Kolmanda seisuse saadikud pöördusid privilegeeritute poole ettepanekuga moodustada ühine komisjon kõigi saadikute volituste kontrollimiseks. Need keeldusid ja moodustasid oma komisjoni eraldi. Siis teatasid kolmanda seisuse saadikud, et nad ei asu töö juurde, seni kui hääletamisküsimus pole otsustatud nii, nagu seda tahtis otsustada rahvas. Algasid läbirääkimised, mis venisid poolteist kuud. 12. juunil asusid kolmanda seisuse saadikud ise Generaalstaatide liikmete volituste kontrollimisele. Järgnevail päevadel liitusid nendega kolm vaimulikku, 17. juunil aga kuulutasid kolmanda seisuse saadikud endid Rahvuskoguks. „On aeg köis katki rebida," ütles sel päeval abbé Sieyès.

Generaalstaatide muutumine Rahvuskoguks. „Meie esindame 96% kogu rahvast, sõltumatult sellest, kas privilegeeritud tahavad meiega koos töötada või mitte," kõnelesid sel päeval kolmanda seisuse esindajad. 17. juunil nad otsustasid, et: 1) igasuguste maksude laekumine katkeb sel päeval, mil Rahvuskogu sel või teisel põhjusel peaks laiali minema; 2) riigivõla tagab natsioon omalt poolt; 3) tuleb viibimata luua toitluskomitee. Kolmanda seisuse saadikute enamik oli esindatud maksurentnike, pankurite, manufakturistide, aadlike näol, kes kõik olid konstitutsiooni pooldajad. Kõik nad kajastasid prantsuse kodanluse huve, olid veendunud monarhistid. Keegi neist ei tahtnud revolutsiooni, kõik nad otsisid rahulikke teid tüli lahendamiseks kuningaga. Rahvuskogu väljakuulutamisega astusid nad julge sammu ainult selle ärevuse

survel, mis oli haaranud kogu Prantsusmaa seetõttu, et kuningas viivitas hääletamisviisi küsimuse otsustamisega.

Pariis ja kogu maa jälgisid pineva tähelepanuga konflikti Versailles's. Saalis, kus toimusid Generaalstaatide istungid, olid galeriid alati publikut tulvil.

Vahepeal kasvasid kevadel 1789 toitlustamisraskused Pariisis. Kõik see paisutas masside revolutsioonilist meeleolu. Rahva seas seletati toiduainete puudust sellega, et kuninga vastupanu saadikute nõudmistele takistas viimaseid toitlusküsimuse lahendamisele asumast. Palais Royal'i park Orléans'i lossi juures muutus klubiks lageda taeva all, kus tuhanded inimesed sügava ööni kuulasid Camille Desmoulins'i ja teiste revolutsiooni kõnemeeste kõnesid. Brošüüre osteti lennult. „Iga tund ilmub uus brošüür," kirjutas Arthur Young. „Käärimine ületab igasuguse kujutluse." Revolutsiooniliste meeleolude tõus rahvamassides sundis Generaalstaatide saadikuid minema otsustavate tegudeni.

Rahvuskogu loomine tekitas lõhe privilegeeritute laagris. Alam vaimulikkond liitus 19. juunil kolmanda seisusega. Ta võeti vastu kiiduavaldustega. Siis pöördusid aadlikud ja vaimulik aristokraatia kuninga poole protestidega Rahvuskogu moodustamise vastu. Prelaadid soovitasid kuningale kogu laiali ajada. 20. juunil leidsid kolmanda seisuse saadikud selle hoone, milles nad harilikult kogunesid, suletuna. 600 musta rõivastatud rahvaesindajat asusid määratu rahvahulga saatel, kuna vihma valas kui oavarrest, otsima endile uut ulualust. Neid juhatati puubarakki, milles õukondlased lahutasid meelt pallimänguga. Siin andsid kõik, välja arvatud üks saadik, vande mitte laiali minna ja koguneda kõikjal ja igasugustes tingimustes seni, kuni nad töötavad konstitutsiooni välja. Vaimustus, juubeldus ja entusiasm haarasid kõiki. Teade sellest otsusest levis kogu Euroopas ja kõikjal kutsus ta eesrindlikes ringkonnis samad tunded esile. Õukonna kamarilja veenis Louis XVI-t, et on tarvis kolmanda seisuse kangekaelseid saadikuid kiiremini sundida alistuma kuninga tahtele.

Kuninglik istung 23. juunil 1789. 23. juuniks määras Louis XVI piduliku kuningliku istungi. Selle päeva hommikul algasid Versailles's ähvardavad ettevalmistused, et takistada publikul pääseda istungisaali. Kolmanda seisuse saadikuil tuli oodata üle tunni, enne kui nad sisse lasti. Kuningas ilmus, olles ümbritsetud kogu oma hiilgavast kaaskonnast, lootes sellega hirmutada kangekaelseid saadikuid. Louis XVI kõne oli täis ähvardusi. Ta tegi kolmanda seisuse saadikuile noomituse nende tegevusetuse eest, nagu poleks ta ise selles süüdi olnud. Ta kordas, et vanaaegne kolme riigiseisuse eraldamine tuleb säilitada, ja kuulutas kolmanda seisuse saadikute poolt 17. juunil tehtud otsused kehtetuks. Ta heitis väljakutse koosolekule, teatades, et kui saadikud

ei toeta ta ettepanekuid, siis käsitab ta ennast kui natsiooni ainsat esindajat ja lahendab ise kõik küsimused.

„Ma käsin teid, mu härrad, viibimata laiali minna ja homme hommikul igal seisusel koguneda eraldi temale määratud ruumis istungite jätkamiseks," lõpetas oma kõne Louis XVI. Aadlikud ja prelaadid täitsid viibimata kuninga käsu. Äärmine meelepaha haaras kolmanda seisuse saadikuid. „Natsioonile ei saa käske anda," vastasid saadikud komandandile, kui see neile Louis XVI käsku meelde tuletas. Mirabeau tõusis vihaselt ja hüüdis oma võimsa häälega: „Minge ja öelge oma isandale, et meie oleme siin rahva tahtel ja lahkume oma kohtadelt ainult tääkide jõule järele andes." „Me oleme täna needsamad, mis me olime eile, asume nõupidamisele," soovitas Sieyès. Sõdurid, kes ilmusid koosolekut tääkidega laiali ajama, ei julgenud seda teha: ustel sulgesid neile tee aadlikest ohvitserid, kes olid ühinenud kolmanda seisusega pärast Louis XVI kõnet. Seega ei õnnestunud esimene katse Rahvuskogu laiali ajada. Pärast kuninglikku istungit ühines rohkesti saadikuid — aadlikke ja vaimulikke — kolmanda seisusega ja Louis XVI oli sunnitud loa andma kõigi seisuste ühiseks koosolekuks. Varsti aga, 9. juulil, kuulutas rahvuskogu enda A s u t a v a k s K o g u k s.

Bastille' vallutamine. Kuid õukond ei lugenud oma mängu kaotatuks. Valitsus hakkas Pariisi juurde vägesid koondama. Pariisi ümber asus laagrisse 20-tuhandene armee, peamiselt šveitsi ja saksa palgarügemendid. Kuid asjasse segasid end rahvamassid. Vägede tulek võeti vastu valjude protestidega. Pariisis moodustus komitee ülesandega jälgida kõiki aristokraatide sepitsusi ja pidada sidet Asutava Koguga. Revolutsiooniline käärimine algas ka sõjavägedes. 30. juunil vabastas rahvahulk vanglast 10 kaardiväelast, kes olid areteeritud distsipliini rikkumise pärast. Samal päeval läks kogu kaardivägi ja noorem juhtkond rahva poole üle. Juhtkonna hulgas oli ka allohvitser Lazare Hoche, tulevane kuulus revolutsioonilise armee kindral. Kõige mitmekesisemad kuuldused hoidsid pariislasi uskumatus pinevuses ja tekitasid suurt muret. Oodati, et täna-homme sõjaväed asuvad Versailles'sse eesmärgiga areteerida kõik saadikud. Kõneldi, et Bastille's on valmis seatud suurtükid selleks juhuks, kui peaksid Pariisis puhkema rahutused. 11. juulil sai teatavaks, et Necker on vallandatud. Rahvamassid taipasid päris õieti, et Neckeri errulaskmine oli õukonna uue rünnaku alguseks. Oli tarvis valmistatavast hoobist ette jõuda. Camille Desmoulins kutsus 12. juulil esimesena üles relvi haarama. Roheline leht, mille Desmoulins tõmbas puult Palais Royal'is, sai võitluse embleemiks; kõigile kübaraile ilmus kaunistisena roheline kokard. Kui šveitsi palgarügement ründas rahvahulka Tuileries' aias, teatas hädakell rahvale hädaohust.

Saint-Antoine'i ja teistest eeslinnadest suundusid töölised linna keskusse. 13. juulil võttis rahvas relvamagasinidest 28 000 püssi ja hankis mõned suurtükid. 14. juulil moodustasid Pariisi valijad Konstitutsioonikomitee. Komitee pöördus Bastille' komandandi poole ettepanekuga anda miilitsale relvi ja ära koristada suurtükid, mis olid üles seatud kindluse tornides, kuid komandant avas delegatsiooni pihta tule. Siis liikusid rahvamassid Bastille' juurde ja hakkasid seda piirama. Kaardiväelased ühinesid rahvaga.

Päeva lõpuks, pärast ägedat lahingut, milles rahvas kaotas rohkesti mehi surnuina, Bastille alistus. Rahvas mitte ainult vallutas Bastille', vaid järk-järgult kandis selle koguni laiali üksikute kivide kaupa ja varsti rajasid pariislased kohale, kus oli seisnud Bastille, kauni väljaku. Väljaku keskele paigutasid nad marmorist obeliski ja raiusid sellesse sõnad: „Siin tantsitakse". 14. juuli päev muutus prantsuse rahva rahvuslikuks pühaks.

Bastille' langemine ajas nurja riigipöörde plaanid, mida õukond sepitses. 1789. a. 14. juuli sai Prantsuse revolutsiooni esimeseks päevaks. Alles peale 14. juulit kujunes Rahvuskogu seisund lõplikult kindlaks. Niiviisi tuli, tänu rahvamasside väljaastumisele ja nende võidule monarhia üle, suurkodanlus võimule.

Suurkodanlus võimul. Pärast seda ränka lüüasaamist asus kuninga õukond kabuhirmus täielikkude järeleandmiste teele. 15. juulil teatas Louis XVI Asutavale Kogule, et sõjaväed eemaldatakse Pariisist. Samal päeval kõrvaldati vana munitsipaliteet ja vana politsei. Pariisi linna-omavalitsuse etteotsa asus Rahvuskogu liige Bailly. Linna kaitse usaldati taasasutatud rahvuskaardile. Selle juhiks määras Rahvuskogu markii Lafayette'i, kes oli võidelnud Ühendriikide iseseisvuse eest. Teade Bastille' vallutamise kohta oli märguandeks revolutsiooni puhkemisele kogu Prantsusmaal. Pariisi eeskujule järgnesid teised linnad. Kõikjal hakkas rahvas hävitama kohalikke Bastille'sid. Provintsilinnades moodustusid kohalikud omavalitsused. Nende etteotsa asus kõikjal suurkodanlus. Kogu Prantsusmaal toimus üks ja sama: rahvas andis hoope feodalismile, võidu tulemused said osaks kodanlusele — ta tuli võimule. Talupojad ootasid üle kahe kuu kannatlikult oma kaebevihikute nõuete teostamist. Kui aga linnades süttis revolutsioon, mis hävitas feodaalide privileegid, alustasid talupojad, endi küsimuse lahendamist Pariisis mitte ära oodates, iseseisvat võitlust mõisnike vastu. Juuli teisest poolest alates puhkes kogu Prantsusmaal talurahva revolutsioon. Vikladega, teivastega ja kirvestega relvastatud talupojad läksid aadlilossidesse ja nõudsid kõigi nende dokumentide hävitamist, millede alusel neilt nõuti vihatud feodaalseid kohustusi. Seal, kus mõisnikud vastu ei pannud, talupojad ainult põletasid dokumente; vastasel korral ajen-

das talupoegadel sajandite kestel kogunenud viha aadlilosside põletamisi ja rüüstamisi. Talurahva revolutsioon levis nii suure kiirusega kogu Prantsusmaal ja sisendas kõigile maaomanikele nii suurt hirmu, et Asutav Kogu oli sunnitud katkestama vaidlused konstitutsiooni üle ja kiiresti käsile võtma talupoegade küsimuse arutamise. 4. augustil toimus kuulus Asutava Kogu öine istung. Sel istungil loobusid aadli saadikud oma neist feodaalseist õigusist, mis tegelikult olid juba tühistunud talurahva revolutsiooni tagajärjel. 4. augusti öisel istungil mõistsid kõik saadikud üksmeelselt hukka feodaalse korra, mis oli sajandeid rõhunud prantsuse rahvast. Üksteise järel ilmusid nad Asutava Kogu tribüünile ja loobusid oma privileegidest. Aadlikud loobusid monopoolsest jahiõigusest, senjöriaalkohtust, paljude feodaalkohustuste nõudmisest, kirik loobus kümnisest, tsunftilised korporatsioonid — oma monopoolseist õigustest. Sisetollid ja tööstuse reglementeerimine kaotati. Sel ööl kuulutati viljamüük vabaks, tühistati soolamaks, kaotati aadli ja vaimulikkonna rahanduslikud eesõigused ja soodustused maksude alal. Samal ööl tegi Asutav Kogu otsuse kiriku maaomandi natsionaliseerimise ja kõigi kodanike võrdsuse kohta seaduse ees. 5. augustil avaldas Asutav Kogu otsuse, mis kuulutas, et „feodaalne kord tühistatakse jäädavalt". Samal päeval asus ta talupoegade küsimuses seaduste teksti väljatöötamisele. Neil seadustel polnud ometi peaaegu midagi ühist lubadustega, mis olid antud öisel istungil.

1789. a. 5.—11. augusti seadused. 1789. a. 5.—11. augusti seadused kaotasid ilma väljaostuta ainult isiklikud kohustused. Kõik ülejäänud õigused aga, mis olid seotud maksu võtmisega mõisnikele mõisamaa kasutamise eest, jättis Asutav Kogu mõisnikele alles. Väljaostmisele kuulusid mitte ainult nõndanimetatud alatised mõisniku õigused, vaid ka juhuslikud, s. o. need, mis olid seotud varanduse üleminekuga ühelt omanikult teisele. Talupojad pidid kõik kohustused ja maa korraga välja ostma. Maa ostuhind kujunes sel teel, et igal aastal talupoegade poolt tasutav summa suurendati 30-kordseks. Kohustuste väljaostust vabanesid talupojad ainult sel juhul, kui nad suutsid tõestada, et mõisnike õigused on ebaseaduslikud. Mõisnikud aga polnud kohustatud esitama oma õiguste suhtes mingeid tõendeid. Kümnis jäi kehtima (1790. aastani). 1789. a. augusti seadused jätsid puudutamata talupoegadel lasuvad põhilised koormised. Asutav Kogu sai aru, et ta seadused kutsuvad välja talupoegade suurima rahulolematuse. Ta kartis talupoegade rahutusi ja võttis, et nende tekkimist ennetada, 10. augustil vastu seaduse kohtulikule vastutusele võtmise kohta ühiskondliku rahu rikkumise pärast. Munitsipaliteetidele pandi vastutus korrarikkumise eest; rahvuskaardi esimesel nõudmisel pidid nad talle saatma sõjaväelist abi; igasugused koosolekud

tuli viibimata laiali ajada. Iga kogukonda kohustati koostama kindla tegevuseta isikute nimestikku. Neilt isikuilt korjati relvad ära. 5.—11. augusti seadused — see oli kõik, mis tegi Asutav Kogu talupoegade heaks 1789. a.

Õiguste deklaratsioon. Oma põhiliseks ülesandeks pidas Asutav Kogu konstitutsiooni väljatöötamist. Asutava Kogu Konstitutsioonikomitee koostas juba augustis Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni projekti ja Asutav Kogu kinnitas selle. Õiguste deklaratsioon väljendas kodanluse poliitilisi suunitlusi sel perioodil, mil ta oli tõusmas võimule ja mil ta oli progressiivseks klassiks. Valgustajate ning entsüklopedistide ideed ja Ameerika Iseseisvuse deklaratsioon olid juhtnööriks deklaratsiooni autoreile. Deklaratsioon kuulutas, et vabadus, omand, julgeolek ja vastupanu rõhumisele on inimese loomulikeks ja loovutamatuiks õigusiks, et seadus peab olema üldise tahte väljendus ja järelikult võrdne kõigi jaoks. Kodanlus lubas oma deklaratsioonis teha kõigile kodanikele kättesaadavaks kõik tegevusalad ja riigiametid ainult nende võimeist ja andeist sõltuvalt. Kuulutades, et kõik inimesed sünnivad vabadena ja õiguste suhtes võrdseina, vaikis deklaratsioon sellest, et vaesus hävitab kõige hiilgavamaid andeid ja et teadmised on rikkuse privileegiks. Eraomandi kuulutas ta pühaks ja puutumatuks; ebavõrdsuse, mis enne revolutsiooni rajanes peamiselt päritolul, asendas deklaratsioon säärase ebavõrdsusega, mille aluseks sai erinevus vaesuse ja rikkuse vahel. Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon kuulutas uue ajajärgu algust ja võeti vaimustusega vastu kogu tolleaegse Euroopa progressiivselt meelestatud inimeste poolt. Kuid see deklaratsioon omas ajalooliselt piiratud iseloomu: ta kuulutas kapitalismi ajajärgu algust ja feodaalse ekspluateerimise asendamist kapitalistliku ekspluateerimisega.

Vahepeal ei mõelnud kuningas ja õukond tunnustada pärast 14. juulit kujunenud seisundit. Bastille' vallutamise päeval algas aristokraatide emigreerumine: kuninga vend ja paljud õukondlased põgenesid välismaale. Samal päeval tekkisid kuninga põgenemise plaanid. Olles sunnitud väliselt leppima revolutsiooniga, valmistas Louis XVI ette kontrrevolutsioonilist pööret ja Asutava Kogu laialiajamist. Mitmesuguseil ettekäändeil keeldus ta Asutava Kogu otsust talupoegade mõningate feodaalsete kohustuste tühistamise kohta välja kuulutamast. Ühes erakirjas teatas ta, et ta kunagi ei nõustu „oma vaimulikkonda ja oma aadlit nende varandusest ilma jätma". Asutavas Kogus oli Louis XVI-l rohkesti pooldajaid. Kui septembris arutati konstitutsiooni projekti, nõudsid monarhistid kahe koja loomist ja kuningale absoluutse veto õiguse andmist. Rõhuv arv saadikuid lükkas selle ette-

paneku tagasi, kuid andis kuningale suspensiivse, iga antava seaduse suhtes neli aastat kehtiva veto õiguse.

Vahepeal kasvas Pariisis aina leivapuudus ja elukallidus. Pagariäride uste taga tekkisid sabad varahommikust ja sageli läksid inimesed, oodanud pikki tunde, leivata minema. Rahvamassid süüdistasid kõiges aristokraate ja kuningat. Nad teadsid, et Louis XVI ikka veel ei kirjutanud alla Asutava Kogu otsuseile 4. augustist ja Õiguste deklaratsioonile. Septembri lõpul sai teatavaks, et kuningas koondab salaja vägesid Pariisi Asutava Kogu laialiajamise eesmärgiga; saadi ühtlasi teada, et Asutava Kogu palvele väed ära viia kuningas vastas, et väed on tarvilikud Asutava Kogu kaitsemiseks. Varsti sai teatavaks, et kuningas oli teinud Asutavale Kogule ettepaneku siirduda provintsi. Monarhistid toetasid seda kuninga ettepanekut. Kõigile oli arusaadav, et selle taga peitub püüe paigutada Asutav Kogu revolutsioonilisest Pariisist kuhugi kaugemale, kus teda võiks ilma lärmita ja rahva vahelesegamiseta laiali ajada. Selleks ajaks ilmumist alustanud demokraatlikud ajalehed, Marat' „Ami du peuple" ja Loustalot' „Révolutions de Paris", hoiatasid rahvast kontrrevolutsioonilise pöörde võimaluse eest; nad tõid teateid vägede ümberpaigutamisest ja sellest, mis toimus kuninglikus lossis. 4. oktoobril teatas „Ami du peuple" banketist lossis saabunud flandria rügemendi auks; sel banketil tallasid õukonna kaardiväelased jalgade all rohelisi kokarde, laulsid hümne kuninga auks ja jõid Rahvuskogu laialiajamise terviseks. Kõigi tunnuste järgi tegi õukond ettevalmistusi revolutsioonile uue otsustava löögi andmiseks. Levisid kuuldused, et on võimalik kuninga põgenemine.

1789. a. 5.—6. oktoobri liikumine. Mõte sellest, et oleks hea tuua kuningas Versailles'st Pariisi, kus on hõlpsam jälgida õukonna kontrrevolutsioonilisi intriige, tekkis revolutsionääridel juba revolutsiooni alguses. Rahvas kaasa tõmmata, ta Versailles'sse suunata, tuua Pariisi kogu kuninglik perekond ja hoida teda revolutsiooniliste masside kontrolli all — need abinõud oleksid aidanud nende arvates vältida kontrrevolutsioonilise pöörde ohtu. 5. oktoobril liikus Versailles'sse määratu suur rahvahulk, enamikus naised, kes olid vaevatud pikkades sabades asjatust leiva ootamisest. Kui nad pärale jõudsid, olles näljased ja ägeda vihma all läbimärjaks saanud, nõudsid nad ainult leiba. Kuningas oli jahil. Asutavas Kogus arutas käputäis demokraate Robespierre'iga eesotsas küsimust õukonna toimingute kohta. Kui rahvahulk, karjudes: „Leiba!", täitis publikule määratud galeriid, pani Robespierre Asutavale Kogule ette katsuda veel kord pöörduda kuninga poole nõudmisega 4. augusti otsuste allakirjutamiseks. Naiste järel liikus Versailles'sse Lafayette rahvuskaardi eesotsas. Olles mõõdukas liberaal, kuulus Lafayette Asutava Kogu monarhistide

sellesse rühma, kes tahtis võita Louis XVI poolehoiu, saavutada ta usaldus ja etendada silmapaistvat osa tulevases konstitutsioonilises monarhias. Kuid Louis XVI ja Marie-Antoinette ei armastanud Lafayette'i ja kartsid teda.

Lafayette tuli Versailles'sse ainsa eesmärgiga ennetada võimalikke vägivalla-akte ja kaitseda nende eest kuninga perekonda. Rahva ja rahvuskaardi ilmumine Versailles'sse viis õukonna mõttele, et kuningal tuleb viibimata põgeneda. Kuningliku nõukogu erakordselt kokkukutsutud koosolekul töötati välja põgenemise üksikasjad. Juba sõitsid tõllad ette, kuninglik perekond hakkas teele asuma. Kuid salk rahvuskaartlasi märkas sõidukeid ja käskis need otsekohe ära koristada. 5. oktoobri päev lõppes rahulikult. Osa saabunuist läks tagasi Pariisi. Lafayette pani välja vahtkonnad lossi väliseks kaitseks, et sinna keegi sisse ei tungiks. Sisemist valvet tema kätte ei usaldatud. Järgmise päeva, 6. oktoobri hommikul tungis jõuk pariislasi valveta jäänud ukse kaudu lossi. Ihukaardiväelane tulistas, üks inimene sai surma. Siis tõukas salk ihukaardiväelased kõrvale ja sööstis Marie-Antoinette'i magamistuppa. Kui kuningas rahva rahustamiseks palkonile ilmus, võeti ta vastu hüüetega: „Kuningas Pariisi!" Louis XVI oli sunnitud alistuma ja suure rahvahulga saatel läks kuninglik perekond Pariisi. Asutav Kogu, teatanud, et ta on lahutamatu oma kuningast, järgnes temale. 5.—6. oktoobri sündmused paiskasid kõik absoluutse monarhia pooldajate plaanid segi ja andsid hoobi kontrrevolutsioonile. Rahvas päästis teist korda kodanliku Asutava Kogu laialiajamisest kuninglike vägede poolt ja kindlustas suurkodanluse võimu. 5.—6. oktoobri sündmused olid revolutsiooni võiduks.

Kuidas suhtus aga oktoobrisündmustesse Asutav Kogu? Ta lõi kartma rahva survet ja masside vahelesegamist poliitilisse võitlusse. Mõned saadikud keeldusid siirdumast Pariisi; nad loobusid oma volitustest ja põgenesid hiljemini välismaale. 8. oktoobril andis Pariisi munitsipaliteet käsu Marat' areteerimiseks. 31. oktoobril kuulutas Asutav Kogu välja seaduse sõjaseisukorra kohta. Selle seaduse järgi oli linna või küla meeri poolt lehvima pandud punane lipp hoiatuseks igasuguste kogunemiste ja meeleavalduste vastu tänaval. Kui rahvahulk ei läinud laiali pärast kolmekordset punase lipu ülestõstmist, said sõjaväed käsu tule avada.

5.—6. oktoobri sündmused sundisid Asutavat Kogu ruttama konstitutsiooni lõpliku väljatöötamisega. 1789. a. lõpul olid konstitutsiooni põhilised paragraafid juba redigeeritud.

1791. a. konstitutsioon. Uus, 1791. a. kinnitatud konstitutsioon kaotas jaotuse seisusteks. Ta jagas Prantsusmaa rahvastiku kahte kategooriasse — aktiivseiks ja passiivseiks kodanikeks. Aktiivseiks kodanikeks said kõik prantslased, kes olid vähemalt

25 aastat vanad, omasid kinnisvara, ei töötanud palgalistena ja maksid otsest maksu kolme päeva töötasu suuruses. Need kodanikud said kõik poliitilised õigused. Prantsuse rahva enamik kuulus passiivsete kodanikkude hulka, jäädes nagu ennegi revolutsiooni poliitiliselt õigusteta. Seega ei täitnud konstitutsioon lubadusi, mis olid ta poolt antud Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis: ta lõi uue ebavõrdsuse ja määras selle aluseks rikkuse. Asutava Kogu konstitutsioon tegi, nagu tähendas Sieyès, aktiivsed kodanikud „suure ja ühiskondliku ettevõtte (nimelt Prantsusmaa) tõelisiks aktsionärideks". Passiivseile kodanikele määras uus konstitutsioon „töömasinate" osa. Konstitutsioon rajas uue ühtlase administratiivse korralduse, mis lõi kodanlusele avarad tegevusvõimalused. Prantsusmaa jagati 83 departemanguks; iga sellise etteotsa sai departemangu direktoorium. Ellukutsutud tsensuslik linnaomavalitsus ja uuesti ümbervalitud munitsipaliteedid kaotasid Prantsusmaa linnade revolutsioonieelse korralduse: kõrgeimaks organiks linnades said linnakommuunid, kes lahendasid kõiki kohalikke küsimusi. Parlamendid kaotati; kohtunikke hakkasid valima aktiivsed kodanikud. Juudid ja protestandid võrdsustati õigustes katoliiklastega. Kuid asumais säilitas konstitutsioon orjuse. Louis XVI muutus kuningast „jumala armust" kuningaks prantslaste, Prantsuse kodanluse armust. Asutav Kogu jättis talle tsiviillehe 25 miljoni livre'i suuruses ja tunnistas ta isiku puutumatuks. Talle jäeti vetoõigus. Asutav Kogu andis kuningale õiguse määrata ministreid, sõjaväe kõrgemat komando-koosseisu ja saadikuid ja kokkuleppel Seadusandliku Koguga kuulutada sõda ja teha rahu.

Kõrgeim seadusandlik organ — Seadusandlik Kogu (Legislatiiv) — valiti konstitutsiooni järgi kaheks aastaks. Ministrid olid kohustatud Seadusandliku Kogu esimesel nõudmisel andma talle aru oma tegevusest ja eelarve seisukorrast. Seadusandlik Kogu säilitas õiguse anda ministreid kohtu alla. Konstitutsiooni järgi lõppes Asutava Kogu volituste tähtaeg 1791. a.; 1790. aastast algas Prantsusmaa ümberkorraldamine seaduste alusel, mis olid antud kokkukõlas väljatöötatud, mitte aga veel kinnitatud konstitutsiooniga. Uued seadused leidsid vastupanu reaktsiooni poolt igas linnas, igas külas. Vanad ametnikud ei tahtnud lahkuda oma kohtadelt, vaimulikkond avaldas vastupanu kirikumaade natsionaliseerimisele, parlamendid ei tahtnud loovutada oma kohta uutele kohtutele, kuningas keeldus mitmesuguseil ettekäändeil konstitutsiooni kinnitamast. Uus kodanlik Prantsusmaa võis ellu tõusta vaid masside säärasel toetusel, nagu nad seda osutasid kodanlusele viimase suhtes kardetavail päevadel 14. juulil ja 5.—6. oktoobril. Kuid suurkodanlus tõrjus rahvamassid poliitiliste küsimuste otsustamisest eemale.

Võimu organiseerimine suurkodanluse poolt. Suurkodanlus oli eraldunud rahvast sellest ajast, kui ta, tänu viimase võidule, saavutas võimu. Sellest ajast alates hakkas ta taotlema liitu kuningaga ja aadliga.

Revolutsiooni käigus oli varemini poliitiliselt ühtne kolmas seisus lagunenud iseseisvaiks klassideks ja klassirühmitisteks — suurkodanluseks, kes järk-järgult eraldus rahvast, talupoegkonnaks, linna väikekodanlikeks töötavaiks massideks ja lõpuks töölisteks, kes moodustasid rahvastikust kaunis suure rühma. Asutava Kogu poliitika tõukas prantsuse rahvamassi suurkodanlusest eemale; mass hakkas varsti taipama, et tema huvid revolutsiooni suhtes erinevad teravalt kodanluse omadest. Peatselt pärast Bastille' vallutamist lõi kodanlus oma kodanliku miilitsa, rahvuskaardi, ja hakkas selle abil töölistelt ja väikekodanluselt relvi ära korjama. Dekreedis rahvuskaardi asutamise kohta kuulutas Asutav Kogu, et kaardiväes võib teenida igaüks. Tegelikult oli rahvuskaarti astumine seotud hulga kitsendustega. 1790. a. määras Asutav Kogu kindlaks rahvuskaartlase ühtlase vormi, mille igaüks pidi soetama omal kulul; selle osadeks olid ülikond, tingimata kalevist, sinel sinisest kalevist valge voodriga, munder ja püksid valgest kalevist, käänised ja kätised punasest jne. Säärane ülikond tuli väga kallis maksma ja rahvuskaarti astus seetõttu ainult kodanlik noorus. Seega eraldus suurkodanlus võimule tulles rahvast ja soetas endale relvastatud jõu, mida ta võis võrdselt kasutada niihästi aristokraatide kui ka rahvamasside vastu, kui need oleksid esitanud talle liiga suuri nõudmisi. 1790. a. tulistas rahvuskaart mitmes kohas rahvast ja astus eriti armutult välja talupoegade vastu juhtudel, kui nad keeldusid täitmast feodaalseid kohustusi ja tasumast makse.

Kui Louis XVI leidis, et 1789. a. 5.—11. augusti seadused rööviside aadli ja vaimulikkonna paljaks, siis arvasid talupojad õigusega, et need seadused neile midagi ei andnud, jättes külas kõik vana viisi. Kõigist 5.—11. augusti seadustest said nad aru ainult esimesest, mis kuulutas, et feodaalne kord on tühistatud jäädavalt; seepärast ei tahtnud nad nõus olla sellega, et feodaalsed kohustused säilivad. Paljudes kohtades keeldusid talupojad tasumast mõisnikule igasuguseid andameid. Kui neid hakati aga selleks sundima jõuga, siis alustasid talupojad jälle ülestõuse, mis ei lakanud kogu 1789./90. aasta jooksul. Asutav Kogu vastas talupoegade väljaastumisele uute seadustega, mis anti 1790. a. veebruaris ja märtsis. Need mitte ainult kinnitasid 1789. a. augusti seadused, vaid ka täpsustasid ja laiendasid mõisniku õigusi, peale selle aga raskendasid väljaostu, nõudes talupoegadelt õiguste väljaostul ühiskäendust. Talupoegade küsimuses veebruaris ja märtsis 1790 antud seadused kinnitasid veel kord, et kõik rahalised maksud, mida aadlikud võtsid talupoegadelt, ühevääristatakse lihtsa maa-

rendiga ja teiste maamaksudega, et talupoeg, keeldudes maksmast ja üht osa oma viljasaagist mõisniku aitadesse viimast, peab tõestama mõisniku nõudmiste ebaseaduslikkust. Kuna aga 1789. a. seadused vabastasid mõisnikke igasuguste tõendite esitamisest nende õiguste suhtes, siis nõudsid 1790. a. seadused mõisnikelt tõendit selle kohta, et nende õigused talupoegadelt maksu ja rendi võtmiseks on 30 aastat vanad. 1790. a. 20.—29. veebruari seadused tuletasid veel kord meelde, et munitsipaliteetidele pannakse vastutus mõisnikule kuuluvate maksude õige laekumise eest: munitsipaliteedid said õiguse sõjaseisukorra väljakuulutamiseks, niipea kui nad seda kuski tarvilikuks peavad; samuti vastutasid nad mõisnike kahjude eest juhul, kui talupojad ei tasunud makse. Mitte ainult munitsipaliteedid, vaid isegi terve kogukond kandis vastutust mõisniku kahjude kahe kolmandiku suuruses. Igal kodanikul oli õigus nõuda sõjaseisukorra väljakuulutamist. Igaüks, kes õhutas „linnade ja külade rahvastikku vägivaldseile tegudele maaõiguste, kohustuste täitmise ja maksude võtmise vastu", kuulutati konstitutsiooni, Asutava Kogu ja kuninga vaenlaseks. Tema suhtes rakendati sõjaseadust.

Omades Asutava Kogu toetust, nõudsid mõisnikud sääraste maksude tasumist, mida talupojad olid pidanud jäädavalt mahamaetuks. Tuhandete kaupa tekkis kohtulikke jälitusi külades. Kui aga 1790. a. seadused olid jõudnud talupoegadeni, vastasid viimased neile uute rahutustega, mis haarasid ka 1789. a. rahulikuks jäänud piirkonnad. Siis andis Asutav Kogu 1790. a. juunis seaduse, mis karistas poomise või mahalaskmisega igasugust relvastatud väljaastumist feodaalsete kohustuste vastu. Asutava Kogu poliitika talupoegade suhtes väljendus järelikult 1789. a. 4. augusti otsuses, mis põhimõtteliselt tühistas feodaalse korra, aadli monopoolse jahiõiguse ja senjöriaalkohtu, 1789. a. 5.—11. augusti seadustes, mis kirjutasid ette feodaalsete kohustuste väljaostu, ja siis 1790. a. veebruarist juunini antud karistusseadustes, mis olid suunatud feodaalseid kohustusi mittetasuvate talupoegade vastu.

1790. a. kaotasid talupojad lõplikult usu Asutavasse Kogusse, loobusid temast ja jätkasid ise oma võitlust. Reaktsiooniliste meeleolude kasv Prantsuse kodanluse ladvikus, kelle huve kajastas Asutav Kogu, avaldus kõigis ta tähtsamais otsuseis 1790. a.

Revolutsioon kergendas s õ d u r i t e seisundit sõjaväes. Nad hakkasid looma oma organisatsioone ja nõudsid ohvitseridelt aru nende jaoks määratud summade kulutamise üle. Sel põhjusel algasid mitmes rügemendis ohvitseride-aristokraatide ja sõdurite vahel kokkupõrked. 1790. a. augustis nõudsid Nancy linna garnisoni sõdurid oma ohvitseridelt aruandmist. Need ei soovinud seda teha. Siis võtsid sõdurid rügemendi kassa endi kätte. Kaheksaliikmeline delegatsioon läks Pariisi kaebama ülemuse jämeda käitumise peale. Asutav Kogu areteeris delegatsiooni. Ta andis dekreedi, milles ta

taunis Nancy sõdureid distsipliini rikkumise eest. Naaberlinnade garnisonidele tehti ülesandeks ülestõusnuid rahustada. Lafayette andis käsu, et rahvuskaart astuks välja ülestõusnud garnisoni vastu. Vahepeal lahenes Nancy's kokkupõrge rahulikult. Enamik sõdureid kirjutas alla „kahetsusaktile". Kuid kodanlusel ja reaktsioonilistel ohvitseridel oli vaja maha suruda sõdurid, kes olid püüdnud rajada demokraatlikke vahekordi sõjaväes. Nancy'sse saadeti sõjavägesid. Need korraldasid veresauna ja tapsid mitte ainult sõdureid, vaid ka tsiviilrahvastikku. 3000 tapetut oli Nancy veresauna tulemus. Kuningas ja Asutav Kogu avaldasid Nancy garnisoni rahustajaile tänu. Üksnes Marat tõstis äärmise pahameelega oma häält selle roima vastu.

Le Chapelier' seadus 1791. a. Tööstuse tõus ja majanduslik elavnemine 1790. a. soodustasid streigiliikumise arenemist Pariisi tööliste seas, kelle madal tööpalk oli teravas vastuolus kõigi toiduainete tõusnud hindadega. Pariisi munitsipaliteet mõistis streigid hukka sel ettekäändel, et töölisühingud ja streigid kutsuvat uuesti ellu vanad, revolutsioonieelsed korporatsioonid ja olevat suunatud revolutsiooni kaudu võidetud vabaduse vastu. Kui aga töölised ei lõpetanud oma võitlust, pöördusid peremehed Asutava Kogu poole kaebusega tööliste peale, kes kaebajate sõnade järgi tarvitavat omavahelist kokkulepet ja vägivaldseid abinõusid suurema töötasu saamise eesmärgiga. Asutav Kogu võttis 1791. a. 14. juunil saadik Le Chapelier' esitise alusel vastu seaduse, mis keelas streigid ja igasugused tööliste organisatsioonid ning nägi ette karmid karistused streigi algatajaile ja kõigile sellest osavõtjaile juhul, kui streikijad tarvitavad ähvardusi või vägivalda.

Iseloomulik on Asutava Kogu motivatsioon Le Chapelier' esitise arutamisel. „Kuigi on soovitav tõsta töötasu praegusest tasemest kõrgemale, et see, kes seda tasu saab, vabaneks absoluutsest, peaaegu orjalikust sõltumusest ..., ei pea siiski töölised omavahel kokkuleppeid sõlmima oma huvide suhtes ..., sest sellega nad rikuksid oma endiste peremeeste, nüüdsete ettevõtjate vabadust ..., ja koalitsioon endiste tsunftiperemeeste despootia vastu tähendaks Prantsuse konstitutsiooniga tühistatud tsunftide taastamist." K. Marx ütleb Le Chapelier' seaduse kohta järgmist: „... Prantsuse kodanlus otsustas kohe revolutsioonitormi alguses võtta töölistelt äsja kättevõidetud ühinemisõigus. 1791. a. 14. juuni dekreediga kuulutas ta kõik tööliste koalitsioonid „kuritegudeks vabaduse ja inimõiguste deklaratsiooni vastu", mida karistati trahviga 500 livre'i suuruses ja aktiivse kodaniku õiguste äravõtmisega üheks aastaks[1]."

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 811.

Asutava Kogu rahvavastane poliitika põhjustas endise kolmanda seisuse koondunud rinde lagunemise. Konstitutsioon, mis liigitas kodanikud aktiivseiks ja passiivseiks, tõukas suurkodanlusest eemale ka linnade väikekodanluse, kes oli lootnud, et revolutsioon päästab ta vaesuse ja poliitilise õigusetuse kahekordsest ikkest. Suurkodanlus osutus isoleerituks ja see muutis kõik kodanliku revolutsiooni võidud ning kodanluse võimu ebakindlaks. Asutava Kogu poliitika tekitas absoluutse monarhia ja kõigi endiste aadli ja vaimulikkonna privileegide taastamise hädaohu. Juba 1790. a. lihavõtte ajal toimusid Lõuna-Prantsusmaal kontrrevolutsioonilised ülestõusud. Asutava Kogu saadikute hulgast olid mitmed Louis XVI poolt ära ostetud ja võtsid osa õukonna kontrrevolutsioonilistest kavatsustest. Laostunud aristokraadi Mirabeau, liberaalse kodanluse andekaima esindaja ja Asutava Kogu parima kõnemehe ostis Louis XVI ära juba 1789. a. lõpul. Vahepeal põrkas revolutsioon 1790. a. alates tõsiste raskuste vastu, mis muutsid klassivõitluse Prantsusmaal teravamaks. Asutav Kogu võttis enda peale revolutsioonieelse monarhia võlgade tasumise. Peale selle hakkas ta vaimulikele maksma palka vastutasuks neilt äravõetud maaomandile. Uus riigikorraldus suurendas samuti riigi kulusid. Et kõiki kulusid katta, laskis Asutav Kogu liikvele paberraha assignaatide näol 4 miljardi livre'i suuruses summas, mis võrdus natsionaliseeritud ja müügile tulnud kirikuvaranduste väärtusega. Assignaatidel oli seega reaalne kindlustus ja nende väljalaskmise pooldajad olid arvamisel, et paberraha püsib käibel sama kursiga, mis metallrahagi. Kuid õige varsti kadus metallraha liikvelt. Emigrandid-aadlikud viisid endaga kaasa kulda, kontrrevolutsionääride agendid ostsid kokku ja peitsid metallvahetusraha. Et assignaadid olid välja lastud suurte kupüüridena, siis tekkisid peatselt raskused nende peeneksvahetamisel; vahetamise eest hakati võtma tasu. Töölised, kes said oma töötasu assignaatides, ei saanud nende eest midagi osta, kui nad nõus polnud osa neist vahetuse eest ära andma. Nii muutus paberraha metallrahast odavamaks. Tekkis kaks valuutat kahe erineva kursiga turul ja börsil. Hinnad hakkasid kiiresti tõusma: masside juba niigi raske majanduslik olukord halvenes veelgi enam. Klassivõitlus teravnes. Kontrrevolutsionäärid arendasid intensiivset tegevust.

Rojalistide ehk mustade (nagu nimetati siis Prantsusmaal kontrrevolutsionääre; hiljemini hakati neid nimetama valgeteks) agitatsioon tugevnes 1790. a. ka tänu uuele vaimulikkonna kodanlikule korraldusele, mis oli läbi viidud Asutava Kogu poolt. Oma olult oli see järgmine. Piiskopkondade arvu vähendati vastavalt departemangude arvule. Piiskopid ja preestrid muutusid valitavaiks ja neid valisid nagu teisigi ametikandjaid riigi aktiivsed kodanikud. Kaotati piiskoppide kinnitamine Rooma paavsti poolt. Ametisse astumisel pidi iga vaimulik andma ustavusvande

rahvale, seadusele ja kuningale. Vanne paavstile kaotati. Vaimulikkonna kodanlik korraldus rajas rahvusliku kiriku, mis oli sõltumatu Roomast, kuid sõltus uuest kodanlikust riigist. Saades palka riigilt, pidi katoliku vaimulikkond tahes-tahtmata teenima kodanliku Prantsusmaa huve. Kiriku kodanlik korraldus oli progressiivne üritus, kuid ta rikkus ammu kujunenud ja väga tugevat traditsiooni, puudutas Rooma ja kirikliku aristokraatia reaalseid huve ja põrkas seetõttu vaimulikkonna väga tugevale vastupanule. Vaimulikkonna kodanlikku korraldust ei tunnustanud mitte ainult kirikuvürstid, kes vihkasid revolutsiooni sellest ajast, kui see oli nad ilma jätnud privileegidest ja võtnud neilt maa, vaid ka paljud kihelkonnapreestrid, kes olid alul suhtunud revolutsioonisse poolehoiu ja heakskiiduga. Piiskopid kasutasid asjaolu, et seda korraldust ei tunnustanud paavst, ja tõmbasid endaga kaasa enamiku kihelkonna-vaimulikest; Asutavas Kogus andsid 300 vaimulikkonna esindajast ainult 100 vande riigile. Vaimulikkond lõhenes.

Samasugune lõhenemine ja sellega seoses arenev äge usundiline võitlus oli käimas kogu maal, igas perekonnas. Vannet mitte andnud vaimulikud moodustasid aktiivse kontrrevolutsioonilise jõu, mis oli kardetav oma mõju tõttu massidele, eriti talupoegademassidele. Et seda halvata, kohustas Asutav Kogu vaimulikkonda ametist vallandamise ähvardusel viibimata vannet andma. Sellest ajast alates siirdus kirik avalikult ja tagasipöördumatult kontrrevolutsionääride leeri.

Euroopa ja Prantsuse revolutsioon. Kontrrevolutsionääride õõnestustöö tugevnemist sisemaal soodustas ka Prantsusmaa 1789.—1791. a. kujunenud rahvusvaheline seisund.

Eesrindlik demokraatlik intelligents ja töötavad massid võtsid revolutsiooni vastu rõõmu- ja vaimustuspuhanguga. Kõigis maades leidis ta võimsat vastukaja. Bastille' hävitamises nägi tolleaegne eesrindlik intelligents „kauneimat päeva pärast Rooma riigi langemist". 14. juuli, kõneldi sel ajal, pani esimese kivi inimkonna õnne suurele hoonele. Peterburis soovisid prantslased, venelased, taanlased, sakslased, inglased ja hollandlased vastastikku õnne ja kaelustasid üksteist tänavail, „nagu oleksid nad vabastatud neid lämmatanud raskest ahelast". Novikov ja Radištšev esinesid Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni ideede propagandaga. Wilhelm Humboldt läks Prantsusmaale, et vabaduse õhku hingata. Kant nägi revolutsioonis mõistuse triumfi. „Miks pole mul sada häält, et ülistada Prantsusmaa vabadust?" hüüdis Klopstock. Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis, võitluses feodalismi vastu nähti selle demokraatia, õigluse ja aususe ideaali teostumist, milleks XVIII saj. parimad pead olid üles kutsunud. Valimisreformi pooldajad Inglismaal saatsid

1789. a. Asutavale Kogule õnnitlusaadressi. A. 1790 asutasid Inglise demokraadid revolutsiooniühingu. Šveitsis, Itaalias, Saksamaal pani teade Prantsuse revolutsioonist rahvamassid liikuma. Rahutused puhkesid mitte ainult Reini vasemal kaldal, Saksa aadli ja vaimulikkonna maades, vaid ka Trieris, Kölnis, Speyeris. Piemontes teatasid talupojad: „Meie oleme kolmas seisus ja kui aadlikud ei istu vaikselt paigal, me põletame nende lossid." Belgia revolutsioon arenes Prantsuse revolutsiooni tugeva mõju all: „Siin on nagu Pariisis," teatasid sajad plakatid kõigil Brüsseli tänavail.

Seevastu suhtusid kuningad, ametnikud ja kirik revolutsioonisse vaenulikult. Peatselt aitasid nad emigrantidel-kontrrevolutsionääridel organiseerida interventsiooni prantsuse rahva vastu. Londoni ja Berliini valitsusringkonnis võeti alul teated Prantsuse revolutsioonist vastu kahjurõõmuga. Niihästi Pitt kui ka Friedrich Wilhelm otsustasid, revolutsioon nõrgestavat seevõrra Prantsusmaad, et teda võib Euroopa poliitika arvelaualt kustutada. Pitt lootis kiiresti Prantsuse asumaad haarata, kuna Friedrich Wilhelm arvas, et revolutsiooni tagajärjeks on liidu katkestamine Austria ja Prantsusmaa vahel ja kummagi maa nõrgenemine. Preisi diplomaadid kaalusid juba, missugused maad võtab Austrialt ja Prantsusmaalt Preisi. Ühtlasi ajas revolutsioon Prantsusmaal, Preisi suureks rõõmuks, nurja kavatsetud liidu Vene- ja Prantsusmaa vahel Rootsi ja Preisi vastu, ja viimane sõlmis siis liidu Rootsi kuninga Gustav III-ga kallaletungiks Venemaale. Poola kaitsemise ettekäändel tõmbas Friedrich Wilhelm sellegi riigi liitu kaasa. Samaaegselt jätkas ta Poola seljataga läbirääkimisi Katariina II-ga Poola jagamise tingimuste kohta.

Kui aga ilmus Õiguste deklaratsioon, kui revolutsioon hävitas absoluutse monarhia ja aadli privileegid ja võttis maad vaimulikkonnalt, kui ta leidis poolehoidvat vastukaja kogu Euroopas, sööstsid valitsused feodaalset korda ja valitsevate klasside materiaalseid huve päästma. Katariina II katkestas suhted Vene- ja Prantsusmaa vahel juba 1789. a. oktoobris. Prantsuse suursaadik Ségur oli sunnitud lahkuma Peterburist. Prantsuse asjadeajajat Genet'd hoidis Katariina nagu karanteenis. Prantsuse koloonia Venemaal, 10 000 inimest, seati politsei valve alla. Katariinalt sadas kõige jõhkramaid karistusi vene „vabamõtlejaile". Tsensuur ei lasknud läbi ühtegi teadet Prantsusmaalt. Novikov suleti Šlüsselburgi kindlusse, Radištšev pagendati Siberisse. Prantsuse revolutsiooni mõjul muutis Katariina 1790. a. järsult oma välispoliitilist kurssi. A. 1791 kõneles ta: „Ma murran pead selle üle, kuidas Viini ja Berliini õukonda Prantsuse asjadesse kaasa tõmmata." Ta nõustus igasuguste mööndustega Preisile ja Rootsile ning otsis teid Preisi ja Austria lepitamiseks, et organiseerida väljaastumist Prantsusmaa vastu.

Pärast 5.—6. oktoobri sündmusi hakkasid Prantsuse aristokraadid massiliselt maalt lahkuma. K o b l e n z i s, linnas, mis oli Trieri kuurvürsti valitsuse all, moodustasid nad oma kontrrevolutsioonilise staabi, kes lähetas Prantsusmaale spioone ja diversante. Ühes nendega teotsesid Pitti ja Friedrich Wilhelmi agendid, kellest Prantsusmaa oli üle ujutatud. Nad ostsid assignaate kokku, tegid neid järele ja lõid arvutul hulgal raskusi revolutsioonile. Emigrandid-kontrrevolutsionäärid piirasid Euroopa valitsejate kodasid, nõudes pealetikkuvalt nende kiireimat vahelesegamist Prantsuse asjadesse. Louis XVI ja Marie-Antoinette pidasid regulaarset sidet Koblenziga ja omasid samuti enda agentuure kõigi Euroopa valitsuste juures. Oma usaldusmeeste kaudu kiirustas Marie-Antoinette oma venda, Austria keisrit Leopold II-t, abi andma kuninglikule perekonnale prantsuse rahva vastu. 1790. a. lõpul palus Austria keiser, et Prantsuse valitsus lubaks Prantsusmaalt sõjavägesid läbi minna Belgia revolutsiooni mahasurumiseks. Asutav Kogu keeldus luba andmast. Argumendiks keeldumisel oli konstitutsiooni VI paragraaf: „Prantsuse rahvas loobub ükskõik missugusest sõjast, mille eesmärgiks on vallutused, ega kasuta kunagi oma sõjalisi jõude ükskõik missuguse rahva vabaduse kahjuks." Prantsusmaa keeldumine tähendas ta suhete katkemist Austriaga. Vastuseks sõlmis Leopold II R e i c h e n b a c h i s liidu Preisiga, mis oli suunatud Prantsusmaa vastu (oktoobris 1790). A. 1791 muutusid Prantsusmaa vahekorrad teiste riikidega niivõrra halvaks, et sõjaoht tuli õige lähedale. See tugevdas rojalistide positsioone.

Louis XVI põgenemine. Kuningas pani oma veto vaimulikkonna kodanliku korralduse seadusele. Kogu Prantsusmaal arendasid kontrrevolutsionäärid laialdast agitatsiooni revolutsioonieelse režiimi restaureerimiseks.

Asutava Kogu rahvavastased toimingud, assignaatide hinnalangus ja elukalliduse tõus lõid eeldused selle agitatsiooni menuks. 1791. a. kevadel hakati visalt kõnelema sellest, et tehakse ettevalmistusi kuninga põgenemiseks. Tõepoolest saigi Pariis 21. j u u n i l 1791 teada, et kuningas ja ta perekond on põgenenud. Esimesel hetkel Pariis kangestus: kõigile oli selge, et nüüd kujuneb sõda vältimatuks ja et Louis XVI toob Prantsusmaale interventide väed. Siis omandas ärevus sama iseloomu nagu Bastille' vallutamise päeval. Saint-Antoine'i eeslinna rahvastik hakkas relvastuma. Ajakirjanduses ja koosolekuil kerkis esile vabariigi rajamise küsimus. Ajal, mil Pariisi rahvamassid läksid mehiselt ning kindlalt vastu tulevastele sündmustele, võttis Asutav Kogu, kes oli löönud kartma rahva vihapurset, kuninga oma kaitse alla. Ametlikus teadaandes esitas ta versiooni kuninga röövimise kohta, mis olevat toimunud vastu kuninga tahtmist. Ta nõudis

rahu ja tuletas meelde, et igasugune väljaastumine omandi vastu on rangelt karistatav. Varsti sai teatavaks Louis XVI kiri Asutavale Kogule; selles esines ta süüdistusega prantsuse rahva vastu ja teatas, et ta ei tunnusta ühtegi revolutsiooni algusest saadik antud seadust. Avaldades äärmist pahameelt reeturi-kuninga vastu, kes oli petnud ta usaldust, hakkas rahvas ühtlasi süüdistama Asutavat Kogu ja Lafayette'i kontrrevolutsionääride soosimises. Vahepeal, 23. juunil, piiri lähedal, Varennes'i linnakese juures, tundis teenriks ümberrõivastatud kuninga ära postijaama-pidaja Drouet. Varennes'is peeti kuninglik perekond kinni ja anti sellest hädakella lüües teada ümberkaudseisse kohtadesse. Varsti asusid mõne ljöö ulatuses kõik kogukonnad liikvele, et takistada kuningat põgenemast vaenlase juurde. Rahvas oli seegi kord ajanud nurja kõik kontrrevolutsionääride kavatsused. Peatselt oli Varennes'i kogunenud mõnituhat relvastatud meest. „Pariisi, Pariisi viia!" kiirustas rahvas. Kuninglik tõld oli sunnitud alustama tagasisõitu Pariisi. Tõlla ees, taga ja kõrval liikus määratu suur rahvahulk — talupojad, linlased, rahvuskaartlased. Nii saabus kuninglik perekond rahva valve all 25. juunil Pariisi. Pealinn võttis ta surmavaikusega vastu. Ühegi häälega, ühegi solvamisega ei reetnud Pariis oma tundeid. „Rahule jääda, kodanikud! Ta antakse kohtu alla!" manitsesid ajalehed. Masside avaliku pahameele survel oli Asutav Kogu sunnitud kõrvaldama Louis XVI võimult, võttis ta aga samaaegselt oma energilise kaitse alla. Kui monarhia pooldajate nõuandel Louis XVI ütles Asutavas Kogus, et ta oli langenud röövi ohvriks, korraldasid saadikud talle vaimustatud ovatsiooni ja taastasid ta täidesaatva võimu pea õigustes.

Reaktsiooni kasv. Need motiivid, mis olid määranud Asutava Kogu poliitika Louis XVI suhtes ta põgenemispäevadel, väljendas avameelselt Barnave, Asutava Kogu silmapaistev saadik: „Ma sean siin põhilise küsimuse: kas tahame me revolutsiooni lõpule viia või alustada teda uuesti? Samm edasi suurema vabaduse suunas tähendab trooni hävitamist, samm edasi suurema võrdsuse suunas tähendab omandi kaotamist." Kogu Prantsusmaa kodanlus avaldas Barnave'ile oma heakskiitu.

Rehabiliteerinud kuninga, langes Asutav Kogu demokraatia kallale, kes oli Louis' kui reeturi häbiposti naelutanud ja nõudnud vabariigi rajamist.

17. juulil 1791 kogunesid vabariiklased Marsi väljakule Pariisis, et alla kirjutada vabariiki nõudvale petitsioonile. Asutav Kogu käskis selle demonstratsiooni laiali ajada. Lafayette'i käsul avas rahvuskaart ilma mingi hoiatuseta tule. Paljud said surma. Pärast seda suleti demokraatlikud ajalehed ja kaotati petitsioo-

nide õigus. Algasid demokraatliku intelligentsi massilised areteerimised. Danton, Marat ja teised olid sunnitud end varjama.

1791. a. septembris nõustus kuningas konstitutsioonile alla kirjutama. Kuid enne seda viis tema nõudmisel rühm saadikuid-monarhiste — Barnave, vennad Lameth'id, Adrien Duport — Asutavas Kogus läbi seaduse ajakirjanduse ja demokraatia tegevuse piiramise ning valimistsensuse tõstmise kohta.

Needsamad saadikud lubasid Louis XVI-le läbi viia seaduse kuninga absoluutse veto, ülemkoja asutamise ja kuningale kohtunikkude määramise õiguse andmise kohta. Asutava Kogu poolt väljatöötatud konstitutsiooni kinnitamine kuninga poolt lõpetas Asutava Kogu tegevuse. Kogu maal korraldati pidustusi konstitutsiooni auks. Louis XVI andis talle ustavusvande määratu suure rahvahulga juuresolekul; rahvas oli veendunud, et kuningas on temaga ja et välismaise vahelesegamise hädaoht Prantsusmaa asjadesse on möödunud. Kuid sel ajal kirjutas Marie-Antoinette Katariina II-le: „Kuningas võttis konstitutsiooni vastu mitte seepärast, et ta oleks selle tunnistanud heaks või vähemalt teostatavaks. Kuningas võttis ta vastu seepärast, et ta viibib täielikus teadmatuses selle kohta, millised on teiste riikide kavatsused tema suhtes. Siin hakatakse juba mõistma kõike tehtud halba. Veidi püsivust ja kannatust ja me saavutame oma eesmärgi sisemaal. Kuid selleks on tarvis, et piiri taga asuks aukartust sisendav jõud."

Pärast konstitutsiooni kinnitamist Louis XVI poolt kuulutas Asutav Kogu, et revolutsioon on lõppenud. Juba 1791. a. aprillis oli ta välja kuulutanud valimised Seadusandlikku Kogusse, kellele ta pidi konstitutsiooni järgi oma koha loovutama. Robespierre'i ettepanekul otsustas Asutav Kogu, et ükski tema saadikuist ei esita oma kandidatuuri Seadusandliku Kogu valimistel.

1791. a. septembri lõpul lõpetas Asutav Kogu oma tegevuse. Kahe aasta kestel, mis olid möödunud rahva poolt Bastille' vallutamise päevast kuni Asutava Kogu tegevuse lõpuni, oli prantsuse rahvas kätte võitnud konstitutsioonilise monarhia, kõigi võrdsuse seaduse ees ning aadlike ja vaimulikkonna privileegide kaotamise. Kodanlus oli saanud valitsevaks klassiks, uus administratiivne korraldus Prantsusmaal kindlustas avarad võimalused kaubanduse vabadusele ja kodanluse tööstuslikule tegevusele. Kirikumaade siirdumine riigi omandiks ja nende maade müümine lõid Prantsusmaal hulga uusi maaomanikke, peamiselt kodanluse hulgast. Kogu kodanlus oli eluliselt huvitatud revolutsiooni võitude säilitamisest. Kuid selleks oli vaja alal hoida liit massidega ja läbi viia seadused rahvamasside huvides. Suurkodanlus aga, kes tuli võimule ainult tänu rahva võidule, kinnitas 1791. a. konstitutsioonis rahva varatu osa poliitilise õigusetuse ega likvideerinud külas lõplikult feodaalseid igandeid.

Asutav Kogu, milles esinesid tugeva jõuna kaubanduslik kodanlus, koloniaalettevõtete omanikud, maksurentnikud, aadlikest ja suurkodanlusest pärinevad suurmaaomanikud ja pankurid, muutis oma kuninga ja aadli suhtes järeleandliku poliitikaga revolutsiooni võidud ebakindlaks: ta tugevdas kontrrevolutsionääride seisukohti ja kutsus esile suure hädaohu, et vana kord võidakse taastada. Samal ajal, kui kodanluse ladvik 1791. a. kuulutas, et revolutsioon on lõppenud, leidsid rahvamassid, et nad veel midagi pole saanud revolutsioonist ja et nende jaoks ta veel pole alanud. Kui massid nägid, et Asutav Kogu on neid petnud, jätkasid nad oma tegevust iseseisvalt. Talupojad ei leppinud Asutava Kogu agraarpoliitikaga ja jätkasid võitlust, hoolimata repressioonidest. Linnades arendasid revolutsioonilised klubid ja demokraatlik ajakirjandus masside klassiteadvust, väljendasid nende nõudmisi ja tõukasid revolutsiooni edasi. 1791. a. hakkas rahval kujunema juba oma revolutsiooni-programm.

Klubid ja nende osa. Kõige selgemini väljendasid masside nõudmisi sel ajal klubid. Laialdaselt tuttavaks sai 1791. a. Jakobiinide klubi. Ta asutati 1789. a. rühma Bretagne'i saadikute poolt, kes käisid koos Asutavas Kogus päevakorral olevate küsimuste arutamiseks. Oma koosolekuid korraldasid saadikud endises püha Jakobi kloostris, seetõttu hakati klubi kutsuma Jakobiinide klubiks; teda hüüti ka Konstitutsiooni Sõprade Ühinguks. Alul polnud klubi koosseis ühtlane: ta liikmeiks olid liberaalsed aadlikud Mirabeau ja Lafayette, pankurid ja koloniaalsed suurplantaatorid ning -kaupmehed — vennad Lameth'id, advokaat Barnave, veendunud demokraat — advokaat Robespierre. Klubi juhatus valiti iga kolme kuu tagant ümber. Iga klubi liikmekandidaat pidi esitama soovituse kahelt teiselt klubi liikmelt, kes olid elanud antud linnas mitte alla ühe aasta. See, kes soovitas talle vähetuttavat kandidaati, kõrvaldati klubist. Vastuvõtmise kohta klubisse esitati kirjalikud teadaanded. Kandidaatide nimed pandi saalis välja. Klubi liikmed, kellel oli midagi öelda nende vastu, tõmbasid risti nende nime kohale ja pidid nädala jooksul teatama oma põhjendustest kandidaadi tagasilükkamiseks, vastasel korral võeti kandidaat klubi liikmeks vastu. Valitud kandidaat pidi andma kohustusliku vande: „Elada vabana või surra, jääda ustavaks konstitutsiooni reegleile, alistuda seadustele ja kogu jõuga püüda neid täiustada." „Elada vabadena või surra" — säärane oli jakobiinide juhtlause. Juba 1790. a. omandas klubis suure populaarsuse Robespierre. Hariduselt advokaat, oli ta saanud tuttavaks pärast seda, kui oli avaldanud trükis töö, milles ta nõudis kriminaalseadusandluse pehmendamist. 1789. a. valiti Robespierre Generaalstaatidesse.

Asutavas Kogus sai ta väikese demokraatliku vasempoolsete rühma liidriks. Ta esinemised Asutavas Kogus tsensusliku konstitutsiooni vastu kutsusid välja pilkavaid märkusi enamiku saadikute poolt. Varemini kui teised väärtustas Robespierre'i Mirabeau, kes kord tähendas: „See mees läheb kaugele. Ta usub kõike seda, mis ta räägib." Jakobiinide klubis kujunes Robespierre prantsuse demokraatia silmapaistvaks liidriks. Veenvalt ja suure kõnekusega esines ta, võideldes kodanike liigitamise vastu aktiivseiks ja passiivseiks ning kaitsedes neegreid, kes 1790. a. alustasid ülestõusu Prantsuse Lääne-India asumais.

1791. a. omas Jakobiinide klubi juba harusid kogu Prantsusmaal. Kohalike jakobiinide ühingute ja nende keskuse vahel Pariisis kujunes väga tugev side. Edasises arengus moodustas Jakobiinide klubi ühe tähtsama keskuse kodanluse revolutsiooniliste kihtide võitluses demokraatlike uuenduste eest. Pärast kuninga nurjunud põgenemist 1791. a. tekkis klubis lõhe. Osa ta liikmeid-monarhiste — Lafayette, Barnave, Lameth'íd jt. — asutasid omaette f ö j a a n i d e klubi, mis kujunes suurkodanluse ja aadli jõudude ühinemise keskuseks. Föjaanid kuulutasid võitlust igasuguste püüete vastu muuta konstitutsiooni demokraatlikumas vaimus.

Teiseks revolutsioonilise demokraatia keskuseks sai Inimese ja Kodaniku Õiguste Sõprade Ühing ehk Kordeljeede klubi, mis omandas nime oma asupaiga järgi endises kordeljeede *(cordeliers)* kloostris. Põhikiri seadis ühingu peamiseks eesmärgiks paljastada avaliku arvamuse kohtu ees mitmesuguste võimuorganite kuritarvitusi ja iga laadi kallaletunge inimeseõigustele. Oma ametlikele pabereile paigutasid kordeljeed kujutise — „kõikenägeva silma", mis valvsalt jälgib ametikandjate tegevust. Esialgu ühendas Kordeljeede klubi väga kirjut massi. Asudes ühes Pariisi rikkas kvartaalis, koondas see klubi niihästi suurkodanlust kui ka kodanlikku intelligentsi, väikekodanlust ja kehvistut. Määranud tühise liikmemaksu, värbasid kordeljeed oma pooldajaid tööliste, käsitööliste, väikepoodnikkude ja rahvastiku vaeseimate kihtide hulgast. Hiljemini kujunes Kordeljeede klubi alamkihtide ühinemise keskuseks. Klubi programm kajastas kõiki rahvamasside poliitilisi ja majanduslikke nõudmisi. Kordeljeede klubi tribüünilt võisid väga erisuguse maailmavaatega inimesed propageerida oma vaateid. Anarhist Cloots levitas klubis kogu inimkonna ühendamise ideed, Théroigne de Méricourt nõudis naistele poliitilisi õigusi. Kordeljeede klubi juhtideks olid M a r a t ja D a n t o n. Ta silmapaistvaks liikmeiks olid ka Hébert ja Momoro.

Jean-Paul M a r a t (1743—1793) oli hariduselt arstiteaduse doktor ja sai üsna tuttavaks juba enne revolutsiooni füüsikuna, kellele Inglise valitsus pakkus autasu ühe ta avastuse eest energeetika alal. Omakasupüüdmatu ja piinlikult aus, eelistas Marat õpetlase loovat elu rikkusele ning kuulsusele. Kuid juba enne

revolutsiooni hõivasid ta meeli alati poliitilised küsimused. A. 1774 avaldas ta Inglismaal trükis oma töö *„The Chains of Slavery"* („Orjuse ahelad"), milles ta paljastas Inglise konstitutsiooni puudusi, rahvale ülikulukat kuningavõimu ja müüdavat parlamenti. Kui puhkes revolutsioon, loobus Marat oma teaduslikust tööst ja andus täielikult rahva teenimisele. 1789. a. augustis hakkas ta välja andma päevalehte „Ami du peuple" („Rahva Sõber"). Marat' häälekandja äratas töötava rahva teadvust, tugevdas revolutsioonilist energiat, esitas loosungeid, formuleeris rahva nõudmisi. Aristokraadid ja suurkodanlus märkasid väga kiiresti Marat's oma kõige hädaohtlikumat vaenlast ja juba 1789. a. andis Pariisi meer käsu ta areteerimiseks. Olles sunnitud end varjama ja mitu korda päevas oma peljupaika vahetama, leidis Marat jõudu ja võimalust „Ami du peuple'i" väljaandmise jätkamiseks. Varemini kui teised mõistis ta, missugused määratud raskused seisavad ees revolutsiooni teel; ta nägi ka ette suurkodanluse vältimatut eemaldumist rahvast ja ta edaspidist liitu reaktsiooniga. Ta nõudis Asutava Kogu muutmist lihtsaks rahva tahte täitjaks, üldist valimisõigust rahvale, nõudis, et valijad annaksid saadikuile kindlaid juhatuskirju ja kutsuksid neid tagasi, kui nad ei täida rahva nõudmisi. „Revolutsiooni on teostanud ainult ühiskonna alamad klassid — töölised, käsitöölised, väikekaupmehed, talupojad, ühe sõnaga, see madalaim kiht, see kehvistu, keda rikkad nimetavad lontrusteks," kirjutas Marat.

Oma ajalehe väljaandmise eesmärki nägi ta selles, et õpetada rahvamasse vabadust kasutama, „selgitada kodanikele nende õigusi, sisendada neisse tahet neid õigusi kasutada, mehisust neid kaitseda, julgust kätte maksta nende rikkumise eest. Vabaduse otstarve on aidata rahvale teada saada ta volinikkude kuritarvitustest ja anda neile tunda nende karistamise vajadust; vabaduse otstarve on õpetada alluma ainult õiglastele ja tarkadele seadustele, vastu panema ülekohtustele seadustele, välja astuma türanniliste seaduste vastu".

Oma vaenlastele vastates kirjutas Marat: „Kuigi ma ei suuda näha pisimagi putuka kannatusi, nimetavad nad mind ometi julmaks. Kuid mind haarab äärmiselt suur pahameel meie võltshumaansete mõistete ja meie sügava heatahtlikkuse vastu iga meie julma vaenlase suhtes. Rumalad oleme meie, et me niivõrra hoolitseme nende kaitsemise eest löökide vastu. Kui nad kunagi juhtuvad saama ülekaalu meie üle, vaadake siis, kuidas nad, kandes oma käes tuld ja mõõka, rüüstavad provintsid ja lihtsalt maha tapavad kõik patrioodid, maha tapavad nende naised ja lapsed, põletavad linnad."

D a n t o n oli hiilgavamaid revolutsiooni kõnemehi. Ta tormine, kirglik kõnekus kütkestas kõiki. Ta mõningate väljaastu-

miste eest on Marx ja Lenin nimetanud Dantoni revolutsioonilise taktika meistriks. Kuid Dantoni poliitilised suunitlused olid väga ebapüsivad. Hiljemini, 1793. a., muutus Danton mitte rahvamasside, vaid kodanluse huvide väljendajaks.

Suurt osa etendasid revolutsioonis Pariisi sektsioonid ja rahvaühingud. Sektsioonideks hakati nimetama rajoone, milledeks jagas Asutav Kogu Pariisi 1790. a., tühistades ta endise jaotuse distriktideks. Pariis jaotati 48 sektsiooniks. Need otsustasid oma rajooni asju ja valisid munitsipaalseid ning üldriiklikke tegelasi. Enne 1792. aasta 10. augusti revolutsiooni omasid valimisõigust sektsioonides ainult aktiivsed kodanikud, kui aga prantsuse rahvas oli kätte võitnud üldise valimisõiguse, asusid sektsioonide etteotsa rahvamasside esindajad.

Rahvaühingud hakkasid tekkima Prantsusmaal juba varemini. Nende enamik kujutas endast Jakobiinide klubi osakondi. Rahvaühinguis kogunesid kodanikud rasvküünla valgusel 1791. aasta konstitutsiooni ja jooksvate poliitiliste küsimuste arutamiseks. Järk-järgult kujunesid nad revolutsioonilise demokraatia kogunemiskeskusteks. Siin, rahvaühinguis, mis olid ühtlasi sektsioonide algkoosolekuiks, sündisid revolutsiooni käigus uued revolutsioonilised ideed ja masside loov initsiatiiv. Sektsioonidest ja rahvaühinguist kerkisid esile paljud nimetud kangelased, kes oma andumusega revolutsioonile aitasid prantsuse rahval ületada kõik takistused, mis seisid ees Prantsusmaa kapitalistliku arenemise teel.

Seadusandlik Kogu (1. oktoobrist 1791 20. septembrini 1792). Rahvuslik Seadusandlik Kogu alustas oma tööd 1. oktoobril 1791. Ta oli valitud ainult aktiivsete kodanikkude poolt. Enamik selle kogu saadikuid pärines revolutsioonilise administratsiooni ridadest, kes oli astunud ameteisse a-il 1789—1791. Need olid meerid, rahukohtunikud, departemangude administraatorid jne. Seadusandliku Kogu absoluutset enamust esindasid föjaanid ja neile lähedased mõõdukad ehk sõltumatud. Föjaanid nõudsid Louis XVI-le suuremate õiguste andmist; nad pooldasid konstitutsiooni muutmist kuningavõimu tugevdamise suunas; mõõdukad arvasid, et revolutsioon on lõppenud, nad pooldasid kinnitatud konstitutsiooni ja nägid oma ülesannet selles, et seda konstitutsiooni ellu viia. 136 saadikut 745-st nimetasid endid jakobiinideks.

Varsti jakobiinid killunesid. Enamik neist moodustas žirondiinide partei, Gironde'i departemangu nime järgi, kust olid valitud partei juhid — Vergniaud, Guadet, Gensonné, Isnard, Condorcet. Selles rühmas suurt osa etendanud Brissot oli saadikuks Pariisist. See oli intelligentide, advokaatide ja literaatide rühm, kes esindas Seadusandlikus Kogus Prantsusmaa kaubanduslik-tööstusliku suurkodanluse eelväge. Ühes mõõdukatega pidasid nad revolutsiooni lõppenuks, ehkki üksikud žirondiinid, näi-

teks Condorcet, olid vabariiklased. Erinevalt mõõdukaist taipasid nad, et revolutsiooni võidud on äärmiselt ebakindlad, et kontrrevolutsioonilised jõud pole loobunud võitlusest ja et nad veel on revolutsioonist tugevamad; nad nägid ühtlasi, et ainult rahvamasside toetusel võiks revolutsioon saavutada täieliku võidu. Kuid kaubandus-tööstusliku suurkodanluse huvide väljendajaina kartsid nad masse ja rahva revolutsioonilist initsiatiivi. Nad olid selle vastu, et teostataks edasisi reforme rahva huvides. Seetõttu seisis nende poliitika selles, et rahva seljataga igasuguste kombinatsioonide ja monarhistidele tehtavate edasiste mööndustega kaudu kindlustada kodanluse võimu. Pealegi olid paljud žirondiinide juhid pealiskaudsed, auahned inimesed ning intrigaanid. 1792. a. tuli Prantsusmaal käibele uus sõna „brissoteerima", mis tähendas „intriigitsema".

Äärmise vasempoolse rühma Seadusandlikus Kogus moodustas väike demokraatide grupp. Selle grupi saadikuid nimetati montanjaarideks (mägilasteks), sest nad istusid kõige ülemistel pinkidel. Selle rühma silmapaistvamaiks esindajaiks olid Couthon, Basire, Chabot. Need olid Kordeljeede klubi liikmed ja tihedalt seotud Jakobiinide klubiga. Robespierre ei pääsenud Seadusandlikku Kogusse seaduse tõttu, mis keelas Asutava Kogu liikmeil olla Seadusandliku Kogu liikmeiks. „Kogu Seadusandlikus Kogus tundus midagi pealiskaudset, kunstlikku. Ta polnud rahva tugeva, terve ja sirge joone kandjaks, rahva, kes oli kõrvaldatud valimistest seadusega passiivsete kodanikkude kohta" (Jaurès).

Sõjaohu kasv. 1791. a. sügisest põrkas revolutsioon uute raskuste vastu; need olid suurenenud majanduslik kriis ja sellega seoses teravnenud klassivõitlus. Selleks ajaks lähenes jällegi sõjaoht. 1791. a. sügisest peale toimusid paljudes kohtades Prantsusmaal rahutused elukalliduse pinnal. Assignaadid langesid ikka veel hinnas; seetõttu oli tugevasti kasvanud spekulatsioon esimese järgu tarbeainetega. Hoolimata rahuldavast lõikusest ei jätkunud paljudes linnades leiba. Halvad teed, kontrrevolutsionääride vastutöötamine — kõik see viivitas tarvilikkude tarbeainete liikumist ühest maakonnast teise. Rahvas nõudis võitlust spekulantide vastu ja kindlate hindade määramist esimese järgu tarbeaineile. Paljudes kohtades rüüstas rahvastik poode ja sundis kaupmehi müüma tarbeaineid määratud hindade kohaselt. Samuti ei lakanud rahutused külas. Talupojad olid vihased eriti seetõttu, et nad seaduste alusel pidid maksma makse isegi neile mõisnikele, kes kas olid põgenenud välismaale või, jäädes Prantsusmaale, korraldasid vandenõusid revolutsiooni vastu. Elukallidus, poliitiline õigusetus, lahendamatuna püsiv agraarküsimus — kõik see äratas masside initsiatiivi.

Suurt muret tekitas kõigis revolutsioonilise Prantsusmaa klas-

sides maa rahvusvaheline seisund. Konstitutsiooni tunnustamine Louis XVI poolt ajas emigrandid vihale.

Emigrandid kiirustasid Austria keisrit ja Preisi kuningat interventsioonile Prantsusmaa vastu; nende jõugud Prantsuse piiril, jultunud ja ähvardavad demonstratsioonid, kontrrevolutsioonilised vandenõud sisemaal, laimujutud prantsuse rahva ja revolutsiooni kohta — kõik see andis tunnistust ettevalmistatavast kallaletungist Prantsusmaale. Louis XVI omakorda andis teada Euroopa valitsustele, et konstitutsiooni tunnustamine tema poolt oli teeseldud, peale sunnitud, et ta seda tegi ainult selleks, et masside poolehoidu võita. Kuid 1790. a. pidas Louis XVI jalamaidset interventsiooni kardetavaks, sest see võis kuningliku perekonna seisukorda halvendada. Marie-Antoinette ja Louis XVI nõudsid 1791. a. kindlalt Euroopa valitsuste kongressi kokkukutsumist relvastatud vahelesegamiseks Prantsusmaa asjadesse. Nii kujunes kontrrevolutsionääride leeris kaks parteid: printside partei ja Louis XVI partei. Suvel pöördusid Trieri peapiiskop ja Saksa vürstid Elsassis Austria keisri poole nõudmisega neile tagasi hankida nende maad ja privileegid, mis revolutsioon neilt oli võtnud. Täienduseks 1790. aasta Reichenbachi kokkuleppele sõlmisid Leopold II ja Friedrich Wilhelm omavahel augustis 1791 Pilnitzis liidu Prantsusmaa vastu. Pilnitzi deklaratsioon, emigrantide koostatud ja lepinguosaliste poolte poolt alla kirjutatud, oli tulvil ähvardusi prantsuse rahva vastu ja nõudis Saksa vürstide õiguste viivitamatut taastamist.

Samal ajal pidas Katariina II läbirääkimisi Rootsi kuningaga armee moodustamise üle revolutsiooni vastu. Ta teeskles, nagu arvaks ta, et Prantsuse revolutsioonile lõppu teha on väga kerge: „Vean kihla, et on tarvis sõjaväel ainult vallutada kaks närust maja, ja kõik need lambad hakkavad hüppama üle kepi mistahes poolele," ütles ta. Katariina II rakendas kogu oma jõu, et sundida Preisit ja Austriat end Prantsusmaa asjadesse vahele segama. Ta diplomaadid esinesid vahendajaina Austria ja Preisi vahel viimasele tasuandmise küsimuses ta osavõtu eest sõjast Prantsusmaa vastu. Preisi nõudis Elsassi. Tänu Vene diplomaatidele otsustati Preisile tasuandmise küsimus lõplikult juba 1792. a. alguses. Vastuseks Preisi seletustele, et ta, olles hõivatud Prantsusmaal, ei saa osa võtta Poola jagamisest, lubas Katariina II Preisi kuningale Danzigi, Thorni ja teised Poola alad. Gustav III kavatses asuda 1792. a. juhtima Prantsusmaa vastu 20000-mehelist Vene-Rootsi väge, mille pidi Inglise-Vene eskaader Normandie's maale saatma. Hispaania ja Sardiinia lubasid samuti ühineda koalitsiooniga revolutsiooni vastu.

Seega lähenes revolutsioonile tõsine hädaoht. 1791. a. lõpust alates seisab sõjaohu küsimus püsivalt Seadusandliku Kogu päevakorras. Oktoobri lõpus otsustas ta, et kui Provence'i krahv keel-

dub Prantsusmaale tagasi pöördumast enne 1. jaanuari 1792, siis kaotab ta õigused Prantsuse troonile. Novembris võttis Seadusandlik Kogu vastu kaks dekreeti: ühe emigrantide kohta, mis ähvardas neid varanduse konfiskeerimisega, kui nad ei pöördu tagasi kodumaale enne uusaastat, teise — vannet mitteandnud vaimulike kohta, jättes nad pensionist ilma. Seadusandlik Kogu nõudis, et kuningas pöörduks Trieri ja Mainzi kuurvürsti poole ultimatiivse ettepanekuga teha lõpp emigrantide kontrrevolutsioonilisele tegevusele nende riikides. Samal ajal nõustus Seadusandlik Kogu nendele kuurvürstidele tasu andma revolutsiooni poolt neilt võetud maade eest. Louis XVI oli nõus alla kirjutama dekreeti Provence'i krahvi vastu, kuid pani veto teistele dekreetidele. Kuninga ja Seadusandliku Kogu vahel puhkes võitlus. Žirondiinid otsustasid, et parimaks vahendiks kuninga vastupanu, kontrrevolutsionääride vandenõude ja ettevalmistatava interventsiooni vastu on siirduda äraootavalt välispoliitikalt aktiivsele, pealetungivale. „Kas tahate," küsis Brissot, „ühe hoobiga hävitada aristokraatia, mässajad, rahulolematud? Selleks on küllalt hävitada Koblenz. Siis on natsiooni pea sunnitud valitsema konstitutsiooni kohaselt ja seadma oma käitumist ainult selle järgi."

Žirondiinide ja jakobiinide suhtumine lähenevasse sõtta. Sõjas nägid žirondiinid abinõu, mis võimaldaks neil hoida rahvamasse enda poolel ja kallutada nende tähelepanu edasiste reformide nõudmistest kõrvale. Neile näis, et sõda äratab üldise patriotismi, paljastab kuninga reetmise ja annab kodanlusele võimaluse kindlustada endale võimu. „Teie taotlete sõda, sest teie ei taha pöörduda rahva poole, et tema abil anda kuningavõimule otsustav hoop," taipas Marat žirondiinide kavatsusi juba 1792. a. alguses. Kui Louis XVI nägi, et revolutsioonivastase koalitsiooni organiseerimine areneb kiiresti ja et Prantsuse kodanlus tahab sõda, hakkas ta koos printside parteiga samuti kaitsema sõja vajalikkust. Ta lootis, et selles sõjas Prantsuse armee saab lüüa ja et siis ta välismaiste vägede abil surub maha revolutsiooni ning muutub jälle kuningaks „jumala armust". Kuningas teatas Seadusandlikule Kogule, et ta esitas Trieri kuurvürstile nõude emigrantide väljasaatmise kohta. 25. jaanuaril päris ta Seadusandliku Kogu nõudel järele Austria keisrilt, „kas loobub viimane igasuguseist lepinguist ja kokkuleppeist, mis on suunatud prantsuse rahva suveräänsete õiguste, sõltumatuse ja julgeoleku vastu?"

Samal päeval teatas Louis XVI, et „prantsuse rahvas, ta esindajad ja kuningas on ühtsad ja lahutamatud". Kuid Seadusandlikust Kogust tagasi pöördunud, saatis ta Leopold II-le salajase noodi, milles palus Trieri kuurvürsti mitte nõustuda ta nõudmistega ja Seadusandliku Kogu ettepanekutega.

Sõda soovisid ka sõjaväelased, lootes, et see teeb nad seisukorra

peremeesteks. Seega soovisid 1792. a. alguses sõda ühest küljest žirondiinid, teisest küljest kuningas, õukond, kindralid, — kõik erisugustel kaalutlustel. 1791./92. a. talvel kujunes sõjaküsimus Prantsusmaa poliitilise elu põhiliseks küsimuseks. Kuna žirondiinid väitsid ta olevat vältimatu ja tarviliku, astusid jakobiinid välja kohese sõja vastu ja rahupoliitika eest. „Kellele on sõda vaja?" küsis Robespierre Jakobiinide klubis 12. detsembril 1791. „Sõda tahavad emigrandid, õukondlikud intrigaanid. Kellele usaldate teie selle sõja pidamise? Täitva võimu esindajaile? Tähendab, teie usaldate maa julgeoleku nende kätesse, kes tahavad teda hukutada? Sellest järgneb, et te kõige enam peate kartma sõda." Vastuseks Isnard'i ja Guadet' pateetilistele hüüetele, et kümme miljonit mõõgaga, sulega, mõistusega ning kõnekusega relvastatud prantslast võiksid muuta maailma, vastas Robespierre külmalt: „Keegi ei armasta relvastatud misjonäre. Revolutsioonivastase vandenõu kolle, keskus, ninamehed on meie keskel. Milleks siis kallutada ühiskonna tähelepanu kõrvale meie kõige ohtlikumaist vaenlasist, juhtides just sellega meid püünisesse, kus meid ootavad meie vaenlased?"

Vaieldes a-il 1791—1792 sõja vastu möönis Robespierre, et kokkupõrge on tulevikus vältimatu, kuid ta väitis, et sõjavägi pole veel küllaldaselt lahinguvõimeline, et kindralid ja ohvitserid on, peale harvade erandite, kontrrevolutsionäärid, et kogu Prantsusmaa pole valmis sõjaks. Kuid emigrandid karjusid seevõrra jultunult interventsiooni vajalikkusest, laimasid nii väljakutsuvalt revolutsiooni, Saksa vürstid osutasid neile niivõrra allakriipsutatult tähelepanu, Euroopa riigid tegid seevõrra avameelselt plaane Prantsusmaa sõjaliseks purustamiseks, et prantslaste solvatud rahvustunne juhtis neid žirondiinide poole ja koondumisele Seadusandliku Kogu ümber.

1792. a. veebruaris vabastas Louis XVI ametist ministrid-föjaanid, kes olid pidanud tarvilikuks saavutada kokkulepet Austriaga. Uus valitsus koostati žirondiinidest. Roland sai siseministriks, žirondiinidele lähedal seisev Dumouriez hakkas juhtima välisasju.

1792. a. märtsis suri Leopold II. Tema järglane Franz asus revolutsioonilise Prantsusmaa suhtes avalikult vaenulikule seisukohale. Siis otsustasid kuningas ja žirondiinid, Austria väljaastumist mitte ära oodates, kuulutada talle sõja. Louis XVI ilmus Seadusandlikku Kogusse ja tegi kõige ükskõiksemas toonis ettepaneku kuulutada sõda „Böömi ja Ungari kuningale." Ainult 10 inimest hääletasid Louis XVI ettepaneku vastu. Terve Seadusandlik Kogu nõustus vaimustushoos kuningaga ja korraldas talle juubeldava ovatsiooni. Nii algas Prantsuse revolutsioonisõdade periood.

Sõda Austriaga. 28. aprillil 1792 pani Prantsusmaa oma väed Austria vastu liikvele. Prantsuse armee oli oma koosseisult väga ebaühtlane. Kaunis suure osa temast moodustasid veel nõrgalt sõjaasjandust tundvad vabatahtlikud. Pärast kuninga äpardunud põgenemist, kui Asutav Kogu oli sõjaväe juhtkonna jaoks välja töötanud uue truudusvande kuningale, rahvale ja seadusele ning oli juhtkonda kohustanud avaldama vastupanu igasugusele revolutsioonivastasele vandenõule, lahkusid paljud ohvitserid kodumaalt. Et korvata ohvitseride puudust, said vabatahtlikud õiguse valida neid endi keskelt. Kuid sõjaväe kõrgema juhtkonna suhtes püsisid kahtlused edasi. „Ei, ma ei looda kindraleile," kõneles Robespierre, „ma loodan ainult rahvale, ainuüksi rahvale."

Prantsuse sõjaväe esimesed operatsioonid õigustasid täiesti Robespierre'i umbusaldust. Austria oli sõjaks nõrgalt ette valmistatud. Preisil kulus kaks-kolm kuud, et ühineda Austriaga. Julge ja otsustav väljaastumine Austria vastu võis lõppeda ta lüüasaamisega, seda enam, et Prantsuse sõjavägi arvuliselt ületas Austria oma. Kuid Prantsuse kindralid teotsesid loiult ning pikaldaselt ja lükkasid sel ettekäändel, et sõjavägi pole valmis, pealetungi edasi. Prantsuse ratsavägi pani esimesel kohtumisel austerlastega korratult põgenema. Ei kulunud palju aega, kui sõdurid märkasid, et kindralid on reeturid.

Prantsuse sõjaväge tabas üks lüüasaamine teise järel. Rahva hulgas hakati kahtlustama reetmises õukonda, kuningat, Marie-Antoinette'i. Tõepoolest tegelesid nad kõik reetmisega. Marie-Antoinette tegi vaenlasele teatavaks sõjasaladusi ja informeeris teda Prantsuse sõjaväe liikumistest. Lafayette pidas salaja läbirääkimisi Austriaga; ta teatas oma soovist siirduda Austria poolele, et koos Austria vägedega tungida Pariisi peale, Seadusandlik Kogu laiali ajada, jakobiinid areteerida. Lüüasaamised tõid endaga kaasa usalduse languse žirondiinide suhtes. Olles sõja algatajad, osutasid nad võimetust võidu saavutamisel. Selle asemel et kodumaad reetvaid kindraleid vastutusele võtta, jätkasid nad aina agaramalt võitlust jakobiinide vastu ja andsid käsu areteerida Marat', kes oli üles kutsunud rahvast mitte usaldama žirondiine ja kuningat, siis aga sööstsid Robespierre'i kallale. Jakobiinide jälitamisega lootsid žirondiinid võita Inglismaa, Preisi ja Prantsuse aristokraatia usaldust. Kuid Talleyrand, kelle Seadusandlik Kogu saatis diplomaatilise missiooniga Inglismaale, võeti George III-nda ja Pitti poolt halvasti vastu. Kontrrevolutsionäärid ei varjanud oma kahjurõõmu. Nende vandenõud muutusid iga päevaga arvukamaks. Seisukord oli seevõrra murettekitav, et mai lõpul võttis Seadusandlik Kogu teiskordselt vastu dekreedi vannet mitteandnud vaimulikkude kohta ja Louis XVI isiklikku kaitset moodustava kuningliku kaardiväe laialisaatmise kohta. Juunis aga otsustas Seadusandlik Kogu asutada Pariisi all s õ j a l a a g r i 20000 vaba-

tahtlikust. Louis XVI pani kõikidele dekreetidele oma veto. Ta ei kartnud enam Seadusandlikku Kogu ega žirondiine. Ta vabastas ministrid-žirondiinid ametist ja kutsus nende asemele valitsusse föjaanid. Lafayette saatis rindelt Seadusandlikule Kogule kirja, mis oli täis ähvardusi ja solvamisi. Levisid visad kuuldused, et uus ministeerium kavatseb sõjategevuse seisma panna, vabastada areteeritud kontrrevolutsionäärid ja teostada riigipöörde. Nüüd olid žirondiinid tahes-tahtmata sunnitud pöörduma rahvamasside poole. Et sundida Louis XVI-t dekreetidele alla kirjutama ja errulastud ministreid tagasi kutsuma, määrasid žirondiinid 20. juuniks meeleavalduse. Jakobiinid keeldusid sellest osa võtmast ja meeleavaldus osutus vähemõjukaks. Louis XVI keeldus kategooriliselt demonstrantide nõudmisi täitmast. 20. juuni näitas, et massid Pariisis enam ei usaldanud žirondiine ega järgnenud neile. Nende juhtideks said jakobiinid. Ühtlasi tiivustas meeleavalduse äpardumine kontrrevolutsionääre. Kuningas hakkas saama truualamlikke petitsioone; juuli alguses toimusid rojalistlikud ülestõusud. Pariisi tervenisti föjaanliku departemangu administratsioon tagandas žirondiin Pétion'i Pariisi kommuuni meeri kohalt. Lafayette lahkus sõjaväe juurest ja ilmus juuni lõpul Pariisi, et sundida Seadusandlikku Kogu Jakobiinide klubi laiali saatma ja 20. juuni meeleavaldusest osavõtnuid karistama.

6. juulil 1792 alustas Preisi, olles liidulepingu kaudu seotud Austriaga, sõjategevust Prantsusmaa vastu. Peatselt tuli Austria armee üle piiri ja sõda peeti juba Prantsuse territooriumil. Braunschweigi hertsog, liiduarmee ülemjuhataja, kirjutas alla prantsuse rahvale määratud manifesti, mis oli ette dikteeritud emigrantide poolt. Manifest nõudis, et rahvas ei takistaks Preisi vägede sissetulekut Prantsusmaale ja osutaks neile igasugust kaasabi. Pöördudes prantslaste poole nõudis manifest täielikku puutumatust kuninga perekonnale; vastasel juhul ähvardas ta ennenägematu ja igavesti meeldejääva kättemaksuga. Manifesti autorid tahtsid prantsuse rahva ära hirmutada. Selle asemel kutsusid nad esile viha ning raevu purske ja revolutsioonilise valmisoleku anda kõik oma jõud kodumaa päästmiseks. Jakobiinide klubi pakkus žirondiinidele oma toetust tingimusel, et nad asuvad kodumaa järjekindla kaitse ja kontrrevolutsiooni vastu võitlemise teele. Omades masside toetust, viisid žirondiinid, kõrvale põigates kuninga vetost Pariisi all relvastatud laagri asutamise vastu, läbi uue dekreedi, millega kogu Prantsusmaa rahvuskaart kutsuti 14. juuliks Pariisi föderatsioonipühale. Augusti alguses kogunesid Pariisi föderaadid[1]. Samal ajal ilmusid Pariisi Marseille' turbväelased ja siis kuulsid pariislased esmakordselt Marseljeesi, mille oli kirjutanud Rouget de Lisle.

[1] Kogu Prantsusmaa delegaadid.

11. juulil kuulutas Seadusandlik Kogu *isamaa hädaohus* olevaks. Munitsipaalsed organid kuulutasid oma koosolekud katkestamatuks. Administratiivsete organite istungid kuulutati avalikuks ja see asjaolu seadis nad rahva kontrolli alla. Hakati värbama uusi vabatahtlike pataljone. Mõne päeva jooksul astus Pariisis vabatahtlikult 15000 meest sõjaväkke. Paljud neist olid veel väga noored. „Kui ma pööraksin tähelepanu nende välimusele," ütles ohvitser, kes esitas vabatahtlikke Seadusandlikule Kogule, „poleks paljude nende kasv küllaldane vastuvõtmiseks. Kuid ma panin käe nende südameile, mitte aga peadele, südamed aga lõõmasid patriotismist." Ministrid-föjaanid lahkusid ametist.

Žirondiinid otsustasid, et föjaanide lahkumine avab neile jälle võimaluse ministreiks saada, ja nad lasksid käiku vana taktika — taotella telgitaguseid kokkuleppeid Louis XVI-ga — lootuses uute kompromisside kaudu võimu juurde tagasi pöörduda. Nad hakkasid uuesti teravalt jakobiinidele kallale tungima. Brissot kuulutas, et vabariiklased on niisama kardetavad kui Koblenzi emigrandidki. Žirondiinid hakkasid visalt nõudma, et saadetaks Pariisist rindele nende endi poolt kutsutud föderaadid. Sel ajal aga liikusid liiduväed juba Pariisi suunas. Ainsaks tõkkeks nende teel Pariisile oli jäänud Verdun'i kindlus. Kõik kõnelesid sellest, et valmistatakse kuninga uut põgenemist. Revolutsioon oli hukatuse äärel.

1792. a. 10. augusti revolutsioon. Neil ärevail ja Prantsusmaale ning revolutsioonile ohtlikel päevadel asusid Robespierre ja Marat masside etteotsa. Organiseerinud salajase direktooriumi, valmistasid nad ette ülestõusu. Maa oli jõudnud arusaamisele, et võidu organiseerimiseks interventide üle ja Prantsusmaa päästmiseks on tarvis kukutada monarhia, kindlustada kodumaa julgeolek kõige kardetavamate spioonide vastu Louis XVI ja Marie-Antoinette'i näol ja välja kuulutada vabariik. 9. augustil asutasid Pariisi 48 sektsiooni esindajad uue revolutsioonilise Pariisi Kommuuni. Ööl vastu 10. augusti hakkas lööma hädakell ja 10. augusti hommikul liikusid rahvamassid Kommuuni juhtimisel Louis XVI lossi Tuileries' suunas. Lossi kaitsevad rahvuskaartlased läksid rahva poole üle. Kuningale jäid truuks vaid šveitslasist valvesalk ja aadlikud. Puhkes äge ning verine võitlus. Mõne tunni pärast vallutas rahvas lossi. Kuninglik perekond põgenes Seadusandliku Kogu kaitse alla. Kuna Seadusandlik Kogu masside survel kõrvaldas ajutiselt kuninga võimult ja hoolitsevalt määras talle elamiseks isegi ühe (Luxembourgi) lossi, andis Kommuun käsu kuninga areteerimiseks. Kuningas ja Marie-Antoinette paigutati Temple'i vanglasse. 10. augustil 1792 kukutas prantsuse rahvas monarhia, mis oli teda rõhunud mitu sajandit. Monarhia langemine lõi võimaluse niihästi revolutsiooni kui ka Prantsusmaa sõltumatuse

päästmiseks. Nii päästsid rahvamassid oma vahelesegamisega kolmandat korda kodanliku revolutsiooni Prantsusmaal.

1792. aasta Pariisi Kommuun. 10. augustil 1792 kukutas rahvas ööl vastu 10. augusti loodud revolutsioonilise Pariisi Kommuuni juhtimisel monarhia. Enamik Kommuuni liikmeid olid jakobiinid. Kõik nad olid „väikesed", peaaegu kõigile tundmatud inimesed — käsitöölised, kaupmehed, tavalised intelligendid. Marat, kes võis põranda alt välja ilmuda ainult tänu 10. augusti revolutsioonile, sai Kommuuni Valvenõukogu liikmeks. Oma otseselt ülesandelt oli Kommuun ainult munitsipaalseks organiks ja ta tegevusala pidi piirduma üksnes Pariisiga. Kuid 1792. aasta Pariisi Kommuun on läinud Prantsuse revolutsiooni ajalukku kui asutis, kes lahendas keerukaimad küsimused Prantsusmaa rahvusliku kaitse organiseerimise ja ta demokraatliku ümberkorralduse alal. Kommuuni näol tekkis Prantsusmaal tõeline rahvavõim, mis kasvas välja revolutsioonist ja oli sellega tugevasti seotud. Kohe pärast rahva võitu 10. augustil sulges Kommuun Pariisi väravad, et takistada rojalistide põgenemist. Ta kuulutas viibimata välja vabatahtlike värbamise ja suutis äratada säärase heroismi massides, et lõi lühikese aja jooksul 30000-mehelise sõjaväe, kes oli valmis välja astuma isamaa kaitseks. Kirikukellad ja pronksist raidkujud valati tema käsul suurtükkideks. Iga hüti ja poekese muutis ta relvade valmistamise töökojaks. Igas majas kitkusid naised riidenoppeid haavade sidumiseks ja õmblesid või kudusid pesu vabatahtlike jaoks. Pariisi ümber rajati Kommuuni käsul kindlustised. Et leevendada leiva puudust ja vähendada ta kallidust, kohustas Kommuun pagareid müüma leiba mitte kallimalt määratud hinnast. Ta pani kehtima assignaatide sundkursi. Kõik kahtlased kodanikud võeti Kommuuni poolt järelevalve alla, reaktsioonilise ajakirjanduse ilmumine pandi seisma, ta trükikodade varandus aga jagati demokraatlike, patriootiliste väljaannete vahel.

Pärast 1792. aasta 10. augusti revolutsiooni tekkis Prantsusmaal tegelikult kaks valitsust: Pariisi Kommuun, kes kasvas välja revolutsioonist ja oli seotud rahvamassidega, ja Seadusandlik Kogu. Pärast Louis XVI areteerimist kutsus Seadusandlik Kogu ellu uue täitva võimu — Täitevkomitee, kelle liikmed kõik peale Dantoni olid žirondiinid. Kuid Seadusandlikku Kogu ja Täitevkomiteed massid ei usaldanud. Kommuuni survel oli Seadusandlik Kogu sunnitud kaotama vahe aktiivsete ja passiivsete kodanikkude vahel ja pärast 10. augusti saavutasid esmakordselt Prantsusmaal rahvamassid tänu oma võidule juurdepääsu poliitilisele võimule. Seadusandlik Kogu oli samuti sunnitud välja kuulutama valimised Konventi üldise hääleõiguse alusel, kuid säilitas siiski kaheastmelised valimised. Kommuuni mõjul oli ta ka sunnitud vähen-

dama külades väljaostuks sunduslike feodaalsete kohustuste arvu. Et talupoegi revolutsioonile kaasa tõmmata, sundis Kommuun Seadusandlikku Kogu andma seaduse, mis määras, et emigrantide mõisad jagatakse väikesteks maatükkideks ja et kehvikud võivad neid osta järelmaksuga (15. augustil 1792).

Kuid Seadusandlik Kogu keeldus vabariiki välja kuulutamast ja kuningat kohtu alla andmast ja andis Lafayette'ile võimaluse põgeneda Austriasse. Alles pärast seda, kui Kommuun oli ähvardanud Seadusandlikku Kogu, et ta laseb hädakella lüüa, nõustus viimane asutama erakorralist tribunali kohtumõistmiseks 10. augustil areteeritud kontrrevolutsionääride üle. Varsti alustas Seadusandlik Kogu võitlust Pariisi Kommuuni vastu. Ta kuulutas Kommuuni seadusvastaseks organisatsiooniks, kes takistavat Seadusandliku Kogu tegevust. Selle võitluse sügavamaks põhjuseks olid lepitamatud klassivastuolud. Seadusandlik Kogu kujunes keskuseks, mille ümber koondusid kogu Prantsusmaa omanikud: suurkodanlus, maaomanikud, — kõik need, kes võitlesid demokraatia ja vabariigi vastu. Eestvedajaiks võitluses Pariisi Kommuuni vastu hakkasid žirondiinid.

Varsti avaldati dokumendid, mis tõestasid kuninga sidemepidamist emigrantidega ja ta osavõttu kontrrevolutsioonilistest vandenõudest. Rahva tumedad kahtlused olid seega õigeks osutunud. Seda suuremat pahameelt äratas enda vastu Seadusandlik Kogu, kui rahvas nägi, et lõpuks alustatud juurdlust kuninga reetliku tegevuse kohta toimetatakse äärmiselt pikaldaselt ja loiult ning et Seadusandliku Kogu advokaadid otsivad välja tuhandeid ettekäändeid, et kuninga süüd pehmendada. Vahepeal kujunes olukord rindel aina raskemaks. 23. augustil alistus Longwy linn komandandi reetmise tõttu. Longwy langemine avas tee Verdun'ile ja Pariisile. V e n d é e's, D a u p h i n é's ja teistes kohtades organiseerisid rojalistid vastuhakke, et nurja ajada sõjaväe värbamist. Kõikjal oli vaenlase pealetung märguandeks kontrrevolutsionääride väljaastumistele. Pariisis teatasid areteeritud kontrrevolutsionäärid avalikult, et Preisi vägede lähenemisel nad, nende tulekut ära ootamata, lõhuvad vanglad ja tapavad maha kõik revolutsionäärid. Rojalistid ootasid Pariisi vallutamist 5. või 6. septembril. Kommuun oli tervenisti andunud rahvusliku kaitse organiseerimisele. Ja selle aja valisid žirondiinid, et anda lõplik hoop Kommuunile. 30. augustil viisid nad läbi otsuse, millega Seadusandlik Kogu kuulutas Kommuuni laialisaadetuks, ja kuulutasid välja valimised uude Kommuuni. Ei Roland ega Brissot — ükski žirondiinidest ei uskunud võimalusse võita intervente ja nad ei teinud midagi Pariisi päästmiseks. Enamik neist soovis isegi Pariisi langemist, sest ta kartis, et Kommuuni poolt organiseeritud võit toob endaga kaasa jakobiinide võimu tugevnemise ja revolut-

siooni edasise arengu. Žirondiinid soovitasid pealinna üle viia kuhugi provintsi, lõunasse, kaugemale jakobiinidest ja Pariisist. Üksteise järel lahkusid Seadusandliku Kogu saadikud Pariisist. 1. septembril langes Verdun. „Kodanikud, vaenlane on Pariisi väravate ees! Kodanikud! Kõik vabaduse sõbrad peavad veel täna, nüüd kohe asuma lippude alla. Moodustagem viibimata 60-tuhandeline armee. Võidelgem vaenlasega ja langegem ta hoopide all või hävitagem ta!" — säärase üleskutsega vastas Pariisi demokraatia Verduni vallutamisele. 2. septembril kõlas esimene suurtükipauk, mis teatas hädaohust. See pauk hakkas korduma iga veerandtunni tagant. Hakkas kõmisema hädakell, hakati lööma trumme. Pariis võpatas. Mehed haarasid relvad ja tõttasid pikemalt mõtlemata Marsi väljakule, et sealt minna rindele. „Kõik on rahutud, kõik ruttavad, kõik põlevad soovist võidelda vaenlasega," kõneles sel ajal Danton Seadusandlikus Kogus. „See, kes keeldub teenimast sõjaväes või andmast oma relvi, tuleb hukata. Hädakell hundab, kuid see pole alarmi märguanne, vaid ähvardus isamaa vaenlastele. Et neid võita, on tarvis julgust, julgust ja veel kord julgust, ja Prantsusmaa on päästetud."

Septembripäevad 1792. a. Samal ajal haaras mure Pariisi pärast neid, kes suundusid rindele. „Kas on vaenlased ainult Verdunis? Ja kas ei ähvardanud need, kes istusid vanglais, rahvaga arveid õiendada, kui kõik lähevad rindele? Kas võib usaldada monarhistlikku Seadusandlikku Kogu?" Pole teada, kes andis mõtte minna vanglaisse ja korraldada kiire kohus areteeritud kontrrevolutsionääride üle, kuid tuhanded inimesed sööstsid vanglate juurde. Üksikuis sektsioonides tehti otsuseks tappa kõik areteeritud. Kõigepealt tõtati Abbaye vangla juurde, kus viibisid pärast 10. augusti areteeritud rojalistid. Pariislased teadsid, et vanglas oli korraldatud illuminatsioon Longwy vallutamise päeval; trellide tagant solvasid areteeritud möödaminejaid ja kinnitasid, et Pariis peatselt vallutatakse preislaste poolt ja hävitatakse. Kommuun ja Seadusandlik Kogu tegid mõned katsed omakohtu tõkestamiseks ja sama 2. septembri õhtul, mil algasid tapmised vanglais, organiseeriti kohtupidamine areteeritute üle. Kui eesistuja leidis areteeritu süütu olevat, kanti ta kätel rõõmu- ja vaimustushüüete saatel türmist välja ja saadeti koju. Kui Seadusandliku Kogu esindaja ühes vanglas väljendas veendumust, et rahvas on alati õiglane ega vala süütute verd, katkestas keegi teda karmilt: „Kuid öelge, härra kodanik, kui lurjused-preislased oleksid tulnud Pariisi, kas oleksid nad hakanud otsima süüdlasi? Kas poleks nad hakanud tapma vahet tegemata, nagu toimisid šveitslased 10. augustil? Ma olen perekonnaisa, mul on naine ja viis last, ja ma ei soovi, et nad maha tapetaks, seni kui ma võitlen vaenlase vastu." Rahva seas, kes seisis vanglate juures, kõneldi, et kui Sea-

dusandlik Kogu ja need, kelle ülesandeks on õigusemõistmine, oleksid täitnud oma kohut, poleks rahval vaja olnud tegelda vanglate puhastamisega rojalistidest. Selle üle, et pariislaste vihavaen rojalistide vastu oli põhjendatud, võib otsustada sõnumi järgi ühes žirondiinlikus ajalehes, kes kirjutas 2. septembril, et pärast Pariisi vallutamist Preisi vägede poolt on rojalistid otsustanud süüdata Pariisi igast küljest, nõrgestada linna elanikke näljaga, hukata revolutsionäärid. „Kõrb on eelistatavam kui mässajatega asustatud maa," kõnelesid vandeseltslased. Septembripäevad Pariisis olid omakaitse aktiks inimeste poolt, kes teadsid, kui elajalikult julmad on kontrrevolutsionäärid, ja kes kartsid kontrrevolutsioonilist pööret Pariisis, seni kui nad võitlevad rindel.

Septembripäevad kutsuti välja Seadusandliku Kogu kõhkleva poliitikaga. Tarvitses Seadusandlikul Kogul 4. septembril vaid avaldada Kommuuni energilisel nõudmisel läkitus prantsuse rahvale, milles ta lubas „kogu jõuga võidelda kuningate ja kuningavõimu vastu", kui tapmised lakkasid samal päeval ja pariislased läksid rindele.

Pärast Verduni vallutamist oli Preisi sõjavägi ainult 100 ljöö kaugusel Pariisist. Keegi Euroopas ei kahelnud Braunschweigi hertsogi võidus. Pariisi langemist oodati hiljemalt 10. septembriks. Prantsuse sõjaväest kõneldi põlgusega. Ainult üks armee kindral Kellermanni juhatusel avaldas tõhusat vastupanu, kaitsedes teed Pariisile. Dumouriez tuli talle oma jõududega appi alles pärast Täitevkomitee mitmekordseid käske. Ta võttis enda alla mõned läbikäigud Argonne'i metsas, mis asetseb teel Pariisi. Siin kindlustas ta end V a l m y küla juures. 20. septembril tegi Preisi armee katset vallutada künkad, milledele olid asetunud prantslased, kuid löödi tagasi. Prantsuse sõdurid, enamikus vabatahtlikud, võitlesid mehiselt ning kindlalt. Kolme mürsukasti plahvatamine tekitas lühikeseks ajaks segaduse, kuid Kellermann suutis kiiresti sõdureid rahustada. Viibanud oma mõõga otsa torgatud mütsiga, hüüdes „Elagu natsioon!", sööstis ta esimesena rünnakule. See hüüe, edasi antud ühelt pataljonilt teisele, innustas Prantsuse rügemente: nad sööstsid koos oma kindraliga rünnakusse ja Preisi jalavägi oli sunnitud peatuma. Päev lõppes suurtükivõitlusega ja prantslased osutasid jälle oma ülekaalu. Siis andis Braunschweigi hertsog oma vägedele käsu siirduda teisele positsioonile. Lahing Valmy juures (20. septembril 1792) oli esimeseks võiduks, mis saavutati vaenlase üle pärast sõja algust. See võit päästis Pariisi, ta sisendas prantsuse rahvale ja sõjaväele usu lõplikku võitu, ta kinnitas moraalselt ja innustas kõiki revolutsionääre.

Goethe, suur saksa luuletaja, taibates Valmy lahingu tähtsust, ütles: „Sellel kohal, sellel päeval algab uus ajajärk maailma ajaloos. See on esimene rahvaste võit kuningate üle."

Võit Valmy juures, Pariisi päästmine interventide vallutus- ja rüüsteretkest, kodanliku revolutsiooni päästmine — need olid 1792. a. 10. augusti rahvarevolutsiooni otsesed tulemused.

Konvent. Žirondiinid võimul. 1792. a. 10. augusti revolutsiooni, mis oli tulvil suurt patriootilist hoogu ja mis kõrvaldas rahvusliku kaitse reetjad, tunnustas kogu maa. Augusti teisel poolel, päevil, mil valitses suurim mure revolutsiooni tuleviku pärast, algasid valimised Rahvuskonventi. Esmakordselt Prantsuse ajaloos said valijaks rahvamassid, sest 10. augusti revolutsioon kaotas kodanike liigituse aktiivseiks ja passiivseiks. Föjaanidest ei pääsenud ükski Konventi. Provints, eriti rikkad lõunapoolsed departemangud, valis žirondiine; sankülotid saatsid Konventi jakobiine. Kokku valiti Konventi 750 saadikut. Ta alustas oma tööd 20. septembril 1792, päeval, mil prantslased võitsid Valmy juures. Varsti jagunesid Konvendi saadikud kolme parteisse: M ä e k s, G i r o n d e'iks ja T a s a n d i k u k s ehk S o o k s. Mäe-erakond tugevnes Konvendis uute meeste juurdetulekuga; need olid Robespierre, Marat, Saint-Just, Camille Desmoulins, Danton, Billaud-Varenne, Collot d'Herbois. Kõige arvukamad olid Soo saadikud. Selle rühma enamiku moodustasid omanikud, ärimehed, kes nimetasid endid parteituteks. Nende poliitikat määras kord kartus vana režiimi taastamise ees, kord vihavaen rahvamasside vastu ja kartus nende kallalekippumise ees eraomandile. Soo liitus alati selle erakonnaga, kes oli tugev antud momendil. Esialgu toetas Soo žirondiine, kui aga žirondiinid Konvendist välja tõrjuti, toetasid mitmed Soo esindajad jakobiine. Žirondiinid olid esindatud Konvendis mitte ainult endise Seadusandliku Kogu saadikute, vaid ka mitme uue inimese kaudu. Konvendi 750 liikmest kuulus Gironde'i hulka 165 meest. Jakobiine oli 100 mehe ümber. 500 meest kuulus Soosse.

Kohe oma esimesel istungil kuulutas Konvent monarhia kaotatuks. Saadik Grégoire mõistis hukka monarhistliku valitsemisviisi, deklareerides, et „kuningate ajalugu on rahvaste martüroloogium“ [1]. Vabariigi väljakuulutamise päeva määras Konvent uue ajaarvamise alguseks ja kõik valitsemisaktid, alates septembrist 1792, hakkasid kandma märget: „IV vabadusaasta, Prantsuse vabariigi I aasta“. Vabariigi väljakuulutamine vaimustas Prantsuse sõjaväge. Võit Valmy juures tekitas lahkheli Braunschweigi hertsogi ja Friedrich Wilhelmi vahel ja liidusõjaväe edasiliikumine Pariisi suunas peatus. Lakkamatud vihmad ning läbipääsematud teed tegid selle edasiliikumise väga raskeks ja ohtlikuks. Vastupidiselt emigrantide kinnitustele suhtus rahvastik interventidesse vaenulikult ja peitis nende eest kõike. Austria-Preisi sõjavägi kan-

[1] Martüroloogium — legendid usukannatajaist.

natas igasuguseid puudusi, temas levinud verine kõhutõbi nõudis palju ohvreid. Preisi väed olid sunnitud taanduma.

Selle asemel, et saavutada lõplik võit preislaste üle, alustas Dumouriez nendega läbirääkimisi rahu üle. Žirondiinid, kellega ta oli seotud, pidasid ikka veel võimalikuks Preisi lahtikiskumist Austriast ja ta tõmbamist Prantsusmaa poolele. Vastuseks Prantsuse vabariigi väljakuulutamisele katkestas Friedrich Wilhelm rahuläbirääkimised; Dumouriez oli asjatult kaotanud aega, mille kestel Preisi väed jõudsid, säilitades oma jõu, puhastada Prantsuse territooriumi ja Reinist üle minna. Oktoobri lõpul võtsid prantslased Verduni jälle endi kätte. Oktoobris olid austerlased samuti sunnitud taanduma Lille'i alt, mida septembris piiras 30-tuhandeline liiduarmee. Lille'i garnison koosnes ainult 8000 mehest. 29. septembrist 8. oktoobrini pommitati linna suurtükkidest. Austerlased lasksid linna pihta 60 000 pommi. Austria pommid, täidetud tärpentiinipudelikestega, tekitasid Lille'is suuri tulikahjusid. Linnast jäid üle vaid varemed, kuid ta kaitsejad ei alistunud.

Kui linnavalitsuse istungisaali langes pomm, ütles üks koosolijaist rahulikult: „Istung jätkub," ja istung jätkuski. Kangelaslik ennastsalgavus, mida osutas mitte ainult Lille'i garnison, vaid ka kogu linna rahvastik, kes ei lahkunud linnast, mehisus, patriotism, andumus revolutsioonile, kartmatu valmisolek eneseohverduseks võitsid määratu suure vaenlasväe ja ta oli sunnitud lahkuma Prantsusmaalt. Konvendi töö alguspäeval siirdus Prantsuse lõunaarmee Savojasse ja seal puhkesid talupoegade ülestõusud. 30. septembril läks Prantsuse armee Custine'i juhatusel üle Reini ja vallutas Speyeri linna. Mõne päeva pärast alistus Worms, 23. oktoobril okupeeriti ka Mainz ja Frankfurt Maini ääres sankülottide armee poolt. Oktoobri lõpul tungis Prantsuse vägi Dumouriez' juhatusel Belgiasse, 6. novembril saavutas ta suure võidu austerlaste üle Jemappes'i juures Mons'i ümbruses. Võit Jemappes'i juures avas Belgia Prantsuse vägedele ja 14. novembril jõudis Dumouriez Brüsselisse. Belgia rahvamassid võtsid Prantsuse sõjaväe vaimustusega vastu. Prantsuse vabariik tegi oktoobris-novembris 1792 oma triumfikäiku. Põlatud Euroopa kuningate poolt, lõid sankülottide sõjaväed suurima vilumusega, lahinguis karastatud kindralite parimaid armeesid. Poolteise kuu kestel muutsid nad Euroopa poliitilise kaardi. Prantsusmaa, mida kuningad juulis kavatsesid jaotada, tõstis oktoobris-novembris 1792 oma prestiiži väga kõrgele. Prantsuse sõjaväe võitudele vastas eesrindlik Euroopa imetlusega ja vaimustatud poolehoiuga Prantsuse vabariigile. Samaaegselt sundisid need võidud ja, mis peaasi, revolutsiooni veetlus valitsevat Euroopat mõtlema tugevama koalitsiooni loomisele Prantsusmaa vastu. Pärast prantslaste sissesminekut Belgiasse asus Pitt avalikult vaenulikule seisukohale.

Ta lootused, et revolutsioon teeb Prantsusmaa nõrgaks, kaitsevõimetuks maaks, ei teostunud ja 1792. a. sügisest kujunes London kõigi Prantsuse vabariigi vastu sepitsetavate vandenõude keskuseks. Seal leidsid peljupaika diversandid, spioonid, emigrandid. Inglismaa muutus sellest ajast alates kõigi prantsuse rahva vastu suunatud Euroopa koalitsioonide hingeks, ajuks, pankuriks. Seega ei viinud vabariigi sõjalised edusammud rahu sõlmimiseni. Sõda ja võidu organiseerimine püsisid edasi revolutsiooni põhilise ülesandena.

Olles välja kutsunud rahva kõigi jõudude pingutuse, tõmbas sõda sajad tuhanded inimesed eemale tööstusest ja põllumajandusest. See tõi kogu majanduslikku ellu Prantsusmaal korratuse, elukalliduse tõusu, esimese järgu tarbeainete puuduse. Toitlustamisküsimus muutus koos sõjaküsimusega 1792. a. sügisest esmajärguliseks, sest selle lahendamine nii või teisiti ei võinud jääda mõjuta olukorrale rindel. Peale selle nõudsid massid kohtumõistmise korraldamist kuninga üle. Kõik need küsimused — sõda, toitlusküsimus, kohtu korraldamine Louis XVI üle — said 1792. a. sügisest revolutsiooni põhilisteks küsimusteks. Nad kutsusid esile ägeda poliitilise võitluse, mis leidis Konvendis väljenduse võitluses Mäe ja Gironde'i vahel.

Parteide võitlus Konvendis. Prantsuse sõjaväe edusammud õigustasid näiliselt žirondiinide poliitikat; viimased said nüüd valitsevaks parteiks Konvendis. Peatselt valis Konvent Täitevnõukokku ainuüksi žirondiinid, jättes sellest välja Dantoni. Seega tõi 1792. a. 10. augusti rahvarevolutsioon žirondiinid võimule. Nad kuulutasid desorganisaatoreiks ja anarhistideks kõik need, kes pidasid vana režiimi jõude veel mitte lõplikult lööduiks ja kes osutasid sellele, et tagatise loomiseks restauratsiooni vastu tuleb lahendada talupoegade küsimus, likvideerida lõplikult feodalism külas. Jakobiinid arvasid, et 10. augusti revolutsiooni saavutised kindlustatakse vaid juhul, kui rahvastiku enamik saab revolutsioonist reaalseid hüvesid, ja seetõttu nõudsid nad maaomandi ümberjaotamist laialdaste talurahva-masside huvides. Kuid žirondiinid kartsid kõige enam omandi ümberjaotamist. „Kolm revolutsiooni olid vajalikud Prantsusmaa päästmiseks," kirjutas Brissot oktoobris 1792. „Esimene kukutas despotismi, teine kaotas kuningavõimu, kolmas peab tapma anarhia! Ning just sellele kolmandale revolutsioonile olen ma, alates 11. augustist, pühendanud kogu oma jõu." Esimesed Konvendi istungid näitasid, et jakobiinid, 10. augustil rahvamasside poolt kättevõidetud vabaduste kindlustamise eesmärgiga, seisavad kõigi jõudude koondamise eest. Žirondiinide rahustamiseks pani Danton ette määrata, et isiku ja omandi puutumatus on kogu natsiooni kaitse all. Marat kõneles uuest teest, millele pärast 10. augusti peavad asuma revolutsionäärid. Kuid žirondii-

nid ei soovinud koostööd jakobiinidega ja alustasid juba Konvendi esimestel päevadel nendega võitlust, rahvamasse ärritades ja enda vastu meelestades. Ühel esimesist istungeist, mil oli arutusel kohtu reorganiseerimise küsimus, tungisid nad jakobiinidele kallale väite eest, et kohtunikuks võib olla igaüks, sõltumata sellest, kas ta nimi leidub juristide nimistus või mitte. Võimalus valida kohtunikke kõigi kodanike seast tundus žirondiinidele tõsise ohuna kodanliku omandi suhtes. Roland nõudis Konvendi jaoks erilise kaitse asutamist departemangudes värvatud noorsoost. Varsti esinesid žirondiinid nõudmisega areteerida Marat, süüdistades teda muu seas septembritapmiste õhutamises, ja iga kord kui ta ilmus tribüünile, võtsid nad ta vastu lärmi, vile ja solvamistega ega lasknud tal rääkida. Žirondiinid nõudsid, et Konvent paneks valimiste algkoosolekuile ette ümber valida rahva usalduse kaotanud saadikud, s. o. Mäe saadikud, esijoones Robespierre, Marat ja Danton. Kirjades oma valijaile kujutasid nad Pariisi kui linna, mille rahvastik oma tegevusega viib revolutsiooni hukkumisele. Oktoobris saatsid žirondiinlikud departemangud Pariisi departemangude kaardiväe 16 000 mehe suuruses Konvendi kaitsemiseks „desorganisaatorite", „anarhistide", s. o. revolutsioonilise Pariisi vastu. Pariisi tänavail laulsid tulnukad:

„Marat', Robespierre'i ja Dantoni
ja kõigi nende päid, kes neid kaitsevad,
ja kõigi nende päid, kes neid kaitsevad."

Käsutades oma relvastatud jõudu, toetudes Soole, kaotasid žirondiinid kriminaaltribunali, mis oli ellu kutsutud pärast 10. augusti, ja kuulutasid välja Kommuuni ümbervalimised; nende otsustega nad nagu julgustasid kontrrevolutsionääre karistamatuiks väljaastumisteks. Mägi, kaitsedes end žirondiinide kallaletungide vastu, oli sunnitud siirduma pealetungile. „Nüüd, mil vaenlane läheneb, süüdistatakse ausaimaid inimesi. Ja kes siis süüdistab? Inimesed, kes on sõja välja kutsunud. Kahtlemata süüdistavad nad meid omades reetlikes tegudes," ütles Billaud-Varenne vastuseks žirondiinide kallaletungidele. „Te tahate vabariiki ainult rikaste jaoks," leidis Robespierre põhjuse, miks Gironde tungib kallale Mäe saadikuile. Žirondiinid heideti Jakobiinide klubist välja.

Marat oskas pääseda departemangude kaardiväe kasarmuisse ja kõnelda neile kogu tõtt Pariisi töötava rahva võitlusest. Peatselt muutusid kaardiväelased jakobiinide sõpradeks ja asutasid 83 Departemangu Föderaatide Ühingu, midagi sõjalise klubi sarnast, mis seisis Jakobiinide klubi patronaadi all. Samuti osutusid Pariisi Kommuuni valimiste tulemused žirondiinidele ebasoodsaks. Uuesti ümbervalitud Kommuun, kes astus kokku 2. detsembril 1792, paistis silma samasuguse revolutsioonilise iseloomuga nagu ta eelkäijagi. Kommuuni peanõukogusse valiti ainult jakobiinid. C h a u -

m e t t e, Kommuuni eesistuja 10. augustil, valiti prokuröriks, ta asetäitjaks aga H é b e r t, rahva ajalehe „Père Duchesne" toimetaja.

Vahepeal aga jätkus sõda ja Prantsusmaa majanduslik seisund muutus üha raskemaks.

Selle asemel et ühendada kõik jõud revolutsiooni peaküsimuste lahendamiseks, kulutasid žirondiinid kolm kuud võitluseks jakobiinidega; kolm kuud tammusid nad paigal ega võtnud midagi ette revolutsiooni jooksvate küsimuste lahendamiseks. Veel enne ümbervalimisi, novembris, nõudis Kommuun kohtu korraldamist kuninga üle. Žirondiinid tahtsid Louis XVI-t päästa, kuid neil ei jätkunud mehisust ta kaitseks avalikult välja astuda. Mitmesuguseil ettekäändeil, mis olid arusaamatud ja solvavad rahvamassidele, venitasid nad kohtu korraldamisega. Salaja pidas žirondiinlik Konvent läbirääkimisi teiste riikidega Louis XVI vabastamise tingimuste kohta. Kuid ei emigrandid ega valitsused polnud tema päästmisest huvitatud. Monarhid, kes olid kuulutanud sõja Prantsuse revolutsioonile, ei nõustunud mööndustega Louis XVI päästmiseks; Pitt seletas avameelselt, temale on ükskõik, kes saab Prantsuse kuningaks, kui aga oleks kuningas.

Kohus Louis XVI üle. Novembri lõpul 1792 said teatavaks uued faktid Louis XVI reetliku tegevuse kohta. Lukusepp Gamain teatas siseminister Rolandile Tuileries's leiduvast salajasest seinakapist, mille oli valmistanud Louis XVI tema abil. Kapis leitud pabereist saadi teada Louis XVI suhtlemisest emigrantidega. Viimsed kahtlused ta reetlikkuses kadusid isegi žirondiinidel ja nad olid sunnitud kuulutama, et Louis XVI kuulub kohtu alla andmisele. Talle anti õigus valida endale kaitsejaid. Ülekuulamisel ei tahtnud ta midagi tunnistada, keeldus omaks tunnistamast enda allkirjaga dokumente, samuti ka oma võtit selle kapi jaoks, kust olid võetud tema süü tõendid. Vaatamata sellele, et iga päevaga aina uued tõsiasjad kinnitasid Louis XVI süüd, tegid žirondiinid, vastupidiselt rahvamasside nõudmistele, veel ühe katse kuningat päästa.

Et aega võita, vaidlesid nad Konvendi õiguse vastu Louis XVI üle kohut mõista ja tegid ettepaneku anda tema süü küsimus valimiste algkoosolekute arutada. Žirondiinide ettepaneku taga peitus salajane lootus, et provintsides omanikud esinevad kuninga süüdistamise vastu; siis õnnestub Pariisi ja sankülottide nõudmistele vastu seada departemangude omad ja likvideerida jakobiinid. Oma võitlusega jakobiinide vastu vallandasid žirondiinid avaliku kodusõja Prantsusmaal. Kõik oma jõud pühendasid nad sellele võitlusele, kuna aga rahvusliku kaitse ja sisepoliitika jooksvate küsimuste lahendamisega tegelesid just jakobiinid — Danton, Robespierre, Marat. See andis žirondiinidele põhjust süüdistada jako-

biine diktatuuri ja triumviraadi rajamise taotlusis. Kuninga süüdioleku küsimuses puhkenud vaidluste hoos tegid žirondiinid ettepaneku süüdi mõista kõigepealt need, kes taotlevad diktatuuri. See ettepanek pidi ühiskonna tähelepanu kuningalt ära juhtima. Alles 14. jaanuaril, pärast väga pikki ja tormiseid vaidlusi, pani Konvent nimelisele hääletamisele kolm küsimust:

1) Kas on Louis XVI süüdi vandenõus rahvavabaduse vastu ja riigi julgeoleku ohustamises?

2) Kas pannakse otsus kogu rahva hääletamisele?

3) Missugust karistust väärib Louis XVI?

Konvent tunnistas kuninga peaaegu üksmeelselt süüdi kuritahtlikus kavatsuses rahvavabaduse ja riigi üldise julgeoleku vastu. Pöördumine rahva poole lükati tagasi 423 hääle enamusega. Kolmandas küsimuses kestis hääletus 37 tundi järgemööda. Surmanuhtluse poolt ilma mingi viivituseta anti 387 häält, vanglakaristust või tingimuslikku surmanuhtlust soovitasid 334 inimest; 53 hääle enamusega mõisteti Louis XVI s u r m a ilma mingi viivituseta. Robespierre motiveeris oma hääle andmist järgmiselt: „Ma ei tunnusta säärast humaansust, mis tapab rahvast ja andestab despootidele. Tundmus, mis sundis mind, ehkki tagajärjetult, Asutavas Kogus nõudma surmanuhtluse kaotamist, on seesama tundmus, mis sunnib mind täna nõudma, et seda rakendataks minu kodumaa türanni suhtes." 21. jaanuaril 1793 hukati Louis XVI.

Masside revolutsiooniline liikumine a-il 1792—1793. Juba alates 1792. a. sügisest hakkas Prantsusmaa kannatama teravat esimese järgu tarbeainete ja kõigepealt leiva puudust. Hoolimata rahuldavast lõikusest oli väga raske vilja hankida. Rikkad talupojad peitsid vilja, mitte soovides teda müüa väärtusetuks muutunud paberraha eest. Sõda neelas kõiki maa ressursse ja enamik tarbeaineid kadus sootuks turult. Assignaatide eest anti ainult 60% nende nominaalväärtusest. Kõik see tekitas spekulatsiooni ja elukallidust. Normaalse majanduselu segipaiskumine laostas väikekodanluse ja asetas töölised väga raskesse seisundisse. Ajal, mil töötasu püsis 1790. a. tasemel, tõusid leivahinnad kolmekordseks. Eriti raske oli tööliste seisund Lyonis. Lyoni manufaktuurid katkestasid töö juba novembris 1792 ja 30 000 töölist jäid tööta. Pariisi Kommuun maksis iga päev pagareile 120 000 livre'i juurde ja leiba müüdi Pariisis 3 sou'd nael. Kuid leiva kvaliteet oli halb ja et teda saada, tuli päevad ja ööd veeta sabas, sest odav leib kutsus Pariisis esile sissesõitjate kokkuvoolu ümbruskonnast ja lähedasist linnadest. Rahvamassid olid arvamisel, et Konvent peab neid aitama ja arendama võitlust spekulantidega, kes peitsid tarbeaineid või müüsid neid hingehinna eest. 10. augusti revolutsiooni pidas prantsuse rahvas võrdsuse revolutsiooniks. Pariisi Kommuun kirjutas oma ametlikel plankidel: „IV vabaduse aasta,

I võrdsuse aasta". Massid arvasid, et monarhia langemine on kõrvaldanud kõik takistused, mis seni ei võimaldanud neile vabaneda viletsusest. Nad kiirustasid Louis XVI hukkamist, sest nad pidasid teda külgetõmbekeskuseks kõigile spekulantidele ja kontrrevolutsionääridele, kes lootsid hävitada revolutsiooni näljaga. Robespierre nõudis protsessi kiirendamist, et rutemini asuda toitlusküsimuse lahendamisele.

1793. a. talv oli väga raske, elukallidus ja spekulatsioon kasvasid iga päevaga. Konvent ei võtnud midagi ette võitluseks nälja vastu. Siis hakkas rahvas ise otsima väljapääsu. Juba 1792. aasta kevadel, mil müügilt kadusid suhkur ja kohv, esines preester Dolivier väidetega, et maa ja selle saadused peavad kuuluma rahvale. Dolivier' arvates kuulus rahvale õigus määrata kindlaid hindu leivale ja teistele toiduaineile. Üheaegselt Dolivier'ga alustas kihutustööd kindlate hindade määramise eest postiametnik Varlet. Samal ajal kirjutas lioonlane Lange brošüüri „Lihtsad ja hõlpsad vahendid leiva külluse ja õiglase hinna saavutamiseks". Ta soovitas rajada farmerite ja tarbijate kooperatsiooni, kes riigi nimel ja selle kontrolli all ostaks keskmise hinnaga kokku kogu Prantsusmaa viljasaagi. Kogutud viljasaagi säilitamiseks tuli Lange'i ettepanekul asutada ühiskondlikud magasinid-viljahoidlad, kust oleks riigi järelevalvel jaotatud vilja kindla hinnaga kogu Prantsusmaale.

Arvamus, et riik peab kitsendama kaubanduse vabadust ja panema piiri viljaga spekuleerimisele, kujunes aastail 1792—93 Prantsusmaa rahvamassides üldiseks. „Viljakaubanduse vabadus ei sobi kokku vabariigi olemasoluga," deklareeris Seine-et-Oise'i departemangu valijate delegatsioon Konvendile 19. novembril 1792. „Kellest koosneb meie vabariik? Vähesest arvust kapitalistidest ja määratu suurest hulgast kehvikuist," kõnelesid delegaadid. Nad nõudsid, antagu seadus, mis määraks maksimaalsed hinnad (maksimumi) kõigile esimese järgu tarbeaineile. Maksimumi määramises nägid linnade ja külade kehvikud mitte ainult parimat ajutist abinõu võitluses elukalliduse ja näljaga. Maksimumi peeti vahendiks viletsusest pääsemiseks, arvati, et ta paneb aluse ehtsale, tõelisele võrdsusele (*„l'égalité de fait"*, nagu siin kõneldi), millega rahvamassid mõistsid omandite võrdsust. Nad nägid, et aadlike asemele asus „rikaste aristokraatia", et kõik oli muutunud nende ümber, et ainult kehvikud jäid endiselt vaeseks. „Ärgu tunnustagu pahatahtlikud kodanikud teid teadlikult, austatud kehvikud, kuid saagu nad teilt teada, et pole veel saabunud aeg rikaste aristokraatiat hävitada; saabub päev, ja ta pole enam kaugel, ta jõuab kätte kohe pärast meie sõdu, — päev, mil omandid võrdsustatakse seaduse alusel," kinnitasid mõned rahva nõudmiste kaitsejad. Need linnakehvistu nõudmised väljendas selgesti Chaumette veebruaris 1793: „Kehvikud, samuti kui rikkad ja enam

kui rikkad, teostasid revolutsiooni. Revolutsioon, andnud rikkale vabaduse, andis talle lõpmatu palju; selle vabaduse ja võrdsuse annetas ta ka kehvikule, kuid et elada vabalt, on ju kõigepealt vaja võimalust eksisteerimiseks, kui aga puudub mõistlik proportsioon töötasu ja esimese järgu tarbeesemete hindade vahel, siis ei saa kehvik eksisteerida."

Kõrvuti maksimumi nõudmistega leidis pärast 10. augusti revolutsiooni suurt heakskiitu nõue agraarseaduse andmiseks. Agraarseaduse pooldajad arvasid, et valitsusel tuleb kogu maa kõigi Prantsusmaa kogukondade vahel niiviisi ümber jaotada, et igale kehvikule saaks osaks tükk maad ja et igaühel oleks maad ainult seevõrra, kuivõrra on võimalik seda harida oma kätega, ilma palgatööliste abita. Juba 1789. a. nõudsid mitmed talurahva kaebevihikud, et kellelegi ei lubataks võtta rendile rohkem kui üks farm ja et määrataks kindlaks maksimaalne maasuurus iga farmi kohta. 1793. a. talvel muutus see nõudmine üldiseks külakehvistu seas, kes vihkas rikkaid farmereid, spekulante. Prantsuse rahvamassid, esitanud nõude viletsuse kaotamiseks, tõid XVIII saj. kodanliku revolutsiooni käigus esile uued ideed; need ulatusid kaugemale nende ülesannete piiridest, mida revolutsioon suutis lahendada. Teinud äärmised järeldused revolutsioonilise kodanluse loosungeist vabaduse, võrdsuse ja venduse kohta, sisendasid massid neisse loosungeisse oma mõtte. Rahvamassid andsid neile loosungeile oma tõlgenduse, mida neis polnud. See plebeiline võrdsus ja vendus võisid olla ainult unistuseks XVIII saj. lõpul, mil asi seisis selles, et hävitada feodalism ja rajada Prantsusmaal kodanlik kord.

Oma sotsiaalsete nõudmistega seadsid massid oma revolutsiooniprogrammi teravalt vastu kodanluse programmile.

Žirondiinide ja jakobiinide suhtumine maksimumisse. Žirondiinid väitsid, et maksimumi ja agraarseaduse nõudmised olevat sisendatud Pitti agentide ja emigrantide poolt. 1793. a. märtsis andis Konvent seaduse, mis määras surmanuhtluse agraarseaduse propageerimise eest. Olles kaubandus-tööstusliku suurkodanluse ja rahvusvaranduste uute omanikkude esindajad, suhtusid žirondiinid täiesti ükskõikselt kannatustesse, mida nälg tekitas rahvale; nad püsisid dogmaatiliselt füsiokraatide vaate alusel ja arvasid, et kaubanduse piiramatu vabadus ja riigi mittevahelesegamine majanduslikku tegevusse loovad tarbeainete külluse. Esinedes „püha ja puutumatu" eraomandi kaitsejaina ei võinud žirondiinid lubada maksimumiseaduse andmist.

Jakobiinid Robespierre ja Marat olid samuti maksimumi ja agraarseaduse vastu. Maksimumis nägi Robespierre tagasipöördumist revolutsioonieelse reglementeerimise juurde. Kuid vastandina žirondiinidele tundsid jakobiinid soojalt kaasa rahva kanna-

tustele. Juba 1792. a. suvel kirjutas Marat: „Peaaegu kogu maal seitse kümnendikku kodanikest toitub viletsalt, rõivastub halvasti, elab halvas korteris ja magab armetul asemel. Ja kui paljud on määratud kannatama äärmist viletsust, mida nähes süda kihvatab? Leivapalukesest on ilma just need, kes on vabastanud teised selle murest." 1793. a. talvel kujunes suur hädaoht, et massid eemalduvad jakobiinidest, sest nende nõudmised läksid kaugemale jakobiinide omadest; viimased nägid revolutsiooni ülesandeid ainult poliitilise vabaduse püsivas kättevõitmises ja vabariigi rajamises.

Pariisi, Lyoni ja teiste linnade töölisaguleis ilmusid esile uued inimesed, kes hakkasid kõnelema rahva nimel — Jacques Roux, Varlet, Leclerc ja teised.

„Pöörased". Žirondiinid nimetasid neid „pööraseiks". Konvendis olid kõik nende vastu, kuid Pariisi ja Lyoni Kommuunis oli neil rohkesti pooldajaid. Chaumette ja Pache (Kommuuni meer) tundsid neile ilmsesti kaasa. Juba 1793. a. talvel asutasid „pöörased" oma keskuse, lõid sideme üksikute linnade vahel ja püüdsid kokkukõlastada oma tegevust. „Pööraste" nõudmised 1793. a. talvel ja kevadel olid oma olulises osas järgmised: 1) maksimum kõigile esimese järgu tarbeaineile, 2) progressiivse maksu läbiviimine, 3) rahvusliku toitlusvalitsuse asutamine ja 4) karmide seaduste andmine toiduainetega spekuleerijate vastu.

Liikumine spekulatsiooni ja elukalliduse vastu võttis veebruaris-märtsis 1793 seevõrra ähvardava iseloomu ja masside väljaastumise võimalus „pööraste" juhtimisel Konvendi vastu muutus niivõrra reaalseks, et Konvent ei võinud enam toitlusküsimusest vaikides mööduda.

Aprillis esitasid žirondiinid Konvendile arutamiseks konstitutsiooni projekti, mille nad tahtsid kiires korras kinnitada. Jakobiinid olid selle projekti vastu. Nad esitasid oma konstitutsiooni projekti. Et sundida Konventi oma projekti tunnustama, vajasid jakobiinid masside toetust. Selleks ajaks olid Robespierre ja Marat muutnud oma suhtumist maksimumisse. Vendée, toitlusküsimuse teravnemine ja äpardused rindel kõrvaldasid lahkhelid „pööraste" ja jakobiinide vahel.

Ehtsate revolutsionääridena õppisid jakobiinid masse juhtides ühtlasi massidelt, nende arvamust kuulda võttes, ja tänu sellele moodustus 1793. a. kevadel üksmeelne rahvarinne žirondiinide vastu.

Kodanlus ja ta esindajad Konvendis said maruvihaseks. Aprillis kirjutas žirondiin Pétion, pöördudes oma valijate poole Pariisis: „Teie omand on hädaohus. Teie sulete silmad sellele hädaohule... Teie kallal tarvitatakse iga laadi vägivalda, teie aga kannatate." See kiri kõlas nagu otsene üleskutse väljaastumisele rahva vastu.

Ning tõepoolest siirduski suurkodanlus kõikjal pealetungile. Lyonis ühines kohalik kodanlus žirondiinide juhtimisel rojalistidega ja haaras enda kätte munitsipaliteedi, kus jakobiinid omasid tugevat mõju. Jakobiinide keskklubi Lyonis lõhuti, J.-J. Rousseau kuju purustati. Chalier, Lyoni kommuuni meer, tööliste poolt armastatud jakobiin, haruldaselt aus inimene, kindel ja piiritult andunud revolutsioonile, areteeriti ja tapeti žirondiinide poolt.

1793. a. 31. mai — 2. juuni revolutsiooni põhjused. Oli möödunud ligikaudu seitse kuud sellest ajast, mil Prantsuse sõjavägi tungis Belgiasse ja läks üle Reini. Sellest ajast oli sõda omandanud teise, uue iseloomu. Veebruaris 1793 sõdis Prantsusmaa juba mitte ainult Austria ja Preisiga.

Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid koalitsiooniga Prantsusmaa vastu Inglismaa, Madalmaad, Sardiinia, Piemonte, Hispaania. Kuigi Venemaa ametlikult Prantsusmaale sõda ei kuulutanud, katkestas ta temaga igasugused diplomaatilised vahekorrad. 1793. a. talvel olid vaid Taani ja Rootsi, Šveits ja Ühendriigid säilitanud normaalsed diplomaatilised suhted Prantsusmaaga. Samad raskused, mis septembris 1792, kuid palju suuremas ulatuses, püsisid 1793. a. kevadel. Custine ei suutnud kaua vastu pidada Frankfurtis. Kui Preisi sai abivägesid, oli Prantsuse armee sunnitud lahkuma Saksamaalt ja siirduma Reini vasemale kaldale; Dumouriez, lähenenud Madalmaade piiridele, nagu oli käskinud teha Konvent, jäi Belgiasse talvekorterisse ega võtnud midagi ette rinde kindlustamiseks ja sõjaväe olukorra parandamiseks. Sõjamoonast oli puudus. Märtsis saabusid Pariisi teated kaotusest, mille osaliseks oli saanud Dumouriez, püüdes vallutada Madalmaid. Lüüasaamine Madalmail tõi endaga kaasa prantslaste väljatõrjumise Belgiast. Prantsuse sõjavägi osutus samasuguses seisukorras nagu 1792. a. sügisel, ja jälle seisis Prantsusmaa interventsiooni otsese ähvarduse ees. Lüüasaamine rindel tõstis uuesti kontrrevolutsionääride lootusi. Vandenõude arv revolutsiooni vastu kasvas iga päevaga. Kui Konvent kuulutas välja 300 000 mehe värbamise sõjaväkke, oli see signaaliks kontrrevolutsioonilisele ülestõusule V e n d é e s, laialdasel alal läänes. Varsti liitus Vendéega ka B r e t a g n e.

„Rahva üritus on hukatuse äärel. Rikkad vihkavad teda, vaesed vajavad leiba. Kõikjal tundub väsimust. Revolutsioon pole veel teostunud. Ainult kõige kiiremad ja otsustavamad abinõud võivad teda veel päästa," kirjutas üks Konvendi saadik provintsist märtsis 1793. Oli selge, et väljaastumised revolutsiooni vastu kevadel 1793 moodustasid osa laialdasest kontrrevolutsioonilisest plaanist. 12. märtsil hakkas Dumouriez avalikult vastu Konvendile ja kirjutas talle kirja, mis oli tulvil ähvardusi, nagu Lafayette Seadusandlikule Kogule juulis 1792. Kuus päeva hiljem laskis ta end lüüa austerlaste poolt ja astus siis Austria ülemjuhataja

Mack'iga läbirääkimistesse ühiste operatsioonide suhtes Pariisi vastu, et taastada konstitutsioonilist monarhiat. Aprilli alguses sai Pariis teada Dumouriez' reetmisest. Levis hiljemini ümberlükatud kuuldus, et ta olevat tõmmanud endaga kaasa sõjaväe. Arvati, et see koos Austria omaga võib ilmuda Pariisi. Restauratsioon näis olevat vältimatu. Konvent kõrvaldas Täitevnõukogu sõja juhtimisest ja organiseeris (aprillis) Rahvapääste-komitee, mille etteotsa ta pani Dantoni. Dumouriez' reetmine kompromiteeris rängalt žirondiine: Dumouriez oli nende kreatuur ja ta reetmine oli otseses ühenduses nende võitlusega rahvamasside nõudmiste vastu. 25 sektsiooni 48-st nõudsid žirondiinide kõrvaldamist Konvendist. Siis, et oma võimu säilitada, nõustusid nad maksimumiseadusega ja 4. mail tegi Konvent otsuse kindlate hindade kehtimapaneku kohta teraviljale (esimene maksimum). Kuid mais ei piirdunud rahvamasside nõudmised enam maksimumiga. Dumouriez' reetmine oli loonud katastroofilise seisundi rindel. Jakobiin Cambon esitas rikkailt võetava ühe miljardi suuruse sundlaenu projekti, et sõjaväge rõivastada ja teda relvadega varustada. Vaidlused laenu küsimuses näitasid, et žirondiinid seda ei luba. Nad olid otsustanud lõpu teha igasugusele nende vastu suunatud opositsioonile. Mais asutasid nad Kaheteistkümne komisjoni, kes nõudis sektsioonide protokollide esitamist ja hakkas kontrollima Kommuuni toiminguid. Veel enne komisjoni asutamist andis Konvent käsu Marat' areteerimiseks. Kuid rahvas armastas Marat'd liiga palju selleks, et lasta žirondiinidel teda areteerida. Kohus mõistis ta õigeks. „Rahva sõbra" lilledega üle puistanud, kandsid massid ta kätel Konventi. Marat' õigeksmõistmise päeva nimetasid žirondiinid leinapäevaks. Sellest päevast alates muutus iga Konvendi istung võitluseks elu ja surma peale žirondiinide ja montanjaaride vahel. Isnard teatas mai lõpul ähvardavalt jakobiinidele: „Varsti hakatakse Seine'i kaldail otsima, kas Pariis on tõeliselt olemas olnud." Mõnes departemangus alustasid žirondiinid ülestõusu.

Sama võitlus, mis toimus Konvendis, puhkes ka sektsioonides. Juba märtsis asutati „pööraste" juhtimisel Ülestõusu-komitee, kes nõudis 22 saadiku-žirondiini väljatõrjumist Konvendist. Mais muutus see nõudmine üldiseks. Siis asus selle žirondiinide vastu suunatud liikumise etteotsa Kommuun. 31. mai hommikul hakkas lööma hädakell, trummilööjad andsid alarmisignaali; rahvas hakkas kogunema Kommuuni juurde. Kuid päev möödus niivõrra vaikselt, et žirondiin Vergniaud nähes, et ülestõus ei arene, tegi ettepaneku avaldada sektsioonidele isamaa tänu. Alles õhtul täitsid sankülotid Konvendi saalid. Siis esitas Robespierre nõude Kaheteistkümne komisjoni liikmete areteerimiseks ja 22 saadiku-žirondiini kohtu alla andmiseks. Ainus asi, millega Konvent nõustus, oli Kaheteistkümne komisjoni kaotamine. Seega läks 31. mai

liikumine tühja. 2. juunil saadi Pariisis teada, et Lyonis žirondiinid, olles ühinenud rojalistidega, on tapnud 800 jakobiini. Lyoni sündmused tõid Gironde'ile hävingu. Enam kui 100 000 meest suurtükkidega piirasid Konvendi ümber. Nad nõudsid 22 saadikužirondiini kõrvaldamist Konvendist. Kuid isegi selles olukorras tegi Konvent katset neid päästa, teatades, et ta ei saa töötada, sest talle avaldatakse survet; Tasandiku ja Gironde'i saadikud läksid tänavale, arvates, et rahvas laseb nad läbi. Kuid jakobiin Hanriot, rahvuskaardi ülem, andis käskluse: „Kanoniirid, suurtükkide juurde!" ja Konvent oli sunnitud 31 žirondiinliku partei liiget välja heitma. Seega tõrjus 31. mai — 2. juuni revolutsioon žirondiinid Konvendist välja.

„Selleks, et kodanlus oleks võinud vähemalt need võidu viljad omandada, mis olid siis juba täiesti küpsed korjamiseks, oli tarvis viia revolutsioon tublisti kaugemale säärasest eesmärgist... Nähtavasti on üks kodanliku ühiskonna arenemise seadustest tõepoolest säärane[1]."

Marat määras Jakobiinide klubis 31. mai — 2. juuni liikumise eesmärgid järgmiselt kindlaks: „Me soovime, et kodanikud, keda kutsutakse sankülottideks, oleksid õnnelikud ja jõukad. Me tahame, et seda kasulikku klassi aitaksid rikkad vastavalt oma jõukusele. Meie ei taha rikkuda omandiõigust. Kuid missugune omandiõigus on püham kui kõik muud? Õigus elule. Me tahame, et see omandiõigus oleks kaitse all."

1793. a. 31. mai — 2. juuni revolutsioon kõrvaldas võimult kaubandus-tööstusliku suurkodanluse. Kevadel siirdus see kodanlus kontrrevolutsiooni leeri. Ta reetis iseenda asja, loobus iseenda võitude revolutsioonilisest kaitsest ja just sellega avas piirid välismaistele interventidele.

8. peatükk.

Jakobiinide diktatuur. 9. termidoori (1794. a. 27. juuli) kontrrevolutsiooniline pööre.

Revolutsioonilise diktatuuri organiseerimine. Pärast 31. mai — 2. juuni sündmusi algas Prantsuse revolutsiooni ajaloos periood, mis on tuntud jakobiinide diktatuuri nime all. Ta kestis 14 kuud — 2. juunist 1793 27. juulini 1794 —, mil toimus kodanlik kontrrevolutsiooniline pööre (9. termidooril II Vabariigi aastal), mis kõrvaldas jakobiinid Prantsusmaa valitsemiselt.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., II osa, lk. 297.

Jakobiinide diktatuur on tähtsaim etapp Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajaloos. V. I. Lenin ütles, et a-il 1793—1794 „oli Konvent just alamrahva, s. o. linna- ja külakehvistu madalaimate kihtide diktatuuriks", Konvendis sel ajal „valitses täielikult ning jagamatult mitte suur- või keskkodanlus, vaid lihtrahvas, kehvistu, s. o. just see, mida me nimetame „proletariaadiks ja talurahvaks""[1].

Rahvamassid avaldasid survet jakobiinlikule Konvendile, sundides teda täitma oma tahet. Jakobiinid kujutasid endist eesrindliku revolutsioonilise kodanluse, selle hulgas ka väikekodanluse, ja Prantsusmaa plebeiliste masside blokki. Nad tõmbasid endiga kaasa ka talupoegkonna. Sündmuste käigu tagajärjel olid jakobiinid sunnitud võtma võimu sel momendil, mil Prantsusmaa ja revolutsiooni seisund oli meeleheitlikult raske. Prantsuse rahva ja revolutsiooni vaenlased väitsid pärast 31. maid veendunult, et aadliliku kontrrevolutsiooni võit on Prantsusmaal möödapääsematu. Nad valmistusid tükeldama Prantsusmaad Austria, Preisi ja Inglismaa vahel. Kuid revolutsiooni vaenlased eksisid oma arvestuses rängalt. Jakobiinide juhtimisel viis prantsuse rahvas kodanliku revolutsiooni lõpule, purustas selle sisemised ja välised vaenlased, päästis Prantsusmaa sõltumatuse, saavutas talle esmajärgulise suurriigi seisundi ja mitte ainult sundis Euroopa riike Prantsuse vabariiki tunnustama, vaid dikteeris neile ka Prantsusmaale austava ning kasuliku rahu tingimused.

Dumouriez' reetmine oli Prantsusmaale toonud Belgia kaotuse ja just sellega avanud põhjapoolse piiri vaenlastele. Koburgi hertsogi ülemjuhatusel siirdusid mais 45 000 austerlast ja 8000 hessenlast Prantsuse territooriumile; Madalmaade poolt küljest olid asetunud piki Prantsuse piiri 20 000 hannoverlast ja austerlast, 15 000 madalmaalast. Luxembourgi ja Namuri okupeerisid 30 000 austerlast. Vabariiklik armee sel piiril oli aga vaevalt 22 000 meest suur; pealegi oli ta Dumouriez' reetmise tagajärjel desorganiseeritud. Et idas vastu panna armeele, mis koosnes 55 000 preislasest Friedrich Wilhelmi juhatusel, 23 000 austerlasest ja 6000 emigrandist, suutis vabariik välja panna vaid 60 000 meest. Väga raske oli seisund Alpide armeel, kes pidi kaitsema Nizzat ja Savojat piemontelaste sissetungi eest. Üle Püreneede tungisid 7000 hispaanlast Prantsuse territooriumile. Vaenulikud armeed surusid rõngana Prantsusmaad kõigilt külgedelt. 1793. a. mais oli Prantsuse sõjaväes ainult 397 000 meest. Need olid ilma püssideta, ilma riidevarustuseta. Arsenalid olid tühjad. Puudust oli tunda kõiges — niihästi sõjamoonas kui varustises, toidu- ja hobusemoonas. Polnud ei tehaseid relvade tootmiseks, ei töölisi ega meistreid. Polnud salpeetrit ega vaske, mida enne 1793. a. veeti välismaalt sisse ja ilma milleta polnud võimalik valmistada ei püssirohtu ega suurtükke. Dumouriez'

[1] Lenin, Teosed, IX k., lk. 217.

reetmine suurendas sõdurite umbusaldust komandöride suhtes. Enamik kindraleid oligi tõepoolest vaenulik revolutsioonile. Linnades vaevas nälg rahvastikku. Rikkad farmerid peitsid vilja ega tahtnud teda müüa assignaatide eest. Vendée kujunes kohaks, kust sisemine kontrrevolutsioon andis vabariigile kohutavaid hoope. Feodaalse korra pooldajad ei pidanud end ikka veel lõplikult võidetuks ja talupojad ootasid murega, et lüüasaamisele rindel võib järgneda jälle aadlike triumf ja revolutsiooni saavutiste kaotsiminek. Neli aastat olid nad asjatult taotelnud seadusi, mis oleksid teinud feodaalsete korralduste taastamise külas võimatuks. Varsti pärast 31. mai revolutsiooni põgenesid Konvendist väljatõrjutud žirondiinid kodusest arestist Bordeaux'sse, Bretagne'i, Marseille'sse, Touloni ja, olles seal ühinenud rojalistidega, alustasid kodusõda Konvendi vastu. 1793. a. suvel olid 83-st departemangust 60 Konvendi vastased. Maksimumiseadust ei viidud ellu. Niihästi Prantsusmaa välis- kui ka sisemine seisund oli seevõrra raske ja keeruline, et revolutsiooni võisid päästa hoopis erakordsed jõupingutused. Abinõude rahulikuks arutamiseks polnud aega. Oli tarvis kõike otsustada kiiresti. Sündmuste vool kihutas niivõrra hoogsalt edasi, et päevad oma pingelt võrdusid aastatega. Oli tarvis hankida toitu rahvastikule, organiseerida võitu rindel, teha kahjutuks spioonid, kes olid Prantsusmaa üle ujutanud. Meeli valdavate arvutute küsimuste üldisest hulgast oli vaja eraldada põhimised, peaküsimused ja nende ümber koondada massid.

„Tõeliste „jakobiinide", 1793. aasta jakobiinide ajalooline suurus seisis selles," ütleb V. I. Lenin, „et nad olid „jakobiinid koos rahvaga", rahva revolutsioonilise enamikuga, oma aja revolutsiooniliste eesrindlike klassidega[1]." 9 päeva pärast seda, kui nad said võimule — 11. juunil 1793 —, andsid nad kogukonnamaade suhtes dekreedi, mis ühes sellele järgnenud 1793. a. 17. juuli seadusega teostas täieliku revolutsiooni Prantsusmaa agraarvahekordades ja likvideeris lõplikult feodalismi külas.

Jakobiinide agraar-seadusandlus. Asutav ja Seadusandlik Kogu kaitsesid oma seadustega talupoegade küsimuses mõisnike, mitte aga talupoegade huve. Juba oma kaebevihikuis 1789. a. nõudsid talupojad, et neile tagasi antaks kogukonnamaad, mis olid neilt võetud mõisnike ja kiriku poolt triaaži *(triage)* õiguse kohta 1669. a. antud seaduse kehtimise ajal. Alles 25. augustil 1792 andis Seadusandlik Kogu seaduse kogukonnamaade jaotamise kohta kõigi kogukonna-kodanike vahel, kusjuures jaotamisel saadud maatükid said talupoja põliseks ja täielikuks omandiks. See seadus põhjustas ägedat klassivõitlust külas, kus rahvastik jagunes kodanikeks ehk põliselanikeks ja elanikeks ehk tulnukaiks, s. o. pärast põlis-

[1] Lenin, Teosed, XX k., lk. 435.

elanikke sinna elama asunuiks. Seadusandlik Kogu oma seadusega kaotas elanike lootuse saada tükike maad kogukonna ühismaadest. Võitlus maa pärast kujunes sellest ajast võitluseks, mis oli suunatud mitte ainult mõisniku, vaid ka kulaku vastu, kodanike vastu, kes püüdsid uue seaduse katte all haarata tervele kogukonnale kuuluvat maad endile. Muide, seaduse tähtsust piiras klausel, mille alusel mõisnikud, kes esitasid tõendid selle kohta, et nad omasid kogukonnamaid viimase 40 aasta kestel, jäid endiselt nende peremeesteks. Kuid 1792. aasta 25. augusti seadus kutsus säärase protesti talupoegade poolt välja, et Konvent ta oktoobris tühistas. Seni kui žirondiinid võimutsesid Konvendis, ei nihkunud agraarküsimuse lahendamine paigast. Oli vaja 31. mai — 2. juuni revolutsiooni, et agraarküsimus, revolutsiooni põhimine küsimus, mis tekitas rahutust 22 miljoni talupoja hulgas, saaks oma lõpliku lahenduse. Uue seaduse alusel, mis anti jakobiinide poolt 1793. a. juunis, tuli kõik maad, mis olid võetud kogukondadelt viimase 200 aasta jooksul, talupoegadele tagasi anda. Maa jaotamine toimus uue seaduse alusel hingede järgi, vaatamata soole ja vanusele, sõltumata sellest, kas viibis antud isik jaotamise ajal külas või puudus ta sealt ajutiselt. Kõigil, kaasa arvatud sulased, palgatöölised ja teenijad farmides, kes olid elanud aasta kestel kogukonnas, oli õigus saada oma osa kogukonnamaadest. Kogukonnamaast jaotamisel saadud krunti ei tohtinud 10 aasta kestel võlgade eest üles kirjutada. 11. juuni seadus ei nõudnud siiski kogukonnamaa sunduslikku jaotamist. Kogukondliku maa kasutamise küsimus otsustati kogukonna koosolekul, millest võtsid osa kõik vähemalt 21 aastat vanad meessoost isikud. Jaotamine kujunes sunduslikuks, kui selle poolt anti kolmandik hääli. Enamik kogukondi teostas viibimata peale seaduse andmist kogukondlike ühismaade jaotuse ja sajad tuhanded prantsuse talupojad said 1793. a. väikeste maatükkide omanikeks. Vendées, Bretagne'is, kus kontrrevolutsionääride poolt petetud talupojad astusid revolutsiooni vastu ega võtnud endile kogukonnamaid, jäid need maad mõisnikele. Kuid Põhja-, Lõuna- ja Ida-Prantsusmaal said talupojad 1793. a. endile määratu suure hulga kogukondlikke maid omandiks.

1793. a. 17. juuli seadus tegi jäädavalt lõpu igasugustele mõisnike pretensioonidele nende õiguste suhtes külas. Igasugune omaniku õigus, mis oli feodaalse päritoluga, kaotati selle seadusega. „Kõik maksud endistele mõisnikele, kõik feodaalsed õigused, niihästi püsivad kui ka juhuslikud, isegi need, mis olid kinnitatud möödunud aasta 25. augusti dekreediga, kaotatakse ilma mingi väljaostuta," oli öeldud 17. juuli seaduse 1. paragraafis. Kui rendimaks või talupoja mingi kohustus olid feodaalse päritoluga, kaotati nad jäädavalt. Seadus nõudis, et kõik aktid, milledesse olid feodaalsed õigused sisse kantud, põletataks. Mõisnikud, notarid, maatehingute kohta käivate dokumentide hoidjad — kõik olid

kohustatud hiljemalt kolme kuu jooksul, seaduse andmise päevast arvates, viima oma munitsipaliteedi kantseleisse kõik aktid ja ürikud, kuhu olid sisse kantud mõisnike feodaalsed õigused. Seaduse järgi tuli need panna hunnikusse ja põletada. „Viis aastat vanglat igale sääraste aktide hoidjale, kelle kohta kindlaks tehakse, et ta on varjanud, varastanud või salaja alal hoidnud üleskirjutusi või väljavõtteid üleskirjutustest," hoiatas seadus. 18. mail 1794 (29. floreaalil Vabariigi II aastal) kinnitas Konvent veel kord, et kõik rendid, olgu nad kas või kauge feodaalse päritoluga, kaotatakse. Seega olid rahuldatud talupoegade nõudmised, mis olid väljendatud 1789. a. kaebevihikuis.

Revolutsiooniline seadusandlus talupoegade küsimuses juulis 1793 ei kaotanud maapuudust ega viletsust prantsuse külas; ta tegi vaid lõpu talupoegade feodaalsele ekspluateerimisele ja kõrvaldas takistused põllumajanduse kapitalistliku arenemise teelt Prantsusmaal. Rahvusvarandused osteti kodanluse ja kulakute poolt juba Asutava ja Seadusandliku Kogu ajal. Nende maade ümber tekkis erakordne ažiotaaž, neid müüdi edasi hingehinna eest. Nende maade ülejäägid jagas jakobiinlik Konvent väikesteks kruntideks ja hakkas neid müüma järelmaksuga; kuid jakobiinidki, vajades raha, eelistasid sääraseid ostjaid, kes tasusid kogu maa hinna korraga. Seega rajasid jakobiinid, XVIII saj. lõpu järjekindlad kodanlikud revolutsionäärid, olles kaotanud feodaalse rõhumise, tee talupoegade kapitalistlikule ekspluateerimisele. Kuid jakobiinide agraar-seadusandlus lõi uued sotsiaalmajanduslikud tingimused külas ja tegi võimalikuks prantslaste heroilise patriotismi ja sõjalise vapruse imed a-il 1793—1794. „Tõeliselt revolutsiooniline arveteõiendamine oma aja üleelanud feodalismiga, kogu maa siirdumine, ning seejuures tõepoolest revolutsioonilis-demokraatliku kiiruse, kindlameelsuse, energia, ennastsalgavusega, kõrgemale tootmisviisile, vabale talupoja maaomandusele — säärased on need materiaalsed, majanduslikud tingimused, mis „imeväärse" kiirusega päästsid Prantsusmaa [1]."

1793. aasta konstitutsioon. Kohe pärast võimuletulekut andsid jakobiinid konstitutsiooni projekti kogu rahvale arutada. 1793. aasta jakobiinlik konstitutsioon tagas kõigile prantslastele võrdsuse, isikliku vabaduse, julgeoleku, omandi, südametunnistusvabaduse, üldise hariduse, ajakirjanduse piiramatu vabaduse, petitsioonide esitamise õiguse, koosolekute õiguse. „Kui rõhumise all kannatab kas või üks ühiskonna liige, siis on sellega olemas ka kogu ühiskonna kui terviku rõhumine," kõlas konstitutsiooni 122. paragraaf. Konstitutsiooni järgi muutus iga seaduseelnõu seaduseks, kui 40 päeva kestel pärast selle laialisaatmist ei saabunud

[1] Lenin, Teosed, XXI k., lk. 189.

proteste poolelt departemangude üldarvust ning lisaks peale selle veel vähemalt ühelt ja proteste ühelt kümnendikult algkoosolekuilt igaühes neist. See paragraaf tõendas, et jakobiinid kaitsevad Prantsusmaa demokraatlikku korraldust ega alahinda sugugi departemangude kohalikke huve. Omandiõigus tunnistati sääraseks õiguseks, mis andis igale kodanikule võimaluse käsutada oma vara, tulusid, oma töö ning tegevuse vilja isikliku näengu järgi. Järelikult tunnistati 1793. a. konstitutsiooni järgi eraomand pühaks ja puutumatuks, kuigi sellest otseselt polnud kõnet. Konstitutsioon lubas hoolitseda varatute kodanikkude ülalpidamise eest neile töö hankimise kaudu ja kindlustada elatusvahenditega neid, kes pole suutelised töötama. Kuid lubanud üldise hariduse ja tööd kõigile kodanikele, õiguse tööle ja elule, nagu seda nõudsid Lange ja teised „pöörased", jakobiinlik konstitutsioon, säilitades eraomandi, ei loonud mingeid tagatisi oma lubaduste elluviimiseks. Projekti esimene paragraaf tunnistas konstitutsiooni eesmärgiks üldise õnne. Jakobiinid arvasid, et demokraatlik vabariik, mis kindlustaks rahvale maksimaalse poliitilise vabaduse, ongi kõik, mis on vaja rahva õnneks. 1793. a. konstitutsioon oleks tolle aja Prantsusmaa muutnud kõige vabamaks kodanlik-demokraatlikuks vabariigiks maailmas, kuid ta piiratud kodanlik iseloom saab eriti mõistetavaks suure Stalini Konstitutsiooni valguses; viimane tagab töötajaile mitte ainult poliitilise vabaduse, vaid ka materiaalse hüveolu.

Kuid 1793. a. konstitutsioon oli tublisti demokraatlikum 1791. aasta omast. 1791. a. konstitutsioon kindlustas kõige soodsamad tingimused Prantsusmaa kapitalistlikuks ümberkorralduseks. Kuid ta ei kõnelnud midagi riigi kohustustest rahvamasside suhtes. Žirondiinide konstitutsioon jättis igaühele võimaluse kujundada oma saatust, nagu seda keegi oskab, ega lubanud rahvale mingit ühiskondlikku toetust. Jakobiinide konstitutsioon oli läbi imbunud demokraatlikust vaimust. Ning seda hindas ja taipas prantsuse rahvas. Õnnitlusaadressid kõigist Prantsusmaa nurkadest kiitsid konstitutsiooni heaks ja ta kinnitati pidulikult 20. augustil 1793.

1793. a. konstitutsioon sai arvustuse osaliseks kahelt poolt: selle kuulutasid rojalistid ja žirondiinid mitte kuhugi kõlbavaks. Samaaegselt tegid selle tõsiselt maha „pöörased". Nad märkisid väga õieti, et konstitutsioon ei andnud rahvale mingeid tagatisi selle õnne teostamiseks, mida ta lubas. Jacques Roux märkis Pariisi Kommuunis 29. juunil peetud kõnes ta järgmisi puudusi: „Missuguses konstitutsiooni peatükis me leiame kokkuostmise ažiotaaži hukkamõistmist? Mis vabadus see on, kui üks inimeste klass võib sundida teist nälgima? Mis võrdsus see on, kui rikkad oma monopoli kaudu on õigustatud käsustama endasarnaste elu ja surma üle? Vabadus, võrdsus, vabariik — need on nüüd vaid tühi kõla."

„Pööraste" võitlus 1793. aasta konstitutsiooni vastu. Konstitutsiooni põhimist puudust nägi Jacques Roux selles, et ta ei keelanud kaubanduse vabadust ega seadnud seda riigi kontrolli alla. Jacques Roux deklareeris otseselt, et ta kaitseb tööliste huve, kelle töötasu on alati olnud madalam tarbeainete hinnast. „Mäe saadikud, miks ei tule te selle revolutsioonilise linna ülemistele kordadele? Teie oleksite liigutatud arvuka elanikkonna pisaraist ja oigeist, elanikkonna, kellel pole ei leiba ega rõivaid, kes on ažiotaaži ja kokkuostmise tõttu sattunud viletsuse ja õnnetuse äärmisele astmele." Kordeljeede klubi liikmed, Pariisi Kommuuni nõukogu ja enamik Pariisi sektsioone nõustusid avalikult Jacques Roux'ga. „Pööraste" nõudmised konstitutsiooni muutmise kohta langesid ajaliselt ühte häirivate teadete saabumisega rindeilt. Samal ajal hakkas aktiivselt teotsema ka sisemine kontrrevolutsioon. Lyonis asutasid žirondiinlik-rojalistlikud kontrrevolutsionäärid sõjaväe, areteerisid Konvendi komissarid, tapsid Chalier' ja asusid valge terrori teele. Sama toimus Nantes'is ja Marseille's. Kontrrevolutsiooni julmad teod Vendées aina rohkenesid. Pariisis aga, nagu ka kõikjal Prantsusmaal, hankis rahvas vaevaga endale leiba, mida spekulandid peitsid. Seetõttu leidsid „pööraste" nõudmised elavat vastukaja ja poolehoidu rahvamassides. Rõhutades konstitutsiooni muutmise vajadust, nõudsid nad ühtlasi karmide seaduste andmist maksimumi rikkujate vastu ja maksimumi laiendamist mitte ainult teraviljale, vaid kõigile esimese järgu tarbeesemeile. Enamik Konvendi saadikuid oli „pööraste" vastu. Robespierre ja Marat arvasid, et maksimumi idee oli prantsuse rahvale peale sunnitud Pitti poolt. Momendi peamist ülesannet nägid nad revolutsiooni kõigi jõudude ühendamises. Kuni Marat oli elus, oli „pööraste" kihutustöö raskendatud, sest rahvamassid võtsid suure tähelepanu ja usaldusega kuulda „Ami du peuple'i" häält. See asjaolu, et Marat ei nõustunud „pöörastega", takistas nende juhte organiseerida masse Konvendi vastu. Kuid 13. juulil tapeti Marat Charlotte Corday poolt, kes oli tihedalt seotud žirondiinliku kontrrevolutsiooniga. Valik langes Marat'le, sest temas nähti kõige ohtlikumat vaenlast ja revolutsiooni jõudude parimat organisaatorit. Ent Marat' surm ühendas ja koondas rahva jakobiinliku Konvendi ümber, äratas ta revolutsioonilise raevu rahvavaenlaste vastu ja kutsus ellu hulga uusi loovaid revolutsioonilisi jõude. Marat' hukk andis uue tõuke sotsiaalsele liikumisele, mille inspireerijaiks olid „pöörased". Juulis tungisid „pöörased" Rahvapääste-komitee ja ta peajuhi Dantoni kallale. Nad kuulutasid ta süüdlaseks rindel osaks saanud kaotusis ja sisemise kontrrevolutsiooni abimeheks, sest Rahvapääste-komitee usaldas aadlikele vastutavaid kohti sõjaväes ega võtnud vabadust emigrantide sugulastelt. 23. juulil liikus Koburgi austerlaste armee, toetatud Inglise ja Madalmaade vägedest, Pariisi peale. Kogu

Prantsusmaa delegaadid, kes olid ilmunud 10. augusti revolutsiooni pühale ja konstitutsiooni vastuvõtmise auks korraldatud pidustustele, tegid Konvendile ettepaneku kuulutada välja 500 000 mehe värbamine. 23. augustil võttis Konvent vastu kuulsa dekreedi, mis kõlas järgmiselt: „Sellest momendist alates, kuni vaenlased pole välja aetud vabariigi territooriumilt, on kõik prantslased alatises sõjaväe-teenistuses. Noormehed lähevad lahinguväljale, abielulised hakkavad relvi sepistama ja toidumoona vedama. Naised õmblevad telke, rõivaid ja teenivad hospidales." Samal päeval kuulutas Konvent välja 500 000 mehe värbamise. Värbamise otsus sundis Konventi arutama küsimust abinõude kohta sõjaväe varustamiseks toidumoonaga. Saint-Just soovitas teostada viljasaagi üldise rekvisitsiooni. Järelikult sundis sõda Konventi asuma rekvisitsioonide teele ning piirama kaubanduse vabadust ja eraomandit toiduainete suhtes. Vastu enda tahtmist hakkas Konvent „pööraste" nõudmisi ellu viima. Prantsuse sõjaväe lüüasaamised ja sisemise kontrrevolutsiooni pealetung augustis 1793 andsid rahva alamkihtide sotsiaalsele liikumisele õige suure hoo. Pariisi kommuun ja ta prokurör Chaumette hakkasid rahvamassi organisaatoreiks. Liikumisega ühinesid ka Hébert, Pariisi rahvamassides populaarse ajalehe „Père Duchesne" toimetaja, ja ta pooldajad. Augustis muutusid teated rindelt aina häirivamaks; et aga Konvent ei teotsenud küllaldase kindlameelsusega revolutsiooni vaenlaste vastu, siis omandas „pööraste" liikumine Konvendi vastu suunatud iseloomu. Revolutsioonilise demokraatia ridades tekkis lõhenemise hädaoht. Seda taipasid jakobiinid, kes 1793. a. suvel pidasid ühtsust revolutsiooni võidu peamiseks pandiks. Nad asusid mööndusteele. Kuulutanud sõja „pööraste" juhtidele — Jacques Roux'le, Varlet'le ja Leclerc'ile, lubas Robespierre samaaegselt, et Konvent annab seadused, mis kindlustavad rahvale elatumisvahendid, jäädavalt hävitavad spekulatsiooni ja rahuldavad kõik rahvamasside tarbed.

1793. aasta 5. septembri liikumine. Vabariigi lüüasaamised tõstsid kontrrevolutsionääride meeleolu. Pariisi rikkais kvartaalides peeti augusti lõpul 1793 üks ball teise järel. Pariisi bulvareil jalutas kogu päeva tegevusetult hästi rõivastatud täissöönud publik, keigarlik kodanlik noorsugu, kellele mõni aeg hiljemini pariislased andsid *muscadin*'ide[1] nimetuse. Pariisi teatreis lavastati monarhistlikke näidendeid ja korraldati avameelselt vabariigivaenulikke meeleavaldusi. Samal ajal aga seisid Pariisi rahvamassid päevade viisi järjekorras, tükki leiba oodates. Paljudes sektsioonides võeti juba augustis leivakaardid tarvitusele. 4. sep-

[1] Rahvas andis neile selle nimetuse seepärast, et nad lõhnastasid endid kalliste muskaat-lõhnaõlidega.

tembril sai Pariis teada, et Toulon on alistunud inglastele, et rojalistid ja põgenenud žirondiinid kõikjal takistavad sõjaväe värbamist, et paljudes kohtades on puhkenud kontrrevolutsioonilised mässud. Need teated ajasid jälle terve linna jalule. Saint-Antoine'i eeslinna töölised, relvastunud sellega, mis kätte juhtus, tulid Kommuuni juurde pakkuma talle „oma jõudu, oma aega ja oma elu". Hebertistid kutsusid rahvast üles 31. mai — 2. juuni revolutsiooni kordama, Konventi laiali ajama ja uusi valimisi välja kuulutama äsja vastuvõetud konstitutsiooni alusel. Chaumette'il läks korda väljaastumine Konvendi vastu ära hoida. Kuid 5. septembril nõudis kõigi Pariisi sektsioonide mõjukas delegatsioon Konvendilt, et ta vastuseks kontrrevolutsionääride terrorile kuulutaks välja revolutsioonilise terrori. Konvent võttis 29. septembril vastu üldise maksimumi seaduse. Chaumette'i ettepanekul tehti otsuseks asutada eriline revolutsiooniline armee, „kes läheks küladesse vilja järele, kindlustaks värbamise läbiviimise ja ajaks nurja rikaste manöövrid".

Seega sundisid 1793. a. augustis revolutsiooni ette kerkinud hädaohud revolutsioonilise kodanluse esindajaid — jakobiine — revolutsiooni kaitsemise huvides vastu võtma mõned „pööraste" ja hebertistide põhilised nõudmised. See laiendas Konvendi sotsiaalset baasi, kindlustas temale kõigi linna ja küla alamkihtide toetuse ja muutis Konvendi tõeliseks rahvavalitsuseks, Prantsusmaa töötavate masside revolutsioonilis-demokraatlikuks diktatuuriks.

Revolutsioonilise valitsuse organiseerimine. 1793. aasta konstitutsiooni järgi pidi Konvent lõpetama oma tegevuse pärast konstitutsiooni kinnitamist rahva poolt. Kuid interventsiooni ja kodusõja olukorras oli äsja vastuvõetud konstitutsiooni elluviimine võimatu. Kui Konvent oleks alustanud valimisi uude Rahvuskogusse, oleksid vabariigi arvukad vaenlased võinud revolutsiooni raskusi ära kasutada oma huvides, et demagoogia ja pettuse teel saavutada võitu valimistel ja kukutada jakobiinid. Seepärast otsustasid algkoosolekute delegaadid juba augustis, et Konvent säilitab oma volitused sõja lõpuni. 4. ja 5. septembri sündmused kindlustasid Konvendi võimu ja 10. oktoobril avaldati seadus ajutise revolutsioonilise valitsuse loomise kohta kuni rahu sõlmimiseni. Seega lükati konstitutsiooni rakendamine määramatuks ajaks edasi. Pärast 9. termidoori ei pandud teda muidugi enam kehtima. Kuid prantsuse demokraatia säilitas temast väga elava mälestuse ja kogu XIX saj. kestel püsisid üksikud konstitutsiooni sätted aktuaalseina tööliste võitluses demokraatlike saavutiste eest. Robespierre määras revolutsioonilise valitsuse iseloomulikud jooned järgmiselt: „Revolutsiooniline valitsus vajab erilise energia arendamist just seepärast, et ta teotseb sõja olukorras. Ta on alistatud vähem ühtsaile ja

rangeile reegleile seepärast, et teda ümbritsevad olud on ähvardavad ning muutlikud, ja eriti seepärast, et ta on sunnitud alatasa otsima uusi ja kiireid abinõusid taastekkivate ja lähedaste hädaohtude kõrvaldamiseks." Jakobiinid loobusid võimude lahususe teooriast, mille järgi olid toiminud Asutav ja Seadusandlik Kogu. Rousseau õpilastena pidasid nad rahva võimu jagamatuks ja tegid Konvendi ning selle juhtivad organid niihästi täitva kui ka seadusandliku võimu keskuseks ning kandjaks.

A-il 1793—1794 oli Konvent kõige tugevamaks valitsuseks Euroopas. „Et olla Konvent, selleks on tarvis julgeda, osata, omada jõudu kontrrevolutsioonile halastamatuid hoope jagada, mitte aga temaga kokku leppida. Selleks on tarvis, et võim oleks antud ajajärgu kõige eesrindlikuma, kõige resoluutsema, kõige revolutsioonilisema klassi käes. Selleks on tarvis, et teda toetaks kogu linna ja küla kehvistu mass[1]," ütleb Lenin jakobiinide diktatuuri aegse Konvendi kohta.

Pärast 31. mai — 2. juuni revolutsiooni kaotas Täitevnõukogu järk-järgult oma tähtsuse, hiljemini aga lõpetas üldse oma olemasolu. Kogu jooksev töö sise- ja välispoliitika küsimusis koondus Rahvapääste-komiteesse ja Üldise Julgeoleku Komiteesse. Mõlemad komiteed teostasid jakobiinide diktatuuri ja moodustasid Konvendi ees vastutava valitsuse.

Rahvapääste-komitee. Rahvapääste-komitee alustas tegevust 1793. a. aprillis, pärast Dumouriez' reetmist. Siis oli tema eesotsas Danton. Ta kõhklev poliitika mässajate-žirondiinide suhtes ja kaotused võitluses Vendéega sundisid komitee esimese koosseisu enamiku võimult lahkuma. Juulis asusid komiteed juhtima Robespierre ja Saint-Just, pärast septembrisündmusi ka Billaud-Varenne ja Collot d'Herbois. Sellest ajast alates koosnes komitee 12 isikust, kes valiti Konvendi poolt. Nad valiti iga kuu ümber ja kuni 9. termidoorini püsis komitee koosseis muutumatuna. Ta koosseisu püsivus oli seletatav sellega, et Rahvapääste-komiteel oli avaliku arvamuse toetus ja et ta moraalne autoriteet oli väga kõrge.

Komitee juhtis kõiki diplomaatilisi asju, määras ja kõrvaldas armeede ülemjuhatajaid, töötas välja sõjakäikude plaane; temale allusid kõik ametiisikud ja asutised, kes olid kohustatud esitama talle regulaarseid aruandeid oma töö kohta. Komiteele kuulus ka areteerimise õigus niihästi kodanlike ametnike kui ka kõigi sõjaväe ametikandjate suhtes, alates armeede ülemjuhatajatega, kui nad ei täitnud Konvendi käske. Prantsuse sõjaväe kõrgem ülemjuhatus siirdus järk-järgult Rahvapääste-komiteele. Kindralid pidid tingimusteta alluma komitee käskudele. 1794. a. veebruaris saatis komitee kindraleile instruktsiooni, milles kirjutas:

[1] Lenin, Teosed, XXI k., lk. 51.

„Edu on alati komitee otsustele allumise tulemuseks, kaotus on aga tekkinud neile mitteallumise tõttu. Kindralid, käskude mittetäitmise ajad on möödas." Seega koondas Rahvapääste-komitee enda kätte peaaegu kogu võimutäiuse, mis enne teda oli jaotatud üksikute ministeeriumide vahel.

Nagu Üldise Julgeoleku Komiteelgi oli tal õigus anda käske areteerimise kohta ja kahtlustatavaid ning süüdistatavaid välja kutsuda. Kuid politsei käsutamise õigust tal polnud. Politsei kuulus Üldise Julgeoleku Komitee võimkonda. Seltsimees Stalin, kõneldes GPU-st, on teda võrrelnud Üldise Julgeoleku Komiteega: „See organ (GPU.— *Toim.*) on enam-vähem analoogiline Üldise Julgeoleku Komiteega, mis asutati Suure Prantsuse revolutsiooni ajal. Ta karistab peamiselt spioone, vandeseltslasi, terroriste, bandiite, spekulante, valerahategijaid [1]."

Mõlemad komiteed otsustasid ühiseil istungeil poliitiliste areteerimiste küsimust ja seni, kui nende vahel polnud lahkhelisid, sisendasid nad hirmu vabariigi vaenlastele.

Konvendi komissarid. Rahvapääste-komitee käsud viidi ellu Konvendi komissaride poolt, kelledest mitmed olid samaaegselt ta liikmed. Kuid komissarid polnud kunagi Rahvapääste-komitee pimedaiks tööriistadeks. Nad ei kartnud vastutust ja tühistasid sageli kohtadel, vastavalt oludele, komitee otsuseid ja juhtisid tema tähelepanu ta vigadele. Enamik komissare jättis endast hea mälestuse rahvamassidesse ja nende osa võidu organiseerimisel vaenlase üle oli väga suur. Mõnikord määrasid komissaride otsused ette lahingute tulemuse. Nii oli lugu lahingu ajal Hondschoote juures, kus Konvendi komissar Delbrel käskis kolonnil edasi minna rünnakule sel hetkel, mil kindral Jourdan haavatuna kukkus hobuselt. Moment oli täiesti ebasobiv rünnakuks, käsk oli vastuolus kõigi sõjareeglitega. Kuid komissar sööstis ette ja kiskus sõdurid enda järele. Kolonn andis vaenlasele vastuhoobi ja pani ta põgenema. 1793. a. sügisel ähvardas Strasbourgi vallutamine Austria-Preisi armee poolt. Komitee saatis Reini armeesse Saint-Justi ülesandega aidata organiseerida linna kaitset. Kohal märkas Saint-Just, et armee oli nõrgaks jäänud: distsipliin oli halb, sõdurite eest hoolitseti halvasti, nad olid jalatsiteta. Lühikese aja jooksul seadis Saint-Just armees korra jalule. Väga tuntuks sai ta kuulus käsk: „Kümme tuhat meest armees on palja jalu. On tarvis võtta jalatsid kõigi Strasbourgi aristokraatide jalast; homme kell 10 hommikul olgu kümme tuhat paari saapaid saadetud rindele."

1793. a. augustis-septembris, mil vabariik oli äärmiselt raskes seisundis, nõudsid rahvamassid revolutsioonilise terrori kehtima-

[1] Stalin, Leninismi küsimused, lk. 312.

panemist. Kontrrevolutsiooni vastu suunatud seadused ja neid ellu viivad organid loodi ilma üldise plaanita, sedamööda, kuidas tekkis vajadus. Esimeseks seaduseks, mis kuulutas, et revolutsioon on asunud terrori teele, oli seadus kahtlaste kohta 17. septembrist 1793. See seadus kuulutas kahtlasteks, s. o. vabariigi vaenlasteks, spioonid, diversandid, aktiivsed kontrrevolutsionäärid, spekulandid, valerahategijad. Ta karistas neid kõiki giljotiinimisega. Revolutsiooni vaenlased said kohe tunda 17. septembri seaduse tähendust.

Revolutsiooniline terror oli enesekaitse abinõuks, sankülottide kaitseks igalt poolt jakobiinlikule vabariigile pealetungivate vaenlaste ja sisemaal teotsevate kontrrevolutsionääride vastu. „Kogu prantsuse terrorism polnud muud midagi kui plebeilisel kombel arveteõiendamine kodanluse vaenlastega, absolutismiga, feodalismiga ja kitsarinnalisusega [1].“ Kontrrevolutsioonilisele terrorile vastasid Prantsusmaa plebeilised massid rahva revolutsioonilise terroriga, mis etendas suurt osa kodanliku revolutsiooni võidu organiseerimisel tema vaenlaste üle. „Terrori valitsus Prantsusmaal võis seetõttu kasulik olla vaid selleks, et oma kohutava vasara hoopidega nagu nõiaväel pühkida korraga kõik feodaalsed varemed Prantsusmaa pinnalt [2].“ Esimene revolutsiooniline tribunal, asutatud augustis 1792, mil preislased liikusid Pariisi poole, sai ülesandeks võidelda kriminaalsete elementidega ja likvideeriti pärast võite Valmy ja Jemappes'i juures. Ta taastati alles märtsis 1793, pärast seda kui prantslased Dumouriez' reetmise tagajärjel olid sunnitud lahkuma Belgiast ja kui algas vastuhakk Vendées, kuid teotses siis juba vabariigi poliitiliste vaenlaste vastu võitlemise organina.

Revolutsioonilised komiteed. Esimesed revolutsioonilised komiteed asutati 1793. a. mais, mil Rahvapääste-komitee kirjutas igale kommuunile ette valida 12-liikmeline komitee, tehes talle kohuseks valvata välismaalaste, vaenulike maade alamate järele. Pärast seaduse andmist kahtlaste kohta septembris 1793 kasvas revolutsiooniliste komiteede tähtsus suurel määral, sest neile kirjutati ette valvata ka kahtlaste järele. Aulard ütleb, et revolutsiooniliste komiteede järelevalve mässis Prantsusmaa nagu võrku, millesse sattusid ja millega kinnitati elukoha järgi kõik revolutsiooni oletatavad vaenlased — vannet mitte andnud preestrid, spioonid, emigrantide ja välisriikide agendid, žirondiinid. Revolutsioonilised komiteed valvasid kõigi piiride järele, kaitsesid kõiki ühendusteid, kontrollisid passe ja paigutasid kahtlustatuid vanglasse. Ühes oma ringkirjadest nimetas Rahvapääste-komitee revolutsioonilisi

[1] Marx ja Engels, Teosed, VII k., lk. 54.
[2] Marx ja Engels, Teosed, V k., lk. 206.

komiteesid Konvendi käteks, ta hoobadeks igasuguse vabariigile osutatava vastupanu purustamiseks. „Teie olete neiks kohutavaiks vahendeiks, mis, olles esile nihutatud väejuhi ette, ootavad vaid elektrisädeme üleandmist, et pursata õudust ja surma" — nii määras nende otstarbe Rahvapääste-komitee, kellele nad allusid.

Revolutsioonilise terrori organiks oli ka „revolutsiooniline armee", ellu kutsutud nälja päevadel septembris 1793. Ta pidi aitama toidumoona leida ja talle oli antud läbiotsimiste, rekvisitsioonide ja toiduaineid peitvate isikute areteerimise õigus. 1794. a. kevadel, kui toitlusküsimus muutus vähem teravaks, lõpetas „revolutsiooniline armee" oma olemasolu.

Võitlus revolutsiooni sisemiste ja väliste vaenlastega nõudis kõigi revolutsioonilise valitsuse organite kokkukõlastatud tegevust ja tugevat sidet Pariisi ja provintside vahel. Provints ei nõustunud korraga täitma Pariisi ettekirjutusi ja kohtadel sattusid need ettekirjutused sageli vastupanule. Konvendi komissarid suutsid jagu saada vastupanust kohtadel. Vaatamata teede halvale seisukorrale ja sellele asjaolule, et korrapärane side keskusega polnud sageli joones, suutis Konvent saavutada oma käskude täpse ja kiire täitmise. Ei Louis XVI monarhia ega žirondiinid ei osanud luua säärast võimu viimisteldud tsentralisatsiooni nagu jakobiinid; ühtlasi etendas suurt osa kohalike võimude revolutsiooniline initsiatiiv. Jakobiinid viisid lõpule riigi tsentraliseerimise protsessi, mis oli alanud Prantsusmaal juba XVI saj. Selles etendasid suurt osa rahvaühingud ja Jakobiinide klubi, kes omasid määratut mõju 1793. a. ja osutasid asendamatut abi revolutsioonile. Jakobiinide klubi kujunes 1793. a. Prantsuse revolutsioonilise demokraatia staabiks, tõeliseks parteiks, kes sageli teostas oma ridade puhastamist, tõrjus sealt välja kõiki kahtlasi ning juhuslikke, revolutsiooniga mitteseotud isikuid ja alatasa kontrollis oma liikmeid. Küsimuste hulgas ankeedil, mille pidid täitma jakobiinid 1793. a., oli ka säärane: „Mis oled sa teinud sellist, et sind kontrrevolutsiooni võidu korral üles poodaks?"

Jakobiinide klubi liikmetega asendas Konvent endisi ametnikke. Rahvaühingud muutusid 1793. a. Jakobiinide klubi osakondadeks. Komissar, kes oli Konvendi poolt komandeeritud provintsi revolutsioonilise valitsuse organite ellukutsumiseks, ilmus kohalikku rahvaühingusse, tutvus ankeetide järgi ta liikmetega, kutsus kokku üldkoosoleku, teostas ühingu puhastamise ja siis juba, olles puhastatud võõraist isikuist, tutvus rahvaühing revolutsioonilise valitsuse põhimõtetega ja kohaliku võimu ülesannetega. Varustanud ta instruktsioonidega, sõitis komissar edasi, jättes kohalikule rahvaühingule algatuse mitte ainult inimeste valikus, vaid ka revolutsioonilise võimu organiseerimises.

Seega oli revolutsioonilise valitsuse struktuur väga lihtne.

Loodud momendil, mil revolutsiooni ähvardas suurim hädaoht, oli ta võimas kõigepealt oma tugeva sideme tõttu massidega. See oli esimene rahvavalitsus Prantsusmaa töötava rahva ajaloos.

Võidu organiseerimine. 1793. aasta august ja september olid raskeimateks kuudeks jakobiinide vabariigi ajaloos. See oli aeg, mil vabariik ei avaldanud tugevat vastupanu sisemise ja välise kontrrevolutsiooni pealetungile, sest ta polnud veel valmis vastuhoopi andma vaenlastele. Konvent pühendas sellest ajast alates kogu oma tegevuse ühele ülesandele — võidu organiseerimisele. „Kogu rahvas ja eriti massid, s. o. r õ h u t u d klassid olid haaratud ääretust revolutsioonilisest entusiasmist: sõda pidasid k õ i k õiglaseks, kaitsesõjaks ja ta o l i seda t e g e l i k u l t. Revolutsiooniline Prantsusmaa kaitses end reaktsioonilis-monarhistliku Euroopa vastu[1]." Rahvapääste-komiteele tulid appi prantsuse teadlased. Paljud neist jäid ühte rahvaga ja andsid kõik oma teadmised võidu organiseerimiseks kontrrevolutsiooni üle. Kõigepealt oli vaja 500 000 mobiliseeritut varustada püssidega, anda sõjaväele sõjamoona. Enne jakobiinide võimuletulekut saboteeris sõjaministeerium sõjaväe varustamist. Rahvapääste-komitee teostas sõja-ametkonna puhastamise, alistas ta endale ja asutas tsentraliseeritud komisjoni, kelle võimkonda kuulusid relvad, püssirohi ja kõik arsenalid. Kuid sõjaväe varustamise organiseerimine põrkas suurte takistuste vastu, sest maal polnud ei rauda, vaske ega salpeetrit. Kõike seda sai Prantsusmaa enne revolutsiooni välismaalt. Blokaad sundis Rahvapääste-komiteed avastama tarvilikke tooraineid Prantsusmaal endal ja kõige kiiremas korras organiseerima oma sõjatööstuse. Parimad prantsuse keemikud — B e r t h o l l e t, H a s s e n f r a t z, V a n d e r m o n d e, M o n g e — koostasid mõne päevaga praktilise käsiraamatu mitmesuguste terasesortide tootmiseks. Vananenud, tülikad vasevalamise viisid, mis nõudsid rohkesti aega, asendas Monge täielikumatega. Kellade pronks läks suurtükkide valamiseks. Septembris avas Konvent Pariisis relvatehase. Esimesed kuus püssi valmistas Pariisi tehas novembri alguses, kuid peatselt hakkas ta andma 700 püssi päevas; kolm teist uutena asutatud tehast valmistasid 16 000 püssi kuus. Varsti avas Konvent 30 terasetehast, mis andsid 13 000 suurtükki aastas, kuna sõja alguses oli tehaseid vaid 4 ja nad tootsid ainult 400 suurtükki aastas.

Enne sõda valmistas Prantsusmaa iga aasta 3 miljonit naela püssirohtu ja salpeetrit. Äsjaloodud sõjaväe vajaduste rahuldamiseks oli tarvis 20 miljonit naela. Enne revolutsiooni sai Prantsusmaa suurema osa salpeetrit Indiast. Rahvapääste-komitee pöördus õpetlaste poole. „Hankige meile mulda, mis sisaldab salpeetrit, ja kolme päeva pärast laeme me suurtükid," vastasid õpetlased. Nad

[1] L e n i n, Teosed, XXI k., lk. 190.

avaldasid trükis populaarse, miljoneile arusaadava sisuga brošüüri, mis käsitles salpeetri hankimise viise, ja levitasid seda määratus eksemplaride arvus. Komitee tegi korralduse, et seda brošüüri kõigis kommuunides ette loetaks. Jakobiinide klubi kutsus kõiki võrdsuse ja vabaduse sõpru üles hakkama mõneks ajaks salpeetri tootjaiks. Lühikese aja jooksul kattus Prantsusmaa töökodadega salpeetri valmistamiseks; ta hankimine sai iga vabariiklase pühaks kohuseks. Pariisi sektsioonid koostasid erilise revolutsioonilise hümni salpeetri auks. Üheksa kuu kestel hankis rahvas maapinnast 9 miljonit puuda salpeetrit, kuna enne 1793. aastat tootis Prantsusmaa ainult 1 miljon puuda aastas. Määratu suur Grenoble'i püssirohutehas andis aprillis 1794 6000—8000 naela püssirohtu päevas, juunis — 20 000 naela.

Vanad püssirohu valmistamise menetlused nõudsid vajalise segu saamiseks 12-tunnist tööd. 1793. a. lihtsustasid prantsuse teadlased püssirohu valmistamise viisi, lühendades ta tootmise aja kolme tunnini. Õpetlased leiutasid ka menetluse tuhast potase tootmiseks. Komitee poolt avatud kursused, kus pidasid loenguid silmapaistvaimad teaduse esindajad, andsid Prantsusmaale lühikese aja kestel spetsialiste relvade tootmise alal. Juba sõja kuulutamise eel oli abbé Claude Chappe tutvustanud Seadusandlikku Kogu oma leiutisega, „mis võimaldab Seadusandlikule Kogule pidada ühendust säärase kiirusega, et võib anda käsu edasi välismaale ja saada sealt vastuse ühe ja sama istungi kestel". Alles pärast jakobiinide võimuletulekut anti Chappe'i leiutisele käik. Seega võttis Prantsusmaa enne teisi maid tarvitusele optilise telegraafi. 1793. a. hakkas Prantsuse sõjavägi kasutama ka sõjaväe-aerostaate. Et 500 000 sõdurit jalatsitega varustada, oli tarvis nahka. Keemik Fourcroy uuris naha parkimise protsessi eesmärgiga seda kiirustada hapete rakendamise teel ja tänu ta uurimistele hakkasid prantslased teostama mõne päevaga neid operatsioone nahaga, mis enne nõudsid mitu aastat. Tõrva saadi varemini põhjamailt. Keemikud õppisid seda hankima Prantsusmaal kasvavast männist.

Niiviisi andis teaduslike jõudude mobiliseerimine Rahvapääste-komitee poolt suure tõuke sõjatööstuse arenemisele Prantsusmaal ja aitas korraldada maa revolutsioonilist kaitset. Ühe aasta kestel suutis Prantsusmaa näidata imestunud Euroopale, „milleks on võimeline suur valgustatud natsioon, kui tungitakse kallale ta sõltumatusele".

Sõjaväe ümberkorraldamine. Rahvapääste-komitee teostas ka sõjaväe põhjaliku ümberkorralduse. Enne jakobiinide võimuletulekut koosnes sõjavägi liinivägedest ja vabatahtlike pataljonidest. Liiniväed olid seotud pikaajalise lepinguga ja neis kehtis üsna karm distsipliin. Vabatahtlikud said suuremat palka ja kasutasid mõningaid soodustusi. See tekitas kokku-

põrkeid sõjavägede vahel ja takistas sageli nende operatsioonide kokkukõlastamist. Rahvapääste-komitee lõi liini- ja vabatahtlike vägede „amalgaami", alistas nad ühtlasele määrustikule, ühtlasele juhtimisele ja rajas ühtsa armee. Vabatahtlike väeosad, ühinenud liinirügementidega, tõstsid sõjaväe revolutsioonilist meeleolu, tegid ta rahvaväeks; a-il 1793—1794 kuulus temasse parim ja aktiivseim prantsuse noorus.

Enamik sõdureid ühines jakobiinidega. Nad võitlesid inimese õiguste, õigluse, võrdsuse, vabaduse võidulepääsu ja feodalismi hävitamise eest. „Rahu hurtsikuile, sõda lossidele" — säärane oli Prantsuse revolutsioonilise sõjaväe loosung 1793. a. Sõnad „patrioot" ja „vabariiklane" olid 1793. a. tähenduselt samad. 1793. aasta konstitutsiooni vandusid sõdurid kaitseda viimse veretilgani. A-il 1793—1794 ei saanud isegi Prantsusmaa vaenlased keelduda Prantsuse armeele lugupidamist avaldamast. Kangelased närudes, enamikus ilma saabasteta, iga värvi rõivastises, oma mitmekesiduselt kõige fantastilisemais peakatteis, üllatasid jakobiinliku vabariigi sõdurid oma distsipliini ja sõjaka ilmega. Reorganiseerinud sõjaväe, teostas Rahvapääste-komitee puhastuse juhtkonnas, kõrvaldas enamiku kindraleid, aadlikke, keda sõdurid ei usaldanud, ja seadis armeede etteotsa uued mehed, valides neid sõjaväe alamkihtidest. Lazare Hoche oli veel 1792. a. seersant, 1793. a. määras komitee ta Moseli armee juhatajaks. Hoche oli siis kõigest 24 aastat vana. Jourdan müüs 1789. a. väikeses poekeses pudukaupa; 1793. a., mil ta oli 34 aastat vana, sai ta kindraliks. Pichegru, allohvitser 1789. a., sai kindrali kraadi 1793. a., oma 32. eluaastal. Bonaparte oli 1789. a. leitnant ja sai 1793. a. kindrali kraadi, olles kõigest 24 aastat vana. Pärast juhtkonna puhastamist hakkas sõdurite ja ohvitseride vahel valitsema täielik usaldus. Kindralid elasid nagu sõduridki, magasid telkides ja olid eeskujuks oma vastupidavuse ja kannatlikkusega. Kindralite määramine altpoolt avas sõdureile suured perspektiivid. Kindrali kraad polnud nende jaoks enam saavutamatu asi. Kõik taipasid, et revolutsioon ja ta võidud avasid laialdased võimalused tõusmiseks.

Kõik Rahvapääste-komitee liikmed töötasid rinde organiseerimise ja tugevdamise alal. Kuid kogu praktilise, igapäevase, jooksva tööga, kõigi pisiasjadega, milledele tähelepanu pööramata polnud võimalik võitu saavutada, tegeles Carnot, kuigi ta ühtegi tähtsat küsimust ei otsustanud üksinda. Sageli ei leidnud ta ettepanekud teiste komitee liikmete poolt toetust. Prantsuse sõdurid polnud läbi teinud säärast sõjalist väljaõpet, nagu koalitsiooni regulaarväed. Seetõttu ei sobinud Prantsuse sõjaväele, kes pealegi oli jalatsite ja rõivastega halvasti varustatud, vanad lahingureeglid, mille järgi sõjaväed liikusid pikkamööda, suurte, laiale alale hajutatud kolonnidena. „Monarhia sõjakunst meile ei sobi," kõneles Saint-Just. „Nüüd on uued inimesed ja uued vaenlased. Ja

kui prantsuse rahvas on hirmuäratav oma hoos, oma ägeduses ja kui ta vaenlased on raskepärased, külmad ja pikaldased, siis peab ta sõjaline süsteem seisma kiiruses ja pealetungis." Carnot kirjutas kindraleile ette peajõude mitte killustada, vaid koondada otsustaval kohal ja lüüa vaenlasi osade kaupa, neid mitte ühineda lastes. Rahvapääste-komitee liikmed olid enne revolutsiooni arstideks, advokaatideks, kaupmeesteks, artistideks, ainult insener Carnot oli noorem ohvitser. 1793. a. komandeerisid nad vabariigi 14 armeed ja andsid kindraleile käske. Üks Rahvapääste-komitee töö meetodeist seisis selles, et kõik kuritarvitused sõjaväes tehti avalikkusele teatavaks. Sõja-ametkonnas teenivad isikud protestisid selle vastu, kuid jakobiinid suutsid murda nende vastupanu. Nad olid veendunud, et puuduste avalik arvustamine on riigikaitse vajalikuks eelduseks. „Kui me hakkame otsima tõtt kantseleides, ei saa me midagi peale vaikimise ja vale. Seadusandjatel on õigus koguda andmeid ja otsida tõtt kõikjal. Konstitutsioon kirjutab talle ette valvata ministrite järele ja oleks absurdne, kui ta järelevalve võimalustest ilma jäetaks. Meie peame kõik ise nägema," kõnelesid Rahvapääste-komitee liikmed.

Varguste ja kuritarvituste eest sõjaväes mõistis Rahvapääste-komitee surma. Samal ajal kindlustas komitee sõjaväkke kutsutud isikute perekonnaliikmeid regulaarsete toetuste kaudu.

Võitlus näljaga. Võidu organiseerimine nõudis ka mitmete küsimuste lahendamist tagalas. Kõigepealt oli vaja kindlustada rahvastikku toiduainetega, muuta hinnad rahvale kättesaadavaks. Septembri lõpul pani Konvent kehtima maksimumi kõigile esimese järgu tarbeesemeile (t e i n e m a k s i m u m). Kogu Prantsusmaal määrati ühtlased hinnad kõigile saadustele. Aluseks võeti 1790. a. hinnad ja lisati neile kolmandik vastavast hinnast juurde. Kuid määranud kindlad hinnad saadustele, määras Konvent ühtlasi maksimumi ka palgatööliste töötasule (suurendades seda poolteist korda, 1790. a. tasuga võrreldуna). Revolutsioonilise armee asutamine võimaldas valitsusel päevavalgele tuua saadusi, mida peitsid kaupmehed ja rikkad farmerid. Toiduainete-kaardi sisseseadmine andis võimaluse tarvilikke aineid rahvastikule õigesti jaotada. Maksimum ja kõik terroristlikud abinõud, mis olid seoses võitlusega ta elluviimise eest, päästsid prantsuse rahva näljast raskel 1793./1794. a. talvel, mil sõja, blokaadi ja suvise põua tõttu vilja oli Prantsusmaal vähe. Kuid maksimum oli abinõuks, mis päästis rahva näljast lähemaks ajaks. Oli peale selle tarvis suurendada saaduste tootmist edasiseks ajaks. Konvent kutsus siingi teaduse appi. 1793. a. arenesid Prantsusmaal tõhusalt agronoomilised teadmised, võeti tarvitusele uued kultuurid — kapsas, kartul, porgand, naeris; suur tõuge anti loomakasvatuse arendamisele, eriti seakasvatusele. 1794. a. kevadel lubas Konvent suured preemiad neile, kes kõige

varemini turu juurviljaga varustavad. Rahvapääste-komitee poolt asutatud toitluskomisjon aitas kommuunidel uusi maid üles künda, varustades neid seemnega; kommuunid teostasid ka nende maade üleskündmist, mille omanikud olid need maha jätnud või mille omanikel polnud kündmiseks tarvilikke härgi ja hobuseid. Kui maaomanik ei ilmunud lõikuse ajaks kohale, läks ta viljasaak munitsipaliteedi omandiks.

Võitlus tarbeainete hulga suurendamise eest oli tihedalt seotud võitlusega põldude hoolikama harimise eest ja intensiivsema töötamise eest tööstuses ja põllumajanduses. Võitlus jõudeoleku vastu ja kirikupühade arvu vähendamise eest oli tõsiseks poliitiliseks küsimuseks jakobiinide diktatuuri ajal; jakobiinid pidasid võitlust töötootlikkuse tõstmise eest.

Rahvapääste-komitee poolt tarvitusele võetud abinõud polnud asjatud. 1794. a. kevadel võis juba ette näha suurt lõikust. 1793. a. lõpul tegi sõjavägi juba suuri edusamme sõjategevuse rindeil. Pärast paljusid kaotusi, mille osaliseks Prantsuse sõjavägi oli saanud 1793. a. kevadest alates, saavutas ta oktoobris kaks võitu (Hondschoote ja Wattignies' all) austerlaste üle, mis tõstsid sõjaväe meeleolu ja tõendasid Jourdan'i sõjalist talenti. Oktoobris ja novembris vallutati mässajailt Lyon, Marseille, Bordeaux ja anti sisemisele kontrrevolutsioonile tõsine hoop. Vandeelased said juba septembri lõpul lüüa. Detsembris andis Konvent käsu vaenlane Toulonist välja ajada. Vaenulik sõjavägi Toulonis koosnes inglasist, hispaanlasist, piemontelasist ja napollasist ning laskurite-emigrantide kahest pataljonist; kokku oli selles 20000 meest. Novembri lõpul saatis Rahvapääste-komitee Touloni alla 35-tuhandelise armee, milles 15000 meest olid nekrutid, kes ei osanud veel relva käsitseda. Suurtükiväe kaptenina viibis armees Touloni all 24-aastane Napoleon Bonaparte. Ta esitas armee ülemjuhatajale Touloni vallutamise plaani, kuid staabis suhtuti temasse umbusklikult. Ainult Robespierre Noorema, Konvendi komissari nõudel (teda oli Bonaparte tutvustanud oma plaaniga) võeti ta esitis vastu: kogu Prantsuse suurtükivägi koondati Bonaparte'i plaani järgi inglaste reduutide vastu, et pärast nende reduutide vallutamist neile Prantsuse suurtükivägi üles seada ja selle tulega sundida inglaste eskaadrit merele minema, ning ta põletada, kui tuul teda takistab lahkumast. Suurtükiväe kaitse all sööstsid prantsuse sõdurid Marseljeesi lauldes Touloni kindlustiste ründamisele ja vallutasid need. Kui inglased nägid, et neid ootab kindel kaotus, lasksid nad arsenalid õhku ja uputasid Prantsuse laevastiku, mille olid neile üle andnud Touloni rojalistid. 19. detsembril 1793 olid inglased sunnitud lahkuma Toulonist ja linna asusid Konvendi väed. 1793. a. lõpuks olid Prantsusmaa piirid puhastatud ja sõda kantud vaenlase territooriumile.

„Just nagu poleks teatud, et vabariiklane peab võitma kõik

takistused, et sõna „võimatu" on kustutatud ta sõnastikust, et sõna „võimatu" pole prantsuse sõna" — nii võttis kokku kõigi prantsuse rahva pingutuste tulemused Barère, üks Konvendi saadikuid, 1794. a. alguses.

Sisevõitlus jakobiinide blokis. Maksimumiseaduse elluviimine põrkas tugevale vastupanule, mida osutasid kaupmehed ja farmerid, kes peitsid oma kaupu, ja ettevõtjad, kes olid sulgenud oma ettevõtted. Kõik nad püüdsid seadusest mööda hiilida. Kontrrevolutsionäärid hävitasid karja, põletasid vilja ega lasknud seda peksta. Et varustada rahvastikku tarbeainetega ega lasta teda nälga surra, lõi revolutsiooniline valitsus tagasi kontrrevolutsiooni vihase pealetungi, millega olid ühinenud 1793./94. a. farmerid, kes ei tahtnud anda vabariigile vilja kindla hinna eest. Kuid ei revolutsioonilise armee rekvisitsioonid ega terror ei suutnud kindlustada linnade turgude varustamist tarbeainetega küllaldasel määral. 1794. a. talv oli veel raskem 1793. a. omast. 1793. a. suvise põua tagajärjel hävisid kõik juurviljad, novembris saabus aga juba pakane; prantslased kõnelesid, et pakane 1794. a. talvel oli kõige kohutavam kogu sajandi kohta. Eriti raske oli olukord suurte linnade rahvastikul ja kõige raskem Pariisil, kus polnud ei liha, juurvilja, puid ega vett, sest pakase tõttu olid lõhkenud veevärgitorud. Toiduaineist oli pariislastel vaid väga halva kvaliteediga leiba. Pariisi pagariärid küpsetasid ühte sorti leiba, „võrdsusleiba", ja sellega olid pariislased varustatud, tänu maksimumile ja leivakaardile. Toiduainete puudus ja varustamise küsimused andsid põhjust suurteks lahkhelideks revolutsioonilises demokraatias. Ühtlasi tõukasid nad edasi plebeiliste masside teadvust ja sundisid neid ikka teravamalt esitama sotsiaalseid küsimusi. „Kuidas võib rahvas innustuda säärase vabariigi kaitseks, kus ta on ümbritsetud hädadest ega näe mingit perspektiivi, mis võiks teda julgustada?" küsis Dolivier juba pärast maksimumiseaduse andmist. 1793. a. esines see provintsi preester ideega maa natsionaliseerida ja anda teda maksuta rendile kõigile, kes seda vajavad. Ta astus välja kogukonna-maade jaotamise ja nende individuaalseks omandiks muutmise vastu. Dolivier' arvates ei tohi üks sugupõlv anda seadusi, mis on kohustuslikud järgnevaile sugupõlvedele.

Ettevõtete sulgemine nende omanike poolt kutsus esile nõude anda need ettevõtted ja neile kuuluvad toorained vabariigi käsutusse. „Kui ettevõtjail on kulda ja assignaate," ütles Chaumette, „siis vabariigil on midagi väärtuslikumat — tal on töökäed. Kuid vabrikuid ja manufaktuure panevad ju käima nimelt töökäed, sugugi aga mitte kuld." „Kõigi hüveolu töö alusel" — säärane oli rahvamasside sotsiaalsete nõudmiste üldine formel jakobiinide diktatuuri ajal. Seega lõi rahva mõte 1793. a. mõned utopistliku kommunistliku maailmavaate elemendid; juba hiljemini koondas, aren-

das ja formuleeris need Babeuf; pärastpoole olid nad ühtlasi materjaliks Fourier' ja teiste utopistliku sotsialismi koolkondade sotsialistliku doktriini kujundamisel. „Pöörased" — Jacques Roux, Varlet, Leclerc, Lacombe ja naisvabariiklaste klubi, kuid ka nendele lähedal seisvad Dolivier, Lange, Chalier — olid rahvamasside sotsiaalsete nõudmiste kõige kujukamaiks väljendajaiks. Pariisi sektsioonides, kus töölisrahvastik oli ülekaalus, eriti Gravilliers' sektsioonis, omasid „pöörased" suurt mõju. Pärast üldise maksimumi kehtimapanekut ei lakanud nad Konvendile kallale tungimast ja väitsid püsivalt, et on tarvis läbi viia uus revolutsioon tõelise võrdsuse teostamiseks. Jakobiinide klubi kuulutas „pöörastele" sõja. Robespierre nimetas Jacques Roux'd Pitti agendiks. Gravilliers' sektsioon kaitses kaua aega Roux'd; ta suutis saavutada ta vabastamise, kui ta Rahvapääste-komitee käsul areteeriti augustis 1793 konstitutsiooni-vastase agitatsiooni pärast. Kuid Jacques Roux' agitatsioon näis revolutsioonilisele kodanlusele väga kardetavana. Tema kohta hakkas hulgana tulema öördusi, arvutul määral laimavaid teadaandeid. Et teda diskrediteerida Gravilliers' sektsiooni ees ja siis hävitada, tõstis Rahvapäästekomitee ta vastu süüdistuse varguses. Septembris areteeriti Jacques Roux uuesti ja veebruaris anti ta asi üle revolutsioonilisele tribunalile. Teades, missugune otsus teda ootab, ei soovinud Roux kohut ära oodata ja lõpetas oma elu enesetapmisega.

„Pööraste" ajalooline tähtsus. 1793. a. sügisel olid „pööraste" organisatsioonid lõplikult purustatud ja kõik nende juhid areteeritud. „Pööraste" ajalooline tähtsus Prantsuse kodanlikus revolutsioonis seisab selles, et nad otsustavalt tõukasid jakobiine järjekindlale võitlusele feodalismi ja kontrrevolutsiooniliste koalitsioonide vastu. Ühtlasi asetasid just nemad küsimuse kodanluse ja rahvamasside huvide vastandlikkuse kohta; nad olid Prantsuse revolutsioonis selle vaate ainsaiks esindajaiks, et ainuüksi poliitilise vabaduse omandamine ei või põhjalikult parandada rahvamasside seisundit. Marx ja Engels on arvanud, et nad jõudsid üsna lähedale kommunistlikule ideele. „See idee, järjekindlalt väljatöötatuna, ongi uue maailmakorra idee[1]," ütlesid Marx ja Engels. Lähtudes igavese õigluse ideaalidest, pidasid „pöörased" revolutsiooni lõppülesandeks rikkuste õiget jaotust, tegelikku võrdsust. Kuid olles piiratud oma aja materiaalsete tingimustega, arvasid nad seda võrdsust võivat saavutada sel teel, et rikaste varandus jaotatakse kehvikute vahel. Nad jutlustasid üldist asketismi ja jämedat ühetasastamist. Nad nõudsid jaotust mitte töö, vaid tarvete järgi, lähtudes sellest vaatekohast, et tarbed on kõigil inimestel ühesugused. „Esimesed proletariaadi kat-

[1] Marx ja Engels, Teosed, III k., lk. 147.

sed realiseerida vahetult oma klassihuvid ... feodaalse ühiskonna kukutamise perioodil nurjusid paratamatult proletariaadi enda arenematu seisundi, ta vabastamise materiaalsete tingimuste puudulikkuse tõttu[1]." Kuid „pööraste" kaotus ei pannud seisma rahva otsinguid sotsiaalsete küsimuste alal. Hébert ning ta pooldajad — hebertistid — ja Pariisi Kommuun laenavad „pöörastelt" nende nõudmised ja koondavad nende ümber plebeilisi masse. Hebertistide positsioonid muutusid väga tugevaks pärast Pariisis septembris 1793 toimunud sündmusi. Hebertistidele lähedased Billaud-Varenne ja Collot d'Herbois pääsesid Rahvapääste-komiteesse. Hebertistid Bouchotte ja Vincent hakkasid juhtima sõjaministeeriumi; enamik Kommuuni liikmeid liitus nendega; revolutsioonilistes komiteedes oli neil palju pooldajaid. Revolutsioonilise toitlusarmee ülemjuhatajaks sai hebertist Ronsin. Jakobiinide klubis vallutasid nad tribüüni. Hebertistide positsioonide tugevnemine polnud juhuslik nähtus. „Kogu Prantsuse revolutsioonile avaldas määratut mõju sõda koalitsiooni vastu, kogu revolutsiooni elu oli sellest tingitud[2]." Hebertistid tugevnesid siis, mil vabariik polnud veel valmis välise ja sisemise kontrrevolutsiooni tagasilöömiseks ja mil ta seisund oli meeleheitlikult raske. Suurimad hädaohud, mis kõikjalt ümbritsesid prantsuse rahvast, tekitasid veendumuse, et ainult mõlema komitee diktatuuri kindlustamise ja halastamatu terrori teel on võimalik päästa revolutsiooni ja maa sõltumatust. Seni kui vabariigi asjad läksid halvasti, olid hebertistid, kes nägid vabariigi päästmist kõige äärmisemais terroristlikes abinõudes, väga tugevad.

Hebertistide mõju kasvamisega kaasus r i s t i u s u - v a s t a s e l i i k u m i s e suurenemine rahvamassides ja esijoones liikumine katoliku kiriku vastu. See algas juba 1792. a., mil katoliku vaimulikkonna rõhuv enamik keeldus kiriku kodanlikule korraldusele vannet andmast. See hõlmas laiad massid, kui algas vastuhakk Vendées, mille eesotsas seisid katoliku vaimulikud. See muutus üldiseks, kui a. 1793 tapeti Roomas Prantsuse saatkonna sekretär. Liikumine rahvamassides katoliku kiriku vastu oli kogu revolutsiooni kestel seotud veendumusega, et katoliku vaimulikkond eesotsas paavstiga on revolutsiooni vaenlane, rahva vaenlane.

See vaenulik suhtumine kirikusse kui revolutsiooni vaenlasesse aitas hebertistidel arendada laialdast ateistlikku ja ristiusu-vastast agitatsiooni. Olles filosoofilise materialismi poolehoidjad, tulnud entsüklopedistide koolist, unistasid hebertistid sellest, et asendada jumalakultust mõistusekultusega. Hebertistide usundilised ja filosoofilised vaated olid tihedalt seotud nende sotsiaalsete vaadetega. Tolle aja Prantsusmaa plebeiliste alamkihtide esindajaina võitlesid

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Kommunistliku partei manifest, lk. 60.
[2] M a r x ja E n g e l s, Kirjad, lk. 363.

nad nagu „pöörasedki“ selle eest, et kindlustada nende alamkihtide huvide võidulepääsu kodanlikus revolutsioonis. Revolutsiooni lõplikuks eesmärgiks pidasid nad mitte ainult poliitilist, vaid ka sotsiaalset võrdsust. Hüpotees jumalast kui kehvikute lohutajast ja usk hauatagusesse ellu, kus kehvikud saavad tasu oma kannatuste eest maa peal, näis hebertistidele tarbetuna. 1793. a. oli nende ateismi-propagandal suur edu. Novembris ilmus Konventi saatkondi küladest teadaannetega, et nad on loobunud ebausust ja asendanud oma kogudustes püha Pauluse ja Peetruse rindkujud Marat' ja Lepeletier' (jakobiin, kelle tappis rojalist Louis XVI hukkamisele eelneval päeval) omadega. Mitmes kohas püstitati kirikuis altareile vabaduse kujud. Paljudes külades sulges rahvas kirikud; paljud preestrid loobusid rahva ristiusu-vastase liikumise mõjul oma kutsest; prantsuse piiskop Gobel andis uskmatuse eeskuju, loobudes oma piiskopiaust ja käskides sulgeda kirikud oma piiskopkonnas. Konvent ei teinud takistusi hebertistide ateistlikule propagandale, sest ta oli arvamisel, et see aitab kaasa võitlusele kontrrevolutsiooni vastu. 2. oktoobril otsustas Konvent Marie-Joseph C h é n i e r' esitisel Descartes'i põrm üle viia Panthéoni selle eest, et ta õpetas „järele proovima, uurima ja mitte uskuma“. Enamik Konvendi liikmeid ei uskunud katoliku kiriku dogmadesse, kuid peale harvade erandite polnud keegi neist ateist. Usundiküsimusse suhtusid jakobiinid kui poliitilisse küsimusse, mis on vahenditus ühenduses revolutsiooni ees seisvate ülesannete lahendamisega.

5. oktoobril 1793 tühistas Konvent vana kristliku kalendri ja pani kehtima u u e a j a a r v a m i s e. See algas vabariigi väljakuulutamisega Prantsusmaal, s. o. 22. septembrist 1792. See päev oli ühtlasi sügiseseks pööripäevaks. Uus kalender kaotas kristliku nädala. Pühapäev kadus. Puhkepäevaks sai kümnes päev — dekaad. Vabariiklik aasta jagunes 12 kuuks, igaühes 30 päeva. Fabre d'Eglantine'i ettepanekul võttis Konvent vastu järgmised kuude nimetused: vandemjäär *(vendémiaire)*, brümäär *(brumaire)*, frimäär *(frimaire)* sügisekuude jaoks — 22. septembrist 20. detsembrini; need olid viinamarja-kogumise kuu, udude kuu ja külma kuu; nivoos *(nivôse)*, plüvioos *(pluviôse)*, vantoos *(vantôse)* (lumi, vihm ja tuul) talve jaoks — 21. detsembrist 20. märtsini; žerminaal *(germinal)*, floreaal *(floréal)* ja preriaal *(prairial)* (idanemine, õitsemine ja aasad) kevade jaoks — 21. märtsist 18. juunini; messidoor *(messidor)*, termidoor *(thermidor)*, früktidoor *(fructidor)* (lõikus, kuumus, puuviljad) suve jaoks — 19. juunist 16. septembrini. Viis täiendavat päeva — sankülotiidid — lõpetasid aasta.

Vana kristliku kalendri tühistamine taotles kahte eesmärki: kõigepealt aitas ta katolitsismi välja tõrjuda rahva elust-olust ja andis järelikult revolutsiooni õelamale vaenlasele hoobi kõige valusamale kohale; peale selle suurendas pühapäeva kaotamine

tööpäevade arvu aastas ja vastas Konvendi püüetele, kes võitles kristlikkude pühade arvu vähendamise eest eesmärgiga tõsta töötootlikkust. Kuid hebertistide agitatsioon kristluse vastu ja nende poolt mõistuse auks korraldatavad pühad tugevdasid süüdistusi Prantsusmaa vastu Euroopas. See agitatsioon andis Euroopa ja sisemisele kontrrevolutsioonile võimalust kujutada oma võitlust Prantsusmaa vastu kui võitlust ristiusu kaitseks. See võis revolutsiooni vaenlaste arvu suurendada. Robespierre astus välja hebertistide ateistliku ja ristiusu-vastase agitatsiooni vastu. 17. brümääril pöördus Robespierre hebertist Cloots'i poole etteheidetega: „Te kõnelesite ju meile, et tuleb okupeerida Madalmaad, anda neile tagasi sõltumatus ja kohelda rahvastikku vennalikult. Miks tahate te siis lahutada meist belglasi, puudutades eelarvamusi, milledesse nad, nagu te teate, on tugevasti kiindunud?" Peale selle kasutasid rojalistid ka Prantsusmaal küla usundilisi eelarvamusi võitluseks vabariigi vastu. Mõnel pool õhutasid nad talupoegi teotsema kirikute ja preestrite kaitseks. Hebertistide innustunud ateistlik propaganda ja kirikute vägivaldne sulgemine, mida nad mõnikord ette võtsid, tekitasid vabariigile palju liigseid raskusi.

Hebertistide ristiusu-vastane poliitika suurendas juba ammu kujunenud lahkhelisid hebertistide ja Robespierre'i pooldajate vahel; viimased olid väga tugevad komiteedes ja Konvendis. Robespjeristide sotsiaalsed vaated erinesid hebertistide omadest. Revolutsioonilise kodanliku demokraatia esindajaina nägid nad revolutsiooni ülesandeid selles, et rahvamassidele kätte võita poliitilised vabadused ja rajada demokraatlik Prantsusmaa. 1793. aasta konstitutsioon oli nende poliitiliseks ideaaliks. „Sankülotid pole kunagi pretendeerinud varanduste võrdsusele. Nad nõuavad ainult õiguste ja õnne võrdsust," määras Robespierre revolutsioonilise jakobiinliku kodanluse programmi mais 1793, kui „pöörased" olid sõnastanud plebeiliste masside sotsiaalsete nõudmiste programmi. Hiljemini kordas Robespierre paljudel juhtudel erinevais variantides sama mõtet. Ta kõneles, et varanduste võrdsus on pettekuju, ta tahtis teha „vaesust austatavaks", s. o. taotles, et kehvikul oleksid needsamad poliitilised õigused, mis rikkalgi. Robespierre oli alati arvamisel, et maksimum oli Prantsusmaale Pitti poolt peale sunnitud, ja nõustus selle kehtimapanekuga ainult rahvamasside survel. Arvates, et iga üksik inimene võib pooldada mistahes usundilisi vaateid, leidis Robespierre, et Konvent seadusandliku asutisena ei või soovitada prantsuse rahvale ateismi. „Ateism on aristokraatlik. Idee kõrgemast olendist, kes kaitseb rõhutud süütust ja karistab triumfeerivat roima, on täiesti rahvapärane." Robespjeristide usundilised kujutlused olid seotud nende üldise sotsiaalse ning poliitilise maailmavaatega: robespjeristid jätsid usundi kehvikuile lohutuseks. Tema hävitamise probleem ei kuu-

lunud seega nende programmi. Juba septembrist alates kippusid hebertistid kogu aja kallale Rahvapääste-komiteele. Nad arvasid, et komitee ei teosta küllaldase energiaga diktatuuri; kaotusi rindel seletasid nad mõlema komitee heatahtlikkusega revolutsiooni vaenlaste vastu. Hebertistide pealekäimisel korraldati oktoobris 22 žirondiini protsess. Revolutsiooniline tribunal mõistis nad kõik giljotiinimisele. Hebertistid nõudsid surmanuhtlust veel 76 žirondiinile, Konvendi saadikuile, kes olid protestinud Konvendi puhastamise vastu 2. juunil. Robespierre suutis päästa nende elu, viies läbi oma nõudmise, et need saadikud jäetaks vanglasse. Kõik see toimus ajal, mil rojalistide terror metsikult märatses Vendées ja Lõuna-Prantsusmaal, mis olid haaratud žirondiinlik-rojalistlikust mässust. Robespierre'i humaanne suhtumine žirondiinidesse, kes oma poliitikaga olid teinud nii palju halba prantsuse rahvale, tundus kahtlasena sel rahutul ajal ja hebertistide kallaletungid Rahvapääste-komiteele muutusid pärast seda veelgi ägedamaks. Nad nõudsid juba mitte ainult komitee kõrvaldamist, vaid kõigi ta liikmete andmist revolutsioonilise tribunali kohtu alla.

Detsembri alguses saavutas vabariik suured võidud: sisemine kontrrevolutsioon oli purustatud, Prantsusmaa piirid puhastatud vaenlasest. Rahvapääste-komitee positsioon sellest ajast peale tugevnes ja ta siirdus pealetungile hebertistide vastu. Robespierre kutsus komandeeringuilt tagasi Konvendi komissarid — hebertistid Carrier', Collot d'Herbois' ja neile lähedal seisva kelmi ning varjatud kontrrevolutsionääri Fouché, kes oli saanud tuntuks oma julmustega Lyonis. Kuid sel ajal kõvendas oma pealetunge komiteedele teine montanjaaride rühm — dantonistid: Danton, Camille Desmoulins, Fabre d'Eglantine, Philippeaux jt.

Dantonistid. Dantonistid kujunesid 1793. a. lõpuks uue ja vana, sõjaväe varustamise alal rikastunud kodanluse huvide väljendajaiks. Nad olid alati olnud maksimumi ning terrori vastu ja teesklesid terrori pooldamist, et mitte kaotada populaarsust massides. Kuid seal, kus dantonistid võimul olid, võtsid nad demonstratiivselt kaupmehed oma kaitse alla. Juba pärast lahinguid Hondschoote ja Wattignies' all astus Camille Desmoulins välja hebertistide ja Rahvapääste-komitee poliitika vastu, mis tema seisukohalt oli hebertistide poliitika. Danton arvas juba siis, et ultrarevolutsionäärid on niisama kardetavad kui kontrrevolutsionääridki. Detsembris, mil vabariik võis ainult veidi hinge tõmmata pärast augustist oktoobrini kestnud kohutavat pinevust, esines Danton Konvendis nõudmistega terrori pehmendamise kohta. Detsembri alguses alustas Camille Desmoulins uuesti ajakirja „Le vieux cordelier" väljaandmist. Desmoulins paigutas sellesse numbrisse katkendi Tacitus'est terrori kohta Nero aegadel. See katkend andis tõuke kardetavaiks analoogiaiks. Kolmas „Vieux

cordelier'" number osteti lennult ära; tema eest maksti viis korda rohkem harilikust hinnast; seda luges hoolega kogu omanike Prantsusmaa, kes oli vaenulik rahvadiktatuurile, revolutsioonilise armee rekvisitsioonidele ja kes salaja vihkas jakobiine ning vabariiki. Neljandal „Vieux cordelier'" numbril oli selle publiku hulgas sama menu. Selles tungis Camille Desmoulins avalikult hebertistidele ja Rahvapääste-komiteele kallale. Ta naeruvääristas neid seepärast, et nad õigustasid terrori äärmusi. Hebertistidega vaieldes kirjutas Desmoulins: „Meie võitleme, kaitsedes neid hüvesid, mida vabadus annetab viibimata kõigile, kes tema poole pöörduvad. Vabadus, see on õnn, mõistus, õiglus, võrdsus, see on õiguste deklaratsioon ja teie kuulus konstitutsioon." Ta nõudis vanglast vabastamist 200 000 „kahtlasele" sel põhjusel, et vanglasse tuleb paigutada süüdistatuid, mitte aga „kahtlasi". Desmoulins polnud nõus hebertistidega, kes mõtlesid hävitada kõik vaenlased giljotiini abil. Desmoulins sööstis raevukalt revolutsioonilise terrori kallale, minnes isegi ta põhimõttelise eitamiseni, kippudes kallale mõlemale komiteele. Otseselt riivas juba mõlemaid komiteesid ta väide, et vanglaisse on paigutatud üksnes naised, lapsed ja raugad, et kõik vabariigi aktiivsed vaenlased on Vendées või rindel, et kõigist vabariigi vaenlasist on üle jäänud veel pelgurid ja haiged ja et Konvent peab võitlust rahulike ning ohutute inimeste vastu. Desmoulins nõudis Halastuse komitee asutamist. „Just see komitee viib revolutsiooni lõpule, sest halastus on samuti revolutsiooniline abinõu, mis annab suurimaid tulemusi, kui seda rakendada mõistlikult," kirjutas ta.

Järgmisis numbreis astus Desmoulins välja trükivabaduse kaitseks, mis tema arvates osutub vabariikliku korra eraldustunnuseks.

Camille Desmoulins'i artiklid „Vieux cordelier's" põhjustasid suure diskussiooni Jakobiinide klubis, mis võttis siis ägeda võitluse iseloomu. 3. detsembril algas selles klubis Dantoni, mõne aja pärast ka Camille Desmoulins'i ühiskondlik kontrollimine. Hebertistid süüdistasid mõlemaid moderantismis, s. o. mõõdukuses ning heatahtlikkuses vabariigi vaenlaste suhtes. Nad osutasid päris õieti sellele, et „Vieux cordelier" on muutunud nende meeleolude kajastajaks, mis valitsevad rahvavaenlaste, aadlike, kulakute, mõisnike ja kõigi rikaste hulgas, kes jakobiinide võimuletulekust alates on peitunud oma elamuisse ning mõisadesse paremate päevade ootuses. Jakobiinid osutasid asjaolule, et kogu rikaste Prantsusmaa elustus ning tervitas Desmoulins'i, ostes ta ajakirja muinasjutulise hinna eest. Robespierre nimetas „Vieux cordelier'" 3. ja 4. numbrit „aristokraatide lohutuseks". Kuid Jakobiinide klubis astus Robespierre Dantoni ja Desmoulins'i kaitseks välja. Camille Desmoulins'i halastuse-nõudmistele seadis Robespierre vastu õigluse loosungi ja soovitas asutada Õigluse komitee andmete kogumiseks ülekohtuselt areteeritute kohta. Ta leidis Des-

moulins'i kirjutistes „kummalist segu kaineist vaateist ja pettusest, poliitilisest tarkusest ja ilmseist absurdsusist" ja tegi ettepaneku põletada kõik „Vieux cordelier"' numbrid. „Põletamine ei tähenda ümberlükkamist," oli Desmoulins'i vastus. Detsembris rünnati seega Rahvapääste-komiteed süüdistustega kahest küljest — hebertistide ja dantonistide poolt.

1794. a. alguses lisandusid lahkarvamustele sisepoliitilisis küsimusis veel lahkhelid välispoliitika alal. Saavutatud võidud tõstsid päevakorrale küsimuse sõja edasistest eesmärkidest ja läbirääkimiste võimalusest Prantsusmaa-vastase koalitsiooni riikidega. Hebertistid pidasid igasuguseid rahuläbirääkimisi roimaks revolutsiooni vastu. Nad panid ette jätkata sõda revolutsioonilise propaganda eesmärgiga ja lõpetada ta alles siis, kui kogu Euroopas on hävitatud feodaalne kord. Dantonistid arvasid, et Prantsuse sõjaväe poolt saavutatud võidud pakuvad võimalust alustada rahuläbirääkimisi. Samal arvamusel olid ka Rahvapääste-komitee ja Robespierre'i rühm. Kuid Dantoni ja Robespierre'i vaated läksid lahku küsimuses, missuguste riikidega oleks Prantsusmaal kasulik rahu sõlmida. Inglismaal oli 1793. a. käimas võitlus konservatiivide ja P i t t i vahel ühelt poolt ja valimisreformi pooldajate F o x'i ja S h e r i d a n'i vahel teiselt poolt. Danton lootis Foxi võidule ja pidas seetõttu tarvilikuks sõlmida liit Inglismaaga. Robespierre arvas rahuküsimuse suhtes, et Prantsusmaa peamine vaenlane on Inglismaa ja et viimane nõrgeneb ainult siis, kui nõrgeneb Austria, Inglismaa agent Euroopa mandril. Seepärast pidas Robespierre vajalikuks sõlmida rahu Preisiga. Olles sunnitud võitlema kahe vastasega — „heatahtlikkudega" ühelt ja äärmiste terroristidega teiselt poolt — kaitses Rahvapääste-komitee oma poliitikat, tõrjudes ühtlasi tagasi dantonistide ja hebertistide süüdistusi. Viimased olid tugevad oma mõju tõttu massides, neil olid oma tähtsad keskused — Kordeljeede klubi ja Pariisi Kommuun, nende sotsiaalsed nõudmised ulatusid jakobiinide omadest kaugemale. Kõigi nende asjaolude tagajärjel kõvendas komitee mõneks ajaks oma võitlust hebertistide vastu. Dantonistid toetasid teda selles võitluses. Neil läks korda kompromiteerida Ronsin'i ja mõningaid teisi silmapaistvaid hebertiste. Alates 1794. a. algusest keerustub revolutsioonilise demokraatia sisevõitlus veel koalitsiooni agentide sepitsuste tõttu Prantsusmaa enda pinnal.

Pärast 10. augusti revolutsiooni kujunes Prantsusmaa teiseks isamaaks paljudele poliitilistele pagulastele mitmesuguseist Euroopa maadest. Konvendi dekreet 19. novembrist 1792 võimaldas neile külalislahkelt peljupaika. Paljud neist teenisid revolutsiooni ausalt ning andunult ja aitasid kaasa tema ideede levitamisele Euroopas. Mõned neist, nagu Anacharsis C l o o t s ja Thomas P a i n e, olid Konvendi liikmed. Nende välismaalaste rõhuv enamik liitus hebertistidega ja võttis osa nende ristiusu-vastasest

tegevusest. Kõik nad pooldasid sõja jätkamist revolutsioonilise propaganda eesmärgiga. Cloots unistas ühtsa ülemaailmse vabariigi rajamisest. Nende äärmised vasempoolsed seisukohad põhjustasid nende kahtlustamist Rahvapääste-komitee poolt. Need kahtlused suurenesid seoses asjaoluga, et revolutsionääride-emigrantide keskele olid end poetanud Koburgi, Pitti ja Friedrich Wilhelmi spioonid. Eriti kahtlased olid dantonistide sidemed. Nende seas oli rohkesti spekulante; need pidasid tutvust välismaalastega, kes nimetasid end erapooletute riikide esindajaiks, tõeliselt aga tegelesid salakuulamisega. Üksikute dantonistide lai eluviis äratas hebertistides tugevaid kahtlusi. Fabre d'Eglantine areteeriti Rahvapääste-komitee poolt ja teda süüdistati võltsimises India kaubakompanii asjas. Konvendi otsusega kompanii likvideeriti. Olles ära ostnud mõned Konvendi liikmed, läks kompaniil korda oma asjade likvideerimisel saada endale väga kasulikke tingimusi. Michelet ja Louis Blanc peavad Fabre d'Eglantine'i süüdistust võltsimises põhjendamatuks ja mittetõestatuks. Fabre d'Eglantine eitas enda süüdiolekut. Rahvapääste-komitee alustas energilist võitlust hebertistidega. Omakorda asusid ka hebertistid pealetungile. Veebruaris võtsid toitlusraskused Pariisis ähvardava iseloomu. Komplikatsioonid, mis tekkisid ainete saamisel küladest maksimumiseadusega määratud hindade alusel, viisid Pariisi juba niigi ebakorrapärase varustamise korratusse. „Pariisi ilme hakkab muutuma süngeks," teatas oma aruandeis Rahvapääste-komitee agent. „Turgudel, tänavail, väljakuil — kõikjal võib kohata määratul hulgal ärritatud kodanikke. Nad tõukavad üksteist, hädaldavad valjusti, valavad pisaraid, pakkudes kõikjal meeleheite pilti. Kõike seda nähes võib vist küll öelda, et Pariis on juba nälja ja selle koleduste küüsis." Sabades tuli ette kaklusi, rüselemist, tapmisi, õnnetusjuhtumeid. Hebertistid kasutasid selle momendi ära, et kõvendada oma kallaletunge Rahvapääste-komitee poliitikale ja dantonistidele. Hébert väitis, et kaupmehed ja spekulandid on muutunud jultunuks sellest ajast, mil Camille Desmoulins tegi ettepaneku asutada Halastuse komitee. Hébert tungis kallale ka „uinutajate" parteile, mõeldes nendega Robespierre'i, Saint-Just'i, Couthon'i, sel põhjusel, et nad olid vastu dantonistide väljaheitmisele Jakobiinide klubist, kui ka seepärast, et Robespierre ei lasknud 76 žirondiini giljotiinida. „On tarvis suurendada revolutsioonilist armeed ja saata ta välja, giljotiin ees. Ma tagan teile, et aineid tuleb külluses," soovitas Hébert. Rahvapääste-komitee keeldus seda ettepanekut ellu viimast, sest see abinõu oleks võinud suurendada rahulolematust külas, kus tagavarad olid samuti lõpukorral, uue lõikuseni oli aga veel kaks-kolm kuud aega. Kuid Kommuun ja Pariisi sektsioonid toetasid Hébert'i ja saatsid delegatsiooni Konventi, et juhtida viimase tähelepanu sankülottide raskele seisundile toitluse alal.

Vastuseks Pariisis kasvavale rahutusele esines Saint-Just 8. vantoosil Konvendis programmilise kõnega. Selles vastas ta komitee mõlemale vastasele. Kõigepealt õiendas ta arved dantonistidega nende opositsiooni pärast terrorile. „Õukond poos inimesi vanglais; need uppunud, keda korjati Seine'ist, olid ta ohvrid; vangistatuid oli 400 000; aastas poodi 15 000 konterbandisti. Tehke ringsõit Euroopas, Euroopas on neli miljonit vangi, kelle hädakisa keegi ei kuule. Aga vanglad Saksamaal, kuhu rahvast maetakse? Sellest teile ei kõnelda! Missuguse pettuse varal suudeti teid veenda, et te olete ebainimlikud? Teie revolutsiooniline kohus hukkas aasta kohta kolmsada roimarit. Võrrelduna kõigi teiste valitsustega oleme meie väga mõõdukad!" Kuid samas kõnes esines Saint-Just äärmise terrori kaitsejate hebertistide vastu. Andnud terava vastuse dantonistidele ja hebertistidele, esitas Saint-Just valitsuse positiivse programmi. „Hävitage kerjamine, mis on häbiks vabale riigile," soovitas ta ja luges ette dekreedi projekti areteeritute varanduse konfiskeerimise ja selle kehvikuile jaotamise kohta (nõndanimetatud vantoosi dekreedid). Saint-Just lootis, et ta ettepanek võidab massid Rahvapääste-komitee ja Üldise Julgeoleku Komitee poole ja nõrgestab hebertistide positsioone. Ühtlasi tegi ta ettepaneku, et Rahvapääste-komitee saaks õiguse vabastada eksikombel areteeritud isikuid. „Ent revolutsiooni vaenlased peavad jääma vahi alla rahu sõlmimiseni, siis aga tuleb nad saata jäädavasse maapakku." Saint-Just'i kõne programmiline osa ei rahuldanud ei hebertiste ega dantoniste. Saint-Just ise oli sunnitud tunnistama, et ainult olude survel veendus ta vajaduses lahendada sotsiaalset küsimust. Kuid vantoosi dekreedid kujutasid endist ainult kahvatut koopiat „pööraste" ettepanekuist ja olid samasugune utoopia, nagu teisedki Prantsusmaa rahvamasside nõudmised XVIII saj. lõpul rikkuse jagamise kohta kõigile. Pealegi olid vantoosi dekreedid, mis piirasid konfiskeerimise rakendamist ainult areteeritute varandusega, veel vähem kõlvulised viletsuse kaotamiseks kui „pööraste" ja hebertistide ettepanekud rikaste varanduste jaotamise kohta kehvikute vahel. Vanglais viibis siis 200 000 areteeritut, mitte kõigil neist polnud omandit, ja seega oleks vantoosi dekreetide elluviimine andnud väga vähe Prantsusmaa kehvikuile. Seda mõistsid hebertistid. Kuid samal ajal tegid vantoosi dekreedid rahutuks kõik omanikud, kes nägid dekreetides sammu masside nõudmise rahuldamise poole rikaste varanduste jaotamise kohta. See oli põhjuseks, miks pärast Saint-Justi esinemist klassivõitlus Prantsusmaal teravnes, ja selle kajastuseks oli sisevõitluse tugevnemine jakobiinide blokis. Hebertistid teadsid ka, et robespjeristid vaatasid maksimumile kui ajutisele abinõule, teadsid samuti, et Barère, Rahvapääste-komitee liige, kõneles vajadusest toetada kaubandust, „mitte aga teda surmata". Siis otsustasid nad teotseda. 9. vantoosil ilmusid turgudele plakatid

kutsega ülestõusuks ja 31. mai — 2. juuni revolutsiooni kordamiseks. Samal päeval esinesid nad koosolekul Kordeljeede klubis nõudega Konvendist välja heita Camille Desmoulins ja Philippeaux, kes pole väärt istuma Mäel, „sellel Tarpeiuse kaljul, kust nad tuleb alla heita". Seinal rippuva Õiguste deklaratsiooni katsid koosolekul viibijad musta leinalooriga ja andsid sõna seda mitte enne maha võtta, kui rahvas pole oma õigusi tagasi võitnud. Carrier kutsus kordeljeesid ülestõusule ja süüdistas dantoniste selles, et nad tahtnud tapalavad maha lõhkuda. „Inimesed, kes on väärt giljotiini, ei taha teda. Ülestõus, püha ülestõus! See on tarvis vastu seada roimareile!" Hébert kõneles „uinutajate" vastu. Nagu Carrier'gi õhutas ta ülestõusule. Kummagi ettepanekud võeti vastu aplausiga. Hebertistid lootsid viia ülestõusule Pariisi Kommuuni, kuid Chaumette keeldus nendega ühinemast. „Arvake ise, kodanikud, missuguse kardetava mulje jätab vähimgi rahutus Pariisis praegusel hetkel, mil me alustame sõjakäiku ja peame kõik oma pingutused suunama välise vaenlase vastu!" Teised Kommuuni liikmed kaitsesid Rahvapääste-komiteed, „seda kogu töötajaid, kes on suutnud saavutada nii palju kuulsaid võite". Sektsioonid samuti ei järgnenud hebertistidele. Hebertistid jäid üksi. Nad said aru, et on mängu kaotanud. Hebertistide juhid esinesid kahetsuskõnedega, must leinaloor Õiguste deklaratsioonilt kisti maha. Kuid üksikud hebertistid teatasid, et nad jäävad valvele, kuni pole hävitatud kõik peitu pugenud rojalistid, kõik föderalistid, kõik „heatahtlikud", kõik mõõdukad. Vahepeal tõstis Rahvapääste-komitee hebertistide vastu süüdistuse vabariigi-vastase vandenõu organiseerimises ja andis käsu areteerida Hébert, Vincent, Ronsin, Momoro, Cloots. Rahvapääste-komitee süüdistas hebertiste selles, et nad on matnud maasse toiduaineid eesmärgiga tekitada nälga, et nad on Pitti agendid, et neil on oma agendid sõjaväes ja et välismaal juba ammu teati nende poolt vabariigi vastu ettevalmistatavast vandenõust. Kordeljeede klubis ei ustud seda. Seal oodati juurdluse tulemusi. Seni aga tõttasid sektsioonid üksteise järel õnnitlema Konventi vabariigile ohtliku vandenõu avastamise puhul. Hebertistide protsess kestis kolm päeva. Kõik nad mõisteti surma. Nad hukati II aasta 4. žerminaalil (24. märtsil 1794). Tänavad, mida mööda kulges vanker hukkamõistetutega, olid täis pidulikult rõivastatud rikaste hulki, kes olid välja ilmunud oma majadest. Irvitused, viled ja käteplagin saatsid neid hukkamiskohani. Hebertistide vaenlased tegid hebertistide hukkamisest lõbusa vaatemängu ja kohtade eest giljotiini juures maksti suurt raha. Kõik hukkamõistetud läksid mehiselt surma. Kui üks neist, vaadeldes hulka, kibestunult tähendas, et vabadus on hukkunud, vastasid teised temale: „Sa ise ei tea, mida sa kõneled. Vabadus ei saa hukkuda." Hebertistide hukkamine oli plebeiliste alamkihtide, kehvistu, nende töötajate masside

proletaarsete ja poolproletaarsete kihtide kaotuseks, kes olid end ennastsalgavalt ning heroiliselt ohverdanud kodanliku revolutsiooni võidu huvides.

Varsti pärast hebertistide hukkamist andis Rahvapääste-komitee hävitava löögi nende kantsile — Pariisi Kommuunile ja Kordeljeede klubile. Vaatamata sellele, et Kommuun oli keeldunud liitumast hebertistide ülestõusuga, hukati paljud ta liikmed, nende seas ka Chaumette, kui äärmise terroristliku suuna esindajad. Kommuuni enamik asendati uute meestega, Robespierre'i pooldajatega, kes määrati Rahvapääste-komitee poolt. Kordeljeede klubi kaotas pärast hebertistide hukkamist igasuguse tähtsuse. Äärmiste terroristide, nagu seda olid hebertistid, hukk kutsus välja seevõrra avameelse rõõmu kirikus, kodanluses ja kõigis neis, keda oldi harjunud a-il 1793—1794 pidama rahvavaenlasteks, et Rahvapääste-komitee hakkas muret tundma. Hebertistide lõpu üle rõõmutsesid ka dantonistid ja kõik „heatahtlikud". Dantonistid olid detsembrist 1793 alates muutunud Prantsusmaa kontrrevolutsiooniliste jõudude eelväeks. Danton „oli teatava määrani Soo juhiks" [1]. Camille Desmoulins hakkas saama tuhandeid vaimustatud kirju kodanluselt. Need kirjad õhutasid teda edasistele väljaastumistele komiteede vastu ja dantonistid otsustasid, et kogu maa on nendega. Konvendis endas oli väga rohkesti „heatahtlikke", kes pooldasid terrori lõpetamist. Pärast hebertistide hukkamist valiti Konvendi eesistujaks dantonist T a l l i e n, keda Robespierre põlgas kui ebaausat inimest. Teine dantonist, Konvendi liige L e g e n d r e, endine lihunik, kes oli rikastunud revolutsiooni aastail, sai Jakobiinide klubi eesistujaks. Kõik see võimaldas dantonistidel tugevdada oma kallaletunge Rahvapääste-komiteele. „Vieux cordelier" 7. numbris astus Camille Desmoulins avalikult Robespierre'i vastu välja. Ta nõudis demagoogiliselt, et „pühapäeviti oleks kõigil kana supis", korrates kuningas Henri IV tuntud sooviavaldust. Nõuda, et Konvent suudaks seda saavutada aasta kestel, ja seejuures säärase aasta kestel, mil kõik jõud ja vahendid tuli kulutada sõjale, tähendas kuritahtlikult Konvendile kallale kippuda. Dantoni ja Robespierre'i vahekord halvenes järsult. Veebruaris taandus Danton isiklikku ellu, seletades oma loobumist poliitilisest tegevusest väsimusega. Kuid Danton oli liiga silmapaistev mees ja ta tegevusetus tundus kahtlasena niihästi ta vaenlastele kui sõpradele. „Danton magab," kõneles Camille Desmoulins, „kuid see on lõvi uni, ja ta ärkab, et meid kaitseda." Billaud-Varenne oli veendunud, et Dantoni näilise tegevusetuse taga peitub valmistumine uueks väljaastumiseks Rahvapääste-komitee vastu. Ta nõudis dantonistide areteerimist. Dantoni sõbrad hoiatasid teda ja soovitasid tal põgeneda, kuid ta keeldus. „Kas saab isamaad

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, III k., lk. 609.

kingataldadel kaasa viia?" ütles ta. 30. märtsil 1794 (11. žerminaalil II aastal) otsustati mõlema komitee ühisel istungil dantonistide areteerimise küsimus. Rahvapääste-komitee kasutas Dantoni vastu ära kuuldused hiiglavaranduse kohta, mille ta olevat soetanud endale revolutsiooni aastail. Dantoni eluloos leidus tõepoolest tumedaid laike, mis andsid põhjust kõnelda ta sidemeist Mirabeau'ga, ta teenete osutamisest Louis XVI-le. Hiljemini on mitmed ajaloolased püüdnud neid süüdistusi ümber lükata, kuid Mathiez seevastu väidab, et süüdistused Dantoni vastu olid põhjendatud.

Järgmisel päeval tegi Legendre katset Dantoni päästa. Teatanud Konvendile dantonistide areteerimisest, pani ta ette, et nad kui saadikud enne kohut Konvendis ära kuulataks. Kuid Robespierre ei nõustunud Legendre'iga. „Ei, pole vaja mingeid eesõigusi! Meie ei taha mingeid ebajumalaid! Ma ütlen, et igaüks, kes sel hetkel väriseb, on süüdi, sest süütud inimesed ei karda kunagi ühiskondlikku järelevalvet!" Ühel häälel, ilma mingite vaidlusteta, kinnitas Konvent dekreedi dantonistide vastu, mis süüdistas neid vandenõus monarhia taastamiseks, taotluses hävitada Rahvuskonvent ja vabariiklik valitsus. Kohus dantonistide üle algas 13. žerminaalil. Neile lisandati Fabre d'Eglantine ja mõned välismaalased, kelle vastu oli varemini tõstetud süüdistus võltsimises India kaubakompanii asjas. Protsess kestis kolm päeva. Ükski kaebealuseist ei tunnistanud end süüdi. Danton ei kaitsenud ennast, vaid tungis kogu aja kallale Rahvapääste-komiteele ja Üldise Julgeoleku Komiteele. Neljandal päeval teatasid vannutatud mehed, et nad on süvenenud kõigisse asja detailidesse, ja tegid süüdimõistva otsuse — kõigile surmanuhtluse määramisega. Dantonistid hukati 16. žerminaalil (5. aprillil).

Sisevõitlus jakobiinide blokis kujunes paratamatuks, kui kodanlik revolutsioon Prantsusmaal oli lahendanud oma põhilised ülesanded: hävitanud feodalismi sisemaal ja puhastanud Prantsusmaa territooriumi interventidest. Iga rühm — niihästi dantonistid, robespjeristid kui hebertistid — esindas kindlaid sotsiaalseid kihte, kes võitlesid oma huvide võiduleviimise eest revolutsioonis. Kui hebertistide hukk tähendas plebeiliste masside lüüasaamist, siis oli dantonistide hukkamine ajutiseks kaotuseks neile prantsuse kodanluse ringkonnile, kes juba 1794. a. kevadel tahtsid kukutada alamkihtide diktatuuri. Hebertistide ja dantonistide hukk kitsendas jakobiinide vabariigi sotsiaalset baasi ja oli 9. termidoori sündmuste proloogiks.

9. termidoor. 1794. a. alguses oli kodanliku revolutsiooni võit Prantsusmaal kujunenud juba lõplikult. Mitte ainult sisemine kontrrevolutsioon — žirondiinlik-rojalistlik mäss Vendées — oli maha surutud; mitte ainult oli hävitatud mõisniku võim külas;

mitte ainult olid rajatud kõik eeldused kapitalistlike tootmisvahekordade lõplikuks võidulepääsuks linnas ja külas ja oli puhastatud feodaalseist varemeist tee kapitalismi arenemisele, vaid prantsuse rahvas oli 1793. a. lõpul puhastanud ka oma kodumaa territooriumi vaenulikest vägedest. Samuti tuli prantsuse rahvas seks ajaks võitjaks võitluses näljaga. 1794. a. lõikus oli varajane ja rikkalik. Tõsi küll, linnades andis end toiduainete puudus ikka veel tunda, kuid kaugeltki mitte sel määral kui 1793./94. a. talvel. Aprillis ilmusid juurviljad, mais saabus suur transport teravilja ja koloniaalkaupu Ühendriikidest; seepärast kaotasid 1794. a. kevadel oma tähtsuse ja teravuse need küsimused, mis panid meeled veel 1793. a. lõpul käärima. Päevakorda kerkisid uued küsimused, milledele oli tarvis anda vastust. Kõige üldisemais joontes olid need küsimused järgmised: „Mis teha edasi? Missugust poliitilist ja sotsiaalset korda on tarvis ehitada feodaalse Prantsusmaa varemeil?" Pärast hebertistide ja dantonistide hukku jäid robespjeristid ainsaks montanjaaride rühmitiseks, kes kajastas revolutsioonilises valitsuses rahva huve ja revolutsiooni demokraatlikke ülesandeid.

Uusi revolutsiooni ülesandeid formuleeris Robespierre järgmiselt: kogu Prantsusmaa koondumine Konvendi ümber ja vabariigi kindlustamine. Tema tolleaegseis esinemistes korduvad väga sageli kinnitused, et vabariigi kindlustamine ja rajamine Prantsusmaal on kogu rahva, mitte aga ainuüksi jakobiinide asi. Et teha lõpp ateismi propagandale, mis polnud lakanud ka pärast hebertistide hukkamist, kuulutas Robespierre kõigile prantslastele uue usundi kõrgeima olendi auks kohustuslikuks. Kõnes, mis oli pühendatud Konvendi usundipoliitikale, vastandas Robespierre revolutsiooni filosoofilise ja eetilise doktriini oma aja ära elanud katolitsismile ja avaldas veendumust, et preestrid pole enam kardetavad revolutsioonile ja et nende kaotus on vältimatu. Ta kutsus kõiki prantslasi ühinema kõrgeima olendi kultuse ümber. Konvent kuulutas tema ettepanekul iga dekaadi pühaks, mis oli pühendatud mingile kodanlikule või sotsiaalsele voorusele, ja määras peale selle neli suurt aastapäeva: 14. juulil, 10. augustil, 21. jaanuaril ja 31. mail. 20. preriaalil korraldati Pariisis ja kogu Prantsusmaal üldrahvuslikud pidustused kõrgeima olendi auks. Üldine iseloomustus robespjeristide poliitikale kevadest 1794 kuni 9. termidoorini leiab oma klassikalise hinnangu V. I. Lenini järgmistes sõnades: „Konvent ärgitas laialdasi ettevõtteid, kuid nende läbiviimiseks polnud tal vajalikku tuge ega teadnudki ta, missugusele klassile on tarvis tugineda selle või teise abinõu läbiviimiseks [1]." Tõepoolest oli robespjeristide poliitikas väga rohkesti vastuolusid, paljud nende üritused erinesid üllatavalt nende deklaratsioonidest.

[1] Lenin, Teosed, XXIV k., lk. 164.

Robespjeristid muutsid otsustaval viisil Konvendi poliitikat kaubanduse ja tööstuse alal. Alates kevadest 1794 seadis Robespierre'i valitsus oma peamiseks ülesandeks tõsta tööstust ja kaubandust. Uus poliitiline kurss oli seletatav esiteks revolutsioonilise Prantsusmaa muutunud sise- ja välisseisundiga, teiseks klassijõudude uue vahekorraga, mis oli kujunenud pärast hebertistide hukku. Plebeilised massid, kelle huve põhijoontes väljendasid hebertistid, kaotasid igasuguse mõju Rahvapääste-komitee poliitilise kursi määramisele; nende huve lakati arvestamast. Maksimumil ja selle elluviimise terroristlikel meetodeil polnud enam inspireerijaid. Muidugi püsisid varustamise küsimused ja toitlusprobleem väga tõsistena, kuni jätkus sõda; kuid Rahvapääste-komitee loobus neist lahendamise meetodeist, mida ta rakendas 1793. a. Payan, Pariisi Kommuuni rahvuslik agent ja Robespierre'i sõber, püüdis pärast Chaumette'i hukku ergutada kaubanduse ja kaupmeeste erainitsiatiivi arengut pealinna parema varustamise eesmärgiga. „Teie olete tunda saanud, kodanikud," kõneles ta Kommuunis 9. messidooril, „kui hukatuslik oli vabadusele kurikaval süsteem, mis taotles hävitada kaubandust ja avaldas oma survet vahet tegemata kõigile kodanikele, kes tegelevad kaubandusega."

Rahvuskaardi ülem Hanriot nimetas oma käskkirjades petisteks kõiki, kes levitasid kuuldusi, nagu ei tunneks kaupmehed end Pariisis julgeina.

Varsti pärast hebertistide hukkamist muudeti seadust spekulantide kohta. Endine seadus tundis spekulantide suhtes ainult ühte karistust — surmanuhtlust. Uus seadus (12. žerminaalil) pani kehtima terve karistuste astendiku, alates trahvist ja vanglakaristusest ning lõpetades sundtöödega ja varanduse konfiskeerimisega. Toitluskomisjon reorganiseeriti. Kui enne 1794. a. kevadet ta peamine ülesanne seisis selles, et varustada linnu toiduainetega, siis pidi ta nüüd ergutama põllumajanduse ja tööstuse arengut. Rahvapääste-komitee lubas preemiaid ja abirahasid tööstusettevõtteile ja kõigile, kes asuvad soid kuivatama ja kaevandusi ekspluateerima. Loobunud niiviisi otsustavalt 1793. a. praktikast, ei rahuldanud Rahvapääste-komitee siiski kaupmeeste ja farmerite petitsioone maksimumi tühistamise kohta. Maksimum jäi püsima. Kuid kaotanud „revolutsioonilise armee" ja keelanud rekvisitsioonid, hakkas Rahvapääste-komitee väga liberaalselt suhtuma maksimumi rikkumise juhtudesse. Siis pehmendati maksimumi. Pariisis ja teistes linnades tõsteti hindu kõigil kaupadel, mida müüdi taksi järgi. Kuid komitee tegelased mõistsid, et olukord polnud veel niivõrra paranenud, et riik oleks võinud vilja jaotusest kõrvale tõmbuda ja jätta viljakaubandus erakaupmeeste hooleks. 8. messidooril võttis Konvent vastu dekreedi kõigi uue lõikuse viljade ja hobusemoona arvelevõtmise ja üldise rekvireerimise kohta. Selle dekreedi järgi pidid talupojad esitama deklaratsiooni külvatud vilja

hulga kohta ilma mahaarvamisteta seemevilja ja perekonna tarbimise jaoks. Ebaõigete andmete korral ähvardas talupoegi kogu lõikuse konfiskeerimine. 8. messidoori seadus põhjustas maal rahulolematust ja tekitas umbusaldust valitsuse vastu, kes oli lubanud kaitseda talupoegade isiklikke huve. Rahvapääste-komiteel puudus 1794. a. kevadel veel võimalus asuda otsekohe vilja-era-kaubanduse sirgjoonelise soodustamise teele. Sellest tulenevad vastuolud majanduspoliitikas Robespierre'il, kes oli esile tõstnud uued loosungid põllumajanduse ja kaubanduse soodustamise ja arendamise kohta ning oli samaaegselt sunnitud rekvireerima talupoegadelt viljasaagi ilma tasuta.

Kui Rahvapääste-komitee oli 1794. a. kevadest alates lakanud sellele tähelepanu pööramast, kuidas täidetakse maksimumi kaupade müümisel, siis seevastu jälitas ta rangelt töölisi, kui nad töötasumaksimumi seaduse vastaselt nõudsid töötasu tõstmist. Robespjeristide töölispoliitika jäi samaks, nagu see oli olnud Asutaval Kogulgi. „Kõik selle kogu poolt tööliste v a s t u antud seadused püsisid jõus [1]."

Pärast 1793. aasta 31. mai revolutsiooni läks töölistel korda saavutada töötasu tõstmist kogu Prantsusmaal. Nad ei esinenud enam palujate osas, vaid kaitsesid energiliselt oma huve. Pealegi oli sõda niivõrra rohkel määral suurendanud nõudmist töökäte järele, et jakobiinide diktatuuri perioodil olid töölised päästetud töötaoleku-hirmust. Üldise maksimumi kehtimapanekul 29. septembril 1793 määrati ka kindel töötasu. Kuni hebertistid olid tugevad, valvasid võimud maksimumi täitmise järele kaupade müümisel ja tol ajal vastas tööliste töötasu enam-vähem kaupade hindadele. Kuid hebertistidegi ajal rikuti sageli paljudes kommuunides maksimumi kaupade suhtes ja see põhjustas alati tööliste suurt rahulolematust. Kui aga teostus kindlate hindade tõstmine, nõudsid töölised töötasu suurendamist. Kuid Rahvapääste-komitee viis Konvendi kaudu läbi dekreedi, millega kuulutati mobiliseerituks kõik isikud, kes olid tegevad tööstuses, transpordis ja toiduainete ning esimese järgu tarbeainete müümisel. Töölisorganisatsioonide asutamise ja streikide eest ähvardas dekreet revolutsioonilise tribunali kohtu alla andmisega. Samuti keelas Rahvapääste-komitee töölistel ilma ette teatamata siirduda ühest töökojast teise; sõjalistes ettevõtetes olid töölised kohustatud ilmuma loendusele; neile, kes ei ilmunud tööle, määrati trahvid. Põllutööliste suhtes omandas Rahvapääste-komitee poliitika sageli tööjõu rekvireerimise iseloomu. Kui 1794. a. vili oli valminud ja saabunud viljakoristamise aeg, nõudsid põllutöölised paljudes kohtades töötasu tõstmist. „Nimetage meile alatuid inimesi, kes eelistavad lasta heinal ja viljadel põllul mädaneda, selle asemel et rahulduda seaduses

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XXIII k., lk. 234.

ettenähtud töötasu määradega; me talitame nendega kui kahtlastega, kui vabariigi vaenlastega; kõige suuremad süüdlased paigutatakse vanglasse." Säärase ähvardusega vastasid ühe distrikti võimud põllutööliste nõudmisele töötasu tõstmise asjas.

Seega robespjeristide töölispoliitika ainult suurendas lõhet, mis oli tekkinud alates hebertistide hukkamise ajast revolutsioonilise kodanluse ja linnade plebeiliste masside vahele.

Kõigi klasside koondamise poliitika Konvendi ümber vabariigi kindlustamiseks tõstis päevakorrale terrori ja revolutsioonilise valitsuse küsimuse. Robespjeristid olid juba võitluse ajal dantonistidega kuulutanud endid õigluse pooldajaiks ja Robespierre'i ettepanekul asutas Rahvapääste-komitee juba 1793. a. lõpul komisjoni eksikombel areteeritud isikute vabastamiseks. Seda poliitikat jätkasid robespjeristid ka pärast hebertistide ja dantonistide hukku.

On rohkesti tõendeid selle kohta, et Robespierre, Saint-Just ja Couthon pooldasid terrori järk-järgulist pehmendamist. Kuid 1794. a. kevadel ja suvel oli jakobiinide vabariigil veel rohkem vaenlasi kui sõpru; vandenõud tema vastu, diversioonid ja spionaaž jätkasid oma tegevust; mais toimus ülestõus ühes lõunapoolses rajoonis. Seepärast pidasid robespjeristid tarvilikuks jätta revolutsioonilisele valitsusele alles ta volitused kuni vabariiklike asutiste kindlakskujunemiseni ja sõja lõpuni. Alles siis, arvasid nad, võib ellu viia 1793. aasta demokraatliku konstitutsiooni. Kuid kodanlus hakkas 1794. a. suvel üha rohkem tundma revolutsioonilise valitsuse režiimi koormavana. Et aga robespjeristid olid selle kaitsejad, kandis ta oma vihavaenu režiimi vastu üle Robespierre'ile, Saint-Justile ja Couthonile — montanjaaride rühma juhtidele Konvendis. Robespierre märkas vaenulike voolude tugevnemist enda vastu mitte ainult Konvendis, vaid isegi oma otseses läheduses, Rahvapääste-komitees. Püüdes võitlusvahendeid tõhustada, viis ta läbi 22. preriaali seaduse revolutsioonilise kohtu ümberkorraldamise kohta. See seadus kaotas süüaluste ülekuulamise juurdluse ajal. Tunnistajate öeldiste puudumise korral võisid kohtunikud otsustada küsimuse ainult „sisemise veendumuse" alusel. Uue seaduse järgi tunnistati revolutsiooni vaenlasteks need, kes levitasid ebaõigeid kuuldusi, ja kõik need, kes „püüdsid luua tõkkeid revolutsiooni käigule ja takistada vabariigi kindlustamist". 22. preriaali seadus nuhtles kõiki süütegusid vabariigi vastu ainult ühe karistusega — surmaga. „Et isamaa vaenlasi hukata, on küllaldane nende isik kindlaks teha. On tarvilik mitte nende karistamine, vaid hävitamine," deklareeris Robespierre Konvendis tema poolt esitatud seaduse kaitseks.

Pärast selle seaduse väljakuulutamist omandas terror Prantsusmaal tolle aja kohta enneolematu iseloomu. 22. preriaalist 8. termidoorini (46 päeva jooksul) tegi revolutsiooniline tribunal ainult

278 õigeksmõistvat otsust ja saatis surma 1351 inimest, kuna revolutsioonilise tribunali asutamisest, s. o. 17. aprillist 1793, kuni II aasta 22. preriaalini, s. o. 14 kuu jooksul, oli hukatud 2607 inimest. Revolutsiooniline tribunal mõistis nüüd iga päev surma kümneid inimesi ja giljotiinile hakati ainuüksi Pariisis saatma terveid rühmi, mõnikord 50—60 inimest päevas.

Talupojad, saanud revolutsioonilt vabanemise feodaalsest survest, ei tahtnud leppida viljasaagi rekvireerimisega; töölised polnud rahul neid rõhuva robespjeristide poliitikaga; plebeilistel massidel linnades puudusid pärast hebertistide hävitamist väljavaated oma seisundi parandamiseks.

Hebertistide ja dantonistide hukk ja kogu robespjeristide poliitika nende jagamatu võimutsemise ajast alates kitsendasid, nagu juba tähendatud, jakobiinide vabariigi sotsiaalset baasi ja seadsid ähvarduse alla need rahvamasside demokraatlikud saavutised, mida nad tahtsid päästa ning kindlustada. Et neid säilitada, tuli revolutsioonil liikuda edasi ja ära märkida mingi lähim eesmärk, mis oleks olnud arusaadav ja kallis massidele. Kuid robespjeristid suutsid esitada ainult ühe loosungi — vabariigi päästmise ja kindlustamise; tema kindlustamises nägid nad revolutsiooni lõplikku eesmärki. Vantoosi dekreedid olid aga ainult riikliku heategevuse maskeeritud vormiks ega võinud lahendada viletsuse kaotamise probleemi, mille pärast olid võidelnud ja hukkunud revolutsioonis plebeilised massid. Pealegi laskis vantoosi dekreetide elluviimine end oodata. Mingeid koheseid reaalseid hüvesid ei andnud massidele ka Rahvusliku heategevuse raamat, mis asutati 5. preriaali seadusega. See seadus määras Pariisi nõrgajõulistele ja vigastele kerjustele igapäevase abiraha 15 sou suuruses; peale selle lubas ta riiklikku toetust kõigile elatanud, suure perekonnaga, haigeile isikuile. Kuid seda abi kavatses vabariik osutada massidele ainult tulevikus. Seega sattus Prantsuse kodanlik revolutsioon 1794. a. suvel ummikusse. Eeldused ta edasiseks arenemiseks puudusid. Prantsuse revolutsioonilise terrori „hiiglaslik luud" oli 1794. a. suveks hävitanud vana režiimi taastamise aktiivsed kaitsejad Prantsusmaa pinnal ja keegi — ei kodanlus, talupojad ega töölised — ei tahtnud enam tagasipöördumist vana juurde; kuid seevastu ei tahtnud kodanlus ka sankülottide jakobiinlikku vabariiki ja 1793. aasta demokraatlikku konstitutsiooni. Tema oli aga see klass, kes oli kõik saanud revolutsioonilt ja kes tuli aadlit asendama. Kuid ta ei julgenud siis veel avalikult vastandada oma poliitilist programmi robespjeristide programmile. Jakobiinide vabariik oli rahvamasside vaatekohalt isamaa sümboliks ja avalikku väljaastumist selle vastu võidi pidada reetmiseks. Seetõttu pidas kodanlus võitlust jakobiinide diktatuuri vastu mitte avalikult, vaid peene intriigi abil, kasutades selleks robespjeristide poliitikaga tekitatud vastuolusid ja võitlust, mis puhkes Robes-

pierre'i ja ta vastaste vahel mõlemas (Rahvapääste- ja Üldise Julgeoleku) komitees.

Rahvamasside demokraatlike saavutiste hävitamise teel olid takistuseks ees robespjeristid ja seepärast seadsid demokraatliku vabariigi vaenlased endile eesmärgiks nad võimult kõrvaldada. Jakobiinide juhtide — Robespierre'i, Saint-Justi, Couthoni — vastu asutati juba mai lõpul v a n d e n õ u. Vandenõulased püüdsid kõigepealt diskrediteerida Robespierre'i. Oma viimses Konvendi kõnes 8. termidooril jutustas Robespierre jakobiinide vabariigi vaenlaste taktikast, kes püüdsid veeretada tema peale kõik Rahvapääste-komitee ja Üldise Julgeoleku Komitee ebaõiglased teod, panid temale süüks kõik õnnetused ja julmused, mida tuli tarvitusele võtta isamaa päästmiseks. Tegelikult aga lakkas Robespierre varsti pärast 22. preriaali seaduse andmist Rahvapääste-komitee tööst osa võtmast halvaks muutunud vahekordade tõttu tema ja komitee teiste liikmete vahel. Juuni lõpuni olid vandenõulased sunnitud olema ettevaatlikud, sest kodanluse mitmesuguste rühmitiste orientatsioon polnud veel täiesti selgunud — Soo saadikute hulgas oli rohkesti Robespierre'i pooldajaid.

Juunis pidid toimuma otsustavad lahingud koalitsiooni ja Prantsusmaa vahel. P i t t i agaral kaasabil tõmbasid kõik Prantsusmaa vaenlased oma jõud pingule. Austria armee ülemjuhataja M a c k'i plaan seisis selles, et Prantsuse väed kõikjalt ümber piirata, olles nad surunud Põhjamere poole. Paljud Soo saadikud mõistsid, et säärased karastatud mehed, nagu „robespjeristid" Saint-Just ja Le Bas, võivad oma mõju ning autoriteediga etendada sõjaväes väga suurt osa võidu organiseerijaina; seepärast olid nad Robespierre'i poolt. 26. juunil saavutasid Prantsuse väed liiduvägede üle Belgias, F l e u r u s'i küla juures, hiilgava võidu. Võit Fleurus'i all andis Prantsusmaa kätte kogu Belgia ja määras võitluses revolutsioonilise Prantsusmaa ja esimese Euroopa kontrrevolutsioonilise koalitsiooni vahel tulemuse Prantsusmaa kasuks. Kodanlik revolutsioon oli saavutanud võidu kogu feodaalse Euroopa üle. Viimased rojalistide lootused monarhia taastamiseks välismaise interventsiooni abil pidid kokku varisema. Just seepärast muutusid pärast Fleurus'i demokraatliku vabariigi vaenlaste kallaletungid Robespierre'ile avameelselt aktiivseks.

Kodanlus hakkas agiteerima viibimatu rahu sõlmimise, revolutsioonilise valitsuse kukutamise ja revolutsioonilise terrori kaotamise eest. Küsimus, kas võib kaotada terrorit või mitte, muutus juuni lõpust alates ägeda võitluse objektiks Rahvapääste-komitees endas ja mõlema komitee vahel. Robespierre, Saint-Just ja Couthon pidasid terrori lõpetamist ja revolutsioonilise valitsuse likvideerimist enneaegseks.

„Mind paneb võpatama mõte, et revolutsiooni vaenlased, endised rojalismi jutlustajad, endised aadlikud, aga võib-olla ka emi-

grandid, on järsku teeseldult muutunud revolutsionäärideks ja hakanud teenima Üldise Julgeoleku Komitees eesmärgiga kätte maksta kodumaa sõpradele vabariigi tekkimise ja ta edusammude eest," kõneles Robespierre. Mitte kedagi täpselt nimetades, vaid ainult sellele osutades, et Üldise Julgeoleku Komitees ja Konvendis leidub kahtlasi ning autuid inimesi, sundis Robespierre kõiki oma vaenlasi tihedamalt koonduma ja tegi rahutuks paljud ausad inimesed, kes kartsid, et terror puudutab ka neid. Et Soosse hirmu sisendada ja sundida ta liikmeid endiga liituma, koostasid vandenõulased nende saadikute võltsitud nimestikud, kellega Robespierre tahtvat arveid õiendada. Nad suutsid paljud Konvendi saadikud niivõrra ära hirmutada, et need kartsid isegi kodu viibida. Juulis 1794 ühinesid Robespierre'i kukutamiseks aadlik Amar, kellel oli aastatulu 30 000, Vadier ja Voulant Üldise Julgeoleku Komiteest, kes kumbki olid iga päev saatnud giljotiinile kümneid inimesi, Billaud-Varenne ja Collot d'Herbois, kes kujutasid endist hebertismi jäänuseid Rahvapäästekomitees, müüdav ja julm Fouché, keda Lyoni rahvastik hirmuvärinaga meelde tuletas, dantonist Tallien, kes oli varastanud vabariiki, omastanud kirikult konfiskeeritud väärtasjad ja jätnud endast häbistava mälestuse Bordeaux's, müüdav Fréron, kelle nime nimetamine juba ajas tuloonlased vihale, Barras, Soo esindaja, põhimõttetu poliitik ja spekulant.

Juunis siirdus Soo lõplikult nende poolele; neid toetas kogu kodanlus, kes väga hästi taipas, et pärast Robespierre'i langemist kaob ka revolutsiooniline diktatuur. Teades, et Jakobiinide klubis neil ei õnnestu Robespierre'i autoriteeti kõigutada, otsustasid nad lüüa temaga lahingu Konvendis.

8. termidooril esines Robespierre Konvendis aruande- ja programmikõnega. See ei sisaldanud mingeid uusi seisukohti, mida Robespierre poleks enne seda väljendanud mitmel korral.

Ta hoiatas liiga suure rõõmu eest Prantsusmaa poolt liitlaste üle saavutatud võitude puhul ja osutas hädaohtudele, mis tema arvates ähvardasid kodumaad ja vabadust. Revolutsioonilise valitsuse püsimist pidas ta tarvilikuks. „Ilma revolutsioonilise valitsuseta ei saa vabariik kindlaks kujuneda ja mitmesugused kliked lämmatavad ta; kui ta aga satub roimarlikesse kätesse, muutub ta ise kontrrevolutsiooni tööriistaks." Kõneldes riigivõimu kuritarvitustest ja nende põhjusist, rõhutas Robespierre Üldise Julgeoleku Komiteele alluvate ametnikkude erakordset korruptsiooni. Lähemaid ülesandeid nägi Robespierre selles, et „valitsuse mehhanismi lihtsustada, vähendada ta ametnike arvutut hulka ja teostada ta ridade puhastamine". „Kantselei koosseis Üldise Julgeoleku Komitee juures asendada uuega, teostada komitee enda puhastamine ja alistada ta Rahvapääste-komiteele, kindlustada valitsusvõimu ühtsust Rahvuskonvendi juhtimisel" — säärane oli

tema programm, mille eesmärgiks oli anda julgeoleku tagatis rahvale, mitte aga tema vaenlastele. Robespierre'i ettepanekuis polnud mingeid Prantsuse vabariigi sotsiaalse reformimise projekte plebeiliste masside huvides, midagi säärast, mis oleks võinud Soo ära hirmutada.

Robespierre'i kõne veenis alguses tema lugupidamises Konvendi vastu. Ta avaldas suurt mõju: Konvent avaldas püsti tõustes kõnele tormist heakskiitu ja otsustas selle saata kõigile kommuunidele. Vandenõulased kohmetasid; näis, et kõik nende plaanid on kokku varisenud. Oma kõnes osutas Robespierre rahandusametkonna kuritarvitustele ja selle ametkonna juhile Cambon'ile. Cambon nõudis seletust, teda toetati, algasid vaidlused; Robespierre'ilt ja Couthonilt nõuti, et nad nimetaksid saadikud, keda nad Jakobiinide klubis olid süüdistanud kelmuses. Billaud-Varenne ja Collot d'Herbois suutsid läbi viia, et Robespierre'i kõne enne kommuunidele saatmist antaks kontrollimiseks komiteedele, ja Konvent tühistas oma endise otsuse. Istung, mis alul oli tõotanud säärast edu Robespierre'ile, tõi talle lõpuks kaotuse; enamik pöördus temast ära. Kuid seevastu korraldati Robespierre'ile Jakobiinide klubis, kui ta seal samal õhtul sama kõnet kordas, tormine ovatsioon. Collot d'Herbois'le ja Billaud-Varenne'ile ei antud sõna ja nad olid sunnitud vile ja hüüete „Vandenõulased giljotiinile!" saatel klubist lahkuma. Võidu tõttu jakobiinide juures rahunenud, ootas Robespierre julgesti järgmist päeva, olles veendunud, et suudab jälle Konvendi enamiku võita enda poole. Kuid oli juba möödas see aeg, mil Jakobiinide klubi otsused määrasid revolutsioonis võitlevate jõudude lahenduse. Reaalne jõud, sõjaväed, oli käsutada Üldise Julgeoleku Komiteel, kus leidus rohkesti vabariigi salajasi vaenlasi ja mille juhid moodustasid vandenõulaste peamise tuumiku. Teisel päeval nad ei andnud sõna Robespierre'ile ja sundisid Saint-Justi kohe ta kõne alguses vaikima. Üks Üldise Julgeoleku Komitee liikmeist esines nõudega Robespierre areteerida. Hetkeks jäi koosolek vaikseks — niivõrra üllatas kõiki see ettepanek. Kuid sellest haarasid kinni Tallien ja teised. Tallien tõmbas Robespierre'i tribüünilt maha ja vandenõulased saavutasid Konvendi kohese otsuse areteerida Robespierre, ta vend Robespierre Noorem, Couthon, Saint-Just, Le Bas. Kui sandarmid neid välja viisid, ütles Robespierre kibestunult: „Vabariik on hukkunud. On alanud röövlite riik." Peatselt areteeriti Hanriot, rahvuskaardi ülem.

Teada saanud sündmusist Konvendis, käskis Kommuun viibimata anda alarmi, lüüa hädakella, kutsus kokku sektsioonid ja kuulutas välja ülestõusu, mobiliseeris sektsioonide kanoniirid nende suurtükkidega. Jakobiinide klubi kuulutas oma istungid katkestamatuiks ja liitus Kommuuniga. Ülestõus Konvendi vastu kasvas iga tunniga. Igas sektsioonis asutati kodanlikud ja revo-

lutsioonilised komiteed; töölis- ja käsitöölissektsioonide komiteed andsid vande Kommuunile; Kommuun vabastas Hanriot' ja kõik areteeritud. Robespierre'i keeldus vangla väravavaht vastu võtmast ja Kommuuni poolt läkitatud isikud leidsid ta politseivalitsuses. Hanriot piiras oma suurtükkidega Konvendi ümber ja oli moment, mil Konvendi saadikud arvasid, et nad on mängu kaotanud. Kuid Robespierre'i kõhklemine ja ta keeldumine asuda juhtima ülestõusu Konvendi vastu läksid Kommuunile maksma mõned tunnid tegevusetust. Selle kasutasid Robespierre'i vaenlased ära. Konvent asutas Kaitsekomitee, pannes selle etteotsa Barras'. Kuna Kommuun viitis tegevusetult aega, püüdes veenda Robespierre'i asuda ülestõusu juhtimisele, koondas Barras kodanlikud sektsioonid ja kuulutas Kommuuni ning areteeritud väljaspool seadust olevaiks. Ta mehed võtsid tarvitusele vale, laimu, hirmutamise, et suurtükiväelasi ja sektsioonide kanoniire endi poole kallutada. Väga paljudele avaldas propaganda mõju, teised tüdisid tegevuseta seismisest ja vähehaaval läksid kõik laiali. Kui pärast kesköödd ja pärast seda, kui Robespierre oli nõustunud üleskutset sõjaväele alla kirjutama, Hanriot tuli välja suurtükiväelaste juurde, leidis ta väljaku tühjana. Ja alles siis otsustas Barras viia oma jõud Kommuuni juurde. Reetmise abil tungis üks sandarm tuppa, kus Kommuuni liikmed pidasid istungit, ja, sihtinud Robespierre'i pihta, tulistas, haavates Robespierre'i raskesti. Ta vend hüppas aknast välja ja sai rängalt vigastada; Le Bas lõpetas oma elu enesetapmisega; jalutu Couthon püüdis põgeneda, ta leiti poolsurnuna. Haavatud Robespierre'i käskis Barras viia Konventi ja seal veetis ta oma viimse öö, kannatades irvitusi ja solvamisi. Järgmisel päeval viidi nad kõik — surnud ja elavad — giljotiinile. Kogu pikal teel, mida mööda kulgesid vankrid, üüriti aknad välja muinasjutulise hinna eest: kodanlus, rõivastatud nagu pidupäeval, särades ning rõõmutsedes, täitis tänavad määratu hulgana, et nautida Robespierre'i hukku. Revolutsioon oli lõppenud.

Küsimus 9. termidoori põhjustest ja jakobiinide diktatuuri hukust tõmbab alati endale ajaloolaste tähelepanu. Mitmesugustesse suundadesse kuuluvad kodanlikud ajaloolased peavad jakobiinide diktatuuri Prantsuse revolutsiooni käigus juhuslikuks nähtuseks, võõrkehaks, millest revolutsioon pääses nimelt seepärast, et jakobiinide diktatuur ja rahvamasside demokraatlikud saavutised polnud, nagu nad ütlevad, orgaaniliselt seotud revolutsiooni ülesannetega.

„Kodanluse ajaloolased näevad jakobiinluses langust... Proletariaadi ajaloolased näevad jakobiinluses üht suurimat rõhutud klassi t õ u s u võitluses enda vabastamise eest[1].“ Jakobiinide võim kukutati siis, kui kodanlik revolutsioon oli täitnud kõik oma

[1] L e n i n, Teosed, XX k., lk. 556.

ülesanded. „Kodanlikul revolutsioonil oli vaid üks ülesanne — ära pühkida, kõrvale heita, purustada kõik endise ühiskonna kammitsad. Täites seda ülesannet, täidab iga kodanlik revolutsioon kõik, mis temalt nõutakse: ta tugevdab kapitalismi kasvamist [1].“ 1794. a. suvel oli tee kapitalismi arenemiseks Prantsusmaal vaba, aadlimonarhia taastamise hädaoht oli kõrvaldatud. Selleks, et rahvas võiks säilitada oma demokraatlikud saavutised, pidi revolutsioon liikuma edasi. Kuid eeldusi selleks, et kodanlik revolutsioon areneks edasi proletaarseks, siis veel ei olnud. Sellest tekkiski nõiaring, milles osutusid robespjeristid, kui nad seadsid endile eesmärgiks kindlustada Prantsusmaal demokraatlik vabariik, ei omanud aga seejuures vajalist tuge, ei teadnud isegi, missugusele klassile tugineda selle või teise abinõu läbiviimiseks. „Proletariaat, kes polnud veel eraldunud varatute inimeste üldisest massist, moodustas tol ajal ainult tulevase klassi loote ega olnud võimeline iseseisvaks poliitiliseks aktsiooniks [2].“ Talupojad, saanud revolutsioonilt vabanemise feodaalsest survest, polnud revolutsioonist enam mingis suhtes huvitatud; nad ei mõistnud veel, kui tähtis oli neile säilitada demokraatlik vabariik oma saavutiste kaitseks külas. Suurtootmist aga, „mis oleks koondanud vabrikuis ja tehaseis miljoneid töölisi [3]“, polnud samuti olemas.

Säärased on objektiivsed põhjused, mis tegid jakobiinide diktatuuri langemise paratamatuks. Robespjeristid aga nõrgestasid ise hebertistide hukkamisega revolutsionääride kaadreid ja nende vead kiirendasid jakobiinide diktatuuri langemist.

[1] Lenin, Teosed, XXII k., lk. 315.
[2] Marx ja Engels, Teosed, XIV k., lk. 260—261.
[3] Lenin, Teosed, XXIII k., lk. 280.

KOLMAS OSA.

PRANTSUSMAA JA TEISED EUROOPA RIIGID A-IL 1794—1815.

9. peatükk.

Termidoriaanlik konvent. Direktoorium.

Termidoriaanlik reaktsioon. 9. termidoori kontrrevolutsioonilisele pöördele järgnes Prantsusmaal poliitiline reaktsioon, mis on tuntud termidoriaanliku reaktsiooni nime all. See hõlmab Konvendi 15 viimase kuu tegevuse ajalugu — II aasta 9. termidoorist, s. o. 1794. aasta 27. juulist, kuni IV aasta 4. brümäärini, s. o. 1795. aasta 26. oktoobrini.

Pärast 9. termidoori saabunud reaktsioon väljendus selles, et Konvent vähehaaval hävitas rahva demokraatlikud saavutised. Juba Robespierre'i hukkamise päeval tundis reaktsiooniline kodanlus end seisukorra peremehena. Robespierre'i kukutanud blokk koosnes enamikus meestest, kes taotlesid revolutsioonile lõppu teha. Kuid selle koosseis polnud ühtlane. Varsti pärast 9. termidoori hakati eristama vasem- ja parempoolseid termidoriaane. Enamik neist kuulus parempoolsete hulka. Mõne aja kestel pidid parempoolsed — Tallien, Barras jt. — arvestama vasempoolseid — Billaud-Varenne'i, Collot d'Herbois'd — ja seetõttu teotses reaktsioon mõnda aega ettevaatlikult, vältides avameelselt reaktsioonilist poliitikat. Varjates end demokraatliku fraseoloogiaga, alustasid termidoriaanid oma tegevust jakobiinide diktatuuri riigiaparaadi lammutamisega ja kõigepealt Üldise Julgeoleku Komitee tähtsuse nõrgestamisega. Kohe pärast 9. termidoori tekkisid Pariisis, siis aga kogu maal Fréron'i poolt organiseeritud „kuldse nooruse" jõugud. Varustatud jämedate keppidega ja pistodadega, vallutasid nad tänava, tungisid kallale inimestele, kellel oli jakobiinide kuulsus, mõnikord peksid neid rängalt ja isegi tapsid neid. Robespierre'i vaenlased lubasid teda kukutades terrori kaotada. Tegelikult kõvenes terror pärast jakobiinide langemist, kuid see-

kord oli ta suunatud jakobiinide vastu. Termidoriaanid avasid vanglate väravad pärani ja hakkasid massiliselt vabastama Robespierre'i ajal vahistatud isikuid, kuid areteeritute arv oli pärast 9. termidoori veelgi kaunis suur.

Kohe pärast 9. termidoori hakkasid saabuma öördused isikute peale, kes olid töötanud koos Robespierre'iga, või nende peale, kes olid 1793. a. olnud sunnitud revolutsiooni ja kodumaa päästmise huvides rakendama terrorit.

Jakobiinide klubi tähendas termidoriaanidele tõsist hädaohtu. Ta asus nende suhtes opositsiooni ja nõudis, et Konvent taltsutaks „kuldset noorust", et täidetaks 1793. aasta 17. septembri seadust kahtlaste kohta ja et patrioote ei paigutataks vanglasse. Jakobiinide klubi opositsioon oli termidoriaanidele eriti hirmuäratav seetõttu, et see klubi oli ühenduses kõigi rahvaühingutega Prantsusmaal. Seepärast otsustas termidoriaanlik Konvent temaga lõpu teha. „Kas ei pea meie praegustes oludes kartma Jakobiinide klubi harunemist? Kas pole ohtlik vabadusele rahvaühing, mis istub koos Pariisis ja omab 44 000 haru provintsis?" küsis Konvendis parempoolne termidoriaan, tume tegelane-spekulant Tallien. Kuid enne Jakobiinide klubi sulgemist isoleerisid termidoriaanid ta teisest opositsioonilisest keskusest, mis oli asutatud 1794. a., Elektoraalsest klubist (Valijate klubi), kuhu kogunesid mõned puutumata jäänud tegelased „pööraste" ja hebertistide seast. 1794. a. võeti Konventi tagasi 76 žirondiini, saadikud, kes olid omal ajal protestinud 31. mai — 2. juuni revolutsiooni vastu. 1793. a. päästis Robespierre nende elu, kuid nad pöördusid Konventi tagasi kindla kavatsusega kätte maksta kõige eest, mis neil oli tulnud läbi elada. Žirondiinide tagasitulekuga sai reaktsioon nende näol endale innustajaid ja Jakobiinide klubi saatus oli otsustatud. Ta hävitamine toimus kahe võttega: esiteks anti dekreet rahvaühingute keelamise kohta, siis aga, 19. brümääril, otsustas Konvent sulgeda Jakobiinide klubi. Samal päeval rüüstasid „kuldse nooruse" jõugud klubi ja peksid läbi klubisse kogunenud jakobiinid, kellele kallaletung tuli ootamatuna. Nad ei säästnud isegi naisi. Samal päeval andsid Rahvapääste-komitee ja Üldise Julgeoleku Komitee käsu Jakobiinide klubi sulgemiseks. Pariisist levisid jakobiinide rüüsted üle kogu Prantsusmaa. Nad omandasid revolutsionääride tõelise hävitamise iseloomu. „Kuldse nooruse" jõugud tapsid ja piinasid inimesi tänavail nende väikesimagi kahtlustamise korral jakobinismis. Jakobiinide klubi rüüstamise päeval korraldasid kodanlikud sektsioonid ilutulestuse.

Varsti pärast Jakobiinide klubi hävitamist, 23. detsembril, tühistati maksimum. Maksimumi tühistamine muutis assignaadid päris väärtusetuks ja viis plebeilised massid katastroofilise seisundini. Pariisi varustamine viljaga halvenes järsult pärast 9. termidoori ja jälle muutusid lõpmata pikad leivasabad harilikuks näh-

tuseks. Komiteede agendid teatasid, et sabades kõnelnud naised tihti kibestunult, Robespierre'i ajal olnud asi parem. A. 1794 pani juba hämmastama terav vastuolu Pariisi rikaste sektsioonide elu ja töölisagulite elu vahel. Sotsiaalsete kontrastide teravus hakkas eriti silma torkama pärast 9. termidoori, mil varakaks muutunud inimesed lakkasid peitmast oma rikkust.

See uus ja vana kodanlus ei kartnud enam pärast 9. termidoori näidata oma rikkust. Kodanlik Pariis korraldas ühe balli teise järel ja uppus toredusse.

Saint-Antoine'i ja teised Pariisi eeslinnad, kus elasid töölised ja töötav rahvas, kannatasid kibedat nälga, sest termidoriaanid kui vabakaubanduse pooldajad ei saanud ega tahtnud tõsiselt hoolitseda pealinna rahvastiku varustamise eest leivaga. Aprillis 1795 jäi Pariis leivata. Politseiagentide ettekanded muutusid aina rohkem muret-tekitavaks: kord teatasid nad inimestest, kellel ei jätkunud leiba, kord sellest, et „töölised toovad avalikult kuuldavale teravaid ähvardusi; et naised kisendavad, ähvardades tappa endid ja oma lapsi, kellele neil pole anda mingit toitu; et naistöölised kindlalt kavatsevad minna Konventi leiba nõudma; et meeleheide vaheldub neil ähvardustega; et naised käivad mööda töökodasid, sunnivad sõbratare töölt lahkuma, kutsuvad koos Konventi minema". Vahekorrad termidoriaanide ja tööliste vahel muutusid teravalt vaenulikeks juba peatselt pärast 9. termidoori. Termidoriaanid areteerisid töölisi tühisemagi salakaebuse põhjal; oli küllalt, kui teatati, see või teine tööline kõnelnud, et Robespierre'i ajal olnud elu kergem, ja ta paigutati vanglasse.

Massid olid viidud meeleheiteni. 1. aprillil (12. *žerminaalil*) liikus suur rahvahulk termidoriaanliku Konvendi juurde. Ta tungis istungisaali ja nõudis: „Leiba! 1793. aasta konstitutsiooni! Areteeritud vabastada!" Kuid Konventi sisse tormanud massidel polnud ei juhte ega programmi. Aeg kulus, ja seni kui massid ähvardasid, nõudsid, palusid, hakati Konvendi juurde koondama sõjavägesid. Kogu kodanlik Pariis tõusis rahvamasside vastu. Töölised tõrjuti tagasi oma aguleisse, siis aga algasid areteerimised, asumisele saatmised, hukkamised. Kuid termidoriaanid mõistsid, et nad pole veel saavutanud täielikku võitu. Linnakehvistu kannatustele tunti kaasa sõjaväes. Pealegi nälgisid sõjaväed samuti. Termidoriaanid kartsid ülestõusu sõjaväes ja selle toetamist rahvamasside poolt. Rahva väljaastumist žerminaalis kujutas valitsus kui säärast, mille organiseerisid välisvaenlased ja aadlikud, kontrrevolutsionäärid. Nende kuulduste levitamine eraldas sõjaväe rahvamassidest. Siis hakkasid termidoriaanid töölisi relvitustama. „Kahtlasilt", kehvistult võeti relvad ära; „ustava meelsusega isikuile", s. o. omanikele, vastupidi, anti relvi. Billaud-Varenne, Collot d'Herbois ja teised saadeti kas Prantsusmaalt välja või jäädavalt asumisele.

Nüüd taipasid töölised erilise selgusega oma viga 9. termidooril, mil nad peaaegu midagi ette ei võtnud jakobiinliku diktatuuri päästmiseks. Töölised ja plebeilised massid Pariisi aguleis hakkasid valmistuma selleks, et astuda võitlusse termidoriaanidega. Aguleis mäletati, et kõik revolutsiooni võidud olid saavutatud nende — tööliste, kehvistu — poolt, nende verega ja nende arvutute ohvritega. „Rahvas ei luba, et ta tõrjutaks tagahoovi," kõneldi siis töölisaguleis. Neist ja paljudest teistest kõnelustest tõid politseiagendid pärast žerminaali ülestõusu alatasa teateid Konvendile.

Vahepeal muutus toitluse olukord aina raskemaks. Mai keskpaiku katkes peaaegu leiva andmine. Ööl vastu 20. maid levisid kuuldused, et leiba pagariäridesse enam ei tule. Samal ööl ilmusid Pariisis üleskutsed, mis õhutasid rahvast termidoriaanide võimu kukutamisele. Üleskutsed nõudsid leiba, 1793. aasta konstitutsiooni, areteeritute vabastamist. 20. mai (1. preriaali) varahommikul hakkas hädakella helin koguma rahvast. Ja jälle nagu žerminaaliski liikusid rahvamassid Konvendi juurde. Nende hulgas oli väga rohkesti naisi. Hulk tungis Konventi. Ta tappis ühe Konvendi liikme, kes püüdis teda takistada. Massid võtsid endi alla kõik läbikäigud, esitasid oma nõudmised Konvendile. Käputäis Konventi jäänud saadikuid-jakobiine tegi ettepaneku anda dekreet konstitutsiooni kehtimapaneku ja spekulatsiooni vastu võitlemise kohta. Näis, et liikumine oli seekord rohkem organiseeritud. Arvatavasti oli preriaalis olemas mingi organisatsioon, kes püüdis juhtida ülestõusu. Kuid ta teotses väga oskamatult. Ühtegi termidoriaanliku valitsuse liikmeist ei vahistatud. Ühtegi strateegilist punkti linnas ei okupeeritud. Ühtsat juhtivat keskust polnud olemas. Üksikud, killustatud, äpardunud katsed koondada jõude ei andnud mingeid tulemusi. Seepärast kordus preriaalis sama tragöödia, mis žerminaaliski. Kuna rahvas viljatult aega kulutas, koondati Konvendi juurde sõjaväed. Hilja õhtul andis ootamatu trummipõrin teada sellest, et Konvent on sõjavägedest piiratud. Alul püüdsid massid vastu seista, kui aga vägesid aina juurde saabus, algas põgenemine. On huvitav, et peaaegu kedagi ei areteeritud ja kõigile anti võimalus lahkuda. Nähtavasti polnud termidoriaanid veel kindlad oma jõudude ülekaalus. 2. ja 3. preriaalil toimusid Pariisis kogunemised, kokkupõrked sõjavägedega. Olukord püsis rahutuna ja ebamäärasena. Ja ainult 4-ndal, mil Konvent oli Pariisi alla kokku tõmmanud suured sõjajõud, julgesid termidoriaanid Saint-Antoine'i eeslinna rahvastikult relvad ära korjata. Mõned tööliste käes olevad suurtükid ei suutnud vastu panna valitsuse tugevale suurtükiväele. Päeva lõpuks oli kõik lõppenud: töölised said lüüa, Saint-Antoine'i eeslinnas algas võitjate arveteõiendamine, järgmistel päevadel aga tervitas

kogu omanike Prantsusmaa arvutuis aadressides Konventi kui enda päästjat.

Pärast rahvamasside väljaastumist preriaalis jooksis kodanluse poolt organiseeritud terrori tõttu Prantsuse töölisklass verest tühjaks; terror hävitas parimad prantsuse rahva esindajad. Termidoriaanide raev langes ka viimaseile jakobiinidest saadikuile Konvendis. Nad astusid 1. preriaalil rahva kasuks välja ja seepärast mõisteti nad surma. See viiest mehest koosnev salgake jakobiine lõpetas, kui neid viidi hukkamisele, oma elu enesetapmisega põueoda abil, mis anti ühelt teisele edasi. Pärast äpardumist preriaalis said prantsuse rahvamassid lõplikult lüüa. Nende häält polnud enam kuulda, nende huve lakkas võitnud kodanlus arvestamast. Liiga hilja said massid teadlikuks selles, kelle nad tol päeval, mil jakobiinid kukutati, olid kaotanud.

Žerminaali- ja preriaali-ülestõus langesid ühte rahu sõlmimisega Prantsusmaa ja Preisi vahel. Esialgsed rahuläbirääkimised algasid juba Robespierre'i ajal, mil Preisi kuningas Friedrich Wilhelm II jõudis otsusele, et oma osavõtu tõttu sõjast Prantsusmaa vastu ta võib kaotada Poola. Preisi, kes teisel Poola jagamisel oli enda arvates vähe saanud, otsustas end mitte petta lasta Poola kavatsetaval kolmandal jagamisel. Ta jälgis pineva tähelepanuga sündmusi Poolas, ja kui Katariina II saatis suure sõjaväe Kościuszko ülestõusu mahasurumiseks, pidas Friedrich Wilhelm tarvilikuks lõpetada sõda Prantsusmaaga, et oleks võimalik Poola asjadesse vahele segada. 1794. a. lõpul algasid rahuläbirääkimised Preisi ja Prantsusmaa vahel Preisi initsiatiivil uuesti ja 16. žerminaalil III aastal (5. aprillil 1795) sõlmiti Baselis mõlema maa vahel rahu. Baseli rahu tunnistas Reini vasaku kalda loomulikuks piiriks Prantsus- ja Saksamaa vahel. Preisi tunnustas Prantsusmaa vallutusi Belgias ja Madalmaades ja kohustus tema vastu mitte mingit vaenulikku tegevust ette võtma. Põhja-Saksamaa piirati demarkatsiooniliiniga ja ta kohustus Preisi kuninga vastutusel säilitama erapooletust. Viimane kohustus oli väga tähtis Prantsuse vabariigile ja oli suunatud Inglismaa vastu, kes püüdis tõmmata sõtta Prantsusmaa vastu põhjapoolsed vürstkonnad ja peale selle Taani, Rootsi ning Norra. Baseli rahu sõlmimisega tunnustas Preisi revolutsiooni võitu. Prantsusmaa prestiiž ja võimsus Euroopas olid 1795. a. väga suured. Termidoriaanid lõikasid võidu vilja, mida rahvamassid varemini jakobiinide juhtimisel olid ette valmistanud. Termidoriaanide seisund kindlustus pärast Baseli rahu sõlmimist suurel määral. Mitmesugustest rühmitistest nende hulgas tugevnesid äärmised parempoolsed, kes pidasid võimalikuks võitluse lõpetamist rojalistidega konstitutsioonilise monarhia rajamise otstarbel. Lähenemine rojalistide ja termidoriaanide vahel algas kohe pärast 9. termidoori. Rojalistid-emigrandid hakkasid Prantsusmaale tagasi pöörduma. Nad pidasid avalikku võitlust

vabariigi vastu ja keegi ei kiusanud neid selle eest taga. Valitsevais termidoriaanide ringkonnis koheldi neid kui omi inimesi. 1795. a. kevadel lootsid rojalistid Tallien'ile ja soovitasid teda kui meest, kes taotleb monarhia taastamist. Järelikult tekitas termidoriaanide poliitika jälle Prantsusmaal revolutsioonieelse režiimi taastamise hädaohu, mis näis jakobiinide poolt kõrvaldatud olevat. Kuid olles valmis rojalistidega koos töötama ja neile lähenema, tahtsid termidoriaanid siiski rajada piiratud monarhiat ja säilitada kõik kodanluse saavutised. Rojalistid aga polnud päri mingisuguste mööndustega ja teatasid avalikult, et nad nõuavad absoluutse monarhia taastamist. Pärast žerminaali- ja preriaali-ülestõusu mahasurumist hakkasid rojalistid ilmutama veel suuremat aktiivsust võitluses vabariigi vastu. Rahvamassid olid löödud, neid ei tulnud vabariigi vaenlastel enam karta. Rojalistid otsustasid inglaste abiga Konvendi laiali ajada ja absoluutse monarhia taastada. 1795. a. suvel tuli mõni tuhat emigranti Inglise laevastiku kaitse all Quiberoni poolsaarel maale. Inglased tõid neile rohkesti sõjamoona ja siit pidid emigrandid edasi liikuma, et ühineda vandeelastega, kes olid jälle tugevamaks muutunud pärast jakobiinide diktatuuri langemist. Kuid Konvendi väed ning laevastik sulgesid emigrandid Quiberonil nagu hiirelõksu ja rojalistide katse taastada inglaste abil monarhia nurjus. Siis hakkasid nad valmistama jõude Konvendi kukutamiseks Prantsusmaal endal.

Maabumine Quiberonil tugevdas mõningate termidoriaanlike rühmade vabariiklikke meeleolusid. Et kodanlikku vabariiki Prantsusmaal kindlustada, töötas Konvent välja uue konstitutsiooni, mis kaotas üldise valimisõiguse, pani kehtima väga kõrge tsensuse, lõi kahekoja-süsteemi ja seadusandlikest organeist peaaegu sõltumatu täitva võimu — direktooriumi; viimane koosnes viiest isikust ja oli varustatud laialdaste volitustega. Uus konstitutsioon (III aasta konstitutsioon) kõrvaldas rahvamassid täielikult osavõtust maa poliitilisest elust; ta saatis rahva „lõplikult erru". Võtnud vastu konstitutsiooni, otsustas Konvent, et kaks kolmandikku Konvendi liikmeist jäävad Direktooriumi seadusandlikesse organeisse. See otsus oli ajendiks rojalistide ülestõusule. Uue konstitutsiooni vastu nad ei vaielnud lootuses, et see avab tee monarhiale. Kuid nad ei tahtnud, et uutel valimistel Konvendi liikmed uuesti valitaks. 12. vandemjääril (4. oktoobril) alustasid rojalistid ülestõusu. Rojalistlikud sektsioonid saatsid Konvendi vastu välja suurtükiväe, rohkesti sõjalisi spetsialiste ja kaunis suured relvastatud jõud. Konvendi seisund osutus äärmiselt raskeks. Nagu 9. termidoori päevalgi nimetati Barras Konvendi vägede juhatajaks. Kuid Barras polnud väljapaistev sõjaväelane. Tal oli vaja kindralit sõjaliste operatsioonide juhtimiseks mässajate vastu ja talle meenus noor erukindral Napoleon Bona-

parte, kelle termidoriaanid olid kõrvaldanud ametist ta läheduse tõttu Robespierre Nooremale.

Barras otsis 13. vandemjääril üles Bonaparte'i, kes elas Pariisis ja viibis kaunis kitsais ainelistes tingimustes. Ta andis sõjaväed tema juhatada ja Napoleon purustas mässulised rojalistlikud sektsioonid. Saavutanud võidu rojalistide üle, suhtus Konvent neisse väga liberaalselt. Konvendis endas oli rojalistidel palju pooldajaid ja nende lüüasaamine vandemjääris ei võtnud neilt lootusi monarhia taastamiseks Prantsusmaal.

26. oktoobril 1795 lõpetas Konvent oma tegevuse. Ta viimasel istungil kuulutas eesistuja: „Rahvuskonvent deklareerib, et tema missioon on täidetud ja et tema sessioon on lõppenud." Ajaloo näitelavalt lahkus mitte see Konvent, kes oli jakobiinide diktatuuri ajal vapustanud troone, õhutanud rahvaid võitlusele nende rõhujate vastu, määranud uusi maailma-ajaloo teid, vaid termidoriaanlik Konvent, „uusrikaste" Konvent. Ta lahkus märkamatult Prantsusmaa poliitilisest elust.

Pärast 9. termidoori Prantsusmaal toimunud sündmused illustreerivad eriti näitlikult proletaarse revolutsiooni põhimist erinevust kodanlikust revolutsioonist. Seltsimees Stalin on need erinevused kokku võtnud järgmises viies punktis:

„1) Kodanlik revolutsioon algab tavaliselt siis, kui on olemas kapitalistliku elulaadi enam-vähem valminud vormid, mis on kasvanud ja küpsenud veel enne avalikku revolutsiooni feodaalse ühiskonna rüpes, kuna proletaarne revolutsioon algab siis, kui sotsialistliku elulaadi valminud vormid puuduvad või peaaegu puuduvad.

2) Kodanliku revolutsiooni põhimine ülesanne seisab selles, et haarata võim ja viia ta vastavusse olemasoleva kodanliku ökonoomikaga, kuna proletaarse revolutsiooni põhimine ülesanne seisab selles, et võimu haaramise järel üles ehitada uus, sotsialistlik ökonoomika.

3) Kodanlik revolutsioon l õ p e b harilikult võimu haaramisega, kuna proletaarsele revolutsioonile on võimu haaramine ainult revolutsiooni a l g u s e k s, kusjuures võimu kasutatakse kui hooba vana ökonoomika ümberkorraldamiseks ja uue organiseerimiseks.

4) Kodanlik revolutsioon piirdub sellega, et võimul asendub üks ekspluataatorlik grupp teisega, ... kuna proletaarne revolutsioon kõrvaldab võimult kõik ja igasugused ekspluataatorlikud grupid ja annab võimu kõigi töötajate ja ekspluateeritavate juhile, proletaarlaste klassile ...

5) Kodanlik revolutsioon ei suuda töötavate ja ekspluateeritavate masside miljoneid ühendada kodanluse ümber mingiks kestvamaks perioodiks just seepärast, et nad on töötajad ja ekspluateeritavad, kuna proletaarne revolutsioon suudab ja peab seostama neid proletariaadiga kestvaks liiduks nimelt kui töötajaid ja ekspluа-

teeritavaid, kui ta tahab täita oma põhimise ülesande — kindlustada proletariaadi võim ja üles ehitada uus sotsialistlik ökonoomika[1]."

Prantsuse XVIII saj. lõpu kodanlikku revolutsiooni nimetatakse sageli klassikaliseks kodanlikuks revolutsiooniks. Teistest Euroopa kodanlikest revolutsioonidest erinevalt hävitas revolutsioon Prantsusmaal, kui jakobiinid olid võimul, lõplikult feodaalse korra jäänused ja puhastas tee kapitalismi arenguks riigis. Rahvamasside osavõtmine revolutsioonist oma nõudmistega avaldus mitte ainult revolutsiooni otseseis tulemusis. Prantsuse kodanliku revolutsiooni rahvalik iseloom jättis endast maale tugevad demokraatlikud traditsioonid ja need on vajutanud oma pitseri kogu Prantsuse ajaloole kuni meie päevadeni.

Alamkihid on isegi neil lühikestel perioodidel, mil neile ajaloos on avanenud võimalus asuda kodanlike revolutsioonide etteotsa, alati „avaldanud otsustavat mõju sellele, missuguse demokratismi astme on saavutanud maa järgnevail nõndanimetatud rahuliku arenemise kümnendeil... Iga kapitalistlik maa elab üle kodanlike revolutsioonide ajajärgu, mil kujuneb see- või teissugune demokratismi aste... üldiselt „alamkihtide", eri proletariaadi iseseisvuse, sõltumatuse, vabadusearmastuse ja algatusvõime aste, see- või teissugune traditsioon kogu riiklikus ja ühiskondlikus elus. Milline on see demokratismi aste ja see traditsioon, sõltub nimelt sellest, kas kuulub otsustavail momentidel hegemoonia kodanlusele või tema antipoodile[2]."

„Uusrikaste" võimutsemine. 26. oktoobril 1795 (4. brümääril IV aastal) läks Konvent laiali, loovutades oma koha Seadusandlikule Korpusele, mis oli valitud III aasta konstitutsiooni alusel. 250 Seadusandliku Korpuse liiget, mitte alla 40 aasta vanad, moodustasid Vanemate Nõukogu, ülejäänud saadikud moodustasid Viiesaja Nõukogu. Enamik nõukogude liikmeid kuulus minevikus termidoriaanlikku Konventi. Mõlemad kojad valisid uue, viiest mehest koosneva valitsuse, mis kandis Täitevdirektooriumi nime. Selle koosseisu pääsesid La Revellière-Lépeaux, Reubell, Letourneur, Barras ja Carnot. Direktooriumi presidendiks sai Barras.

Direktooriumi režiim nagu ka termidoriaanliku Konvendi oma oli uue, spekulantliku kodanluse võimutsemise poliitiliseks vormiks. Direktooriumi lipu all valitses maad kodanlus, kes oli rikastunud sõjaväe varustamisega, maa- ja toiduainete-spekulatsiooniga.

See uus kodanlus, kes oli ühiskonnas tooniandev ja uhkeldas oma rikkusega, püüdis vana aristokraatiat üle trumbata oma karjuva toreduse ja lodevusega. Nautimiskirg, mis oli haaranud varakad klassid pärast 9. termidoori, määras kõik: lavateoste sisu ja

---

[1] Stalin, Leninismi küsimused, 10. tr., lk. 108.
[2] Lenin, Teosed, XV k., lk. 196.

isegi naiste moodide iseloomu — „antiikse" lõikega rõivad, mis vaevalt katsid keha. Valitsuse juht Barras, müüdav poliitik, hasartmängija ja avantürist, oli kodanliku vabariigi uute peremeeste iseloomulik esindaja.

Iseloomustades revolutsiooni sotsiaalseid ja majanduslikke tulemusi, kirjutas Marx, et „alles Direktooriumi valitsuse ajal pääseb hoogsalt esile ja hakkab allikana keema kodanliku ühiskonna tõeline elu. Kaubanduslike ettevõtete palavik, rikastumiskirg, joobumine uuest kodanlikust elust, milles esimeste sammude astumisel nautimine omandab häbitu, kergemeelse, frivoolse ning uimastava ilme; tõeliselt ratsionaalse kasutamisviisi rakendamine Prantsusmaa maade suhtes, mille feodaalse tükeldamise oli purustanud revolutsiooni vasar ja mida nüüd arvutud uued omanikud hakkasid palavikulise agarusega igakülgselt harima; vabanenud tööstuse esimesed liigutused — kõik need olid äsjasündinud kodanliku ühiskonna üksikud elujõulised sümptoomid" [1].

Suurkodanluse ja jõuka talupoegkonna tippude rikastumine toimus rööbiti rahva alamkihtide sügava vaesumisega. Majandusliku kriisi tagajärjel, mis oli päritud termidoriaanliku reaktsiooni ajajärgust, olid massid määratud poolnälgivale eksisteerimisele. Paberassignaatide kurss langes katastroofiliselt: 1795. a. oktoobris anti 10 livre'i paberassignaatide eest 1 livre 19 sou'd metallis, 1. novembri paiku anti 100 livre'i paberassignaatide eest 16 sou'd, 1796. a. 1. jaanuari paiku — 8 sou'd. 1790. ja 1795. a. vahelisel ajajärgul tõusis enamik kaupu hinnas 25—30 korda, kehvistu toitumise põhiaine — leib — aga isegi 117½ korda. Töölise keskmine päevatasu oli 100—120 livre'it assignaatides, kuna nael leiba maksis 50—55 livre'it, nael liha — 120 livre'it.

Babeuf'i vandenõu (1796. a.). Meeleheitlik seisund, milles osutus nüüd linnakehvistu ja eriti töölismass, põhjustas rahulolematuse kasvamise Pariisi rahvakvartaalides. Politsei aruanded on täis märkusi selle rahulolematuse kohta. „Muud ei kuulegi, kui Robespierre'i aegade tagakahetsemist," kõlas üks neist aruandeist, „kõneldakse tema ajal valitsenud küllusest ja praeguse valitsuse aegsest viletsusest."

Selles olukorras, mil kasvas masside rahulolematus Direktooriumi režiimiga, tekkis revolutsiooniline vandenõu, mille etteotsa asus Babeuf.

Gracchus Babeuf (ta tõeline eesnimi oli François Noël) sündis 1760. a. väikekodanlikus provintsiperekonnas. 14-aastasena lahkus Babeuf isamajast ja hakkas töötama maamõõtjana, hiljemini feodistina. Ta kohustuste hulka kuulus aadlimõisade nimistute ja senjöriaalõiguste loendite koostamine. Kuid see elukutse polnud

[1] Marx ja Engels, Teosed, III k., lk. 151.

meele järgi Babeuf'ile, kes varsti oli haaratud hõõguvast vihavaenust feodalismi, aristokraatia vastu. Kohe esimestel revolutsioonipäevadel liitus Babeuf, võtnud endale Vana-Rooma tribuuni Gaius Gracchus'e nime, vaimustunult revolutsiooniga. Septembris 1794 hakkas Babeuf välja andma ajalehte „Liberté de la presse", mille ta siis ümber nimetas „Tribun du peuple'iks" („Rahvatribuun"). See ajaleht muutus peatselt üheks demokraatliku opositsiooni radikaalseimaks organiks. 7. veebruaril 1795 areteeriti Babeuf, süüdistatuna ülestõusu ja Konvendi laialisaatmise õhutamises. „Tribun du peuple" suleti. Babeuf viibis vanglas oktoobrini ja vabastati alles pärast seda, kui termidoriaanliku Konvendi ninamehed kaldusid 13. vandemjääri rojalistliku ülestõusu mõjul vasemale poole.

6. novembril hakkas „Tribun du peuple" uuesti ilmuma ja jätkas ilmumist 1796. a. märtsini. Selleks ajaks moodustus Pariisis Babeufi juhtimisel salajane revolutsiooniline „V õ r d s e t e ü h i n g", kes seadis oma eesmärgiks korraldada rahva ülestõus Direktooriumi valitsuse kukutamiseks. Babuvistid arendasid laialdast agitatsiooni töölisaguleis ja Pariisi garnisoni sõdurite keskel.

Sel ajal kujunes lõplikult ka Babeufi õpetus. Selle keskseks osaks oli õpetus v õ r d s u s e s t, faktilisest võrdsusest, mis pidi olema eraomandi instituudi kaotamise tulemuseks. Agitatsioonilise lendlehe „Babeufi doktriini esitus" tähtsamad punktid on järgmised: „1) Loodus on andnud igale inimesele võrdse õiguse kõigi hüvede kasutamiseks. 2) Iga ühiskonna eesmärgiks on seda võrdsust kaitseda... 3) Loodus on pannud igale inimesele kohustuse töötada; keegi ei või tööst kõrvale hoiduda, ilma et ta sellega roima korda ei saadaks. 4) Töö ja nauding peavad olema ühised. 5) Keegi ei või, ilma sellega roima korda saatmata, omastada ainuüksi enda omandiks maa ja tööstuse saadusi... 7) Tõelises ühiskonnas ei tohi olla ei rikkaid ega vaeseid. 8) Rikkad, kes ei taha loobuda oma ülejääkidest varatute kasuks, on rahvavaenlased. 10) Revolutsiooni eesmärgiks on kaotada ebavõrdsus ja taastada üldine õnn. 11) Revolutsioon pole veel lõppenud, sest rikkad haaravad endale kõiki hüvesid ja kasutavad ainuüksi võimu, kuna vaesed töötavad kui tõelised orjad, virelevad viletsuses ega oma riigis mingit tähtsust."

Sotsiaalsete abinõude programmis läks Babeuf tublisti kaugemale jakobiinidest ja isegi „pööraseist", väike-eraomandi kaitsejaist. B a b e u f o n k o m m u n i s t. Tema väljatöötatud „majandusliku dekreedi projekti" 1. paragraaf kõlas järgmiselt: „Vabariigis asutatakse suur rahvuslik kommuun." Sellesse kommuuni antakse üle müümata rahvusvarandused, revolutsiooni vaenlasilt konfiskeeritud varandused, omanike poolt harimata jäetud maad jne. Kommuuni liikmeks võib olla iga prantslane, seejuures ka rikas, kui ta enne loobub kommuuni kasuks kogu talle kuuluvast varandusest ja kohustub pühendama kommuunile täielikult oma isiksuse

ja töö. Pärandamisõigus tühistatakse. Kogu kommuuni majandamist teostatakse kõigi ta liikmete ühisel jõul. Töö on kohustuslik kõigile, välja arvatud invaliidid ja 60 aastat vanaks saanud raugad. Kommuun tagab igale oma liikmele elamu, rõivad töö ja vaba aja jaoks, kütte, valgustuse, toitmise, arstiabi. Kommuunis pannakse kehtima rangeim tarbimiskommunism (kuni kõigi liikmete kohustusliku osavõtmiseni ühiskondlikest söömaaegadest). Hüviste väljajagamine toimub ühiskondlikest magasinidest, kuhu tulevad kokku kommuuni liikmete töösaadused. „Võrdsete vabariigi" kõrgeim administratsioon koostab iga ringkonna jaoks tööde ulatuse ja iseloomu plaani; majanduslik vahetus teiste riikidega toimub väliskaubanduse monopoli alusel. Rahvuslik võlg annulleeritakse, kuid välisvõlgade tasumine jätkub. Raha valmistamine lõpetatakse.

Säärased olid babuvistide majanduslikud projektid. Need projektid on läbi viidud kommunismi, kuid primitiivse, võrdsustava ja peamiselt agraarse kommunismi vaimus. Babeufi poliitiline programm nägi ette kogu vabariigi rahvastiku jaotamise „kodanikeks" ja „välismaalasiks". Kodanike kategooriasse arvati ainult töötajad, ainult üldkasuliku, kas füüsilise või vaimse tööga tegelevad isikud (muide nõuti vaimsel alal töötajailt erilisi teadiseid nende töö kasulikkuse kohta). Kõik poliitilised õigused kuulusid ainult töötajaile. Varakaisse klassidesse kuuluvad isikud ehk teisiti „välismaalased" olid jäetud ilma õigusest osa võtta poliitilisest elust, külastada ühiskondlikke koosolekuid, kanda relvi; neid käsitati kui sotsiaalselt ohtlikke elemente ja neid võis paigutada erilistesse paranduslaagreisse.

Seega pidi uus riiklik korraldus, mille teostamist taotles Babeuf, kujutama omapärast t ö ö t a j a t e d i k t a t u u r i. Kuid kommunismi teostamist ei seostanud babuvistid proletariaadi klassivõitlusega, millest neil oli väga ebamäärane kujutlus, sest nad ei läinud kaugemale rikaste ja vaeste vastandamisest. Esimeseks sammuks pidi uuel revolutsioonilisel võimul, mis babuvistide projektides kannab Insurrektsiooni-komitee (s. o. ülestõusu juhtimise komitee) nime, olema 1793. aasta demokraatliku konstitutsiooni taastamine, uue konvendi kokkukutsumine ja rea praktiliste abinõude läbiviimine töötajate materiaalse seisundi parandamiseks (maksuta leivajagamine kehvikuile, nende ümberpaigutamine rikaste majadesse, kõigi vajajate tasuta varustamine rõivastega jne.).

Babeufi liikumine nurjus. 10. mail 1796 areteeriti Babeuf ja mõned teised vandenõu juhid salaühingu liikme, ohvitser Grisel'i öördusel; viimane reetis politseile kogu babuvistide organisatsiooni. Katsed ülestõusu alustada ja Babeuf vanglast vabastada ei õnnestunud: Pariisi rahvaagulite revolutsiooniline aktiivsus oli murtud juba ammu enne seda, mais 1795, pärast preriaali-ülestõusu likvideerimist. Äpardunud ülestõusu-katse, mis kohe summutati, toimus ainult 9. septembril 1796 Grenelle'i sõjaväelaagris (Pariisi

juures). 27. mail 1797 mõisteti Babeuf koos ühe oma lähema võitluskaaslasega Darthé'ga surma. Nad tegid katset tappa end veidi aega enne hukkamist. Nad hukati 28. mail. Seitse teist vandenõulast mõisteti asumisele. Nende hulgas oli Buonarroti, kes avaldas hiljemini (1828. a.) raamatu „Võrdsete vandenõu" kohta; see teos etendas suurt osa babuvismi revolutsioonilis-kommunistliku traditsiooni säilitamisel.

Kuigi Babeufi liikumine jäi kitsaks vandenõuks, ei muutunud massiliikumiseks ja lõppes õnnetult, on ta maailma-ajalooline tähtsus väga suur. „Revolutsiooniline liikumine," kirjutas 1845. a. Marx, „mis algas 1789. a. „Sotsiaalses ringis" (üks tolle aja kõige vasempoolsemaid klubisid. — *Toim.*), millel ta teekonna keskmises osas olid peaesindajaiks Leclerc ja Roux („pöörased". — *Toim.*) ja mis lõpuks sai ajutiselt kaotuse osaliseks koos Babeufi vandenõuga, — see liikumine kutsus ellu kommunistliku idee, mis pärast 1830. a. revolutsiooni Prantsusmaal uuesti esile tõsteti Babeufi sõbra Buonarroti poolt. See idee, järjekindlalt töödelduna, ongi idee uuest maailmakorrast[1]," s. o. kommunismist. „Kommunistlikus manifestis" on Babeufi õpetus paigutatud „kirjanduse hulka, mis kõigis uueaja suurtes revolutsioonides on väljendanud proletariaadi nõudmisi[2]". Kuid samas rõhutab Marx ka muud, nimelt babuvismi utopistlikku, jämedalt võrdsustavat iseloomu, mis on seletatav tolle aja töölisklassi ebaküpsusega.

Sõja käik 1796.—1797. a. Itaalias ja Saksamaal. Campoformio rahu. Vahepeal jätkas Inglismaa poolt juhitav koalitsioon võitlust vabariikliku Prantsusmaa vastu. Sõda peeti üheaegselt Saksamaal ja Itaalias. 1796. a. aprilli alguses läks armee, kellele oli määratud teotseda Itaalias, üle Alpide. Seda armeed juhatas noor kindral Bonaparte; viimane oli selle koha saanud tänu oma lähedusele Barras'le, keda ta aitas 13. vandemjääril rojalistlikku ülestõusu maha suruda. Saanud oma käsutusse täiesti desorganiseeritud väed, lõi Bonaparte neis kiiresti korra. Kuue päevaga saavutas ta kuus võitu ja sundis juba 28. aprillil Sardiinia kuninga Viktor Amadeus'e lahkuma koalitsioonist ning loovutama Prantsusmaale rea kindlusi ja territooriume.

Löönud itaallasi, asus Bonaparte austerlaste kallale. Reas suuris lahinguis — Lodi (10. mail), Castiglione (5. augustil), Arcole (15.—17. novembril), Rivoli (14.—15. jaanuaril) juures — said Austria väed prantslastelt hävitavalt lüüa. Itaalia riigid sõlmisid üksteise järel rahu Prantsusmaaga. 19. veebruaril 1797 kirjutati alla rahu paavst Pius VI-ga, kes loobus oma valduste kaunis suurest osast ja maksis 30 miljonit franki kontributsiooni.

[1] Marx ja Engels, Teosed, III k., lk. 147.
[2] Seals., V k., lk. 509.

Määratu suured kontributsioonid pandi peale ka teistele Itaalia valitsejaile.

Teistel rinnetel käis sõjategevus vahelduva eduga. 1796. a. juuni alguses siirdus Maas'i armee, mida juhatas kindral Jourdan, Reini paremale kaldale, pidi aga varsti Austria vägede survel tagasi tõmbuma. Kuid Jourdan'i operatsioonid kallutasid austerlaste tähelepanu kõrvale ja andsid kindral Moreau juhatusel olevale Reini armeele võimaluse siirduda juuni lõpul Reini paremale kaldale. Siiski olid mõlemad Prantsuse armeed pärast ajutist edu sunnitud 1796. a. sügiseks tagasi tõmbuma kogu Saksamaalt.

1796. a. detsembris Iirimaale teostatud ekspeditsioon lõppes täieliku nurjumisega. Ekspeditsiooni juhatas kindral Hoche. Torm takistas Prantsuse laevadel läheneda Iirimaa rannikule ja saata maale dessanti, kes pidi iirlasi aitama alustada ülestõusu Inglismaa vastu.

Seevastu saavutasid Prantsuse väed sõjateatri peamisel alal — Põhja-Itaalias — Bonaparte'i juhtimisel ühe võidu teise järel. 2. veebruaril 1797 vallutati Mantua kindlus. Itaalia oli nüüd Austria vägedest täiesti puhastatud.

Bonaparte liikus edasi, ületas Alpid ja suundus Viini poole. Teade ähvardava vaenlase lähenemisest sisendas suurt hirmu Viini valitsevaile ringkonnile. Otsustati loobuda edasisest võitlusest ja alustada rahuläbirääkimisi. 18. aprillil kirjutati Leobenis eelrahu alla. Lõplik rahu Prantsusmaa ja Austria vahel sõlmiti 17. oktoobril Campoformio linnas. Selle rahu tingimuste järgi pidi keisririik tunnustama Prantsusmaa 1795.—1797. a. vallutusi, loobuma Belgiast, Reini vasakust kaldast ja Lombardiast, sai aga seevastu Veneetsia, mis oli enne seda olnud iseseisev vabariik, samuti Istria ja Dalmaatsia.

1793. a. Prantsusmaa vastu organiseeritud koalitsioon varises nüüd lõplikult kokku. Ainuüksi Inglismaa jätkas võitlust ja valmistas pinda uueks koalitsiooniks.

18. früktidoori riigipööre. Teine Direktoorium (septembrist 1797 juunini 1799). Üheaegselt võitlusega välisvaenlaste vastu tuli Prantsuse vabariigil võidelda sisemaiste monarhistlike vandenõudega, mida inspireerisid piiri tagant prantsuse emigrandid ja välisriigid. 1796. a. märtsi lõpuks oli Vendée kontrrevolutsiooniline mäss, mis oli alanud kolm aastat varemini, lõpuks summutatud kindral Hoche'i vägede poolt; vandeelaste vangistatud juhid Stofflet ja Charette hukati. Babeufi vandenõu ja mäss Grenelle'i laagris tugevdasid reaktsioonilisi meeleolusid varakais klassides; see avalduski Seadusandliku Korpuse teise kolmandiku valimistel, mis toimusid 1797. a. kevadel. 216 Konvendi väljalangenud liikmest valiti tagasi ainult 13. Uuesti valitud saadikute hulgas oli rohkesti rojaliste. Viiesaja Nõukogu eesistujaks valiti kindral Piche-

gru, kes oli salajases ühenduses Prantsuse troonipretendendi, Provence'i krahvi (Louis XVI venna) agentidega.

Mõlema nõukogu uus enamik arendas avalikult reaktsioonilist poliitikat. Klubid keelati. Seadused emigrantide ja vannet mitte andnud preestrite vastu tühistati. Asumiselt tagasi toodud preestrid tegid rojalistlikku kihutustööd ja panid rahvusvaranduste ostjaid kirikuvande alla.

Kuid monarhistlikud vandenõulased eksisid oma arvestusis. Ei talupoegkond ega uus kodanlus, kõnelemata juba tööliskiassist, ei tahtnud monarhia taastamist. Teada saanud Pichegru reetmisest ja rojalistliku vandenõu ettevalmistusest, otsustas Direktoorium seda ennetada ja teostas 18. früktidooril V aastal (4. septembril 1797) riigipöörde. Kindral Augereau väed, mis olid saadetud Itaaliast Bonaparte'i poolt, võtsid enda alla hooned, kus nõukogud koos istusid. Pichegru ja Direktooriumi liige Barthélemy, keda kahtlustati rojalismis, areteeriti. Carnot'l, kes vandenõust osa ei võtnud, kuid oli kompromiteeritud oma läheduse tõttu rojalistidele, läks korda põgeneda.

Viiesaja ja Vanemate Nõukogust heideti rohkesti reaktsionääre välja. Paljud neist mõisteti asumisele. Sõjakohtud tegid umbes 160 surmaotsust. Võeti tarvitusele karmid abinõud emigrantide ja vannet mitte andnud preestrite vastu, rojalistliku agitatsiooni vastu ajakirjanduses. Direktooriumi koosseis uuendati ja seda uut Direktooriumi hakati lihtrahva keeles kutsuma Teiseks Direktooriumiks.

22. floreaali riigipööre. 18. früktidoori riigipööre, mis päästis vabariigi monarhistlikust hädaohust, teostati kodanlike vabariiklaste ja vabariiklaste-demokraatide (endiste jakobiinide) vahelisel kokkuleppel. Kuid see kokkulepe polnud püsiv. Valitsusmeelsed vabariiklased kui suurkodanluse esindajad tõttasid oma vahekorda vasempoolsete liitlastega likvideerima.

Uued valimised Seadusandlikku Korpusse, mis toimusid aprillis 1798, osutusid soodsaks vabariiklastele-demokraatidele: valiti mitte vähem kui 160 „jakobiini". Direktoorium, kes oli 18. früktidooril teinud pöörde vasemale, kaldus nüüd paremale. 22. floreaalil VI aastal (11. mail 1798) teostati uus riigipööre — seekord demokraatliku laagri vastu. „Jakobiinliku vandenõu" eest vabariigi kaitsemise ettekäändel annulleeriti 106 saadiku (384-st) valimised, 53 saadikukohta anti aga isikuile, kes olid valitud valimiskoosolekute vähemiku poolt.

Teise Direktooriumi välispoliitika. Egiptuse sõjakäik (1798—1799). Teine Direktoorium jätkas Esimese Direktooriumi vallutuspoliitikat. 1799. a. kevadeks oli kogu Itaalia, kas otseselt või kaudselt, alistatud Prantsusmaale[1]. Prantsusmaast sõltuvate

[1] Itaalia kohta a-il 1789—1814 vt. allpool, vastavas peatükis.

„tütarvabariikide“ arv kasvas mitte ainult Itaalias, vaid ka teistes Euroopa osades. Jaanuaris 1798 muudeti Prantsuse vägede poolt okupeeritud Madalmaad Bataavia vasall-vabariigiks, kes pidi oma territooriumil ülal pidama 25-tuhandese Prantsuse armee ja kõigis asjus alluma Prantsusmaale. Aprillis 1798 kujundub samuti Prantsuse vägede poolt okupeeritud Šveits ümber Helveetsia vabariigiks ja satub täielikku sõltumusse Prantsusmaast. Direktooriumi komissarid laastavad maad, pressivad temast 8 kuu jooksul välja 22 miljonit franki kontributsiooni, veavad välja relvi, kunstiteoseid jne.

Detsembris 1797 pöördus Napoleon Bonaparte tagasi Prantsusmaale. Talle korraldati pidulik vastuvõtt. Võidud Itaalias andsid Bonaparte'ile ühe parima vabariikliku kindrali kuulsuse ja panid alguse ta rikastumisele. Just siis tekkis tal soov kukutada Direktooriumi valitsus ja asuda ise riigi etteotsa. Kuid 1797. a., ta enda küünilise väljenduse järgi, „polnud vili veel küps“, — oli tarvis oodata, kuni ta valmib, s. o. kuni Direktoorium kaotab igasuguse prestiiži maal.

1798. a. kevadel otsustas Direktooriumi valitsus Bonaparte'i algatusel teostada sõjaretke Egiptusse, et muuta see Prantsusmaa asumaaks ja anda Inglismaale hoop ta ühendusteedel Indiaga. 2. juulil 1798 maabus Bonaparte 30-tuhandese armeega Egiptuses ja vallutas Aleksandria. Pärast lahingut püramiidide juures (20. juulil) vallutati ka Kairo. Alistanud endale kohutavalt julmade abinõude rakendamisega kaunis suure osa Egiptusest, liikus Napoleon Süüriasse. Linn linna järel kapituleerus Prantsuse vägedele. 6. märtsil 1799 võeti Jaffa; 20. märtsil algas Akka kindluse piiramine, kus kindluse kaitset juhtisid Inglise ohvitserid. Piiramissuurtükiväe puudumisel oli Bonaparte kahe kuu pärast sunnitud piiramise lõpetama ja loobuma kavatsusest alistada endale kogu Süüria. 14. juunil pöördus ta tagasi Kairosse. Prantsuse võitude tähtsust Egiptuses kahandas see asjaolu, et juba 1. augustil 1798 läks inglastel korda Abukir'i lahingus Prantsuse laevastikku hävitada. Bonaparte'i armee oli nüüd Prantsusmaast ära lõigatud.

Teine Euroopa koalitsioon. Prantsusmaa sõjalised äpardumised 1799. a. kevadel ja suvel. 1798. a. lõpul õnnestus Inglismaal organiseerida Prantsusmaa vastu uue koalitsiooni, millesse astusid (peale Inglismaa) Venemaa, Austria, Hispaania, Napoli ja Türgi. Nagu näitab keiser Paul I-se reskript kindral Rimski-Korssakov'i nimele, seadis koalitsioon oma eesmärgiks likvideerida kõik Prantsuse vallutused Euroopas ja taastada Prantsusmaal Bourbon'ide monarhia.

Sõjategevus algas märtsis 1799 üheaegselt Edela-Saksamaal, Šveitsis ja Põhja-Itaalias. Kindral Jourdan, kes 1. märtsil läks üle

Reini, sai juba mõne päeva pärast austerlastelt lüüa ja oli sunnitud taanduma. Itaalias taganes Prantsuse armee samuti austerlaste surve tõttu. Prantslaste seisund halvenes veel enam, kui Itaaliasse saabusid Vene väed suure väejuhi A. V. Suvorov'i juhatusel. Juba esimesel kokkupõrkel prantslastega Cassano juures (28. aprillil) andis ta neile otsustava hoobi ja jõudis juba järgmisel päeval Milaanosse. Ei möödunud veel kuudki sõjakäigu algusest, kui Suvorov oli juba peaaegu täielikult puhastanud Põhja-Itaalia Prantsuse vägedest. 26. mail okupeeris ta Torino. 19. juunil, pärast kolmepäevast lahingut Trebia jõe juures, sundisid austerlaste ja venelaste ühendatud jõud prantslasi, kes olid kaotanud umbes 15 000 meest, kiires korras taganema. 15. augustil Novi lahingus osaks saanud uus kaotus sundis Prantsuse armee taanduma Apenniinide taha. Vene väed lähenesid Prantsusmaa piiridele.

Äpardused käisid prantslaste kannul ka põhjas. Augusti lõpul maabus Inglise ekspeditsioonikorpus Madalmail. Siin komandeeriv Prantsuse kindral Brune sai lüüa. Kogu Madalmaade põhjaosa sattus inglaste kätte; varsti haarasid nad endi kätte ka kogu Madalmaade laevastiku.

Prantsusmaa sisemine olukord 1799. a. suvel ja sügisel. 30. preriaali riigipööre. Kolmas Direktoorium. Prantsuse vägede nurjungid suurendasid ühiskonna rahulolematust Direktooriumi poliitikaga. Demokraatlik opositsioon süüdistas valjusti valitsust selles, et ta soodustab riigivargaid ja spekulante, kes ajasid rikkusi kokku sõjaväe varustamise arvel. „Pole ühtegi ametkonda, kuhu poleks tunginud kõlvatus ja müüdavus," teatas 1798. a. augustis Viiesaja Nõukogu komisjon. 16. mail 1799 asus Direktooriumi väljalangenud liikme Rewbell'i asemele abbé Sieyès, 1789. a. palju kõmu teinud brošüüri „Mis on kolmas seisus?" autor. Sieyès, kellel oli suur mõju suurkodanluse ringkonnis, ootas vaid sobivat momenti konstitutsiooni muutmiseks ja tugevama valitsuse moodustamiseks. Järjekordseil Seadusandliku Korpuse valimistel, mis toimusid aprillis 1799, said Direktooriumi vastased enamuse. Nõukogud nõudsid Direktooriumilt aru sõjaliste äpardumiste põhjuste kohta, tühistasid reaktsionäär Treilhard'i direktoriks valimise, asendades ta veendunud vabariiklase Gohier'ga, ja sundisid ametist lahkuma kaks teist direktorit, Larevellière-Lépeaux' ja Merlin'i, määrates nende asemele endise Konvendi liikme, Sieyès'ile lähedase Roger Ducos' ja kindral Moulin'i. See Direktooriumi koosseisu muutmine teostati 30. preriaalil VII aastal (19. juunil 1799).

30. preriaali riigipööre, mis rajas Kolmanda Direktooriumi, oli kogu Direktooriumi valitsemist iseloomustava nõndanimetatud

„kiigepoliitika“ uueks avalduseks. Sel korral kiikus ta jälle v a s e m a l e.

Välise hädaohu mõjul võtsid nõukogud vastu rea abinõusid, mis said nimeks „jakobiinlikud dekreedid“. Direktooriumile anti õigus teostada läbiotsimisi majades. Kuulutati välja massiline värbamine sõjaväkke ja võeti vastu pantvangide seadus, mille alusel areteeriti mõnikümmend inimest, peamiselt endised aadlikud ja vannet mitte andnud preestrid. Samaaegselt anti seadus 100-miljonise sundlaenu kohta, mis pidi hangitama rikastunud sõjaväe-varustajailt. Kuid sundlaen ei õnnestunud: ettetellimine andis kõigest 35 miljonit, tegelikult maksti välja aga ainult 10 miljonit. „Uusrikkad“ osutasid ilmsesti laenule vastupanu. „Just nende spekulantide võimutsemine,“ ütleb Engels, „viis Direktooriumi ajajärgul Prantsusmaa ning revolutsiooni hukatuse äärele ja andis ühtlasi Napoleonile ettekäände ta riigipöördeks [1].“ Laostumine rahanduse alal aina teravnes: defitsiit tõusis 240 miljonini, tulud maksudest kahanesid.

Vaenlase sissetungi ähvarduse mõjul võis maal märgata uut revolutsioonilis-patriootiliste meeleolude tõusu. Jälle elavnes demokraatlik liikumine. 6. juulil 1799 alustas Pariisis uuesti oma tegevust Jakobiinide klubi Vabaduse ja Võrdsuse Sõprade Ühingu nime all; temas oli kuni 3000 liiget ja ta andis välja oma ajalehte. Analoogilised klubid asutati ka mõnes teises linnas. Neis klubides esinevad kõnelejad kuulutasid sõda spekulantidele, vandusid kätte maksta Robespierre'i, Babeufi ja teiste „vabaduse martrite“ eest, nõudsid rikaste viivitamatut maksustamist, töötajate maksude vähendamist ja varatute „isamaakaitsejate“ omandiga varustamist. Säärased kõned ärritasid kodanlust. Algas uus jakobiinide tagakiusamine ja 13. augustil suleti nende klubi Pariisis.

Demokraatliku liikumise tugevnemisega kõrvuti suurenes uuesti rojalistide liikumine. Koalitsiooni edusammudest julgustatud, alustavad Bourbon'ide pooldajad mitmes riigiosas ülestõuse vabariigi vastu. Juulis 1799 moodustus Toulouse'i rajoonis „kuninglik armee“; see koosnes 15 000—20 000 väejooksikust ja talupojast, kes olid võidetud rojalistide poole vannet mitte andnud preestrite propaganda tagajärjel. Rojalistlikud mässud haarasid ka Prantsusmaa loodeprovintse.

Oktoobris 1799 moodustusid Normandias rojalistide relvastatud jõugud, millesse kuulus umbes 10 000 meest. Kuid rahvastiku laialdased kihid keeldusid otsustavalt toetamast rojaliste, kes teotsesid emigrantide näpunäidete kohaselt ja välisriikide valitsuste rahadega.

Suurkodanlus, eriti kirikult ja emigrantidelt konfiskeeritud ja riigi poolt müüdud maade omanikud, keda monarhia taastamine

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XIV k., lk. 261.

ähvardas kõigi nende rikkuste kaotusega, süüdistas Direktooriumi nõrkuses. Tõepoolest osutus valitsus jõuetuks, et jagu saada rojalistlikest jõukudest, kes terroriseerisid rahvastikku bandiitlike äkk-kallaletungidega, röövide ja tapmistega. Kuid veel suuremat muret tekitas varakais klassides vasempoolsete elementide tegevus.

1799. a. sügiseks hakkas vabariigi sõjaline seisund paranema. Inglise-Vene ekspeditsioonikorpus oli sunnitud taanduma Madalmailt. Võit, mille saavutas kindral M a s s é n a 25. septembril kindral Rimski-Korssakovi korpuse üle Z ü r i c h i juures, tõi endaga kaasa Vene vägede lahkumise Šveitsist. Austerlased jätsid Suvorovi ilma mingi toetuseta ja ta murdis enda vaevaga läbi Prantsuse vägede rõngast, teostades oma legendaarse ülemineku üle S a n k t G o t t h a r d i Šveitsi ja siis Austriasse.

Vaenlaste sissetungi hädaoht Prantsusmaale oli ära hoitud, kuid Direktooriumi prestiiž langes nõnda madalale, et see ei võinud teda enam päästa vältimatust hukust.

18. ja 19. brümääri riigipööre ja Direktooriumi langemine. Mitte rahul olles Direktooriumi kõhklemisega, ta „kiigepoliitikaga", taotles suurkodanlus tugeva võimu rajamist, mis oleks suutnud kaitseda teda hädaohu eest paremalt (rojalistide) poolt ja eriti vasemalt (demokraatide) poolt. Nii tekkis uue riigipöörde plaan, mis pidi kukutama Direktooriumi. Kujunenud oludes, parlamentaarse režiimi lagunemise olukorras, võis seda pööret teostada ainult sõjaväe abil. Sel ajal Prantsusmaal käimas olevate sõdade muutumisega vabastussõdadest vallutussõdadeks kaasus sõjaväe ümbersündimine revolutsioonilisest professionaalseks — sõjaväeks, kes oli kiindunud võiduka kindrali isikusse ja põlgas vabariigi valitsust.

Napoleon B o n a p a r t e polnud sõjalise diktaatori kohale ainsaks kandidaadiks, keda suurkodanlus esile nihutas. Kuid üks ülesseatud kandidaatidest, noor kindral J o u b e r t, langes 15. augustil Novi lahingus, teine kandidaat, kindral M o r e a u, keeldus talle pakutud osast. Oli ka sääraseid kindraleid, kes, nagu näiteks J o u r d a n, suhtusid äärmiselt vaenulikult sõjalise diktatuuri ideesse. Säärastes oludes osutus auahne ja põhimõttetu Bonaparte, kes omas Itaalia sõjaretke ajast erakordset populaarsust sõjaväes ja seisis eriti lähedal uue kodanluse ringkonnile, kõige sobivamaks kandidaadiks Prantsusmaa „päästja" ossa.

13. oktoobril 1799 maabus Bonaparte, kes oli oma armee juhatuse Egiptuses üle andnud kindral Kléber'ile, Prantsusmaal; seal võeti ta vaimustusega vastu rahvastiku poolt, kes polnud veel vabanenud vaenlase sissetungi hirmust. Jõudnud Pariisi, asus ta kohe pöörde ettevalmistamisele. Finantsistid ja varustajad laenasid Napoleonile raha (pankur Collot andis 500 000 franki). Selleks

ajaks oli Direktooriumi lagunemine läinud nii kaugele, et kaks selle liiget, Sieyès ja Roger Ducos, olid aktiivsed osalised vabariigi vastu suunatud vandenõus.

Pööre toimus 18.—19. brümääril VIII aastal (9.—10. novembril 1799). Vandenõust mitte osavõtnud Direktooriumi liikmed Barras, Gohier ja Moulin ei osutanud mingit vastupanu pöördele. „Jakobiinide vandenõu" vale ettekäändel all saavutasid reaalse bonapartistliku vandenõu juhid Bonaparte'i nimetamise Pariisi sõjaväeringkonna vägede juhatajaks. 18. brümääril viidi Vanemate Nõukogu ja Viiesaja Nõukogu istungid üle Saint-Cloud' linnakesse (säärast hirmu sisendasid vandenõulastele Pariisi rahvaagulid). Siia koondatud sõjaväed olid kindralite Murat' ja Leclerc'i juhatuse all; viimased olid lähedases suguluses Napoleoniga. Viiesaja Nõukogu vasempoolne, demokraatlik tiib võttis Bonaparte'i 19. brümääril äärmiselt vaenulikult vastu, hüüdes „Maha diktaator!", „Maha türann!", „Asetada väljapoole seadust!" Mõned saadikud sööstsid talle rusikatega kallale ja ajasid ta saalist välja. Siis läks nõukogu eesistuja Lucien Bonaparte, Napoleoni vend, istungisaalist välja ja teatas sõjavägedele, et Nõukogus istuvad jakobiinid on ära ostetud Inglismaa poolt ja tahtsid nende ülemjuhatajat tappa. Selle uue provokatsioonilise väljamõeldise abil läks korda sõdureid kaasa kiskuda ja neid mõjustada Viiesaja Nõukogu laiali ajama. Õhtul püüti mõned kummagi nõukogu liikmeist, kes olid mitmele poole laiali joosnud, kinni ja toodi Saint-Cloud'sse. Siin kästi neil teha otsus Direktooriumi kaotamise ja võimu üleandmise kohta kolmele konsulile — Bonaparte'ile, Sieyès'ile ja Roger Ducos'le. Faktiliselt sattus kogu võim algusest saadik ainuüksi Bonaparte'i kätte.

18. brümääri pööre ei leidnud peaaegu mingit vastupanu. Demokraatlikud rühmad, kes oleksid võinud välja astuda sõjalise diktatuuri vastu, olid ammu purustatud kodanliku reaktsiooni poolt, mis saabus peale 9. termidoori. Pealegi polnud Direktooriumi valitsusel mingit populaarsust massides, kes nägid temas nälja- ja korralageduse-valitsust. Suurkodanlus tervitas vaimustatult bonapartistlikku pööret. Börs reageeris sellele riigi väärtpaberite kursi tõstmisega 11 frangilt 38 santiimilt 14 frangile 38 santiimile, mõne päeva pärast isegi 20 frangile.

Prantsusmaa ajaloos algas uus periood — Napoleon Bonaparte'i pikaajalise sõjalise diktatuuri periood.

10. peatükk.

Konsulaat ja keisririik Prantsusmaal.

Napoleon Bonaparte'i sõjalise diktatuuri klassiolu. Vabariigi VIII aasta 18. brümääri (1799. aasta 9. novembri) riigipööre,

mis andis kogu võimu Napoleon Bonaparte'i kätesse, tähendas pärast 9. termidoori alanud kodanliku kontrrevolutsiooni edasist arengut. „Prantsusmaa ajalugu näitab meile, et bonapartistlik kontrrevolutsioon kasvas välja XVIII saj. lõpuks (hiljemini teiskordselt a-iks 1848—1852) kontrrevolutsioonilise kodanluse pinnal, rajades omakorda teed legitiimse monarhia taastamisele. Bonapartism on säärane valitsemisviis, mis kasvab välja kontrrevolutsioonilisest kodanlusest demokraatlike uuenduste ja demokraatliku revolutsiooni olukorras [1].“ Üks uue valitsuse esimesist proklamatsioonidest kuulutas, et „revolutsioon on lõppenud“.

Kohe oma olemasolu algusest peale püüdis Bonaparte'i valitsus näidata end „klassidest kõrgemal seisva“, „üldrahvusliku“ valitsusena. Tegelikult kujutas Napoleoni valitsus endast „kodanlikku valitsust, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni ja säilitas ainult need revolutsiooni tulemused, mis olid kasulikud suurkodanlusele“ [2]. Juba 1800. a. jaanuaris asutati 30-miljonise põhikapitaliga Prantsuse pank, mis sai valitsuse olulise toetuse osaliseks; Napoleon ise ja ta lähedased isikud tellisid endile suure hulga selle panga aktsiaid. Kaubandus-tööstusliku suurkodanluse kõrval olid Napoleoni valitsuse toeks talupojad-maaomanikud, kes lootsid Napoleoni abiga kindlustada oma vabadust ja maad kallaletungide vastu aadlike-emigrantide ja nende liitlaste — Euroopa monarhistlike valitsuste poolt. „Pärast seda, kui esimene revolutsioon oli muutnud pool-pärisorjuslikud talupojad vabadeks maaomanikeks, püsistas ja reguleeris Napoleon need tingimused, millede alusel võisid talupojad takistamatult kasutada neile äsja osaks langenud Prantsusmaa maid ja rahuldada oma noort omanduskirge [3].“

VIII aasta konstitutsioon. Ajutine konsulaat, mis rajati pärast 18. brümäări riigipööret, oleles 24. detsembrini 1799, mil pandi kehtima uus konstitutsioon — Vabariigi VIII aasta konstitutsioon. Konstitutsioon kinnitati plebistsiidil, mis andis 3 miljonit poolthääli.

VIII aasta konstitutsiooni järgi siirdus kogu täitev võim kolmele konsulile, kes valiti 10 aastaks. Esimeseks konsuliks sai Napoleon, teiseks — endine Konvendi liige, hiljemini kohtuminister Cambacérès, kolmandaks — endine Asutava kogu ja Vanemate Nõukogu liige Lebrun. Esimesele konsulile anti õigus määrata ministreid, kõiki ametnikke, kohtunikke, välissaadikuid; temale kuulus vabariigi kõigi relvastatud jõudude ülemjuhatus, samuti ka seadusandliku initsiatiivi õigus. Teisel

---

[1] Lenin, Teosed, XXI k., lk. 84.
[2] Stalin, Parteitöö puudustest, lk. 10.
[3] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 407—408.

ja kolmandal konsulil oli ainult nõuandev hääl. Seadusandlikke kodasid oli kolm. Riiginõukogu töötas seaduseelnõud välja, Tribunaat arutas neid, Seadusandlik Korpus võis neid kas tervikuna vastu võtta või tagasi lükata. Senat oli õigustatud seadust tühistama, kui ta pidas seda konstitutsioonile vastukäivaks. Seadused kuulutas välja esimene konsul.

Kõigil prantslastel, kes olid vähemalt 21 aastat vanad (välja arvatud isikuteenistuses olevad isikud), oli valimisõigus, kuid nad valisid mitte saadikuid, vaid ainult saadikukandidaate, notaableid (s. o. nimekaid mehi). Nende notaablite nimekirjast valis esimene konsul omal näengul Riiginõukogu kui ka Tribunaadi (100 liiget) ja Seadusandliku Korpuse (300 liiget) liikmed, kes määrati 5 aastaks. Vanusetsensus oli tribuunide suhtes kindlaks määratud 25 aastale, Seadusandliku Korpuse liikmete suhtes 30 aastale, senaatorite suhtes 40 aastale. Senaatorid (arvult 24) määrati eluajaks ja nad võisid oma koosseisu koopteerimise teel täiendada.

Säärane süsteem oli muidugi valimispõhimõtte ja parlamentarismi karikatuuriks ning ainult nõrgaks katteks esimese konsuli ainuvalitsusele, ta piiramatule diktatuurile. VIII aasta konstitutsiooni kodanlik iseloom avaldus ilmekalt selles, et ta tagas rahvusvaranduste ostjaile (s. o. kodanlusele ja talupoegadele-maaomanikele) nende omandi puutumatuse.

Napoleoni diktatuuri riiklik aparaat. Napoleon Bonaparte'i sisepoliitika peamiseks tegevuseks oli riigi rangelt tsentraliseeritud politseilis-bürokraatliku aparaadi loomine.

1800. aasta 17. veebruari seadus määras kindlaks Prantsusmaa uue administratiivse korralduse, kaotades revolutsiooni ajal rajatud omavalitsuse. Iga departemangu eesotsas seisis kõigis 88 departemangus, milledeks nüüd Prantsusmaa jagunes, prefekt, kes määrati esimese konsuli poolt. Samuti määras viimane prefektuuri nõunikud, departemangu Üldnõukogu liikmed, ringkondade allprefektid ja isegi kogukondade meerid ning nende abilised. Provintsi- ja kohalik omavalitsus, mis oli olnud „revolutsiooni tugevaimaks hoovaks", asendati nüüd „prefektide peremehetsemisega, mis seega oli kohe algusest peale reaktsiooni tõeliseks tööriistaks" [1].

Politseilise prefektuuri kõrval asutati Pariisis veel eriline üldpolitsei-ministeerium, mille etteotsa pandi Fouché (1759—1820), endine jakobiinliku valitsuse komissar, siis Direktooriumi politseiminister, põhimõttetu renegaat, kes järjekindlalt reetis kõik valitsused, keda ta teenis. Napoleoni kõiketeadva politsei kombitsad haarasid mitte ainult Prantsusmaad, vaid ka kogu Euroopat.

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 488.

Sõjavägi muutub demokraatlikust, nagu ta seda oli olnud revolutsiooni ajajärgul, professionaalseks sõjaväeks. Asutatakse veteraanide (üleajateenijate sõdurite) instituut, konsuli, siis aga keiserlik kaardivägi, rajatakse Auleegioni ordu, mille liikmed, eluajaks esimese konsuli poolt määratavad, said erilist määrpalka.

Sõjaväe, bürokraatia, politsei — nende bonapartistliku diktatuuri kolme tähtsama hoova — kõrval kasvas suuresti katoliku kiriku tähtsus. 1801. a. sõlmis Napoleon konkordaadi paavst Pius VII-ga. Konkordaat tunnistas katoliku usu „enamiku prantslaste usuks". Preestrid, piiskopid ja peapiiskopid pidi määratama valitsuse ja kinnitatama paavsti poolt. Nad said palka ja pensioni. Konkordaat oli kahepoolne kokkulepe. Paavst tunnistas seaduspäraseks kirikuvaranduste müümise, mis oli teostunud revolutsiooni ajal, ja kohustus uusi omanikke mitte tülitama. Kõigi perekonnaseisuaktide registreerimine jäi meeride ülesandeks.

Suurkodanlus ja talupojad-maaomanikud võtsid konkordaadi vastu heakskiiduga. Prantsuse kodanlus, kes oli revolutsiooni eel vaenulikult meelestatud katoliku kiriku suhtes, sest viimane esines feodaal-absolutistliku korra ühe peamise toena, taotles nüüd temaga liitu uue, kodanliku korra kindlustamiseks.

Trükivabadus, mida juba Direktooriumi ajal peaaegu polnudki, kaotati lõplikult. Juba 17. jaanuaril 1800 tehti korraldus 73 olemasolevast ajalehest 60 sulgemiseks. Ülejäänud perioodilised väljaanded, samuti raamatud ja brošüürid anti täielikult kohtuministri ja prefektide võimkonda.

Kohaliku omavalitsuse ja parlamentaarse korra kaotamine, politseilis-bürokraatliku režiimi rajamine, kokkulepe kirikuga, ajakirjanduse rõhumine, vabariiklik-demokraatliku opositsiooni mahasurumine — säärane oli Napoleoni poliitika juba ta diktatuuri esimesil aastail.

Võitlus teise koalitsiooniga. Amiens'i rahu (1802). Eluaegne konsulaat (1802—1804). Napoleoni diktaatorliku võimu kindlustamiseks aitasid suurel määral kaasa ta hiilgavad võidud välisvaenlase üle. Momendil, mil Napoleon võimu haaras, oli Prantsusmaa sõjas teise Euroopa koalitsiooniga, mis koosnes Inglismaast, Austriast, Venemaast, Türgist ja mõnest teisest riigist.

1800. a. kevadel ilmus esimene konsul, olles ületanud vägedega Alpid, Põhja-Itaaliasse, kuhu olid koondatud Austria sõjaväe peajõud. Võidu tagajärjeks Marengo juures (14. juunil 1800) oli peatselt austerlaste väljatõrjumine Itaaliast. Pärast uut lüüasaamist Hohenlinden'i juures (3. detsembril 1800) oli Austria sunnitud koalitsioonist välja astuma ja nõustuma Lunéville'i rahu sõlmimisega (9. veebruaril 1801), kinnitama Campoformio rahu (1797) tingimused ja tunnustama muudatusi, mis Napoleon

oli teostanud Itaalias (rea Prantsusmaast sõltuvate riikide moodustamine).

Vene keiser Paul I, tigestunud Inglismaa teotsemise tõttu, kes oli haaranud enda kätte Malta saare (saar kuulus rüütliordule, keda Paul soosis), suhtus heakskiitvalt 18. brümääri riigipöördesse. Ta kutsus oma väed Itaaliast ja Šveitsist tagasi, hakkas valmistuma sõjaks Inglismaa vastu ja astus läbirääkimistesse Bonaparte'iga. Need läbirääkimised katkesid pärast Pauli mõrvamist (23. märtsil 1801), mis oli toime tulnud mitte just ilma Inglismaa osavõtuta. Veel enne seda, 26. detsembril 1800, moodustasid Rootsi, Taani ja Venemaa Erapooletute Liiga; viimane astus välja merekaubanduse vabaduse kaitseks, mida inglased süstemaatiliselt rikkusid. Inglismaa vastas sellele Kopenhaageni pommitamisega ja Taani laevastiku hävitamisega (2. aprillil 1801).

Kaotanud oma liitlased ja kartma lüües ettevalmistusist Prantsuse dessandi maalesaatmiseks, oli Inglismaa sunnitud Prantsusmaaga rahu sõlmima. See kirjutati alla Amiens'is 27. märtsil 1802. Amiens'i rahu järgi loobus Inglismaa oma vallutustest, peale Tseiloni ja Trinidadi saare. Prantsusmaa pidi loobuma Egiptusest, kuid sai endale tagasi Antilli saared. Joonia saared muudeti „Seitsme saare vabariigiks" Türgi ja Venemaa ühise protektoraadi all. Inglismaa kohustus Maltat johanniitide rüütliordule tagasi andma; see saar seati nüüd suurriikide kollektiivse kaitse alla.

1800. aasta sõja võidukas lõpp kindlustas Bonaparte'i võimu ja hävitas lõplikult mõnede rojalistide lootused, kes olid unistanud sellest, et esimese konsuli abiga restaureerida Bourbon'id Prantsusmaal.

24. detsembril 1800 korraldati Pariisis Saint-Nicaise'i tänaval atentaat Bonaparte'ile; see oli organiseeritud emigrantide poolt Inglise valitsuse toetusel. Atentaat ei õnnestunud. Kaks selle kordasaatjaist võeti politsei poolt kinni ja hukati. Kuid samaaegselt langes esimese konsuli raev jakobiinidele, kes polnud mingil viisil osalised selles atentaadis. 130 demokraati saadeti asumisele, 52 anti politsei valve alla. Ilma kohtuta ja juurdluseta paigutati vanglasse Chaumette'i, Marat' ja Babeufi lesed. Mõned vasempoolsed vabariiklased hukati. Erakorralised tribunalid, mis asutati bandiitluse vastu võitlemiseks, rakendasid demokraatide suhtes karme vahendeid.

Toetudes oma võitudele koalitsiooni vastu, saavutas Napoleon oma võimu edasise suurendamise. 1802. a. augustis andis uus plebistsiit (3,5 miljonit häält 8374 vastu) oma otsuse eluaegse konsulaadi rajamise poolt. Uus konstitutsioon (Vabariigi X aasta konstitutsioon) andis Napoleonile õiguse määrata endale järglast, juhatada senati istungeid, ainuisiklikult kinnitada rahulepinguid, laiali saata Tribunaati ja Seadusandlikku Korpust ja tühistada kohtuotsuseid. Esimese konsuli palk tõsteti 500 000

frangilt 6 miljoni frangini aastas. Tal tekkis õukond. Asjade käik viis ilmsesti monarhistliku korra taastamise poole Prantsusmaal.

Valimissüsteemis teostati uued kitsendused. Reaktsiooni tugevnemine väljendus ka seaduses amnestia andmise kohta emigrantidele (26. aprillil 1802), kes võisid nüüd tagasi pöörduda Prantsusmaale uue korra tunnustamise eeldusel, kuid kuulusid 10 aasta kestel politsei valve alla. Liberaalse partei tegelased, kes olid eluaegse konsulaadi rajamisele vastu vaielnud, saadeti asumisele.

Napoleoni koloniaalplaanid. Sõja taaspuhkemine Inglismaaga. Cadoudal'i vandenõu. Keisririigi väljakuulutamine (1804). Amiens'i rahu osutus vaid lühikeseks hingetõmbamisajaks. Kumbki pool rikkus endale võetud kohustusi. Inglismaa tahtis säilitada endale Maltat ega olnud rahul Napoleoni peremehetsemisega Euroopas ja tema koloniaalsete nõudlustega.

1802. a. tegi esimene konsul katse San Domingo saarel Prantsuse võimu taastamiseks. Sinna saadeti Prantsuse väed; need kukutasid diktatuuri, mille olid seal rajanud ülestõusnud ja võitnud neegrid eesotsas Toussaint Louverture'iga („musta konsuliga"). Kuid peatselt suri kaks kolmandikku Prantsuse vägedest kollapalavikku.

1803. a. müüs Prantsusmaa Ühendriikidele oma Ameerika asumaa Louisiana. Seevastu ei loobunud Napoleon kavatsusest taasvallutada Egiptus ja Süüria. 1802. a. saadeti sinna kindral Sébastiani salajase ülesandega tundma õppida sadamate ja arsenalide seisundit ja selgitada türklaste ning inglaste jõudude suurust. Indiasse saadeti kindral Decaen ülesandega inglastelt vastu võtta need viis Prantsuse linna, mis Amiens'i lepingu tingimuste järgi pidi Prantsusmaale tagasi antama. Kuid Inglise valitsus viivitas oma selle kohustuse täitmisega. Peale selle jätkas ta prantsuse emigrantidele peljupaiga andmist ja monarhistlike vandenõude organiseerimist Prantsusmaal. Vähehaaval valmides muutus lõhe vältimatuks. 12. mail 1803 katkestas Inglismaa diplomaatilised suhted Prantsusmaaga, alustas sõda ja anastas oma sadamais 1200 Prantsuse ja Madalmaade kaubalaeva.

Võitlus Inglis- ja Prantsusmaa vahel algas uuesti. Võitlevad pooled ei põlanud mingeid vahendeid, lähetasid teineteise maale kümneid ja sadasid spioone ja diversante. Inglise luureagentide hulgas olid enamuses prantsuse emigrandid, aadlist pärinevad isikud, kes taotlesid feodaalkorra ja Bourbon'ide monarhia taastamist Prantsusmaal (krahv d'Antraigues, krahv De la Rocque, nüüdse prantsuse fašistide peamehe esiisa, jt.). 1804. a. avastati Pariisis rojalistide vandenõu, kes valmistas Inglise valitsuse ässitusel uut atentaati esimese konsuli vastu. Vandenõu eesotsas seisis Bretagne'i farmer Georges Cadoudal, endine rojalistlikest

ülestõusudest osavõtja. Kohtu otsusel kaheksa vandenõulast hukati. Napoleoni käsul võeti Baadeni territooriumil kinni Bourbon'ide dünastia liige Enghien'i hertsog ja lasti 21. märtsil maha, kuigi ta sellest vandenõust polnud osa võtnud.

18. mail 1804 võeti vastu XII aasta konstitutsioon, mis kuulutas Prantsusmaa keisririigiks, Napoleon Bonaparte'i aga päriliku võimuga „prantslaste keisriks". Keisririigile siirdumise poolt anti üle 3,5 miljoni hääle, vastu — 2569.

Uus konstitutsioon alistas senati täielikult Napoleoni võimule. Tribunaat jagati nüüd kolmeks sektsiooniks, kes pidasid istungeid eraldi ning suletud uste taga. Vanusetsensus tõsteti Seadusandliku Korpuse liikmete suhtes 30-lt 40 aastale. Keisririigi väljakuulutamisele järgnes keiserliku õukonna ellukutsumine (kammerhärrade, õuemarssalite, tseremooniameistrite, riigidaamide ja teiste õukondlike auametitega), tiitlite „kõrgus", „hiilgus" ja „vürstlik hiilgus" ning keisririigi marssali aunime loomine.

2. detsembril 1804 krooniti Napoleon ja ta naine Josephine Pariisi Notre-Dame'i peakirikus; kroonimisest osavõtmiseks sõitis Pariisi paavst Pius VII. Aasta hiljemini laskis Napoleon end Milaanos kroonida Itaalia kuningaks. 1805. a. alates lakkas igaaastane ametlik Bastille' vallutamise (14. juulil) ja vabariigi väljakuulutamise (22. septembril) aastapäeva pühitsemine. 1. jaanuarist 1806 kaotati vabariiklik ja taastati gregooriuse kalender. 1807. a. kaotati Tribunaat. Seadusandlikku Korpust peaaegu ei kutsutudki enam kokku. Uusi seadusi hakati andma kas senati otsuste näol või keisri dekreetidena. Sõna „vabariik" kadus täielikult tarvituselt. 1. märtsil 1808 anti dekreet „keisririigi aadli" asutamise kohta. 1. jaanuarist 1809 asendab müntidel pealkirja „Prantsuse vabariik" pealkiri „Prantsuse keisririik".

Keisririigi sisepoliitika. Koodeksid. Keisririik ja töölisklass. Üleminek konsulaadilt keisririigile ei puudutanud kodanliku revolutsiooni põhitulemust — kapitalistlike vahekordade võitu, kodanluse võimutsemise rajamist. Keisrivande tekstis endas kohustus Napoleon kaitsema kodanlikku võrdsust ja rahvusvaranduste müümise tulemusi — abinõu, millest Lenin on kõnelnud kui abinõust, mis on „põhikodanlik, puhtkodanlik ja mis kahtlemata kindlustab kodanlikke, s. o. kapitalistlikke tootmisvahekordi" [1].

Uute koodeksite avaldamine kindlustas neid saavutusi, mida oli teinud revolutsiooni ajal suurkodanlus. 1804. a. töötati välja tsiviilkoodeks (1807. a. nimetati ta ümber Napoleoni koodeksiks), 1807. a. kriminaalkoodeks ja 1811. a. kommertskoodeks. Kõik kolm koodeksit kandsid selgesti märgatavat kodanlikku iseloomu. Nende aluseks oli võetud eraomandi

[1] Lenin, Teosed, IX k., lk. 188.

kaitse. Koodeks kinnitas talupoegadele nende maaomandi, mis oli revolutsiooni kaudu vabastatud feodalismi köidikuist, ja kinnitas samuti kodanlusele tema poolt omandatud maad.

Hiljemini terve rida Napoleoni koodeksi paragraafe muudeti, kuid tema üldine vaim kui ka rõhuv enamik paragraafe on püsinud jõus Prantsusmaal tänini. Sedamööda kuidas Napoleoni võim laienes ka teistele Lääne-Euroopa riikidele, pandi sealgi kehtima tema koodeks. Napoleoni koodeks oli nende riikide jaoks suureks sammuks edasi, kuid võrreldes vabariikliku, eriti jakobiinliku perioodi seadusandlusega oli ta sammuks tagasi. Samm tagasi oli astutud näiteks seadusandluses pärimiskorra kohta: perekonna isa sai piiramatu õiguse käsustada testamendis oma varanduse üle. Kodanliku perekonna kindlustamise eesmärgil seati naine täielikku sõltumusse mehest, lapsed aga isast. Lahutamine oli raskendatud. Üks tsiviilkoodeksi paragraaf ütles, et „isaduse selgitamine keelatakse"; tänu sellele asjaolule vabanes mees vastutusest ja igasugusest hoolitsemisest väljaspool abielu sündinud lapse suhtes.

Kindlustades kodanluse võimu orjastasid koodeksid töölisi: kriminaalkoodeksi eriparagraafidega keelati 1- kuni 3-kuuse (algatajaile 2- kuni 3-aastase) vanglakaristuse ähvardusel osavõtt streikidest ja ühinguist. Tsiviilkoodeksi paragraaf 1781 lausus, et konflikti puhul tööandja ja töölise vahel töötasu väljamaksmise küsimuses „tuleb uskuda peremehe suulisi väiteid". Tööliste õigusetu seisund süvenes veelgi nõndanimetatud töölisraamatute (sinna kanti sisse töölise isiku iseloomustus) sisseseadmisega (1. detsembrist 1803). Isikuid, kellel polnud raamatut, koheldi kui hulkureid, hulkumine ja kerjamine olid aga karistatavad (1808. a. asutati hulkurite ja kerjuste jaoks töömajad vanglarežiimiga).

Keelates töölisorganisatsioonide asutamise ja maha surudes töölisliikumist hoolitses keiserlik valitsus alati selle eest, et töölisel oleks tööd ja kas või vilets elatis. Napoleon tunnistas kord oma siseministrile, et lahing 200 000-mehelise armeega hirmutab teda palju vähem kui töötute ülestõus. Töötaolu vastu võitlemise otstarbel korraldas valitsus laialdasi ehitustöid ning andis suuri tellimisi ja toetusrahasid ettevõtjaile.

Prantsusmaa tööstuslik areng konsulaadi ja keisririigi perioodil. Töötavate masside seisund. Napoleoni majanduspoliitikas oli keskseks punktiks hoolitsemine Prantsuse tööstuse arendamise eest. Suure tähtsusega oli kaubanduskodade asutamine; need koosnesid kaubandus-tööstuslike ringkondade valitavaist esindajaist. Kaubanduse ja tööstuse ala poliitika juhtimiseks asutati Kaubanduse Peanõukogu. 1810. a. asutati Vabrikute ja Manufaktuuride Asjade Nõukogu. 1811. a. eraldati siseministeeriumi koosseisust eriline manufaktuuride- ja kaubandusministeerium.

Kaubanduslik-tööstusliku tegevuse vabaduse kindlustamine, üks kodanliku revolutsiooni tähtsaimaid tulemusi, ja pikema aja kestel edukas võitlus uute toorainete- ja müügiturgude pärast soodustasid tööstusliku arengu edusamme Prantsusmaal. Need olid väga silmapaistvad. Nii suurenes näiteks Somme'i departemangus puuvillaketruse-ettevõtete arv 12-lt 29-ni, värtnate arv aga 18 342-lt 99 802-ni. Tööstusliku toodangu väärtus kasvas Reini-äärseis departemangudes 50 miljonilt frangilt 1807. a. 80 miljonini 1810. a. Villatööstuse toodang kasvas revolutsioonieelse ajajärguga võrreldes neljakordseks. Rauamaagi tootmine kahekordistus. XVIII saj. lõpuga võrreldes tõusis tunduvalt tootmise mehhaniseerimine ja selles masinate rakendamine. Nii leidus 1790. a. Prantsusmaal 900 mehaanilist „Jenny" tüüpi vokki, 1805. a. aga 12 500; ketrusmasinate arv kasvas sama ajavahemiku jooksul 8—9-lt 3300-ni. Kuid aurumasinaid oli veel väga vähe, enanesid hüdraulilised töömasinad. 1805. a. leiutati kuulus Jacquard'i masin mustriliste siidriiete valmistamiseks. 1810. a. leiutati Girard'i linaketrusmasin, mis märgatavalt tõstis seda tootmisharu.

Tootmise kasvu võis täheldada ka põllumajanduses, mis oli vabanenud feodalismi kammitsaist.

Väliskaubanduse läbikäigud suurenesid 553 miljonilt frangilt 1799. a. 705 miljonini 1810. a.

Majanduslik tõus tuli kasuks peamiselt kodanlusele ja jõukale talupoegkonnale. Linna ja küla töötavate kihtide seisund püsis raskena. Tööliste töötasu oli äärmiselt madal. Tõsi küll, leiva ja teiste toiduainete hinnad olid mõõdukad.

Feodaalse mõisniku surve kaotamine soodustas väikemaapidajate hüveolu tõusu. Kuid hakkas avalduma juba uus surve, liigkasuvõtjate ja kodanlikku tüüpi suurmaaomanike rõhumine. Kaudsete maksude tõus jätkus. 1804. a. taastati jookidemaks, mis oli kaotatud revolutsiooni ajal. 1806. a. pandi kehtima soola-, 1811. a. tubakamaks. 1811. a. moodustasid kaudsed maksud 40% riigi tuludest. Kuid kõige koormavamaks oli rahvale „veremaks" — alatised värbamised sõjaväkke (konskriptsioonid), millest rikkad kodanlased end vabaks ostsid, palgates endale asendaja. Ligikaudse arvestuse järgi kutsuti Prantsuse sõjaväkke 1800. a. 30 tuhat meest, a-il 1801—1805 60 tuhat aastas, a-il 1806—1809 80 tuhat aastas, 1810. a. 110 tuhat, a-il 1811—1812 120 tuhat kummalgi aastal, 1813. a. 1140 tuhat.

Napoleoni sõdade iseloom ja eesmärgid. Prantsuse revolutsioonisõjad olid õiglased, vabastamissõjad, mis olid suunatud kõigepealt maa kaitsemisele interventide vastu. Prantsuse sõjaväed kaitsesid revolutsiooni kodanlik-demokraatlikke saavutisi feodaalmonarhistliku Euroopa vastu, kes püüdis taastada Prantsusmaa feodaal-absolutistlikku režiimi.

Napoleoni kontrrevolutsiooniline diktatuur muutis järsult Prantsusmaal käimas olevate sõdade iseloomu, muundades need vabastussõdadest vallutussõdadeks (nende iseloom hakkas muutuma juba 1794. a., pärast 9. termidoori). „Rahvuslik sõda *võib* muutuda imperialistlikuks ja *vastupidi*. Näide: Suure Prantsuse revolutsiooni sõjad algasid rahvuslikena ja olid sellised. Need sõjad olid revolutsioonilised: suure revolutsiooni kaitse kontrrevolutsiooniliste monarhiate vastu. Kui aga Napoleon rajas Prantsuse keisririigi, orjastades ühtlasi terve rea ammukujunenud suuri elujõulisi rahvuslikke Euroopa riike, siis kujunesid Prantsuse rahvuslikest sõdadest imperialistlikud, mis *omakorda* kutsusid välja rahvuslikud vabastamissõjad Napoleoni imperialismi *vastu*[1]."

Napoleoni sõdade peamiseks eesmärgiks oli võitlus uute turgude pärast, Prantsusmaa kaubanduslik-tööstusliku ja sõjapoliitilise hegemoonia pärast Euroopas.

Prantsuse relvade võitude tagajärjel kujunesid uued tollitariifid, mis olid kasulikud Prantsuse tööstureile. 1809. a., sõja ajal Austriaga, kirjutas Napoleon ühele oma ministrile: „On tarvis ära kasutada meie sisseminekut Viini, et Austriasse sisse vedada prantsuse kalevit ja portselani, mis seni oli siin maksustatud kõrge tariifiga. Ma vabastaksin nad tollist ja tuubiksin nendega Viini magasinid täis." Vallutuste tagajärjel Prantsusmaaga liidetud maa-alad sattusid vähemsoodsaisse oludesse kui Prantsusmaa vana territoorium. Liidus olevad maad, mida valitses keiser ise või ta sugulased („Napoleoniidid"), langesid sõltuvate maade seisundisse. Kümne aasta kestel (a-il 1801—1811) suurenes prantsuse kaupade väljavedu Itaalia kuningriiki, kuhu neid lubati vedada peaaegu ilma tollita, kuuekordseks. Itaalia võis oma toorsiidi välja vedada ainult Prantsusmaale.

Tööstuslikku toorainet sõltuvaist ja poolsõltuvaist riikidest välja pressides surus Napoleon neilt välja ka suuri kapitale sõjakontributsioonide, konfiskatsioonide ja lõpuks hariliku röövi teel. 1804. a. moodustasid need „erakorralised sissetulekud" Prantsuse riigikassasse 123 miljonit franki, kusjuures riigitulude üldsumma oli 770 milj. franki. Preisi kaheaastase okupatsiooni kestel (a-il 1807—1809) nõuti temalt ja ta liitlasilt sisse umbes üks miljard franki.

Sõda muutus seega alatiseks tuluallikaks Napoleoni valitsusele, sõjaväe varustajaile, riigi võlausaldajaile ja sõjatarvete alal töötavate tööstusettevõtete omanikele.

Sõda rikastas ka sõjaväge, kes röövis võidetud maade rahvastikku. Võidetud alade röövimiseks andsid eeskuju mõned kindralid ja keisririigi marssalid, kes soetasid endile varanduse altkäe-

[1] *Lenin*, Teosed, XIX k., lk. 181.

maksude ja röövimise kaudu. Eriti paistis oma ahnusega silma marssal Soult, kes sõja ajal Hispaanias röövis selle muuseumidest hulga pilte kokku, mida ta siis müütas Louvre'ile muinasjutuliste hindadega.

Lahinguis silmapaistnud ohvitsere, kindraleid ja marssaleid ülendati aadliseisusse, määrati neile Auleegioni autähti, aristokraatlikke tiitleid, kõrgeid palku ja väärtuslikke mõisu. Marssal Berthier, kes kandis Neuchâteli ja Wagrami vürsti tiitlit, sai iga-aastast tulu 1355000 frangi suuruses; marssal Masséna, Rivoli hertsogi, tulu tõusis üle 1 miljoni frangi; marssal Davout, Auerstedti hertsog ja Eckmühli vürst, sai 1 miljoni frangi ümber aastas. 1810. a-ni jagati uue aristokraatia esindajaile, s. o. peamiselt kõrgemasse sõjaväe juhtkonda kuuluvaile isikuile, välja 32,5 miljonit franki.

Kas tähendab see seda, et Napoleoni sõjad pole sisuliselt midagi muud kui võõraste maade röövimine? Ei. Napoleoni võidud Itaalias, Saksamaal ja mõnes teises Lääne-Euroopa riigis kõigutasid neis valitsevat feodaalkorda ja tõid oma tulemusena kaasa liberaalseid reforme, mis puhastasid teed kapitalistlike vahekordade arengule. Kuid see Napoleoni sõdade progressiivne külg taandus tagaplaanile vallutus- ja röövi-eesmärkide ees ja kadus keisririigi viimseil aastail üldse.

Napoleoni sõjaline edu on seletatav kõigepealt sellega, et Prantsuse sõjavägi koosnes vabadest talupoegadest, kes kaitsesid revolutsiooni ajal endile saadud maad. Prantsusmaa-vastase koalitsiooni armeedes võitlesid aga pärisorjuslikud talupojad, kes vihkasid mõisnikke ja oma ohvitsere-feodaale. Positiivse tähtsusega oli ka see asjaolu, et revolutsiooni ajast alates hakati Prantsuse sõjaväes juhtivaile kohtadele paigutama, vaatamata päritolule, isikuid, kes olid oma isiklike omadustega teeninud õiguse juhtiva koha saamiseks. Prantsuse sõjaväe sõdurid teadsid, et marssal Ney oli kõrtsmiku poeg, et marssal Lannes'i isa oli lihtsõdur. Kindralid kõnelesid neile, et iga sõdur kannab oma ranitsas marssalikeppi, ja seepärast polnud üheski Prantsusmaa vastu võitlevas armees nii suurel arvul andekaid komandöre kui Prantsuse sõjaväes. Revolutsioon lõi uue sõjalise strateegia ja taktika, mis nõudsid kõigi jõudude kontsentreerimist lahingu otsustavasse piirkonda; vastupidiselt vaenulikkude armeede vähepainduvaile, raskepärastele, vähese liikuvusega „liinidele" liikus Prantsuse sõjavägi kiiresti, hoogsalt ja otsustavalt. Napoleon viis 1793.—1794. aastate sõjalise strateegia ja taktika täiuseni. Napoleoni sõjaline geenius ise oli ette valmistatud kogu Prantsuse revolutsiooni arenguga. „Napoleoni surematu teene," kirjutas Engels, „seisab selles, et ta leidis kolossaalseile relvastatud massidele, millede esileilmumine oli võimalik vaid revolutsiooni tõttu, ainsa õige taktikalise

ja strateegilise rakenduse [1]." Napoleoni sõjalise süsteemi põhialusteks olid „pealetungivahendite massiline arv inimeste, hobuste ja suurtükkide näol ühelt poolt ja selle pealetungiaparaadi liikuvus teiselt poolt" [2].

Napoleon inimesena ja riigitegelasena. Napoleoni kui riigipea iseloomulikeks omadusiks olid väsimatu energia ja erakordne aktiivsus, mida ta osutas oma tegevuse igal (sõjalisel, diplomaatilisel, administratiivsel) alal. Ta pidas kõik valitsemisniidid oma käes ja püüdis isiklikult süveneda kõigisse oma määratu impeeriumi asjadesse. Eriti suur oli ta aktiivsus sõjanduse juhtimisel. Ta teadis paremini kui kõik sõjaministeeriumi kaastöölised oma kogu Euroopat mööda laialipillatud vägede asukohti, koosseisu ja arvu. Ta omas selget, teravat mõistust, suuri andeid seadusandliku, administratiivse ja diplomaatilise tegevuse alal. Lõpuks paistis ta silma suure isikliku vaprusega ja määratu tahtejõuga.

Kuid Napoleoni kui inimese ja riigitegelase iseloomus leidus ka eemaletõukavaid jooni, nagu näiteks täitmatut võimuahnust, mis oli ühendatud täieliku põhimõttetusega: kõik vahendid, isegi kõige autumad, olid talle head, kui nad ainult viisid tema poolt seatud eesmärgile. „Ta ei uskunud ei aususse ega voorusse ja nimetas sageli neid kahte mõistet abstraktseiks," kirjutab oma mälestusis üks ta ministreist Chaptal. „Inimolendile vaatab ta kui faktile või asjale, mitte aga kui mingile endasarnasele... Ta ei tunnusta kedagi peale iseenda," kirjutab teine kaasaeglane, paruness Staël. Külmavereline julmus, mida Napoleon osutas vallutatud maades, põimus temas kindla põlgusega ideede ja printsiipide vastu. „Kindral Dumas," pöördus ta kord ühe 1789. a. revolutsiooni tegelase poole, „kas teie olite nende lollpeade hulgas, kes uskusid vabadusse?" Kindrali vastusele, et ta endiselt püsib oma usus vabadusse, järgnes märkus: „Tähendab, nagu teisedki toetasite teie revolutsiooni auahnuse tõttu." Mingit muud inimeste käitumise tõukejõudu peale isikliku huvi Napoleon kunagi ei tunnustanud. Hoolimatult töörahvasse suhtudes mõistis ta teda osavalt meelitada ja sõdureid enda külge köita, populaarsust leida ja taotella.

Võitlus kolmanda koalitsiooniga (1805. a.). Trafalgar ja Austerlitz. Austria purustamine. Reini Liit. Napoleoni-aegse Prantsusmaa peamiseks vastaseks oli Inglismaa, kes seisis kaubanduse ja tööstuse suhtes tublisti Prantsusmaast kõrgemal ja oli tema kõige kardetavamaks võistlejaks. Tänu oma saarelisele asendile, ülevõimule meredel, suurtele koloniaalvaldustele, rahandus-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 464.
[2] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 457.

likule võimsusele ja tööstuslikule ülekaalule püsis Inglismaa kindlasti kaitstuna ja tõrjus kõik talle Napoleoni poolt antavad hoobid edukalt tagasi. 1805. a. õnnestus Inglismaal organiseerida Prantsusmaa vastu uus koalitsioon, mille koosseisu astusid veel Venemaa, Austria ja Napoli. Vastu enda tahtmist oli Prantsusmaa liitlaseks selles sõjas Hispaania. Napoleoni katsed teostada dessanti Inglismaa pinnale (selleks koondati mereäärsesse Boulogne'i linna terve ekspeditsiooni-armee) äpardusid. Prantsuse-Hispaania liidulaevastik hävitati Inglise admirali Nelson'i poolt Trafalgar'i juures (21. oktoobril 1805).

Trafalgari lahing oli suure ajaloolise tähtsusega. Laevastikust ilma jäänud, kaotas Napoleon lootuse dessandi teostamiseks Inglismaale ja otsese võidu saavutamiseks inglaste üle. Ilma Inglismaa purustamiseta ei võinud aga Mandri-Euroopa alistamine Napoleonile olla püsiva iseloomuga ega olnudki seda.

Palju edukamaks osutus Napoleonile võitlus kolmanda koalitsiooniga maismaal. Austria armee kapituleerumisele Ulmi juures (20. oktoobril) järgnesid Viini okupeerimine prantslaste poolt (13. novembril) ja Napoleoni otsustav võit Vene ja Austria ühendatud vägede üle Austerlitzi juures (2. detsembril). See oli Napoleonil, kes siin esile tõi kogu oma strateegiakunsti, üks kõige hiilgavamaid võite. Liitlased kaotasid 15000 surnuina, 20 000 langes vangi; võitjale jäi saagiks 185 suurtükki, 400 laengukasti ja 45 lippu.

Austerlitzi juures purustatud Austria oli sunnitud sõlmima rahu (Pressburgi rahu 26. detsembril 1805), mille järgi ta kaotas Veneetsia, Istria (ilma Triesteta), Dalmaatsia ja mõned teised alad, tunnistas Napoleoni Itaalia kuningaks ja maksis suure kontributsiooni. Austrialt võetud maade arvel said tasu Prantsusmaa liitlased Lõuna-Saksamaal — Baieri (kes sai Tirooli), Württemberg, Baaden —, kelle vastuolusid Austriaga Napoleon osavasti ära kasutas. Austria keiser pidi ametlikult loobuma oma illusoorseks muutunud Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisri tiitlist (6. augustil 1806). See asjaolu oli riigi lagunemise väliseks väljenduseks, kuigi see lagunemine tegelikult oli toimunud juba ammu enne seda. Et kindlustada oma võimu Saksamaal, asutas Napoleon a. 1806 nõndanimetatud Reini Liidu, mille koosseisu astus 16, hiljemini aga veel 5 Saksa riiki, kes kohustusid andma Napoleoni esimesel nõudmisel abivägesid kindlaksmääratud hulgal. „Prantslaste keiser, Itaalia kuningas" sai nüüd veel ühe, „Reini liidu protektori" tiitli.

Samal 1806. a. kõrvaldati Prantsuse vägede poolt Napolis valitsev Bourbon'ide dünastia, kes põgenes Sitsiiliasse, Inglise laevastiku kaitse alla. Napoleoni vanem vend Joseph Bonaparte (1768—1844) sai Napoli kuningaks; kaks aastat hiljemini asendati

ta Napoleoni õemehe, tema õe Caroline'i abikaasa marssal Joachim Murat'ga (1771—1815). Napoleoni teine vend Louis Bonaparte (1778—1846) pandi 1805. a. Hollandi vasallriigi kuningaks.

Võitlus neljanda koalitsiooniga (1806—1807). Jena ja Auerstedt. Preisi purustamine. Tilsiti rahu. 1806. a. moodustasid Inglis- ja Venemaa neljanda koalitsiooni, millega liitusid Preisi ja Rootsi. Preisi militaristlik kildkond käitus äärmiselt väljakutsuvalt, olles veendunud kerges võidus. Napoleon ennetas liitlaste jõudude ühinemise. Suure saksa luuletaja Heine kujuka väljenduse järgi „puhus Napoleon kord Preisile ja Preisit polnud enam". Kahes samal päeval toimunud otsustavas lahingus Jena ja Auerstedt'i juures (14. oktoobril 1806) said Preisi väed Napoleonilt ja marssal Davout'lt hävitavalt lüüa. Preislased kaotasid 22000 surnuina ja haavatuina, 18000 vangidena, 200 suurtükki ja lippu. Mõni päev hiljemini jõudsid prantslased Berliini (27. oktoobril), ilma mingit vastupanu kohtamata, ja okupeerisid suurema osa Preisist.

Kuid koalitsioon jätkas võitlust. Sõjategevuse alaks kujunes nüüd Ida-Preisi. 8. veebruaril 1807 löödi Preussisch-Eylau juures Napoleoni armee ja Vene vägede vahel üks tolle ajajärgu kõige verisemaid lahinguid; mõlemad pooled kaotasid seejuures kuni 22000 meest. Sellele järgnenud lahing Friedlandi juures (14. juunil 1807) lõppes Vene sõjaväe kaotusega.

7. juulil 1807 sõlmis Aleksander I Tilsitis Napoleoniga rahu ja liidu ning kohustus lahkuma koalitsioonist, katkestama vahekorra Inglismaaga ja tunnustama kõiki Prantsuse vallutusi. Selle eest kohustus Napoleon omalt poolt andma Venemaale tegevusvabaduse Põhja- ja Ida-Euroopas.

Üheaegselt Prantsuse-Vene liidu sõlmimisega tehti rahu Prantsusmaa ja Preisi vahel.

Tilsiti rahu tingimused olid Preisile äärmiselt rasked. Ta kaotas kolmandiku oma territooriumist — maad Elbe vasakul kaldal, Poola provintsi Pooseni, Danzigi linna, pidi oma sõjaväe vähendama 40000 meheni ja maksma 100 miljonit franki sõjakontributsiooni. Kontributsiooniga koormati ka kõik Preisi liitlased. Mõned neist, nagu näiteks Hessen-Kasseli kuurvürst ja Braunschweigi hertsog, kõrvaldati troonilt, nende territooriumid aga arvati nüüd (1807) asutatud Vestfaali kuningriigi koosseisu. Selle kuningaks sai Napoleoni vendadest noorim — Jerôme Bonaparte (1784—1860). Saksi kuurvürst, kes oli teotsenud liidus Napoleoniga, sai viimaselt kuningatiitli ja talle anti valitseda äsjaasutatud Varssavi suurhertsogkond.

Tilsiti rahu oli tõeliseks katastroofiks mitte ainult Preisile, vaid ka kogu Saksamaale. „Tilsiti rahu oli Saksamaa suurimaks alanduseks ja ühtlasi pöördeks suurima rahvusliku tõusu suu-

nas [1]." Kohutav katastroof a-il 1806—1807 äratas kõik saksa rahva elavad jõud ja oli tõukeks hilisemale rahvuslikule ülestõusule orjastaja vastu.

Kontinentaalblokaad. Toetudes saavutatud võitudele tegi Napoleon veel enne neljanda koalitsiooniga käimasoleva võitluse lõppu uue, veel ähvardavama katse Inglismaa murdmiseks. 21. novembril 1806 andis ta Berliinis dekreedi, mis kuulutas „Briti saared" blokaadi alla, keelas igasuguse kaubanduse Inglismaaga ja ähvardas kõigi Inglise kaupade ja Inglise laevade konfiskeerimisega.

Napoleoni Berliini-dekreet pani aluse nõndanimetatud kontinentaalblokaadi süsteemile, millega püüti sulgeda Inglismaa jaoks Euroopa turud ja sel teel teda majanduslikult laostada. Kontinentaalsüsteemiga ühinesid kõik Prantsuse impeeriumi vasallriigid ja kõik tema liitlased. Inglismaa vastas Prantsuse sadamate blokaadiga ja kõigi erapooletute riikide merekaubanduse üle kontrolli kehtimapanemisega. Neile Inglise valitsuse abinõudele vastas Napoleon omakorda Milaano dekreediga 23. novembrist/17. detsembrist 1807, mis määras, et „iga laev, olgu see mistahes liiki ja mistahes lastiga, kui ta tuleb Inglise sadamaist või Inglise asumailt või mailt, mis on Inglise vägede käes, või suundub sinna, kuulub konfiskeerimisele". Erapooletud laevad, mis olid käinud Inglise sadamais, võrdsustati seega Inglise omadega.

Neid abinõusid tarvitusele võttes tugines Napoleon Prantsuse kodanluse toetusele, kes oli ammu taotelnud Inglise konkurentsi kõrvaldamist Euroopa turgudelt. 1810. a., püüdes lõplikult ruineerida Inglise kaubandust, pani Napoleon koloniaalkaupadele keelutollid kehtima. Trianonis 5. augustil 1810 antud dekreediga maksustati kvintaal (150 kg) kollast ehk puhastamata peensuhkrut tolliga 300 frangi suuruses, kvintaal kohvi — 400 frangiga, nael Levandi puuvilla — 200—400 frangiga, nael Ameerika puuvilla — 800 frangiga.

Kontinentaalblokaadi teostati erakordse rangusega ja määratu suures ulatuses. 1809. a. novembris konfiskeeriti ainuüksi Triestes koloniaalkaupu $2^1/_4$ miljoni frangi väärtuses. 1810. a. augustis anastati Mecklenburgis 12 laeva koloniaalkaupadega. 19. oktoobril 1810 andis Napoleon dekreedi kõigi konfiskeeritud kaupade põletamise kohta. Kuid koloniaalsed toorained ei kuulunud põletamisele, vaid need konfiskeeriti.

20 000-meheline armee tolliametnikke, kes olid laiali pillatud piki kogu keisririigi piire, pidas politsei ja sõjavägede abil süstemaatilist võitlust Inglise kaupade salajase sisseveo vastu.

---

[1] Lenin, Teosed, XXII k., lk. 377.

Napoleoni sissetung Portugali ja Hispaaniasse (1807—1808). Rahva sõda Hispaanias Prantsuse vallutusretke vastu. Püüdes Inglismaa eest Mandri-Euroopa turge sulgeda, tegi Napoleon katset Pürenee poolsaart enda võimu alla saada. Portugal keeldus ühinemast kontinentaalblokaadiga ja Napoleon otsustas ta vallutada. 1807. a. oktoobris sõlmis ta Hispaaniaga lepingu Portugali jaotamise kohta. 19. novembril tungisid Prantsuse väed kindral Junot' juhatusel Portugali; 30. novembril okupeerisid nad Lissaboni, olles sundinud printsregendi põgenema Brasiiliasse.

Võttes ettekäändeks võitluse Portugali vastu jätkas Napoleon oma vägedega Hispaania üleujutamist. 23. märtsil 1808 marssis Prantsuse sõjavägi Madridi. Mõni päev enne seda (19. märtsil) oli rahva ülestõus Aranjuez'is kuninga vihatud armualuse hertsog Godoy vastu sundinud vana poolearulise kuninga Karl IV (1788—1808) troonist loobuma. Hispaania kuningaks sai ta poeg Ferdinand VII. Napoleon kasutas riidu kuninglikus perekonnas ja meelitas ta pettuse teel Prantsusmaale, kuhu ta teda sundis jääma vangidena. 6. juunil 1808 tõsteti Hispaanias troonile Napoleoni dekreediga ta vend Joseph. 20. juulil saabus viimane Prantsuse vägede kaitse all Madridi.

Hispaania aristokraatia ruttas uut kuningat tunnustama, kuid Hispaania rahvamassid alustasid võitlust oma rahvusliku iseseisvuse eest. 2. mail 1808 puhkes Madridis ülestõus prantslaste vastu. See suruti maha metsiku julmusega, kuid varsti haarasid rahva ülestõusud okupantide vastu kaunis suure osa maast.

Astuurias, Valencias, Kastiilias, Aragoonias ja teistes Hispaania provintsides moodustusid kohalikud võimuorganid (juntad), kes formeerisid relvastatud väesalku võitluseks Prantsuse sissetungi vastu. Partisanide salgad (*guerrillas*), mis koosnesid peamiselt talupoegadest ja käsitöölistest, osutasid vallutajaile visa vastupanu. 23. juulil piirati Bayleni juures ümber ja võeti vangi terve 17 000-meheline Prantsuse diviis kindral Dupont'i juhatusel.

Samaaegselt süttis rahvuslik ülestõus Prantsuse okupantide vastu ka Portugalis. Oportos kujunes ajutine valitsus, kes moodustas sõjaväe, olles kutsunud lipu alla kõik võitlusvõimelised mehed. Portugallastele tuli abiks Inglise valitsus, kes saatis sinna sõjaväed kindral Arthur Wellesley, pärastise hertsog Wellingtoni juhatusel. 1808. a. augusti lõpul tõrjuti prantslased Portugalist välja. Samal ajal olid nad sunnitud lahkuma Madridist.

Kuid Napoleon ei tahtnud loobuda Hispaaniast. 1808. a. 5. novembril ilmus ta ise 180 000-mehelise armee eesotsas Pürenee poolsaarele. Saavutanud rea võite hispaanlaste üle, asus ta 5. detsembril Madridi. Kuningas Josephil võimaldus nüüd oma pealinna tagasi pöörduda.

Kuid hispaanlased jätkasid võitlust Prantsuse pealetungi vastu.

Erilist kindlust osutasid Saragossa elanikud; selle linna kaitsemine kujutab endast ühte kõige kangelaslikumat episoodi sõdade ajaloos. Esimene Saragossa piiramine, mis kestis 1808. a. juunist augustini, lõppes piirajate taandumisega; detsembris 1808 piirasid prantslased Saragossa uuesti ümber, kuid linn langes alles 28. veebruaril 1809 pärast kangelaslikku vastupanu, mis läks hispaanlastele maksma umbes 50 000 meest.

Kogu 1809. aasta möödus ägedas võitluses prantslaste ja hispaanlaste, portugallaste ning inglaste ühendatud jõudude vahel. 1810. a. alguseks läks prantslastel korda alistada endale suurem osa Hispaaniast. Olles kaitstud oma garnisoniga ja Inglise eskaadriga, kujunes Cadiz Hispaania iseseisvuse võitmatuks kantsiks ja Hispaania rahvusliku valitsuse (Keskjunta) keskuseks.

Prantsuse okupantide julmused ei murdnud hispaania rahva patriotismi. Pidades võitlust alatasa puhkevate rahva ülestõusudega, oli Napoleon sunnitud hoidma Hispaanias arvukat sõjaväge, mille suurus tõusis 250 000 meheni. Kuid kogu maad endale alistada tal siiski lõpuks ei õnnestunud.

Viies koalitsioon (1809). Ülestõusud prantslaste vastu Tiroolis ja Põhja-Saksamaal. 1809. a. läks Inglismaal korda organiseerida Prantsusmaa vastu uus (viies) koalitsioon, millesse astus ka Austria; viimast olid selleks julgustanud Prantsuse vägede äpardused Pürenee poolsaarel.

Venemaa asus selles sõjas erapooletuse positsioonile, nagu oli kokku lepitud Napoleoni kohtumisel Aleksandriga Erfurtis (27. septembrist 14. oktoobrini 1808); selle kohtumise eesmärgiks oli kinnitada Prantsuse-Vene liitu, milles olid juba ilmnenud lõhed.

Prantsusmaa liitlasteks olid selles sõjas Saksa vürstid, Reini Liidu liikmed, aga ka saksid ja poolakad. Sõda algas austerlaste sissetungiga Baierisse. Viies suures lahingus 19.—23. aprillini purustas Napoleon ertshertsog Karli väed, võttes 40 000 vangi ja 100 suurtükki. Kuid 21. ja 22. mail toimusid Aspern'i ja Essling'i juures (Viini lähedal) verised lahingud, milledes Napoleon kaotas 35 000 meest; 24 kindralit (nende seas marssal Lannes) langes rivist välja.

Prantsuse vägede nurjungid äratasid patriootilise vihavaenu tunde Napoleoni rõhumise vastu Austrias. Tiroolis puhkes talupoegade ülestõus, mille etteotsa asus kõrtsmik Andreas Hofer. Kolmel korral vallutas Hofer Innsbrucki linna. Kuid Austria kindralid, kes põlgasid „seda talumeeste sõda", ei andnud talle vajalikku toetust. 27. veebruaril 1810 lasti Hofer Prantsuse sõjakohtu otsusel maha.

Rahvuslikud ülestõusud Napoleoni rõhumise vastu puhkesid ka Põhja-Saksamaal. Preisi major Schill liikus väikese vabataht-

like salga eesotsas Vestfaali ja haaras enda kätte Halle linna, kuid sai 31. mail Stralsundi kindluse ründamisel lüüa Prantsuse vägede poolt ja langes lahingus. Lüüa sai ka väesalk, mida juhatas ooberst Dörnberg; viimane püüdis mõne tuhande Hesseni talupoja eesotsas vallutada Vestfaali kuningriigi pealinna Kasselit. Paremini ei käinud ka Braunschweig-Oels'i hertsogi väesalga käsi.

5.—6. juulil saavutas Napoleon Wagrami lahingus, mis oli tolle ajajärgu üks kõige verisemaid ja kus kumbki pool kaotas kuni 25000 meest, otsustava võidu austerlaste üle ja sundis nad sõda lõpetama. Rahu sõlmiti Viinis 14. oktoobril 1809. Selle rahu tingimuste järgi kaotas Austria $3^1/_2$-miljonise rahvastikuga territooriumi, pidi vähendama oma sõjaväe 150 000 meheni, maksma 85 miljonit franki kontributsiooni ja ühinema kontinentaalsüsteemiga. Austrialt võetud edelaprovintsid (Trieste, Ragusa, Kroaatia, osa Kärntenist jt.) moodustasid koos Dalmaatsiaga, mille oli Austria kaotanud juba 1805. a., Prantsuse impeeriumi Illüüria provintsid. Lääne-Galiitsia liideti Varssavi suurhertsogkonna külge, väike maa-ala Ida-Galiitsias (Tarnopoli piirkond) siirdus Venemaale. Salzburg, Braunau ja Inni piirkond anti Baierile. Habsburgide monarhia osutus nüüd Napoleonist täiesti sõltuvaks.

Napoleon jätkas oma maadehaaramis-poliitikat. 1810. a. 9. juuli dekreediga liideti Prantsuse keisririigi külge Holland, mille kuningas Louis Bonaparte oli oma keisrist venna rahulolematust põhjustanud kontinentaalsüsteemi rikkumisega, sest see süsteem ähvardas Hollandi merekaubandust täiesti hävitada. 1811. a. alguses võeti Napoleoni keisririigi koosseisu — ta piiride „ümmardamise" korras — kogu Põhjamere rannik, endised vabalinnad Hamburg ja Breemen ning Oldenburgi hertsogkond.

11. peatükk.

Euroopa Prantsuse kodanliku revolutsiooni ja Napoleoni keisririigi ajal.

Euroopa ja Prantsuse revolutsioon. Kodanlik revolutsioon Prantsusmaal, mis algas 1789. a., kutsus kogu Euroopa eesrindlike inimeste hulgas vastukajana esile laialdase poolehoiulaine. Itaalia luuletaja Alfieri ja inglise luuletaja Wordsworth kirjutasid oodid Bastille' langemise auks. „Ma loen end õnnelikuks, et olen elanud säärase ajani," ütles tuntud inglise radikaal Richard Price oma kõnes 4. novembril 1789 (see kõne ilmus 12 trükis). „Ma olen elanud selleni, et inimõigusi on hakatud mõistma paremini kui kunagi varemini, et rahvad janunevad vabaduse järele... Ma näen, kuidas vabaduse tuli levib kõikjal ja kuidas on alanud

inimeste asjade üldine paranemine: kuningate valitsus loovutab oma koha seaduste valitsusele, preestrite valitsus annab aset mõistuse ja südametunnistuse valitsusele." Revolutsioon Prantsusmaal soodustas agraarliikumise tõusu Prantsusmaale kõige lähemal asetsevais riikides ja linnade demokraatlike masside liikumise tõusu reas Euroopa maades, eriti Inglismaal.

Euroopa monarhiate valitsused ja valitsevad klassid võtsid Prantsuse revolutsiooni vastu varjamatu vaenulikkusega. Nad kuulutasid sõja selle revolutsiooni vabadusideedele ja võtsid tarvitusele abinõusid, et mitte võimaldada nende ideede levimist üle Prantsusmaa piiride. Katariina II sai korraga lahti oma filosoofilisist „harrastusist" ja tõttas likvideerima neid, kelles ta nägi Prantsuse revolutsiooni pooldajaid, esijoones A. N. Radištševit. 1790. a. anti teose „Путешествие из Петербурга в Москву" („Matk Peterburist Moskvasse") autor kohtu alla ja mõisteti eluaegsele asumisele. Samal 1790. a. ilmus Londonis Edmund Burke'i pamflett „Reflections on the Revolution in France" („Mõtiskelud Prantsuse revolutsiooni üle"), mis sai varsti kõigi Euroopa reaktsionääride käsiraamatuks. Burke tungis teravalt kallale Prantsuse revolutsioonile ja väitis, et too rajab teed demokraatiale kogu Euroopas ja viib hädaohtu eraomandi instituudi enda.

Mida enam Prantsuse revolutsioon edasi arenes, seda vihatumaks muutus ta kogu Euroopa reaktsionääridele. „Ajalugu kordub, ehkki uuel alusel. Nagu varemini, feodalismi langemise perioodil, sõna „jakobiin" tekitas kõigi maade aristokraatides õudust ja jälestust, nii ka nüüd, kapitalismi langemise perioodil, tekitab sõna „bolševik" kodanlikes maades õudust ja jälestust. Ja vastupidi, nagu varemini Pariis oli peljupaigaks ja kooliks tõusva kodanluse revolutsioonilistele esindajaile, nii on ka nüüd Moskva peljupaigaks ja kooliks tõusva proletariaadi revolutsioonilisile esindajaile [1]."

Teine ja kolmas Poola jagamine. Üheks tähtsaimaks Euroopa poliitika küsimuseks XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses oli Poola küsimus. Olles nõrgestatud esimese jagamise tagajärjel (1772. a.), lõhestatud sisemisist vastuoludest, viibides peaaegu vahet pidamata riikliku anarhia seisundis, langes Poola aadlimonarhia oma tugevamate naabrite — Austria, Preisi ja Venemaa saagiks.

Prantsuse revolutsiooni mõjul teostati Poolas rida reforme, mis pidid ta päästma edasisest lagunemisest. 1791. a. 3. mail võttis seim vastu liberaalse konstitutsiooni, mille oli koostanud Poola patriootide partei, Poola täieliku sõltumatuse pooldajad. Kuid tsaristliku Venemaa valitsus astus selle konstitutsiooni vastu. 1792. a. saatis Katariina II, kes soosis Poola reaktsionääre (nõnda-

[1] Stalin, Leninismi küsimused, lk. 208.

nimetatud hetmani-parteid), Poolasse 64 000-mehelise sõjaväe kindral Kahhovski juhatusel. Poola väed said lüüa, võimu haaras Poolas aristokraatlik partei, kes moodustas liidu Targovice konföderatsiooni nime all. 1793. a. toimus Venemaa ja Preisi vahel teine Poola jagamine, mille kinnitas Grodno seim. Venemaa sai nüüd kogu ülejäänud Valge-Vene, Ukraina, Podoolia ning Polesje ja Volõõnia idaosa, Preisi — Danzigi, Thorni, Suur-Poola, Kujaavia ja Masoovia (välja arvatud Masoovia vojevoodkond). Poolale jäi kõigest 254 000 km² (neljandik ta endisest territooriumist), ta sõjavägi vähendati 30 000-lt 15 000-ni, 1791. a. konstitutsioon tühistati.

Kuid patriootide partei jätkas võitlust. 1794. a. märtsis puhkes ülestõus Krakovis, mis sundis Vene garnisoni linnast lahkuma. Ülestõusu etteotsa asus andekas kindral Kościuszko (1746—1817), kes oli osa võtnud Ameerika iseseisvussõjast. Talupoegade relvastatud salkadele toetudes lõi Kościuszko Vene vägede pealetungi edukalt tagasi. Varsti tõrjuti nad ka Varssavist välja. 7. mail andis Kościuszko käskkirja (nõndanimetatud Polaniec'i universaali), millega ta kuulutas kõik Poola talupojad isiklikult vabaks ja vähendas nende koormisi mõisnikkude suhtes, jättes agraarküsimuse lõpliku lahenduse tulevasele sõltumatu Poola valitsusele. Kuid poola aristokraatia ei tahtnud loobuda oma feodaalseist privileegidest ja eelistas rahvusliku iseseisvuse kaotust talupoegade vabastamisele. Talupojad, neile lubatud soodustusi mitte saades, hakkasid liikumisest tagasi tõmbuma. Selle tulemusena oli ülestõus määratud nurjumisele. 11. oktoobril 1794 purustati Poola rahvuslik sõjavägi Vene vägede poolt ja Kościuszko ise langes vangi. Varsti pärast seda vallutas Suvorov rünnakuga Praga (Varssavi eeslinna).

Ülestõus oli maha surutud. 1795. a. järgnes kolmas Poola jagamine, mille järgi Venemaa sai Leedu, Preisi — territooriumi Pilica, Visla, Bug'i ja Neemen'i jõest lääne pool ühes Varssavi linnaga, Austria — Lääne-Galiitsia. 25. novembril 1795 loobus viimne Poola kuningas Stanisław August (Poniatowski) troonist. Rzeczpospolita lakkas olemast.

Poola jaotamine suurendas tunduvalt tsarismi kontrrevolutsioonilist mõju Euroopas. „Sellest momendist, mil teostati esimene Poola röövimine, sattus Saksamaa sõltumusse Venemaast. Venemaa käskis Preisil ja Austrial jääda absoluutseiks monarhiaiks ja Preisi ning Austria pidid kuuletuma [1].“ Loonud 1807. a. Varssavi hertsogkonna, tahtis Napoleon Poolat ära kasutada „eelpostina Venemaa vastu“.

Inglismaa aastail 1789—1815. Prantsuse revolutsioon aitas kaasa võitluse tugevnemisele liberaaldemokraatlike reformide eest

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 382.

Inglismaal. Elavneb vanade demokraatlike ühingute tegevus ja tekib rida uusi, kes teevad kihutustööd valimis- ja parlamendisüsteemi reformi kasuks. 1792. a. asutati Konstitutsiooni Ühing, kes koondas enda ümber intelligentsi radikaalselt meelestatud ringkonnad. Samu eesmärke taotles Rahvasõprade Ühing, kelle eesotsas seisid kuulus advokaat Erskine, kirjanik Mackintosh jt. Kuid isegi selle ühingu kõige äärmuslikumad liikmed taotlesid mitte revolutsiooni, vaid reformi.

Radikaalsema iseloomuga olid nõndanimetatud „korrespondents-ühingud". Esimene korrespondents-ühing tekkis 1792. a. alguses Londonis käsitöölise Thomas Hardy (1752—1832) juhtimisel. Samasugused organisatsioonid moodustusid siis Manchesteris, Norwichis, Sheffieldis, Leedsis, Bristolis, Birminghamis, Glasgow's, Edinburghis, Newcastle'is ja mõnes teises Inglis- ja Šotimaa linnas. Korrespondents-ühingud pidasid omavahel alatist sidet kirjavahetuse kaudu (sellest ka nende nimetus). Nende koosseisus enanesid väikekaupmehed, käsitöölised ja töölised.

Korrespondents-ühingud taotlesid Inglismaa riigikorra täielikku demokratiseerimist ja arendasid agarat agitatsiooni üldise hääleõiguse läbiviimiseks.

Nad saatsid tervitusaadresse Prantsuse vabariigi Rahvuskonvendile.

Londoni korrespondents-ühingu juhid teatasid, et nad peavad võimalikuks oma plaanide teostamist rahulikul teel, kuid mõned organisatsiooni liikmed hankisid salaja relvi ja omandasid sõjalist väljaõpet. Oktoobris 1793 avati Edinburghis Inglis-, Šoti- ja Iirimaa demokraatlike ühingute ja klubide delegaatide kongress, mis võttis endale nimeks „Kolme natsiooni rahvaste ülebritiline konvent". Kongress oli sõja vastu revolutsioonilise Prantsusmaaga ja võttis vastu resolutsiooni võitluse kohta üldise valimisõiguse eest. 10. detsembril aeti ta relvastatud jõuga laiali. Kongressi juhid anti kohtu alla ja mõisteti pikaks ajaks (kuni 14 aastani) sunnitööle.

1794. a. mais esitas valitsuse juht Pitt parlamendile billi, mis nägi ette isikupuutumatuse-seaduse (*Habeas Corpus Act*'i) seistamise kaheksaks aastaks. „Riigis," ütles ta, „levib üha enam ohtlik vandenõu, mille eesmärgiks on hävitada konstitutsioon ja panna selle asemele inimõiguste teooria. Valitsus, seadus, omand, usund ja kõik teised asutised on, kallid britlased, hädaohus ja võivad saada ära pühitud, nii nagu see on juba toimunud Prantsusmaal. Kuid kõige ohtlikum neist koondistest on Londoni korrespondents-ühing... See on läbi imbunud jakobiinluse vaimust ja seab endale lõpp-eesmärgiks rikaste hävitamise."

Bill võeti vastu peaaegu ühel häälel. Maal pääses võimutsema politseilise omavoli režiim. Algasid liikumisest osavõtjate massi-

lised areteerimised. Kuid korrespondents-ühingud jätkasid võitlust. Kogu 1794. ja 1795. a. kestel olid Londonis ja teistes linnades käimas massilised miitingud, milledele kogunesid kümned, mõnikord ka sajad tuhanded inimesed, enamikus töölised ja käsitöölised. Neil miitinguil võeti vastu resolutsioone, milledes nõuti valimisreformi, valitsuse lahkumist ja vabariikliku Prantsusmaa vastu peetava sõja lõpetamist. Kui 29. oktoobril 1795 George III sõitis parlamenti, pilluti ta tõlda kividega; kõlasid hüüded: „Maha sõda! Maha Pitt!"

Korrespondents-ühingute liikmete arv tõusis selleks ajaks 80 000-ni. 1798. a. areteeriti Londoni korrespondents-ühingu kogu juhtiv koosseis. Pärast seda hakkas liikumine kahanema ja vaibus 1799. a-ks sootuks.

Selle liikumise äpardumine on seletatav mitte ainult jälitamisega valitsuse poolt. Majanduslikult tugevneval Inglise kodanlusel oli küllaltki põhjust olla rahul oma seisundiga. Inglismaa poliitiline kord erines põhjalikult revolutsioonieelse Prantsusmaa omast, kus kodanluse arengut tõkestas feodaal-absolutistlik režiim. Inglismaal oli absolutismi ja feodalismi võim murtud juba XVII saj.

Sõda Prantsusmaaga liitis kõik Inglise varakad klassid ühtsaks Prantsuse- ja revolutsioonivastaseks rindeks. Rahvamassid, taotelles demokraatlikke reforme ja oma materiaalse seisundi parandamist, lootsid saavutada seda rahulikul teel, miitingute ja petitsioonide kaudu. Eriti tugev oli usk legaalseisse võitlusmeetodeisse väikekodanluse hulgas, kes seisis demokraatliku liikumise eesotsas. Töölisklass oli veel liiga nõrk ja ebaküps selle liikumise etteotsa asumiseks. Talupoegkond, kes esines otsustava revolutsioonilise jõuna Prantsusmaal, oli seks ajaks Inglismaal peaaegu kadunud agraarpöörde ja kolooniaisse ümberasumise tagajärjel.

Neil põhjusil puudusid Inglismaal vajalised eeldused uueks kodanlikuks revolutsiooniks.

Ülestõus Inglise laevastikus. Ülestõus Iirimaal. 1797. a. aprillis puhkes Inglise sõjalaevastikus ülestõus; see hõlmas kolm eskaadrit, mis seisid Spithead-Portsmouth'is, Yarmouth'is ja Plymouth'is. Ülestõus oli protestiks laevastikus esineva väljakannatamatu režiimi vastu. Ülestõusnud merimehed heiskasid punased lipud, moodustasid laevakomiteed, kõrvaldasid ohvitserid kohtadelt, areteerisid neist mõned, valisid endi keskelt kaptenid ja oma „punase admirali" — madrus Richard Parker'i. Ülestõusnud laevade meeskonnad esitasid võimudele petitsiooni, milles palusid kehalised karistused keelata, palka maksta õigeaegselt, loaseid suurendada, mõned eriti vihatud ohvitserid kõrvaldada.

Katsed anda liikumisele järjekindlat revolutsioonilist iseloomu ja alustada võitlust monarhia vastu ei saavutanud edu. Ülestõus-

nute hulgas polnud vajalist üksmeelt. Amnestia ja mõnede mööndüste lubamisega läks võimudel korda tekitada lõhet madruste hulgas. Juba juunis oli ülestõus täielikult likvideeritud.

Sellest osavõtnute suhtes toimis valitsus julmalt. 24 neist poodi sõjakohtu otsusel.

1798. a. puhkes Iirimaal ülestõus, mille oli algatanud Ühendatud Iirlaste Ühing — salajane revolutsiooniline organisatsioon, mis seadis oma eesmärgiks Iirimaa vabastamise Inglise rõhumise alt ja sõltumatu Iiri vabariigi rajamise. Iiri rahvuslased ja nende juht Wolfe Tone lootsid Prantsuse vabariigi sõjalisele abile. Kuid see abi ei saabunud (torm ei lasknud Prantsuse eskaadril kaldale läheneda ja dessanti maale saata) ja iirlastel tuli arvestada ainult omi jõude. 1798. a. ülestõus oli spontaanse iseloomuga; tal puudusid ühtne plaan ja ühine juhtimine. Inglise valitsus surus suure julmusega ülestõusu maha. Et võtta igasugune alus iirlaste iseseisvuslootustelt, viidi a-il 1800—1801 läbi täielik Inglis- ja Iirimaa riiklik unioon. Iiri parlament suleti, ta liikmed aga viidi üle Inglise alamkotta. Iiri rahvastiku töötajate masside, eriti talupoegkonna seisund muutus nüüd veel raskemaks.

Sõda ja Inglise rahvamajandus. 1793. a. alanud ja 1815. a-ni veninud sõda Prantsusmaaga nõudis Inglismaalt ta rahanduslike ressursside määratut pingutust ja neelas 830 miljonit naelsterlingit. Osa sellest kolossaalsest summast kulus subsiidiumeks Euroopa riikidele — Inglismaa liitlastele ja Prantsuse aadlike-emigrantide toetuseks.

Sõda tõi endaga kaasa Inglise riigivõla määratu kasvamise: 1793. a. oli see 230 milj. naelst., 1815. a. aga 864 milj.

Laenude kõrval kasutas valitsus otseste ja kaudsete maksude suurendamist. Ei jäänud ühtegi tarbeeset, mis oleks olnud maksuvaba. Ainuüksi 1812. a. moodustasid tulud maksudest 63 milj. naelst. (tulud laenudest aga 40 milj.). Rööbiti kaudsete maksudega, mis kogu oma raskusega lasusid töötajate masside õlgadel, pandi kehtima tulumaks.

Inglismaa majanduslikud raskused, mida pikaajaline sõda Prantsusmaaga oli esile kutsunud, suurenesid eriti pärast kontinentaalblokaadi väljakuulutamist Napoleoni poolt.

Inglismaa rahanduslik võimsus ja tööstuse ülekaal võimaldasid tal hakkama saada kõigi raskustega, mida sõda oli tekitanud. Inglismaa kaubandusbilanss püsis aktiivsena kogu selle perioodi kestel. Kuid kontinentaalblokaad tegi tema rahvamajandusele küllaltki suurt kahju. Töötasu langes, töötaolu kasvas. Viljahinnad tõusid enneolematule kõrgusele. A-il 1785—1795 maksis kvarter nisu 54 šillingit, a-il 1795—1805 — 81 šill., a-il 1805—1815 97 šill. Oli aastaid, mil viljahind tõusis 120 ja isegi 156 šillingini.

Viljakalliduse pinnal toimusid reas kohtades näljarahutused; eriti tõsise iseloomu võtsid need 1795. a. Linna ja küla nälgiv kehvistu pidas kinni praame teraviljaga, haaras viljaladusid enda kätte, tungis toiduainete-magasinidesse ja määras madalamaid hindu toiduaineile. Suurmaaomanikud, kelle käes oli parlament, ekspluateerisid halastamatult tarbijat massi.

Kuna maa tervikuna ja ta töötajad massid elasid seoses sõjaga üle suuri majanduslikke raskusi, rikastusid sama sõja tulemusena kiiresti mõned rahvastiku rühmad — mõisnikud, finantsistid, laevaomanikud ja -ehitajad, sõja tarveteks töötavate töös-tuslike ettevõtete omanikud.

Inglismaa poliitiline seisund Napoleoni Prantsusmaa vastu peetud sõja perioodil. Et kuningas seisis vastu projektile, mis nägi ette kitsenduste tühistamise katoliiklaste suhtes ja nende võrdsustamise õigustes muu rahvastikuga, sattus P i t t 1801. a. kuningaga vastuollu ja lahkus ametist. Tema asemele tuli A d d i n g t o n. Kuid Addingtoni valitsus, kes 1802. a. kirjutas alla rahu Prantsusmaaga, osutus oma ealt väga üürikeseks. Napoleoniga sõja taaspuhkemine ja Prantsuse dessandi Inglismaal maabumise ähvardus sundisid George III-t uuesti pöörduma Pitti poole. Tulnud 1804. a. mais tagasi võimule, avaldas Pitt, hoolimata raskest haigusest, suurt energiat võitluses ohtliku välisvaenlasega. Tal õnnestus organiseerida uus koalitsioon Prantsusmaa vastu. Trafalgari lahing (21. oktoobril 1805) tõi talle Inglismaa päästja kuulsuse, kuid varsti selle järel Austerlitz'i lahingust (2. detsembril 1805) saadud teade viis Pitti täielikule meeleheitele. „Keerake see Euroopa kaart kokku," ütles ta, näidates seinale, „teda ei lähe enam kümne aasta jooksul vaja." Peatselt pärast seda ta suri (jaanuaris 1806).

Temale järgnenud ministrid jätkasid võitlust Prantsusmaaga samasuguse energiaga nagu temagi.

Inglise demokraatlikud teooriad ja sotsiaalsed utoopiad XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses. Inglismaa töötajate masside raske seisund agraarse ja tööstusliku pöörde ja Prantsusmaaga pikaleveninud sõja tagajärjel lõi soodsa pinna demokraatliku opositsiooni arenemiseks. Hoolimata 1790-ndate aastate rahvaliikumisele osaks saanud kaotusest ei sumbunud demokraatlikud ideed.

Üheks kodanlik-demokraatliku suuna kõige populaarsemaks publitsistiks Inglismaal XVIII saj. lõpul oli Thomas P a i n e (1737—1809). Päritolult väikefarmeri poeg, oli Paine monarhia ja aristokraatia äge vastane. 1774. a. siirdus ta Põhja-Ameerikasse ja võttis osa iseseisvussõjast, avaldades 1776. a. oma kuulsa pamfleti „Terve mõistus". 1789. a. viibis ta Pariisis, kus Lafayette andis talle Bastille' võtmed üleandmiseks Washingtonile. Sellega

tunnustas Lafayette tihedat sidet, mis esines Ameerika revolutsiooni juhtmõtete ja Prantsuse revolutsiooni vabadusideede vahel: eelmine revolutsioon oli vabastanud Ameerika kolonistid Inglismaa ikkest, teine — kukutanud despootliku võimu kantsi Bastille'. Inglismaale tagasi pöördunud, avaldas Paine traktaadi „The Rights of Man" („Inimõigused"), mis oli suunatud Burke'i kontrrevolutsioonilise pamfleti vastu. See teos konfiskeeriti võimude poolt, kuna ta väljaandjad ja levitajad mõisteti vangi. Paine ise sõitis Prantsusmaale, kus ta valiti Konvendi liikmeks. Jakobiinide diktatuuri ajal areteeriti ta žirondiinide toetamise pärast ja veetis 11 kuud vanglas. Hiljemini siirdus ta Ameerikasse, kus ta surigi. Poliitiliste nõudmiste kõrval esitas Paine ka majanduslikke; näiteks nõudis ta kaudsete maksude vähendamist ja suurtelt varandustelt võetava maksu tõstmist, töötuile töö andmist ja raukadele pensionide maksmist.

Palju kaugemale Paine'ist läks kehtiva korra kriitikas William Godwin (1756—1836), kaheköitelise teose „An Enquiry Concerning Political Justice" („Uurimus poliitilise õigluse kohta") autor; teos ilmus 1793. a. See raamat avaldas määratut mõju kaasaeglaste mõtlemisele ja sai eriti populaarseks demokraatlikes ringkonnis. Ta oli kirjutatud XVIII saj. prantsuse valgustajate ideede mõju all ja pühendatud Konvendile. Godwin on eraomandi, eriti suurmaaomandi instituudi veendunud vastane. Ta pooldab ühiskonna sotsiaalset reformi, kuid eitab revolutsioonilise vägivalla vajadust. Ühtlasi on ta anarhist, vaenlane igale valitsusele, igale poliitilisele liidule, mis, nagu talle näis, ainult kitsendavad isiku vabadust. Godwin'i „kommunismi" väikekodanlik iseloom on silmanähtav.

Järjekindel sotsialist polnud ka Thomas Spence (1750—1814). Nagu teisedki tolle ajajärgu demokraatlikud publitsistid, pühendas Spence peamist tähelepanu agraarküsimusele. Oma traktaadis „The Real Rights of Man" („Inimese tõelised õigused", 1793) esitas ta projekti maa-eraomandi kaotamise ja kogu maa üleandmise kohta kogukondade kätte. Nõudes mõisaomandi likvideerimist jättis Spence siiski alles ühiskonna jagunemise klassideks ja palgatöö. 1798. a. koostas ta konstitutsiooni oma utoopilise maa „Spenssia" jaoks. Spence'i ideed olid kaunis populaarsed maatajäänud talupoegade hulgast tulnud tööliste ja käsitööliste seas. Spence'i propagandaline tegevus ja ta sidemed Londoni korrespondentsühinguga põhjustasid kohtuliku jälitamise tema vastu. 1801. a. mõisteti ta aastaks vangi.

Töölisliikumine. Ludiidid. Töölisklassi väljaastumine ajaloo näitelavale on tööstusliku pöörde tähtsaimaks tulemuseks Inglismaal. Kapitalistliku vabriku võit käsitööstuslike ettevõtete ja manufaktuuri üle põhjustas tööliste ekspluateerimise järsu suu-

renemise; selle võiduga käis kaasas tööpäeva pikenemine, töötasu langemine, aina laialdasem naiste- ja lastetöö rakendamine. Suurkodanluse ja mõisnike maarendi, kaubandusliku kasumi ja tööstuslike tulude järjekindla kasvamise pöördküljeks oli rahvamasside suurenev vaesumine.

Sotsiaalsete vastuolude suurenemine muutis klassivõitluse teravaks. Tööliste rahutused ja streigid kujunesid Inglismaal aina sagedamaks nähtuseks. Kasvas töölisühingute (trade union'ide) arv. Pitti valitsus võttis ettevõtjate meeleheaks töölisliikumise vastu karmid abinõud tarvitusele. 1799. a. anti seadus, mis keelas töölisühingud. See seadus püsis tervelt veerand sajandit (1824. a-ni). Kogu selle aja kestel eksisteerisid trade unionid illegaalsete organisatsioonidena.

A-il 1807—1808 suurendas tööliste seisundi järsk halvenemine, mis oli põhjustatud sõjast ja blokaadist, streigiliikumist.

Samul aastail toimus Inglismaal käsitsitöö kiire väljatõrjumine masinate poolt suka-, pitsi- ja mõnel teisel tootmisalal. Sel pinnal puhkes tööliste ja käsitööliste seas liikumine masinate vastu, nõndanimetatud ludism (nimetatud legendaarse töölise Ned Ludd'i järgi, kes olevat esimesena purustanud oma töömasina).

Massiline ludiitide liikumine puhkes 1811. a. See algas Nottingham'is sukakudumistööstuse tööliste hulgas ja levis peatselt teistesse rajoonidesse. Masinate purustamisega käis sageli kaasas vabrikuhoonete süütamine ja ettevõtjate tapmine. Liikumine kandis seevõrra tormist iseloomu, et politsei polnud võimeline sellega toime tulema, vaid tuli võtta appi sõjaväed. Liikumine arenes spontaanselt, kuid mõnes kohas tegid ludiidid katseid luua endi salajasi organisatsioone, mille liikmed andsid truudusvande.

Valitsus toimis ludiitide suhtes halastamatu julmusega. Kohtud tegid nende suhtes eriti karme otsuseid. Nii tehti näiteks vabrikute põletamise asjas Middletonis 1812. a. 32 süüdimõistvat otsust: 8 inimest mõisteti poomissurma, 17 seitsmeks aastaks sunnitööle, 7 igaüks kuueks kuuks vangi. Surmaotsuseid tehti 1813. a. märtsis antud seaduse alusel, mis määras karistused masinate purustamise eest. 1813. a. vaibus ludiitide liikumine ajutiselt.

„On tarvis teatavat aega ja kogemust," ütleb Marx, „selleks, et tööline õpiks eristama masinat tema kapitalistlikust rakendusest ja ühtlasi oma kallaletunge üle kandma materiaalseilt tootmisvahendeilt nende kasutamise ühiskondlikule vormile[1]." XIX saj. alguses seda kogemust inglise töölistel veel polnud.

Saksamaa XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses. Prantsuse revolutsiooni ja ta revolutsioonisõdade, siis aga Napoleoni sõdade mõjul toimusid Saksamaal suured muutused. Prantsuse revolutsiooniliste sündmuste mõjul puhkesid mõnes Saksamaa osas

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 471.

talupoegade ülestõusud feodalismi vastu; muide ei võtnud need suurt hoogu.

Speyeri, Wormsi, Mainzi, Frankfurti (Maini ääres) ja neile lähedaste alade rahvamassid võtsid Prantsuse vägesid vastu kui absolutismi ning feodalismi ikkest vabastajaid. Tõepoolest tühistasid Prantsuse kindralid välismaisele territooriumile jõudes aadli feodaalsed privileegid, vabastasid talupojad teoorjusest ja rendimaksust ja lasksid kloostrite maad müügile. Mainzis asutasid kohalikud demokraadid Rahvasõprade Ühingu, mille etteotsa asus veendunud jakobiin, revolutsioonilise Prantsusmaa tuline pooldaja publitsist Georg Forster.

Lunéville'i rahu 1801. a. andis Prantsusmaale Reini vasaku kalda — maad pindalaga 21 280 km² ja rahvastikuga 1,6 miljoni suuruses. See võrdlemisi väike territoorium oli ammusest ajast killustunud 97 väikeriigiks, mille hulka kuulusid neli vabalinna (Worms, Speyer, Köln, Aachen). Igaühel neist riikidest oli oma administratsioon, omad kohtud, omad tollipunktid. Välja arvatud vabalinnad, mida valitsesid tähtsamate kaupmeeste-perekondade esindajad, olid kõigis muis Reini vasaku kalda riikides valitsevaks klassiks ilmlikud ja vaimulikud feodaalid.

Reini vasaku kalda liitmisega Prantsusmaa külge kadusid kõik need keskaja igandid jäädavalt. Ükski teine Saksamaa osa ei saanud sel määral tunda Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni vallutuste progressiivset mõju kui Reini-äärsed alad. Nende liidendamisega Prantsuse vabariigi koosseisu kaotati kõik siinsed riigid, tühistati aadli feodaalsed privileegid ja tsunftisüsteem, konfiskeeriti ja müüdi kiriku ning emigrantide varandused, pandi kehtima uus tsiviilkoodeks.

Kuid neid Prantsuse võimu alla siirdumise kasulikke tagajärgi nõrgestasid selle eitavad küljed. Saksa rahvastiku rahvustunnet solvas tugevasti see asjaolu, et prantsuse keel tehti kohustuslikuks kõigis riigiasutistes. Teisest küljest põhjustasid raske maksukoorem, nekrutite värbamise range teostamine ja kontinentaalblokaadi süsteem suurt rahulolematust laialdasis rahvastiku ringkonnis. Kuid see rahulolematus andis end teravalt tunda ainult Napoleoni keisririigi viimaseil aastail.

Saksa rahvuse Püha Rooma riigi ümberkorraldus ja lagunemine. Prantsuse vägede võidud, mille tagajärjeks oli Campoformio (1797) ja Lunéville'i (1801) rahu, õõnestasid Austria valitseva seisundi Saksamaal ja andsid hävitava hoobi Saksa rahvuse Püha Rooma riigi vanale hoonele.

Lunéville'i rahu pani Prantsusmaale kohustuse hoolitseda selle eest, et Saksa vürstid saaksid tasu neile kaotsiläinud valduste eest, ja pani kehtima sekularisatsiooni, s. o. vaimulike valduste ilmlikuks muutmise põhimõtte. Toetudes neile rahulepingu punktidele

teostas Napoleon suured poliitilised ümberkorraldused Saksamaal, suurendas oma võimalike liitlaste maa-alasid ja kärpis tunduvalt Saksa riikide arvu. Kõik need muudatused Saksamaa poliitilisel kaardil viidi läbi 1803. a. peetud riigipäeva otsuse alusel. 112 Saksa väikeriiki (3 miljoni elanikuga) kaotasid nüüd oma iseseisvuse; nad „mediatiseeriti", nende territooriumid aga jagati mõne suurema Saksa riigi vahel. Riigilinnadest säilitasid oma iseseisvuse ainult kuus: Augsburg, Nürnberg, Frankfurt Maini ääres, Hamburg, Breemen ja Lüübek. Peaaegu kõik vaimulikud vürstkonnad sekulariseeriti. Tunduvalt suurendasid oma territooriumi Baaden, Baieri ja Württemberg.

1803. a. teostatud keisririigi reformil oli progressiivne tähtsus: see vähendas Saksamaa sajandeid kestnud poliitilist killustumust, mis oli takistanud tema majanduse ja kultuuri arenemist, saksa rahva rahvusliku teadvuse tõusu ja ta võitlust feodaal-absolutistliku ikke vastu. Kuid ühtlasi põhjustas see reform Napoleoni võimu tunduvat suurenemist Saksamaal ja kogu Euroopa mandril.

1806. a. tegid Prantsuse keisri uued võidud lõpu Saksa rahvuse Pühale Rooma riigile.

Vestfaali kuningriik (1807—1813). Rahvuslikud ülestõusud Saksamaal 1809. a. Suurim Saksa riikidest, mis olid otseses vasallisõltumuses Prantsuse keisririigist, oli 1807. a. Napoleoni poolt asutatud Vestfaali kuningriik. Selle riigi territoorium moodustus peamiselt endise Hessen-Kasseli kuurvürstkonna maadest (selle riigi oli Napoleon likvideerinud ta liidu pärast Preisiga) ja aladest, mis kuulusid samuti oma krooni kaotanud Braunschweigi hertsogile. Uues kuningriigis elas 1808. a. 2 miljonit inimest. Pealinnaks oli Kasseli linn.

Vestfaali kuningaks sai Napoleoni noorem vend Jerôme. Vestfaali kuningriigi konstitutsioon koostati Pariisis Napoleoni diktaadi alusel. Selle järgi tuli teostada rida kodanlik-demokraatlikke reforme — kodanlik võrdsus, kõigi seisuslike, tsunfti- ja mõisaprivileegide tühistamine, pärisorjuse ja aadli feodaalsete õiguste kaotamine, vandekohtu asutamine ja juutide üheõiguslus. Keelati kehalised karistused sõjaväes. 1808. ja 1809. a. anti dekreedid mungaordude kaotamise ja kloostrimõisade müümise kohta. Kõik need reformid omasid kahtlemata progressiivset iseloomu.

Kuid Vestfaali sakslaste rahvuslikku iseteadvust solvas prantsuse keele tarvituselevõtmine riigikeelena ja prantsuse ametnike ülevõim riigiaparaadis. 1808. a. alates seisis kogu kuningriigi administratsiooni eesotsas prantslane Le Camus, kuningas Jerôme'i usaldusalune, kes sai temalt vürst von Fürstensteini tiitli. Veel tõsisemaks rahulolematuse põhjuseks olid määratu suured materiaalsed ja rahalised koormised, mis Napoleon pani Vestfaali kuningriigi rahvastikule sõjakontributsiooni näol 26 miljoni

frangi suuruses ja teiste maksudena kogusummas 45 milj. frangi suuruses. Rohkesti kahju tekitas Vestfaali rahvamajandusele ka kontinentaalsüsteem.

Pole siis imeks panna, et juba õige varsti hakkas Vestfaalis avalduma püüe vabaneda võõramaisest ikkest. 1809. a. (Napoleoni sõja ajal Austriaga) puhkes selles Saksamaa osas, nagu juba ülal tähendatud, rahvuslik vabastusliikumine.

Bergi ja Frankfurdi suurhertsogkond. Veel enne Vestfaali kuningriigi asutamist rajas Napoleon ühe teise vasallriigi Saksamaal; see oli Bergi suurhertsogkond (pealinnaga Düsseldorfis), mis asetses Reini paremal kaldal ja moodustati Baieri poolt loovutatud ning Preisilt võetud maadest. A-il 1806—1808 asus suurhertsogi troonil Napoleoni õemees marssal Murat, a-il 1808—1813 — Prantsuse keisri alaealine vennapoeg prints Napoleon-Louis (Hollandi kuninga Louis Bonaparte'i poeg). Tegelikult valitses uut riiki keiserlik komissar krahv Beugnot. „Ma olin Saksamaal," kirjutas hiljemini see prantsuse ametnik, „selleks, kelleks olid kunagi prokonsulid Vana-Roomas. Sama austus, sama alistumine rahvastiku poolt, sama lipitsemine aristokraatia poolt, sama püüe meeldida mulle ja taotella minu soosingut." Nagu Vestfaalis, nii viidi siingi läbi rida progressiivseid kodanlikke reforme (Prantsuse tsiviilkoodeksi kehtimapanemine, pärisorjuse ning feodaalsete kohustuste kaotamine jne.), kuid nagu Vestfaaliski nõrgestas võõramaine ike nende reformide tähtsust ja põhjustas aina kasvavat rahulolematust rahvastikus.

Analoogilist pilti pakkus ka tilluke Frankfurdi suurhertsogkond, mis organiseeriti 1810. a. Selles oli kõigest 300 000 elanikku. Tema valitseja, Regensburgi peapiiskop Dalberg, oli lihtsaks Prantsuse poliitika tööriistaks.

Liberaalsed reformid Preisis a-il 1807—1813. Preisi sõjaline purustamine 1806. a. ja röövlilik rahu, mille talle Napoleon 1807. a. peale sundis, panid saksa rahva rahvusliku iseteadvuse käärima ja äratasid temas vihavaenu-tunde võõrriigi rõhumise vastu. See patriootiline tõus leidis oma väljenduse filosoof Fichte kuulsais „Kõnedes saksa rahvale" (1808), luuletaja Kleist'i draamas „Arminiuse lahing", mis ülistab vanade germaanlaste võitlust Rooma vastu (Rooma all mõisteti Napoleoni keisririiki), huvi kasvamises kodumaa kirjanduse vastu kui ka sääraste organisatsioonide tegevuses, nagu „Tugendbund", mille asutas rühm liberaalselt ning patriootiliselt meelestatud ohvitsere ja üliõpilasi, et võidelda maa rahvusliku ning poliitilise taassünni eest.

Tilsiti katastroof sundis Preisi aadlimonarhiat asuma reformide teele; need pidid kindlustama tema siseseisundi ja taastama tema sõjalise võimsuse. Esimeste reformide algatamine

kuulus parun Stein'ile (1757—1831), kes 4. oktoobril 1807 asus Preisi valitsust juhtima. Seistes lähedal kodanlikele ringkonnile, viis Stein läbi rea liberaalseid reforme, mis muide kandsid poolikut iseloomu. 1807. a. 9. oktoobri seadus tühistas talupoegade isikliku sõltumuse mõisnikust, kuid jättis jõusse kõik kohustused, milledega talupoegade maa oli koormatud. 1808. a. seadused panid linnades kehtima teatava, ehkki väga piiratud omavalitsuse ja määrasid Preisi uue administratiivse korralduse, kõvendades riigis bürokraatlikku tsentralisatsiooni: iga provintsi etteotsa seati ülempresident, kes määrati ametisse valitsuse poolt (senine maaalaliste ministrite amet kaotati).

1809. a. kõrvaldati Napoleoni nõudmisel, kes ei tahtnud tema poolt purustatud Preisi monarhia taassündi, Stein ametist ja saadeti Preisist välja, kuna ta mõisad konfiskeeriti. 1810. a., krahv Hardenbergi võimule tulekuga, algasid reformid Preisis uuesti. Kuid Hardenberg oli reformaatorina veel enam poolik kui Stein. Vastandina Steinile nõudis Hardenberg täielikku Napoleoni tahtele alistumist välispoliitika alal. Olles ise maa-aadli esindaja, püüdis ta valitseva klassi huve mitte riivata. 1811. a. 14. septembri seadus andis talupoegadele feodaalsete kohustuste väljaostu õiguse, kuid väljaostu-tingimused olid äärmiselt rasked: talupojad pidid tasuma summa, mis võrdus harilike aastamaksude 25-kordse väärtusega, või loovutama mõisnikule kolmandiku kuni poole oma maatükist. 1812. a. anti junkrute nõudmisel määrus, millega hobuseta ja ühe hobusega talupojad jäeti ilma teoorjuse-väljaostu õigusest. Samade junkrute huvides anti 1810. a. määrus palgatööliste kohta, mis asetas maatöölise täielikku sõltumusse mõisnikust.

Hoolimata kõigest oma poolikusest murdsid Steini ja Hardenbergi reformid siiski teatud lõhe Preisi küla pärisorjuslikku korraldusse. Progressiivse iseloomuga olid ka teised Hardenbergi algatused, näiteks ülikooli asutamine Berliinis (1810. a.) ja juutide kodanliku üheõigusluse läbiviimine (1812. a.).

Reformid puudutasid ka sõjaväge, mille etteotsa 1809. a. seati andekas kindral Scharnhorst; viimane oli pärit talupoja perekonnast. 1811. a. kõrvaldati ta Napoleoni nõudmisel, kuid määrati 1813. a. uuesti sõja-ametkonna juhiks.

Kindralstaabi asutamine, sõjaakadeemia rajamine (selle õpetajate hulka kuulus silmapaistev sõjateoreetik Clausewitz), kehaliste karistuste piiramine sõjaväes, rahvusliku miilitsa (*Landwehr*'i) loomine — need olid Scharnhorsti peamised reformid; need aitasid uuendada Preisi vana sõjalist süsteemi, mis oli päritud Friedrich II-lt ja mis oli näidanud oma täielikku kõlbmatust võitluses vabariikliku, hiljemini Napoleoni Prantsusmaa vastu. Kuid üldine sõjaväeteenistus-kohustus pandi kehtima alles 1814. a.

Preisis valmistasid a-il 1807—1813 teostatud liberaalsed reformid ette tema rahvusliku tõusu 1813. a. Mõned liberaalsed reformid teostati sel ajajärgul ka teistes Saksa riikides; näit. kaotati Baieris 1808. a. pärisorjus. Austrias säilitasid feodaalne aristokraatia ja bürokraatia peaaegu kõik oma positsioonid; mõningad uuendused viidi läbi vaid sõjaväes.

Itaalia a-il 1792—1799. XVIII saj. lõpu ja XIX saj. alguse sündmused Prantsusmaal avaldasid Itaalias mitte vähem mõju kui Saksamaal. Itaalia ühiskonna eesrindlikud kihid tervitasid vaimustusega Prantsuse revolutsiooni, mis äratas itaalia rahvas tungi feodaal-absolutistlikust rõhumisest vabanemiseks ja maa rahvuslikuks taasühendamiseks. Luuletaja Alfieri, nagu juba tähendatud, kirjutas oodi Bastille' vallutamise auks.

Kui Prantsuse vabariiklikud väed 1792. a. septembris esmakordselt ilmusid Itaaliasse, Sardiinia kuningale kuuluvasse Savojasse, võtsid rahvamassid neid vaimustusega vastu. „Minu armee edasiliikumine on lausa triumf," teatas kindral Montesquiou Pariisi. „Küla- ja linnarahvastik jookseb meile vastu... Mulle näib, et siinsed meeleolud kalduvad meie oma taolisele revolutsioonile." 21. oktoobril astus Savoja pealinnas Chambéry's Rahvuskogu kokku. See kaotas kuningavõimu, tühistas feodaalsed kohustused, sulges kloostrid, konfiskeeris vaimulikkonna maad, pani emigrantide varandused sekvestri alla. Vaimustatud vastuvõttu osutati Prantsuse vabariigi vägedele ka Nizzas. Konvendi dekreetidega arvati Savoja ja Nizza peatselt Prantsusmaa koosseisu.

Prantsuse revolutsiooni vabadusideed levisid kiiresti kogu Itaalias. Tekkisid poliitilised klubid ja salaühingud, mis seadsid endile ülesandeks võidelda feodalismi ja absolutismi vastu. Itaalia riikide monarhistlikud valitsused vastasid sellele liikumisele julmade survevahenditega demokraatide vastu.

Prantsuse armee, mis 1796. a. kevadel ilmus kindral Bonaparte'i juhatusel Põhja-Itaaliasse, võeti ühe osa kodanluse poolt veel suurema vaimustusega vastu kui 1792. a. Prantsuse vägede võidud sundisid Sardiinia kuningat Viktor Amadeus III-t sõlmima vaherahu, siis aga ka rahu. Purustanud Austria väed, jõudis Bonaparte 15. mail Milaanosse, mille rahvastik võttis ta vastu erakordse entusiasmiga.

Austria, Apenniini poolsaarel valitseva reaktsiooni peamise toe lüüasaamine andis tõuke vabariiklikule liikumisele Itaalias. 1796. a. augustis puhkes Reggio's ülestõus, mis kiiresti hõlmas kogu Modena hertsogkonna. Oktoobris otsustas ülestõusnud maa-alade — Ferrara, Bologna, Reggio, Modena — saadikute kongress asutada Tsispadaani vabariigi (pealinnaga Bolognas). Selle vabariigi valitsus, kes oli koostatud liberaalse kodanluse ja libe-

raalse aadli esindajaist, teostas rea reforme, mis olid suunatud feodalismi ja klerikalismi vastu. Austerlastelt vallutatud Lombardia muudeti Lombardia, teisiti Transpadaani vabariigiks. Itaalia valitsejaid, kes olid veel säilitanud oma troonid, koormati suurte kontributsioonidega. Paavst Pius VI pidi maksma prantslastele 30 milj. franki, hankima neile suurel hulgal kaupu ja karja, välja andma 100 pilti ja raidkuju ja 500 vana käsikirja, sulgema oma sadamad Prantsusmaa vaenlastele ja loovutama rea territooriume.

Kontributsioonidega koormati aga ka maa-alad, mida peeti Prantsusmaa liitlasiks. Nii pidi Milaano maksma prantslastele 10 milj. franki. Prantsuse ohvitseride ja ametnike väljapressimised ja röövimised põhjustasid juba 1796. a. mais rahvuslikke ülestõuse okupantide vastu. Bonaparte surus need ülestõusud halastamatu julmusega maha: Binasco küla põletati ta käsul maani maha, Pavias lasti maha kogu linnanõukogu ja võeti 200 pantvangi; sõdurite poolt teostatav riisumine kestis kaks päeva.

6. juunil 1797 sai aristokraatlik Genua vabariik uue, demokraatlikuma korralduse ja hakkas kandma Liguuria vabariigi nime. Juulis ühendati Tsispadaani ja Transpadaani vabariik Tsisalpiini vabariigiks (pealinnaga Milaanos). Seevastu lõpetas Veneetsia vabariik 1797. a. oma mitu sajandit kestnud olemasolu: ta anti Austriale Campoformio rahu järgi (vahetusena Reini vasaku kalda vastu).

Itaalias tekkinud vabariigid olid tegelikult Prantsusmaa harilikeks vasallideks. See alistatud seisund läks neile kalliks maksma. Tsisalpiini vabariik pidi oma territooriumil üleval pidama 25 000-mehelist Prantsuse sõjaväge ja maksma selle ülalpidamiseks 18 milj. franki aastas.

Kuid Prantsuse võimul Itaalias oli ka teatav progressiivne tähtsus, sest sellega kaasus sealse aadli feodaalsete privileegide kaotamine, kirikumaade sekulariseerimine, kodanliku võrdsuse kehtimapanemine, ajakirjanduse vabanemine seniseist kitsendusist. Need liberaalsed reformid võitsid Bonaparte'ile kodanluse ja intelligentsi eesrindliku osa sümpaatiad.

1798. a. veebruaris puhkes Roomas rahva ülestõus, mida toetasid linnale lähenenud Prantsuse väed. Paavsti ilmlik võim kaotati, Pius VI põgenes ja 20. märtsil kuulutati välja Rooma vabariik.

Paavsti ilmliku võimu, selle keskaegse igandi kaotamine ja vabariigi rajamine Roomas kutsusid välja suure vaimustuse kohaliku rahvastiku eesrindlikes kihtides. Kuid Prantsuse vägede ja nende ülemjuhataja kindral Masséna käitumine jahutasid kiiresti selle vaimustuse. Prantsuse sõjaväelased toimisid Roomas nagu vallutatud linnas. Rooma vabariik koormati kontributsiooniga, mille moodustasid 15,3 milj. franki rahas, 5 milj. riigivarandustena,

3 milj. sõjaväele vajaliku varustise näol. Peale selle pidi ta oma territooriumil üleval pidama korpuse Prantsuse vägesid.

1798. a. lõpul ühines Napoli kuningas Ferdinand IV, kelle naine Maria Carolina oli hukatud Prantsuse kuninganna Marie-Antoinette'i õde, uue Euroopa koalitsiooniga Prantsusmaa vastu ja saatis oma väed Rooma vabariigi vastu. Roomas asuvad Prantsuse väed said lüüa ja 27. novembril tulid napollased linna. Algas metsik arveteõiendamine vabariiklastega. Roomas teostati kohutav riisumine. Kuid juba 9. detsembril vallutasid Prantsuse väed kindral Championnet' juhatusel uuesti Rooma ja taastasid seal vabariikliku korra. Seejärel suundusid nad Napoli peale ja vallutasid selle. Kuningas Ferdinand põgenes löödud armee riismetega Sitsiilia saarele Inglise laevastiku kaitse alla.

1799. a. jaanuaris kuulutati välja Parthenope vabariik, mis sai oma nimetuse Napoli vanaaegse nime järgi. Uue vabariigi konstitutsioon töötati välja Prantsuse 1795. a. konstitutsiooni eeskujul. Aadel ja vaimulikkond kaotasid oma seisuslikud privileegid. Võimule asusid liberaalse kodanluse ja liberaalse aadli esindajad. Kuid liberaalsed reformid põimusid siin nagu mujalgi Itaalias maa riisumisega okupantide poolt. Napolile pandud sõjaline kontributsioon oli 60 milj. franki suur. Napoli ja Prantsuse sõjavägede ülalpidamine pidi Napolile maksma minema 43 milj. franki aastas; üldine iga-aastane, prantslaste tulekust tingitud kulude summa tõusis 76 miljonini. Prantsuse rahanduskomissarid kogusid endile tohutuid varandusi rahvastiku armutu riisumisega.

1798. a. detsembris, üheaegselt vabariigi asutamisega Roomas, toimus Torinos revolutsioon, mida toetasid Prantsuse väed. Kuningas Karl Emmanuel IV, kes oli 1796. a. tulnud Viktor Amadeus III asemele, kukutati ja ta põgenes Sardiinia saarele.

Torinos moodustunud ajutine valitsus, mille etteotsa asusid liberaalse kodanluse esindajad, tühistas aadli feodaalsed õigused, kaotas mungaordud ja teostas mõningad teised reformid. Kuid ühtlasi pidi Piemonte maksma Prantsusmaale kontributsiooni 10 300 tuhande liiri suuruses.

1799. a. kevadeks oli kogu Itaalia otseselt või kaudselt alistatud Prantsusmaale. Kuid Suvorovi juhatusel teotsevate Vene-Austria vägede võidud tegid kiire lõpu Prantsuse võimule Itaalias ja seal asutatud vabariikidele. 29. aprillil 1799 saabus Suvorov Milaanosse, 26. mail Torinosse. Austerlased võtsid endile Lombardia tagasi, Sardiinia kuningas taastati oma troonil, uus paavst Pius VII seadis jälle oma võimu Roomas jalule. Kontrrevolutsioon võitis ka Itaalia lõunaosas. Juunis vallutati Napoli nõndanimetatud „usuarmee" rünnakuga kardinal Ruffo juhtimisel; see armee koosnes linna-paljasjalgsete *(lazzaroni)* ja osalt talupoegade relvastatud salkadest, keda kontrrevolutsiooniline vaimulikkond oli propagandaga võitnud enda poole. Kuningas Fer-

dinand pöördus tagasi Napolisse. Parthenope vabariik uputati veres: areteeritud liberaalide ja vabariiklaste arv tõusis 15 000-ni; neist hukati 4000.

1800. a. alguseks oli endise poliitilise korra restaureerimine Itaalias täielikult teostatud ja Prantsuse võim sealt Austria oma poolt välja tõrjutud.

Itaalia Napoleoni võimu all (1800—1814). Napoleoni võidud Austria vägede üle 1800. a. Itaalias hävitasid Suvorovi võitude vilja ja tõid endiga kaasa Tsisalpiini ja Liguuria vabariigi taastamise. Piemonte, Parma ja Piacenza liidendati Prantsusmaaga. Toskaana muudeti Etruuria vasall-kuningriigiks ja anti üle Hispaania Bourbon'idele. 1802. a. Prantsusmaal (Lyonis) koos olnud Tsisalpiini vabariigi esindajate kongress nimetas selle ümber Itaalia vabariigiks. Presidendiks valiti Napoleon ise, viitsepresidendiks aga Lombardia mõisnik krahv Melzi.

Võtnud endale prantslaste keisri tiitli, muutis Napoleon Itaalia vabariigi kuningriigiks (18. märtsil 1805) ja laskis enda Milaanos Itaalia kuningaks kroonida. Uue kuningriigi valitsejaks määras ta oma võõraspoja prints Eugène Beauharnais', kes sai Itaalia viitsekuninga tiitli. Samal 1805. a. liidendati Prantsusmaaga endise Liguuria vabariigi ja endise Parma hertsogkonna territoorium. Olles 1805. a. võitnud Austria, võttis Napoleon temalt Veneetsia, mis nüüd liideti Itaalia kuningriigi külge. Viimase koosseisu arvati ka endise Modena hertsogkonna ja paavstile kuulunud Romagna maa-ala. 1806. a. vallutasid Prantsuse väed Napoli. Kuningas Ferdinand põgenes Sitsiiliasse Inglise laevastiku kaitse alla. Napoli kuningaks kuulutati Napoleoni vend Joseph. 1808. a. sai Joseph Hispaania kuningaks, kuna Napoli troonile asus Napoleoni õemees marssal Joachim Murat. Aasta enne seda (30. mail 1807) oli Toskaana liidetud Prantsusmaa külge. Paavst Pius VII, kes oli äratanud enda vastu Napoleoni rahulolematust kontinentaalsüsteemi rikkumisega ja mõningate muude toimingutega, kaotas oma valdused, mis 1809. a. liidendati Prantsusmaaga. Paavsti ilmlik võim kaotati. Pius VII vahistati ja viidi Prantsusmaale, kus ta viibis 1813. aastani. Paavsti ilmliku võimu kaotamine oli Napoleoni viimseks suureks uuenduseks Itaalias, mis nüüd kogu ulatuses, peale endiste dünastiate kätte jäänud Sardiinia ja Sitsiilia saare, oli otseselt või kaudselt alistatud Prantsusmaale.

Napoleoni võimulolek ei toonud Itaaliale ei rahvuslikku ühtsust ega poliitilist vabadust. Kuid liberaal-kodanlikud reformid, mis teostati sel ajajärgul Itaalias, soodustasid maa puhastamist paljudest keskaja igandeist ja andsid tõuke tema kodanlikule arengule. 22 sisetollimaja kaotamine, enamiku kloostrite sulgemine ja nende maade müümine, aadli feodaalsete privileegide tühista-

mine ja Prantsuse tsiviilkoodeksi kehtimapanek — säärased olid progressiivsed reformid, mis tähistasid Napoleoni võimulolekut Itaalias.

Kuid Napoleoni majanduspoliitika muutis Itaalia omalaadseks Prantsusmaa poolkolooniaks. Itaaliasse sisseveetavailt prantsuse kaupadelt alandati tollid miinimumini, puuvillasaadusi võis sinna vedada ainult Prantsusmaalt, Itaalia võis oma toorsiidi ja villa (selle asemel, et seda töödelda oma vabrikuis) välja vedada ainult Prantsusmaale; masinate sissevedu Itaaliasse tööstusettevõtete jaoks oli keelatud. Säärane poliitika pidurdas suurel määral Itaalia tööstuse arengut; paljud selle harud jäid täiesti soiku. Veneetsias vähenes klaasitöötlus-ettevõtete arv 36-lt 12-le, kalevimanufaktuuride arv 11-lt 8-le, siidimanufaktuuride oma — 6-lt 4-le jne. Siidi esialgse töötlusega tegelevate tööliste arv vähenes 70 tuhandelt 1806. a. 56 tuhandeni 1811. a. Sama aja kestel kahanes Itaalia kuningriigis siidimanufaktuurides tegevuses olevate kangrute arv 25 tuhandelt 14 tuhandeni.

Kontinentaalblokaad tõi endaga peatselt kaasa tegevuse täieliku soikumise Itaalia sadamais — Veneetsias, Genuas, Livornos, Anconas jt., mis olid elanud merekaubandusest. Lõpuks laostasid tohutud rahalised maksud, mida Napoleon Itaalialt võttis, ta rahvastikku veel enam. Töötajate õlgadele langes peamiselt ka „veremaks". Lõpmatud sõjad neelasid mitte ainult Prantsusmaa, vaid ka Itaalia noorsoo paremiku, sundides teda võitlema ja surema Napoleoni vallutuspoliitika huvides, mis olid talle võõrad.

Kõik see lõi soodsa pinna ühiskondliku rahulolematuse kasvamiseks maal. See avaldus maksude tasumisest keeldumises, konterbandistide toetamises, massilises kõrvalehoidumises sõjaväeteenistusest, rea ülestõusude organiseerimises Prantsuse võimude vastu. 1806. a. novembris suruti maha munk Fra Diavolo juhtimisel tekkinud talupoegade ülestõus Kalaabria mägedes. 1807. a. tekkis Lõuna-Itaalias karbonaaride (s. o. söepõletajate) salaühing, kes seadis endale ülesandeks võitluse Prantsuse rõhumise vastu ning rahvusliku sõltumatuse eest. Kuid sel perioodil ei võtnud karbonaaride liikumine veel suurt ulatust.

Napoleoni keisririigi langemisega pandi liberaalsed reformid Itaalias seisku ja tühistati osaliselt. Vabanenud Prantsusmaa survest, sattus itaalia rahvas Austria veel raskema ja vihatuma surve alla.

Hispaania revolutsioon a-il 1808—1813. Hispaania rahva võitlus Prantsusmaa sissetungi vastu liitus võitlusega Hispaania riikliku ja ühiskondliku korra liberaal-konstitutsioonilise uuendamise eest.

1810. a. kutsuti L e o n'i saarele kokku erakorralised cortes'id, kes viisid hiljemini oma istungite asupaiga üle prantslastele ligipääse-

matusse Cadiz'isse. Selle parlamendi saadikute hulgas enanesid Hispaania eesrindlike maakondade (Kataloonia, Galicia, Valencia jt.) liberaalse kodanluse ning liberaalse aadli esindajad. 19. märtsil 1812 võtsid cortes'id vastu liberaalse konstitutsiooni. Kuninga võimu piiras koda (cortes'id), mis valiti üsna laialdase (kuid mitte üldise) valimissüsteemi alusel. Kuningas sai siiski õiguse koja otsuseid seistada (nõndanimetatud suspensiivne veto). Tema käes oli kogu täitev võim. Konstitutsioon seadis sisse kohaliku omavalitsuse (nõndanimetatud *ajuntamiente*'d). Cortes'id kaotasid säärased keskaja jäänused, nagu sisetollid, inkvisitsiooni, kirikukümnise, senjöriaalse kohtumõistmise ja teised mõisnike feodaalsed õigused ning vähendasid kloostrite arvu. Kuid nad ei tühistanud ei mõisnike ega kiriku maaomandit. Cortes'id võrdsustasid kolonistid nende õigustes emamaa elanikega ja esimestena Euroopas kaotasid orjakaubanduse.

Feodaal-absolutistlikule korrale Hispaanias oli nüüd antud tunduv hoop. Joseph Bonaparte'i valitsus ruttas omalt poolt likvideerima feodaalseid vahekordi kõigis temale alluvais provintsides. Feodaalkorra kaotamisega tegelesid ka mõned provintsi-juntad, Hispaania rahvusliku valitsuse organid, kes juhtisid võitlust Prantsuse sissetungi vastu.

Keskjunta, kes istus koos endise ministri, valgustatud absolutismi pooldaja krahv Florida Blanca juhatusel ja kelle koosseisu kuulus ka teine endine minister, tuntud õpetlane, liberaal Jovellanos, kõneles üsna otsustavat, mõnikord päris revolutsioonilist keelt, kuid ta sõnad ei vastanud hästi tegudele. „Ühise isamaa kaitsemise nimel oleks junta võinud teostada mistahes sotsiaalse reformi, mis oleks andnud omandi ja mõju kirikult ja aristokraatialt üle kodanlusele ja talupoegkonnale. Talle langes osaks sama õnn, nagu omal ajal Rahvapääste-komiteele Prantsusmaal, nimelt: sisemine vapustus suurenes kaitsemise vajaduse tõttu välise pealetungi vastu... Kuid vähe sellest, et keskjunta jäi Hispaania revolutsiooni külge ripnema surnud koormana, ta teotses sõna tõsises mõttes kontrrevolutsiooni kasuks: ta taastas endisi võime, tagus uuesti juba purustatud ahelaid, püüdis kustutada kõikjal revolutsiooni leeki, kus see süttis, oli ise tegevusetu ja segas teiste teotsemist[1]."

Hispaania mahajäänud majanduslik seisund, kodanluse nõrkus ja proletariaadi arenematus vajutasid oma pitseri Hispaania revolutsiooni kogu käigule a-il 1808—1813; see revolutsioon ei suutnud talupoegade masse kaasa tõmmata ega lahendada põhimist siseküsimust — agraarküsimust — järjekindlalt demokraatlikus vaimus. Hispaania revolutsioon oli ainult kodanlik, mitte aga kodanlik-demokraatlik.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, X k., lk. 739.

Teiseks a-il 1808—1813 Hispaanias toimunud revolutsiooni iseloomulikuks jooneks on silmapaistev sõjaväe osatähtsus. „Sel nähtusel on kaks põhjust. Esiteks näeme, et see, mida me nimetame riigiks nüüdisaegses mõttes, on rahva elu provintsiaalse kinnisuse tõttu leidnud oma rahvusliku kehastuse vastukaaluks õukonnale ainult sõjaväes. Teiseks lõid Hispaania eriline seisund ja sõda poolsaarel säärased eeldused, millede tagajärjel kõik, mis hispaania rahvuses oli elujõulist, võis kontsentreeruda ainult sõjaväes. Seega lähtusid ainsad rahvuslikud liikumised (a-il 1812 ja 1822) temast; seetõttu harjus liikumiseks suuteline osa rahvast nägema sõjaväes iga rahvusliku ülestõusu loomulikku tööriista[1]."

Revolutsioonilised sündmused Hispaanias andsid tõuke Hispaania asumaade iseseisvusvõitlusele Kesk- ja Lõuna-Ameerikas. 1814. a. alguseks saavutas hispaania rahvas oma kodumaa täieliku vabastamise prantslaste sissetungist. Kuid olles päästnud oma rahvusliku sõltumatuse, ei suutnud ta päästa a-il 1810—1812 kättevõidetud liberaaldemokraatlikke vabadusi. Kuningas Ferdinand VII-l, niipea kui ta oli tagasi jõudnud Prantsuse vangipõlvest Hispaaniasse, oli esimeseks asjaks tühistada 1812. aasta konstitutsioon ja taastada absolutism.

Napoleoni keisririigi kriis. 1811. a. oli Napoleoni keisririigis 130 departemangu ja 75 miljonit rahvastikku, mis moodustas peaaegu poole tolleaegse Euroopa rahvastikust ja ületas kolmekordselt revolutsioonieelse Prantsusmaa rahvastiku (25 milj.). Lõunast ja läänest piiras Prantsuse impeeriumi vasall- ja liitlasriikide rõngas. Prantsuse garnisonid seisid niihästi Antverpenis, Danzigis, Roomas, Torinos kui ka Põhja-Saksamaal ja Balkanil. Napoleon suundus kõrvale kaldumata oma eesmärgi teostamisele — luua maailmamonarhia Prantsusmaa juhtimisel. „Jumalik ettenägemine on tahtnud, et ma taastaksin Karl Suure trooni," ütles ta juba 1804. a. Lahutunud Josephine'ist, abiellus Napoleon 1810. a. Austria keisri tütrega, ertshertsoginna Marie-Louise'ga. Aasta pärast sündis talle poeg, kellele anti Rooma kuninga tiitel. Järglase sündimisega näis Napoleoni võimsa impeeriumi seisund lõplikult kindlustatud olevat.

Kuid tegelikult oli see vägevus ebakindel; seda õõnestasid aina kasvavad sisemised ja eriti välised raskused. Välised raskused omandasid aga eriti terava iseloomu lakkamatute sõdade tõttu, mida Napoleoni sundis pidama ta püüe Inglismaast lõplikult võitu saada.

1810. a. puhkes kaubandus-tööstuslik kriis, mis venis 1811. a. kevadeni. See kriis, mis vähendas Prantsusmaa väliskaubanduse

[1] Marx ja Engels, Teosed, X k., lk. 684.

läbikäiku 705 miljonilt frangilt 627 miljonini, oli välja kutsutud niihästi elukalliduse ja toorainete (eriti puuvilla) puudumise tõttu kui ka minemiturgude kitsenemisega, mida põhjustasid Inglise konterbandi edu ja Prantsusmaale alluvate või temast sõltuvate maade laostumine. Kontinentaalsüsteem ei osutunud tõhusaks: raskendades kauplemist Inglismaaga, riivas ta, seejuures palju suuremal määral, ka Prantsusmaad, mille rahvamajandus rängalt kannatas tööstuslike toorainete puuduse tõttu. Nael puuvilla, mis a-il 1804—1805 maksis 4,5 franki, tõusis 1810. a-ks hinnas 11 frangini. Katsed kasvatada puuvilla Itaalias ei andnud tulemusi. Siiditööstuse raskusi tõendab see tõik, et selles tegevuses olevate tööliste arv järsult kahanes (Lyonis näiteks 93 tuhandelt 1810. a. esimesel poolel 59 tuhandeni s. a. teisel poolel ja 37 tuhandeni 1811. a. esimesel poolel).

Inglise kontrblokaadi tulemusena jäi Prantsuse kaubasadamate Marseille', Bordeaux', Havre'i, Põhja-Saksamaa (eriti Hamburgi) ja Hollandi sadamate tegevus täiesti soiku. Katsed asendada asumaist saadavat suhkrut omatoodetud suhkruga (viinamarjast või naerist) äpardusid. Napoleonil tuli asuda kontinentaalsüsteemi osalise rikkumise teele: hakati välja andma lubasid (litsentse) Inglismaalt mõningate kaupade sisseveoks tingimusel, et Prantsusmaalt teisi kaupu samas väärtuses välja veetaks. Kuid see aitas asja vähe parandada.

Napoleoni majanduspoliitika äpardumised suurendasid prantsuse rahvastiku rahulolematust keiserliku režiimiga. Tööstuslik kodanlus hakkas taanduma Napoleonist, kaubasadamate kodanlus oli tema suhtes otse vaenulikult meelestatud. Merekaubandus muutus prantslaste jaoks täiesti võimatuks lõpmatu sõja tõttu Inglismaaga. Kaudsete maksude suurenemine ja nekrutite andmise koormus tõukasid talupoegkonna Napoleonist eemale. Talurahva rahulolematus avaldus eriti ilmekalt massilises sõjaväeteenistusest kõrvalehoidumises. Suurenes ka noorsõdurite deserteerimine sõjaväest.

Töölisklassil, kes oli ikestatud karmi seadusandlusega ühingute ja streikide kohta, polnud mingeid sümpaatiaid keisririigi vastu. Tööstuslik kriis ja töötaolu kasv a-il 1810—1811 kutsusid esile tumeda nurina tööliskvartaalides. Viljakallidus 1812. a. suurendas veelgi rahulolematust selles keskkonnas.

Osa katoliku vaimulikke, kes olid tigestunud paavsti karmi kohtlemise tõttu, arendas Napoleoni-vaenulikku agitatsiooni uskliku talurahva hulgas. Lõpuks pooldasid vana aadli esindajad, hoolimata neile Napoleoni poolt tehtud mööndusist, oma enamikus Bourbon'ide monarhia taastamist.

Seega kitsenes Prantsusmaal endal Napoleoni režiimi sotsiaalne baas. Samaaegselt kasvas rahvuslik vabastusliikumine

Napoleoni „imperialismi" vastu tema poolt võidetud maades. Siiski oli Napoleoni keisririigi sõjaline ja poliitiline võimsus veel seevõrra suur, et ta näis kõigutamatuna.

Napoleoni sõjaretk Venemaale. „Viie aasta pärast olen ma maailma valitseja; jääb üle ainult Venemaa, kuid selle litsun ma puruks," kõneles Napoleon 1811. a. Inglismaa kõrval oli Venemaa peamiseks vastaseks Napoleoni püüdlustele ülemaailmalise monarhia loomiseks Prantsusmaaga eesotsas. Liit Napoleoni ja Aleksander I vahel, mis oli sõlmitud 1807. a. Tilsitis ja uuendatud 1808. a. Erfurtis, ei saanud olla püsiv, sest tingimused, millistel ta oli sõlmitud, polnud Venemaale kasulikud. Kontinentaalsüsteem, mis tõi kaasa ammuste kaubanduslike sidemete katkemise Inglismaaga, mõjus hävitavalt Vene rahvamajanduse seisundile. Prantsusmaa ei saanud asendada Inglismaad ei Venemaale vajaliste kaupade hankijana ega Vene ekspordi tarbijana; see eksport koosnes sel ajal peamiselt metsast, kanepist ja rasvast. Soome (1809) ja Bessaraabia (1812) vallutamine ei kompenseerinud seda kahju, mida tekitas Venemaale kontinentaalsüsteem.

Napoleoni peremehetsemine Saksamaal aina suurendas Vene õukonna kasvavat rahulolematust Vene-Prantsuse liiduga. Suure pahameele kutsus Peterburis esile Oldenburgi hertsogkonna liitmine Prantsusmaa külge, sest selle hertsogkonna valitseja oli lähedases suguluses Romanovite dünastiaga. Võrratult suuremat rahulolematust äratas Vene valitsevais ringkonnis Napoleoni Poola-poliitika. Varssavi suurhertsogkonna asutamine Prantsuse keisririigi idapoolse eelpostina näis olevat esimene samm kogu Poola ühendamiseks Napoleoni protektoraadi all.

Need olid Prantsusmaa ja Venemaa vahel tekkinud konflikti peamised põhjused. 19. (31.) detsembril 1810 ilmus Aleksander I ukaas, mis pani kehtima kaitsetollid sisseveetavaile luksusartikleile, nagu siidile, sametile, veinidele jne., s. o. just nendele Prantsuse kaupadele, mida kõige rohkem imporditi Venemaale.

1810. a. lõpul alustas Napoleon ettevalmistusi sõjaks Venemaa vastu. Neid ulatuslikke ettevalmistusi varjati silmakirjalike fraasidega valmisolekust likvideerida tekkinud „arusaamatused" rahulikul teel. 1812. a. veebruaris sundis Napoleon Preisi kuningat ühinema sõjalise liiduga Venemaa vastu ning märtsis sõlmiti samasugune liit ka Austriaga. Kuid Rootsit kaasa tõmmata eelseisvasse sõtta Napoleonil ei õnnestunud. Rootsi kroonprints Karl Johan, endine Prantsuse marssal Bernadotte (1763—1844), kes oli 1810. a. adopteeritud lastetu kuninga Karl XIII poolt, eelistas läheneda Inglis- ja Venemaale; viimased lubasid talle anda võidu korral Napoleoni üle Norra, mis kuulus Prantsuse keisri liitlasele Taani kuningale Frederik VI-le. Otsustavalt mõjus kaasa Rootsi sellise otsuse tege-

misel veel asjaolu, et prantslased olid okupeerinud Rootsi Pommeri.

1812. a. 23.—24. juunil ületas Napoleoni „suur armee", mis koosnes 420 000 mehest, ilma sõjakuulutuseta Neemeni jõe ning tungis Vene piiridesse. Kardetavaim vaenlane, kelle vastu meie kodumaal oli tulnud kunagi võidelda, ilmus tema territooriumile. Vene armee koosnes kõigest 240 000 mehest; seepärast hoidus selle ülemjuhataja M. B. Barclay de Tolly otsustavaist kokkupõrkeist ja taganes sisemaa suunas, lootes sel teel nõrgestada Napoleoni sõjaväge. Barclay de Tolly taktika kutsus Vene seltskonnas esile suure rahulolematuse ja 29. augustil asendati ta silmapaistva väejuhi, Suvorovi õpilase M. I. Kutuzoviga (1745—1813). Vahepeal sulas Napoleoni sõjavägi, tungides ikka sügavamale Venemaale, haiguste ning deserteerimiste tõttu. „Suure armee" rahvusterohke koosseis, kuhu kuulusid mitte ainult prantslased, vaid ka sakslased, itaallased, poolakad, hollandlased, belglased, mõjus kaasa distsipliini kiirele langusele ning deserteerimise kasvamisele tema ridades.

7. septembril toimus Možaiski juures Borodino lahing, tolle ajajärgu üks kõige verisemaid lahinguid. Borodino lahingu ajal oli Napoleoni armees 185 000 meest ja üle 1000 suurtüki. Kutuzovil oli 120 800 meest ning 640 suurtükki. Engels märgib „Uues Ameerika entsüklopeedias" avaldatud artiklis Borodino lahingu kohta, et Vene suurtükivägi oli Borodino päeval tugevam Prantsuse omast ning kasutas raskemaid mürske (6- kuni 12-naelaseid 3- kuni 4-naelaste vastu) [1].

Tuula ja Sestroretski relvatehaste korralik töö ning uue relvastise saamine Inglismaalt aitasid Vene sõjaväge võitluses tehniliselt paremini varustatuna näiva vaenlase vastu. Kaotused olid mõlemal poolel tohutu suured. Vene sõjavägi, kes oli avaldanud erilist sitkust võitluses, kaotas 58 000 meest (poole oma koosseisust) ja pidi taganema. Hoolimata raskeist kaotusist säilitasid suuresti hõrenenud Vene väeosad täiel määral oma võitlusvõime ning olid valmis jätkama otsustavat vastupanu.

„Koledaim kõigist minu lahinguist," kirjutas hiljemini Napoleon, „on see, mille ma lõin Moskva all... Prantslased näitasid endid seal väärilistena võite saavutama, venelased aga osutusid väärilisteks olla võitmatud." Nagu sellest nähtub, ei pidanud Napoleon Borodino lahingut võiduks. 17. septembril jõudis Napoleoni armee, mille koosseis ulatus sel ajal veel ainult 100 000 meheni, garnisoni ja elanike poolt mahajäetud Moskvasse.

Kuid Moskva kaotamine ei nõrgestanud veel vene rahva valmisolekut jätkata võitlust kodumaa vabastamiseks vaenlase kallaletungist. Patriootiline vaimustus haaras laialdasi rahva-

[1] Vt. Marx ja Engels, Teosed, XI k., 2. osa, lk. 637.

hulki. Vaevalt oli Napoleon jõudnud Moskvasse, kui selles puhkesid suured tulikahjud, mis oli vene patriootide töö ja mis hävitasid enamiku ehitisist kui ka palju toiduainete ja kraamivarustise tagavarasid. Vabatahtlikud kõigist ühiskonnakihtidest, peamiselt aga talupoegade hulgast, astusid partisanide salkadesse, kes osutasid tõhusat abi Kutuzovi armeele. Partisanide juhtidest omandasid erilise kuulsuse ohvitser ja luuletaja Denis Davõdov, Seslavin, talupoeg Tšetvertakov, talupoeg Gerassim Kurin ja talunaine Vassilissa Kožina.

Napoleoni poliitika Venemaal 1812. a. erines põhiliselt tema poliitikast Itaalias 1796. a. Siis soodustas ta vabariigi kindralina oma võitudega feodalismi hävitamist, nüüd, olles keiser, ei teinud ta midagi vene talupoegade-pärisorjade vabastamiseks, kuigi see oleks võinud suurendada ta võiduvõimalusi Aleksander I üle. Napoleon kartis vene talupoegade ülestõusu. Nii ütleb näiteks 1812. a. sõjakäigust osavõtja marssal Saint-Cyr oma mälestusis, et Leedus algasid juba tegelikult rahutused talupoegade seas, kes kihutasid mõisnikke mõisadest välja. „Napoleon, jäädes ustavaks oma uuele süsteemile, hakkas kaitsema mõisnikke talupoegade-pärisorjade vastu, andis mõisnikele tagasi nende mõisad, kust nad olid välja aetud." Hiljemini, pärast Pariisi tagasijõudmist, pidas Napoleon oma teeneks, et ta oli päästnud tsaari ja vene mõisnikud talupoegade revolutsioonist.

19. oktoobril oli Napoleon sunnitud lahkuma Moskvast ja alustama taganemist Venemaalt. See taganemine tõi „suurele armeele" hävingu. Nälg ja pakane viisid selle hävingu lõpule. 1812. a. detsembris läksid hiljutise hirmuäratava armee haledad riismed, mitte rohkem kui 20 000—25 000 meest, tagasi üle Neemeni jõe. Vene rahvas oli kangelasliku vaprusega kaitsenud oma kodumaa rahvuslikku sõltumatust, hävitades maailma tugevaima armee, mida juhtis suurim väejuht ajaloos. Rahva vaimustus oli niivõrra suur, et paljudes kohtades tuli tuhandeid talupoegi nekrutite värbamisasutistesse ja nõudis, et „nende otsmikud paljaks aetaks". Kui neid vastu võeti sõjaväeteenistusse, laulsid ja tantsisid nad rõõmu pärast. Vihatunne võõramaise röövli, Venemaa rüüstaja ning solvaja vastu haaras mitmemiljonilise rahvamassi ja sisendas ammutamatut indu kohutava vaenlase võitmiseks. Napoleoni impeeriumile oli nüüd antud löök, millest ta enam ei suutnud toibuda.

Kuues koalitsioon. 1813. a. sõjakäik. Napoleoni sõjaväe hävitamine Venemaal tõstis kõigi tema poolt ikestatud rahvaste julgust. Hoogustus hispaanlaste võitlus oma rahvusliku sõltumatuse eest. Ka Saksamaad ja Itaaliat haaras patriootiline vaimustus. Aleksander I ja Preisi kuningas ei tundnud küll kaasa masside rahvuslikele vabaduspüüdlusile, kuid tahtsid seda siiski ära kasutada Napoleoni lõplikuks hävitamiseks. Nad pöördusid

1813. a. veebruaris Kaliszis Saksamaa rahvastiku poole manifestiga, kutsudes teda üles võitlusse oma rahvusliku sõltumatuse ning poliitilise taassünni eest. 16. märtsil kuulutas Preisi sõja Prantsusmaale. Moodustus uus (kuues) Euroopa koalitsioon, millesse astusid Inglismaa, Venemaa, Preisi, Austria, Rootsi, Hispaania ja Portugal. Austria viivitas alul ja ühines liiduga alles 11. augustil: ta ei soovinud Napoleoni täielikku purustamist, sest ta kartis, et sellega suureneb Preisi võim.

Napoleon lükkas tagasi koalitsiooni poolt talle tehtud rahuettepanekud, mille järgi ta oleks pidanud loobuma enamikust vallutatud maa-aladest. Ta ei olnud veel kaotanud lootust, et tal õnnestub liitlasi lüüa. Tähtsat osa etendasid seejuures ka dünastilised kaalutlused. „Teie valitsejad, kes on sündinud troonil, võivad end kakskümmend korda lüüa lasta ja siis tagasi tulla pealinna; mina seda ei või, sest ma olen sõdur-tõusik," tunnistas ta avameelselt Austria kantslerile Metternichile. „Minu võim lõpeb selle päevaga, mil ma lakkan olemast tugev ja mil mind järelikult enam ei kardeta." Kurnatuna lõpmatuist sõdadest igatses Prantsusmaa kõige kiiremat rahu. Hoolimata sellest läks Napoleonil korda siiski koguda uus sõjavägi 400 000 mehe suuruses ning alustada uuesti võitlust.

Sõjalised operatsioonid toimusid Saksamaal Saksi territooriumil, mille kuningas püsis vaenust Preisi vastu liidus Prantsusmaaga. Koalitsioon koondas hiiglaarmee 850 000 mehe suuruses. Napoleonil õnnestus saavutada veel rea uusi võite Lützeni (1. ja 2. mail), Bautzeni (20.—21. mail) ja Dresdeni (27. augustil) juures. Otsustav lahing löödi 17.—19. oktoobril 1813 Leipzigi juures. Sellest kolmepäevasest heitlusest, mis on saanud „rahvastelahingu" nime, võttis osa umbes 600 000 meest. Liitlastel oli kolmekordne sõjaliste jõudude ülekaal Napoleoni sõjaväe suhtes. Pealegi siirdus keset lahingut äkki kogu Saksi sõjavägi, kes võitles Napoleoni vägede ridades, vaenlase poolele ning suunas oma suurtükid prantslaste vastu. Leipzigi lahing lõppes Napoleoni lüüasaamisega, kes kaotas 65 000 meest (liitlased kaotasid 60 000). Prantsuse sõjavägi pidi lahkuma Saksist ja alustama taganemist.

Napoleoni poolt rajatud suur keisririik varises nüüd lõplikult kokku. Reini Liit lagunes. Vestfaali kuningas Jerôme oli sunnitud Vene vägede survel põgenema Kasselist. Napoli kuningas Murat plaanitses reeta Napoleoni ja üle minna koalitsiooni poole, et säilitada oma trooni. Hispaanlased hakkasid inglaste abiga prantslasi Pürenee poolsaarelt edukalt välja tõrjuma. Holland ja Itaalia tegid ettevalmistusi, et heita endilt võõrriigi võimu. 1814. a. alguses tungisid liitlaste väed Prantsusmaale.

1814. a. sõjakäik ja Napoleoni keisririigi kokkuvarisemine. Prantsusmaa tolleaegne sisemine olukord ei olnud kergem välispoliitilisest. Kaubandus ja tööstus elasid üle kriisi. Põllumajandus kannatas töökäte puuduse all, mida põhjustasid alatised nekrutite võtmised (1813. a. oli kutsutud lipu alla 1 140 000 meest). Raske oli leida perekonda, kelle liikmete hulgast ei oleks mõni sõjas langenud, haavata saanud või vangi sattunud. Riigi väärtpaberid langesid börsil 87 frangilt 50,5 frangini.

Rahulolematus Napoleoni poliitikaga hõlmas üha laialdasemaid rahvakihte. Juba sõja ajal Venemaaga, 1812. a. oktoobris, tegi vabariiklik kindral Malet täiesti ettevalmistamatult ebaõnnestunud katse keisririigi kukutamiseks, lastes liikvele valekuulduse Napoleoni surma kohta. Malet' katse likvideeriti ühe päeva jooksul ja ta lasti koos oma kaaslastega maha. Nüüd, 1813. a. lõpupoolel, kasvas rahulolematus keisrirežiimiga järjest. 1813. a. lõpul teostati üksteise järel kolm massilist sõjaväkke värbamist, mis viisid töötavad rahvakihid meeleheitele. Nende arv, kes sõjaväeteenistusest kõrvale hoidusid, kasvas päevast päeva. Suurt rahulolematust kutsus rahvahulkades esile ka maksude määratu tõus. Suurkodanlus kaotas usalduse Napoleoni vastu. 1812. a. ja 1813. a. sõjalised kaotused võtsid talt võitmatuse ausära. Vana aadli esindajate hulgas tärkasid uuesti lootused Bourbonide monarhia taastamiseks Prantsusmaal. Endise dünastia agendid, kes liikusid vaenulike vägede kannul, ei olnud kokkuhoidlikud lubaduste andmisega nekrutite võtmise ja koormavate maksude kaotamise kohta.

Kuid ei 1813. ega 1814. a. ei tõusnud talupojad maal ega töölised linnades Napoleoni vastu. Kõige rohkem kardeti, et Euroopa monarhid sunnivad oma võidu korral Prantsusmaale peale Bourbonide dünastia. Bourbonide dünastiaga aga oli seotud kujutlus vihatud revolutsioonieelsest režiimist.

1814. a. sõjalised operatsioonid ei kestnud kuigi kaua. Napoleonil õnnestus veel saavutada rida võite koalitsioonivägede üle, kuid Prantsusmaa oli kurnatud ega suutnud vastu panna vaenlase survele. Pealegi keeldus Napoleon talupoegade partisanisalkade relvastamisest, millega oleks võidud anda riigikaitsele rahvalik iseloom ning raskendada liitlaste tegevust. 12. märtsil alistus Bordeaux Hispaania kaudu Lõuna-Prantsusmaale tulnud Inglise vägedele; selle linna kaubandusega tegelev kodanlus kannatas rängalt kontinentaalblokaadi tõttu. Inglise vägede juhataja kaaskonnas viibis Bourbonide dünastia liige Angoulême'i hertsog. Intervendid tulid Bordeaux'sse rojalistide hüüete saatel: „Elagu liitlased! Elagu Bourbonid!"

30. märtsil lähenesid koalitsiooniväed Pariisile, kuigi Napoleonil õnnestus tungida nende selja taha. Reetmine imbus keisririigi kõrgemaisse valitsusringkonnisse. Reeturite eesotsas seisis endine

välisminister Talleyrand (1754—1838), kelle Napoleon oli juba 1807. a. ametist kõrvaldanud. Sellest ajast saadik oli Talleyrand pidanud salajasi suhteid välismaa õukondadega. Pärast lühikest võitlust marssisid liitlaste väed Aleksander I-se ja Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III-ga eesotsas 31. märtsil Pariisi. Aadlikud-rojalistid võtsid neid vaimustusega vastu. 1. aprillil moodustas senat ajutise valitsuse, mille juhiks sai Talleyrand. Bonaparte'ide dünastia kõrvaldati. 6. aprillil loobus Napoleon troonist. Ta siirdus Elba saarele, mis anti talle eluaegseks valduseks.

Provence'i krahv, Louis XVI vend, kes viibis Inglismaal ja keda loeti Prantsuse trooni pretendendiks 1795. a. saadik (sel aastal suri hukatud kuninga poeg), kuulutati Prantsuse kuningaks Louis XVIII nime all.

Nii langes Napoleoni keisririik ning teostus Bourbonide restauratsioon.

Napoleoni sõdade tulemused. Napoleoni keisririigi langemisele järgnes aadlike ning klerikaalide reaktsiooni määratsemine; asutati Euroopa monarhide Püha Liit võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu. Ent kuidas ka määratses reaktsioon, ei suutnud ta siiski taastada vana feodaalset Euroopat sellisel kujul, nagu see eksisteeris enne Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni sõdasid. Kodanlik kord, mis kindlustus Prantsusmaal selle revolutsiooni tulemusena, jäi püsima ka pärast Napoleoni langemist. Napoleoni veriste sõdade ajajärk, mis neelas 7 miljonit inimelu (nende hulgas 1 miljon prantslast) ja mis lõppes Napoleoni maailma-hegemooniat taotlevate püüdluste täieliku krahhiga, moodustab tähtsa etapi Euroopa ühiskonna üleminekus feodalismilt kapitalismile. „Napoleoni imperialistlikud sõjad kestsid palju aastaid, hõlmasid terve epohhi, kujundasid ebatavaliselt keerulise sündmuste võrgu, milles imperialistlikud suhted põimusid rahvuslikkude vabastusliikumistega. Ja selle tagajärjel sammus ajalugu läbi kogu selle sõdadest ja tragöödiaist (tervete rahvaste tragöödiaist) erakordselt rikka epohhi edasi feodalismilt — „vaba" kapitalismi suunas [1]."

Napoleoni ajastikku käsitlev kodanlik ajalookirjandus, mis koosneb mitmest tuhandest köitest, on loonud omapärase „Napoleoni kultuse", mida imperialistid on kasutanud oma vallutuspoliitika „õigustamiseks" ja ülistamiseks. Niisuguse Napoleoni isikusse suhtumise märgi all möödusid Prantsusmaal ametlikud pidustused, mis korraldati ta saja-aastase surmapäeva mälestuseks (1921). Kõige kaugemale on arenenud kodanluse kummardamine Napoleoni ajaloolise kuju ees tänapäeval Itaalias. Napoleon-diktaator, kes lämmatas revolutsiooni ja kes pii-

[1] Lenin, Teosed, XXII k., lk. 287.

ramatu võimuga käsutas peaaegu kogu Lääne-Euroopat, saab eeskujuks, kellest „vaimustuvad" teise imperialistliku sõja algatajad; viimased unustavad aga seejuures, et Napoleoni maailmavalitsuslikud taotlused lõppesid krahhiga.

12. peatükk.

Esimene Bourbonide restauratsioon. Louis XVIII. Sada päeva. Bourbonide teiskordne tagasitulek.

Restauratsioon. Bourbonide restauratsioon, mida tervitasid vaimustusega vana aadel ja kõrgem vaimulikkond kui ka osa kaubanduslik-tööstuslikust kodanlusest, kutsus esile suure rahulolematuse rahvahulkades. Juba üksnes Bourbonide nimi meenutas rahvamassidele neetud minevikku, revolutsiooni poolt hävitatud feodaal-absolutistlikku iket. Talupoegkond ja kodanlus, kes olid revolutsiooni ajal ostu teel omandanud kiriku ja aadlike-emigrantide maid, kartsid neid kaotada. Koos Bourbonidega tulid Prantsusmaale tagasi ka emigrandid, kes 1789. a. saadik olid reetlikult võidelnud oma kodumaa vastu ja kes nüüd taotlesid oma mõisade tagasisaamist. Kõrgem vaimulikkond nõudis kirikukümnise ennistamist, neilt äravõetud varanduste tagasiandmist, tahtis uuesti enda kätte saada koole ja perekonnaseisuaktide koostamist.

Kuid Prantsusmaal ei olnud enam võimalik taastada feodaal-absolutistlikku korda. Pärast revolutsiooni oli võimatu valitseda riiki, omades vastasteks talupoegi ja kodanlust. Ka kodanlus ise oli mõndagi õppinud revolutsiooni käigust. Neil põhjusil ei toonud endise dünastia restaureerimine tagasi feodaalset režiimi ja toimus „tootmise kapitalistlike suhete" [1] pinnal.

Louis XVIII oli sunnitud andma konstitutsiooni, mida nimetatakse charta'ks (4. juunil 1814). See „annetatud" charta tunnustas revolutsiooni ajal kehtima pandud kodanlikku võrdsust, vaimulikkonna ja aadli seisuslike privileegide täielikku kaotamist, jättis Napoleoni tsiviilkoodeksi puutumata, säilitas Prantsusmaa uue administratiivse ja kohtukorralduse, garanteeris „rahvuslike varanduste" uutele omanikele nende omandi puutumatuse.

Charta järgi muutus Prantsusmaa konstitutsioonilis-eks monarhiaks. Kuninga ja tema ministrite võimu piiras parlament, mis koosnes kahest kojast — Peeride- ja Saadikutekojast. Peeridekotta kuulusid kuninglikud printsid

[1] Lenin, Teosed, IX k., lk. 187.

ja kuninga poolt määratud liikmed; viimaste kohad olid pärandatavad. Saadikutekoda valiti kõrge varandusliku tsensuse alusel. Valimisõigust omasid ainult suurte varanduste omanikud, kes maksid otseseid makse 300 frangi suuruses; neid leidus tolleaegse Prantsusmaa 30-miljonise elanikkonna kohta ainult umbes 100 000. End saadikuks valida lasta võisid ainult need, kes maksid 1000 franki maksu; neid oli arvult 15 000—16 000. Poliitilisest elust osavõtmiseks oli määratud väga kõrge vanusetsensus — 30 aastat (valijaile) ja 40 aastat (saadikuile). Laialdased rahvamassid olid täiesti eemaldatud osavõtust riigi poliitilisest elust. Üldiselt kujutas charta endast kompromissi vana aadli ja kodanluse ladviku vahel.

1814. a. 30. mail kirjutati Pariisis alla rahulepingule Prantsusmaa ja nelja tähtsama koalitsioonist osavõtja — Inglismaa, Austria, Preisi ja Venemaa vahel. Prantsusmaa pidi loobuma kõigist vabariigi ja keisririigi ajal teostatud vallutusist. Tema territooriumi ulatus viidi tagasi enne 1792. a. olnud piirideni. Pärast 20-aastast peaaegu vahetpidamatut sõda saavutas Inglismaa võidu Prantsusmaa üle; viimane kaotas nüüd oma majandusliku ja poliitilise hegemoonia, mida ta oli omanud Euroopa kontinendil Napoleoni ajal.

Pariisi rahu tingimused kutsusid Prantsusmaal esile suure rahulolematuse. Veel suuremat rahulolematust, eriti sõjaväes ja talupoegkonnas, tekitas Bourbonide valitsuse sisepoliitika; Bourbonide kohta hakati peatselt kõnelema, et nad tulid tagasi Prantsusmaale, „ilma et nad oleksid maapaos midagi unustanud või juurde õppinud". Rohke pensionide, ametite ja ordenite jagamine endistele emigrantidele, nendele müümatajäänud maade tagasiandmine, emigrantide endi poolt levitatavad visad kuuldused revolutsiooni ajal konfiskeeritud fondidest ostetud maade äravõtmise kohta talupoegadelt, kuninga õukonna avalik liitumine katoliku vaimulikkudega, revolutsiooni ja keisririigi ajal silmapaistnud ohvitseride massiline vallandamine ja sõjaväe juhtkonna täiendamine andetute aadlivõsudega, kelledest paljud olid teeninud vaenlase sõjaväes — kõik see kokkuvõttes põhjustas ühiskondliku rahulolematuse kasvamist riigis. Kõige rohkem tegid Bourbonidele kahju talupoegi ärritavad ning häirivad kuuldused, et talupoegadelt võetakse nende poolt revolutsiooni ajal ostetud maad, mis olid konfiskeeritud aadlikelt ja kirikult.

Sada päeva (1815. a.) Rahulolematus Bourbonidega võimaldas Napoleonil uuesti võimu haarata. 1815. a. 1. märtsil maabus ta Prantsusmaal 1000 sõduri ning kuue kahuriga ja liikus edasi Pariisi suunas. Louis XVIII käsul Napoleoni vastu saadetud väed läksid viimase poole üle. Talurahvas, linnade demokraatia ja töölised tervitasid Napoleoni tagasitulekut hüüe-

tega: „Maha papid! Surm emigrantidele! Aristokraadid laternapostidesse!“ 10. märtsil jõudis ta Lyoni, kus plebeilised massid teda vaimustusega vastu võtsid. 20. märtsil oli Napoleon Pariisis, kulutamata selleks ühtki püssipauku. Louis XVIII oli sunnitud uuesti põgenema välismaale. Aadlike katse õhutada kontrrevolutsioonilist mässu Vendée's ja Lõuna-Prantsusmaal jäi tagajärjetuks. Ilmsesti oli näha, et enamik elanikkonnast ei soovinud enam Bourbone. Et meelitada enda poole liberaalset kodanlust, kes vihkas esimese keisririigi despotismi, oli Napoleon sunnitud nõustuma uue liberaalse konstitutsiooni (nn. Täiendava akti) kehtimapanekuga ja välja kuulutama trükivabaduse.

Napoleoni tagasitulek võimule äratas vaenulikkust Prantsusmaa vastu Euroopa riikides, kes olid hirmul, et taastatud keisririik alustab uuesti võitlust hegemoonia pärast Euroopas. Nad kartsid ka uue revolutsiooni võimalust Prantsusmaal. Viini kongress deklareeris, et prantsuse rahval pole õigust endal otsustada oma saatuse üle. Napoleon kuulutati „usurpaatoriks“, „kogu inimkonna vaenlaseks“. Inglismaa, Austria, Preisi ja Venemaa sõlmisid omavahel sõjalise liidu, millega ühinesid siis teised Euroopa riigid. Moodustus u u s (seitsmes) Prantsusmaa-vastane k o a l i t s i o o n.

Sõda algas uuesti. Koalitsioon suunas Prantsusmaa vastu kuus armeed, üldarvult 700 000 meest. Napoleoni käsutuses oli ainult 260 000 sõdurit. Sõjalised operatsioonid toimusid Belgia territooriumil. 18. juunil 1815 sai Napoleoni armee W a t e r l o o (17 km Brüsselist) lahingus raskesti lüüa Inglise-Preisi vägede poolt, mida juhatasid Inglise feldmarssal hertsog W e l l i n g t o n ja Preisi feldmarssal B l ü c h e r. Liitlastel oli käsutada 220 000-meheline sõjavägi ühes 498 kahuriga. Selle vastu võis Napoleon välja panna ainult 128 000 meest 344 kahuriga, kusjuures suur osa Prantsuse sõjaväest koosnes halva väljaõppega noortest nekrutitest. Ohvitserid, eriti kõrgemad, läksid vastumeelselt sõtta ega uskunud võidusse. Sellele lisandus veel asjaolu, et lahingu otsustaval momendil jõudis Blücheri armee appi Wellingtonile, kuna Napoleon ei saanud oodatud toetust, sest 35 000-meheline korpus kindral Grouchy juhatusel, kes jälitas preislasi pärast viimastele ebaedukat lahingut L i g n y juures (16. juunil), kaldus teelt kõrvale ega jõudnud õigeaegselt lahinguväljale.

Kaotus Waterloo juures andis Napoleonile niisuguse hoobi, millest ta enam ei suutnud toibuda. Liitlaste väed tungisid Prantsusmaa piiridesse. Lakkamatuist sõdadest kurnatud maa ei suutnud enam vastu panna uuele vaenlaste kallaletungile. Relvastada aga Pariisi töölisi ja käsitöölisi, kes kippusid võitlusse interventide vastu, ning kaasa tõmmata revolutsiooniliste loosungitega talupoegi Napoleon ei söandanud. „Ma ei taha olla Jacquerie kuningaks,“ tähendas ta oma lähemaile kaaslasile. 22. juu-

nil loobus Napoleon teiskordselt troonist. Ajutise valitsuse etteotsa asus F o u c h é, alatu renegaat, kes omal ajal reetis revolutsiooni, hiljemini andis ära Napoleoni, siis Bourbonid, ja nüüd valmistus uuesti Napoleoni reetmisele. Ajutine valitsus loovutas 6. juulil Pariisi ilma lahinguta vaenlaste vägedele. 8. juulil tuli Pariisi tagasi Louis XVIII, interventide vooris nagu 1814. aastalgi. Napoleon andis enda inglaste kätte. Nad saatsid ta P ü h a H e l e n a saarele, mis asetseb Atlandi ookeani lõunaosas. Siin suri Napoleon kuus aastat hiljem (5. mail 1821).

Nii lõppes Napoleoni teine valitsemisajajärk, mis kestis sada päeva ja mis on ajaloos tuntud selle nime all.

NELJAS OSA.

1815.—1848. A.

13. peatükk.

Viini kongress. Euroopa reaktsioon. Püha Liit. Hispaania revolutsioon. Iseseisva Kreeka tekkimine.

Viini kongress a-il 1814—1815. Septembris 1814, viis kuud pärast Napoleoni keisririigi langemist, avati Viinis Euroopa riikide rahukongress. Kongressist võtsid osa 216 esindajat mitmest riigist. Venemaa peaesindajaks oli viitsekantsler krahv Nesselrode, Inglismaad esindas välisminister lord Castlereagh, Austriat kantsler vürst Metternich, Preisit peaminister vürst Hardenberg ja Prantsusmaad välisminister vürst Talleyrand. Diplomaatide kõrval võtsid kongressi tööst osa ka mitmed valitsejad, nende hulgas Vene keiser Aleksander I.

Viini kongressi ametlikud istungid algasid 1. novembril 1814 ja lõppesid 9. juunil 1815 nn. Lõppakti vastuvõtmisega. Kuid diplomaatilisi läbirääkimisi peeti peamiselt kongressi kulisside taga — suurriikide esindajate intiimseil nõupidamistel ning arvutuil ballidel, bankettidel, vastuvõttudel ja pidustustel. Juhtivat osa kongressil etendasid Inglis- ja Venemaa. Võidetud Prantsusmaale võimaldati kongressist osa võtta alles hiljemini.

Viini kongress ei võtnud arvesse ei üksikute maade ajaloolisi ja geograafilisi arenemistingimusi ega rahvusliku enesemääramise põhimõtet. „Rahvaid osteti ja müüdi, jagati ja ühendati täpselt niisugusel määral, nagu see esijoones vastas nende valitsejate huvidele ja eesmärkidele. Ainult kolm kongressist osavõtvat riiki teadsid, mida nad soovivad: Inglismaa, kes püüdis säilitada ja laiendada oma kaubanduslikku ülekaalu, jätta endale lõviosa röövitud koloniaist ning nõrgestada kõiki teisi; Prantsusmaa, kelle ülesandeks oli pehmendada oma lüüasaamise tulemusi ja samaaegselt nõrgestada kõiki teisi; Venemaa, kes tahtis oma võimsust ja territooriumi suurendada ja kõigi teiste jõudu kõigutada[1].“

[1] Marx ja Engels, Teosed, V k., lk. 13.

Euroopa uus jagamine teostati Viini kongressil Talleyrandi poolt esitatud legitimismi, s. t. monarhistliku seaduspärasuse põhimõttel (prantsuse sõna *légitime* tähendab „seaduspärane"). Kongressist osavõtjad püüdsid kõikjal taastada vanu, „seaduslikke" dünastiaid ja valitsejaid, kes olid troonilt kõrvaldatud Prantsuse revolutsiooni või Napoleoni keisririigi ajal. Kuid paljud väikesed Saksa vürstid ei saanud tagasi oma valdusi, mis olid omal ajal anastatud suuremate riikide poolt.

Üksmeelsed oma vaenus Prantsusmaa vastu, olid Inglismaa, Austria, Preisi ja Venemaa lahkumineval arvamisel terves reas küsimusis. Eriti tõsised lahkhelid ilmnesid Poola ja Saksi küsimuses. Vene pretendeeris kogu endise Varssavi suurhertsogkonna territooriumile; selle vastu tõstsid aga protesti Austria ja Preisi. Preisi, tuginedes Vene toetusele, taotles liidendada enda külge Saksit, mille territoorium oli okupeeritud Preisi vägede poolt. Seda nõudmist motiveeriti põhjendusega, et Saksi kuningat kui Napoleoni liitlast tuleb karistada temalt trooni võtmisega. Austria astus otsustavalt välja tööstuslikult arenenud ja suuri looduslikke varasid omava Saksi liitmise vastu Preisiga. Inglismaa toetas selles küsimuses Austriat. Talleyrand kasutas ära need endiste Prantsusmaa vastaste vastuolud, et Prantsusmaad välja viia ta isoleeritud seisundist. 1815. a. 3. jaanuaril kirjutati Inglismaa, Austria ja Prantsusmaa vahel alla salajane leping, mis oli sihitud Preisi ja Venemaa vastu. Selle lepingu järgi kohustusid kolm lepinguosalist vastastikku üksteist abistama juhul, kui mingi riik ühele neist kallale tungib.

1815. a. 3. jaanuari leping avaldas mõju. Preisi oli sunnitud loobuma oma nõudlusist Saksi suhtes. Napoleoni tagasipöördumine võimule (20. märtsil 1815) põhjustas Euroopa riikide ühisrinde taastamise Prantsusmaa vastu ning uue Prantsusmaa-vastase koalitsiooni tekkimise. Uuesti alanud sõda lõppes juba juunis Prantsusmaa täieliku lüüasaamisega, tema okupeerimisega välismaiste vägede poolt, Napoleoni teiskordse troonist loobumisega ja Bourbonide teiskordse taastamisega.

Juba enne seda lõppesid Viini kongressi istungid. Viini traktaatidega loodi uus Euroopa poliitiline kaart. Venemaa säilitas kõik eelnenud perioodil vallutatud maa-alad — osa Poolast, millega ühendati Varssavi hertsogkond („Poola kuningriik"), Bessaraabia ja Soome. Prantsusmaa viidi tema 1790. a. piiridesse. Preisi saavutas oma territooriumi tunduva suurendamise. Ta omandas Rootsi Pommeri, Pooseni, Danzigi, osa Saksist, osa Vestfaalist ja maid Reini paremal ja vasakul kaldal (Reini-provintsi üldise nimetuse all). Preisi valdusse läinud maa-alade elanike arv ulatus 3 400 000-ni. Austria sai tagasi Napoleoni sõdades kaotatud

Trieste, Illüüria, Dalmaatsia, Tirooli, Galiitsia ja omandas Salzburgi, Lombardia ning Veneetsia.

8. juunil kirjutati alla akt, millega asutati Saksa Liit. Sellesse kuulus 38 iseseisvat Saksa riiki (endiste 360 asemel, millest koosnes Saksamaa veel XVIII saj. lõpul), nimelt 34 monarhiat ja neli vabalinna (Hamburg, Breemen, Lüübek ja Frankfurt Maini ääres). Neid riike ühendas Liidupäev, kes pidas istungeid Frankfurtis Maini ääres Austria esindaja juhatusel. Saksa Liit ei loonud Saksamaa tõelist poliitilist ühtsust ega olnud tema käsutuses mingit reaalset jõudu.

Viini kongressi otsuse põhjal jäi Poola jagatuks. Krakovi linnast, mis oli tüliõunaks Austria, Preisi ja Venemaa vahel, kujundati iseseisev riik (Krakovi vabariik, mis püsis 1846. aastani).

Kongress taastas Itaalia poliitilise killustumuse. Austria sai Lombardia ja Veneetsia ning omandas üldse valitseva mõju Apenniini poolsaarel.

Toskaana suurhertsogkond läks Austria ertshertsogi Ferdinandi pärilikku valdusse, Modena hertsogkond siirdus ertshertsog Franz d'Este'le (kes pärines samuti Habsburgide Austria liinist). Parma hertsogkond anti eluaegse valdusena endisele Prantsuse keisrinnale Marie-Louisele, Lucca vürstkond — Hispaania kuninga Karl IV tütrele Marie-Louisele. Sardiinia kuningas, kes taastati oma valdustes, omandas Genua. Paavst, kes oli restaureerinud oma ilmliku võimu Roomas 1814. a., sai tagasi Ravenna, Bologna ja Ferrara. Napolisse tuli tagasi endine Bourbonide dünastia (1815. a.).

Prantsusmaalt äravõetud Belgia ja Holland ühendati Madalmaade kuningriigiks, mis pidi moodustama otsekui kaitsetõkke prantslaste vastu põhjas. Selle valitsejaks sai Oranje-Nassau prints. Tema isiklikku valdusse läks veel Luksemburgi suurhertsogkond, mis määrati Saksa Liitu kuuluvaks. Jämedalt rikkudes rahvaste enesemääramise põhimõtet alistas kongress belglased hollandlastele. Sama põhimõtet rikuti ka Norra suhtes, mis ühendati nüüd Rootsiga ühiseks kuningriigiks (seni kuulus Norra Napoleoni liitlasele, Taani kuningale).

Šveits, millega ühendati Wallis, Genf ja Neuchâtel, moodustas 19 omavalitsusliku kantoni konföderatsiooni (liidu). Kongress kuulutas Šveitsi jäädavalt neutraalseks.

Inglismaa, taastanud kontinentaalblokaadi kokkuvarisemisega oma kaubanduslik-tööstusliku hegemoonia Euroopas, säilitas (Pariisi traktaatide järgi) Hollandi ja Hispaania asumaad, mis ta oli enda kätte haaranud revolutsiooni- ja Napoleoni sõdade ajal, — Kapimaa, Tseiloni, Briti Guayana, Trinidadi saare (Lääne-Indias) ja Malta saare. Ühtlasi läksid tema protektoraadi alla ka

Joonia saared (tähtis toetuspunkt Vahemere idaosa valitsemiseks). Inglismaa võim meredel ja kolooniais seega laienes ning kindlustus.

Viini kongressi traktaatidega 1815. a. loodud poliitiline süsteem, mis rajanes rahvusliku põhimõtte (iga rahvuse enesemääramisõiguse) jämedale rikkumisele, osutus üsna nõrgaks ning hakkas juba õige peatselt rahvuslike revolutsiooniliste liikumiste mõjul kokku varisema. Kuid see protsess jõudis lõpule alles a-il 1870—1871, Saksamaa ja Itaalia rahvusliku ühinemise ajaks.

Euroopa reaktsioon a-il 1815—1830. Püha Liit. „Pärast Napoleoni langemist, mida tolleaegsed kuningad ja aristokraadid täielikult samastasid Prantsuse revolutsiooni, või, nagu nad seda nimetasid, „R e v o l u t s i o o n i“ lüüasaamisega, hoidsid kõigis maades kontrrevolutsioonilised parteid pärast 1815. a. valitsusohje endi käes. Feodaalsed aristokraadid valitsesid kõikides kabinettides Londonist Napolini, Lissabonist Peterburini [1].“

1815. a. 26. septembril kirjutati Pariisis Vene ja Austria keisri ning Preisi kuninga poolt alla leping liidu kohta, mis sai P ü h a L i i d u nimetuse. See liit, mis loodi Aleksander I initsiatiivil, seadis oma eesmärgiks kõikide Euroopa monarhide vastastikuse abistamise 1815. a. traktaatide kaitseks ning võitluseks revolutsioonilise liikumisega, kus ja mis kujul see ka iganes esineks.

Püha Liiduga ühinesid üksteise järel peaaegu kõik Euroopa valitsejad. Otsustavat osa etendas selles tsaristlik Venemaa, kes oli sel ajal Euroopa reaktsiooni kantsiks, „Euroopa sandarmiks“.

Lõpliku korralduse omandas Püha Liit oma esimesel kongressil A a c h e n i s 1818. a. Sel kongressil võeti vastu otsus välismaise okupatsiooni lõpetamise kohta Prantsusmaal, sest viimane oli selleks ajaks õiendanud kõik oma maksud, mis olid ette nähtud Pariisi 1815. a. rahulepingus. Inglismaast, Austriast, Preisist ja Venemaast koosnev nelikliit muudeti nüüd Prantsusmaa juurdevõtmisega viieliiduks.

Esmakordselt rakendati Püha Liidu kontrrevolutsioonilisi põhimõtteid neis otsuseis, mis võeti vastu Saksa riikide volinike konverentsil K a r l s b a d i s 1819. a. Karlsbadi otsused olid sihitud liberaalse liikumise vastu; pandi kehtima üldine tsensuur (kogu Saksa Liidu kohta) ning asutati üldkomitee võitluseks „demagoogia“ vastu.

1820. a. 20. oktoobril avati Austria linnas T r o p p a u s Püha Liidu teine kongress (see lõppes L a i b a c h i s 1821. a.). See kongress oli kokku kutsutud, et võtta tarvitusele abinõusid 1820. a. juulis N a p o l i s puhkenud kodanliku revolutsiooni summutamiseks. Revolutsiooni mõjul oli Napoli kuningas Fer-

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, V k., lk. 18—19.

dinand IV olnud sunnitud andma konstitutsiooni. Hoolimata Inglismaa ja Prantsusmaa protestidest tegi kongress otsuseks vahele segada Napoli kuningriigi siseasjusse. 1821. a. märtsis tungisid Austria väed Napolisse ja taastasid siin endise absolutistliku korra. Sama aasta 10. aprillil surus Austria sõjaline interventsioon maha revolutsiooni Piemontes.

1820. a. revolutsioon Hispaanias ja Prantsusmaa interventsioon 1823. a. Esimeseks sammuks kuningas Ferdinand VII-l, kes pöördus Hispaaniasse tagasi 1814. a., oli 1812. a. konstitutsiooni tühistamine ja absolutismi taastamine. Kõik cortes'ite poolt a-il 1810—1813 teostatud liberaalsed reformid tühistati. Hispaanias algas julm reaktsioon, mis viis riigi täieliku majandusliku ning poliitilise languseni ja kiirendas Hispaaniale kuuluvate Ameerika asumaade lahkulöömist emamaast. Liberaalne partei, kes toetus kodanluse ja aadli eesrindlikele kihtidele, nooremaile ohvitseridele ja intelligentsile, pidas võitlust konstitutsioonilise korra taastamise eest. 1814. a. algatas gerilja silmapaistvamaid juhte kindral Mina Navarras ülestõusu, mis aga peatselt maha suruti. 1815. a. kuulutas 1808.—1813. a. rahvusliku sõja teine kuulsusrikas kangelane kindral Porlier välja konstitutsiooni C o r u ñ a s, kuid ei leidnud toetust kohaliku garnisoni poolt ja hukati. Samuti nurjusid ka 1816.—1819. aastate katsed konstitutsiooni välja kuulutada.

Need äpardumised ei võtnud siiski Hispaania liberaalidelt julgust. 1. jaanuaril 1820 kuulutas noor kolonel R i e g o (1783—1823), asudes oma rügemendiga Cadizi lähedal Leoni saarel, välja 1812. a. konstitutsiooni ja tungis väikese väesalgaga Andaluusiasse, et kogu maad kaasa tõmmata võitluseks absolutismi vastu. See retk ebaõnnestus ja Riego oli sunnitud oma salga laiali saatma. Rahulolematus valitsuse vastu aga paisus üha ja varsti oli kogu maal puhkenud ülestõus. 9. märtsil pidi kuningas Madridi ülestõusu survel deklareerima, et 1812. a. konstitutsioon on uuesti kehtiv. Võim läks liberaalide kätte. Uuesti kokkukutsutud cortes'id andsid välja rea seadusi, mis olid sihitud feodalismi ja katoliku kiriku võimutsemise vastu (inkvisitsiooni kaotamine, kirikukümnise vähendamine, kloostrimõisade konfiskeerimine ja nende müügile laskmine, kohtuhärruse ja mõisnike jahiõiguse kaotamine, tsunftide ja sisetollide likvideerimine jne.). Kuid rahvamasside huve eriti puudutav agraarküsimus lahendati poolikult: mõisnike suurmaapidamist ei kaotatud. See asjaolu kutsus talupoegades esile suure pettumuse, mida hiljemini kasutaski reaktsiooniline vaimulikkond võitluseks revolutsiooni vastu.

Hispaania kodanliku revolutsiooni algus avaldas suurt mõju ka teiste maade võitlusele absolutismiga, kiirendas revolutsiooni

puhkemist Portugalis (1820. a. augustis), kus samuti taastati konstitutsiooniline kord, ja kajastus Itaalias ja Prantsusmaal. Venemaal kaldus Aleksander I Semenovi polgu rahutusis (1820. a. oktoobris) samuti nägema „Hispaania eeskuju" mõju.

1822. a. siirdus Hispaanias võim mõõdukailt liberaalidelt (nõndanimetatud *moderados*) radikaalide kätte (nn. *exaltados*). Kuid Hispaania revolutsioon ei olnud kodanlik-demokraatlik, vaid omas „sõjalist, dünastilist ja kodanlik-liberaalset iseloomu" [1]. Rahvamasside nõrk aktiivsus põhjustas revolutsiooni lüüasaamise kokkupõrkel Püha Liidu sõjaliste jõududega.

1822. a. oktoobris avati Veronas Püha Liidu kongress, mis oli kokku kutsutud Hispaania siseasjusse vahelesegamise küsimuse arutamiseks. Juhtivat osa sellel kongressil etendas Aleksander I. Venemaa kõrval pooldasid interventsiooni organiseerimist Hispaaniasse Austria, Preisi ja Prantsusmaa. Louis XVIII valitsus kartis revolutsioonilise liikumise levimist Hispaaniast Prantsusmaale, kus oma võitlust jätkasid karbonaarid. Hispaania revolutsiooni summutamine Prantsuse relvadega pidi, nagu kirjutas välisminister Chateaubriand, „tõstma valge kokardi au" ja parandama mitte ainult Prantsusmaa sisepoliitilist, vaid ka rahvusvahelist seisundit. Teissugune oli Inglismaa seisukoht. Inglise valitsus ei kartnud konstitutsiooni pooldajate võitu Hispaanias, oli aga seevastu hirmul Prantsusmaa sõjalise võimsuse ja tema kaubandusliku konkurentsi võimaliku suurenemise pärast.

14. detsembril 1822 lõppes Verona kongress, võtnud vastu Austria ja Vene keisri ning Preisi kuninga manifesti, mis mõistis otsustavalt hukka revolutsiooni Hispaanias kui ka revolutsionääride tegevuse teistes maades. Vastavalt salajasele kokkuleppele lubati Aleksander I-l moodustada Venemaa läänepiiridel Püha Liidu „reservarmee" 100 000—150 000 mehe suuruses.

5. jaanuaril 1823 saabusid Madridi Venemaa, Austria, Preisi ja Prantsusmaa noodid, milles nõuti diplomaatiliste suhete katkestamise ähvardusel Hispaanias kehtiva konstitutsiooni muutmist ja kuningas Ferdinand VII-le ta „suveräänse võimu" tagasiandmist. Hispaania valitsus vastas, et Hispaania lükkab tagasi välisriikide seadusvastase vahelesegamise ta siseasjusse ning kavatseb säilitada oma konstitutsiooni. Pärast seda lahkusid Venemaa, Austria, Preisi ja Prantsusmaa diplomaatilised esindajad Madridist. Sõda sai möödapääsematuks.

Prantsusmaa ja kogu Euroopa eesrindlikud ning progressiivsed elemendid jälgisid varjamatu meelepahaga Prantsusmaa ettevalmistusi sissetungiks Hispaaniasse.

7. aprillil tungis 100 000-meheline Prantsuse armee Angoulême'i hertsogi juhatusel Hispaania piiridesse. Väike salk Prantsuse ja

[1] Marx ja Engels, Teosed, XI k., 1. osa, lk. 49.

Itaalia demokraate püüdis tagajärjetult piirijõe Bidassoa juures tõkestada selle armee edasitungi. Hispaania valitsus, keda juhtis mõõdukas-liberaalne kodanlus, ei osanud organiseerida vajalist vastupanu interventidele ega mobiliseerida laiemaid rahvahulki võitluseks nendega. Reaktsioonilised katoliku vaimulikud, kellel oli eriti suur mõju Hispaania põhjapoolseis rajoonides, õhutasid talupoegade usulist fanatismi „uskmatute"-konstitutsionalistide vastu. Paljud kindralid reetsid konstitutsiooni ning siirdusid oma vägedega „apostliliku armee" (absolutismi pooldajate relvastatud väesalkade) poolele. Seetõttu võis Prantsuse armee edasi liikuda, teel tõsist vastupanu peaaegu leidmata. 23. mail võeti ära Madrid. Vastupanu keskuseks sai C a d i z, Hispaania vabaduse häll 1812. a. Siia siirdusid cortes'id, siin asus ka vägivaldselt Madridist toodud kuningas Ferdinand. 31. augustil vallutati tormijooksul Trocadero ja Saint-Louis'i fordid, mis kaitsesid Cadiz'it. 23. septembril pommitasid Prantsuse sõjalaevad Cadiz'it. 1. oktoobril vabastati Angoulême'i hertsogi nõudel kuningas Ferdinand ja viidi Prantsuse laagrisse. 4. novembril 1823 kapituleerus B a r c e l o n a.

Sõda oli lõppenud. Kodanlik revolutsioon oli purustatud ja Hispaanias taastati absolutistlik kord. Kontrrevolutsiooni võidule järgnes metsik verine terror, liberaalide massiline vahistamine ja hukkamine. 7. novembril hukati Riego. Katoliku vaimulikkonna, reaktsioonilise militarismi ja feodaalse aadli võim oli taastatud. Uuesti algasid „ketserite" hukkamised „püha inkvisitsiooni" otsusel.

Osa Prantsuse vägedest jäi Hispaaniasse, et kaitseda seal teostatud „korda". (Nad jäid sinna 1828. a-ni.)

Püha Liit ja Ladina-Ameerika vabariigid. Olles summutanud revolutsiooni Hispaanias, tahtis Püha Liit saata Prantsuse vägesid ookeani taha vabadusliikumise mahasurumiseks Kesk- ja Lõuna-Ameerikas asetsevais endistes Hispaania asumaades, kes olid moodustanud siin XIX saj. alguses rea iseseisvaid vabariike (Mehhiko, Argentiina, Kolumbia, Boliivia, Tšiili, Venezuela, Peruu, Ecuador).

Prantsuse valitsus oli nõus teostama seda uut interventsiooni tagamõttega hankida endale uusi kolooniaid. Kuid peamiselt Vene tsaarivalitsuse initsiatiivil kavatsetud sõjaline aktsioon Ladina-Ameerika noorte vabariikide vastu jäi ära Inglismaa ja Põhja-Ameerika Ühendriikide valitsuse vastuseisu tõttu. Inglismaa, kes Euroopa riikidest tunnustas esimesena neid vabariike ja omandas seeläbi uusi turge, avaldas kategoorilist protesti kavatsetava interventsiooni vastu. Uus Inglise välisminister C a n n i n g, kes asus sellele kohale 1822. a., ähvardas Prantsusmaad Inglise laevastiku operatsioonidega. P.-Ameerika Ühendriikide president M o n r o e deklareeris omalt poolt (1823. a. 2. detsembri läkituses kongressile),

et ta ei nõustu Euroopa riikide vahelesegamisega Ameerika asjusse, ja esitas loosungi „Ameerika ameeriklastele" (sellest „Monroe doktriin"). Prantsuse monarhia ja selle selja taga seisev tsaristlik Venemaa pidid taanduma.

See oli esimeseks suuremaks hoobiks Püha Liidu poliitikale. Veel suurem nurjung tabas teda Kreeka asjus.

Kreeklaste rahvuslik ülestõus ja Kreeka vabastamine Türgi ikkest. 1821. a. märtsis puhkes kreeklaste ammu ettevalmistatud ülestõus Türgi sultani Mahmudi vastu. Kõigist Türgi rõhumise all elavaist rahvaist olid kreeklased oma kultuuriliselt ja majanduslikult arengult kõige eesrindlikumad. Pärisorjus oli Kreekas kaotatud XVIII saj. 2. poolel. Siin oli tekkinud üsna mõjukas laevaomanike-kodanlaste kiht, kes eriti rikastus kontinentaalblokaadi aastail. Kapitalismi elementide arenemine andis kreeka rahvale tõuke astuda võitlusse oma rahvusliku vabanemise eest. Need püüdlused paisusid eriti Prantsuse revolutsiooni mõjul. Kreeklased lootsid palju Viini kongressilt. Kui see aga oma otsustega säilitas Türgi ülemvõimu Kreekas, hakkasid kreeklased valmistuma võitluseks endi vabanemise eest Türgi ikkest. 1821. a. ülestõus organiseeriti Kreeka patriootide salajase ühingu, nõndanimetatud „Hetairia" poolt, mis oli tekkinud Lõuna-Venemaal (Odessas) 1814. a. Ülestõus algas Doonau-äärseis vürstkonnis (Moldaavias ja Valahhias) Vene sõjaväes teeniva ohvitseri vürst Aleksander Ypsilanti juhatusel, kuid nurjus juba juunis täielikult. Ent sama aasta aprillis haaras ülestõus Türgi ikke vastu juba kogu Kreeka ja 1822. a. alguses kuulutas Epidaurose rahvuskogu Kreeka iseseisvaks.

Türgi valitsus vastas kreeklaste rahvuslikule vabastusvõitlusele koletisliku julmusega. Konstantinoopoli patriarh poodi avalikult üles, ühes temaga surmati ka 80 piiskoppi. Kreeklasi ning üldse kristlasi hukati kümnete tuhandete kaupa. Eriti elajalikult kohtlesid türklased Chiose saare elanikke: 23000 elanikku tapeti ja 47000 müüdi orjaks. Ülestõusnud kreeklaste olukord halvenes nende tülide tõttu, mis tekkisid keskvalitsusel kohalike valitsustega, ja võitluse tagajärjel kahe võistleva partei vahel, kellest üks toetus enam laevaomanikele, saarte kaubanduslikule kodanlusele ja oli lääneorientatsiooniga (selle partei eesotsas oli Maurokordatos); teine partei aga esindas Mandri-Kreeka maapidajate huve ja oli venesõbralikult meelestatud (selle partei eesotsas seisis Kolokotronis). Nende parteide omavaheline võitlus kutsus 1823. a. esile kodusõja, mis venis 1825. a-ni.

1825. a. näisid kreeklaste ülestõusu väljavaated olevat lootusetud. Kõikjal, välja arvatud Morea, saared ja Kesk-Kreeka, oli ülestõus maha surutud. Kreeklaste seisukord halvenes veelgi 1826. a., pärast seda, kui Egiptusest sultani kutsel tulnud Ibrahim-

paša väed vallutasid rünnakuga Missolonghi kindluse, pommitasid Ateenat ja alistasid peaaegu kogu Morea.

Sel kriitilisel momendil tulid ülestõusnud kreeklastele appi nende arvukad pooldajad Inglis-, Prantsus-, Saksamaal ja teistes riikides, nõndanimetatud filhelleenid. Viimaste hulgas olid ülekaalus liberaalid ja demokraadid, kes soojalt tundsid kaasa kreeklasile nende võitluses endi iseseisvuse eest Türgi sultani despootia vastu. Filhelleenide komiteed, mis tekkisid terves reas Lääne-Euroopa linnades, kogusid annetisi Kreeka heaks ning värbasid tema jaoks vabatahtlikke. Geniaalne inglise luuletaja Byron, rõhutute sõber, võttis isiklikult osa Kreeka vabadusvõitlusest ja andis selle eest oma elu (ta suri Missolonghis 1824. a.).

Teiselt poolt tegid suurriikide huvide vastuolud võimatuks Püha Liidu väljaastumise Kreeka vastu. Venemaa algatas esimesena kreeklaste abistamise küsimuse: teeseldes kaastunnet samausuliste kreeklaste vastu, püüdis tsaarivalitsus Kreeka ülestõusu ära kasutada Türgi nõrgestamiseks ja Konstantinoopoli anastamiseks. 1821. a. kutsuti Vene saadik Türgist ära. Kuid kaugemale sellest ei söandanud Aleksander I minna. Pärast seda, kui ülestõusnud olid välja kuulutanud Kreeka rahvusliku iseseisvuse ja vastu võtnud liberaalse konstitutsiooni (1822. a.), loobus Vene keiser igasugusest abiandmisest kreeklasile ja hakkas Metternich'i eeskujul kohtlema neid kui „mässajaid" „seadusliku" valitseja vastu. Kreeka esindajaid ei lastud Verona kongressile.

Kreeklaste pettumuse Venemaa seisukoha suhtes kasutas ära Inglismaa, kes ruttas neid ametlikult tunnistama sõdivaks pooleks. Püüdes tõkestada Venemaale pääsu Vahemerre, tahtis Inglise valitsus ühtlasi kindlustada endale iseseisva Kreeka näol toetuspunkti Prantsusmaa vastu. Austria toetas Inglismaad, sest ta kartis Venemaa nõudlusi Moldaavia ja Valahhia suhtes.

Need vastuolud kujunesid lõppeks Kreekale kasulikuks. 1827. a. 6. juulil sõlmiti Londonis Inglis-, Prantsus- ja Venemaa vahel kokkulepe, millega need kolm riiki kohustusid nõutama Kreekale autonoomiat sultani ülemvalitsuse all iga-aastase maksu tasumise tingimusel. Kuid Türgi lükkas tagasi riikide vahenduse ja keeldus sõlmimast vaherahu kreeklastega. Katse sundida türklasi sõjalist tegevust lõpetama viis Navarino lahinguni, milles Türgi-Egiptuse laevastik hävitati peaaegu täielikult Inglis-, Prantsus- ja Venemaa ühendatud eskaadrite poolt (20. oktoobril 1827).

Navarino lahing avaldas otsustavat mõju kreeklaste iseseisvusvõitlusele. Veel enne seda lahingut kuulutati välja Kreeka täielik iseseisvus Troizen'i rahvuskogu poolt. Tema ajutiseks valitsejaks valiti krahv Kapodistrias (1776—1831), venesõbraliku partei juht, kes oli olnud mõnd aega Vene välisministeeriumi juhataja. Mere- ja maavägede etteotsa määrati kaks Inglise ohvitseri. Selle

järel sõjas Venemaaga kaotuse osaliseks saanud sultan oli sunnitud (Adrianoopoli rahu järgi 1829. a.) tunnustama Kreeka iseseisvust.

1830. a. 3. veebruaril kuulutati Londonis kolme suurriigi (Inglis-, Prantsus- ja Venemaa) konverentsil Kreeka iseseisvaks riigiks. Kuid selle koosseisu ei arvatud rida kreeka rahvastikuga maa-alasid. Kreeta saar, millest Inglismaa tahtis kujundada oma laevastiku peatuskoha, samuti Epeiros ja Tessaalia, jäid sultani võimu alla, Joonia saared püsisid edasi Inglise protektoraadi all. 1831. a. puhkes Kreekas k o d u s õ d a, mille kutsus esile Kapodistriase diktaatorlik režiim. Sellesse sõtta segasid end vahele välisriigid, kes võistlesid üksteisega domineeriva mõju pärast uues riigis. Kapodistrias surmati. Kreeka esimeseks kuningaks sai suurriikide poolt (Venemaa ettepanekul) valitud B a i e r i prints O t t o, hoolimata sellest, et ta välismaalasena ja katoliiklasena oli kreeka rahvale täiesti võõras.

Kreeka vabanemine Türgi ikkest Pühasse Liitu kuuluvate Euroopa riikide toetusel tähistas faktiliselt selle liidu lõppu. Uue löögi Püha Liidu reaktsioonilisele süsteemile andis 1830. a. Juulirevolutsioon Prantsusmaal ja sellele järgnenud revolutsioon Belgias.

14. p e a t ü k k.

Teine restauratsioon Prantsusmaal ja kodanlik revolutsioon 1830. a.

Bourbonide teine restauratsioon läks prantsuse rahvale veel kallimaks maksma kui esimene. Uue rahulepingu järgi (20. novembril 1815) viidi Prantsusmaa tagasi 1790. a. piiridesse; ta pidi maksma hiiglakontributsiooni ja viie aasta kestel ülal pidama oma territooriumil 150 000-mehelist okupatsiooniväge [1]. Vaenlaste invasioonist saadud kahjud ületasid $1^1/_2$ miljardit franki. Okupatsiooniväed tarvitasid rahva kallal vägivalda, röövisid ja tapsid sageli karistamatult elanikke, hävitasid kõike, mida nad ei suutnud ära viia, põletasid vabrikuid, tallasid külvialasid. Eriti ülbelt käitusid preislased, kes tahtsid prantslastele kätte tasuda selle alanduse eest, mille omal ajal Napoleon laskis osaks saada Preisile.

Välismaa okupatsiooni iket, mis lakkas alles 1818. a. lõpul, süvendas aadlike ja klerikaalide reaktsiooni surve. Maal märatses valge terror. Kontrrevolutsiooniliste rüüstajate jõugud elanike põhikihtidest röövisid ja tapsid „kuldse noorsoo" juhtimisel revolutsiooni- ja keisririigiaegseid tegelasi. Ainuüksi Avignonis sur-

[1] Faktiliselt kestis okupatsioon mitte viis, vaid kolm aastat.

mati üle 500 inimese. Nîmes'is tapsid katoliiklased protestante, keda peeti liberaalideks või bonapartistideks.

Sõjakohtud ja erakorralised tribunalid tegid poliitilisis asjus üldsummas 10000 süüdimõistvat otsust. 7. detsembril 1815 lasti maha üks Napoleoni silmapaistvamaid kindraleid marssal Ney (1769—1815), sest ta oli Saja päeva ajal üle läinud Napoleoni poole. Marssal Brune ja kindral Ramel langesid omakohtu ohvriks. 1816. a. 12. jaanuari „amnestiaseadus" ei käinud paljude vabariigi- ja keisririigiaegsete tegelaste kohta, kõigi nende kohta, keda peeti „kuningatapjaiks" (nõnda nimetasid rojalistid endisi Konvendi liikmeid, kes olid hääletanud Louis XVI hukkamise poolt).

Valitsus viis läbi massilise „puhastuse" ohvitseride ja tsiviilametnike hulgas. 12000 ohvitseri vallandati sõjaväeteenistusest poliitilisil põhjusil. Vallandatud ametnike üldarv ulatus 100000-ni. Kuulus maalikunstnik David, silmapaistev matemaatik Monge ja veel 19 tegelast kunsti ja teaduse alal kõrvaldati Teaduste Akadeemia koosseisust.

1815. a. augustis valitud Saadikutekoda oli oma koosseisult äärmiselt reaktsiooniline (ta sai kuningalt „võrratu koja" nimetuse). See taotles vana aadli ja kõrgema vaimulikkonna täieliku poliitilise ülemvõimu taastamist. Kontrrevolutsioonilise ohjendamatuse tõttu sattus see koda peatselt vastuollu mitte ainult kodanlusega, vaid ka kuninga endaga, kes kartis, et sellise teotsemisega koda võib esile kutsuda uue revolutsiooni.

5. septembril 1816 saadeti „võrratu koda" laiali. Uued valimised andsid ülekaalu mõõdukaile monarhistidele.

Restauratsiooniaegsed poliitilised parteid. Ultrarojalistid ja liberaalid. Restauratsiooni ajajärgul võitles Prantsusmaal kolm poliitilist erakonda: ultrarojalistid (äärmised monarhistid), konstitutsionalistid-rojalistid ja liberaalid. Ultrarojalistid olid mõisnike ja nendega seotud kõrgema vaimulikkonna kõige reaktsioonilisemate kihtide esindajad ja taotlesid vana feodaal-absolutistliku korra restaureerimist. Ultrarojalistide tähtsaimaks ideoloogiks oli endine emigrant vicomte de Bonald, kes pidas chartat „nõdrameelsuse ja vaimupimeduse sünnitiseks" ja unistas riigist, milles esikohal seisaks katoliku kirik ja kus kuninga võim oleks piiramatu. Oma pöörasuses jõudis Bonald koguni timuka ülistamiseni, kelles ta nägi ühiskonna tõelist tuge.

Teine äärmise reaktsiooni ideoloog, endine emigrant Josephe de Maistre, Vene isevalitsuse ja pärisorjuse vaimustatud pooldaja, astus teravalt välja XVIII saj. ratsionalismi vastu „autoriteetide" taastamise nimel. Püüdes tõestada vaimulikkonna ja aadli kõige tihedama liidu vajadust, kuulutas ta Rooma paavsti „jumala asemikuks maa peal" ning asetas ta kõigist monarhidest

kõrgemale. Pisut erineval seisukohal asus vicomte de Chateaubriand (1768—1848), tuntud reaktsiooniline luuletaja ja kirjanik XIX saj. 1. poolel. Aadli privileegide ja katoliku kiriku võimutsemise ägeda kaitsejana tunnustas Chateaubriand siiski feodalismi ja absolutismi taastamise võimatust ega hüljanud chartat.

Konstitutsionalistid-rojalistid, kes toetusid osale ametnikkonnast, kodanlikele suurmaaomanikele ja osalt tööstuslikule kodanlusele, nõudsid charta täpset täitmist, kuid pooldasid seejuures tugevat kuningavõimu. Konstitutsionalistide-rojalistide peajuhiks oli filosoofiaprofessor Royer-Collard (1763—1845). Ta nägi chartas vana ja uue Prantsusmaa elementide õnnestunud ühendust, kus legitiimne monarhia, peeride koda ja katoliku kirik liitusid kodanliku võrdsusega, majandusliku tegevuse vabadusega ja valitava saadikutekojaga. Tema arvates peab poliitiline ülekaal riigis kuuluma „keskklassidele" (s. o. kodanlusele). Aristokraatia aeg on lõplikult möödunud. „Privileegid on hauda varisenud ja ükski inimlik pingutus ei ärata neid üles." Kuigi Royer-Collard ei pooldanud aadli nõudlusi, esines ta samal ajal otsustavalt rahvavalitsuse, vabariigi vaenlasena. Samale seisukohale asusid ka Royer-Collard'i pooldajad, nn. doktrinäärid (selle nimetuse andsid neile ultrarojalistid).

Mõnevõrra kaugemale neist läksid parlamenditegelased-liberaalid, kes toetusid kaubanduslik-tööstusliku kodanluse laialdastele kihtidele. Viimaste tüüpiliseks ideoloogiks oli Benjamin Constant (1767—1830), prantsuse liberalismi tähtsaim teoreetik XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. veerandil. Termini „liberalism" enda tarvitusele võtmine kuulub just sellesse ajajärku. Benjamin Constant'i poliitiliseks ideaaliks on konstitutsiooniline monarhia, milles valitsev koht kuulub kodanlusele, mitte aga aadlile. Erilist populaarsust omas liberaalide ringkonnis Benjamin Constant'i õpetus inimese „individuaalseist õigusist", millede all mõeldi isikuvabadust, vandekohtuid, südametunnistusvabadust, tööstusvabadust, eraomandi puutumatust, trükivabadust. Kuid võideldes isikuvabaduse, inimese õiguste eest pidas Benjamin Constant silmas ainult inimest-kodanlast. Ta ei pooldanud sugugi alamaile klassidele poliitiliste õiguste andmist, põhjendades seda väitega, et nad „ei taipavat riigi asjadest rohkem kui lapsed". Kuigi Benjamin Constant kaitses neid võite, mida kodanlus oli saavutanud revolutsiooni ajal, tundis ta siiski vastumeelsust revolutsiooniliste võitlusmeetodite vastu. Iseloomulik on ta õpetus kuningavõimu „neutraliteedist"; see võim pidavat seisma klassidest ja parteidest kõrgemal. Olles täiesti aluseta, omas see õpetus siiski suurt populaarsust tolleaegse liberaalse kodanluse hulgas, kes kartis vabariiki.

Suure tähtsusega ideoloogilises võitluses aadli ja klerikaalse reaktsiooni vastu restauratsiooni ajastul olid Guizot', Thierry,

Mignet' ja teiste liberaalsete ajaloolaste teosed. Nende tööd on läbi imbunud ühest ideest — „keskklassi" huvide järjekindlast kaitsemisest „vana režiimi" pooldajate kallaletungide vastu. Guizot näeb Prantsusmaa ja Euroopa tsivilisatsiooni ajaloo sisu esijoones kodanluse tõusus ja tema võitluses võimu pärast feodaalsete klassidega. „Meie," kirjutas ta, „oleme linnakogukondadest võrsunud kolmanda seisuse pojad." Oma esimese ülikoolikursuse (1820. a.) teemaks valis Guizot selleaegsete liberaalide aktuaalseima küsimuse „Histoire des origines du gouvernement représentatif" („Esindusliku korra tekkimisest"). Oma teoses „Essais sur l'histoire de France" („Esseed Prantsuse ajaloo üle") piitsutab ta teravalt feodalismi ja tähendab, et see sõna „äratab rahvaste südameis ainult hirmu-, vastikus- ning põlastustunnet". Feodaal-absolutistliku korra vastu on sihitud ka Guizot' kaheköiteline teos, mis käsitleb Inglise revolutsiooni XVII saj. Sama iseloomu kannavad ka kaks Guizot' tähtsaimat teost: „Histoire générale de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire Romain jusqu'à la Revolution Française" („Euroopa tsivilisatsiooni üldine ajalugu Rooma impeeriumi langemisest Prantsuse revolutsioonini") ja neljaköiteline „Histoire de la civilisation en France..." („Prantsuse tsivilisatsiooni ajalugu"). Guizot oli esimesi, kes osutas majandusliku ja sotsiaalse teguri tähtsusele ajaloos. Tema järeldus, et poliitilist liikumist ja üldse kogu ajaloolist protsessi määravad vastastikused sotsiaalsed suhted, mis aga omakorda sõltuvad varanduslikest vahekordadest, oli oluliseks lisandiks teadusele. Kuid arusaamine klassidest ja klassivõitlusest on Guizot'l piiratud tema kodanliku maailmavaatega. Ta tunnustas seda ainult seevõrra, kuivõrra küsimus seisis kodanluse ja aadli vahelises võitluses.

Augustin Thierry, keda Marx nimetab „„klassivõitluse" isaks prantsuse historiograafias" [1], tunnistas enda avalikult „kolmanda seisuse" pojaks ning pühendas kogu oma elu selle ajaloo uurimisele. Ta „Lettres sur l'histoire de France" („Kirjad Prantsuse ajaloost", 1827) kirjeldavad linnade ülestõusude ja linnakommuunide tekkimise ajalugu XII ja XIII saj.; kirjeldatud protsesse iseloomustab Thierry kui „suurimat sotsiaalset liikumist, mis on üldse toimunud ristiusu kujunemisest alates kuni Prantsuse revolutsioonini". Samasugusest teaduslikust vaimust on läbi imbunud ka Thierry raamat „Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état" („Essee kolmanda seisuse kujunemise ja edusammude üle", 1853). Kuid tunnustades kodanluse ja aadli vahelist klassivõitlust ei märganud Thierry proletariaadi võitlust kodanluse vastu.

Eelmistega sarnanevail vaatekohtadel asusid liberaalsed Prantsuse revolutsiooni ajaloolased Mignet ja Thiers. Viimane

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXII k., lk. 48.

neist sai 1871. a. Pariisi Kommuuni timukaks, oli aga käsiteldaval ajal veel liberaalne ajaloolane.

Väga populaarsed olid restauratsiooni-ajastu demokraatliku Prantsusmaa andeka luuletaja Béranger' (1780—1857) poliitilised laulukesed. Neis arvukais lauludes piitsutas Béranger aadlit, selle reaktsioonilisi nõudlusi ja upsakust, ta kodumaa-reetmist 1814. ja 1815. a.; samuti piitsutas ta vaimulikkonna esindajaid, paavsti ja jesuiite, häbimärgistas Püha Liitu ning ülistas rahvaste vendust.

Prantsusmaa majanduslik areng restauratsiooni ajajärgul. Talupoegade seisund. Töölisklass ja töölisliikumine. Restauratsiooni ajal teeb kapitalism Prantsusmaal tunduvaid edusamme. Need edusammud oleksid olnud veel suuremad, kui Bourbonide valitsuse reaktsiooniline poliitika ei oleks tugevasti raskendanud Prantsuse kodanluse võitlust maailmaturgudel ta tähtsaima võistleja Inglismaaga. Prantsusmaa säilitas peamiselt agraarmaa iseloomu. Maarahvas moodustas 80% kogu riigi elanikkonnast. 8,17 miljardist frangist, mis moodustasid 1827. a. Prantsusmaa rahvusliku tulu, langes põllumajandusele 5 miljardit. Kuulekalt arvestades suurmaaomanike soove asetas valitsus agraarlaste huvid esikohale. 16. juulil 1819 võeti vastu seadus, mis pani kehtima kõrged tollid sisseveetavale viljale. Seega kindlustati mõisnikele suuri kasumeid töötavate masside arvel, kes selle seadusega olid määratud nälgimisele.

Paljude välisturgude ja enamiku asumaade kaotus ei pidurdanud ometi tööstuse arenemist Prantsusmaal.

1812. a. töötles Prantsuse villatööstus 35 milj. kg villa, 1825. a. aga 50 milj. kg. Siiditööstuse saaduste toodangu väärtus tõusis kahekordseks — 40 milj. frangilt (1815. a.) 80 miljoni frangini (1830. a.). Puuvilla tarbimine kasvas 10,3 milj. kg-lt (1812. a.) 30—35 miljoni kg-ni (1829. a.). Tunduvalt suurenes ka metallurgia tööstuse toodang: 1814. a. töötas Prantsuse terasetööstus ümber 100 milj. kg rauda, 1825. a. — 160 milj. kg. 1818. a. hakati rauda tootma kivisöe abil. 1825. a. sulatati juba peaaegu ⅓ Prantsusmaal toodetavast rauast kivisöega. Järjest enam levis ka villa mehaaniline kraasimine. Kuid enamikku mehaanilistest töömasinaist, mida sel ajal tööstuses kasutati, käitati veejõul. Aurumasinate hulk oli veel väga väike. Nende arv suurenes siiski 65-lt 1820. a. 625-ni 1830. a.

Masinaid rakendav suurtööstus, mis oli vaevalt tekkinud XVIII saj. lõpul, tegi küll tunduvaid edusamme, kuid oli veel vähe arenenud. Tootmise manufaktuurlik organisatsioon, ühendatud tööga kodudes, väikestes töötubades (hajutatud manufaktuur), oli ikka veel ülekaalus, tsentraliseeritud manufaktuuridega ja vabrikutega võrreldes.

Töötavate masside seisukord linnas ja maal oli väga raske. Talupoegade feodaalne ekspluateerimine oli minevikku vajunud juba XVIII saj. lõpul, kuid selle asemele oli tulnud kapitalistlik ekspluateerimine. Areneva kapitalismi tingimusis ei suutnud talupojad säilitada revolutsiooni ajal omandatud maid. Talupoegade maatükkide killunemine üha väiksemateks osadeks (partsellideks) jätkus. Maapuuduse kõrval kannatasid maaelanike töötavad kihid rängasti veel maksuraskuse (eriti kaudsete maksude, mida võeti veinilt, soolalt jne.), ikestavate rendiliikide, liigkasuvõtjate surve, vilja ülesostjate ja -spekulantide ekspluateerimise kui ka vana mõisa-aristokraatia reaktsiooniliste nõudluste all. Eriti raske oli seisukord maatöölistel ja kehviktalupoegadel, kes harisid suurmaaomanike ja kulakute maid.

Tööliste seisund oli äärmiselt raske isegi tööstusliku tõusu aastail; kriiside ja depressioonide aegadel muutus see aga otse väljakannatamatuks. Keskmiselt kestis tööpäev 14—15 tundi, tõusis aga sageli ka 16—18 tunnini. Töötasu oli äärmiselt madal. Eriti madalad olid naiste ja laste töötasud. Tööstuslikkude linnade tööliskvartaalides valitses kohutav viletsus. Isegi kodanluse ja aadli ringkonnist pärinevad kaasaeglased märkisid, et töölised on rõivastatud närudesse, elavad ettekujutamata mustuses pimedais ning rõskeis keldrites ja pööninguil, kus pole valgust ega õhku, magavad läbisegi laudadel või põhul, et nad ei suuda toita oma perekondi, et nende hulgas möllavad kõiksugused haigused.

Töölisklassi rasket majanduslikku seisukorda süvendas veel asjaolu, et töölised ei omanud poliitilisi õigusi. Politsei, bürokraatia ja kohtud olid valmis iga väiksemagi tegevusavalduse summutamiseks tööliskonnas.

Võitlusmeetodid, mida tööliskond rakendas restauratsiooni ajal, annavad tunnistust tema ebaküpsusest. Mitte veel suutes aru saada oma viletsa seisukorra tõelisist põhjusist, rikkusid ning hävitasid töölised ja käsitöölised masinaid, millede tarvituselevõtmine ähvardas ühtedele vähendada töötasu ja teistele tekitada töötaolu. Töölisklassi ebaküpsus avaldus ka sellide korporatsioonide (nn. kompanjonaažide) konkurentsivõitluses, mis viis sageli tõeliste löömingutenì. Streigid muutusid sel ajajärgul (eriti 1820-ndail aastail) ühiskondliku elu tähelepandavaks nähtuseks. Kuid enamik selleaegseist streikidest puhkes ja arenes stiihiliselt. Need lõppesid tavaliselt tööliste kaotusega, massiliste vahistamistega ning karmide kohtulike karistustega.

Utopistlik sotsialism. Saint-Simon ja Fourier. Restauratsiooniajajärgu sotsiaalpoliitiline olustik, mil ei olnud lõppenud võitlus kodanluse ja aadli vahel ega teostunud lõplikult tööstuslik pööre, mistõttu töölisklass oli poliitiliselt ebaküps ja tööliste klassivõit-

lus kodanlusega esines algelisel kujul, määras selle perioodi sotsialistlike süsteemide, eeskätt Saint-Simoni õpetuse eriomased jooned. Vana aristokraatia võsuna sai Saint-Simon (1760—1825) kasvatuse XVIII saj. valgustatud ideede vaimus (tema õpetajaks oli d'Alembert). Prantsuse armee noore ohvitserina võttis ta osa Ameerika iseseisvussõjast. Revolutsiooniaastail ta katkestas jäädavalt sidemed aadliga ja loobus oma krahvitiitlist. Oma esimesed tööd kirjutas Saint-Simon XIX saj. alguses. Juba Saint-Simoni teoses „Lettres d'un habitant de Genève..." („Genfi elaniku kirjad") leidub väide, et „kõik inimesed peavad töötama"; samas teoses märgib ta juba, et terrori-aeg Prantsusmaal oli varatute klasside võimu ajaks.

„Oli tarvis geniaalset läbinägelikkust," kirjutas Engels, „et juba 1802. a. mõista, et Prantsuse revolutsioon oli klassivõitluseks (mitte ainult aadli ja kodanluse, vaid ka) aadli, kodanluse ja varanduseta masside vahel[1]."

1816. a. väitis Saint-Simon juba, et edaspidi „peab poliitiline võim inimeste üle muutuma asjade valitsemiseks, tootmisprotsesside juhtimiseks"[2].

Oma kuulsas töös „Le Catéchisme des industriels" („Industriaalide katekismus") väitis ta, et õukond, aristokraatia, sõjaväeline ja ametiaadel kui ka vaimulikkond on parasiitideks rahva kehal, et riigi tõelise jõu moodustavad hoopis teised inimesed, need, kes teotsevad teaduse, tehnika, töö, tööstuse ja kaubanduse alal. Jälgides arenevat sotsiaalset võitlust jõudis Saint-Simon järeldusele, et tulevik kuulub mitte „feodaalidele", vaid „industriaalidele". Viimaste all mõistis ta rahvastiku rõhuvat enamikku, kellest ta ei eraldanud proletariaati erilise klassina. Saint-Simoni arvates vastavad inimmõistuse kolmele arenemisfaasile — teoloogilisele, metafüüsilisele ja positiivsele — kolm perioodi poliitilise korra arenemisel: alguses feodalism ja sõjalise klike valitsus, siis (pärast 1789. a. revolutsiooni) üleminekuaeg, mil sõjaväelased jagavad võimu juristidega, ja lõpuks industriaalne kord, kus poliitiline võim kuulub tööstureile, vaimne aga õpetlasile. Saint-Simoni süsteem polnud sotsialistlik selle sõna tõsises mõttes: ta ei nõudnud tootmisvahendite natsionaliseerimist ega kodanluse ekspropriieerimist; ta säilitas klassid ja klasside ebavõrdsuse. Assotsiatsioonid, kohustuslik töö, ühtsa majandusplaani põhimõte, riigivõimu muutmine valitsemisest inimeste üle valitsemiseks asjade üle, ühiskonna alistamine ainsale eesmärgile, nimelt ta vaeseimate kihtide, ta töötava enamiku suurima hüveolu saavutamisele — sellised on sotsialismi elemendid, mida esitab oma õpetuses Saint-Simon, üks uue aja kolmest suurest utopistist.

---

[1] Engels, Anti-Dühring, lk. 212.
[2] Seals.

Saint-Simoni õpetust arendasid edasi ta õpilased (Bazard ja Enfantin), kes tõstsid esile loosungi: „Igaühele tema võimete järgi, igale võimele tema töö järgi.“ See loosung, mis vastab sotsialismi esimesele astmele, on teostatud NSVL-s. Kuid, vastavalt oma õpetajale, sänsimonistid olid klassivõitluse ja revolutsiooni kindlad vastased. Seistes kõrval töölisliikumisest, muutusid nad kitsarinnaliseks sektantlikuks rühmaks, mis oli täiesti eraldatud rahvamassidest, ja leidsid endile pooldajaid peamiselt intelligentsi hulgas.

Laiema leviku ja suurema mõju osaliseks sai tolle aja teine sotsialistlik süsteem — furjerism. Charles Fourier (1772—1837) pärines väikekodanlikust keskkonnast ja liikus rea aastate jooksul kaubanduslikes ringkonnis ärimüüjana, kaubareisijana ja börsimaaklerina, mis võimaldas tal lähedalt kokku puutuda kaupmeeste eluga-oluga, tähele panna nende kelmust, tarbijaskonna petmist, näljaga spekuleerimist. Need tähelepanekud ilmnesid hiljemini Fourier' õpetuses, kapitalismi paisete, „tsivilisatsiooni pahede“ (tootmise anarhia, vastuolud linna ja küla vahel, konkurents, kriisid, töötajate õigusetus jne.) kujukas kriitikas. „... Fourier tunneb niisama meisterlikult dialektikat kui ta kaasaeglane Hegelgi,“ kirjutas Fourier' kohta Engels. „Samuti dialektiliselt väidab ta, vastupidiselt tol ajal valitsenud teooriale inimese piiritust võimest aina täiuslikumaks muutuda, et iga ajalooline faas omab oma tõusu ja languse perioodi, ja seda oma vaadet arendab ta edasi kogu inimkonna tuleviku suhtes [1].“ Kehtiva korra pahesid, millede all Fourier' arvates kannatavad kõik, niihästi rikkad kui vaesed, on võimalik ületada ainult üleminekuga uuele sotsiaalsele korrale, mis on rajatud assotsiatsioonipõhimõtteile. Selle assotsiatsiooni algrakukeseks kujuneb faalanks — kommuun, mis ühendab endas põllumajandust tööstusliku tegevusega. Faalanksi võetakse vastu nii töötajaid kui ka kapitaliste. Faalanksi üldsissetulek jaguneb kahte ossa: üks osa läheb ühiskondliku iseloomuga tarvete rahuldamiseks, teine osa, millest arvatakse maha tootmise kulud, jagatakse kolme ossa — kapitali ($^4/_{12}$), talendi ($^3/_{12}$) ja töö vahel ($^5/_{12}$). Faalanksi kogu elu keskuseks saavad hiiglalossid — falansteeriumid.

Fourier ei mõistnud klassivõitluse osa ja valitsevate klasside ekspropriieerimise vältimatust üleminekul sotsialismile; ta eitas revolutsioonilisi võitlusmeetodeid ja lootis, et uus, „sotsietaarne“ kord teostub mitte masside endi aktiivsuse tagajärjel, vaid mõne valgustatud miljonäri initsiatiivil, kes annab esimese faalanksi asutamiseks vajalikud vahendid. Fourier' õpetus kannab selgelt väljendatud utopistlikku iseloomu. Furjerismi kriitiline külg

[1] Engels, Anti-Dühring, lk. 213.

avaldas siiski suurt mõju kaasaeglasile ja omas suurt tähtsust sotsialistliku mõtte hilisemal arenemisel.

Poliitiline võitlus Prantsusmaal pärast teist restauratsiooni. Restauratsiooni esimesil aastail olid võimul konstitutsionalistid-rojalistid, kes teostasid kompromissipoliitikat vana aadli ja suurkodanluse huvide lepitamisel. Pärast kahte lühiajalist Talleyrand'i valitsust (1814. ja 1815. a.) sai 1815. a. septembris valitsuse etteotsa endine emigrant ja Aleksander I sõber hertsog Richelieu. Richelieu valitsus, milles silmapaistvaimat osa etendas Louis XVIII soosik, politseiminister hertsog Decazes, oli võimul kolm aastat (1815—1818). Saatnud laiali ultrareaktsioonilise „võrratu koja", viis see valitsus ellu rea liberaalseid seadusi (1817. a. 5. veebruari valimisseaduse jt.), mida kodanlikud ringkonnad rahuldustundega vastu võtsid. Need seadused kutsusid esile väga suure rahulolematuse vana aristokraatia, ultrarojalistide hulgas, mistõttu Richelieu pidigi ametist lahkuma.

Uus kindral Dessoles'i valitsus ei kujunenud kuigi püsivaks ja lahkus ametist juba aasta pärast lahkhelide tõttu, mis tekkisid kehtiva valimisseaduse muutmise küsimuse ümber; seda nõudsid parempoolsed, keda kohutas Konvendi endise liikme Grégoire'i valimine saadikutekotta. 1819. a. lõpul sai valitsuse etteotsa Decazes, kes asus välja töötama uut, reaktsioonilisemat valimisseadust.

1820. a. 13. veebruaril surmas Pariisis käsitööline Louvel Louis XVIII vennapoja, Berry hertsogi. Ultrarojalistid kasutasid seda terroristlikku akti nende poolt vihatud Decazes'i kukutamiseks. Võimule kutsuti uuesti Richelieu. Richelieu teine valitsus käis reaktsiooni teed. Ta viis läbi uue valimisseaduse (29. juunil 1820), mis andis suuromanikele „kahekordse vootumi" õiguse (ringkondade ja selle järel departemangude kolleegiumides), pani kehtima trükitoodete eeltsensuuri ja andis välja seaduse isikuvabaduse piiramise kohta.

Hispaanias ja Itaalias puhkenud revolutsiooniga seoses toimus reaktsiooni edasine süvenemine. 1821. a. detsembris moodustati uus valitsus, mille etteotsa sai parempoolsete käsilane, suurmõisnik Lõuna-Prantsusmaalt, krahv Villèle.

Villèle'i valitsus (1821—1828). Karbonaaride vandenõud. Interventsioon Hispaaniasse. Aadliliku reaktsiooni süvenemine kutsus esile vastupanu liberaalide parteis ja kõigis seda toetavais ühiskonnakihtides. 1820. a. reaktsioonilised seadused, millega otseselt rikuti chartat, tõukasid osa liberaale valitsusvastase revolutsioonilise võitluse teele, mille vajadust nad varemini olid eitanud.

Ajavahemikku a-il 1820—1823 tähistab Prantsusmaal rida revolutsioonilisi väljaastumisi, mis langesid kokku revolutsioonilise liikumise elavnemisega mõnedes teistes Euroopa riikides. 1821. a. alguses tekkis Prantsusmaal salajane revolutsiooniline karbonaaride ühing (Itaalia karbonaaride eeskujul), mis enda eesmärgiks seadis Bourbonide kukutamise relvastatud ülestõusu teel. Karbonaaride rakukesed (ventad) koosnesid peamiselt eruohvitseridest, üliõpilastest, advokaatidest, äriteenijaist, liberaalseist tööstureist ja olid rajatud range konspiratsiooni põhimõtteile.

Kogu organisatsiooni eesotsas seisis ülemventa, mille koosseisu kuulusid mitmed liberaalide vasema tiiva silmapaistvad tegelased, nagu näiteks Prantsuse revolutsioonist ja Ameerika iseseisvussõjast osavõtnud kindral L a f a y e t t e, kes omas suurt populaarsust. Karbonaaride hulgas võitlesid omavahel kolm voolu: 1) orleanistid, kes tahtsid troonile tõsta Bourbonide dünastia noorema liini pead, liberaali kuulsust omavat Orléans'i hertsogit Louis Philippe'i; 2) bonapartistid, kelle kandidaadiks oli Napoleon I poeg, noor Reichstadti hertsog, kes elas oma vanaisa, Austria keisri Franzi õukonnas Viinis; 3) vabariiklased.

Reas linnades õnnestus karbonaaridel värvata endale pooldajaid kohalike garnisonide ohvitseride, allohvitseride ja sõdurite hulgas. Töötati välja kava ülestõusuks, mis pidi haarama kogu Prantsusmaa. Liikumise keskuseks valiti Belfort'i linn. Väljaastumise päevaks määrati 1822. a. 1. jaanuar. Kuid väljaastumine ei õnnestunud, sest politsei sai vandenõulaste jälile ja vahistas nad. 9. jaanuaril areteeris politsei karbonaaride venta Toulonis. 24. veebruaril puhkes erukindral Bertoni algatusel ülestõus Thouars'is, mis aga summutati samal päeval. 19. märtsil paljastati La Rochelle'i kindluses vandenõu, mille eesotsas seisid 45. rügemendi neli seersanti.

Karbonaaride lüüasaamine oli paratamatu, sest nad rakendasid kitsalt vandeseltslikku taktikat ja seisid rahvamassidest eemal. Olulist osa etendasid seejuures paljude suurkodanlusse kuuluvate juhtide kartlikkus ja kõhklemine.

Valitsus karistas julmalt liikumisest osavõtjaid ja selle juhte. Kindral Berton, neli La Rochelle'i seersanti ja mõned teised karbonaarid hukati. Nad surid kangelastena.

Viimast korda katsusid karbonaarid teostada ülestõusu 1823. a. 7. aprillil Hispaania territooriumil Bidassoa jõe juures sel ajal, mil Prantsuse väed tungisid Hispaaniasse, et summutada seal puhkenud revolutsiooni. See katse, nagu juba tähendatud, nurjus.

Püha Liidu otsusel Hispaaniasse teostatud sõjaline interventsioon, mis viis seal kuninga absolutismi taastamiseni, kindlustas ajutiselt ka Bourbonide dünastia seisundit Prantsusmaal.

Charles X (1824—1830). Aadli ja klerikaalse reaktsiooni kasvamine. 16. septembril 1824 suri Louis XVIII. Troonile astus tema 67-aastane vend, Artois' krahv Charles X nime all. Uus kuningas jäi ustavaks oma äärmise reaktsionääri minevikule. Emigrantide juhina oli ta organiseerinud a-il 1792—1794 välisriikide interventsiooni revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Tema ümber koondusid aadlike ja vaimulike kõige leppimatumad elemendid. Charles X troonileastumisega püüdsid nad riigis täielikku ülemvõimu saavutada. 27. aprillil 1825 anti seadus emigrantidele rahalise hüvituse (kogusummas umbes üks miljard franki) maksmise kohta revolutsiooni ajal neilt konfiskeeritud ja müüdud maade eest. „Emigrantide miljardi" seadus kutsus esile väga suure pahameele rahvahulkades, kelle arvel seadus oli läbi viidud. Seega said tasu need isikud, kes olid koos Prantsusmaa vaenlastega võidelnud oma isamaa vastu. Rahulolematu oli ka kodanlus, seda enam, et samaaegselt valitsus viis läbi riigi väärtpaberite konversiooni (laenuprotsentide alandamise).

Suure meelepaha kutsus laialdastes rahvahulkades esile ka 1825. a. 20. aprillil antud usundivastaste süütegude karistuse seadus (seadus pühaduseteotuse kohta). Ikoonide, kirikuriistade jm. varguse või rikkumise eest olid määratud eriti karmid karistused — kuni surmanuhtluseni ühes sellele eelneva parema käe maharaiumisega. See barbaarne seadus tõendas valitsuse kõige tihedamat liitumist vaimulikega. Seda kinnitas ka Charles X kroonimine, mis toimus 29. mail 1825 peaaegu kogu keskaegse tseremoniaaliga.

1814. a. taastati Prantsusmaal jesuiitide ordu. Jesuiitide käitumine kujuneb nüüd niivõrra väljakutsuvaks, et nende esinemine misjonäride osas kutsub esile tõsiseid tänavarahutusi mitmes linnas. Antiklerikaalsete meeleolude tõusu võis märgata mitte ainult rahvastiku demokraatlikes kihtides, vaid ka kodanlikes ringkonnis ja isegi mõningais aadlikihtides. Võitlus klerikaalse ohu vastu kerkis seda tungivamalt päevakorrale, et restauratsiooni ajajärgul oli katoliku vaimulikkond suutnud uuesti asuda mõjukale positsioonile Prantsusmaal ja kindlustada oma materiaalset baasi. Usuliste vennaskondade ja mungaordude arv suurenes iga aastaga, kirikukoolide hulk kasvas, kultuste eelarve tõusis 18 miljonilt frangilt 49 miljoni frangini.

29. aprillil 1827 võeti kuningas rahvuskaardi ülevaatusel vastu hüüetega: „Maha ministrid, maha jesuiidid!" Rahvuskaart saadeti kohe laiali, kuid see suurendas veelgi rahulolematust valitsusega. 1827. a. valimistel jäid valitsuse pooldajad vähemusse. Liberaalide valimisvõitu tähistasid Pariisi tänavail korraldatud valitsusvastased meeleavaldused, relvastatud kokkupõrked ja barrikaadide ehitamised (19.—20. novembril). Pärast pikka kõhklemist otsustas Charles X lõpuks 4. jaanuaril 1828 saata Villèle'i

valitsuse erru ja nimetada uue, vähem reaktsioonilise kabineti, mille etteotsa sai mõõdukas rojalist M a r t i g n a c.

Martignac'i valitsus polnud kaua võimul. Avaliku arvamuse survel võttis ta tarvitusele rea abinõusid, et pidurdada järjest kasvavat kiriku mõju. 1828. a. 16. juuni määrustega tõkestati jesuiitide õppetegevust ja piirati vaimulike seminaride kui ka neis asuvate õpilaste arvu. „Pappide partei" tõstis hirmsat kisa, süüdistades valitsust „ühiskonna aluste" kõigutamises. Charles X, kes väga vastumeelselt talus konstitutsioonilise monarhi osa ja kes kord oli öelnud, et ta „pigemini lõhuks puid, kui valitseks neil tingimusil, nagu Inglise kuningas", vallandas 8. augustil 1829 Martignac'i ja nimetas uue valitsuse, mille juhiks sai kuninga soosik vürst P o l i g n a c.

Ordonnantsid. Polignac'i valitsus oli restauratsiooni ajajärgu kõige reaktsioonilisem kabinett. Kõik selle liikmed kuulusid ultrarojalistide parteisse ja olid minevikus olnud aktiivsed tegelased maapaos. Suurmõisnik vürst Polignac kuulus Prantsuse aadli kõige reaktsioonilisemasse tiiba. Polignac'i enda kõrval oli eriti vihatud kogu liberaal-demokraatliku Prantsusmaa poolt uus sõjaminister krahv Bourmont, kes deserteeris Prantsuse armee ridadest kolm päeva enne Waterloo'd.

Polignac'i valitsuse moodustamine kutsus esile määratu suure rahulolematuse kogu riigis. Rahulolematus võttis niisuguse ulatuse, et kuningas kaua ei söandanud esinduskodasid kokku kutsuda. Kui lõpuks need 2. märtsil 1830 kokku kutsuti, nõudis Saadikutekoda valitsuse tagandamist (18. märtsil). Vastuseks sellele katkestati Saadikutekoja istungid 1. septembrini.

Vahepeal kasvas riigis majandusliku kriisi ja valitsuse reaktsioonilise poliitika tõttu revolutsiooniline käärimine. Valitsus otsustas mitte järele anda. 16. mail saadeti Saadikutekoda laiali ja määrati uued valimised. Need toimusid juuni lõpul ja juuli alguses ning lõppesid valitsuse kandidaatide täieliku kaotusega. 428-st uuesti valitud saadikust kuulusid 270 liberaalsesse opositsiooni ja üksnes 145 olid valitsuse pooldajad.

Pärast lüüasaamist valimistel otsustas valitsus teotseda kategooriliselt. 26. juulil 1830 avaldati valitsuse ajalehes „Moniteur" kuus erakorralist kuninga määrust (o r d o n n a n t s i), millega avalikult rikuti chartat. Uuesti valitud Saadikutekoda kuulutati laialisaadetuks, kehtivat valimissüsteemi muudeti, võeti tegelikult valimisõigus kaubandus-tööstuslikult kodanluselt, muudeti seadusi ajakirjanduse kohta, pandi kehtima süsteem, mille järgi tuli perioodiliste trükitoodete jaoks hankida iga kolme kuu tagant uuendatav eelluba (sellega taheti anda hoop kogu liberaalsele ajakirjandusele).

Juulirevolutsioon 1830. a. ja Bourbonide monarhia langemine. 26. juuli ordonnantsid kutsusid esile tohutu meelepaha Pariisis. Opositsiooniliste ajalehtede kaastööliste koosolekul, mis peeti liberaalse ajalehe „National" toimetuse ruumides, võeti vastu kollektiivne protest, milles väideti, et kuninglikud ordonnantsid on seadusvastased. Tööstuslike ettevõtete omanikud panid neis protestiks ordonnantside vastu töö seisma. Tänavail toimusid kogunemised, kokkupõrked politseiga, ja kostsid hüüded: „Maha Polignac! Elagu charta!"

Järgmisel päeval, 27. juulil, algasid rahutused uuesti veel ähvardavamal kujul. Töölised, käsitöölised, väikeametnikud, väikekaupmehed, üliõpilased, Napoleoni armee eruohvitserid ja -sõdurid haarasid relvad, ehitasid barrikaade ning astusid võitlusse kuninga vägedega. 28. juulil võttis rahva ülestõus massilise iseloomu. 80 000 inimest, s. o. peaaegu iga kümnes Pariisi elanik, võttis osa relvastatud võitlusest, mida peeti loosungi all: „Maha Bourbonid! Elagu vabadus!" Ülestõusnud (nende hulgas ka naised ja lapsed) avaldasid imetlemisväärset kangelaslikkust ja revolutsioonilist kindlust. Kuninglikud väed, keda juhatas 1814. a. märtsis Napoleoni reetnud marssal Marmont, ei suutnud liikumist summutada. Mõned rügemendid siirdusid ülestõusnute poolele. 29. juulil vallutas rahvas võitluse järel Tuileries' lossi, millele kohe heisati esimese revolutsiooni kolmevärviline lipp. Valitsuse väed olid sunnitud lahkuma Pariisist.

Võim läks ajutise valitsuse kätte, mille etteotsa asusid liberaalide juhid pankur Lafitte ja kindral Lafayette. Charles X oli sunnitud loobuma troonist (2. augustil). Katse säilitada krooni Bourbonide dünastia vanemale harule ja kuulutada kuningaks Charles X pojapoeg, Bordeaux' hertsog (Henri V nime all) ei andnud tulemusi. Troonilt kõrvaldatud kuningas pidi põgenema oma perekonnaga välismaale (Inglismaale).

Kuid vabariikliku partei nõrkus ja tööliskassi täielik organiseerumatus võimaldasid suurkodanlusel omandada rahva võidu kogu vilja ja haarata enda kätte võimu, mis seni oli kuulunud mõisnikele. Liberaalid, kes seisid 1830. a. kodanliku revolutsiooni eesotsas, panid Prantsuse troonile kodanlikele ringkonnile lähedase Orléans'i hertsogi Louis Philippe'i. 31. juulil kuulutati ta kuningriigi asevalitsejaks, 7. augustil prantslaste kuningaks.

9. augustil andis uus kuningas ustavusvande uuele konstitutsioonile, mis kujutas endast 1814. a. chartat pisut muudetud kujul. Saadikutekoja võimupiire laiendati nüüd mõnevõrra kuninga õiguste arvel, peeridekohtade pärilikkus kaotati, Charles X poolt nimetatud Peeridekoja liikmed arvati selle koosseisust välja, valijate varanduslikku tsensust alandati (otseste maksude alammäär viidi 300-lt frangilt 200 frangile), riiklik aparaat puhastati reaktsionääridest-aadlikest, rahvuskaart taastati, pandi kehtima kom-

muunide ja departemangude omavalitsus, piirati katoliku vaimulikkonna õigusi. Kuid politseilis-bürokraatlik aparaat, mis loodi Napoleoni poolt töötava rahva rõhumiseks, jäi puutumata ja siirdus ainult teistesse kätesse. Kehtima jäid ühtlasi karmid seadused, millega tõkestati töölisliikumist. Ei teostunud ka „odava valitsuse" loosung, mida väike- ja keskkodanlus oli esile tõstnud.

Hoolimata kogu oma aktiivsusest ei etendanud proletariaat iseseisvat, seda vähem veel otsustavat osa Juulirevolutsioonis. Rahvamassid, kes võitlesid juulipäevadel barrikaadidel, ei suutnud üritust viia vabariikliku korra ja poliitiliste vabaduste saavutamiseni töötavale rahvale. Teisiti öeldes, 1830. a. revolutsioon kandis, erinevalt näiteks 1789.—1794. a. revolutsioonist, kodanlikku, mitte aga kodanlik-demokraatlikku ilmet.

Kõigest sellest hoolimata omas juulirevolutsioon kahtlemata progressiivset tähtsust. Ta tegi lõpu reaktsioonilise aadli ja vaimulikkonna katseile taastada Prantsusmaal feodaal-absolutistlikku korda ja esines uue etapina võitluses Prantsusmaa kodanlik-demokraatliku ümberkujundamise eest, mis teostus 1871. a.

1830. a. revolutsioon kõrvaldas dünastia, mis oli Prantsusmaale kaks korda välismaa interventide tääkide survel peale sunnitud, andes seega tugeva hoobi 1815. a. reaktsioonilistele traktaatidele, kogu Püha Liidu süsteemile. Revolutsioon andis Prantsusmaale, eriti viiel esimesel aastal (1830—1835), kaunis laialdase trükivabaduse. Juulisündmused Prantsusmaal andsid võimsa tõuke revolutsioonilisele liikumisele ja liberaalseile reformidele mitmes teises Euroopa riigis. 1830. a. augustis puhkes Belgias revolutsioon, mille tulemuseks oli ta lahkulöömine Hollandist ja iseseisva Belgia kuningriigi moodustamine. Sama aasta septembris puhkesid revolutsioonilised ülestõusud mõningais Saksa riikides (Saksis, Braunschweigis, Hessenis, Baieris). Novembri lõpul algas ülestõus Venemaale kuuluvas Poola osas. 1831. a. veebruari alguses süttisid ülestõusud mitmes Itaalia riigis (Parmas, Modenas, Romagnas). Tugevnes võitlus parlamendireformi kasuks Inglismaal ning konstitutsiooni demokratiseerimiseks Šveitsis. Euroopas Juulirevolutsiooni järel puhkenud revolutsiooniline liikumine ajas nurja Prantsusmaa suhtes sepitsetava interventsiooni plaanid; neid oli hellitanud Euroopa reaktsioon, eesotsas Nikolai I-ga, kes alles mõne aja järel nõustus tunnustama uut Prantsuse valitsust.

15. peatükk.

Juulimonarhia Prantsusmaal (1830—1848).

Prantsusmaa majanduslik areng a-il 1830—1848. 1830. a. Juulirevolutsiooni peamiseks sotsiaalpoliitiliseks tulemuseks oli see, et anti hoop vanale aadlile, kes oli püüdnud endale kindlus-

tada ülemvõimu riigis ning hävitada 1789.—1794. a. kodanliku revolutsiooni tulemusi. Nüüd tuli võimule suurkodanlus — suurimad tööstu rid ja finantskapitalide omanikud. „Juulimonarhia," tähendab Marx, „polnud midagi muud kui aktsiaühing Prantsuse rahvuslike rikkuste ekspluateerimiseks; selle dividendid jagati ministrite, esinduskodade, 240 000 valija ja nende käsilaste vahel, Louis Philippe oli selle ühingu direktoriks [1] ..." Tohutu poliitilise mõju omandas nüüd kuulus Rothschildite pangamaja.

1830-ndail ja 1840-ndail aastail toimus edasine kapitalismi arenemine Prantsusmaal. Kui 1830. a. kogu kaubanduslikesse ja tööstuslikesse ettevõtteisse mahutatud kapital ulatus 30 miljardi frangini, siis tõusis see summa 1848. a. 45 miljardini. Aurumasinate arv tööstuses kasvas 625-lt (1830. a.) 4853-ni (1847. a. paiku). Puuvilla tarbimine suurenes 28 miljonilt kg-lt (1831. a.) 64 miljoni kg-ni (1845. a.). Kivisöetoodang kasvas 1 760 000 tonnilt (1831. a.) 5 153 000 tonnini (1847. a.). Kiiresti arenes ka raudteede ehitamine: 1847. a. alguses ulatus ekspluateeritavate raudteede pikkus 1535 km-ni.

Prantsuse panga läbikäigud kasvasid 1826. a. ja 1847. a. vahemikus 6 miljardilt frangilt 44 miljardini.

Riigi kasvavate puudujääkide katmine suurte laenudega ja uute raudteede ehitamise alal monopolide andmine suurfinantsistide aktsiaühinguile seostus äärmise protektsionismiga, mistõttu tõusid suurel määral vilja, kütteainete (söe) ja tööstuslike toorainete hinnad siseturul. Säärane poliitika rikastas suurkodanluse tippe, „tööstuslikke feodaale" ja agraarlasi, kuid tõkestas kogu tööstuse arengut ning tekitas rahulolematust ettevõtjate laialdasis kihtides.

Hoolimata uute suurettevõtete asutamisest olid veel ilmsesti ülekaalus manufaktuursed ja käsitööliste väikeettevõtted. Näiteks kasutas 1847. a. 64 816-st ettevõtjast Pariisis 25 116 palgalise töötajaga mitte üle 10 töölise; ainult 7117 ettevõtjat omas üle kümne töölise. 32 583 ettevõtet olid kääbustöökojad, kuuludes üksikkäsitöölistele, kellest mõned ekspluateerisid üht töölist.

Klassi-vastuolude kasvamine. Kapitalismi kasvamisega käis käsikäes sotsiaalsete kontrastide suurenemine, väiketootjate laostumine ja töötavate masside progresseeruv vaesumine. Juba juulimonarhia esimesil aastail varisesid kokku lootused, et uus, revolutsioonist väljakasvanud võim parandab masside olukorda. „Meie kõrvaldasime sugukondliku aristokraatia ikke, et langeda rahaaristokraatia ikke alla; meie kihutasime minema tiitlitega türannid, et sattuda miljonitega türannide võimu alla," konstateeris kibestunult juba 1831. a. alguses tööline Auguste Colin, brošüüri „Rahva karje" autor.

Töötingimused ja töölismassi üldine olukord olid äärmiselt

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 6.

rasked. Akadeemik Blanqui (kuulsa revolutsionääri vend) teatab, et ta on näinud 1836. a. Lille'is naistöölisi, kelle kogu toit koosnes nädalas 2 kg-st leivast; nad olid nii kõhnad, et nende keha näis peaaegu läbipaistvana. Libedad, mustad trepid, alatisest rõskusest märjad seinad, sumbunud, poolpimedad, peaaegu ilma mööblita keldrid — niisugustena kirjeldavad isegi kodanlusest pärinevad kaasaeglased tolleaegseid tööliselamuid.

Tööpäeva pikkus oli 13—15 tundi; sageli ulatus see koguni 18 tunnini. Mees- ja naistöölised Lyoni siiditööstuses töötasid suvel kella $^1/_2$4-st hommikul kuni kella 12-ni öösi, talvel kella 5-st hommikul kuni kella 11-ni õhtul. Alaealise tööpäev vabrikuis kestis 14—15 tundi. „Sainte Marie aux Mines'i vabrikus," teatab üks kaasaeglane, „töötavad lapsed $4^1/_2$-st eluaastast alates. Nende hulgas põevad paljud skrofuloosi. Ümberkaudsed orud, kus töölised elavad, on ebatervisliku rõske kliimaga, mis soodustab kilpnäärmehaiguste levimist. Selles õnnetus maakohas sündinud laste hulgas on palju kurttummi ja skrofuloosseid."

Mida luksuslikumaks muutus kodanluse eluviis, seda enam langes aastast aastasse masside tarbimine ja ostuvõime. Liha oli töölistele kättesaamatuks toreduseks, kartul peamiseks toiduaineks. Enamik töölistest ei suutnud kuidagi otsa otsaga kokku vedada. Eriti raskesse seisukorda sattusid töölised tööstuslike kriiside aegadel (1835—1837, 1839, 1847—1848).

Veel halvem oli maatööliste seisukord.

Napoleoni-aegsed tööseadused püsisid täiel määral jõus, kuid tööraamatud kaotati juba restauratsiooni ajajärgul. Kõrge varandusliku tsensuse tõttu ei omanud töölised valimisõigust, koosolekuvabadust polnud nende jaoks olemas, hiiglasuur kautsjon ja lõpmatud kohtuprotsessid tegid peaaegu võimatuks demokraatlike ajalehtede ja töölisajakirjade väljaandmise.

„Töölised peavad teadma, et nende hädade ravimiseks ei ole teist vahendit kui kannatus ja alandlikkus," ütles küüniliselt Saadikutekojas suurtööstur ja minister Casimir Périer (1831—1832). Valitsus teostas neid põhimõtteid järjekindlalt, surudes armutult maha igasuguse masside väljaastumise.

Kadestusväärne polnud ka olukord töötavail talupoegadel, kes moodustasid Prantsusmaa rahvastiku põhimassi. „Talupoja maatükk," kirjutas Marx 1852. a., „on kujunenud üksnes vahendiks, mis võimaldab kapitalistil hankida maast kasumit, protsente ja renti, hoolimata sellest, kas talupojal õnnestub endale saada kas või ainult töötasu. Kapitali poolt ikestatud väike-eraomand, mille arenemine toob paratamatult kaasa selle ikestamise, on muutnud prantsuse rahvamassi troglodüütideks. 16 miljonit talupoega (nende hulgas ka naised ja lapsed) elavad koopais, millest enamikul on ainult üks aken, teisel osal kõigest kaks, parimal juhul aga kolm... Peale ametlikult teada oleva nelja miljoni (nende

hulgas lapsed jne.) vaese, hulkuri, roimari ja prostituudi leidub Prantsusmaal veel viis miljonit hinge, kes on majandusliku laostumise äärel ja kas elavad maal või rändavad vahetpidamatult oma kaltsude ja lastega maalt linna, linnast maale[1]."

Revolutsioonilised väljaastumised 1830-ndate aastate alguses. Juulimonarhia ajaloos tuleb eristada kaks perioodi: esimese moodustavad a-d 1830—1840, teise — 1840—1848. 1830-ndad aastad on kõige tormisemaid aastakümneid Prantsuse ajaloos. 1831. a. septembris puhkesid protestina Louis Philippe'i reaktsioonilise välispoliitika vastu P a r i i s i s tänavarahutused, kui olid saabunud teated Varssavi vallutamise kohta Nikolai I vägede poolt. Sama aasta lõpul toimus tööliste ja käsitööliste ülestõus L y o n i siiditööstuses. See puhkes 21. novembril 1831 streigi järel, mis korraldati protestina ettevõtjate vastu, kes olid rikkunud uusi palgatingimusi. Ülestõusu loosungiks olid sõnad: „Elada töötades või surra võideldes!" Kolmepäevase võitluse järel vallutasid töölised Lyoni. Valitsusväed lahkusid linnast. Kuid töölised, kellel puudus kindlam organisatsioon, ei osanud ära kasutada oma võidu tulemusi, ei võtnud poliitilist võimu endi kätte ja piirdusid staabi loomisega prefekti tegevuse jälgimiseks. 3. detsembril jõudsid Pariisist saadetud väed Lyoni ja ülestõus suruti maha.

Lyoni ülestõus avaldas väga tugevat muljet Prantsusmaa kui ka teiste maade kaasaeglasile. See näitas, et v õ i t l u s a r e e n i l e a s t u b u u s j õ u d — t ö ö l i s k l a s s. Selles seisabki nimetatud sündmuse ajalooline tähtsus.

Pool aastat hiljem (5. ja 6. juunil 1832) puhkes P a r i i s i s ülestõus, mille organiseeris vabariikliku partei vasem tiib — Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühing. See ülestõus haaras peamiselt pealinna tööliskvartaale.

1834. a. aprillis (9.—13.-ni) puhkes uus ülestõus L y o n i s. Seekord kandis ta selgelt väljendatud poliitilist iseloomu: võideldi vabariigi loosungi all. See ülestõus leidis vastukaja mitmes teises linnas. Eriti tormised sündmused toimusid Pariisis 13.—14. aprillil. Kindral B u g e a u d' käsul, kes juhatas ülestõusu mahasurumist, põletati hulk maju ja lasti maha nende elanikke. Eriti metsik oli tapmine Transnonain'i tänaval.

28. juulil 1835 teostati Pariisis a t e n t a a t Louis Philippe'ile. Valitsus kasutas seda juhtumit, et süvendada vabariiklaste jälitamist. Sama aasta septembris anti välja karmid trükiseadused, millega kõrgendati perioodiliste väljaannete kautsjonit ja trahvirahasid.

Legitimistide ja bonapartistide väljaastumised. Louis Philippe'i valitsusel tuli võidelda kahel rindel. Kodanliku monarhia

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VIII k., lk. 409.

vastu tõusid üles mitte ainult vabariiklased, kes toetusid eesrindlikele töölisile ja demokraatlikule intelligentsile, vaid Louis Philippe'i vastu astusid välja ka ta parempoolsed vastased — bonapartistid ja legitimistid. Legitimistid püüdsid trooni tagasi saada Bourbonidele. 1832. a. kevadel tuli Berry hertsoginna tagasi Prantsusmaale. Maabunud Marseille's, avaldas ta proklamatsiooni, milles kutsus üles elanike toetama „kuningas Henri V" (Charles X pojapoega, Chambord'i krahvi).

Lõuna-Prantsusmaal ei leidnud legitimistid mingit toetust. Ainult Vendée's õnnestus neil organiseerida 2—3 väikest salka, mis olid siit ja sealt kokku kogutud, kuid talupoegade massid ei reageerinud nende üleskutsele. Vendée mäss summutati kiiresti, Berry hertsoginna aga vahistati ja saadeti mõne kuu pärast Prantsusmaalt välja.

Pärast seda nurjungit loobus legitimistide partei avalikust relvastatud võitlusest. Ta hakkas nüüd teisi võtteid kasutama.

„Kaastunde äratamiseks pidi aristokraatia teesklema, nagu ei hooliks ta enam oma isiklikest huvidest ja koostab oma süüdistusakti kodanluse vastu ainult ekspluateeritava töölisklassi huvides... Sel viisil tekkis feodaalne sotsialism..., mis tabas vahel kodanlust otse südamesse oma kibeda, salvavalt teravmeelse otsusega, kuid mis mõjus ikka koomiliselt oma täieliku võimetuse tõttu mõista nüüdisaegse ajaloo käiku.

Aristokraatia lehvitas lipuna proletariaadi kerjuskotti, et koguda enda ümber rahvast. Kuid iga kord, kui rahvas järgnes talle, nägi ta aristokraatia tagaküljel vanu feodaalvappe ja jooksis valjuning aupakkumatu naeruga laiali [1]."

„Feodaalse sotsialismi" üheks kõige tüüpilisemaks esindajaks oli krahv Alban de Villeneuve-Bargemont, endine Põhja-departemangu prefekt. 1834. a. avaldas ta kolmeköitelise teose pealkirja all „Economie politique chrétienne" („Kristlik poliitiline ökonoomia"), milles ta kirjeldas töötava massi vaesust ja püüdis näidata, nagu oleks tööliste seisukord järsult halvenenud seepärast, et langesid Bourbonid. Bargemont soovitas tarvitada pauperismi vastu võitlemiseks heategevus-vahendeid, põllumajanduslike kolooniate asutamist ja ühiskondlike tööde korraldamist.

Legitimistide kõrval esines ka bonapartistide partei, kes hellitas lootust kuulutada keisriks Napoleon I poega, Reichstadti hertsogit. Kuid bonapartistid ei leidnud rahva hulgas mingit tõsisemat toetust, „Napoleon II" ise aga viibis Prantsusmaalt eemal, elades oma vanaisa, Austria keisri Franz I õukonnas. 1832. a. suri Reichstadti hertsog. Prantsuse trooni pretendendiks sai

[1] Marx ja Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 44.

Napoleoni vennapoeg, prints Louis Napoleon Bonaparte, Hollandi kuninga Louis' poeg.

1836. a. ja teiskordselt 1840. a. katsus Louis Bonaparte eruohvitseridest ja igasuguseist avantüristidest koosneva salga abil kukutada juulimonarhia valitsust ja rajada Prantsusmaal keiserlikku režiimi. Kuid mõlemad katsed nurjusid. 1840. a. anti Louis Bonaparte kohtu alla ja mõisteti eluajaks vangi. 1846. a. mais põgenes ta vanglast Inglismaale.

Nagu legitimistidki püüdsid bonapartistid demagoogiliste võtetega petta rahvast. Louis Bonaparte ise avaldas 1844. a. brošüüri „De l'extinction du paupérisme" („Pauperismi kaotamisest").

1830-ndate aastate salajased revolutsioonilised ühingud. Blanqui. 1839. a. toimus Pariisis veel üks relvastatud ülestõus, kuid erinevalt 1831. a., 1832. a. ja 1834. a. massilist iseloomu kandnud revolutsioonilistest ülestõusudest oli see puhtkonspiratiivset laadi. See ülestõus organiseeriti Blanqui poolt.

Auguste Blanqui (1805—1881), endise Konvendi liikme poeg, sitke revolutsionäär, kõikide kodanlike valitsuste äge vastane, alustas oma revolutsioonilist tegevust juba restauratsiooni ajajärgul. Üliõpilasena võttis ta aktiivselt osa Juulirevolutsioonist ja 1830-ndate aastate vabariiklikust liikumisest. Ta oli selle ajajärgu mitme salaühingu liikmeks ja ühingu „Aastaajad" tähtsaim organiseerija. Viimane tekkis politsei poolt laialisaadetud Perekondade Ühingu asemel, mis oleles ainult a-il 1835—1836.

1830-ndate aastate salaühinguisse kuulusid enamasti väikekodanluse esindajad, käsitöölised ja osalt töölised. Ühing „Aastaajad" oli rangelt konspiratiivne organisatsioon. Blanqui oli vandeseltsliku taktika veendunud pooldaja. Ta ei arvestanud võitluse konkreetseid tingimusi ega hinnanud küllaldaselt masside osa, arvates, et ülestõus on teostatav väikese rühma elukutseliste revolutsionääride poolt ja selle võib välja kuulutada igal soovitud momendil.

12. mail 1839, kasutades politseilise järelevalve nõrgenemist neil tundidel, mil politsei oli koondatud võiduajamiste väljale, üritas ühing „Aastaajad" ülestõusu Pariisis. 1200 ülestõusnut, jagunenud kolme rühma Blanqui, Barbès'i ja Bernard'iga eesotsas, haarasid endi kätte ühe politsei vahiposti ja raekoja hoone. Töölismassid, kes polnud informeeritud selle väljaastumise eesmärkidest, ei võtnud sellest üldse osa ja juba teisel päeval, 13. mail, summutati ülestõus. Vandenõu organiseerijad, nende hulgas Blanqui ja Barbès, anti kohtu kätte ja mõisteti surma, mis karistus muudeti nende suhtes eluaegseks vangistuseks.

V. I. Lenin oma artiklis „Marksism ja ülestõus" selgitab marksismi ja blankismi põhilist erinevust relvastatud ülestõusu käsitluses: „Et olla edukas, peab ülestõus toetuma mitte vande-

nõule ega parteile, vaid eesrindlikule klassile. See on esimene tingimus. Ülestõus peab toetuma rahva revolutsioonilisele tõusengule. See on teiseks. Ülestõus peab toetuma niisugusele pöördepunktile järjest tõusva revolutsiooni ajaloos, mil rahva eesrindlike ridade aktiivsus on kõige suurem, mil vaenlaste ja nõrkade, poolikute, otsustusvõimetute revolutsioonisõprade ridades on kõhklemine kõige tugevam. See on kolmandaks. Ülestõusuküsimuse käsituse nende kolme tingimuse poolest erinebki marksism blankismist[1]."

Blanqui kõneles revolutsioonilise diktatuuri, „Pariisi diktatuuri" vajadusest, mille all ta mõistis käputäie professionaalsete revolutsionääride diktatuuri, kes teotsevad töötavate masside huvides, kuid ilma nende otsese osavõtuta. Niisugusel diktatuuril pole muidugi midagi ühist proletariaadi diktatuuriga, mille idee esmakordselt esitas Marx 1843. a. Blankism ei mõistnud sugugi proletariaadi kui erilise klassi osa sotsiaalse revolutsiooni juhtiva jõuna ja kapitalismi hauakaevajana.

Vabariiklik partei ja töölisliikumine a-il 1840—1848. Pärast seda, kui 1839. a. 12.—13. mai ülestõus oli maha surutud ja ühing „Aastaajad" hävitatud, näis juulimonarhia seisund olevat kindlustatud. Kuid ehkki vabariiklik partei ei julgenud enam avalikult välja astuda kuni 1848. a-ni, jätkas ta siiski oma võitlust. Rahvamasside rahulolematus kuninga-kodanlase valitsusega kasvas, kasvasid ka uue revolutsiooni eeldused.

1840. a. korraldasid Pariisi töölised suure streigi, mis algas märtsis ja lõppes septembris. Veelgi suuremat visadust osutasid streigid 1844. a., 1846. a. ja 1847. a. Rive-de-Gier' ringkonnas Loire'i kivisöe-rajoonis, kus kogu tootmisala oli vähearvuliste „kivisöeparunite" käes.

Rohkesti levisid nüüd massides revolutsioonilise ja sotsialistliku kirjanduse teosed. Geniaalne saksa luuletaja Heine kirjutas 1840. a. Pariisist: „Ma külastasin mõningaid töökodasid Saint-Marceau eeslinnas ja nägin, mida loevad töölised, see alama klassi kõige elujõulisem osa. Nimelt nägin ma seal mitut uut väljaannet vanamees Robespierre'i kõnedest kui ka Marat' pamflettidest, mis maksavad kaks sou'd, Cabet' „Revolutsiooni ajalugu", Cormenin'i sapiseid paskville ja Buonarroti teost „Babeuf'i õpetus ja vandenõu", — kõik säärased teosed, mis lõhnavad verest; ja siinsamas ma kuulsin laule, mis näisid nagu põrgus koostatuina, mille refräänid andsid tunnistust kõige metsikumast meelteärevusest. Ei, deemonlikest helidest, millest on tulvil need laulud, on võimatu luua kujutlust meie õrnas sfääris; neid tuleb kuulda omade kõrvadega, näiteks neis hiiglatöökodades, kus lõigatakse metalli ja kus kar-

[1] Lenin, Teosed, XXI k., lk. 195.

mid poolpaljad inimesed laulmise ajal löövad taktis suurte raudvasaratega võpatavaile alaseile...“

Prantsuse 1830-ndate ja 1840-ndate aastate sotsialism. Sotsialistlike ideede areng kajastas üha tugevamini töötava rahva protesti kapitalistliku surve vastu. Loosungid nagu „Inimese ekspluateerimise lõpetamine inimese poolt“, „Õigus tööle“, „Töö organiseerimine“, muutuvad nüüd õige populaarseiks. Üheks tolle ajastu kõige mõjukamaks prantsuse sotsialismi esindajaks oli publitsist ja ajaloolane Louis Blanc (1811—1882). Oma raamatus „Organisation du travail“ („Töö organiseerimine“), mis ilmus 1840. a., arvustas ta kapitalistlikku süsteemi, võistlust ja anarhiat tootmise alal. Teed töötava rahva olukorra parandamisele nägi ta töölisühistute asutamises. Riik peab hakkama „kehvade pankuriks“, toetama töölisühistuid. Sellistes tingimustes tõrjuvad ühiskondlikud töökojad järk-järgult eraettevõtted välja ja võtavad kogu tootmise oma kätte.

Louis Blanc tunnistas vajalikuks, et riik segaks end töö ja kapitali vahelistesse suhetesse, kuid ta ei mõistnud riigi klassiiseloomu. Ta arvas, et kui viiakse ellu üldine valimisõigus ja seatakse sisse vabariik, siis vabastab säärane demokraatlik riik töölisklassi. Väikekodanlik sotsialist Louis Blanc, kel polnud selget kujutlust kodanluse ja proletariaadi vahelistest lepitamatuist klassi-vastuoludest, eitas klassivõitlust ja vägivalla-meetodeid. Lootes kodanluse „õilsusele“ ja sellele, et kodanlus teeb riigi uuestisünniks kõik, mis võimalik, esitas Louis Blanc loosungi: „Kõik inimesed on vennad.“

Louis Blanc'i populaarsus tol ajajärgul töörahva keskel on seletatav sellega, et erinevalt enamikust sotsialistidest-utopistidest pidas ta poliitilist võitlust, võitlust riigikorra demokratiseerimise eest vajalikuks ja nõudis töölistele riiklikku abi ning nende varustamist tootmisvahenditega.

1840. a. avaldas Pierre-Joseph Proudhon (1809—1865), kutselt trükiladuja, kes hiljemini sai väikese trükikoja omanikuks, teose „Qu'est ce que la propriété?“ („Mis on omand?“). Ta vastas raamatus püstitatud küsimusele: „Omand — see on vargus.“ Kuid publitsist Proudhon astus välja vaid liigkasuvõtliku ja pangakapitali vastu, kaubanduse kuritarvituste ja börsi vastu, mitte aga kodanliku korra kui terviku vastu.

1846. a. avaldas Proudhon raamatu „La philosophie de la misère“ („Viletsuse filosoofia“). Marx vastas sellele raamatule teosega „La misère de la philosophie“ („Filosoofia viletsus“), mis ilmus 1847. a. Marx näitas Proudhon'i arvustades, et viimane on tüüpiline väikekodanluse ideoloog, et Proudhoni sotsialism on käsitööliste ja talupoegade „sotsialism“. Kuna Louis Blanc tunnustas riigi poolt subsideeritavaid tootmisühistuid, on Proudhon

järsult igasuguse riikliku vahelesegamise vastu kapitali ja töö vahekordadesse, on töölisühistutegi vastu. Tema arvates tähendas igasugune ühistu vägivalda isiku kallal. Pääsemist kõigist kapitalismi hädadest nägi Proudhon individuaalse väiketootmise säilitamises ja kindlustamises, s. t. ta tahtis ajaloo ratast tagasi keerata. Seepärast oli prudonism reaktsiooniline. Väikekodanluse ja käsitööliste huvide väljendajana esitas Proudhon selliseid, tolles keskkonnas populaarseid loosungeid, nagu odav krediit, vahetuspangad, „töövabadus", vastastikune abi. Proudhon oli resoluutne poliitilise võitluse vastane, väitis, et igasugune riik on kurjast, ja pooldas üleminekut autonoomseile „vabadele" kogukondadele, s. o. ta oli anarhist.

Kaunis suur populaarsus oli tööliste hulgas Étienne Cabet'l (1788—1855) teostel. Cabet alustas oma tegevust väikekodanliku demokraadina, kuid pärast Inglismaa külastamist ja tšartismiga tutvumist hakkas ta kalduma utopistliku sotsialismi vaadete poole. Cabet on peamiselt tuntud raamatu „Voyage en Icarie" („Ikaaria reis", 1840) autorina. Ikaaria — see on olematu maa (saar), kus juba on teostatud kommunism. Cabet maalib veetlevas kirjanduslikus vormis elu tollel fantastilisel maal, mille õitseng on tingitud eraomandi puudumisest. Ent Cabet oli revolutsiooniliste võitlusmeetodite vastane ja tunnustas ainult rahulikke vahendeid, propagandat. Ta deklareeris, et kui ta hoiaks revolutsiooni oma pihus, ei avaks ta ilmaski pihku.

Resoluutsema taktikaga oli teine kommunist Dézamy (1803—1850), teose „Code du communisme" („Kommunismi koodeks", 1842) autor, babuvismi järelkäija.

Erilise rühma moodustasid nõndanimetatud „usklikud sotsialistid" (Pierre Leroux, Lamennais ja mõned teised), kes püüdsid sotsialismi ristiusuga „lepitada".

Tolle aja prantsuse sotsialismi enamiku voolude utopistlik, reformistlik iseloom, üldtunnustatud sotsialistliku süsteemi ja iseseisva poliitilise partei puudumine — kõik see tõendas, et töölisklass polnud veel küllaldaselt küps, et ta polnud veel seesmiselt vabanenud väikekodanlikest mõjudest.

Guizot' kabinett (1840—1848) ja liberaal-kodanlik opositsioon. 1840. a. tuli võimule Guizot, kuulus prantsuse ajaloolane ja riigitegelane, kes enne Juulirevolutsiooni kuulus liberaalide parempoolsesse tiiba. Louis-Philippe'i ajal astus ta koos Casimir Périer'ga „parempoolse tsentrumi" rühma, kes toetus suurfinantsistidele ja „tööstusfeodaalidele". Guizot püsis valitsuse eesotsas 1848. aastani. Tema võimuletulek tähistas kodanlase-kuninga sise- ja välispoliitikas järsku pöörakut paremale. Guizot oli kindel liberaalsete reformide vastane. Väike- ja keskkodanlus taotles valitsuselt asjatult valimis- ning parlamendireformi ja valijate suhtes varandus-

liku tsensuse alandamist. Guizot vastas kõigile neile nõudmistele otsustava keeldumisega. „Rikastuge, härrad," vastas ta, „ja te saate valijaiks."

Kuid kihutustöö valimis- ja parlamendireformi kasuks jätkus. Seda kihutustööd täiendas võitlus muudatuste eest tollipoliitikas. Tollipoliitika oli laialdasis rahvakihtides suure rahulolematuse esile kutsunud.

Juulimonarhia viimaste aastate kodanlik-liberaalne opositsioon oli jagunenud mitmeks parteiks. Opositsiooni kõige mõõdukama osa moodustas „vasempoolne tsentrum", kes väljendas tööstusliku suurkodanluse huve ja nõudis aktiivsemat välispoliitikat. Selle vasempoolse tsentrumi eesotsas seisis Thiers, kes alles hiljuti oli olnud ministriks ja nüüd uuesti võimu taotles. Sellest rühmast vasemal oli nn. „dünastiline opositsioon", kes, nagu näitab ta nimigi, polnud monarhia vastu, kuid nõudis rea reformide teostamist — valimisõiguse laiendamist, administratiivse aparaadi puhastust, võitlust korruptsiooniga, „odavat valitsust". Selle partei eesotsas, kes väljendas kesk- ja osa suurkodanluse huve, oli vabameelne advokaat Odilon Barrot.

Vabariiklik partei jagunes kahte tiiba. „Kolmevärvilised vabariiklased" koondusid ajaleht „National'i" ümber, mis oli asutatud juba 1830. a. ja ilmus kodanliku vabariiklase Marrast'i toimetusel. Vabariikliku partei vasem tiib rühmitus 1843. a. asutatud ajalehe „Reforme'i" ümber. Too vabariikliku partei väikekodanlik tiib nõudis üldist valimisõigust ja teisi demokraatlikke reforme ja ta juhiks oli advokaat Ledru-Rollin. „Reforme'i" erakonnaga oli ühinenud ka rida sotsialiste, eeskätt Louis Blanc.

Juulimonarhia välispoliitika. Juulimonarhia välispoliitika oli silmapaistvalt passiivne ja avaldus süstemaatilisis järeleandmisis Prantsusmaa vastastele ja ta kaubanduslikele võistlejaile, eriti Inglismaale. „Mitte krossigi kuulsuse jaoks! Kuulsus ei too mingit kasumit. Rahu iga hinna eest! Sõda alandab kolme- ja neljaprotsendiliste väärtpaberite kurssi! See oli, mis börsijuutide Prantsusmaa oma lipule kirjutas [1]," — sellised on finantskodanluse loosungid juulimonarhia ajastul.

Laialdasis kaubandus-tööstuslikes ringkonnis valitses Louis-Philippe'i välispoliitika ebaõnnestumiste pärast äärmine rahulolematus. 1840. a. algas sõda Egiptuse paša Muchammad-Ali ja Türgi sultani vahel. Prantsusmaa seisis paša, Inglismaa — sultani poolel. Inglise valitsusel õnnestus organiseerida nelikliit (Inglismaa, Venemaa, Austria, Preisimaa) Prantsusmaa vastu ja Prantsusmaal tuli taanduda.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 7.

Prantsuse tööstuslik kodanlus ei lakanud valitsuselt nõudmast võitlust Reini vasaku kalda pärast, väites, et Rein on Prantsusmaa „loomulikuks piiriks". Kuid valitsus ei võtnud ses suhtes midagi ette. Kui 1840. a., mil Egiptuse konflikt oli täies hoos, Thiers hakkas aktiivsemat välispoliitikat nõudma, vabastati ta ametist; välisministri portfell anti Guizot'le.

Ainus asi, mis Louis-Philippe'il välispoliitika alal teostada õnnestus, oli Alžeeria vallutamine. Vallutamist alustati juba 1830. a. Charles X ajal. 1847. a. novembris sai pärismaalaste juht Abd-el-Kader Prantsuse vägede poolt lüüa ja võeti vangi. Alžeeria oli vallutatud.

Alates 1840. aastast, sellest ajast, mil välisministeeriumi etteotsa asus Guizot, muutub juulimonarhia välispoliitika järjest reaktsioonilisemaks. Kujuneb olukord, millest kirjutas Marx 1848. aastal „Kommunistlikus manifestis": „Kummitus käib Euroopas ringi — kommunismi kummitus. Kõik vana Euroopa jõud on ühinenud pühaks klaperjahiks sellele kummitusele: paavst ja tsaar, Metternich ja Guizot, prantsuse radikaalid ja saksa politseinikud [1]."

Kommunismi vastu võideldes astus Guizot kabinett välja ka kodanlik-demokraatliku iseloomuga revolutsiooniliste liikumiste vastu.

Veebruaris 1846 toimus Krakovis ülestõus, mida juhtis poola rahvuslaste demokraatlik tiib. Ülestõus suruti Vene ja Austria vägede osavõtul maha; Krakovilt võeti seejärel vabalinna õigused ja ta liideti Guizot' täielikul heakskiitmisel Austriaga. Kui 1847. a. novembris Šveitsis algas kodusõda Šveitsi liidu seaduspärase valitsuse ja temast lahkulöönud seitsme reaktsioonilise kantoni (eriliidu — Sonderbund) vahel, asus juulimonarhia valitsus Šveitsi reaktsionääride aktiivse toetamise seisukohale. Kui Itaalias 1840-ndate aastate keskpaiku võitluses maa Austria ikkest vabastamise eest ilmnes uus tõus, astus Prantsuse valitsus selle liikumise vastu välja ja toetas tegelikult Austriat selle vastu.

16. peatükk.

Šveits Viini kongressist 1848. aastani.

Alates XVIII saj. lõpust kujunes väike Šveitsi territoorium kodusõja areeniks.

Direktooriumi valitsus Prantsusmaal muutis Šveitsi 1798. a. „ühtsaks ja jagamatuks" Helveetsia vabariigiks, pani siin (1798. a. 12. aprillil) kehtima konstitutsiooni, mis oli Prantsuse III aasta

[1] Marx ja Engels, Kommunistlik manifest, lk. 21.

konstitutsiooni koopia, koormas Helveetsia vabariigi kontributsioonidega ja kõige krooniks liitis Šveitsi linna Genfi Prantsusmaaga.

Helveetsia vabariigil algas väga julmade katsumiste aeg. Ta kannatas puudust mitte ainult oma sõltumuse pärast Prantsusmaast, vaid ka kodusõja tõttu. Reaktsioonilised põllumajanduslikud kantonid astusid välja Prantsuse ülemvõimu vastu loosungitega tagasi pöörduda vana kantonite-korralduse juurde. Oma esimeses, 1790-ndate aastate lõpul toimunud kokkupõrkes Direktooriumi valitsusega said põllumajanduslikud kantonid lüüa ning olid sunnitud Helveetsia vabariigiga liituma.

Kuid kodusõda algas Šveitsis uuesti, niipea kui Austria kontrrevolutsiooni võitude tõttu Prantsuse väed Šveitsist pidid lahkuma ja võim läks „täitevkomisjoni" kätte. Mahajäänud mägikantonid alustasid uuesti võitlust kantonaal-föderatiivse korra taastamiseks. Nende vastu astusid ühtsa Helveetsia vabariigi lipu all välja unitaarid, s. o. tsentralisatsiooni ja siseturu eest võitlev linnakodanlus. Engelsi sõnade järgi „võitlesid vanad Šveitsi kantonid... alati kogu jõuga tsentraliseerimise vastu. Päris looma visadusega kaitsesid nad oma eraldumust kogu muust maailmast, oma kohalikke tabasid, kombeid, eelarvamusi, oma provintslikku piiratust ja suletust" [1].

Bonaparte'i vahelesegamine viis 1798. aasta konstitutsiooni revideerimisele. 29. mail 1801 kirjutas Bonaparte alla nõndanimetatud Malmaisoni konstitutsioonile, mis andis võimu liidupäevale ja esimesele ametikandjale — Helveetsia vabariigi landammanile. Võim läks reaktsioonilise erakonna ja leppimatu reaktsionääri Aloys Redingi kätte. Viimane oli omal ajal juhtinud väikeste kantonite sõda Direktooriumi kindralite vastu. Õige peatselt puhkes unitaaride ja föderalistide vahel uuesti vihane võitlus, millega kaasusid talupoegade arvukad ülestõusud. Talupojad olid täis pahameelt uute agraarseaduste üle, mis sundisid talupoegkonda maksma feodaalsete kohustuste väljaostuks suuri summasid. Nad hakkasid aadli losse ja ürikuid põletama. Talupoegade vastuhakk suruti Prantsuse sõdurite poolt maha. Kodusõda kasutades haaras Napoleon Šveitsi, kes talle vastu panna ei suutnud, oma võimu alla.

Šveitsi toodi 12000 meest Prantsuse väge. 1803. a. kirjutati Pariisis alla uuele konstitutsioonile — Mediatsiooniaktile, mis surus Šveitsile peale uue riigikorra. Mediatsiooniakt jagas maa 19 kantoniks, millest igaüks oli autonoomne. Liidupäeva juhtida olid ainult diplomaatilised ja sõjalised asjad. Mägikantoneid valitses kodanike üldkoosolek, mis kord aastas asjade otsustami-

[1] Marx ja Engels, Teosed, V k., lk. 232—233.

seks lahtise taeva all kokku tuli. Suurte kantonite eesotsas seisid nõukogud, mida valisid teatud tsensust omavad kodanikud. Napoleon pani maal kehtima despootliku korra. Šveits minetas mitmed maa-alad: Baseli piiskopkonna, Genfi vabariigi, Mühlhauseni; osa territooriumi läks Prantsusmaale, osa Itaaliale.

Šveitsi väed olid kohustatud andma Napoleonile aktiivset abi rohkeis sõdades, mida ta pidas koalitsioonide vastu. Ainuüksi 1812. a. sõjakäigus hukkus 10000 šveitslast.

Viini kongressil määrasid suurriikide esindajad kindlaks Šveitsi jäädava erapooletuse. Viini kongress suurendas reaktsiooniliste elementide mõju Šveitsis.

1798. a. konstitutsioon ja Napoleoni ülemvõim muutsid üsna vähe Šveitsi majanduselu. „Šveitsi elanikkonna peamine mass tegeleb kas karjanduse või põllundusega: karjandusega mägedes, põllundusega seal, kus seda lubavad looduslikud tingimused [1].“ Tööstuses oli ülekaalus käsitööstuslik väiketootmine.

1830. a. revolutsiooni järel teostati Šveitsis reformid, mis „võimaldasid talupoegkonnal vabaneda feodaalseist kohustustest, tööstuslikul ja kaubanduslikul rahvastikul — patriitsliku ja korporatiivse kontrolli ikkest. Nende saavutistega viidi lõpule revolutsioon kantoneis“ [2].

1830. a. revolutsiooni mõjul arenes Šveitsis demokraatlik liikumine, mis tõstis esile nõudmise poliitilise korra demokratiseerimise ja konstitutsiooni kui ka liidulepingu revideerimise kohta.

1832. a. kirjutasid seitse kantonit (nende hulgas Zürich, Luzern, Bern jt.) alla „Seitsme konkordaadile“ — ühiseks võitluseks liidulepingu revideerimise eest. Väikekantonite koondis Baseli ja Neuchâteliga eesotsas kujundas sellele vastukaaluks Sarneni liiga, mis taotles liidulepingu säilitamist. Seitsme kantoni ettepanekud lükati mõninga võitluse järel tagasi.

1840-ndaid aastaid tähistab rida teravaid kokkupõrkeid klerikaalide ja radikaalide vahel. Klerikaalid mobiliseerisid oma jõud ning asutasid „eriliidu“, Sonderbund'i, kuhu kuulusid seitse katoliiklikku kantonit: Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Luzern, Fribourg ja Valais (1845. a.). Eriliidu eesotsas seisid linnapatritsiaat ja katoliku vaimulikud, kel olid suured maaomandid. Vastaspartei eesotsas oli kodánluse demokraatlik osa, keda toetas talupoegade mass.

Radikaalid nõudsid liidupäevalt jesuiitide pagendamist ja eriliidu likvideerimist. Liidupäev kuulutaski eriliidu lõpetatuks ja tegi kantonitele ettepaneku jesuiitide eemaldamiseks. Eriliit otsustas vastu hakata ja kutsus oma saadikud liidupäevalt ära. See oli märguandeks sõjalise tegevuse alustamisele.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 302.
[2] Seals., lk. 304.

Liidupäeva armee kindral Dufour'i juhatusel suundus Fribourg'i peale (novembris 1847), mis alistus 14. novembril ilma võitluseta. Luzern vallutati 24. novembril. Sonderbundi vägi lagunes.

1848. a. Veebruarirevolutsiooni puhkemine Prantsusmaal hoidis ära reaktsiooniliste valitsuste poolt ettevalmistatava vahelesegamise võitlusse.

Engels tervitas klerikaalidevastast võitlust Šveitsis kui seesugust, mis demokraatia võidu mõttes on eriti tähtis.

„On vajalik, tungivalt vajalik, et see viimne peljupaik ... germanismile, barbaarsusele, variserlusele ... truuolekule kuni surmani igaühele, kes rohkem maksab — et see peljupaik lõpuks hävitataks. Mida energilisemalt Šveitsi radikaalid asja ajavad, mida põhjalikumalt praegu istungeid pidav kogu seda vana papipesa tuuseldab ... seda paremini tõendab ta oma arusaamist olukorrast [1]."

Uus liidupäev töötas välja konstitutsiooni, mille kaudu „Šveitsi kõige tsiviliseeritumad ringkonnad teatasid oma valmisolekust siirduda ... keskajast nüüdisaegsele sotsiaalsele korrale" [2]. Uue konstitutsiooni järgi kuulus keskvõim seitsmeliikmelisele liidunõukogule, keda valib liidukogu. Viimane koosnes kahest kojast: Rahvusnõukogust, mille moodustasid rahvastiku poolt valitud saadikud (iga 20 000 elaniku kohta üks saadik), ja Föderatsiooni-nõukogust, mille moodustasid kantonite esindajad — kaks esindajat liidu igast kantonist, mida oli arvult 22. Šveits muutus riikideliidust liitriigiks. Konstitutsiooni alusel tühistati kloostrite privileegid ja aeti minema jesuiitide ordu.

XIX saj. keskpaigast alates omandab Šveitsi „erapooletus" reaktsioonilise iseloomu. Šveits keeldus abistamast itaallasi, kes võitlesid Austria ülemvõimu vastu, samal ajal aga sõdisid 15 000 šveitslast Austria vägede ridades Lombardia ja Veneetsia iseseisvuse eest võitlejate vastu. Ka rikuti Šveitsi vabariigis süstemaatiliselt poliitiliste emigrantide varjupaiga-õigust.

17. peatükk.

Saksamaa 1815. aastast 1848. aasta revolutsioonini.

Feodaal-absolutistlik reaktsioon Saksamaal pärast Napoleoni sõdu. Viini kongressi otsused kajasid matusekellade kõlana kõigile vabadust armastavaile elementidele Saksamaal. Püha Rooma riigi varemeil tekkis saksa rahval riikide föderatsioon — Saksa

[1] Marx ja Engels, Teosed, V k., lk. 233.
[2] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 305.

Liit, milles säilisid kõik feodaalse killustumuse põhijooned. Tõsi küll, Saksa Liit koosnes nüüd mitte enam 360 eri riigist, vaid 38-st, kuid ühtsusest oldi veel üsna kaugel.

Igale riigile jäid omad diplomaatilised agendid, oma valitsus ja sõjavägi. Üksikriikide esindajaist koosnev Liidupäev (Bundestag), kes pidas oma istungeid Frankfurtis Maini ä., ei omanud mingit reaalset jõudu. Liidupäev ei töötanud välja seadusandluse ühtsustamise norme ega loonud tolliühtsust. Selles „muumiate kogus" oli käsutusvõim ja presidenditool kõige reaktsioonilisema valitsuse, nimelt Austria esindaja päralt.

Püha Liidu organiseerija Metternich sai Austria esindaja kaudu Frankfurti Liidupäeval kogu Saksamaa peremeheks ja see kajastus igakülgselt Saksamaa elus. Metternichi poliitika seisis iga vaba mõtte, iga vähegi opositsioonilise liikumise halastamatus mahasurumises. Tuginedes Metternichi toetusele taastasid Saksa hertsogid ja vürstid oma valdustes kiiresti absolutistliku korra. Väikeses Hessen-Kasselis hävitas vana võimujabur kuurvürst Wilhelm I konstitutsiooni, taastas teoorjuse ja tsunftid, mis kaotati Napoleoni võimu ajal. Et endisi konstitutsioonilubadusi näiliselt täita, loodi teistes riikides seisuslikud esindusasutised. Ainult Lõuna- ja Lääne-Saksa riikides (Baadenis, Baieris, Württembergis), kus Prantsuse revolutsiooni mõju oli olnud tugev, viidi ellu tsensuslikud konstitutsioonid kahekoja-süsteemiga, kuid ilma ministrite vastutuseta esinduskodade ees.

Domineeriv osa neis esinduskodades kuulus aadlisaadikuile. Seisuste võrdsusest ei saanud juttugi olla. Reaktsiooni lämmastav õhkkond valitses ka Preisis. Friedrich Wilhelm III (1797—1840) ei mõelnudki täita rahvaesinduse kokkukutsumise kohta tema poolt 1815. a. antud lubadust.

Ainus asi, mida Preisi kuningas söandas teha, oli provintsimaapäevade kokkukutsumine. Kuid neil olid väga piiratud õigused; üldpoliitilisi küsimusi ei tohtinud nad puudutada. Need provintsi-maapäevad koosnesid peamiselt aadlikest. Aadliliku reaktsiooni tugevnemine Preisis avaldus kõigepealt talupoegade olukorras. Reaktsiooni tugevnemise loomulikuks tagajärjeks oli 1807.—1811. a. agraarseaduste kärpimine.

1816. a. 29. mai deklaratsioon lubas end kohustustest vabaks osta ainult jõukail, katastrinimistuisse kantud ja vähemalt paari hobust omavail talupoegadel. Ilma hobuseta ja isegi ühehobusetalupoegadel polnud feodaalsete kohustuste väljaostu õigust. 1816. a. ja teiste tolleaegsete agraarvahekordi „reguleerivate" seaduste tegeliku rakendamise tulemuseks oli, et mõisnikud mõisastasid mõnel pool kolmandiku, teisal poole talumaast. Junkrute anastuspüüdeile oli niimoodi antud vaba voli. Samal ajal toimus aeglane, talupoegkonnale valuline kapitalistlike vahekordade juur-

dumine põllumajanduses. Kuid kõrvuti kapitalistliku ekspluateerimisega püsisid jõus ka feodaalse allumuse vormid.

Esimesed protestid reaktsiooni vastu. Hoolimata reaktsiooni triumfist võis Saksamaal täheldada demokraatliku liikumise kasvu, peamiselt väikekodanluse ja õppiva noorsoo hulgas. Üliõpilasliikumise keskuseks kujunes Jena, mis asetses Saksi-Weimari hertsogiriigi territooriumil; selle valitsejal Karl Augustil oli liberaali maine. 17. oktoobril 1817, reformatsiooni 300 aasta juubeli ja Leipzigi lahingu neljandal aastapäeval, korraldati Jena üliõpilaskonna algatusel pidustus. 700—800 üliõpilast ühes mõne professoriga sõitsid kokku Eisenachi, kust nad läksid Wartburgi. See pidustus kujunes valitsusvastaseks meeleavalduseks. Üliõpilased pidasid kõnesid vajadusest võidelda ühtsa Saksamaa eest. Meeleavaldus lõppes enamtuntud reaktsiooniliste teoste põletamisega, nagu Halleri „Restauration", Kotzebue „Geschichte des Deutschen Reiches" („Saksa keisririigi ajalugu") jt. Reaktsioonilise kirjanduse järel rändasid tulle patsid ja parukad, Austria kapralimüts ja kepp ning teised saksa reaktsiooni sümbolid.

See väljaastumine kutsus Metternichis esile suure ärevuse. Olukord teravnes eriti pärast Vene spiooni Kotzebue surmamist üliõpilase Sand'i poolt. 1819. a. toimus Karlsbadis riigivalitsejate konverents; seal töötati välja abinõud „avaliku rahu häirijate" vastu. Need olid nõndanimetatud Karlsbadi otsused. Nende põhjal seati ülikoolide õppetegevus valitsuse kontrolli alla, monarhidele soovitati ebakohaseid professoreid kõrvaldada ja mässulised üliõpilased välja heita. Ajakirjanduse vabadust kärbiti tugevasti. Mainzis asutati kesk-uurimiskomisjon, mis pidi juurdlusi toimetama igasuguste revolutsiooniliste väljaastumiste kohta. Metternich võis võidutseda. Paistis, et „revolutsiooni hüdra" on lömastatud.

Ühenduses mõnede lõunariikide protestiga Metternichi poliitika vastu ja nõudega, et igale riigile jäetaks õigus lahendada oma siseasju liiduvalitsusest täiesti sõltumatult, kutsuti 1819. a. lõpul Viinis kokku uus konverents. Seal töötati välja määrused, mille põhjal liiduvalitsus sai õiguse vahele segada üksikute riikide asjusse ja alla suruda iga opositsiooniline liikumine, ükskõik missuguse Saksa riigi territooriumil see ka avalduks. Vabastusliikumise parimad esindajad heideti vanglasse. Ajakirjandus langes ränga surve alla, poliitiline spionaaž tungis kõikjale, eriti ülikoolidesse. Feodaal-absolutistlik reaktsioon pühitses täielikku võitu.

Prantsuse 1830. a. Juulirevolutsioon ja selle mõju Saksamaal. Prantsuse Juulirevolutsioon, mis kukutas Bourbonide dünastia, andis tõuke Saksa kodanluse poliitilise aktiivsuse elustumiseks. „Sestsaadik, mil Luther Wormsi riigipäeval oma teese kaitses, pole

ükski sündmus minu isamaad nii sügavasti erutanud, kui Juulirevolutsioon," kirjutas Heine. Üksikuis Saksa riikides toimusid Juulirevolutsiooni mõjul rahva revolutsioonilised ülestõusud. 1831. a. puhkes ülestõus Saksis ja seal pandi kehtima konstitutsioon (septembris 1831). Braunschweigis sunniti kohalik hertsog minema maapakku ja seati sisse konstitutsioon (1832. a.). Hessen-Kasseli kuurvürstiriigis põgenes kuurvürst puhkenud talupoegade-rahutuste mõjul, olles andnud valitsemise üle oma pojale. Ka siin pandi konstitutsioon kehtima (mais 1831). Mõnevõrra hiljemini, 26. septembril 1833, pandi konstitutsioon kehtima ka Hannoveris.

Baieris kogunes 1832. a. lõpul Baieri konstitutsiooni aastapäeval Hambachi lossi lähedusse umbes 30 000 inimest. Ilmusid julged kõnelejad, peeti resoluutseid kõnesid, milledes nõuti vabariikliku korra loomist ja kogu Saksamaa jaoks ajutise valitsuse valimist. Metternich kasutas seda sündmust, et survevahendeid kõvendada. Juba 1832. a. suvel liidupäev töötas välja ja avaldas terve rea uusi survevahendeid ajakirjanduse, rahva meeleavaldusist osavõtjate ja poliitiliste kõnede autorite suhtes. Kuid 1830. a. Prantsuse revolutsioonist alates astus opositsiooniline liikumine Saksamaal uude faasi.

Saksamaa majandus 1830-ndail ja 1840-ndail aastail. Feodaal-absolutistliku režiimi säilimine ja poliitiline killustumus pidurdasid tugevasti Saksamaa kapitalistlikku arenemist. Tõsi küll, juba XVIII saj. lõpust peale hakkab üksikuil maa-aladel arenema kapitalistlik manufaktuur, kuid seda ei saa ta ulatuselt võrrelda Inglise manufaktuuriga enne tööstuslikku revolutsiooni. Tähtsaks tõukeks Saksa tööstuse arengule oli kontinentaalblokaad. 1820-ndaiks aastaiks suureneb märksa masinatööstuse levimine, kasvab ja kõveneb saksa kodanlus, hakkavad silma paistma mõningad tööstuse suhtes eesrindlikud Saksamaa rajoonid, nagu näiteks Reini keskjooksu ala Kölni linnaga, Saksi, samuti Sileesia. Reinimaal oli metallurgiatööstus laialt arenenud. Ka puuvilla- ja siidikudumistööstus jõudis siin ulatusliku arenguni. Preisi Reini-provints oli kapitalistlikus suhtes Saksamaa eesrindlikumaks rajooniks. Saksis oli puuvillatööstuse keskuseks Chemnitzi linn: teda nimetati juba tollal „Saksa Manchesteriks". Mõninga hilinemisega sammus tööstusliku arengu teed ka Sileesia. Siin arenes esijoones lõuenditootmine. Kõigis neis provintsides toimus kodanluse kasv ja arenes ka proletariaat. Kõige eesrindlikum oli Reinimaa kodanlus, just tema keskelt lähtusid tolliühtsuse, seejärel ka poliitilise ühtsuse nõuded. Nende nõudmiste mõjul kaotas Preisi valitsus sisetollid juba 1818. a. Tolliliidu loomise nõudmised muutuvad 1830-ndaiks aastaiks üha tungivamaks. Saksa kodanluse ideoloogina esines majandusteadlane Fried-

rich List (1789—1846). Tema arvas, et Saksamaa asub sellisel tasemel, kus ta tööstuse arengu põhitingimusteks on Saksa riikide vaheliste tollide kaotamine ja protektsionistlik süsteem. List nõudis riigilt Saksa tööstuse igakülgset kaitset. Kuid ta arvas ometi, et majanduslikud korraldusvõtted üksi ei vii Saksa kapitalismi haljale oksale: kodanlus tuleb poliitiliselt vabastada. Oma töös „Das nationale System der politischen Ökonomie" („Poliitilise ökonoomia rahvuslik süsteem", 1841) kirjutas List: „Kui usinad, kokkuhoidlikud, leidlikud ja intelligentsed inimesed ka oleksid, kõik see ei suuda hoopiski asendada vabade asutiste puudumist." 1834. a. asutati Tolliliit, millesse koondusid 18 tähtsamat Saksa riiki 38 hulgast. Tolliliidu asutamine aitas kaasa tekstiiltööstuse arengule. Ajavahemikul 1834—1838 avati ligemale 45 suurkäitist. Reini ääres kasvavad tööstuslinnad — Krefeld, Elberfeld-Barmen, Gladbach.

Arenes jõe- ja raudteetransport. 1824. a. ilmus Reinile esimene aurik ja 1825. a. asutatakse Preisi Reini aurulaevanduse ühing. Esimene raudtee — Nürnbergi ja Fürthi vahel — avati 1835. a. Sellele järgnes teiste raudteeliinide avamine: 1839. a. hakkas töötama Leipzig—Dresdeni liin, 1840. a. Magdeburg—Leipzigi oma jne. 1840. a. hakatakse ehitama ka suuri magistraalliine, mis ühendavad Saksamaa tähtsamaid linnu omavahel.

Kuna Saksa kodanlus majanduslikult muutus jõuks, oli ta poliitiliselt, tarvitades Sieyès'i tuntud väljendit, veel „ei miski". Seisukorra peremeheks oli endiselt aadel.

Liberaalne opositsioon. Esimesena võttis Prantsuse Juulirevolutsioonist õppust Reinimaa kodanlus. Varsti pärast seda revolutsiooni koostas Reinimaa kodanluse esindaja David Hansemann märgukirja, mis anti üle Friedrich Wilhelm III-le. Selles märgukirjas oli esitatud kodanluse poliitiliste ja majanduslike nõudmiste programm. Hansemann nõudis seisusliku korra kaotamist ja osutas provintsi-maapäevade eranditult aadlilikule koosseisule, mis „natsiooni" huvidele põrmugi ei vastavat. „Minu süsteem," kirjutas Hansemann, „seisab üldiselt selles, et riigi rikkaimad mehed omagu riigis ka suurimat mõju." Samaaegselt kollitas Hansemann Friedrich Wilhelm III-t revolutsiooni võimalusega; tema sõnade järgi käivat revolutsiooniga alati kaasas „pööbli" ülestõus. Siit tegi Hansemann järelduse aadli ja kodanluse ühinemise vajadusest „pööbli" vastu.

Radikalism ajakirjanduses ja filosoofias. Saksa „narodniklus". Mitte samal viisil ei suhtunud Üldsaksa ja Preisi reaktsioonisse väikekodanlus, kes kannatas nii kasvava suurkodanluse konkurentsi kui ka feodaal-pärisorjusliku korra all. Väikekodanlus tõstis seepärast esile radikaalsemad loosungid, nagu „demo-

kraatlik vabariik", „kodaniku õigused", „vendus, võrdsus ja vabadus" jne.

Demokraatlike ideede levitamine oli äärmiselt raskendatud. Tsensuur takistas avalikku protestiväljendust kehtiva korra vastu. Seepärast avaldasid Saksa demokraatia esindajad oma protesti vahel allegooriliselt kirjanduslike kujude kaudu, poeetilistes ja filosoofilistes teostes jne. 1830-ndail aastail tekkis kirjanduslik rühmitis „Das junge Deutschland" („Noor-Saksamaa"), mis koondas enda ümber absolutismi ja kogu Metternichi süsteemi vastu võitlusse astunud noored literaadid. „Noor-Saksamaa" luuletajad ja kirjanikud kritiseerisid kehtivat korda oma teostes teravalt. Valitsus ei jäänud aga võlgu. 10. detsembril 1835 keelas liidupäev erimäärusega Heinrich Heine ja teiste Saksamaa revolutsioonilise poeetide ning kirjanike teoste trükkimise. 1830-ndail aastail muutus „Noor-Saksamaa" võitlus suureks teguriks Saksamaa poliitilises elus.

„Noor-Saksamaad" inspireerisid Ludwig Börne ja Heinrich Heine. Ludwig Börne (1786—1837) oli jõuka kaupmehe, Frankfurti juudi poeg. Börnel tuli juba enne Juulirevolutsiooni Prantsusmaale emigreeruda. Juulisündmuste järel kirjutas ta siit oma „Briefe aus Paris" („Pariisi kirjad"). Neis ülistas ta Prantsuse revolutsiooni tegelasi, seades neid eeskujuks sakslastele, kritiseerides ja naeruvääristades teravalt Saksa poliitilist korda. Tema teoseid osteti õhinal, hoolimata nende kohtulikust jälitamisest ja konfiskeerimisest. Börne tõstis esile demokraatlikke ideid. Teiseks väljapaistvaks „Noor-Saksamaa" kirjanikuks oli Heinrich Heine (1797—1856). Samuti nagu Börne, esines ka Heine võitlejana XVIII saj. lõpul toimunud Prantsuse revolutsiooni demokraatlike ideaalide eest. Oma teostes, värssides ja proosas, pilkas ta õelalt Metternichi-aegse Saksamaa korda ja kutsus oma kaaskodanikke üles virguma sajandite unest. Kuid Heine ei piirdunud Börne kombel kodanlik-demokraatlike revolutsiooni loosungitega. Ta kirjutas terve rea teoseid, milles kajastusid tema aja sotsiaalsed küsimused. Selliste teoste hulgas paistab eriti silma „Die Weber" („Kangrud"), milles autor väljendab usku proletariaadi lõplikusse vabanemisse. Kuid ka Heine ei saanud lahti hirmust proletaarse revolutsiooni ees, mis, nagu talle paistis, ei halasta kunstiteostele jne. Ajalugu näitas aga tegelikult, et just proletariaat — Heine teoste tõeline hindaja — sai nende kaitsejaks kodanluse rünnakute vastu. Meie ajal, mil jultunud Saksa fašistid ta teoseid põletavad, austab töölisklass Heinet kui revolutsiooni heeroldit, kui tublit sõdurit inimkonna vabadusvõitluses.

Filosoofia alal valitsesid 1830-ndail ja 1840-ndail aastail Hegeli (1770—1831) ideed. Hegel oli idealistliku filosoofia suurim esindaja. Tema maailmavaate järgi on kõige aluseks mõistus, absoluutne idee või — mis on sama — „absoluutne vaim".

Kogu maailma arenemine kujutab endast Hegeli järgi absoluutse vaimu järk-järgulist liikumist. Kogu inimkonna ajalugu on dialektiline protsess, milles „maailma vaim" saab enesest teadlikuks ja ilmutab ennast, järk-järgult alamaist vormidest üle minnes kõrgemaisse ja kehastudes kord ühes, kord teises rahvas. Hegeli suurim teene seisis selles, et ta kujutas kogu looduslikku, ajaloolist ja vaimset maailma protsessi näol, s. t. lakkamatus liikumises, muutumises, ümberkujunemises ja arenemises, ning püüdis selle liikumise ja arenemise vastastikust seesmist seost avada vastuolude võitluse kaudu. Hegeli dialektilises meetodis leidis oma peegelduse ta filosoofia revolutsiooniline külg. Ent sel filosoofial oli ka teine, konservatiivne külg; mitte ilma põhjuseta tunnistas Preisi riik Hegeli oma ametlikuks filosoofiks. Oma elu hilisemal, Berliini perioodil idealiseeris Hegel Preisi monarhiat, väites, et just Preisi on selleks riigiks, milles „absoluutne vaim" on leidnud oma ideaalse kehastuse.

Hegel rakendas oma dialektilist meetodit idealistina, s. t. „tema mõtted ei paistnud talle tegelikkuses olemasolevate esemete ja nähtuste enam või vähem abstraktsete peegeldistena, vaid vastupidi, esemed ja nende areng paistsid temale vaid „Idee" kehastistena... Niimoodi pöörati kõik pea peale, ja maailma nähtuste tõeline seos keerati pahupidi" [1]. Hegeli filosoofia revolutsiooniline külg vastas täiesti radikaalse intelligentsi taotlustele maailm oma ideede järgi ümber konstrueerida; idee kõikvõimas osa Hegeli filosoofias innustas demokraatlikku intelligentsi maailma ümber ehitama. Hegeliaansuse poliitiline mõju tugevnes eriti sellest ajast peale, mil kirjanduses ja filosoofias astusid esile nõndanimetatud noorhegeliaanid, kes rõhutasid Hegeli filosoofia revolutsioonilist külge, kes leplikkuse ja poliitilise stagnatsiooni filosoofia muutsid revolutsiooni filosoofiaks. Kõige silmapaistvamaks neist olid David Strauss, Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach. Vasempoolsed hegeliaanid alustasid oma tegevust kehtivate usundiliste kujutelmade kriitikaga. David Strauss kirjutas töö „Das Leben Jesu" („Jeesuse elu", 1835), milles ta eitas Kristuse olemasolu, arvates, et evangeelium kujutab endast esimeste ristiusuliste sektide hulgas Kristuse kohta tekkinud müütide kogu.

Bruno Bauer (1809—1882) läks oma evangeeliumi-kriitikas veelgi kaugemale, kui David Strauss. Mitte ainult Jeesus ise, vaid kogu ristiusk on Baueri arvates teatud ühiskondlike tingimuste produkt, kreeka-rooma kultuuri arengu tulemus. Veelgi kaugemale läks Ludwig Feuerbach (1804—1872). Ta katkestas otsustavalt sidemed Hegeli idealistliku filosoofiaga, mis tegeliku maailma tuletas mõistetest. „Olemine tekitab mõtlemise, mitte aga

[1] Engels, Anti-Dühring, lk. 17.

mõtlemine olemise," ütles Feuerbach. See filosoof asetas oma süsteemi keskuseks elava inimese, ta olemise. „Minu esimeseks mõtteks," kirjutas ta, „oli jumal, teiseks — mõistus, kuid kolmandaks ning viimseks — inimene."

„Väljaspool loodust ja inimest ei ole midagi," deklareeris Feuerbach julgelt. Suurt mõju eesrindlikule Saksamaale avaldas tema töö „Das Wesen des Christentums" („Ristiusu olemus", 1841), kus Feuerbach väitis, et inimene lõi jumala oma näo järgi, endasarnaseks. Sellega eitas Feuerbach jumala olemasolu; ta tegi ateismi oma süsteemi aluseks. Ent mõiste „inimene" jäi Feuerbachil abstraktseks, inimene osutus ühiskondlikust miljööst lahtikistuks; Feuerbachi materialism oli passiivne ja kontemplatiivne. „Teesides Feuerbachi üle" kirjutas Marx: „Filosoofid on vaid eri viisil maailma s e l e t a n u d, kuid asi seisab selles, et teda m u u t a[1]." Filosoofilisest radikalismist pisut kõrval seisis rühm „tõelisi sotsialiste" (Karl Grün, Moses Hess), kes kajastas laostuvate käsitööliste, üksik-kodutööliste huve. See vool oli saksa „narodnikluseks", mis oli kasvanud Saksamaa kapitalistlike suhete arenematuse ja olemasolevate feodaalsete igandite pinnal. „Tõelised sotsialistid" eitasid kapitalistliku arengu vajadust Saksamaal ja arvasid, et on võimalik vahetult sotsialismile siirduda. Nad lõid mitmesuguseid idealistlikke konstruktsioone, milles ajaloo lõppeesmärgina esines „puhas, tõeline inimene". Nad astusid välja klassivõitluse „jämeda, mahalõhkuva kommunismi" vastu ning asendasid ajaloolise liikumise pappide jutlustamisega armastusest ja vendusest. „Tõelises sotsialismis" polnud midagi revolutsioonilist. Engelsi määratlemise järgi olid „sentimentaalselt unistuslik inimesearmastus" ja „ilatsev jõuetus" hädaohtlikud selle poolest, et nad takistasid proletariaati teadlikuks saamast vastuoludest, mis esinevad tema ja kodanluse vahel.

„Saksa ideoloogias" võtsid Marx ja Engels „tõelise sotsialismi" põhialused väga terava kriitika alla.

Töölisliikumine. Samal ajal, kui saksa intelligents pidas Metternichi reaktsiooniga võitlust demokraatlike ideaalide eest, ilmusid nähtavale iseseisva Saksa töölisliikumise esimesed algmed. Iseseisvate töölisorganisatsioonide esimesed eod kutsuti ellu saksa emigrantide poolt, kes elasid suurel hulgal Prantsusmaal ja Šveitsis. 1833. a. tekkis Pariisis „Jälitatavate ühing", mis koosnes saksa töölistest ja käsitöölistest. „Jälitatavate ühing" võttis varsti nimeks „Õiglaste ühing" (1835), kusjuures uue ühingu loosungid omandasid sotsialistliku iseloomu. „Õiglaste ühingu" arengu suhtes oli erilise tähtsusega see asjaolu, et tema liikmeks sai üks tolle aja silmapaistvamaid saksa töölisklassi ideolooge — Wilhelm

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, IV k., lk. 591.

Weitling. Viimane oli sündinud Magdeburgis 1803. a. kehva saksa õmblejanna ja prantsuse ohvitseri vallaslapsena. Lapsepõlvest alates tutvus Weitling kõigi tekkiva kapitalistliku ühiskonna koledustega. Ta oli rätsepaselliks, rändas palju, tutvus varakult sotsialistide-utopistide teostega ja hakkas mõttes läbi töötama oma sotsiaalset süsteemi. 1838. a. ilmus ta esimene teos „Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte" („Inimkond, nagu ta on ja nagu ta olema peaks"). Hiljemini (1842—1843) ilmusid ta raamatud „Garantien der Harmonie und Freiheit" („Harmoonia ja vabaduse tagatised") ning „Das Evangelium eines armen Sünders" („Vaestepatuste evangeelium"). Weitling arvas, et võitlus sotsiaalse revolutsiooni eest on tarvilik; ta käsitas seda rahvamasside stiihilise mässuna, kusjuures ta omistas erakordset tähtsust ühiskonna deklasseerunud elementide, kaltsak-proletariaadi kui kaasaegse ühiskonna kõige enam alandatud ja kibestatud inimeste väljaastumisele; just neid pidas ta eesrindlikeks võitlejaiks uue ühiskonna eest. Weitling oli utopist. Arvates, et Saksamaa otsekohene muutmine kommunistlikuks riigiks on võimalik, oli ta ettevalmistava, propagandalise töö vastu; revolutsiooni võis tema arvates teha igal momendil, kui vaid on olemas resoluutsed juhid. Ta eitas sisuliselt ka organiseeritud massilist poliitilist võitlust kapitalistliku korra raamides.

Sel pinnal tekkisid Marxi ja Weitlingi vahel lahkuminekud. Ühte sellist Marxi kohtamist Weitlingiga on kirjeldanud vene literaat P. Annenkov, kes 1846. a. Brüsselis viibis. Ta teatab ühest koosolekust, kus toimus äge vaidlus Saksa utopistliku sotsialismi esindajate ja Marxi vahel. Marx, tagudes rusikaga vastu lauda, karjus Weitlingile: „Harimatus pole iialgi kedagi aidanud ega kasu toonud." Sellest hoolimata hindasid Marx ja Engels Weitlingit kõrgelt, kui üht esimest võitlejat kommunistliku ideaali eest saksa tööliste keskel. Ühes oma artiklis, mis kirjutatud 1844. a. sügisel, ütleb Marx järgmist:

„Kui võrrelda saksa poliitilise kirjanduse kuiva ja arga keskpärasust selle saksa tööliste ennenähtamatu ja hiilgava kirjandusliku debüüdiga; kui võrrelda neid proletariaadi hiiglaslikke lapsekingi saksa kodanluse kääbuslike ja ärakantud poliitiliste saabastega — tuleb tuhkatriinule tulevikus ennustada atleedi kasvu[1]."

Selleks ajaks, mil arenes Weitlingi propaganda, oli Saksamaal endal töölisklassi hulgas märgata revolutsioonilist meeleolu. 1844. a. juunis esitasid Sileesia kangrud oma nõudmised. Liikumine, mis oli tekkinud kahes Sileesia külas — Peterswaldaus ja Langenbielaus —, oli suunatud kohalike ettevõtjate-manufakturistide vastu, kes, konkureerides Inglise vabrikute toodanguga, olid tööliste ekspluateerimise viinud ülima pii-

[1] Marx ja Engels, Teosed, III k., lk. 16.

rini. Ülestõusu eel, 30. juunil, laulsid kangrud ettevõtjate akende all võitluslaule, milles ähvardasid oma ekspluataatoreid „verise kohtuga". Üks kangur areteeriti ja saadeti peavahti, mis asjaolu sai ülestõusu ajendiks. Järgmisel päeval rivistusid kangrud sõjaväeliselt ja suundusid vabrikant Zwanzigeri maja juurde; Zwanziger oli kuulus tööliste ebainimliku ekspluateerimise poolest. Algas Zwanzigeri maja rüüstamine; vabrikant perekonnaga pidi põgenema. Järgmisel päeval liikusid kangrud samas sõjaväelises korras naaberkülla, Langenbielausse, kus algas käitiste rüüstamine. Langenbielausse saabusid tugevad sõjaväeosad ning suurtükivägi ja „timukad Zwanzigerid" jäid võitjaks. Kuid Sileesia kangrute ülestõusul oli määratu suur poliitiline tähtsus: ta tõmbas endale Saksa virguva avalikkuse tähelepanu, ta näitas, et eesrindlikumate maade töölisklassi järel on kapitalistide vastu võitlusse astumas uus võimas väesalk — noor Saksa töölisklass. Marx hindas Sileesia ülestõusu õige kõrgelt. Astudes välja Arnold Ruge vastu, kirjutas Marx: „Asugu „Preislane" (Arnold Ruge pseudonüüm. — *Toim.*) ...õigele vaatekohale ja siis ta näeb, et mitte ükski Prantsuse ja Inglise ülestõusudest ei omanud sellist teoreetilist ja teadlikku iseloomu, kui Sileesia kangrute ülestõus [1]."

1847. a. lõpuks oli Saksamaa revolutsiooni lävel. „Kodanluse selja taga seisab kõikjal proletariaat [2]," rõhutas Engels artiklis „1847. a. revolutsioonilised liikumised". Saksa proletariaat polnud veel küllaldaselt küps, kuid üksnes ta ilmumisest poliitilisele areenile piisas, et osa kodanlust juba 1848. a. revolutsiooni esimestel kuudel liitus valitsevate dünastiate ning junkrutega.

18. peatükk.

Inglismaa aastail 1815—1832.

Inglismaa pärast Napoleoni sõdade lõppu. Inglismaa tuli võitlusest Napoleoniga võitjana välja ja taastas oma kaubandustööstusliku hegemoonia Euroopas. Kuid hoolimata rahu saabumisest oli Inglismaa majanduslik seisund üsna raske. Valitsevad klassid — suurfinantsistid ja suurmaaomanikud — olid kasutanud sõda rikastumiseks. Rahamehed ammutasid tohutuid tulusid riigi võlakoormast, mis 1815. a. ulatus 864,8 miljoni naelsterlingini. Selle võla katteks suurendas valitsus mitmekordselt kaudseid makse, mis kogu oma raskusega lasusid rahvastiku töötavate kihtide õlul. Seevastu kaotati aga sõja ajal sisseseatud tulumaks.

Suurmaaomanikud viisid 1815. a. läbi seadused, mille järgi vilja sissevedu välismaalt oli lubatud ainult siis, kui nisukvarteri

[1] Marx ja Engels, Teosed, III k., lk. 15.
[2] Seals., V k., lk. 248.

hind siseturul polnud alla 82 šillingi. Langes viljahind sellest tasemest allapoole, siis keelati sissevedu. See poliitika määras töötavad hulgad poolnälgivale vegeteerimisele. „Viljaseadused" riivasid ka tööstusliku kodanluse huve, sest nad takistasid väliskaubanduse arengut ja tegid tööjõu kallimaks.

Demokraatlik liikumine aastail 1816—1819. Kui Inglise valitsusel sõja-aastail oli õnnestunud rahvamasside tähelepanu riigi siseelu küsimusilt teatava määrani eemale juhtida, siis 1815. a. olukord muutub. Töölisliikumine ja võitlus demokraatlike reformide eest tugevneb uuesti. Selle võitluse üheks heeroldiks oli radikaalne publitsist William Cobbett (1762—1835), kes 1816. aastast alates andis välja odavat rahva-ajalehte „Political Register", mis levis 60 000 eksemplaris. Analüüsides masside rasket olukorda, väitis Cobbett, et ainsaks vahendiks nende olundi parandamisel on Inglismaa riikliku korra demokraatlik reform. „Parlament ja valitsus," kirjutas ta, „on vähese arvu isikute käes, kes selle asemel, et kasutada riiklikku võimu üldiseks hüveoluks, kuritarvitavad oma vägevust omakasupüüdlike eesmärkidega, hoolitsedes vaid iseendi ja oma sõprade eest. Et neilt seda võimu ära võtta, on vaja, et alamkoda valitaks rahvamasside poolt, sest siis ta muutub rahva soovidest sõltuvaks... Ainsaks arstimiks pahe vastu on järelikult alamkoja reform."

Kuid Cobbett ei kutsunud rahvahulki üles revolutsioonile. „Vannutan teid," kirjutas ta, „teotsema rahulike ja seaduslike vahenditega, kuid samal ajal teotsema agarasti ja otsustavalt, kuni siht on saavutatud."

1816. aasta on Inglismaa ajaloos õige tormine. Nottinghamis toimusid ludiitide väljaastumised. Birminghamis oli töötute metallitööliste rahutusi; Newcastle'is Tyne'i ä. püüdsid mäetöölised organiseerida rännakut Londoni; nad kandsid suurt plakatit pealkirjaga: „Oleme nõus töötama, kuid mitte viletsust kannatama." Glasgow's toimus verine kokkupõrge tööliste ja sõjaväe vahel. Ülestõusu katset üritati sama aasta lõpul ka Londonis.

Valitsus vastas neile väljaastumistele *Habeas corpus act*'i kehtivuse katkestamisega üheks aastaks ja teiste survevahenditega.

1818. aastast alates omandas demokraatlik liikumine Inglismaal esmakordselt massilise iseloomu. Parlamenti tulvasid petitsioonid, milles nõuti valimisreformi, viljatollide seaduse ja töölisühingute keeluseaduse tühistamist. Kogu maal peeti rahvarohkeid miitinguid. 80-tuhandelisel miitingul, mis toimus 16. augustil 1819 St. Peter's Fields'is Manchesteri lähedal, oli juhatajaks Henry Hunt, populaarsemaid rahva-kõnemehi. Miiting hajutati sõjaväe poolt, kes relvadeta rahvahulgale kallale tungis. Tulemuseks oli 15 surnut (nende hulgas neli naist ja üks laps) ja üle 400 haavatu. Et rahvaliikumist lõplikult lämmatada, andis valitsus kuus erakord-

set seadust, mis said „suusulgemise seaduste“ nime, sest nad hävitasid sõna-, koosolekute- ja trükivabaduse.

Peter's Fieldsi tapatalguid nimetasid kaasaeglased irooniliselt Peterloo lahinguks — analoogia põhjal Waterloo lahinguga. Tapatalgud põhjustasid inglise rahvastiku demokraatlikes ringkonnis suurt pahameelt. Luuletaja S h e l l e y (1792—1822) ülistas Peterloo martreid „Laulus vabaduse kaitsejaile“. Tema samal ajal kirjutatud „Laul britlasele“ sai Inglismaa tööliste „Marseljeesiks“.

1820-ndate aastate majanduslik tõus ja liberaalsed nihked valitsuse poliitikas. 1820-ndate aastate alguses toimus Inglise valitsuse poliitikas mõnesugune nihkumine vasemale — liberaalsete reformide suunas. 1820. a. suri kuningas George III ja troonile astus senine prints-regent George IV (1820—1830) nime all. Hoopis suurema tähtsusega kui see troonivahetus oli uute, tööstusliku kodanluse ringkonnile lähedaste isikute astumine tooride kabinetti, mille eesotsas seisis lord Liverpool. Uutest ministritest omasid erilist mõju kaks: Robert P e e l (1788—1850), kes 1821. a. asus siseministri kohale, ja C a n n i n g, kes 1822. a. sai välisministriks. Canning loobus tööstusliku kodanluse survel Püha Liidu toetamise poliitikast, mida oli teostanud tema eelkäija Castlereagh. Canning keeldus 1823. a. toetamast Prantsuse interventsiooni Hispaania vastu ja tõkestas interventsiooniplaane Ladina-Ameerika vabariikide vastu, kellega Inglismaal olid elavad kaubandussuhted. Inglismaa tunnustas esimesena Euroopa riikidest nende vabariikide iseseisvust. Canningi poolt Kreeka ülestõusule osutatud abi soodustas Inglise kapitali sissetungi Lähis-Ida maadesse.

Tööstuslik kodanlus nõudis visalt, et kaotataks viljatollid, mis tegid tarbeaineid kalliks. Nende nõudmiste mõjul võeti 1823. a. vastu uus tariif, mis lubas välismaise vilja importi, kui viljahind kvarteri eest tõusis 66 šillingini (82 asemel). Seejärel pandi importvilja suhtes kehtima liikuv toll (vastavalt viljahindade langusele või tõusule). Alandati ka tolle tööstussaadustelt.

Töölisliikumise survel võttis parlament 1824. a. kodanlike radikaalide algatusel vastu seaduse, mis kaotas tööliste ühinemise keelu. Töölised kasutasid selle seaduse kohe ära. Kõikjal hakkasid tekkima ametiühingud, samuti suurenes streigiliikumine. Ettevõtjad nõudsid 1824. a. seaduse revideerimist ja parlament võttis 1825. a. vastu uue seaduse, mis kärpis oluliselt tööliste õigust töötasu kõrgendamise eesmärgiga kollektiivselt tööst keelduda ja mis streigiõhutamise eest ähvardas karistusega. Nendest kärpimistest hoolimata olid inglise töölised nüüd ometi kätte võitnud mõnesugused legaalsed võimalused võitluseks töötingimuste parandamise eest.

Kodanlik majandusteadus. Malthus ja Ricardo. Inglismaa kapitalistliku arengu edusammudega käis kaasas sotsiaalsete kontrastide tugev teravnemine — rikkuse kasv ühel, kehvuse tõus teisel poolusel. Eriti tugevasti halvenes tööliste olukord kaubandus-tööstuslike kriiside ajajärgul. Esimene suur kriis oli 1825. a.

Püüdes õigustada kapitalistlikku süsteemi, kinnitasid kodanlikud majandusteadlased, et töötavate hulkade kasvava vaesuse põhjus peitub mitte sotsiaalseis tingimusis, vaid igavestes, ürgjõuliselt toimivates „loodusseadustes". Loodi terve „teooria" selle kohta, et rahvahulkade vaesus on kehvikute liiga kiire sigimise tulemus, et see juurdekasv ületavat ja saavat alati ületama elatusvahendite juurdekasvu. Sellest tegid kodanluse ideoloogid järelduse: tahavad alamad klassid viletsuse koledusi vältida, siis hoidugu nad abiellumisest ja lastesünnitamisest.

See valelik ja silmakirjalik teooria sai m a l t u s i a n i s m i nime selle autori M a l t h u s e järgi, kes oli majandusteadlane ning ühtlasi papp ja kes esitas selle teooria oma raamatus „An Essay on the Principle of Population" („Essee rahvastiku printsiibist", 1798). Malthuse reaktsioonilise õpetuse, millel kodanlikes ringkondades oli alati suur populaarsus, lükkas hiilgavalt ümber teoreetiliselt juba Marx, praktiliselt — Suur sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon NSVL-s.

Mitte vähem pessimistlikke järeldusi töölisklassi olukorra suhtes tegi teine tolleaegne inglise kodanlik majandusteadlane, suurpankur R i c a r d o (1772—1823). Vastupidiselt hilisemaile kodanlikele majandusteadlasile ei püüdnud Ricardo varjata vastuolusid töö ja kapitali vahel. Tema poolt esitatud tööväärtuse-õpetus avaldas pärastpoole sotsialistliku mõtte arengule suurt mõju. Kuid Ricardo ise oli truu oma klassiloomusele ega teinud oma õpetusest kõiki vajalikke järeldusi. Nii väitis ta, et mingi kestev töötasu tõus pole võimalik, et sellel on olemas teatud piir („loomulik tööhind").

Ricardo pidas kapitalisti olemasolu ühiskonnale niisama vajalikuks, kui töölisegi oma. Seevastu suhtus ta eitavalt suurmaaomanikesse, kes elavad oma mõisade rendisest ega võta tootmisest mingil viisil osa. Ricardo vaated vastasid suurimal määral tolle aja inglise tööstusliku kodanluse huvidele.

Utopistlik sotsialism. Robert Owen. Proletariaadi ebaküpsus vajutas oma pitseri tolleaegseile sotsialistlikele õpetustele, mis olid utopistliku iseloomuga. Utopist oli ka XIX saj. 1. poole suurim inglise sotsialist Robert O w e n (1771—1858). Owen jõudis sotsialismini muljete mõjul sellest viletsusest, mida tõi kapitalismi võidulepääs Inglismaal töötajaile. Owen sai 1800. a. New Lanarkis tekstiilvabriku kaasomanikuks ja juhatajaks. Ta oli era-

kordselt aus ning õilis inimene ja püüdis oma tööliste olukorda parandada. Ta lühendas laste tööpäeva 10,5 tunnini ega lubanud tööle lapsi alla 10 aasta, kõrgendas tööliste töötasu, parandas nende töö sanitaar-tervishoiulisi tingimusi, avas alaealiste jaoks koolid, asutas tarbijatekauplused ja ühiskondlikud sööklad, seadis sisse pensionid haiguse ja vanaduse puhuks. Oweni sellise filantroopilise tegevuse tulemused olid hiilgavad: tema vabriku tööliste aineline hüveolu suurenes, ka nende tööproduktiivsus tõusis tunduvalt. Oweni ettevõte New Lanarkis omandas varsti üleeuroopalise kuulsuse; siia hakkas sõitma sadu külastajaid, nende hulgas ka välismaalasi.

Kuid Owen ei tahtnud saavutatuga leppida. Ta alustas 1815. a. agarat agitatsiooni laste ja alaealiste tööpäeva lühendamiseks seadusandlikul teel. See agitatsioon leidis vabrikantide poolt ägedat vastupanu. Oweni seaduseelnõu moonutati parlamendis ära: 1819. a. seadus määras alaealiste tööpäeva 12-tunniseks (Owen nõudis 10,5 tundi), lapsed lubati vabrikutööle alates 9. eluaastast (mitte aga 10-ndast).

Sotsialistina astus Owen esmakordselt välja 1817. a. esitisega võitlusvahendite üle töötaolu ja pauperismi vastu. Ta kirjutas selle 1815. a. raske kriisi tagajärgede puhul. Tööpuuduse vastu võitlemiseks soovitas Owen riigil asutada põllumajanduslikke ja tööstuslikke kolooniaid, mis rajaneksid kõigi kogukonnaliikmete kollektiivsele tööle. Owen lootis, et sellised kolooniad tõrjuvad järk-järgult välja majandusorganisatsiooni, mis põhineb palgatud tööjõu rakendamisel.

1824. a. siirdus Owen Põhja-Ameerikasse, Indiana osariiki, kus ta ostis tüki maad ja rajas sellele kommunistliku kogukonna, nimega „Uus Harmoonia". See kogukond lagunes peatselt. Kuid Owen ei kaotanud julgust. Ta innustus varsti uuest ideest ja asutas 1832. a. Londonis „Õiglase töövahetuse panga" („The Equitable Labour Exchange"), et käsitöölised seal oma töö tooteid võiksid vahetada ükskõik milliste neile vajalike esemete vastu, mis oleksid neisse mahutatud töö hulgalt ja omaduselt võrdse väärtusega. Kahe aasta pärast jäi see „vahetuspank" pankrotti. Oweni viga seisis selles, et ta tahtis organiseerida rahatut varadevahetust, säilitades tootmise kaubalis-kapitalistliku iseloomu.

Nagu kõik utopistid, nii suhtus ka Owen eitavalt proletariaadi klassivõitlusse — streikidesse, tööliste osavõtusse poliitilisest võitlusest — ning uskus kapitalistliku ühiskonna rahuliku ümberkujunemise võimalusse ilma revolutsioonita ja kodanluse ekspropriieerimiseta. Ta pani oma peamised lootused naiivselt varakate klasside „teadlikkusele" ja pöördus oma projektidega kord Püha Liidu, kord kuninganna Victoria, kord Prantsuse vabariigi 1848. a. ajutise valitsuse poole. Kõik need pöördumised jäid muidugi tagajärjeta.

Klassivõitluse teravnemine, alates 1820-ndate aastate keskelt. 1825. a. kaubandus-tööstuskriis ja sama aasta ikaldus tekitasid Inglismaal klassivõitluse uue teravnemise, uusi rahva rahutuste, streikide ja näljamässude puhanguid.

Valitsustüüril olevas tooride parteis toimus sisevõitlus, mis Canningi surma järel (1827. a.) lõppes parema tiiva ajutise võiduga. 1828. a. moodustunud valitsus hertsog Wellingtoni (Napoleoni võitja Waterloo juures) juhtimisel lükkas kõik liberaalsete reformide nõudmised jonnakalt tagasi. Kuid kodanlike ringkondade survel võeti 1829. a. vastu seadus katoliiklaste emantsipeerimise kohta, kes omandasid nüüd õiguse parlamenti valitud saada. See seadus oli teadlik manööver, arvestatud selleks, et Iiri kodanlust rahvuslikust iseseisvusvõitlusest osavõtmisest eemale tõmmata.

1829. a. lõpul halvenes Inglismaa majanduslik olukord uuesti uue viljaikalduse ja tööstusliku depressiooni mõjul. Rahva rahutused puhkesid uue jõuga. Eriti tormise iseloomuga olid agraarrahutused, mis a-il 1830—1832 hõlmasid kuusteist krahvkonda. Rahutused väljendusid põllumajanduslike masinate purustamises, heinakuhjade põletamises, kallaletungides mõisnike majadele, agitatsioonis kirikukümnise kaotamise heaks, võitluses farmerite kõrge rendimaksu alandamise ja maatööliste viletsa töötasu kõrgendamise eest. See liikumine sai nimetuse „Swing" (sõna „swing" tähendab kiiget, kuid ka võllast). Liikumisest osavõtjad läkitasid suurmaaomanikele ähvarduskirju ja astusid relvastatud võitlusse politsei ning sõjaväega. Ent liikumine polnud küllalt organiseeritud ega üksmeelne. Ta lämmatati suure julmusega. Repressioonide all kannatanute üldarv tõusis mõne tuhande inimeseni.

1832. aasta parlamendireform. Tööstuslik kodanlus, kelle majanduslik võimsus lakkamatult kasvas, taotles poliitilist võimu, mis püsis ikka veel maaomanike-aristokraatide ja finants-oligarhia käes. Maaomanike-aristokraatia valitses mitte ainult lordidekojas, vaid ka alamkojas; viimase liikmed valiti vana valimissüsteemi järgi, mis põrmugi ei vastanud uuele klasside jõuvahekorrale riigis. Suurtel tööstuskeskustel, nagu Manchester, Birmingham, Leeds, mille rahvastik XVIII saj. lõpust saadik kiiresti kasvas, puudus parlamendis esindus. Isegi vanad suurlinnad olid parlamendis õige nõrgalt esindatud. London, millel 1821. a. oli 1,379 milj. elanikku, valis ainult neli saadikut, s. o. ühe saadiku 345 000 elaniku kohta, kuna 30 „pehkinud kohakest" („rotten boroughs") 375 elanikuga saatsid parlamenti 60 saadikut, s. o. iga kuue elaniku kohta ühe saadiku. Alamkoja 658 liikmest esindasid 254, s. o. ligi pool, rahvast tühjunud maakohti, mille elanike koguarv oli kõigest 5723.

Old Sarumi alevikus oli kõigest viis maja ja kaksteist elanikku, kuid ta oli säilitanud saadiku saatmise õiguse. Teises alevikus, mille majad olid juba ammu vee alla jäänud, toimusid valimised lootsikus, millega sõideti paigale, kus enne oli olnud asula, nüüd aga järv. Selliste „pehkinud kohakeste" valimistulemused sõltusid muidugi tervenisti kohaliku landlordi tahtest. Praktiseeriti laialdaselt valijate äraostmist kandidaadi poolt, kes valijaid valimiste ajal rikkalikult kostitas.

Juulirevolutsioon Prantsusmaal andis uue tõuke võitlusele valimisreformi eest Inglismaal. 1830. a. oktoobris langes Wellingtoni kabinett, minetanud alamkojas enamuse, ja kuningas William IV (1830—1837) tegi viig Grey'le ettepaneku uue kabineti moodustamiseks. Pääsenud võimule, esitasid viigid valimisreformi eelnõu, mis nägi ette 60 „pehkinud kohakeselt" parlamendi esinduse äravõtmise. Hoolimata siseminister lord John Russelli poolt esitatud seaduseelnõu üsna mõõdukast laadist leidis see tooride poolt visa vastuseisu ja kukutati alamkojas läbi. Kabinett saatis siis parlamendi laiali. Uued valimised andsid enamuse viigidele. 1831. a. septembris võttis alamkoda seaduseelnõu vastu, kuid lordidekoda lükkas ta tagasi.

Poliitiline ärevus haaras kogu maa. Oktoobris toimus Londonis 60 000 inimese osavõtul demonstratsioon, mis võttis vastu aadressi kuningale valimisreformi kohta. Demonstratsioonid paljude tuhandete inimeste osavõtul toimusid ka teistes linnades — Manchesteris, Birminghamis ja Edinburghis.

Liikumise eesotsas seisis Poliitiline Liit, mis tekkis pankur Attwood'i juhtimisel 1830. a. Birminghamis. Kõrvuti selle radikaalse kodanluse organisatsiooniga asutati Töölisklassi ja Teiste Üldrahvuslik Liit, mille eesotsas seisis Londoni käsitööline Lovett. Liit andis välja oma trükitud häälekandjat: „Poor Man's Guardian" („Kehviku Kaitseja"), mis agiteeris üldise valimisõiguse kasuks.

Et säilitada liikumise juhtimist endi käes, organiseerisid kodanlikud radikaalid laialdase Rahvusliku Poliitilise Liidu, kes deklareeris, et tema eesmärgiks on kätte võita „kesk- ja töölisklasside tugev esindus". Selle organisatsiooni eesotsas seisis mõjukas radikaal, rätsepatöökoja omanik Francis Place. Samal ajal toimusid riigis mitmel pool revolutsioonilised väljaastumised. Londonis visati hertsog Wellingtoni ja teiste reformivastaste majade aknad sisse. Mõnedele lordidekoja liikmetele tungisid rahvajõugud kallale. Derbys oli rahva ja sõjaväe vahel tänavavõitlus. Nottinghamis põletati Newcastle'i hertsogi loss maha. Bristolis arenes asi 29. ja 30. oktoobril 1831 tööliste tõelise ülestõusuni, mis halastamatult maha suruti. Töölised valmistasid reas linnades rännakut Londoni peale.

1831. a. detsembris võeti reformieelnõu alamkoja poolt teiskordselt vastu. 23. märtsil 1832 jõudis see lordidekotta, kuid lei-

dis uuesti vaenuliku vastuvõtu. Eelnõu uue läbikukutamise oht kutsus jälle esile miitingute ja demonstratsioonide laine. 7. mail organiseeris Birminghami Poliitiline Liit miitingu, millele kogunes 300 000 inimest 200 orkestri ja 1000 lipuga. Kõnemehed kutsusid kuulajaid üles keelduma maksude tasumisest juhul, kui lordidekoda seaduseelnõu uuesti tagasi lükkab. Ministrid tegid kuningale ettepaneku ähvardada lordidekoda uute liikmete nimetamisega reformi pooldajate hulgast. Kuid kuningas keeldus seda sammu astumast ja Grey valitsus lahkus ametist. Uue kabineti moodustamine tehti ülesandeks hertsog Wellingtonile. Siis tõstis Place esile finantsboikoti loosungi ja kutsus hoiusummade omanikke üles oma säästusid pankadest välja võtma. Poliitiline ärevus tõusis oma haripunktile. Toorid ei usaldanud võimu endi kätte võtta ja kuningal tuli Grey kabinett tagasi kutsuda. Lordide vastupanu oli murtud ja nad võtsid reformieelnõu vastu. 7. juunil 1832 kinnitati seadus kuninga poolt.

Uue valimisseadusega kaotasid esinduse 56 „pehkinud kohakest", millede elanikkond oli alla 2000 inimese; 30 teist „pehkinud kohakest", elanikkonnaga kuni 4000 inimest, võisid valida igaüks ühe saadiku kahe asemel. 143-st sel kombel vabanenud saadikukohast anti 66 linnadele, kel varemini esindust ei olnud. Varanduslik tsensus valijaile jäeti alles ja selle määraks oli maaning majaomanike jaoks 10 naelsterlingit aastatulu, maarentnike jaoks 50 naelsterlingit. Valijate arv suurenes võrdlemisi vähe: krahvkonnis (s. o. maa-valimisringkondades) 247 000 valijalt 376 000-ni ja linnades 188 000 valijalt 286 000-ni. Töölised ja väikekäsitöölised, kes võitluses reformi eest olid etendanud nii aktiivset osa, said liberaalse kodanluse poolt petta ega omandanud valimisõigust.

1832. a. reform, mis kujutas poliitilist kompromissi maaomandusliku aristokraatia ja suurkodanluse vahel, polnud kaugeltki demokraatliku iseloomuga. See ei takistanud lord Russelli deklareerimast, et Inglismaa riigikord on saavutanud nüüd täiuslikkuse ega vaja enam mingeid uusi reforme.

Viigid võimul. Olles oma ulatuselt küll väga piiratud, omas 1832. a. parlamendireform progressiivset tähtsust ja osutus pöördekohaks Inglismaa XIX saj. ajaloos. Valimissüsteemi reformile järgnesid teised liberaalsed reformid, mis teostati tööstusliku kodanluse huvides ja mis tegid lõpu mõningaile ammuaegseile paiseile ja kuritarvitustele. 1835. a. said juudid parlamendivalimistel aktiivse valimisõiguse. 1836. a. tunnistati kodanlik abielu seaduslikuks kõrvuti kiriklikuga.

Reformid puudutasid ka koloniaalpoliitikat. 1. augustist 1834 kaotati orjus kõigis Inglise koloniaalvaldustes. See samm pidi ta algatajate arvates kindlustama kolooniais inglaste võimu; seejuu-

res assigneeriti orjapidajaile tasu maksmiseks 20 milj. naelsterlingit. Kanadas, kus separatistlikud püüdlused olid tugevad, toimusid a-il 1837—1838 vastuhakud Inglise valitsuse vastu. Inglismaal otsustati minna järeleandmiste teed ja 1840. a. anti „Akt Kanada valitsemise kohta", millega viimane sai autonoomia.

Töökaitseseadustele pandi 1833. a. alus seadusega, mis piiras laste tööjõu ekspluateerimist: lastel alla 9 aasta ei lubatud käitistes töötada, laste kohta 9.—13. aastani pandi kehtima 8-tunnine tööpäev, alaealiste suhtes 13.—18. aastani — 12-tunnine. Sama seadus pani kehtima vabriku-inspektsiooni.

Kuid samaaegselt sellega anti vaestehoolduse kohta uus seadus, mis töötavate hulkade olukorda järsult halvendas. Selle ajani said umbes 3—4 milj. pauperit kogukondades abiraha spetsiaalfondist, mis moodustus varakailt rahvastikukihtidelt võetavast erilisest maksust.

Et saada odavaid töökäsi ja kehvunud talupoegi ning käsitöölisi vabrikuisse tõmmata, viis tööstuslik kodanlus 1834. a. läbi vanade, juba XVI saj. lõpust saadik püsinud, vaeste kohta käivate seaduste tühistamise. Toetuste jagamine puudustkannatajaile vähenes siitpeale järsult (kolme aasta vältel kahanesid toetused kolmekordselt). Uus seadus lõi töötute jaoks nn. „töömajad". Töö- ja elamistingimused nende majade elanikele olid seevõrra karmid, et neid peatselt „kehvade Bastille'deks" nimetama hakati. Töömajades toideti halvemini kui vanglais. Töö oli kurnav ja nüristav. Töömajast väljas käia võidi ainult administratsiooni loal. Mees lahutati naisest, vanemad lastest.

Tööstuslik kodanlus saavutas oma eesmärgi; sajad tuhanded laostunud talupojad ja käsitöölised, kes nüüd järsku hakkasid linnadesse voolama, olid nõus töötama näljapalga eest, ainult et mitte sattuda töömajadesse. Reserv-tööväe nii märgatav suurenemine viis töötasu järsult alla. 1834. a. seadus põhjustas tööliste hulgas suurimat pahameelt. Nad nägid, et nad on kahekordselt petta saanud kodanluselt, kes nende, tööliste, toetuse tõttu oli omandanud otsustava mõju poliitilisis asjades.

Töölisliikumine 1830-ndate aastate algupoolel ja keskel. Pettumus 1832. a. reformist tõukas töölised ajutiseks poliitilisest võitlusest eemale. Nende keskel hakkas omandama suurt poolehoidu üldstreigi („püha kuu") idee. Mõned ametiühingulise liikumise tegelased kaldusid poliitilise võitluse tähtsust hoopis eitama. Just sellega on seletatav Oweni algatusel 1833. a. asutatud Suure Rahvusliku Töölisliidu edu (mõne kuuga astus sellesse umbes pool miljonit liiget).

1834. a. veebruaris areteeris politsei Dorchesteris seitse maatöölist, Põllutööliste Liidu organiseerijat; selle liikmed andsid liitu astumisel truudusvande. Nad mõisteti seitsmeks aastaks

Austraaliasse sunnitööle. Dorchesteri maatöölistele mõistetud kohtuotsus, mis ühinemisõiguse tegelikult hävitas, oli töölistele näitlikuks poliitiliseks õppetunniks ja avas neil silmad selle kohta, et vaja on võidelda mitte ainult ettevõtjatega, vaid ka kodanliku riigiga. Samasugusele järeldusele viis töölisi 1834. a. vaesteseadus.

Töölisliikumise uut tõusu, mida oli märgata 1830-ndate aastate keskpaiku, põhjustas samuti tööliste majandusliku olukorra järsk halvenemine; see oli tekstiiltööstuses masinatöö lõplikule võidule pääsemise tagajärjeks. Käsikangrute arv vähenes 240 000-lt 1820. a. 60 000-ni 1844. a. Laostatavad kangrud elasid kohutavas vaesuses. Kolmekümne aasta vältel langes nende teenistus 29 šillingilt nädalas (1802. a.) 5 šillingile (1833. a.). „Maailma ajalugu," kirjutas Marx, „ei paku kohutavamat vaatepilti, kui on inglise puuvillriide kangrute aeglane, aastakümneid veninud ja viimaks 1838. a. lõpule jõudnud hävimine [1]." Parem polnud ka nende saatus, kes sattusid vabrikusse. Tööpäeva pikkus ulatus 15—16 tunnini, maksti sandipalka, odavam naiste- ja lastetöö tõrjus välja meeste tööjõudu. Füüsiline mandumine, laste varane suremus ja täiskasvanute enneaegne raugastumine oli vabrikutööliste ja nende perekondade osaks. Tüüfus, palavik ja tiisikus niitsid tööstuslinnade töörahvast. Kohutavad olid ka töölismassi korteriolud. „... Õige tihti," kirjutas Engels, „asub mehest, naisest, 4—5 lapsest ja mõnikord ka vanaemast ning vanaisast koosnev perekond ühes toas, mille suurus on 10—12 ruutjalga; siin töötatakse, süüakse ja magatakse [2]."

1836.—1837. a. tööstuskriis halvendas veel enam Inglismaa tööliste juba niigi äärmiselt rasket seisukorda ja viis neid võitlusse valitsuse vastu.

19. peatükk.

Inglismaa 1832. a. parlamendireformi järel.

Tšartistliku liikumise algus (1835—1838). 1835. a. algas Inglismaal massiline liikumine valimisreformi kasuks. 1836. a. juunis asutati rühma tööliste ja käsitööliste poolt, eesotsas tisler Lovett'iga (1800—1877), Londoni töölisühing, kes seadis oma eesmärgiks võidelda üldise valimisõiguse ja teiste demokraatlike reformide eest. Selle ühingu poolt 28. veebruaril 1837 kokkukutsutud suurel töölismiitingul võeti parlamendile esitamiseks

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 473.
[2] Seals., III k., lk. 325.

vastu petitsioon, mis sisaldas järgmisi nõudmisi: üldine valimisõigus (meestele, kes üle 21 aasta vanad), iga-aastased valimised, salajane hääletamine, valimisringkondade võrdsustamine, saadikukandidaatide suhtes varandusliku tsensuse kaotamine, saadikutele tasu maksmine. 8. mail avaldati Rahva charta *(Charter)*, mis sisaldas need kuus punkti billi (seaduseelnõu) kujul.

Nii tekkis tšartistlik liikumine. Agitatsioon Rahva charta heaks hakkas Londonist kiiresti levima üle kogu maa. 14. mail avaldati uue parlamendireformi pooldajate üldrahvuslik petitsioon, mille olid koostanud Birminghami Poliitilise Ühingu esindajad. Petitsioon märkis Inglismaa rahvamasside rasket seisundit ja näitas, et selle põhjuseks on rahvamasside poliitiliste õiguste puudumine: „Rahvas hellitas lootust, et 1832. a. reformi-akt tervistab tema kui mitte kõigist hädadest, siis vähemalt nende olulisest osast... Rahvas pettus kibedasti, teda on alatult petetud... Reformi-akt kandis riikliku võimu ainult ühelt võimujanuselt klikelt üle teisele ja jättis rahva niisama abituks, nagu ennegi."

Liikumisest võtsid aktiivselt osa ka riigi tööstusliku põhjaosa vabrikutöölised. Leedsi töölisühing organiseeriti 1838. a. mais ümber Suureks Põhjaliiduks. Selle organisatsiooni juhtijaks oli advokaat Feargus O'Connor, Iirimaalt pärinev väljapaistev kõnemees, 1837. a. lõpul asutatud populaarse demokraatliku ajalehe „Northern Star" („Põhjanael") toimetaja.

Tšartistlik liikumine omandas kohe oma tekkimisest peale massilise, rahvaliku iseloomu. Kogu maal toimusid hiiglamiitingud, millele kogunes 40 000—50 000, vahel isegi 100 000 osavõtjat. Et töölistel päeval võimalik polnud töölt ära pääseda, hakati miitinguid korraldama öösiti, tõrvikute valgusel. Kõnelejad pidasid sõjakaid, sütitavaid kõnesid, mis vahel otseselt kutsusid relvastatud ülestõusule. „Relvastuge, relvastuge, relvastuge!" — nii lõpetas oma kõned üks kõnelejaist, preester Stephens. Olles vaid juhuslikuks tšartismile kaasaminejaks, mõistis Stephens ometi, et liikumise lõplikuks eesmärgiks on töötajate ainelise olukorra parandamine ja rõhutas seda oma kõnedes. „Üldise valimisõiguse küsimus," ütles ta ühel miitingul, „on lõpuks noa ja kahvli, leiva ja juustu küsimus. Kui minult keegi päriks, mida ma mõistan üldise valimisõiguse all, siis vastaksin: üldine valimisõigus tähendab seda, et igal töötaval inimesel on õigus kanda head kuube, omada head kübarat, head katust oma pea kohal, head lõunasööki oma laual, töötada vaid niipalju, kui palju on tarvis, et ennast heas tervises hoida, ja saada töötasu, mis annaks võimaluse kasutada elu hüvesid, mida nõuelda on õigus igaühel."

Tšartistlike miitingute sõjakas iseloom põhjustas valitsusringkonnis suurt rahutust. 12. detsembril 1838 keelati öised miitingud tõrvikute-rongkäikudega.

Tšartistide konvent 1839. a. „Füüsilise jõu" ja „moraalse jõu" parteid. 1839. a. 4. veebruaril avati Londonis tšartistlike delegaatide esimene üldkongress, mis võttis endale Tööstuslike klasside üldkonvendi nimetuse. Ta koosnes 53 isikust. Delegaatide koosseis peegeldas kirevust, mis oli tšartistlikule liikumisele omane sellel ta ajaloo esimesel perioodil. Siin oli kolm kohtunikku, kuus ajakirjanikku, kaks preestrit, kaks arsti, mõned väikekaupmehed ja kaupmehed, mõned töölised. Konvendi sekretäriks valiti Lovett.

Taktika küsimuses polnud konvendi liikmete keskel üksmeelt. Peatselt lõhenesid nad kaheks parteiks — „moraalse jõu" ja „füüsilise jõu" parteiks. Esimese pooldajad tunnustasid ainult rahulikke, legaalseid meetodeid võitluses charta eest — ajakirjanduslikku propagandat, miitingute korraldamist, petitsioonide esitamist parlamendile. „Moraalse jõu" partei eesotsas seisis Lovett'i rühm, kes kujutas endast tšartismi parempoolset, väikekodanlikku tiiba. See tiib leidis toetust tšartismiga kaasatulijate poolt kodanlike radikaalide (Attwoodi rühma) hulgast.

„Füüsilise jõu" partei nõudis, et juhul, kui parlament keeldub chartat kinnitamast, rakendataks kõiki võitlusvahendeid kuni üldstreigi ja relvastatud ülestõusuni. See tšartismi vasem, proletaarne tiib grupeerus O'Connori ja mõnede teiste liikumise juhtide ümber. Nende seas paistsid eriti silma kaks: Bronterre O' B r i e n, andekas publitsist, kes oli innustunud Babeufi õpetusest ning esines maa natsionaliseerimise pooldajana, ja noor ajakirjanik H a r n e y, kelle ideaaliks ta tegevuse alguses oli Marat. O'Brien esines peamiselt teoreetikuna (ta sai hüüdnimeks „tšartistide koolmeister") ega omanud mõju laiadele massidele. Hoopis suurem oli Harney mõju. Ta läks Lovettist järsult lahku ja asutas 1838. a. viimasele vastukaaluks enda organisatsiooni, nimega Demokraatlik Ühing. „Tõde seisab selles," kirjutas ta, „et charta saamiseks on ainult üks vahend; see vahend on — ülestõus."

28. märtsil lahkusid kolm kodanlikku radikaali konvendi koosseisust protestiks „füüsilise jõu" partei revolutsioonilise kihutustöö vastu. Otsustavate aktsioonide pooldajad said nüüd konvendis ülekaalu. Nende ettepanekul otsustati konvendi istungite asukoht üle viia Londonist Birminghami. 13. mail saabusid konvendi liikmed Birminghami, kus 50 000-pealine tööliste demonstratsioon nad vaimustatult vastu võttis.

Vahepeal kasvas masside ärevus üha. Konvendi tegelaste areteerimiste kaudu provotseerisid võimud ise konflikti. 4. juulil toimusid Birminghamis tänava-kokkupõrked, mida ajendas ühe tšartistide koosoleku keelamine. Valitsus kasutas seda juhtumit, et teostada tšartismi juhtide keskel uusi areteerimisi. Need sammud viisid 15. juulil Birminghamis tõsiste rahvarahutusteni. Kuid see spontaanselt puhkenud ülestõus suruti peatselt maha.

Viis päeva enne neid sündmusi pöördus konvent tagasi Londonisse, kus sel ajal pidi toimuma alamkojale esitatud petitsiooni arutamine. Allkirjade arv petitsioonil ulatus üle 1,25 milj.; ta kaalus 6 tsentnerit ja viidi parlamenti pikal, lippudega kaunistatud kanderaamil. 12. juulil lükkas alamkoda petitsiooni tagasi.

Konvent kavatses kutsuda töölisi üldstreigile, mis pidi algama 12. augustil ja kestma niikaua, kuni tšartistid on saavutanud charta elluviimise. Streik ei õnnestunud seetõttu, et tšartistlikud organisatsioonid polnud küllalt tihedalt liitunud. Liikmete areteerimise läbi nõrgenenud konvent läks varsti pärast seda laiali. Kuid masside võitlusmeeleolu polnud murtud. Wales'is oli ettevalmistusel relvastatud ülestõus. 4. novembril püüdis mõnesaja-pealine tööliste ja käsitööliste rühm teostada Newportis ülestõusu ja vabastada jõuga siin türmis istuv väljapaistev tšartistide juht Vincent. Kuid ülestõus lämmatati eos; seejuures surmati 10 tšartisti ja haavati umbes 15.

Et liikumist lõplikult purustada, areteeris valitsus 42 kõige silmapaistvamat tšartisti ja andis nad kohtu alla. Nende kõigi kohta tehti karmid otsused. O'Connor'it ja O'Brien'it süüdistati riigivastases vandenõus ja nad mõisteti 18 kuuks türmi. Mõned süüdimõistetuist surid türmis või asumisel. Teised, nagu näiteks Stephens, eemaldusid tšartismist. Tšartistlikule liikumisele oli antud tugev hoop ja ta hakkas kahanema. Sellele aitas kaasa ka majandusliku konjunktuuri paranemine 1840. a.

Võitlus viljaseaduste vastu. Robert Peeli konservatiivne kabinett (1841—1846). Ühel ajal tšartismi sünni ja arenguga tekkis ja arenes agitatsioon viljatollide kaotamiseks. Rühm tööstusliku kodanluse esindajaid asutas 1838. a. oktoobris Manchesteris Viljaseaduste Vastu Võitlemise Liiga. Selle etteotsa asusid puuvillriide vabrikandid, radikaalid Richard Cobden ja John Bright, täieliku kaubandusvabaduse ägedad pooldajad (*freetrader*'id), resoluutsed vastased agraarprotektsionismile, mis tegi toodangu omahinna kallimaks ja pidurdas uute turgude vallutamist. Cobden ja ta pooldajad arendasid agarat tegevust. Üksnes 1840. aasta jooksul korraldasid nad üle 200 miitingu ja esitasid alamkojale 763 petitsiooni. 1842. a. sügiseni levitas Cobdeni ühing 14 milj. eksemplari agitatsioonibrošüüre. Ühingu kõnemehed käisid selle aasta kestel 140 linnas.

Tšartistid paljastasid selle liikumise kodanlikku olemust ja ta töölisklassi-vaenulikke eesmärke. „Ärge laske kodanlastel end teiskordselt petta," ütlesid nad töölistele, „teie aitasite neil saavutada endile valimisõiguse, aga kus on need kaunid lubadused, mis nad teile siis andsid? Kõik reformid, mis nad siis läbi viisid, tulid kasuks ainult neile. Ka nüüd taotlevad nad viljaseaduste

kaotamist mitte teie, vaid endi kasu pärast. Nad karjuvad: andke meile odavat leiba, kuid mõtlevad tõeliselt: andke meile madalad töötasud. Ärge kuulake nende silmakirjalikke kõnesid, pidage kinni chartast; ilma valimisõiguseta olete te orjad."

Tšartistide ja freetraderite väljaastumised kõigutasid tugevasti 1830. a. saadik võimul olnud viigide seisundit. 1841. a. valimistel said nad täielikult lüüa. Moodustus tooride kabinett, mille etteotsa asus Robert Peel.

Tšartismi uus tõus. Teine üldrahvuslik petitsioon (1842. a.). Uus tööstuskriis, mis puhkes a-il 1841—1842, viis tšartismi uuesti tõusule. 1842. a. on selle liikumise suurima ulatuse aastaks. Tšartistlik liikumine vabanes selleks ajaks paljudest juhuslikest kaasatulijaist nii kodanlike radikaalide (Attwoodi rühm) kui ka tooride (Stephens jt.) leerist ning omandas homogeensema proletaarse iseloomu. Tšartismi peakeskuseks sai Manchester, tolleaegse Inglismaa suurim tööstustsentrum. Ühtlasi muutus liikumine enam organiseerituks, kui varemini. 1840. a. juulis asutati Manchesteris Tšartistide Rahvuslik Ühing täitevkomiteega, kohalike osakondadega ja liikmemaksudega. Lühikese aja vältel tõusis tšartistliku ühingu liikmete arv 40 000-ni. See oli esimene töölispartei Inglise ajaloos. Pääs sellesse parteisse oli vaba igaühele, kes teatas oma nõusolekust tšartismi põhimõtetega.

Kodanlike radikaalide eraldumine tšartistidest avaldus väliselt selles, et aprillis 1842 rajati Üldine Ühing Täieliku Valimisõiguse Eest Võitlemiseks, mis ta algataja, radikaal Sturdge'i mõtte järgi pidi olema vastukaaluks Tšartistide Rahvuslikule Ühingule.

12. aprillil 1842 avati Londonis tšartistide teine konvent. 2. mail esitati alamkojale teine üldrahvuslik petitsioon. Sellel oli 3 315 752 allkirja. Rõhuv enamik allkirju koguti suurlinnadest. London andis 200 000 allkirja, Manchester umbes 100 000. Teine petitsioon oli sisult radikaalsem ja toonilt järsem kui esimene. Selles olid esile tõstetud majanduslikud nõudmised, eriti rida spetsiifilisi tööliste nõudmisi. Petitsiooni esitajad märkisid töötavate hulkade äärmiselt rasket olukorda, kaebasid üle jõu käiva maksukoorma, liiga pika tööpäeva ja töötasu madala taseme üle. Nad osutasid karjuvale kontrastile kuninganna Victoria ja teiste valitsusse kuuluvate kõrgemate isikute tohutute sissetulekute ja viletsate töötasude vahel, mida said paljud tuhanded töölised, kes pidid rahulduma 2—3 penny'ga päevas. Rahva charta kuue punkti kõrval nõudis teine petitsioon maksude vähendamist, kiriku lahutamist riigist, kirikukümnise ja vaesteseaduse kaotamist, kodanluse ja mõisnike monopoli tühistamist masinate, maa, ajakirjanduse ja liiklusvahendite suhtes. Eriti tuleb märkida tšartistide poolt esiletõstetud nõudmist Inglismaa ja Iirimaa vahelise uniooni lõpetamise kohta.

Teist petitsiooni tabas sama saatus, mis esimestki: alamkoda lükkas ta tagasi 287 häälega 49 vastu.

Nüüd tõstsid tšartistid üldstreigi loosungi esile. 9. augustil haaras streik Manchesteri, seejärel kogu Lancashire'i, Yorkshire'i, Staffordshire'i ja kandus üle ka Wales'i. Paljudes kohtades kutsusid võimud sõjaväe välja. Rahvahulgad kippusid lahingusse, kuid tšartistide konverents Manchesteris ei söandanud neid kutsuda revolutsioonilisse võitlusse valitsuse vastu. Augusti lõpul hakkas streik kahanema. „Püha kuu" läbiviimine kõikjal, kogu Inglismaal ei õnnestunud. Tšartistidel ei jätkunud üksmeelt ega resoluutsust minna lõpuni. Polnud ka küllaldast sidet trade-union'idega. London ja lõunapoolsed krahvkonnad ei toetanud liikumist.

Augusti-streigi ebaõnnestumisele järgnesid valitsuse uued surveabinõud. 1842. a. oktoobris anti 650 inimest kohtu alla. Märtsis 1843 mõisteti O'Connori ja ta 58 seltsimehe üle kohut. Tšartistlik liikumine hakkas uuesti vaibuma, millele aitas kaasa ka majandusliku konjunktuuri uus paranemine.

Tšartismi langus 1842. a. järel. Tšartistide Kooperatiivne Maa-ühing. 1843. a. algas tšartismi vältav langus. „Püha kuu" ebaõnnestumine hävitas Põhja-Inglise tööstustööliste hulgas, kes olid moodustanud liikumise peatoe, usu liikumise edusse. Algas töölisklasside laiade kihtide eemaldumine poliitilisest võitlusest. Tšartistide Rahvusliku Ühingu liikmete arv langeb järsult. Osa töölisi harrastab hoolega tarbijate-ühistegevust, mis 1844. aastast saadik, mil ta Rochdale'is tekkis („Rochdale'i pioneerid"), teeb märgatavaid edusamme.

Tšartistliku liikumise juhina püsis edasi O'Connor. Vanglast vabanemise järel 1847. a. valiti ta esimese tšartistina alamkotta. O'Connor oli oma olemuselt mitte proletaarne revolutsionäär, vaid väikekodanlik demokraat. Tõsi küll, ta armastas rõhutada charta pooldajate peamiselt töörahvalist koosseisu: sõnad „takuskuued", „rakkuskäed" ja „ajamata habemega koonud" esinesid alatiselt ta kõnedes. Kuid O'Connor oli kommunismi vastane. 1845. a. töötas ta välja väikekodanliku agraarprojekti ja saavutas seda, et tšartistlik konverents Londonis otsustas selle projekti elluviimiseks luua Kooperatiivse Maa-ühingu. Ühing seadis endale utoopilise ülesande osanike poolt kokkupandud rahaga maid kokku osta, et järk-järgult kõiki töölisi maa rüppe tagasi viia ja neid väikemaaomanikeks muuta. Selle projekti edu tšartistide hulgas on parimaks tõenduseks tolleaegse töölisklassi ebaküpsusest. O'Connori plaan mitte üksnes väljendas Iirimaa maatunud talupoegade ootusi, vaid vastas ka paljude Inglise tööliste ja käsitööliste meeleoludele, kes unistasid tagasipöördumisest kapitalismieelse korra juurde või kolooniatesse siirdumisest. Tšartistide vasem tiib suh-

tus O'Connori agraarprojektidesse eitavalt ja vastandas neile maa natsionaliseerimise kava.

Tšartistliku Maa-ühingu iga oli ainult kolm aastat. Selle aja vältel astus temasse 75000 liiget, kuid ainult 230 neist said endile 3-aakrilised talundid, mille hind oli 300 naelsterlingit. 1848. a. jäi ühing pankrotti ja lagunes.

Tšartistide rahvusvahelised sidemed. Vennasdemokraatide Ühing. Marx ja Engels ning tšartism. Samul aastail kujunes tšartismi vasempoolne, sotsialistlik tiib. Selle juhtideks olid Harney ja noor literaat Ernest Jones. Neile järgnevad tšartistid pidasid tihedat sidet teiste maade demokraatide ja revolutsionääridega. Kui 1844. a. rühm revolutsioonilisi emigrante asutas Londonis rahvusvahelise Vennasdemokraatide Ühingu, mis tõstis esile loosungi „kõik inimesed on vennad", liitusid selle ühinguga ka paljud tšartistid, eesotsas Harneyga, kes sai hiljem selle organisatsiooni sekretäriks.

Tšartistide vasemale tiivale avaldasid suurt mõju M a r x ja E n g e l s. Viimane elas a-il 1842—1844 Manchesteris ja hakkas juba siis tšartistide lehele „Northern Star" kaastööd tegema. Ta avaldas 1845. a. teose „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" („Töölisklassi olukord Inglismaal"), mis on raskeks süüdistusaktiks Inglise kodanluse ja üldse kapitalismi vastu. Selles raamatus kõneles Engels tšartistidest suurima poolehoiuga. Marx ja Engels lõid 1846. a. tiheda ühenduse Harney'ga ja ta rühmaga. Vennasdemokraatide Ühingu poolt 29. novembril 1847 Londonis korraldatud pidustusel deklareeris Engels: „Elan juba mitu aastat Inglismaal ja nimetan end uhkusega tšartistiks: olen tšartist pealaest jalatallani." Kommunistide Ühingu asutamise järel astusid Harney ja Jones selle liikmeks.

Viljatollide kaotamine (1846. a.). 10-tunnise tööpäeva kehtimapanek (1847. a.). Tšartistlik liikumine sundis Inglise valitsevaid klasse nõustuma rea järeleandmistega, et vältida revolutsiooni. „Kõigist valitsevaist klassidest osutusid Inglise valitsevad klassid, nii aristokraatia kui kodanlus, oma klassihuvide ja oma võimu säilitamise seisukohast kõige targemaiks ja kõige painduvamaiks. Oma võimu kindlustamise huvides polnud Inglise valitsevad klassid kunagi väikeste järeleandmiste, reformide vastu[1]."

Üheks selliseks reformiks oli viljatollide kaotamine, mis teostati 1846. a. Robert Peeli kabineti poolt. Tõukeks, mis Inglise valitsust viljatollide kaotamisele virgutas, oli kohutav nälg, mis puhkes 1845. a. Iirimaal ja suurendas seal revolutsioonilist käärimist. Viljatollide kaotamine tegi elatise mõnevõrra odavamaks ja

[1] S t a l i n, Leninismi küsimused, lk. 611—612.

soodustas osa tööliste eemalevalgumist tšartismist. Ühtlasi tähendas see esimene suur samm vabakaubanduse teel tööstusliku kodanluse võidulepääsu maaomandusliku aristokraatia üle.

Konservatiivid-protektsionistid otsustasid Peelile kätte tasuda ja sundisid teda erru minema. Võimule tulid uuesti viigid. Uue kabineti (1846—1852) etteotsa asus lord Russell, 1832. a. parlamendireformi peamisi algatajaid. Uued, 1847. a. toimunud valimised andsid enamuse liberaalidele ja „piliitidele".

Töölised oskasid ära kasutada „ajutist lõhet landlordide ja kapitalistide vahel, et saavutada kümnetunnise tööpäeva seadust" [1]. Seaduseelnõu 10-tunnise tööpäeva kohta naistöölistele ja alaealistele sai seaduseks 8. juunil 1847. Kuid vabrikantide vastutöötamise tõttu viidi ta tegelikult ellu alles 1850. a. „Selle seaduse erakordselt kasulikud tagajärjed vabrikutöölistele füüsilises, moraalses ja vaimses suhtes, mis tagajärgi vabriku-inspektorite aruandeis igal poolaastal ära märgitakse, on saanud nüüd üldtunnustatuks," kirjutas Marx 1864. a. Ta lisas, et „kümnetunnise tööpäeva seadus oli mitte ainult tähtsaks praktiliseks edusammuks, vaid ka põhimõtte võiduks; kodanluse majandusteadus kapituleerus esmakordselt avalikult töölisklassi majandusteaduse ees" [2].

Tšartismi uus tõus 1848. a. Kolmas petitsioon ja selle ebaõnnestumine. 1847. a. majanduslik kriis ja 1848. a. revolutsioon Prantsusmaal ja teistes Euroopa maades olid tõukeks tšartistliku liikumise uuele tõusule. 1848. a. toimusid kogu Inglismaal miitingud ja meeleavaldused. Glasgow's läksid töötud meeleavaldusele hüüetega: „Leiba või revolutsioon!" Mitmes kohas oli tööliste ja sõjaväe vahel relvastatud kokkupõrkeid. Tšartistid saatsid Pariisi tervitusaadresse prantsuse rahvale.

Algas allkirjade kogumine uuele petitsioonile, mis oma sisult meenutas 1842. a. petitsiooni. Lühikese ajaga koguti kuni 5 milj. allkirja. 3. aprillil 1848 tuli tšartistide konvent uuesti kokku. 10. aprilliks oli Londonis määratud suurejooneline meeleavaldus, mis pidi saatma vankrit petitsiooniga kuni parlamendini. Kuid valitsus keelas meeleavalduse ära, koondas Londonisse rohkesti sõjaväge ja relvastas umbes 150000 vabatahtlikku kodanluse hulgast „korra" alalhoidmiseks. Neid sõjalisi ettevalmistusi nähes loobusid tšartistid oma plaanist ja soovitasid kogunenud töölistele laiali minna. Petitsiooni esitas seejärel parlamendile O'Connor. Petitsioon anti kontrollimiseks komisjoni, mis koosnes tšartismi vaenlastest. Komisjon teatas, et allkirjade arv pole mitte 5,7 miljonit, nagu kinnitas O'Connor, vaid üksnes 1,9 miljonit. 3. juulil 1849 lükati petitsioon tagasi.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 10.
[2] Seals., lk. 10—11.

10. aprilli meeleavalduse ebaõnnestumine andis tšartismile suure hoobi. Varsti pärast seda läks konvent laiali. Liikumine kaldus ilmsesti langusele. 1848. a. lõppes tšartismi tegelaste rohkearvuliste areteerimiste ja kohtuprotsessidega. Süüdimõistetute hulgas oli ka Ernest Jones.

Tšartistliku liikumise ebaõnnestumise põhjused ja ta ajalooline tähtsus. Pärast 1848. a. sündmusi vaibunud ja peatselt lakanud tšartistliku liikumise ebaõnnestumise peapõhjus seisis töölisklassi ebaküpsuses; viimasel puudus sel ajal veel oma poliitiline partei järjekindla sotsialistliku programmiga. Marxi õpetus polnud tollal Inglismaal veel tuntud. Väikekodanlikud mõjud ja reformistlikud illusioonid olid proletariaadi keskel veel tugevad. Suurt osa tšartismi languses etendas ka Inglismaa valitsevate klasside poliitika, mis väljendus viljatollide kaotamise ja 10-tunnise tööpäeva seaduses. Veel suurema tähtsusega oli Inglise tööstuse tõus, mis toimus 1850-ndate aastate alguses. See tõus oli esijoones tingitud kullakaevanduste avastamisest Kalifornias (1848. a.) ja Austraalias (1851. a.). Inglismaa majanduslik õitseng lubas Inglise kodanlusel, kes maailmaturul oli saavutanud monopolisti seisundi, jagada raasukesi oma tuludest töölisklassi ladvikuga ja kasutada viimast laialdasemate tööliskihtide alistamiseks oma mõjule. Teisest küljest tekitasid prantsuse proletariaadi lüüasaamine juunipäevadel 1848 ja reaktsiooni triumf kogu Euroopas 1850-ndate aastate alguses „Inglise töölisklassis norutunde ja õõnestasid temas usku oma asjasse, landlordidele ja kapitalistidele aga andsid tagasi nende mõnevõrra kõigutatud eneseusalduse“ [1]. Lõpuks lahkusid tööliste väljarändamise tagajärjel Ameerikasse (see suurenes eriti 1840-ndate aastate lõpust alates) Inglismaalt jäädavalt paljud tuhanded tšartistlikust liikumisest aktiivselt osavõtnud. Kuid lõplikult kadus tšartism vaateväljalt alles 1858. aastaks.

Tšartismi ajalooline tähtsus seisab selles, et ta oli „esimene laialdane, tõeliselt massiline, poliitiliselt kindla kuju omandanud proletaarne-revolutsiooniline liikumine“ [2]. Tšartismi perioodil kuulus hegemooni osa rahvusvahelises töölisliikumises Inglise proletariaadile, kes oli oma arengus kõigi teiste maade töölisklassist kaugele ette jõudnud. Tšartismi kogemus etendas suurt osa Marxi õpetuse arengus. Lõpuks avaldas tšartistlik liikumine sügavat mõju hilisemaile poliitilisile reformidele Inglismaal. „Tšartistid ja nende poolt organiseeritud streigiliikumine etendasid suurt osa, sundisid valitsevaid klasse tegema rea järeleandmisi valimissüsteemi alal, nn. „pehkinud kohakeste“ likvideerimisel ja „charta“ mõningate punktide täitmisel. Tšartism on täitnud oma

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 10.
[2] Lenin, Teosed, XXIV k., lk. 249.

suure ajaloolise ülesande, olles virgutanud valitsevate klasside üht osa suuremate vapustuste vältimise nimel nõustuma mõningate järeleandmiste ja reformidega [1]."

Näljahäda ja revolutsioonilised rahutused Iirimaal 1848. a. 1840-ndail aastail astus rahvuslik vabastusvõitlus Iirimaal uude järku ja omandas laialdasema iseloomu. Liberaalse advokaadi O'Connell'i algatusel tekkis „r e p e a l e r i t e" — Iiri- ja Inglismaa uniooni kaotamise pooldajate ühing. Samul aastail kujunes „N o o r - I i r i m a a" organisatsioon, mis koosnes radikaalse intelligentsi esindajaist.

A-il 1845—1847 tabas Iirimaad kohutav näljahäda — kroonilise viljaikalduste tulemus. Näljale lisandusid taudid — tüüfus ja skorbuut. Inimesed sõid rohtu, sammalt, koeraliha. Üksnes 1847. a. suri nälga 300 000 inimest.

Sajad tuhanded Iirimaa väiketalunikke ja rentnikke emigreerusid Ameerikasse. Nälja ja väljarändamise tagajärjel vähenes Iirimaa rahvastik 1841. ja 1851. aasta vahel 8,175 miljonilt 6,5 miljonile inimesele.

Kohutava vaesuseni viidud iiri rahvas pidas visa võitlust oma vabanemise eest Inglise surve alt. „Repealerite" ühingu kodanlike juhtide mõõdukas taktika viis varsti Iiri rahvusliku liikumise radikaalsemad elemendid O'Connelliga vastuollu. Jaanuaris 1847 kujundasid nad nn. Iirimaa konföderatsiooni, mis seadis oma ülesandeks võidelda Iirimaa täieliku iseseisvuse eest. Konföderatsioonis endas olid omavahel võitlemas kaks voolu — mõõdukasliberaalne, mille eesotsas seisis advokaat M e a g h e r, ja revolutsiooniline, ajakirjanik M i t c h e l l'iga eesotsas.

1848. a. revolutsioon Prantsusmaal avaldas iiri rahva vabastusvõitlusele suurt mõju. Mitchell kutsus Iirimaad üles revolutsioonile, nimelt revolutsioonile landlordide ja kapitalistide vastu. Mitchelli areteerimise ja süüdimõistmise järel asendas teda L a l o r, farmerite huvide tuline kaitseja, kes rõhutas talupoegade revolutsiooni, maa natsionaliseerimise ja Iirimaa täieliku iseseisvuse loosungeid. Lalor kutsus avalikult massi relvi haarama. Kõikjal tekkisid revolutsioonilised klubid, mille liikmed relvastusid ja sõjakunsti õppisid.

Valitsus võttis tarvitusele erakordsed abinõud, et valmivat revolutsiooni alla suruda. Iirimaal kuulutati välja sõjaseisukord. Hajutati miitinguid ja suleti klubisid. Liikumise juhid areteeriti. Vabadusse jäänud juhid ei avaldanud küllaldast resoluutsust. Revolutsioonilised ülestõusud, mis puhkesid mõningais Iiri linnades ja aleveis, ei võtnud laiemat hoogu ja lämmatati eos.

---

[1] S t a l i n, Leninismi küsimused, lk. 611.

Inglismaa koloniaalvalduste laienemine 1830-ndail ja 1840-ndail aastail. Tööstusliku revolutsiooni lõpulejõudmisega ja 1832. a. parlamendireformiga, mis avas tööstuslikule kodanlusele pääsu võimu juurde, käis kaasas uute kolooniate vallutamine. Üksnes kümne aasta vältel (1838—1849) haaras Inglismaa endale koloniaalterritooriumi enam kui 8,5 milj. elanikuga.

I n d i a s vallutati rida maa-alasid juba 1817. ja 1826. a. vahel. 1843. a. okupeerisid Inglise väed India vürstiriigi Sind'i. Verise võitluse järel annekteeriti 1849. a. Pandžab, tähtis strateegiline punkt ja Põhja-India viljaait. Aasta varem annekteeriti Satara vürstkond.

India hakkas muutuma minemituruks Inglise tööstuskaupadele. XIX saj. keskpaiku suundus veerand kogu Inglise puuvillasaaduste ekspordist Indiasse. India puuvillatööstus hävitati hoopis. Käsitsikudumise keskuse, Dakhi linna rahvastik vähenes 150 000 inimeselt 20 000-le. „India lauskmaad," kirjutas 1835. a. Inglise kindralkuberner lord Bentinck, „valendavad puuvillakangrute luudest."

Talupojad, kes moodustasid üksteist kaheteistkümnendikku kogu India rahvastikust, „pauperiseerusid kohutaval määral" [1]. Nad kinnitati nüüd maa külge, mis kuulutati riigi omandiks, ja pidid riigi kasuks maksma 50—75% vilja üldsaagist (arvestamata maksusid kohalikele feodaalidele). India talupoegade vana kogukondlik maaomand hävitati Inglise kolonisaatorite poolt.

Teiseks India röövimise viisiks oli temast pidev väärismetallide väljapumpamine. Ühtlasi kujunes India Inglismaale odava tööstusliku tooraine (puuvilla) ja toiduainete (riisi, suhkru, tee) allikaks.

1839. a. alustas Inglise valitsus vallutussõda Afganistani vastu. Kuid 1842. a. tõusis afgaani rahvas üles võitlema oma iseseisvuse eest, surus Inglise okupandid Kabulist välja ja hävitas nad täielikult.

Samal ajal algas Inglise kapitali penetratsioon H i i n a s s e. Inglismaa kallaletungi Hiinale eesmärgiga viimast koloniaalselt orjastada ajendas konflikt oopiumi pärast, mis tollal moodustas pea-artikli Inglise impordis Hiinasse (seda veeti Hiinasse Indiast). Kauplemine selle ainega, mis suitsetajaid mürgistas, tõi Inglise kaupmeestele tohutuid ning üha kasvavaid tulusid: 1816. a. veeti Hiinasse oopiumi 2,5 milj. dollari eest, 1837. a. aga juba 25 milj. eest. Hiina valitsus püüdis kõigi vahenditega oopiumi sissevedu lõpetada. 1839. a. käskis valitsuse komissar Kantonis 20 000 kasti konterbandi-oopiumi merre heita. Vastuseks sellele võttis Inglise valitsus ette röövsõjakäigu Hiina vastu. See esimene „o o p i u m i s õ d a", nagu teda nimetatakse, algas 1839. a. ja lõppes 1842. a.

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, IX k., lk. 344.

Tehniliselt mahajäänud Hiina armee purustati Inglise vägede poolt. Inglased teotsesid erakordselt julmalt: nad tapsid lapsi, põletasid terved külad, hävitasid vanu kultuurimonumente.

1842. a. sõlmiti Nankingis rahuleping Inglismaa ja Hiina vahel. See oli esimene mitte-üheõiguslik leping, mis Euroopa riikide poolt Hiinale peale sunniti. Hiina pidi Inglismaale maksma 21 milj. dollarit kontributsiooni ja avama Inglise kaubandusele viis sadamat. Siitpeale ei tohtinud Hiina ilma Inglismaa enda nõusolekuta tõsta tolle Inglise kaupadelt. Hongkong sai Inglise sõjalaevastiku baasiks Kaug-Idas. Inglise alamate üle Hiinas võisid kohut mõista ainult Inglise konsulid. Oopiumi sissevedu võis nüüd toimuda piiramatul hulgal.

1843. a. kuulutati buuride vabariik Natal (Lõuna-Aafrikas) Inglise kolooniaks. Sõdadega kafrite vastu, mis ei lakanud peaaegu kogu XIX saj. esimese poole vältel, käis kaasas oma sõltumatust kaitsevate pärismaalaste massiline hävitamine.

Inglise kaubanduslik-tööstuslik õitseng 1850-ndate aastate alguses oli seega ostetud mitte ainult Inglise tööliste ebainimliku ekspluateerimisega, mitte ainult Iirimaa muutmisega kerjuslike rentnike maaks, vaid ka sadade tuhandete India käsikangrute hävinguga, hiinlaste massilise mürgistamisega, kafrite ja teiste Lõuna-Aafrika suguharude hävitamisega.

20. peatükk.

Marx ja Engels.

Teadusliku sotsialismi arenemise eeldused. Sotsialism kui uus ühiskondlik teooria arenes XIX saj. ühes kapitalistlike vahekordade arengu ja kindlustumisega. Plehhanov märgib, et sõna „sotsialism" hakkab esinema alles 1820-ndail aastail. Sotsialistlikud teooriad peegeldasid alguses ainult töötajate tumedat viha kapitalistliku ekspluateerimise ja poliitilise õigusetuse vastu, mis nende osaks oli määratud pärast seda, kui Prantsuse kodanliku revolutsiooni vaibunud võitluskära ja tööstuslik revolutsioon olid avanud tee kapitalismi arengule Euroopas. Võitlus kapitalistliku korra vastu käis tollal kahes suunas: üks neist oli proletariaadi klassivõitlus igas kapitalistlikus ettevõttes, teine — teoreetiline kriitika, „sotsialistlike ideede sündimine" [1]. Kõigis Euroopa riikides esinesid sotsialism ja töölisliikumine alguses teineteisest lahus. Mitte märgates proletariaati ja ta võitlust, nähes temas ainult kehvikuid, olles liigutatud kaastundest kannatusile, millele kapitalistlik süsteem oli töötajad määranud, — ei saanud 1820-ndate

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 545.

aastate sotsialistid aru proletariaadi ajaloolisest osast ega osanud seletada, kuidas ja mispärast kapitalistlik kord oli tekkinud. Esimesed sotsialistid olid sügavalt veendunud, et kõigil — nii rikastel kui kehvadel — on kapitalistlikus ühiskonnas ühteviisi halb elada; nende arvates püsib kapitalistlik süsteem ainult seetõttu, et inimesed ei saa aru, kuidas rahulikul teel, ilma revolutsioonideta võib luua täiuslikuma, ideaalse ühiskondliku korra. Ja seepärast tolle aja sotsialism „kritiseeris kapitalistlikku ühiskonda, mõistis hukka, needis teda, unistas ta hävitamisest, fantaseeris paremast korrast, püüdis veenda rikkaid ekspluateerimise ebakõlbelisuses“ [1]. See oli utopistlik sotsialism.

Kuid juba 1830-ndail ja 1840-ndail aastail kujunes Inglis- ja Prantsusmaa proletariaat suureks poliitiliseks jõuks. Klassivõitlus kodanluse ja proletariaadi vahel saavutas neil maadel suure jõu ning teravuse ja tõmbas endale üldise tähelepanu. Tõsi küll, tol perioodil töölisklass „ainult otsib kobamisi oma teed“ [2]. Kuid need aastad olid juba teadusliku sotsialismi ettevalmistuse aastaiks.

1840-ndail aastail teravnes Euroopa tähtsamail maadel klassivõitlus iga päevaga. Perioodilised kaubanduskriisid, töö reservarmee kasv, üha suurenevad vastuolud kodanlike kvartaalide luksuse ja proletaarsete kvartaalide viletsuse vahel, streikide kasv, aina uute proletariaadi kihtide värbamine võitlusse kapitalistliku korra vastu, salajaste kommunistlike ühingute organiseerimine, — selline oli majandusliku ja poliitilise elu taust 1840-ndail aastail Lääne-Euroopa tähtsamail maadel. Sel ajal valmisid eeldused uuteks revolutsioonilisteks vapustusteks. Empiirilisel teel, õppides igapäevase klassivõitluse kogemusist, hakkas Inglis- ja Prantsusmaa proletariaat aegamööda asutama ametiühinguid, pidama majanduslikku võitlust. Samul aastail hakkasid eesrindlikud töölised aru saama, et majanduslik võitlus ükspäinis ei suuda proletariaati kapitalismi survest vabastada, ja proletariaat alustas võitlust poliitiliste õiguste kättevõitmiseks. Lyoni ülestõusud 1831. ja 1834. a., tööliste kommunistlikud, sotsialistlikud ja vabariiklikud salaühingud Prantsusmaal, tšartistlik liikumine, mis viis tšartistliku partei moodustamisele 1840. a., Sileesia kangrute ülestõus 1844. a. — kõik see näitas sotsialistidele, et proletariaati ei või ignoreerida, ja sellest ajast peale algas lähenemine sotsialismi ja töölisliikumise vahel. Eesrindlikud töölised hakkasid omalt poolt sotsialistlikest teooriaist neid erutavaile küsimusile pingsalt vastust otsima. Kuid ühiskondliku teooria alal pidas loendamatu arv sotsialistlikke koolkondi, sekte ja päid omavahel lakkamatut võitlust. Igaüks neist pretendeeris sellele, et tema omab uusimat tõde ja imettegevat retsepti inim-

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 352.
[2] Seals., lk. 545.

konna päästmiseks. Kuid mitte ükski neist Marxi-eelse sotsialismi koolkonnist ei suutnud näidata tõelist väljapääsu, ei osanud „ei seletada kapitalismi palgaorjuse olemust, ei avastada selle arenemisseadusi ega leida seda ühiskondlikku jõudu, kes oleks suuteline saama uue ühiskonna loojaks“ [1].

Neil aastail alustasid oma tegevust Marx ja Engels. Nad tõid endiga kaasa mitte ainult oma geniaalsuse, vaid ka põhjaliku teoreetilise ettevalmistuse: Marx ja Engels olid 1840-ndate aastate sotsialistide hulgas ainsad, kes kodanliku inglise majandusteaduse ja saksa filosoofia olid läbi uurinud ja kriitiliselt läbi töötanud. Saksamaal tutvusid nad Hegeli idealistliku dialektikaga. Feuerbachi filosoofia tõmbas endale nende tähelepanu oma materialistliku lähenemisega loodusnähtustele, kuid ei rahuldanud neid selles osas, mis puudutab ühiskondlike nähtuste seletamist. Siin püsis Feuerbach idealistina. Kuid Marx ja Engels ei piirdunud ainult Hegeli ja Feuerbachi filosoofia, Inglise majandusteadlaste ja Prantsuse utopistlike sotsialistide teooriate omandamisega. Nad töötasid need teooriad kriitiliselt ümber, „võtsid Hegeli dialektikast ainult ta „ratsionaalse tuuma“, heites kõrvale Hegeli dialektika idealistliku agana“ [2], ja ütlesid oma, uue sõna. Nii sündis teadusliku sotsialismi teooria, mille kohta Lenin ütles, et see tekkis „filosoofia, majandusteaduse ja sotsialismi suurimate esindajate õpetuse otsese ning vahetu jätkuna“, et see on „inimkonna poolt XIX saj. loodud parima seaduspärane järglane“ [3].

Karl Marx (1818—1883). Marx ja Engels olid pärit Reini-provintsist — ühest Saksamaa kõige enam arenenud tööstuspiirkonnast. Reini-provints oli enam kui teised tunda saanud Prantsuse revolutsiooni mõju. 1815. a. Saksamaal alanud reaktsioon puudutas Reini-provintsi vähem kui teisi Preisi provintse. Siin vihati teravalt Metternichi süsteemi politseilist korda ja Reini kodanlus asus vaenulikul seisukohal liidupäeva ja Preisi kuningavõimu suhtes.

Marx sündis kultuurilises juudi perekonnas, kus püsisid elavaina mälestused Prantsuse revolutsioonist. Marxi isa oli jurist, XVIII saj. prantsuse materialistide austaja. Ta juhtis hoolikalt poja kasvatamist ja unistas ta teaduslikust karjäärist tulevikus. Noor Marx üllatas juba keskkoolis oma andekusega. Ühes oma õpilaskirjandis avaldas Marx arvamust, mis üllatas ta õpetajaid ning näitas ta mõistuse tugevust ja originaalsust. Kirjandi teemaks oli elukutse valik. Marx näitas oma töös, et inimesed pole elukutse valikus vabad, sest nad sõltuvad ümbritsevaist tingimu-

---

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 352.
[2] ÜK(b)P ajaloo lühikursus, lk. 110.
[3] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 349.

sist. Keskkooli lõpetamise järel astus Marx alguses Bonni, siis Berliini ülikooli, kus õppis juriidilisi teadusi, kuid kõige rohkem filosoofiat ja ajalugu. Ülikoolis ühines Marx noorhegeliaanide radikaal-demokraatliku ringiga. Pärast ülikooli lõpetamist kavatses Marx hakata teotsema teaduslik-pedagoogilisel alal. Kui Preisi valitsus ühe ta sõbra, noorhegeliaan Bruno Bauer'i kateedrilt kõrvaldas, sai Marxile selgeks, et see valitsus ei talu vaba, eesrindlikku õpetust. Rühmkonna opositsioonilise kodanluse esindajate kutsel hakkas Marx siis „Rheinische Zeitungi" („Reini Ajalehe") toimetajaks. Ta töötas selle lehe juures 1842. ja 1843. a. Neil aastail oli Marx veel demokraat. Ta piitsutas tol ajal Saksamaa kasarmurežiimi veel enesetäiustamisele pürgiva Hegeli „igavese vaimu" vaatekohalt.

Marx meenutas hiljemini, et „„Rheinische Zeitung'ist" kostis prantsuse sotsialismi ja kommunismi vastukaja nõrga filosoofilise värvinguga" [1]. Marxi juhtimisel muutus „Rheinische Zeitung" õige peatselt saksa eesrindliku demokraatia võitlusorganiks. Kui Preisi valitsus hakkas Moseli talupoegi metsaraiumise pärast jälitama, võttis Marx nad oma energilise kaitse alla. Lehele pöörati tähelepanu. Temale sadas surveavaldusi ja 1843. a. oli Marx sunnitud ta juurest lahkuma. Kuid veel enne seda oli Marxil Reini-provintsi ülempresidendiga olnud teoreetiline kahevõitlus metsaraiumiste ja maaomandi tükeldamise pärast. Sellega seoses tuli Marx järeldusele, et Hegeli õigusefilosoofiast lähtudes ei saa seletada Preisi julmi seadusi talupoegade vastu. Ta hakkas huvituma majandusküsimusist ja uurima inglise majandusteadust. Marxi maailmavaates toimus pööre. 1859. a. kirjutas Marx teose „Zur Kritik der politischen Oekonomie" („Majandusteaduse kriitikat") eessõnas, 1843. a. uurimised toonud ta järeldusele, „et õiguslikke suhteid nagu riigivormegi ei saa mõista ei nende endi ega inimvaimu nõndanimetatud üldise arenemise kaudu; vastupidi, nad juurduvad elu materiaalseis tingimusis... Kodanliku ühiskonna anatoomiat tuleb otsida majandusteadusest" [2]. Need järeldused formuleeris ta esmakordselt töös, mis oli valmistatud Pariisis ilmuva saksa ja prantsuse demokraatia ajakirja „Deutsch-Französische Jahrbücher" („Saksa-Prantsuse Aastaraamatud") jaoks. Artikkel ei ilmunud trükis, kuid ta tõendab, et juba 1843. a. oli Marx loobunud Hegeli filosoofiast.

1844. a. asus Marx Pariisi, kus jätkas tööd inglise majandusteaduse alal, uuris hoolega ajalugu, eriti Prantsuse revolutsiooni ajalugu, ja prantsuse sotsialismi. Pariisis sai Marxist kommunist; ühtlasi hakkas ta osa võtma töölisliikumisest ja sööstis innukalt revolutsioonilisse võitlusse.

---

[1] Marx, Majandusteaduse kriitikat, lk. 5.
[2] Seals., lk. 6.

„Saksa-Prantsuse Aastaraamatute" 1844. a. ainsas väljaantud numbris ilmus Marxi kolm kirja poliitilisest olukorrast Saksamaal ja artiklid „Hegeli õigusefilosoofia kriitikat" ja „Juudiküsimuse kohta". Neis kutsus Marx üles *kõige oleva halastamatule kriitikale*, halastamatule kahes mõttes, — et see kriitika ei karda iseenese tulemusi ega kohku tagasi kokkupõrkeist selle maailma vägevatega" [1]. „Muidugi ei suuda kriitika relv asendada kriitikat relva abil," ütleb Marx Hegeli õigusefilosoofia kriitika sissejuhatuses. „Materiaalne jõud peab kukutatama samuti materiaalse jõuga; kuid ka teooria muutub materiaalseks jõuks, niipea kui ta vallutab massid [2]." Siin räägib Marx esmakordselt ka sellest, et proletariaat on selleks klassiks, kes vabastab inimkonna kapitalismi ikkest.

Pariisis kohtus Marx Engelsiga ja sellest ajast alates jäid nad sõpradeks ja võitluskaaslasiks kogu eluks.

Friedrich Engels (1820—1895). Engels sündis 1820. a. Barmenis rikkas vabrikandi perekonnas, kes oli uhke oma kaupmeestest esivanemaile. Õhkkond perekonnas oli raske, Engels ei saanud isaga läbi ja kirjutas juba 1848. a. Marxile: „Kui saan kirja, nuusutatakse seda igast küljest, enne kui ta mulle üle antakse. Ja et nad teavad, et kõik need kirjad on kommunistidelt, siis teevad nad seejuures nii kurva näo, et mine või hulluks... Kui poleks ema, ...keda ma tõeliselt armastan, ei teeks ma oma fanaatilisele ja despootlikule isale iialgi väikesimatki mööndust [3]." Vanemad valmistasid poega ette kaupmehekutsele ja surusid igati alla Engelsi püüet valida endale teist teed. Isa saatis 17-aastase poja kaubakontorisse teenima. Seejärel astus Engels vabatahtlikuna suurtükiväkke. Nagu Marxki, ühines Engels Berliinis radikaaldemokraatliku liikumisega, noorhegeliaanide ringiga. Sõjaväeteenistuse lõpetamise järel asus Engels tööle isa kontoris Londonis. 1842. a. hakkas ta kirjasaatjaks „Rheinische Zeitungile", millele ta saatis kirjutisi Inglismaalt. Elu sellel maal avas tema ees täiesti uute suhete maailma, mida ta Saksamaal ei olnud täheldanud. Tšartistlik liikumine oli täies hoos. Inglismaal jõudis Engels järeldusele, et tšartismi peamiseks põhjuseks on kodanliku ühiskonna ökonoomiline struktuur. Samuti nagu Marx, jõudis Engels järeldusele, et kogu poliitiline võitlus proletariaadi ja kodanluse vahel ning tung sotsialismi poole on rajatud aineliste huvide võitlusele. 1844. a., mil Engels Marxiga Pariisis kohtus, osutus, et neil on ühiseid vaateid kapitalistliku ühiskonna tekkimise, ta iseloomu ja edasise arenemise teede küsimusis. Engels oli

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, I k., lk. 364.
[2] Seals., lk. 406.
[3] Marx ja Engels, Teosed, XXI k., lk. 19—20.

sel ajal juba alustanud oma tööd „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" („Töölisklassi olukord Inglismaal"). „Süüdistan kogu maailma ees Inglise kodanlust massilistes tapmistes, röövimistes ja teistes roimades," kirjutas Engels 1844. a. Marxile [1].

Marxi ja Engelsi esimesed tööd. Vahepeal toimus Saksamaal 1844. a. Sileesia kangrute ülestõus. Hoolimata ametliku ajakirjanduse kõigist püüdeist ülestõusu surnuks vaikida, tõmbas see endale üldise tähelepanu. Selle mõjul hakati Saksamaal esmakordselt kõnelema tööliskküsimusest. Utopistliku sotsialismi teooriad hakkasid õige kiiresti levima. Kuid Sileesia kangrute ülestõus ajendas ühtlasi jõudude piiristamise Saksa demokraatias. Marxi ja Engelsi endised noorhegeliaanlikud sõbrad Bruno Bauer, Ruge jt. teatasid, et nad on proletaarlaste massiliste väljaastumiste vastu; põlglikult seadsid nad „toorele rahvahulgale" vastu Hegeli „üleva" vaimu. Samal ajal hakkas Saksamaal levima ka „tõeline sotsialism". „Tõeline sotsialism levis nagu nakkus [2]" kodanliku intelligentsi keskel. „Tõelised" sotsialistid asendasid teadusliku uurimise belletristliku fraasi ja magusa sentimentaalse lobaga inimkonna vabastamisest „armastuse" abil. Et aga Marxi vaated olid selleks ajaks juba mõningal määral pooldajaid võitnud, langes Bruno Bauer Marxi ja Engelsi kommunismi kallale. Osutus tungivalt tarvilikuks „tõeliste sotsialistidega" arved õiendada, näidates nende väikekodanlikku klassiolemust. Võitlusele manduva vasempoolse hegeliaansuse ja „tõeliste sotsialistide" vastu on pühendatud Marxi ja Engelsi esimesed suuremad tööd „Die heilige Familie" („Püha perekond") ja „Die deutsche Ideologie" („Saksa ideoloogia").

„Saksa ideoloogias" tõestasid Marx ja Engels, et liikumine kommunismi poole on miljonite inimeste tegelik liikumine, et selle liikumise aluseks on kapitalistliku ühiskonna seesmised vastuolud. „Kommunism prantslastel ja sakslastel, tšartism inglastel ei paistnud enam mingi juhuslikkusena ... Need liikumised näisid nüüd nüüdisaja rõhutud klassi, proletariaadi liikumistena, ta ajalooliselt vältimatu, valitseva klassi vastu peetava võitluse enam või vähem arenenud vormidena [3]." Üldkujul esitati juba „Saksa ideoloogias" ajaloo materialistliku käsitamise alused. „Ajalooline materialism on dialektilise materialismi põhimõtete laiendamine ühiskondliku elu uurimise alale, dialektilise materialismi põhimõtete rakendamine ühiskonna elu nähtustele, ühiskonna uurimisele ja ühiskonna ajaloo uurimisele [4]."

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXI k., lk. 5.
[2] Marx ja Engels, Komm. manifest, lk. 49.
[3] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 214.
[4] ÜK(b)P ajaloo lühikursus, lk. 110.

Vaadeldes loodust „mitte kui üksteisest eemal asetsevate, üksteisest isoleeritud ja üksteisest sõltumatute asjade, nähtuste juhuslikku kogu, vaid kui sidestatud, ühtsat tervikut, kus asjad, nähtused on üksteisega orgaaniliselt seotud, sõltuvad üksteisest ja tingivad üksteist[1]", konstateerib dialektiline materialism, et looduses pole minutikski rahu, et kõik loodusnähtused on „katkestamatu liikumise ja muutumise, katkestamatu uuenemise ja arenemise olekus, kus alati miski tekib ja areneb, miski laguneb ja lõpetab oma eluiga..." „Kuna maailm on katkestamatus liikumises ja arengus, kuna vana kadumine ja uue kasvamine on arengu seadus, siis on selge, et pole enam „vankumatuid" ühiskondlikke kordi, eraomanduse ja ekspluatatsiooni „igavesi printsiipe", talupoegade mõisnikele ja tööliste kapitalistidele allumise „igavesi ideid"[2]."

Enne „Saksa ideoloogia" ilmumist sotsioloogid „vaatlesid inimeste ajaloolises tegevuses üksnes ideelisi motiive, jättes uurimata selle, mis neid motiive esile kutsub, mitte taibates objektiivset seaduspärasust ühiskondlike vahekordade süsteemi arengus, mitte nähes nende vahekordade juuri materiaalse tootmise arenemisastmes; teiseks, senised teooriad ei hõlmanud just nende rahvastiku *masside* teotsemisi... Marxi-eelne „sotsioloogia" ja historiograafia andsid *parimal* juhul katkendlikult kokkukorjatud toorfaktide kogumi ja ajalooliste protsesside üksikute külgede kujutuse"[3]. „Saksa ideoloogias" esineb meile juba terviklik ning harmooniline teaduslik teooria, mis näitab, kuidas ühest ühiskondliku elu formatsioonist areneb tootlike jõudude kasvamise tõttu teine, kõrgem formatsioon.

Marxi ja Engelsi esimeste tööde ilmumise järel hakkasid uued ideed levima Lääne-Saksamaal eesrindlike tööliste ja intelligentsi hulgas. Marxi ja Engelsi pooldajate arvu kasv tegi Preisi valitsuse rahutuks ja ta nõudis 1845. a. Guizot' valitsuselt Marxi väljasaatmist Prantsusmaalt. Pariisist välja saadetud, asus Marx Brüsselisse elama. 1845. a. lõpul viibis ta koos Engelsiga mõne aja Inglismaal, kus tutvus lähedalt tšartistliku liikumisega. Inglismaal viibimine veenis Marxi ja Engelsit lõplikult selles, „et majanduslikud faktid moodustavad aluspõhja, millel tekivad kaasaegsed klassi-vastuolud; et kõigil maadel, kus need klassi-vastuolud suurtööstuse tõttu on saavutanud täieliku arengu..., kujundavad nad omakorda aluspõhja poliitiliste parteide moodustamisele, parteide võitlusele ja ühtlasi kogu poliitilisele ajaloole"[4].

Koos Prantsuse, Saksa ja Inglise töölistega ning nende maade sotsialistlike ühingutega organiseeris Marx Brüsselis *Kommu-*

---

[1] ÜK(b)P ajaloo lühikursus, lk. 111.
[2] Seals., lk. 111, 115.
[3] *Lenin*, Teosed, XVIII k., lk. 13.
[4] *Marx ja Engels*, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 213—214.

nistliku Komitee. See arendas suurt propagandatööd ja „Deutsche Brüsseler Zeitung" sai organiks, mis propageeris Marxi ja Engelsi vaateid. Sama eesmärgi teenistuses olid litografeeritud lendlehed, mida levitati tööliste keskel. 1845. a. lõpul komandeeriti Engels komitee poolt Pariisi propagandatööle saksa emigrantide-käsitööliste hulgas, kes kuulusid Õiglaste Liitu. Paljud neist olid Weitlingi utopistlike teooriate tunduva mõju all, teistes püsisid veel tugevaina blankismi vandeseltslikud traditsioonid. Klassiteadvuse arengut pidurdas ka see, et „tõelised sotsialistid" olid juba varemini nende hulgas tööle asunud. 1847. a. said mõningais tööliskihtides tuttavaks Proudhoni väikekodanlikud reformistlikud vaated. Nende paljastamiseks tuli Engelsil töötada õige palju ja pingsalt. Ta käis tööliste koosolekuil, astus ägedaisse sõnalahinguisse vastastega, selgitas nende võimetust, nende vaadete väikekodanlikku iseloomu. Kõige teadlikumate tööliste seas hakkas Marxi õpetus üha suuremal arvul pooldajaid võitma. Engelsi kirjad Marxile neil aastail sisaldavad rohkesti teateid uue teooria võitudest vanade sotsialistlike koolkondade üle. Üheks peamiseks vastaseks 1847. a. oli Proudhon. Tema töö „Philosophie de la misère" („Viletsuse filosoofia") esitas reaktsioonilise utopistliku kava kapitalistliku ühiskonna „rahuliku" ümberkujundamise kohta sotsialistlikuks tootmisühingute ja tasuta krediidi organiseerimise teel. Paistis, nagu lahendaks see töö küsimuse õige lihtsalt; paljude tööliste, väikemeistrite ja sellide hulgas, kes unistasid tulevikus iseseisvaiks meistreiks saamisest, leidsid Proudhoni vaated pooldajaid. Siis astus Marx Proudhoni vastu välja oma kuulsa tööga „Misère de la philosophie" („Filosoofia viletsus"), kus ta arendas lisaväärtuse teooriat ja näitas, et proletariaat peab ühiskonna sotsialistlikuks ümberehitamiseks kätte võitma poliitilise võimu.

Kuna Engels võitles teadusliku kommunismi ideede levitamise eest Pariisis, pidas Marx aktiivset ühendust Õiglaste Liidu liikmetega teistes linnades. Sest ajast alates, mil liidu tegevuse keskuseks kujunes London, loobusid paljud selle liikmed blankistlikest vaateist. Marxi ja Engelsi ideede mõjul hakkas liidu liikmete enamikule nii Londonis kui ka liidu osakondades „üha enam selguma seniste kommunistlike vaadete, nii prantsuse primitiivse võrdsuskommunismi kui ka Weitlingi kommunismi alusetus" [1]. 1847. a. sõitis üks liidu juhte Londonis, Moll, Brüsselisse, et kutsuda Marxi ja Engelsit liidu liikmeiks. Õiglaste Liit oli mitte üksnes tolle aja suurim proletaarne organisatsioon, vaid ka ainus rahvusvaheline tööliste ühing; seepärast astusid Marx ja Engels liidu liikmeks. Marx organiseeris 1847. a. Brüsselis liidu koondise. Pariisis viibiv Engels arendas tihedaid sidemeid prantsuse koon-

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 216.

distega. 1847. a. suvel tuli kokku liidu esimene kongress. Liit reorganiseeriti. Hävitati kõik, mis temas oli säilinud vandeseltsluse ajast põlvnevaist vanadest müstilistest nimetustest. Liidu organisatsiooni kujundasid koondised, ringkonnad, keskkomitee ja kongress. Sellest ajast peale hakkas ta kandma Kommunistide Liidu nime. Liit oli rajatud demokraatliku tsentralismi alustele ja selline organisatsiooniline struktuur sulges tee igale katsele teotseda vandeseltslikult. Liidu põhikiri võeti lõplikult vastu II kongressil 1847. a. detsembris. Põhikirja esimene paragraaf määras Liidu ülesanded: „Liidu eesmärgiks on kodanluse kukutamine, proletariaadi ülemvõim, klasside antagonismile rajatud vana kodanliku ühiskonna hävitamine ja uue klassideta ja eraomandita ühiskonna rajamine[1]." Seega oli Kommunistide Liit esimeseks proletaarseks organisatsiooniks, mis rajanes teadusliku kommunismi alustele ja katkestas sidemed kõigi utopistlike, Marxi-eelsete sotsialistlike koolkondadega. Sisuliselt asutas Marx uue liidu — Kommunistide Liidu.

II kongressil kaitses sealviibiv Marx oma teooriat. Kümnepäevase elava vaidluse järel nõustuti üksmeelselt uute põhimõtetega. Marxile ja Engelsile tehti ülesandeks koostada Liidu programm. Nii ilmus „Manifest der kommunistischen Partei" („Kommunistliku partei manifest"), mis mõni nädal enne Veebruarirevolutsiooni saadeti trükkimiseks Londoni.

„Kommunistlik manifest" koosneb neljast peatükist. Esimeses peatükis „Kodanlased ja proletaarlased" seletavad Marx ja Engels kapitalistliku ühiskonna tekkimist. Kapitalistlikku korda valmistas ette Euroopa ühiskonna kogu eelneva majandusliku ja poliitilise arenemise käik. Ta tekkimine polnud sugugi juhuslik nähtus, nagu Marxi eelkäijad olid püüdnud väita. Kapitalistlikud vahekorrad tärkasid juba feodaalse Euroopa rüpes. Kodanlus kasvas sedamööda, kuidas arenesid kaubandus ja tööstus, ning kasvas mitte ainult majanduslikult, vaid võitis endale ägedas klassivõitluses mitmesuguseid poliitilisi õigusi. Feodaalriigi poliitilised institutsioonid esialgu kapitalistlike vahekordade arengut ei takistanud, kuid muutusid hiljemini sellele arengule kütkeks. Kodanlus lõhkus need kütked ja asus feodaalide kohale. Riigist sai kodanluse asju ajav komitee.

Feodaalse korraga võrreldуna osutus kapitalistlik kord progressiivsemaks. Ta andis teatud etapil tootlikele jõududele avara arenemisvõimaluse. Ent selle järel, kui kodanluse majanduslik ja poliitiline ülemvõim oli kindlaks kujunenud, ilmnes, et kapitalistlik eraomand on muutunud takistuseks edasisele arenemisele.

Kapitalistliku süsteemi seesmised vastuolud annavad end eriti tunda kriiside ajajärgul. Kriisid, „pöördudes perioodiliselt tagasi,

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 217.

asetavad järjest ähvardavamalt küsimuse alla kogu kodanliku ühiskonna olemasolu“ [1].

Perioodilised kaubanduslik-tööstuslikud kriisid näitavad, et kodanliku ühiskonna käsutuses olevad tootlikud jõud „ei vii kodanlikke omandusvahekordi enam edasi; vastupidi, nad on nende vahekordade jaoks liiga võimsaks muutunud, viimased takistavad neid; ja niipea kui tootlikud jõud need takistused ületavad, viivad nad kogu kodanliku ühiskonna korratusse ja ähvardavad kodanliku omandi olemasolu. Kodanlikud vahekorrad on jäänud liiga kitsaks, et mahutada nende poolt loodud rikkust. Mis teel saab kodanlus üle kriisidest? Ühelt poolt terve hulga tootlike jõudude sunniviisilise hävitamisega; teiselt poolt uute turgude vallutamisega ja vanade turgude põhjalikuma ekspluateerimisega. Niisiis, mis teel? Sel teel, et ta valmistab ette mitmekülgsemaid ja võimsamaid kriise ja vähendab abinõusid, mis kriise ära hoiaksid“ [2].

Marx ja Engels näitasid „Kommunistlikus manifestis“ juba 90 aasta eest, et teadus ja tehnika, mis omal ajal kodanlusel aitasid feodalismi üle võitu saada, on muutunud relvaks, mis ähvardab kodanluse enda valitsemist. Kuid kapitalistlik kord on sünnitanud ka inimesed, kes selle relva kodanluse vastu pööravad, — „nüüdisaja töölised-proletaarlased“. „Manifest“ rõhutas esmakordselt proletariaadi maailma-ajaloolist osa võitluses kodanliku ja üldse igasuguse ekspluateerimisega. Proletariaadi seisund kodanlikus ühiskonnas teeb ta ainsaks, lõpuni järjekindlaks revolutsiooniliseks klassiks. Proletariaadi võitlus kodanluse vastu läbib mitmesuguseid etappe. „Proletaarne liikumine on rõhuva enamiku iseseisev liikumine rõhuva enamiku huvides [3].“

Kes Marxi eelkäijaist aimas neid suurejoonelisi ülesandeid, mis ajalugu on seadnud töölisklassile? Kuni Marxini nägid sotsialistid proletariaadis ainult kehvikute massi, kelle kannatused, viletsus ja olemasolu kindlustamatus neis kaastunnet äratas. Marx näitas proletariaati klassina, kellele kuulub tulevik, tulevase ühiskonna loojana, klassina, kes võitleb mitte ainult enda, vaid ka kogu inimkonna vabastamise ja klassideta ühiskonna loomise eest. „Manifestis“ näidati, et inimkond liigub sotsialismi poole sõltumatult ta üksikute esindajate heast või halvast tahtest ja sõltumatult sellest, kas kodanlus seda tahab või mitte.

Proletariaadi vabanemine ei ole võimalik, kui säilivad kodanlikud vahekorrad. Mitte mingisugused kapitalistliku korra lappimised ega reformid ei suuda hävitada ta põhipahet — palgatöö süsteemi. Marx ja Engels tõendavad „Manifestis“, et proletari-

---

[1] Marx ja Engels, Komm. manifest, lk. 28.
[2] Seals.
[3] Seals., lk. 33.

aadi võitlus võib olla ainult võitluseks kodanluse võimu kukutamise ja kapitalistliku korra hävitamise eest.

„Manifesti" teises peatükis iseloomustatakse kommunistide ja töölisklassi vahelisi suhteid.

Kommunistidel pole sääraseid huve, mis ei ühtiks kogu proletariaadi huvidega. Kommuniste iseloomustab ainult see asjaolu, et nad kaitsevad kogu töölisklassi, mitte aga ta üksikute kihtide ühiseid põhimisi huve. Kommunistid kujutavad endist kõige resoluutsemat, alati edasiviivat osa kõigi maade töölisparteides, teoreetilises suhtes aga on neil proletariaadi muude hulkadega võrreldes see eelis, et nad mõistavad töölisliikumise tingimusi, käiku ja üldisi tulemusi. „Kommunistide lähem eesmärk on sama, mis kõigil teistelgi proletaarseil parteidel: proletariaadi muutmine klassiks, kodanluse valitsemise kukutamine, poliitilise võimu vallutamine proletariaadi poolt [1]."

„Kommunistlikus manifestis" on järelikult rõhutamist leidnud marksismi üks kõige tähelepanuväärsemaid ja tähtsamaid ideid, nimelt proletariaadi diktatuuri idee. „Manifest" seletab, „et töölisrevolutsiooni esimeseks sammuks on muuta proletariaat valitsevaks klassiks, demokraatia kätte võita" [2]. Töölisklass peab kodanluse valitsuse kukutama ja võimu juurde asuma, et „kodanluselt samm-sammult ära kiskuda kogu kapital, keskendada kõik tootmisvahendid riigi, s. o. valitseva klassina organiseerunud proletariaadi kätte ja suurendada võimalikult kiiremini tootlike jõudude hulka" [3]. Pöördudes kodanluse poole, kes süüdistas kommuniste selles, et need tahavad omandi hävitada, näitab „Manifest", et kapitalismi arenemise ajalugu on individuaalse, tööga saadud omandi ekspropriieerimise ajalugu. Kapitalistliku eraomandi olemasolu tingimuseks on miljonite inimeste omandi hävitamine. Kommunistid tahavad ainult tagasi anda ühiskonnale omandi, mille kodanlus temalt on anastanud.

Kolmandas peatükis arvustavad Marx ja Engels 1840-ndate aastate sotsialistlikke teooriaid.

„Manifesti" neljas peatükk annab vastuse küsimusele, kuidas peavad kommunistid suhtuma vasempoolseisse, radikaalseisse kodanlikesse parteidesse. „Manifest" ütleb, et kommunistid toetavad neid parteisid võitluses demokraatlike reformide eest. Kuid erinevalt nendest parteidest, kes ei lähe kaugemale reformide nõudmisest kapitalistliku korra piirides, võitlevad kommunistid ühtlasi proletariaadi lõppeesmärkide eest. Seepärast esindavad üksnes nemad töölisliikumise tulevikku. Kommunistide ülesanne seisab selles, et aidata töölistel kujundada „võimalikult selgemat tead-

---

[1] Marx ja Engels, Komm. manifest, lk. 35.
[2] Seals., lk. 42.
[3] Seals.

likkust vaenuliku vastuolu kohta kodanluse ja proletariaadi vahel“ [1]. „Kommunistliku partei manifest“ kavastas seega üldjoontes kapitalistliku korra vastu suunatud proletaarse võitluse programmi ja taktika alused. Manifesti hakati hiljemini tõlkima kõigisse Euroopa keeltesse ja temast sai kõigi maade tööliste ühisprogramm.

Marx ja Engels andsid kogu oma elu, et varustada proletariaati õige teadusliku teooriaga, et likvideerida lahkuminekud tema ridades ja organiseerida ta jõude kapitalistliku korra kukutamiseks. Kommunistid peavad oma vaadete ja kavatsuste varjamist ülearuseks. Nad deklareerivad avalikult, et nende eesmärke võib saavutada vaid kogu senise ühiskondliku korra vägivaldse kukutamisega. „Las valitsevad klassid värisevad kommunistliku revolutsiooni ees. Proletaarlastel pole selles kaotada midagi peale oma ahelate. Neil on võita terve maailm. K õ i g i m a a d e p r o l e t a a r l a s e d, ü h i n e g e![2]“ See „Kommunistliku manifesti“ võitlushüüe asetas proletariaadi ette edasilükkamatu ülesande: luua iseseisev töölispartei, kes oleks organisaatoriks ja juhiks proletariaadi võitluses kapitalistliku korra kukutamise eest.

„Manifesti“ ideed leidsid edasiarendamist Marxi võitluses reaktsiooniliste väikekodanlike utopistlike teooriate vastu I Internatsionaalis, ta peatöös „Das Kapital“, teostes „Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte“ („Louis Bonaparte'i 18. brümäär“), „Der Bürgerkrieg in Frankreich“ („Kodusõda Prantsusmaal“), „Kritik des Gothaer Programms“ („Gotha programmi kriitika“) jt. Teadusliku kommunismi rajajate surma järel tõstsid Lenin ja Stalin nende võitluslipu kõrgele ja kandsid seda edasi. Lenin ja Stalin hoidsid kõik Marxi ja Engelsi õpetuse põhimõtted puhtaina ja päästsid selle II Internatsionaali oportunistide võltsimisest ning moonutamisest. Ühtlasi viisid nad seda õpetust edasi, arendasid ja rikastasid teda paljude uute põhialustega. Leninism — see on imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksism. Suure sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Venemaal avas inimkonnale suurejoonelised perspektiivid, mida Marx ja Engels „Kommunistlikus manifestis“ olid ette näinud. See võit näitas tegelikult, mis on Marxi ja Engelsi, Lenini ja Stalini kommunism.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Komm. manifest, lk. 54.
[2] Seals., lk. 55.

VIIES OSA.

1848. AASTA REVOLUTSIOON.

21. peatükk.

1848. a. revolutsioon ja II vabariik Prantsusmaal.

Revolutsiooni põhjused. 1848. a. revolutsiooni oli ette valmistanud Prantsusmaa kogu sotsiaalmajandusliku ja sotsiaalpoliitilise arengu käik Orléans'ide kodanliku monarhia 18 aasta kestel. Juulirevolutsioon 1830. a. pettis julmalt rahvamasside — proletariaadi, talupoegkonna ja väikekodanluse ootusi. See revolutsioon ei toonud vabariigi rajamist ega kodanlik-demokraatlikke vabadusi. Teisest küljest tõi kapitalismi areng 1830-ndail ja 1840-ndail aastail endaga kaasa proletariaadi ja talupoegade seisundi tunduva halvenemise, klassivastuolude kasvamise. Võimul oli väike rühm suurkapitaliste, finantsaristokraatia. Tööstusliku kodanluse laialdased ringkonnad polnud rahul finantsaristokraatia säärase monopolistliku valitsemisega, mis pidurdas riigi tööstuslikku arengut. Kuid lahkhelid kodanluses endas ei oleks ajendanud uut revolutsiooni, kui poleks osutanud aktiivsust rahvamassid, esijoones töölisklass, kes oli vabariikliku partei peamiseks toeks.

1848. a. revolutsiooni otseseks ajendiks oli kaubanduslik-tööstuslik ja rahanduslik kriis 1847. a. Sellele olid 1845. ja 1846. a. eelnenud ikaldused, mis põhjustasid leivavilja järsu kallinemise. Hoolimata vilja suurendatud sisseveost välismaalt möllas nälg edasi ja kutsus esile tõsiseid rahutusi terves reas linnades ja maakohtades. Eriti tõsise iseloomu omandas näljamäss Buzançais's (Indre'i departemangus), kus tapeti mõned suurmaaomanikud, keda kahtlustati hangeldamises, kuna nende farmid rüüstati. Sündmuskohale kutsuti sõjaväed; viis inimest mõisteti surma, neli eluaegsele sunnitööle, kaheksateist sunnitööle mitmesugusteks tähtaegadeks. Need karmid kohtuotsused tekitasid riigis suurt pahameelt. Rahutused kestsid edasi ja omandasid selgekujulise poliitilise iseloomu.

Võitlus valimisõiguse reformi pärast. Seadusandlik istungjärk 1847. a. näitas uuesti, et valitsus ja teda toetav parlamendi enamik ei taha kuulda mingisugustest reformidest. 26. märtsil lükati tagasi ettepanek valijate arvu suurendamise kohta.

See reaktsiooniline poliitika tekitas seda enam rahulolematust, et samaaegselt tuli avalikuks rida skandaalseid afääre, milledesse olid segatud endised ministrid, rahvasaadikud, peerid ja silmapaistvad ametnikud.

„Tööstuslik kodanlus nägi ähvardust oma huvidele, väikekodanlus oli kõlbeliselt pahandatud, rahva fantaasia avaldas põlastust [1]."

Saanud kaotuse osaliseks parlamendis, kus valitsuse poole hoiduv enamik järgnes kuulekalt Guizot'le, otsustas liberaalne opositsioon viia võitluse väljapoole parlamenti ja alustada riigis massilist kampaaniat valimisreformi kasuks. Selle kampaania organiseerimise võttis enda peale „dünastiline vasempoolne" erakond, mille liider, advokaat Odilon Barrot esitas liberaal-kodanliku loosungi: „Reform revolutsiooni vältimiseks". 9. juulil 1847 korraldati Château-Rouge'is (Pariisis) esimene reformi pooldajate bankett, kuhu kogunes üle 1200 inimese. Sellele järgnesid banketid üle kogu Prantsusmaa.

Majanduslik kriis 1847. a. Poliitiline pinge suurenes veel enam majandusliku kriisi mõjul. Kriis, mis algas Inglismaal, levis kiiresti mandrile, võttis üldeuroopaliku ilme ja osutus väga teravaks ning kestvaks. Prantsuse Panga tehingud vähenesid 2,7 miljardilt frangilt 1,8 miljardile, paljud provintsipangad katkestasid summade väljamaksmise. Pariisis langes tööstusliku toodangu üldine väärtus 1463 miljonilt (1847. a.) 677 miljonile frangile (1848. a.); kivisöetoodang langes 51,5 miljonilt tsentnerilt 40 miljonile, rauamaagi toodang 34,6 miljonilt tsentnerilt 17,6 miljonile. Angoulême'is suleti paberitööstuse alal 25-st vabrikust 12. Rive-de-Gier' klaasitehaseis kustutati 37-st sulatusahjust 27. Sedan'is, Saint-Étienne'is ja Calais's jäi kaks kolmandikku töölistest tööta. Tööpuuduse kasvamisega käis kaasas järsk töötasude langemine. 1847./48. a. talv oli äärmiselt vilets töölistele ning linna- ja maakehvistu laiadele massidele.

Valitsus ja liberaalse kodanluse opositsioon. Rööbiti riigis suureneva revolutsioonilise kriisiga võttis hoogu ka teine protsess — „kriis tippudes". 28. detsembril 1847 avati seadusandlik istungjärk. Louis-Philippe naelutas oma troonikõnes häbiposti banketide-kampaania kui „vaenulike või pimedate kirgede poolt õhutatava agitatsiooni". Opositsioon võttis talle heidetud väljakutse vastu. Troonikõne arutamine tekitas tormiseid vaidlusi. Kuid hirm revolutsiooni ja proletariaadi ees muutis kodanlikud liberaalid täiesti jõuetuks. See jõuetus ilmnes selgesti hetkel, mil valitsus keelas 1848. a. 19. jaanuariks määratud järjekordse banketi Pariisi XII ringkonnas. Sellele vastas opositsioon keelatud banketi edasilükkamisega 22. veebruarile ja samaks päevaks rahuliku pro-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 7.

testidemonstratsiooni määramisega; viimane pidi olema sihitud koosolekute vabaduse rikkumise vastu. Kuid valitsusel tarvitses ainult kategooriliselt teatada, et ta ei luba ei banketti ega demonstratsiooni ja on vajaduse korral valmis tarvitama relvastatud jõudu, kui opositsioon loobus võitlusest. Hoopis teissugune meeleolu oli haaranud rahvamasse — nad kippusid võitlusse.

Revolutsioonilise liikumise edusammud naabermaades — Šveitsis ja Itaalias — kiirendasid revolutsiooni puhkemist Prantsusmaal. „Verine rahva ülestõus Palermos mõjus halvatud rahvamassisse elektrilöögina ja äratas ta suured revolutsioonilised mälestused ning kired [1]."

Veebruaripäevad Pariisis. 22. veebruaril 1848, päeval, millele oli määratud demonstratsioon valimisõiguse- ja parlamendireformi kaitseks, algasid Pariisi tänavail kogunemised, kokkupõrked politseiga, barrikaadide ehitamine. Liikumine arenes loosungite all: „Elagu reform! Maha Guizot!"

23. veebruari hommikul jätkus rahvaliikumine, võttes ähvardavama ilme kui eelpäeval. Sel päeval selgus, et rahvuskaart, kes oli koostatud kodanlikest ja väikekodanlikest rahvakihtidest, pooldas oma enamikus võitlust valimisreformi kasuks ja kabineti kukutamist. See asjaolu sundis kuningat vabastama Guizot' ametist ja kutsuma valitsusse krahv Molé, kel oli liberaali maine.

Teade selle kohta, et on langenud vihatud minister, kes peaaegu kaheksa aastat oli enda isikus kehastanud juulimonarhia kõige reaktsioonilisemat külge, kutsus Pariisis suure juubelduse esile. Kuid barrikaadivõitlejad, enamikus töölised ja käsitöölised, otsustasid relvi mitte käest ära panna ja võitlust jätkata. Ööl vastu 24. veebruari omandas ülestõus määratu ulatuse. Barrikaadide arv tõusis 1513-le.

Kohkunud Molé loobus valitsuse moodustamisest. Kuningas andis selle ülesande nüüd Thiers'ile. Kuid sündmused arenesid nii kiiresti, et ka Thiers oli sunnitud mõne tunni pärast loobuma selle ülesande täitmisest.

24. veebruari hommikul oli ülestõusnud rahvas vallutanud võitlusega peaaegu kõik kasarmud ja strateegilised punktid linna sees. Revolutsioon oli võitnud. Liikumine, mis algas reformi loosungi all, kasvas võitluseks vabariigi eest. Lähemate isikute soovitusel ja üksikute liberaal-kodanliku opositsiooni esindajate survel, kes lootsid sel teel päästa monarhiat ja dünastiat, loobus kuningas troonist oma vanema pojapoja, Pariisi krahvi kasuks ja põgenes ühes perekonnaga Pariisist. Varsti pärast seda läks Tuileries' loss ülestõusnud rahva kätte. Seal leiduv troon põletati üldise juubelduse saatel.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 7.

Sel ajal, kui vabariiklike ajalehtede „Réforme“ ja „National“ toimetustes koostati uue valitsuse liikmete nimistuid, püüdsid Saadikutekojas kodanliku opositsiooni mõõdukas-liberaalse tiiva juhid saavutada alaealise Pariisi krahvi kuulutamist kuningaks ja ta ema, Orléans'i hertsoginna kinnitamist regendiks. Kui aga saali ilmusid võidukad barrikaadivõitlejad, kes nõudsid vabariigi väljakuulutamist, nurjus see liberaalide katse monarhiat päästa. Võeti vastu otsus moodustada ajutine valitsus. See otsus kinnitati raekojas, Pariisi revolutsioonide traditsioonilises keskuses. 24. veebruari õhtuks kujundati ajutine valitsus, millesse kuulus seitse liiget ja neli sekretäri.

„Veebruari barrikaadidel tekkinud ajutine valitsus kajastas oma koosseisult paratamatult mitmesuguseid parteisid, kes jagasid omavahel võiduvilja. Ta ei võinud olla midagi muud, kui kompromiss mitmesuguste klasside vahel, kes ühisel jõul kukutasid juulimonarhia, kuid kelle huvid olid üksteisele vaenulikud. Ta hiiglasuur enamik koosnes kodanluse esindajaist [1].“

Ajutise valitsuse eesistujaks valiti advokaat ja rahvasaadik Dupont de l'Eure, kes oli 1830. a. revolutsioonist osa võtnud. Kuid ajutise valitsuse tõeliseks juhiks sai luuletaja Lamartine (1790—1869), kes võttis endale välisministri portfelli. Kohtuminister, tuntud advokaat Adolphe Crémieux ja ühiskondlike tööde minister, advokaat Marie olid varemini kuulunud „dünastiliste vasempoolsete“ hulka. Mereminister, kuulus õpetlane (matemaatik ja astronoom) François Arago seisis lähedal mõõdukate vabariiklaste leerile. Samasse kodanlike vabariiklaste rühma kuulusid ajaleht „National'i“ toimetaja Armand Marrast ja finantsist Garnier-Pagès, kes nimetati rahaministriks. Demokraatlikku väikekodanlust esindasid ajutises valitsuses advokaat Ledru-Rollin (1807—1874), kes sai siseministriks, ja „Réforme'i“ toimetaja, ajakirjanik Flocon (1800—1860).

Lõpuks pääsesid ajutise valitsuse koosseisu kaks meest, keda töölisklass tõstis esile oma esindajaina ja keda selle valitsuse kodanlikud liikmed esialgu ei tahtnud lasta endi keskele, — Louis Blanc ja tööline Albert (1815—1895); viimane oli osa võtnud Lyoni ülestõusust 1831. a. ja 1834. a. See oli esimene juhtum ajaloos, mil tööline valitsusest osa võttis.

Ajutine valitsus ja selle poliitika (24. veebruarist 4. maini). Linnade rahvamassid tervitasid vihatud börsitegelaste- ja pankurite-monarhia kummutamist rõõmuga. Kodanlikud ringkonnad, vaimulikud, ohvitserid ja ametnikud olid sunnitud tunnustama teostunud pööret. Pealegi lepitas uue valitsuse koostis, kus domi-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 8.

neeriv koht kuulus kodanlike erakondade esindajaile, varakaid rahvaklasse poliitilise režiimi muutusega.

„25. veebruari keskpäeval ei olnud vabariik veel välja kuulutatud, seevastu olid juba kõik ministrite portfellid jaotatud ajutise valitsuse kodanlike elementide ja kindralite, pankurite ja „National'i" advokaatide vahel. Kuid töölised otsustasid sel korral mitte lubada säärast pettust, nagu juulis 1830. a. Nad olid valmis uuesti alustama võitlust ja saavutama vabariigi relvade abil[1]."

Samal päeval, 25. veebruaril, ilmus revolutsionäär Raspail (populaarne tööliskvartaalides kui vabariikliku liikumise vana tegelane ja kui arst, kes tasuta ravis vaeseid) tööliste saatkonna eesotsas raekotta ja nõudis uue ülestõusuga ähvardades valitsuselt vabariigi väljakuulutamist. Valitsuse liikmeile anti kaks tundi aega järelemõtlemiseks. Kuid veel enne selle tähtaja lõppemist ilmusid kõigile Pariisi seintele plakatid sõnadega: „Prantsuse vabariik. Vabadus, võrdsus, vendus."

Nii kuulutati II Prantsuse vabariik masside otsese surve all välja. Kuid milliseks kujuneb see vabariik? Kas ta kujuneb „kapitali ja eesõiguste vabariigiks" või „töö vabariigiks", „sotsiaalseks vabariigiks"? „Pariisi töölistel," kirjutas Engels, „oli valitsust kukutades täiesti kindel kavatsus kukutada ka kodanlik kord. Kuigi nad olid juba täiesti teadlikud töölisklassi ja kodanluse vahel valitsevast antagonismist, ei küündinud maa majanduslik areng ega Prantsuse töölismassi vaimne tase siiski veel selle astmeni, millel oleks sotsiaalne ümberkorraldus võimalik olnud. Seepärast langesid revolutsiooni viljad lõppkokkuvõttes omaks kapitalistide klassile[2]." „Veebruarivabariik pidi kõigepealt ainult lõplikult andma kodanlusele võimu: koos finantsaristokraatiaga saavutasid juurdepääsu poliitilisele võimule kõik varakad klassid[3]."

„Juulipäevadel saavutasid töölised kodanliku monarhia, veebruaripäevadel saavutasid nad kodanliku vabariigi. Samuti kui juulimonarhia oli sunnitud kuulutama end vabariiklike asutistega ümbritsetud monarhiaks, oli veebruarivabariik sunnitud kuulutama end sotsiaalsete institutsioonidega ümbritsetud vabariigiks[4]."

Juba 25. veebruari õhtul tekkis ajutise valitsuse kodanliku enamiku ja Pariisi proletariaadi eelväe vahel uus kokkupõrge riigilipu värvi küsimuse pärast. Ajutine valitsus teatas, et uue vabariigi lipuks jääb kolmevärviline lipp, kodanliku revolutsiooni lipp.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 9.
[2] Marx ja Engels, Teosed, VI k., 2. osa, lk. 326.
[3] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 10.
[4] Seals.

Demonstrandid raekoja juures nõudsid punast lippu, mille all olid võidelnud ja surnud veebruaribarrikaadidel võitlejad. Lõpuks võeti vastu kompromiss-otsus — säilitada kolmevärviline lipp ning lisada sellele punane rosett (hiljemini see eemaldati).

25. veebruaril nõudis määratu suur tööliste meeleavaldus, et antaks viivitamatult dekreet, mis kindlustaks õiguse tööle. Lamartine püüdis töölisdelegaate veenda selles, et ajutine valitsus ka selletagi hoolitseb tööliste olukorra eest, kuid teda katkestasid töölise Marche'i karmid sõnad: „Küllalt sõnadest, küllalt poeesiast; rahvas ei taha enam fraase: ta on olukorra peremees ja käsib teid viibimata dekreteerida õigust tööle." Asjasse segas end Louis Blanc ja esitas dekreedi teksti, millega ajutine valitsus kohustus „kindlustama töölistele olemasolu tööga" ja „tagama tööd kõigile kodanikele".

See dekreet jäi muidugi ainult paberile. Õigus tööle, mis pole teostatav kodanliku revolutsiooni raamides, on teostatud Suure sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga NSVL-s ja kindlustatud Stalini Konstitutsiooniga.

26. veebruaril nõudis uus tööliste meeleavaldus valitsuselt „töö organiseerimist", erilise „tööministeeriumi" asutamist. Valitsus võttis vastu Louis Blanc'i kompromiss-esildise alatise Riikliku tööliste-komisjoni asutamise kohta; komisjoni asukohaks sai Luxembourgi loss.

Luxembourgi komisjon pidi istungeid pidama Louis Blanc'i ja Albert'i eesistumisel. „Sel viisil olid töölisklassi esindajad ajutise valitsuse istungitekohast välja tõrjutud ja viimase kodanlik osa jättis tõelise riigivõimu ning valitsemisohjad täielikult enda kätte. Raha-, kaubandus- ja ühiskondlike tööde ministeeriumi kõrval, panga ja börsi kõrval asutati sotsialistlik sünagoog, mille ülempreestreil, Louis Blanc'il ja Albert'il, oli ülesandeks avastada tõotatud maa, kuulutada uut evangeeliumi ja kõrvale juhtida Pariisi proletariaadi tähelepanu. Erinevalt igasugusest tavalisest riiklikust võimust polnud nende käsutuses mingit eelarvet, mingit täidesaatvat võimu. Nad pidid oma isikliku laubaga purustama kodanliku korra alussambad[1]."

Luxembourgi komisjoni istungid avati 1. märtsil mõnesaja tööliste ja ettevõtjate delegaadi osavõtul. Komisjoni tegelik töö (kui mitte arvestada mõne tööliste tootmis-assotsiatsiooni asutamist) seisis ainult kodanlusele kasuks tulnud vahendamises kapitali ja töö vaheliste konfliktide puhul. Louis Blanc ei väsinud töölisi üles kutsumast mõõdukusele ja kannatlikkusele, koostööle kodanlusega. „Väikekodanlike Louis Blanc'ide ülesanne," tähendab Lenin, „on summutada klassihuvide erinevusi ja veenda kodanluse

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 11.

teatud kihte (peamiselt intelligente ja parlamenditegelasi) „kokku leppima" töölistega, veenda töölisi „kokku leppima" kapitalistidega, veenda talupoegi „kokku leppima" mõisnikega[1]." „Louis Blanc pidas end „töö demokraatia" ehk „sotsialistliku demokraatia" (nimelt seda viimast sõna kasutati Prantsusmaal 1848. a. niisama sagedasti, kui sotsiaalrevolutsionääride ja menševike kirjanduses 1917. a.) juhiks, tegelikult aga oli Louis Blanc kodanluse sabaks, mängukanniks kodanluse käes[2]."

Vabariigi väljakuulutamine, kahe sotsialisti võtmine valitsuse koosseisu, dekreedi andmine õiguse kohta tööle, komisjoni asutamine töölisküsimuse jaoks, — kõik need olid abinõud, millega ajutine valitsus lootis lõpu teha revolutsiooni edasisele arengule, uinutada massid, olles teatava määrani rahuldanud nende sotsiaalsed ja poliitilised nõudmised. Selliste abinõude hulka kuuluvad ka otsused kõigi poliitiliste vangide vabastamise, 1. veebruarist 1848 alates pandimajja panditud koduste tarvitusesemete tagasiandmise, viljahinna alandamise, haavatud veebruarivõitlejate ja nende perekondade kindlustamise ning tööpäeva lühendamise kohta Pariisis 10 tunnile ja provintsis 11 tunnile.

Kui mitte juriidiliselt, siis ometi tegelikult kujunes välja koosolekute ja ühingute vabadus; ajakirjandus vabanes endisist kitsendusist. Pariis ja kogu maa kattus sadade poliitiliste klubidega; nende hulgas olid otsustavalt ülekaalus revolutsioonilised organisatsioonid, mis ühendasid eesrindlikku osa töölis- ja väikekodanlikust demokraatiast. Suurima mõju pealinna demokraatlikest klubidest omandasid „Revolutsiooni klubi" (Barbès'i eesistumisel), „Rahvasõprade klubi" (eesotsas Raspail'ga), „Vabariiklik Kesküning" (teisiti „Blanqui' klubi"), „Keskvendusüning" (pidas istungeid Cabet' juhtimisel), „Inimese ja kodaniku õiguste üning".

Nii omandas Veebruarirevolutsioon 1848. a. (vastupidi Juulirevolutsioonile 1830. a.) mitte kodanliku, vaid kodanlik-demokraatliku revolutsiooni iseloomu. See oli rahvamasside, eriti töölisklassi revolutsioonilise aktiivsuse tulemus; tõsi küll, seejuures esines töölisklass veel ebaküpsede, kuid siiski omade poliitiliste ja majanduslike nõudmistega ja vajutas revolutsioonilisele võitlusele oma pitseri.

Masside poliitiline aktiivsus ja oma nõrkuse tundmine dikteerisid ajutise valitsuse kodanlikule enamikule laveerimise ja järeleandmiste taktika. Sellises olukorras lasti käiku kõigi klasside „vennastamise" loosung. Üne kaasaeglase väljenduse järgi „oli tööline saanud päevakangelaseks, teda koheldi kui värskelt küp-

---

[1] Lenin, Teosed, XX k., lk. 319—320.
[2] Seals., lk. 508.

setatud võimumeest". See varakate klasside silmakirjalik orjameelsus kohutava pluusikandja ees, orjameelsus, mille taga peitus hirm, leidis oma väljenduse tol ajal populaarses distihhonis:

„Maha kübar mütsi ees!
Põlvedele töölise ees!"

Pealesunnitud järeleandmiste poliitika ei takistanud ajutise valitsuse kodanlikku enamikku valmistumast otsustavaks võitluseks proletariaadiga. Vastukaaluks proletaarseile pataljonidele asutas ta 24 palgalist mobiilse (liikuva) kaardiväe pataljoni. Töölised nõudsid rahvuslike töökodade asutamist, s. o. riigi poolt tööstuslike käitiste organiseerimist, eesmärgiga kindlustada tööd kõigile, kes seda vajasid. Teeseldes, et ta on valmis täitma tööliste nõudmisi, andis ajutine valitsus 26. veebruaril dekreedi rahvuslike töökodade organiseerimise kohta. Ühiskondlike tööde ministri Marie kavatsuse järgi pidid need töökojad kasvatama seadusele kuulekate tööliste armee, keda oleks võinud vajalikul hetkel „viia tänavale", asetades nad vastu „klubistidele". See oli kodanluse otseseks panuseks mängus proletariaadi lõhestamisele. Rahvuslike töökodade organiseerimisele asuti märtsi alguses; sama kuu lõpus ulatus neis registreeritud tööliste arv juba 40 000-ni ja kasvas pidevalt edasi. Rahvuslikes töökodades ametisolevad töölised said 2 franki tööpäeva eest ja 1 frangi tööta päeva eest. Nende töökodade etteotsa seati valitsuse poolt nimetatav direktor. Direktor määras kogu keskmise administratiivse personaali. „Brigadiirid" ja „delegaadid" valiti tööliste endi poolt.

Rahvuslikes töökodades rakendas valitsus töölisi kasutule, mittevajalikule tööle. Kui aga küsiti, mille eest siis töölised raha saavad, vastasid reaktsioonilised agitaatorid, et see on sotsialism.

Varsti kujunes väikekodanluses ja talupoegade hulgas vaenulik meeleolu sotsialistide ja tööliste vastu.

Ajutise valitsuse rahanduspoliitika pidi veelgi enam tigestama väikekodanluse ja talupoegade masse. Juba 29. veebruaril teatas ajutine valitsus, et riigi rahanduse rasket seisundit arvestades „võetakse eranditult kõiki makse endisil aluseil". Et päästa Prantsuse Panka teda ähvardavast pankrotist, tõttas ajutine valitsus määrama sunduslikku kurssi selle pangatähtedele ja tasus protsendid riigiväärtpaberite eest veel enne seadusliku tähtaja saabumist.

Samal ajal anti hoiukassade kohta dekreet, mille järgi sissemaksud pidid toimuma sularahas ainult 100 frangi ulatuses, muud summad aga üle 100 frangi — riigikassa viieprotsendiste kohustustega (neljakuulise väljamaksu-tähtajaga) ja viieprotsendiste riigi-võlakohustuste kupongidega. See korraldus riivas väikekodanluse huve samuti, kui valitsuse keeldumine pikendada kolmeks kuuks kõigi äriveksiite tasumist.

Et leida väljapääsu rahanduslikust ummikust, otsustas ajutine valitsus sisse seada uued maksud. 16. märtsi dekreediga suurendas ta 45% võrra iga franki 1848. aasta neljast otsesest maksust, mida tasusid omanikud. Dekreet 45-santiimise lisamaksu kohta tekitas opositsiooni vabariigi vastu talupoegkonnas, kes muutus nüüd kontrrevolutsioonilisele propagandale kergesti vastuvõtlikuks.

Ajutise valitsuse välispoliitika kandis juba algusest peale väga ettevaatlikku iseloomu. Tõsi küll, 4. märtsi ringkirjas Prantsuse diplomaatilisile esindajaile välismaal teatas Lamartine, et Prantsuse vabariik tunneb kaasa teiste rahvaste vabadusliikumistele ega tunnusta põhimõtteliselt enam 1815. a. reaktsioonilisi traktaate, lisas aga siinsamas, et vabariik ei tiku revideerima olemasolevaid piire ja peab rangelt kinni mittevahelesegamise poliitikast. Ajutiselt valitsuselt ei suutnud saavutada mingit reaalset abi ei Itaalia rahvuslased, ei Iiri revolutsionäärid, ei Poola revolutsioonilised emigrandid ega Belgia vabariiklased. Vähe sellest — Lamartine püüdis kõigiti kindlustada sõbralikke suhteid Euroopa reaktsiooni toega — tsaristliku Venemaaga.

Revolutsioonilise liikumise levimine peaaegu üle kogu Lääne-Euroopa ajas nurja Prantsusmaa vastu sihitud uue interventsiooni plaanid, millega käis ringi Nikolai I pärast 24. veebruari.

17. märtsi ja 19. aprilli meeleavaldused. Klassivõitluse teravnemise esimeseks tõsiseks avalduseks pärast Veebruarirevolutsiooni olid sündmused märtsi keskel. Oma klubides esinesid Blanqui 12. märtsil ja Cabet 13. märtsil nõudmisega edasi lükata Rahvuskogu valimised, mis olid määratud 9. aprillile. „On vajalik," kirjutas Blanqui, „et valgus tungiks vabariigi igasse viimasesse kolkasse. Kui valimised toimuvad enne, kui massid saavad teadlikuks oma huvidest, on reaktsiooni võit kaheldamatu." Otsustati korraldada rahulik meeleavaldus ja nõuda ajutiselt valitsuselt valimiste edasilükkamist, aga ka regulaarvägede eemaldamist Pariisist.

Meeleavaldus toimus 17. märtsil. Eelmisel päeval korraldasid rahvuskaardi kodanlik-aristokraatlikud kompaniid, nõndanimetatud „karumütsid", protestimeeleavalduse määruse vastu, millega kaotati see nende peakate ja teised eesõigused (eraldine juhtkond jne.). „Karumütside" meeleavaldus oli sihitud ajutise valitsuse vasempoolse, demokraatliku tiiva vastu. Pariisi demokraatia vastas vastumeeleavaldusega 17. märtsil. Meeleavaldajate survel tegi ajutine valitsus mööndused, millel polnud küll olulist tähtsust: Rahvuskogu valimised viidi üle 9. aprillilt 23. aprillile.

Uus klassivõitluse teravnemine ilmnes Pariisis ja provintsides suurima kriisi ja tööpuuduse olukorras märtsi lõpul, kui algasid ettevalmistused valimisteks. 25. märtsil avaldas rühm revolut-

sioonilisi kommuniste Blanqui'ga eesotsas üleskutse, milles ta paljastas rahva petmist loosungiga „Vabadus, võrdsus, vendus" ja deklareeris: „Vabariik osutub valeks, kui ta kujuneb ainult ühe valitsusvormi asendamiseks teisega. Vabadus. Võrdsus. Vendus! See deviis, mis põleb meie ehitiste frontoonidel, ei pea muutuma tühiseks ooperidekoratsiooniks... Pole olemas võrdsust, kui naistööline lamab oma näljast surevate lastega losside uste ees. Tööd ja leiba! Rahva olemasolu ei või jätta kapitalistide mahhinatsioonide ja pahatahtlikkuse hooleks. Pole küllalt sõnade muutmisest, on vajalik muuta asju. Vabariik — see on tööliste vabastamine, see on ekspluateerimise valitsemise lõpp, see on uue korra saabumine, mis vabastab töö kapitali türanniast."

Kõiki klubisid, kes pooldasid neid põhimõtteid, kutsuti koosolekule Valimiste Keskkomitee organiseerimiseks.

Just sellest ajast algab Blanqui intensiivne jälitamine kontrrevolutsionääride poolt. 31. märtsil ilmus trükist nõndanimetatud „Tacherau dokument" — nimetu võltsing, mille autorid püüdsid Blanqui'd näidata reeturina, kes olevat 1839. a. võimudele välja andnud salaühingu „Aastaajad" kogu organisatsiooni.

16. aprillil kogunes Marsi väljakule ja Hipodroomile kuni 100 000 töölist, kes olid kokku kutsutud Töölisühingute keskkomitee algatusel, et üles seada kandidaate rahvuskaardi peastaabi koosseisu ja siis liikuda raekoja juurde, kus taheti esitada ajutisele valitsusele petitsioon nõudmisega kiiresti „organiseerida töö" ja „kaotada inimese ekspluateerimine inimese poolt". Kui relvadeta töölised lähenesid raekojale, et üle anda valitsusele petitsiooni kui ka nende poolt tema heaks korraldatud rahalist korjandust, võtsid neid vastu 100 000 rahvuskaartlast, kes olid mobiliseeritud „kommunistliku vandeseltsi" vale ettekäändel. Käsk pataljonide kogumiseks oli antud siseminister Ledru-Rollin'i poolt, kellel ainuüksi oli õigus anda selliseid käske. Mõnda aega kõhelnud, alistus ta Lamartine'i keelitamisele; viimane kasutas hirmu, mida kogu väikekodanlus tundis tol hetkel kommunismi ees. See hirm sundis teda ühinema suurkodanlusega ühiseks võitluseks revolutsioonilise proletariaadi vastu.

Pariisi tänavail kõlasid — esmakordselt pärast veebruari — hüüded: „Maha Blanqui, Raspail, Cabet!", „Maha kommunistid!" Sõjariistus kokkupõrkeni asi ei läinud, kuid valitsus kasutas pealinna kodanlikus rahvastikus puhkenud paanikat, et Pariisi tuua mõned uued rügemendid.

23. aprillil toimusid valimised Asutavasse Kogusse. Nende puhul avaldus valijate suur aktiivsus (valimiskastide juurde ilmus 84%). Töölisklass kaotas siiski täielikult, sest väikekodanlus ja talupoegkond läksid koos suurkodanlusega. Enamik valituist kuulus mõõdukate kodanlike vabariiklaste leeri. Valimiste ajal tekkis tõsiseid kokkupõrkeid reas suurtes linnades. Eriti suur

kodanluse poolt provotseeritud kokkupõrge toimus Rouen'is, kus töölismassid ehitasid üles barrikaadid ja kaks päeva (27. ja 28. aprillil) pidasid vastu sõjaväe ja rahvuskaardi ühendatud jõududele.

Asutav Kogu ja avaliku reaktsiooni algus. 4. mail avati Asutava Kogu istungid. „Asutav Kogu taandus otsekohe kõigist Veebruarirevolutsiooni sotsiaalseist illusioonidest ja kuulutas otseteed välja kodanliku vabariigi ja ainult kodanliku vabariigi [1]."

Ajutise valitsuse asemele, kes pani maha oma volitused, loodi 10. mail Täitevkomisjon, milles enam ei leidunud kohta töölisklassi esindajaile. See koostati viiest mehest: need olid François Arago, Garnier-Pagès, Marie, Lamartine, Ledru-Rollin. Seega osutus ülekaal uues valitsuses ajutise valitsuse parema tiiva liikmete poolel olevaks. Enamik kohti uues valitsuses läks „National'i" erakonda kuuluvate kodanlike vabariiklaste kätte. Selline valitsuse koosseis vastas uuele jõudude vahekorrale, mis oli kujunenud Asutava Kogu kokkukutsumise ajaks. Juba oma tegevuse esimestest sammudest alates äratas Asutav Kogu enda vastu alamate kihtide rahulolematuse selliste toimingutega, nagu sotsialistide väljajätmine valitsuse koosseisust, tööministeeriumi asutamise ettepaneku tagasilükkamine, dekreedi andmine petitsioonide esitamise õiguse piiramise kohta.

15. mai väljaastumine. Masside rahulolematus kasvas ja murdus esile 15. mail. Sellele päevale oli rea revolutsiooniliste klubide algatusel määratud massiline meeleavaldus, mis selle korraldajate arvates pidi avaldama survet Saadikutekojale ja sundima teda loobuma oma poliitika reaktsioonilisest suunast. Meeleavaldajad, kelle hulgas enanesid töölised ja käsitöölised, tungisid Asutava Kogu hoone juurde ja pääsesid ta istungitesaali. Kõnetooli asunud Raspail tegi teatavaks petitsiooni, mis sisaldas nõuet viivitamatult abistada Preisi monarhia vastu ülestõusnud poolakaid. Raspail'le järgnes Blanqui, kes ühendas küsimuse poolakate abistamisest sisepoliitiliste küsimustega ja nõudis juurdlust ja kohut Rouen'i tööliste tapjate üle, võitlust masside viletsusega, töö ja leiva andmist tuhandeile töötuile. Neid nõudmisi täiendati teistega: „tööministeeriumi" viivitamatu organiseerimine, „ühiskondliku komitee" asutamine Täitevkomisjoni tegevuse järele valvamiseks, ministrite enamiku kõrvaldamine ametist. Barbès, endine salaühingust „Aastaajad" osavõtnu, nõudis kõnetoolilt sõjaväe viivitamatut saatmist Preisi Poolasse, mil-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 22.

jardilise maksu määramist rikastele ja vägede väljaviimist Pariisist.

Ühtegi neist nõudmistest ei võetud arutusele. Lõpuks oli Saadikutekoja presiidium sunnitud saalist lahkuma ja üks klubide juhtidest kuulutas „petetud rahva nimel" Asutava Kogu laialisaadetuks. Meeleavaldajad valisid uue revolutsioonilise valitsuse ja hüüetega: „Relvade juurde! Relvade juurde!" liikusid raekoja ette. Raekojas püüdis uus valitsus, kelle kuuest liikmest olid kohal ainult kaks — Barbès ja Albert, tööle asuda. Kuid relvadeta meeleavaldajad aeti vaevata laiali rahvuskaardi kodanlike pataljonide poolt, kes ruttasid päästma Asutavat Kogu. Raekoda puhastati revolutsionääridest. Asutava Kogu istungid algasid uuesti.

Spontaanne väljaastumine 15. mail lõppes täieliku lüüasaamisega. Paljud revolutsioonilised juhid vangistati: Barbès, Albert ja Raspail veel sama päeva õhtul, Blanqui — mõni päev hiljem (26. mail).

15. mai meeleavalduse ebaõnnestumist kasutas valitsus edasiseks pealetungiks proletariaadile. Rohkearvulisi vangistusi, Blanqui ja Raspail' klubide sulgemist, karmi seadust kogunemiste kohta (7. juunil) täiendas sõjakäik 2. märtsi dekreedi vastu, mis käis tööpäeva lühendamise kohta. Luxembourgi komisjon likvideerus (16. mail).

Kodanlik reaktsioon juhtis nüüd peamise rünnaku rahvuslike töökodade vastu. Seal tegevuses olevate tööliste arv ulatus sel ajal 100 000 meheni. Pealegi ei täitnud nad ühiskondlike tööde ministri Marie lootusi (osa neist võttis osa 15. mai väljaastumisest). 4. juunil tegi Asutava Kogu Töökomitee teatavaks esildise, milles ta avaldas arvamust, et rahvuslikud töökojad tuleb võimalikult kiiresti laiali saata. Et nähti ette relvastatud kokkupõrke võimalust, võeti tarvitusele abinõud Pariisi garnisoni suurendamiseks. Kindlustanud aegsasti endale kolossaalse jõudude ülekaalu, arendas kodanlus ülestõusu teadliku provotseerimise taktikat.

Pariisi proletariaadi juuni-ülestõus. 22. juunil ilmus valitsuse ametlikus häälekandjas, ajaleht „Moniteur'is", korraldus, mille järgi kõik vallalised töölised 18—25 eluaasta vanuses, kes olid kantud rahvuslike töökodade nimistuisse, pidi arvatama sõjaväkke, kõik ülejäänud aga saadetama mullatöödele provintsi. See korraldus tekitas töölistes äärmist viha. 22. juunil demonstreerisid suured rahvuslike töökodade tööliste kolonnid kogu päeva Pariisi tänavail hüüetega: „Meie ei lähe ära!" Neile hüüdeile lisandusid teised: „Maha Lamartine! Maha Marie! Maha Rahvuskogu! Elagu vabariik! Elagu Barbès!"

23. juuni hommikust peale hakati ehitama barrikaade; need hõlmasid kiiresti kogu Pariisi idapoole, kus elasid peamiselt töölised ja kehvikud. Ülestõus võttis massilise iseloomu: barrikaadide arv ulatus ühtede andmete järgi 414-le, teiste järgi üle 600. See oli „esimene suur kodusõda proletariaadi ja kodanluse vahel“ [1]. See oli „võitlus kodanliku korra säilitamise või hävitamise pärast“ [2].

Neli päeva pidasid 45 000 — 50 000 töölist vastu viis korda tugevamale vastasele. Sangarlikkus, mida nad ilmutasid võitluses, üllatas isegi nende verivaenlasi. Üldist imestust äratas võrratu kunst, millega ehitati barrikaade; need küündisid mõnikord kahe- või kolmekordsete majade kõrguseni. Paljud neist barrikaadidest — kui mitte enamik — suudeti purustada ainult suurtükitulega ja sedagi mitte korraga.

Spontaanselt puhkenud ülestõus omandas hiljemini veidi rohkem organiseeritud iseloomu. Kuid iseseisva töölispartei ja mõnevõrra silmapaistvate juhtide (parimad neist, nagu Blanqui ja Raspail, olid vangis) puudumise tõttu polnud võimalik luua tsentraliseeritud organisatsiooni ja õiget juhtimist. Tegevuses olid ainult kohalikud juhid, kelle vahel polnud küllaldast sidet. Nende seas oli ka kutselisi revolutsionääre, nagu näiteks töölised-kommunistid Racary, Barthélemy, Voisambert, kes varemini olid salaühinguist osa võtnud; oli ka inimesi, kes astusid esmakordselt poliitilisse võitlusse. Nende hulgas olid ülekaalus revolutsiooniliste klubide juhatajad, rahvuslike töökodade brigadiirid ja delegaadid. Erilist mainimist väärib juuni-ülestõusu sõjalise kava autor Kersausie (1798—1874), endine husariohvitser, Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühingu aktsioonikomitee eesistuja, Raspail' sõber, üks väheseid väikekodanlikke demokraate, kes säilitas neil päevil truuduse proletariaadile. Engels kirjutas, et Kersausie „läheb ajalukku kui esimene barrikaadide väepealik“ [3]. Kersausie poolt väljatöötatud ülestõusukava nägi ette insurgentide pealetungi kontsentriliselt nelja kolonniga Pariisi tööliskvartaalidest raekoja juurde ja seejärel kesklinna, Tuileries' ja Bourboni palee (Asutava Kogu hoone) suunas. Ühendust kolonnide vahel pidi peetama eriliste lendsalkade abil. Operatsioonibaasideks pidid olema kindlustised, mis püstitati Clos-Saint-Lazare'i ääreosas ja Saint-Antoine'i ja Saint-Jacques'i eeslinnas.

Üldiseks ülestõusu loosungiks oli demokraatlik ja sotsiaalne vabariik, mis vastandati „kapitali ja privileegide vabariigile“. Ülestõusnud töölised nõudsid rahvuslike töökodade

---

[1] Lenin, Teosed, XXIV k., lk. 249. (Sõrendus meie poolt. Toim.)
[2] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 23.
[3] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 210.

säilitamist, 25. veebruari dekreedi teostamist, millega oli kindlustatud õigus tööle, Asutava Kogu laialisaatmist, Täitevkomisjoni liikmete areteerimist, rahvasaadikute ja ministrite kohtu alla andmist, vangistatud revolutsionääride vabastamist, „põhiseaduse väljatöötamist rahva enda poolt" ja sõjavägede väljaviimist Pariisist.

Barrikaadidel levitati „demokraatliku ja sotsiaalse vabariigi valitsuse" liikmete nimestikke; see valitsus pidi loodama juhul, kui ülestõus võidab. Neis olid märgitud Blanqui, Barbès'i, Raspail', Cabet' ja mõnede teiste revolutsionääride ja sotsialistide nimed.

Ülestõusu keskuseks oli revolutsioonilise võitluse kroonikais kuulsaks saanud Pariisi töölis-eeslinn Saint-Antoine.

Ülestõusu suurejoonelisest hoost hirmutatuna võttis kodanlus tarvitusele kõik abinõud selle halastamatuks mahasurumiseks. 24. juunil anti kogu võim sõjaministrile, kindral Cavaignac'ile, kes varustati diktaatorlike volitustega. Cavaignac laskis tegevusse raske-suurtükiväe. Provintsidest kutsuti välja sõjaväed, kellele ruttasid abiks kodanliku rahvuskaardi arvukad vabatahtlikkude salgad.

„Võitjaks jäi kodanlik vabariik. Tema poolel seisid finantsaristokraatia, tööstuslik kodanlus, väikekodanlased, sõjavägi, liikuva kaardiväena (garde mobile) organiseeritud kaltsakproletariaat, intelligents, vabakutselised, papid ja külarahvastik. Pariisi proletariaat omas enda poolel ainult iseennast [1]." Kodanlus võitis seetõttu, et ta toetus mitte üksnes oma jõududele, vaid ka väikekodanluse ja talupoegade massidele. „1848. ja 1871. aasta revolutsioonid Prantsusmaal," ütleb seltsimees Stalin, „hukkusid peamiselt seepärast, et talupoegade reservid osutusid kodanluse poolel. Oktoobrirevolutsioon võitis seepärast, et ta suutis kodanluselt üle võtta ta talupoegade reservid, ta suutis need reservid tõmmata proletariaadi poolele ja proletariaat osutus selles revolutsioonis ainsaks juhtivaks jõuks linna ja küla töötava rahva miljonilistele massidele [2]."

Cavaignac'i valge terror. Juuni-ülestõusu nurjumisega käis kaasas seninähtamatu valge terrori määratsemine. 1848. a. „näitas kodanlus esmakordselt, millise meeletu julmusega ta tasub kätte proletariaadile, kui see julgeb tema vastu välja astuda erilise klassina oma huvide ja nõudmistega" [3].

Vange lasti maha salkadena. Lahingu kestel tapeti 500 insurgenti, pärast relvastatud võitluse lõppemist aga mitte vähem kui

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 329—330.
[2] Stalin, Leninismi küsimused, lk. 78.
[3] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 2. osa, lk. 85.

11 000. Lasti maha mitte ainult ülestõusust osavõtnuid, vaid ka inimesi, kelle kogu „kuritegu" seisis selles, et nad elasid linnajaos, kuhu olid püstitatud barrikaadid; lasti maha töölispluusi pärast, lasti maha mitte ainult mehi, vaid ka naisi ja isegi lapsi. Insurgentide peale, kes varjasid end Pariisi ümbruses, peeti jahti nagu metsloomadele.

Üldine areteeritute arv ulatus 25 000-ni; neist tuli hiljem pooled igasuguste süütõendite puudusel vabastada. Vangistuse tingimused olid painajalikud. Vangistatuid jäeti õhuta, veeta ja toiduta, nad hukkusid mustusest, näljast, tüüfusest, kaotasid mõistuse. Rahvuskaartlased, kes valvasid vanglaks muudetud Tuileries' lossi keldreid, lasksid maha igaühe, kes püüdis pääseda võrestiku juurde, et vähegi õhku hingata; laipu ei koristatud. Haiglais keeldusid paljud arstid ja arstiteaduse üliõpilased haavatud insurgente sidumast ja ravimast.

Selle terrori klassi-iseloomu üle võib otsustada selle järgi, et 11 500 inimesest, kes seoses ülestõusuga olid võetud kohtulikule vastutusele, üle 70% olid töölised. Veel suurema protsendi moodustasid töölised neist 3500 inimesest, kes saadeti asumisele. Ülestõusu juhid ja aktiivsemad osalised anti sõjakohtu alla. Enamik neist mõisteti paljudeks aastaiks sunnitööle; tehti ka surmaotsuseid. Pariisi proletariaadi eliidi füüsilise hävitamisega käis kaasas süstemaatiline töölis-eeslinnade relvitustamine. Juba 4. juuliks oli võetud elanike käest ainuüksi püsse üle 100 000.

Surematud leheküljed Herzenil ta teoses „Bõloje i dumõ" („Minevik ja mõtted") ja Turgenevil ta kirjutises „Naši poslali" („Meie omad saatsid") annavad hästi edasi nende kirjanikkude meeleolu, keda juunipäevad tabasid Pariisis.

Sündmuste pealtnägija suur vene demokraat A. I. Herzen andis haruldaselt selge kujutuse nende päevade Pariisist, mis meenutas vaenlase rünnakuga vallutatud linna: „Pärast neli ööd-päeva kestnud tapmist järgnes piiramisseisundi vaikus ja rahu; tänavail oli liiklemine veel tõkestatud, harva-harva tuli kuski sõiduk (või inimene) vastu; ülbe rahvuskaart, metsiku ja nüri tigeduse ilmega näol, valvas oma poode, ähvardades täägi ja püssipäraga; joobnud liikuva kaardiväe juubeldavad hulgad kõndisid bulvareil, lauldes „Surra isamaa eest"; 16—17 aasta vanused poisikesed hooplesid oma vendade verega, mis oli kleepunud nende kätele; neile viskasid lilli väikekodanlaste naised, joostes välja leti tagant, et tervitada võitjaid. Cavaignac vedas endaga kalessis mingisugust julmurit, kes oli tapnud mitukümmend prantslast. Kodanlus võidutses. Kuid Saint-Antoine'i eeslinnas majad veel suitsesid; mürskudest purustatud seinad olid varisenud; tubade avatud sisemus kujutas kiviraame; katkine mööbel hõõgus, purustatud peeglite tükid sirasid... Aga kus on siis peremehed, elanikud? Nendele keegi ei mõelnudki... Kohati riputati liiva,

kuid veri paistis ikkagi välja... Panthéoni juurde, mis oli mürskudega purustatud, ei lastud (keegi ei teadnud, mis seal toimub); bulvareil seisid telgid, hobused närisid Champs Élysées' hoolikalt hoitud puid, Concorde'i platsil oli kõikjal heinu, kürassiiride soomuskatteid, sadulaid; Tuileries' aias keetsid sõdurid võrestiku ääres suppi. Seda polnud Pariis näinud isegi 1814. aastal.

Möödusid veel mõned päevad ja Pariis hakkas võtma tavalist ilmet: tegevusetult ümberhulkujad ilmusid jälle hulgana bulvareile; ehitud daamid sõitsid kalessides ja kabriolettides vaatama majade varemeid ja meeleheitliku võitluse jälgi... Ainult sagedad patrullid ja vangistatute salgad meenutasid hirmsaid päevi."

Juuni-ülestõusu tähtsus ja õppetunnid. Seisukoht, millele neil päevil asusid Marx ja Engels, oli järjekindla proletaarse internatsionalismi seisukoht.

„Pariisi tööliste juuni-ülestõus tabas meid vahipostil," tuletas Engels seda meelde 36 aasta pärast. „Esimesest lasust alates me asusime otsustavalt insurgentide poolele. Pärast nende lüüasaamist austas Marx võidetute mälestust ühes oma kõige võimsamas artiklis[1]." See ilmus 29. juunil „Neue Rheinische Zeitung'i" veergudel.

Marx määratles siin juuni-ülestõusu maailma-ajaloolist tähtsust järgmiselt: „Mitte ükski Prantsuse kodanluse arvutuist revolutsioonidest, alates 1789. aastast, polnud kallaletung korrale, sest nad kõik jätsid puutumata klassi-valitsuse, tööliste orjuse ja kodanliku korra, ükskõik kui tihti ka muutuski selle valitsuse ja selle orjuse poliitiline kuju. Juuni ründas seda korda. Häda juunile[2]!"

Kogu maailma reaktsionäärid tervitasid Cavaignac'i verist võitu. Nikolai I saatis talle oma käega kirjutatud õnnitluse. Pariisi tööliste purustamisest julgust saanud reaktsioon tugevneb nüüd mitte üksnes Prantsusmaal, vaid ka kogu Euroopas.

Juuni tapatalgute õppetunnid ei möödunud ometi jäljetult proletariaadi järgnevaile sugupõlvedele ja võeti tema poolt arvesse uutes klassilahinguis.

Artiklis „Missugusest klassi-allikast tulid ja „tulevad" Cavaignac'id?" kirjutas Lenin 29. juunil 1917: „Meenutagem Cavaignac'i klassi-osa. 1848. a. veebruaris kukutati Prantsusmaal monarhia. Kodanlikud vabariiklased on võimul. Samuti nagu meie kadetid tahavad nad „korda", nimetades selleks masside rõhumise monarhistlikkude abinõude taastamist ja kindlustamist — politseid, alatist sõjaväge, eesõigustatud ametnikkonda.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 9.
[2] Seals., lk. 199.

Nagu meie kadetidki tahavad nad teha lõppu revolutsioonile, vihates revolutsioonilist proletariaati tema tol ajal veel väga ebaselgete „sotsiaalsete" (s. o. sotsialistlike) taotlustega... Nagu meie kadetidki, kasutasid nad osavasti Louis Blanc'i väikekodanlikku „sotsialismi", võttes Blanc'i ministriks, muutes ta sotsialistlike tööliste juhist, kelleks ta tahtis olla, kodanluse lisandiks, sabarakuks... Teiseks põhiliseks ühiskondlikuks jõuks oli väikekodanlus, kõhklev, punasest tondist ära hirmutatud, kes laskis end mõjustada hüüdeist „anarhistide" vastu... Kolmandaks otsustavaks klassijõuks oli proletariaat, kes taotles mitte „leppimist" kodanlusega, vaid võitu viimase üle, kartmatut revolutsiooni edasiarendamist ja seejuures rahvusvahelises ulatuses.

Säärane oli objektiivne ajalooline pind, mis s ü n n i t a s Cavaignac'i. Väikekodanluse kõikumised „kõrvaldasid" ta aktiivse tegelase osast ja kasutades ta kartlikkust proletaarlaste usaldamisel asus prantsuse kadett, kindral Cavaignac Pariisi tööliste r e l v i t u s t a m i s e l e, nende massilisele mahalaskmisele.

Revolutsioon lõppes selle ajaloolise mahalaskmisega..."

„Üksnes Venemaa revolutsiooniliste tööliste jõust, visadusest ja valvsusest," lõpetab Lenin, „oleneb, kas vene Cavaignac'e ootab võit või kaotus [1]."

See geniaalne analüüs oli tõhusaks analüüsiks, v õ i t l u s e programmiks, mis kindlustas 1917. a. võidu proletariaadile. Ta eesrindlikud väesalgad Venemaal oskasid „välja tulla meie juuni- ja juulipäevadest ilma massilise aadrilaskmiseta". Bolševikkude partei oskas mitte ainult säilitada, vaid ka kolossaalselt suurendada oma mõju massides, hävitada menševistlike ning sotsiaalrevolutsionäärlike reeturite — nende „vene Louis Blanc'ide" mõju. „Vene Cavaignac'i" — Kornilovi väljaastumine kukkus läbi. Tema järel tuli Oktoober.

Kodanlik reaktsioon. Proletariaadi lüüasaamine juunipäevadel etendas määratu suurt osa revolutsiooni edasises sündmustekäigus.

Kui Cavaignac oli maha pannud oma diktaatorlikud volitused, kinnitati ta 28. juunil „Prantsuse vabariigi täidesaatva võimu pea" ametisse. Uus valitsus oli oma koostiselt eelmisest konservatiivsem.

Asutava Kogu üheks esimeseks sammuks pärast juuni tapatalguid oli rahvuslike töökodade laialisaatmine Pariisis ja provintsis (3. juulil). Et veidi leevendada rahulolematust, mida see dekreet pidi esile kutsuma, otsustati avada 3 miljoni frangi suurune krediit toetuste andmiseks tööliste assotsiatsioonidele; teine töölistele visatud armuand oli 3 miljoni frangi assigneerimine

[1] L e n i n, Teosed, XX k., lk. 536—538.

Seine'i departemangu puudustkannatavale rahvastikule jagamiseks. Repressiivsed abinõud järgnesid üksteisele. 11. juuli seadus taastas rahalise kautsjoni ajakirjanduse jaoks, määrates sel viisil hävimisele veel säilinud demokraatliku ajakirjanduse organid. „Vaene peab vaikima" — nii iseloomustas demokraatlik ajakirjanik Lamennais selle seaduse klassi-mõtet. 28. juulil võeti vastu dekreet, mis tegi võimatuks revolutsiooniliste klubide olemasolu. 3. augustil kuulas Asutav Kogu ära uurimiskomisjoni aruande 15. mai väljaastumise ja juuni-ülestõusu asjas. Juurdlus oli suunatud vabariikliku erakonna kogu vasempoolse tiiva vastu. Isegi Louis Blanc'i hakati jälitama ja ta pidi emigreeruma.

2. septembril kinnitas Asutav Kogu dekreedi 45-santiimilise maksu kohta. 9. augustil lükkas ta tagasi kapitalile pandava progressiivse maksu projekti, 22. augustil — seaduseelnõu „sobingute" kohta võlausaldajate ja võlgnike vahel. Väikekodanlus sattus nüüd pankroteerumise ohtu: Pariisis oli veksleid, mille tähtajad olid möödunud, üle 21 miljoni frangi ulatuses, provintsis üle 11 miljoni; enam kui 7000 kaubandusettevõtte pidajat polnud maksnud ruumide üüri 24. veebruarist peale. Teiseks löögiks väikekodanluse huvidele oli, et taastati võlavangus, mis oli kaotatud 9. märtsil.

9. septembri seadus tühistas tööpäeva lühendamise, mis oli läbi viidud 2. märtsil.

1848. a. konstitutsioon. Presidendi valimised. 4. novembril 1848 võeti vastu ja 12. novembril kuulutati pidulikult välja uus konstitutsioon. 1848. a. konstitutsioon kuulutas Prantsusmaa „demokraatlikuks, ühtsaks ja jagamatuks" vabariigiks, mis oli rajatud „vabaduse, võrdsuse ja venduse" põhimõtteile ja baseerus „perekonnal, tööl, omandil, ühiskondlikul korral".

Seadusandliku võimu andis konstitutsioon ühele kojale, mis valiti kolmeks aastaks üldise, otsese ja salajase hääletamise kaudu. Täidesaatev võim anti vabariigi presidendile, kes valiti neljaks aastaks üldise hääletamise teel. Administratiivse aparaadi, kohtu, politsei ja sõjaväe vana organisatsioon jäi puutumatuks: „mõnesugused konstitutsiooniga teostatud muudatused puudutasid mitte sisu, vaid sisukorda, mitte asju, vaid nimetusi" [1].

Konstitutsioonis ei puudunud ka sisemised vasturääkivused. „Ühest küljest moodustavad 750 üldise hääletuse teel valitud rahvaesindajat, keda võib uuesti valida, kontrollile mittealluva, mitte-laialisaadetava, jagamatu Rahvuskogu, kes on varustatud piiramatu seadusandliku võimuga, otsustab lõplikult sõja ja rahu üle, kaubalepingute üle, omab ainuüksi amnestiaõigust ja, tänu

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 334.

oma istungite katkestamatusele, püsib alatiselt esikohal poliitilisel näitelaval. Teisest küljest — president kõigi kuningavõimu atribuutidega on volitatud määrama ja vallandama oma ministreid sõltumatult Rahvuskogust, omab enda käes kõiki täidesaatva võimu vahendeid, jagab kõiki ameteid ja niiviisi käsustab Prantsusmaal vähemalt poolteise miljoni inimese saatust, s. o. inimeste hulka, kes on materiaalselt seotud poole miljoni ametnikuga ja ohvitseriga kõigist astmeist [1]."

Presidendi varustamine niivõrra laialdaste volitustega on seletatav suurkodanluse taotlusega luua tugevat võimu, mis oleks võimeline vastu pidama rahvamasside demokraatlikule liikumisele.

10. detsembril toimusid presidendi valimised. Valimistel võistlesid mitu kandidaati, nende hulgas prints Louis-Napoleon Bonaparte, kindral Cavaignac, kes oli esitatud kodanluse valitseva vabariikliku fraktsiooni poolt, Ledru-Rollin — väikekodanlike demokraatide kandidaat, Raspail — sotsialistlike klubide kandidaat.

Valimiste tulemused olid järgmised: 7449471 häälest sai Louis Bonaparte 5434320, Cavaignac — 1442302, Ledru-Rollin — 371431, Raspail — 36920. Oma valimise eest võlgnes Louis Bonaparte tänu peamiselt maaomanikele-talupoegadele. „10. detsember 1848," kirjutas Marx, „oli talupoegade ülestõusu päevaks... Napoleon oli talupoegadele mitte isikuks, vaid programmiks. Nad läksid valimiskastide juurde lippudega, muusikaga, hüüdes: „Pole vaja makse, maha rikkad, maha vabariik! Elagu keiser!" [2]."

Maaomanike-talupoegadega koos hääletas Louis Bonaparte'i poolt ka tunduv osa linna väikekodanlust, keda Cavaignac'i rahanduspoliitika oli vihastanud. Kuid Louis Bonaparte'i poolt hääletas ka suur osa suurkodanlusest, kes oli vaenulik vabariigile ja taotles monarhia taastamist. Talle andis oma hääled ka sõjavägi, kus püsis veel elavana mälestus esimese keisririigi võitudest.

Louis Bonaparte'i kui vabariigi presidendi esimeseks sammuks oli moodustada uus valitsus, mille etteotsa seati monarhist Odilon Barrot.

Vabariiklaste seisund lõi nüüd tugevasti kõikuma. Suurkodanlus oma enamikus pooldas monarhiat. „Üks osa sellest, suurmaaomanikud, valitsesid restauratsiooni ajal ja olid seetõttu legitimistid. Teine osa, rahandustuusad ja suurtöösturid, valitsesid juulimonarhia ajal ja olid seetõttu orleanistid. Mõlemad kodanluse osad leidsid kodanlikus vabariigis, mis ei kandnud ei Bourbon'ide ega Orléans'ide, vaid Kapitali nime, riigivormi, kus nad võisid valitseda ühiselt. Juba

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 335—336.
[2] Seals., lk. 36.

juuni-ülestõus oli nad ühendanud „korra-erakonnaks". Nüüd saabus aeg kõrvaldada kodanlikke vabariiklasi, kes olid veel Rahvuskogus olnud valitseval kohal[1]."

Seadusandlik Kogu. 1849. a. 13. juuni meeleavaldus. 13. mail 1849 toimusid uue konstitutsiooni alusel seadusandliku koja valimised.

Valimistel võitis „korra-erakond", kes sai umbes 500 mandaati. Mõõdukad vabariiklased said täiesti lüüa — nad viisid läbi ainult 70 kandidaati. „Punased vabariiklased" (demokraadid) said 180 kohta. Nende juht Ledru-Rollin, kes osutus valituks viies departemangus, kogus 2 miljonit häält. Valimised andsid tõendust klassi-vastuolude uuest teravnemisest riigis.

Seadusandliku Kogu istungid algasid 29. mail. Otsustava kokkupõrke ajendiks reaktsioonilise enamiku ja demokraatliku vähemiku vahel said välispoliitilised küsimused — 1849. a. aprillis organiseeritud Prantsuse sõjaline interventsioon Rooma vabariigi vastu eesmärgiga uuesti jalule seada paavsti ilmlik võim, mis oli likvideeritud Rooma revolutsionääride poolt. Louis-Napoleon püüdis ilmsesti meelitada selle interventsiooniga enda poole ja teha oma kuulekaks tööriistaks kogu Prantsuse külas väga mõjukat katoliku vaimulikkonda.

11. juunil esitas Ledru-Rollin ettepaneku anda kohtu alla president ja ta ministrid, kes olid süüdi otseses konstitutsiooni rikkumises, sest konstitutsioon keelas Prantsuse vabariigi sõjaliste jõudude kasutamise ükskõik missuguse rahva vabaduse vastu. See ettepanek lükati tagasi.

Saanud parlamendis kaotuse osaliseks, otsustasid väikekodanlikud demokraadid korraldada massilise relvadeta meeleavalduse konstitutsiooni rikkumise vastu. See meeleavaldus toimus 13. juunil. Ta aeti sõjavägede poolt laiali, enne kui ta jõudis Seadusandliku Kogu hoone juurde. Hilinenud üleskutse ülestõusuks leidis Pariisis ainult nõrka vastukaja. Sõjavägi hajutas meeleavaldajad hõlpsasti ja vallutas vähesed barrikaadid. 13. juuni väljaastumine lõppes väikekodanlike demokraatide lüüasaamisega; nad ilmutasid täielikku võimetust pidada otsustavat võitlust reaktsiooniga.

Reaktsiooni uus tugevnemine. 13. juunil 1849 saavutas kodanlik reaktsioon Prantsusmaal uue võidu. Algas uus valitsuse repressioonide rida demokraatide ja sotsialistide vastu. Seadusandliku Kogu 34 vasempoolset saadikut võeti kohtulikule vastutusele. Ledru-Rollin emigreerus Inglismaale. Vabariikliku partei vasempoolne tiib oli nüüd tunduval määral ilma juhtideta. Kuus enim

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 339.

levinud vasempoolset ajalehte suleti ja trükikojad, kus neid trükiti, rüüstati. Hüüe: „Elagu demokraatlik-sotsiaalne vabariik!" kuulutati kuriteoliseks.

Reaktsiooni tugevnemine avaldus ka bonapartistide aktiivsuse kasvamises. 1849. a. septembri lõpul organiseeriti Pariisis eriline bonapartistliku propaganda keskus, nimega Kümnenda Detsembri Ühing; selle asutajate seas enanesid ohvitserid ja kindralid, kes olid juba ammugi toetanud Louis-Napoleoni. Kümnenda Detsembri Ühing pööras sõjaväe kõrval erilist tähelepanu demagoogilisele agitatsioonile tööliste keskel. Selle ühingu põhituuma moodustasid kaltsakproletaarsed elemendid, jätised kõikidest klassidest, roimarid.

1. novembril 1849 vallandati Odilon Barrot' valitsus, parlamentlik „korra-erakonna" valitsus, ja asendati kindral d'Hautpoul'i valitsusega, kes oli presidendi isiklik valitsus. Selle valitsuse ilmet määras suurelt osalt asjaolu, et sellesse kuulus suurpankur Fould, kes oli mõjukamaid Pariisi börsikuningaid ja kes nüüd nimetati rahaministri kohale. d'Hautpoul alustas oma tegevust ringkirjaga, milles ta teatas, et „sandarmeeria peab olema ühiskonna parimaks toeks".

Reaktsioonilised korraldused järgnesid üksteisele. 20. detsembril anti seadus, millega vein uuesti maksustati. 5. veebruaril 1850 tegi politseiprefekt korralduse maha raiuda kõik „vabaduspuud", mis olid istutatud pärast Veebruarirevolutsiooni. 15. märtsil 1850 avaldati mõisniku ja monarhisti krahv Falloux' algatusel rahvahariduse kohta seadus, millega anti kool katoliku vaimulikkonna kätesse („Falloux' seadus").

Presidendi ja Seadusandliku Kogu reaktsiooniline poliitika tekitas massides üha kasvavat rahulolematust. See ilmnes selgesti täiendavail valimisil 10. märtsil 1850. Pariis pidi valima kolm saadikut. Valituiks osutusid Paul de Flotte, kes oli 1848. a. juuniülestõusust osa võtnud, Vidal, sotsialistlik ajakirjanik, Luxembourgi komisjoni endine sekretär, ja Hippolyte Carnot, kuulsa konvendiliikme poeg, vasempoolne vabariiklane, endine ajutise valitsuse haridusminister.

Valimiste tulemused kutsusid suurkodanluses tõelise paanika esile. Börs vastas sellele kursside langemisega. Kodanlikud ajalehed teatasid, et „revolutsioon algab uuesti", ja nõudsid, et pealinn viidaks rahulikumasse provintsilinna. 31. mail tühistas Seadusandlik Kogu üldise valimisõiguse. Uus valimisseadus nägi ette kolmeaastase paiksuse tsensuse ja mõningaid teisi kitsendusi, mis olid sihitud eriliselt töölisklassi vastu. 3 miljonit inimest jäid hääleõigusest ilma.

Veel üks Veebruarirevolutsiooni demokraatlik saavutis oli nüüd likvideeritud.

Võitlus presidendi ja Seadusandliku Kogu vahel. Louis Bonaparte taotles oma presidendiks oleku algusest peale ühte eesmärki — taastada keisririik ja saada keisriks. Selle eesmärgi teostamise teel seisid ees mitte ainult vabariiklased, vaid ka monarhistid, kes olid bonapartismile vaenulikud.

Ühendatud üldise vihavaenuga demokraatia vastu, läksid nad omavahel lahku kandidaadi suhtes Prantsuse troonile. Legitimistide kandidaadiks oli Bourbonide vanema liini pea krahv Chambord, kuningas Charles X pojapoeg. Orleanistide kandidaadiks oli sama dünastia noorema liini pea, Pariisi krahv, kuningas Louis-Philippe'i pojapoeg. Mõlema monarhistliku erakonna liitmiseks peetud läbirääkimised, mis toimusid 1849. ja 1850. a., lõppesid täieliku ebaõnnestumisega, sest legitimistid ei tahtnud loobuda oma programmist, mis oli koostatud absolutismi ja „jumaliku õiguse" põhimõtete vaimus.

Legitimistide ja orleanistide vahelised tülid kergendasid Louis Bonaparte'ile ta plaanide teostamist. Populaarsuse taotlemisel polnud ta kitsi lubadustega ja pidas ilmsesti demagoogilise iseloomuga kõnesid. Ta teatas, et tema „siiraimad, ustavaimad sõbrad asuvad mitte lossides, vaid onnides", et nad „elavad mitte kullatud saalides, vaid töökodades, tänavail, külades".

Aktiivset bonapartistlikku propagandat, mida tõhustati heldete annetustega (raha, veini ja vorsti näol), tehti ka Pariisi garnisoni osades. 10. oktoobril 1850 möödusid sõjaväed suurel ülevaatusel Satory's presidendist hüüetega: „Elagu Napoleon! Elagu keiser!"

Sõjaminister kindral d'Hautpoul avaldas nende hüüete vastu protesti, mille eest ta kohe vallandati. Mõni aeg hiljem, 10. jaanuaril 1851, vallandati kindral Changarnier, Pariisi garnisoni vägede ülem, orleanistide agent.

Bonapartistide loosungiks sai nüüd „konstitutsiooni revideerimine" sihiga tühistada selle 45. paragraaf, mis keelas presidendi valimise kaheks 4-aastaseks perioodiks järgemööda. Bonapartistlikud ajalehed ja brošüürid hirmutasid kodanlikku lugejat perspektiividega õudustest, mis pidavat ootama omanike Prantsusmaad 2. mail 1852, päeval, mil Louis-Napoleon peab maha panema oma volitused. Erilist mõju avaldas brošüür „1852. aasta punane tont", mille autor kinnitas, et parlamentlik-konstitutsiooniline kord on enda üle elanud ja et kodanlikku ühiskonda võib päästa ainult sõjaline diktatuur.

1850. a. oli üsna otsustavaks murranguaastaks, mil majanduslikule kriisile järgnes tõus. Sise- ja väliskaubanduse läbikäigud tõusid 2,2 miljardilt frangilt 2,5 miljardile. Kuid 1851. aasta tõi uue seisaku kaubanduses ja tööstuses. See seisak osutus lühikeseks, kuid revolutsioonist hirmutatud varakate klasside seisukohalt

olid väikesimadki majandusliku konjunktuuri kõikumised poliitilise seisundi kindlusetuse tunnuseks ja neid kasutati argumendina parlamentarismi vastu.

1851. a. 2. detsembri riigipööre ja II keisririigi rajamine. Ööl vastu 2. detsembrit 1851 toimus Louis Bonaparte'i poolt ammu ettevalmistatav riigipööre. Sõjaväed, mille koosseisu kuulus 25000 meest jalaväge, 6000 meest ratsaväge ja tugev suurtükivägi, okupeerisid kõik Pariisi strateegilised punktid ja kõik juurdepääsuteed Bourboni lossile (Seadusandliku Kogu istungite asukohale). Pariisis kuulutati välja sõjaseisukord. Seadusandlik Kogu saadeti laiali. Paljud ta liikmeist, kes olid tuntud oma vaenulikkusega bonapartismi vastu, vangistati. Samal ajal kuulutati tühistatuks 1850. a. 31. mai seadus, millega oli kaotatud üldine valimisõigus. See demagoogiline samm oli võetud ette eesmärgiga varjata bonapartistliku riigipöörde kontrrevolutsioonilist iseloomu.

Laialisaadetud parlamendi saadikud piirdusid legaalse vastupanu komöödiaga, mis kiiresti lõpetati. Rühm vasempoolseid vabariiklasi organiseeris vastupanu-komitee ja avaldas proklamatsiooni, milles Louis Bonaparte kuulutati väljaspool seadust olevaks ja kutsuti elanikke relvi haarama konstitutsiooni kaitseks. Selle komitee liikmete hulgas oli kuulus kirjanik Victor Hugo (1802—1885), kes hiljem pagulasena avaldas hävitava pamfleti „Napoléon le Petit" („Napoleon Väike"). 3. ja 4. detsembril ehitati Saint-Antoine'i eeslinnas ja teistes tööliskvartaalides barrikaade, kuid barrikaadivõitlejate arv, kellede hulgas olid ülekaalus töölised, ei tõusnud üle poolteise tuhande inimese.

Proletariaadi massid jäid võitlusest kõrvale. Asi seisis selles, et selleks hetkeks olid massidelt juba võetud peaaegu kõik Veebruarirevolutsiooni demokraatlikud saavutised sellesama „korra-erakonna" poolt, kelle vastu oli sihitud bonapartistlik riigipööre. Valimisõigus, trükivabadus, klubide vabadus, relvad — kõik see oli juba töölistelt võetud Asutava ja hiljemini Seadusandliku Kogu poolt. Massid ei võinud seepärast tunda mingit poolehoidu selle parlamendi suhtes. Pealegi oli tööliskiassi paremik maha tapetud juuni-ülestõusu mahasurumisel 1848. a. „Mida te tahate," kõnelesid töölised vasempoolseile vabariiklastele, „eeslinnadesse ei ole jäänud ühtegi püssi, meid relvitustati juunis 1848."

4. detsembril oli murtud vabariiklaste vastupanu Pariisis. Varsti murti riigipöördele avaldatud vastupanu ka provintsides. See vastupanu keskendus enamasti väikestesse linnadesse, aleveisse ja küladesse Kesk- ja Lõuna-Prantsusmaal, kus moodustusid väikesed relvastatud vabariiklaste jõugud, mis koosnesid peamiselt töölistest ja talupoegadest. Killustatud, maa-alaliselt piiratud vabariiklikud ülestõusud provintsides suruti peagi maha.

2. detsembri riigipöördega käis kaasas seniolematu politseilise terrori märatsemine. 32 departemangus kuulutati välja piiramisseisund. Areteeritute arv ametlikel, ilmsesti vähendatud andmeil tõusis ainuüksi Pariisis üle 26000. Töölised ja käsitöölised, vasempoolsed vabariiklased ja sotsialistid olid nende seas ülekaalus. 1545 inimest pagendati Prantsusmaalt, 2804 mõisteti vangi, 9530 saadeti asumisele Alžeeriasse, 239 Cayenne'i (Prantsuse Guayanas), 5450 anti politsei valve alla.

20. ja 21. detsembril toimus julma hirmutamise olukorras plebistsiit, mis andis järgmised tulemused: 7439216 inimest kiitsid heaks 2. detsembri riigipöörde, 646727 vastasid „ei" (suurim arv „ei" hääli anti Pariisis). 14. jaanuaril 1852 avaldati uus konstitutsioon; selle järgi anti kogu võimutäius vabariigi presidendile, kes valiti kümneks aastaks. Seadusandliku Korpuse kõrvale, mis oli jäetud ilma seadusandliku algatusõiguseta ja interpellatsiooniõiguseta, asutas uus konstitutsioon Senati ja Riiginõukogu, mille liikmed pidi määrama president. Uus plebistsiit, mis toimus 21. ja 22. novembril 1852, kiitis heaks Senati otsuse (*senatus-consulte* 7. novembril 1852) siirdumise kohta pärilikule keisririigile. 2. detsembril 1852 kuulutati Prantsusmaa keisririigiks; president Louis Bonaparte sai keisriks Napoleon III nime all.

1848. a. revolutsioon nurjus ega kõrvaldanud seega pinda uueks kodanlikuks revolutsiooniks, mis pidi viima lõpule juba a-il 1789—1794 alustatud Prantsusmaa kodanlik-demokraatliku ümberkujundamise.

„Prantsusmaa ajalugu," kirjutas Lenin, „näitab meile, et bonapartistlik kontrrevolutsioon kasvas välja XVIII sajandi lõpuks (siis aga teiskordselt aastail 1848—1852) kontrrevolutsioonilise kodanluse pinnalt, rajades omakorda teed legitiimse monarhia restaureerimisele. Bonapartism on valitsusvorm, mis kasvab välja kodanluse kontrrevolutsioonilisusest demokraatlike ümberkujundamiste ja demokraatliku revolutsiooni olukorras [1]."

„Bonapartismi põhimiseks ajalooliseks tunnuseks on militaristlikule kildkonnale (sõjaväe halvemaile elementidele) toetuva riigivõimu laveerimine kahe vaenuliku klassi ja jõu vahel, mis enam või vähem tasakaalustavad teineteist [2]."

Spekuleerides kodanluse hirmule proletariaadi ees kasutas Louis Bonaparte ühtlasi ära proletariaadi vihavaenu Seadusandliku Kogu monarhistliku enamiku vastu. Ta kasutas ära ka talupoegade rahulolematuse veebruari-vabariigiga, nende eelarvamused, nende naiivse usu mehesse nimega Napoleon, kes nende arvates pidi külale tagasi andma kõik hüved, mis see oli saanud esimese

---

[1] Lenin, Teosed, XXI k., lk. 84.
[2] Seals., lk. 60—61.

revolutsiooni ja keisririigi ajal ja mis siis olid kaotatud, kes päästab talupojad maksude survest ja laostumisest.

„Võitlus lõppes näiliselt sellega, et kõik klassid samavõrra jõuetult ja samavõrra tummalt kummardusid püssipära ees[1].“ Tegelikult tähendas üleminek parlamentlikult vabariigilt bonapartistlikule diktatuurile kodanluse ühe valitsusvormi asendamist teisega, reaktsioonilisemaga. Esimeselt keisririigilt, restauratsioonilt, juulimonarhialt ja teiselt vabariigilt päritud kodanliku riikluse politseilis-bürokraatlik masin tugevnes seniolematul määral. „Kõik riigipöörded täiendasid seda masinat, selle asemel et seda purustada. Järgemööda võimu pärast võitlevad erakonnad vaatasid sellele tohutule riigiehitisele kui võitja peamisele saagile[2].“ See koletislik parasiitlik organism hakkas nüüd tohutult arenema.

Proletaarse revolutsiooni ülesandeks on purustada, murda ekspluataatorlik riiklik masin, see töötavate masside rõhumise vahend. Säärane on järeldus, millele jõudis Marx 1852. a. oma töös „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte“ („Louis Bonaparte'i 18. brümäär“), analüüsides klassivõitluse käiku Prantsusmaal a-il 1848—1851, mis viis bonapartistlikule 2. detsembri riigipöördele. Pariisi Kommuun 1871. a. kinnitas täielikult seda järeldust.

22. peatükk.

1848. a. revolutsioon Saksamaal.

Revolutsiooni ülesanded ja perspektiivid. 1848. aastaks nihkus revolutsioonilise liikumise keskus Saksamaale, seoses sellega, et seal algas kodanlik revolutsioon. Kodanliku revolutsiooni peamiseks ülesandeks Saksamaal oli riigi ühendamine. Kapitalistlike suhete edasine arenemine Saksamaal nõudis käskivalt ühtsa kodanliku riigi loomist ühtsa sõjaväega, ühtsa seadusandlusega ja ühtsa tolli- ning rahasüsteemiga. Peale selle pidi revolutsioon ka hävitama külades pärisorjuse jäänused, mis olid säilinud peaaegu kõigis Saksa riikides.

1848. a. revolutsiooni eel oli Saksamaa oma majanduslikult arengult märksa eesrindlikum maa, kui Prantsusmaa XVIII saj. lõpul. Siiski ei võinud Saksa kodanlus olla selleks revolutsiooniliseks klassiks, milleks oli Prantsuse kodanlus XVIII saj. lõpul. Saksa kodanlus „kaldus algusest peale rahva reetmisele ja kompromissile vana ühiskonna kroonitud esindajatega“ [3]. Kuid 1840-ndate Inglis-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 403.
[2] Seals., lk. 404—405.
[3] Marx ja Engels, Teosed, VII k., lk. 56.

ja Prantsusmaaga võrreldуna oli Saksamaa mahajäänud maa. Ja see asjaolu vajutas oma pitseri 1848. a. Saksa revolutsioonile. Saksa kodanlus, esindatud oma massis kaubandusliku kodanluse näol, kes vedas Inglismaale Preisi junkrute põllumajandustooteid, oli majanduslikult tihedalt seotud junkrutega ja seepärast suurel määral huvitatud nende majandusliku ja poliitilise võimu säilitamisest külas. Teisest küljest põhjustasid 1840-ndate aastate töölisliikumine Inglis- ja Prantsusmaal, sotsialistlike teooriate rohkenemine, töölisliikumine Saksamaal endal Saksa kodanluse poliitilise arguse 1848. a. Saksamaa arenemise eriliste tingimuste tõttu ei olnud Saksa kodanlus kunagi eesrindlikuks klassiks. Samal ajal oli olemas eeldusi Saksa proletariaadi aktiivsemaks ja iseseisvamaks osavõtmiseks revolutsioonist.

1848. a. veebruaris ilmus „Kommunistlik manifest", mis sai Kommunistide Liidu programmiks.

1847. a. majanduslik kriis ja kartulinälg, mis suurendasid viletsust massides, kiirendasid revolutsiooni tulekut Saksamaal. Aprillis 1847 puhkes Berliinis „kartulimäss", mille summutamiseks mobiliseeriti kogu Berliini garnison. Augustis 1847 puhkes samasugune mäss Saksi tööstuskeskuses — Chemnitz'is; seegi suruti maha relvastatud jõuga. Viinis, Berliinis ja teistes linnades kogunes tuhandeid töötuid. Rahutud olid mitte ainult näljased töölised, vaid ka mõisnike poolt rõhutud talupojad. Meeleolu oli kogu Saksamaal väga pinevil.

Revolutsioon Lõuna-Saksa riikides. Ühendatud maapäeva kokkukutsumine. Riigiaparaadi ja sõjaväe ülalpidamiseks vajas Preisi valitsus raha. Ta püüdis seda hankida kõikide vahenditega.

Preisi kuningas Friedrich Wilhelm IV oli rahanduslike raskuste lahendamiseks sunnitud kokku kutsuma provintside seisuslike maapäevade esindajaist koosneva ühendatud komisjoni. Sellelt nõuti laenu lubamist, mis olevat vajalik raudtee ehitamiseks; kuid komisjon keeldus laenu kinnitamast. Pärast seda, 1847. a., kutsuti kokku juba nõndanimetatud „ühendatud maapäev", mis koosnes provintside maapäevade esindajaist. Sellele anti õigus kinnitada laene ja uusi makse, petitsiooniõigus ja nõuandvad funktsioonid seadusandluse alal.

Valitsuse otsus ühendatud maapäeva kokkukutsumiseks kutsus esile äärmise meelepaha ühiskonna opositsioonilistes kihtides. Isegi kodanluse mõõdukas osa polnud rahul ta seisusliku iseloomuga ja ta õiguste piiramisega. Kodanlus oli nõus andma kuningale raha ainult tingimusel, et pandaks kehtima konstitutsioon. Oma troonikõnes ühendatud maapäeva saadikuile avaldas kuningas kategoorilisel kujul oma eitava seisukoha konstitutsiooni küsimuses: „Ma ei nõustu kunagi," ütles kuningas, „et meie taevase

valitseja ja meie maa vahele uue jumalusena tungiks täiskirjutatud paberileht.“ Ühendatud maapäev lükkas, nagu ühendatud komisjongi, tagasi valitsuse ettepaneku laenu lubamiseks. Kuningas otsustas saata maapäeva laiali (juunis 1847). Kuid liberaalne kodanlus lootis ikka veel, et kuningas asub mööndusti teele ja nõustub andma konstitutsiooni.

1848. a. Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal kiirendas lähenevat Saksa revolutsiooni. Revolutsioonilised plahvatused tekkisid alguses Lõuna-Saksa linnades. Esimesena tõusis üles Baaden, kus varemini kui teistes Saksa riikides oli tärganud aktiivne poliitiline elu. 27. veebruaril toimus Mannheimis suur koosolek; sellel töötati välja petitsioon, milles nõuti trükivabadust ja Üld-Saksa parlamendi kokkukutsumist. 1. märtsil oli Karlsruhes tormine meeleavaldus loosungiga: „Elagu vabariik!“ Üha enam laieneva liikumise mõjul nõudis Baadeni rahvaesindus, et kokku kutsutaks üldise valimisõiguse alusel moodustatav Üld-Saksa parlament, ja ühtlasi, et kaotataks kõik privileegid. Baadeni suurhertsog vabastas ametist reaktsioonilised ministrid — Blittersdorff'i ja teised.

Baadenist kandus liikumine naabruses olevasse Württembergi, kus samuti toimus valitsuse vahetus. Siin asus valitsuse etteotsa Württembergi liberaalse opositsiooni tunnustatud juht Römer.

2. märtsil puhkes revolutsioon Baieri pealinnas Münchenis. Kodanikkonna, üliõpilaste ja tööliste ühendatud pingutused olid suunatud sellele, et kukutada kõigi kuninga favoriidi käsilaste — nõndanimetatud „Lola ministeeriumi [1]“ võim.

Münchenis toimus rahutuste ajal arsenali rüüstamine ja üldine relvastumine. Kuningas andis järele, kõrvaldas B e r k s' i reaktsioonilise valitsuse ja määras valitsuse juhiks liberaalse erakonna liidri Dittmer'i. Rahutused jätkusid siiski. 20. märtsil tuli Baieri kuningal Ludwig'il loobuda troonist oma poja Maximiliani kasuks. Uus, liberaalse kodanluse esindajaist moodustatud valitsus täitis osa rahva nõudmistest ja andis dekreedid trükivabaduse, kohtupidamise avalikuks muutmise ja ministrite vastutavuse kohta.

Peale linna väikekodanluse, üliõpilaskonna ja tööliste väljaastumiste puhkes 1848. a. märtsis Saksamaal laia lainena talupoegade liikumine. Talupoegade rahutuste tähtsaimaiks keskusiks olid Baaden, Württemberg, Hessen ja Baieri švaabi alad. Baadeni provintsides Odenwaldis ja Neckaris ründasid talupojad juba märtsi esimestel päevadel maapidajaid-mõisnikke, põletasid feodaaldokumente, rendiraamatuid jne. Württembergis võttis asi veel tõsisema pöörde: ühes Niederstetten'i mõisas süütasid talupojad lossi, kusjuures vastuhakkajad, relvad käes, takistasid tulikahju kustutamist.

---

[1] Lola M o n t e z — Baieri kuninga favoriit, kes kasutas oma mõju kuningliku absolutismi säilitamiseks Baieris.

Liikumise alguses, mis levis Saksamaal 1848. a. märtsis, lootsid talupojad veel, et opositsiooniline kodanlus aitab neil vabaneda feodaalkoormisist.

Baadeni, Württembergi ja Baieri järel hõlmas revolutsiooniline liikumine suurimad Saksa riigid — Austria ja Preisi, kes mõneks ajaks muutuvad juhtivaiks revolutsioonilisiks keskusiks.

Revolutsioon Viinis (13. märtsil). Metternichi langemine. Austria revolutsioonilise liikumise keskuseks sai ta pealinn Viin. 13. märtsil suundus väikekodanluse, üliõpilaste ja tööliste suurejooneline manifestatsioon Alam-Austria seisustekogu istungitehoone juurde ja nõudis Metternichi vallandamist ning Austria ümberkujundamist konstitutsiooniliseks monarhiaks. Meeleavaldajad põrkasid sõjaväega kokku, tekkis rida tänavavõitlusi. Ülestõusjad püüdsid vallutada arsenali ja tungida keiserliku lossi õue. Võitjaks osutusid rahvamassid. 13. märtsi õhtul lahkus Metternich ametist.

Kuid valitsus hoidus konstitutsiooni andmisest ja valmistus vastupanuks. 14. märtsil nimetati kõigi Viini kodanlike ja sõjaliste võimude juhiks revolutsiooni õelaim vaenlane, kindral Windischgrätz. Valitsus püüdis liikumist relvastatud jõuga maha suruda. Massid otsustasid võitlust jätkata. Kõigi sündmuste tulemusena oli valitsus sunnitud asuma mõõnduste teele ja „annetama" konstitutsiooni: ta kuulutas välja trükivabaduse ja andis ka dekreedi rahvuskaardi ja akadeemilise (üliõpilaste) leegioni asutamise kohta. Kirjeldades 13. märtsi revolutsiooni Viinis rõhutab Engels üksmeelt, mis oli haaranud kogu Viini elanikkonna. „Kodanlus (välja arvatud pankurid ja börsitegelased), väikekodanlus, töölised — kõik tõusid kui üks mees üles valitsuse vastu, keda needsid kõik, — valitsuse vastu, keda vihati nii üksmeelselt, et seda toetav aadli ja raha-aristokraatia tühine vähemik ruttas tagasi tõmbuma juba esimese rünnaku puhul [1]."

17. märtsil moodustati vastutav valitsus, mille etteotsa asus peatselt vana korra tegelane minister Pillersdorf. Kodanlus püüdis haarata võimu oma kätte ja soetas endale kohe pärast võitu relvastatud jõu rahvuskaardi näol. „Kuid samal ajal relvastati osalt ka töölisklass [2]." Töölised ja üliõpilased, kes olid organiseeritud akadeemilisse leegioni — viimases oli 4000 meest —, polnud rahuldatud revolutsiooni saavutistega ja püüdsid liikumist jätkata. 26. aprillil pidi jõustuma konstitutsioon, mis sanktsioneeris kahekoja-süsteemi, kuninga absoluutse veto ja varandusliku tsensuse. 11. mail antud valimisseadus määras tsensuse kindlaks. Ülemkotta tuli valida suurmaaomanike esindajaid. Alamkotta vali-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 44.
[2] Seals., lk. 45.

miseks oli vaja omada sissetulekut 200 floreeni suuruses. Proletaarsed massid, kes olid revolutsiooni tõukejõuks, kes olid kandnud kõik võitluse raskused, jäid valimisõigusest ilma. Kodanlus võttis konstitutsiooni vastu täieliku rahuldusega, rahvamassid — protesti-meeleavaldusega.

Märtsirevolutsioon Berliinis. Märtsirevolutsioon Berliinis toimus hoopis erinevas olukorras. Siin kasutas kodanlus kõiki Pariisi veebruarivõitluste õppetunde ja otsis seepärast algusest peale kokkulepet krooniga. Ta toetas valitsust esimeste osaliste revolutsiooniliste plahvatuste puhul ja kui kuningas tegi pärast mõnepäevast võitlust mõningaid osalisi mööndusi, luges kodanlus revolutsiooni lõppenuks.

15.—16. märtsil oli kokkupõrkeid meeleavaldajate ja valitsusvägede vahel. 18. märtsil teatati kuningliku lossi rõdult, et ühendatud maapäev kutsutakse peatselt kokku. Kodanlus võttis valitsuse teadaande vastu vaimustusega, Berliini proletaarlased aga umbusaldusega. Lossi juurde suundunud määratu meeleavaldus esitas nõudmise valitsusvägede eemaldamise kohta Berliinist. Valitsuse vastuseks oli tule avamine relvastamata rahvahulgale. Algas äge võitlus revolutsiooniliste masside ja valitsusvägede vahel. Berliin kattus barrikaadidega.

Olulist osa märtsipäevade barrikaadivõitlustes Berliinis etendasid töölismassid. Kodanlus lõi kartma Pariisi „anarhia" kordumise võimalust. „Selle hädaohu ees kadusid kõik endised tülid. Võidukate tööliste vastu, kuigi nad veel ei esitanud mingeid erinõudmisi endi jaoks, ühinesid sõbrad ja kauaaegsed vaenlased ja juba Berliini barrikaadidel sõlmiti liit kodanluse ja kukutatud korra kaitsejate vahel. Oli tarvis teha vajalikke mööndusi, kuid mitte enam, kui oli möödapääsematu . . .[1]"

20. märtsil 1848 moodustati uus valitsus, mille eesotsas olid kodanliku liberalismi kaks esindajat — Camphausen ja Hansemann. Kodanluse keskel, kes kartis proletariaati, tekkis mõte esitada kuningale petitsioon osa sõjaväe Berliini tagasitoomise kohta. Sellele petitsioonile koguti 14 000 allkirja. Hoolimata massilistest protestidest määras kodanlus kindlaks kaheastmelised valimised ja võimaldas valitsusele laenu 25 milj. taalrit. 30. märtsil saavutas kodanlus osa sõjaväe tagasitoomise Berliini. „Edukaim (Saksamaal. — *Toim.*) ülestõus, Berliini ülestõus 18. märtsil 1848, lõppes mitte kuningavõimu kõrvaldamisega, vaid m ö ö n d u s t e g a oma võimu säilitanud kuninga poolt, kes oskas väga kiiresti osalisest lüüasaamisest toibuda ja kõik need mööndused tagasi võtta[2]."

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VI k., lk. 48.
[2] L e n i n, Teosed, VIII k., lk. 190.

Mailiikumised Viinis. Vahepeal püüdsid valitsevad klassid Austrias kaotada märtsipäevadel saavutatud demokraatlikke vabadusi. Valitsevate klasside selline poliitika kutsus esile rahulolematuse väga laialdasis massides. Pärast aristokraatliku konstitutsiooni avaldamist otsustas valitsus anda veel suurema hoobi märtsivõitudele. Ta otsustas laiali saata üliõpilasmasside mõju all oleva rahvuskaardi keskkomitee ja akadeemilise leegioni. Märtsivõite asusid kaitsema üliõpilased ja töölised. 15. mail astusid välja 10000 töölist ja salk relvastatud üliõpilasi, valmis võitlema valitsuse vägedega, ja nõudsid, et tühistataks korraldus rahvuskaardi keskkomitee ja akadeemilise leegioni laialisaatmise kohta. Masside survel andis valitsus järele ja tühistas määruse rahvuskaardi komitee kohta. Kuid ta ei mõelnudki loobuda oma kontrrevolutsioonilisist kavatsusist. Õukonna kamarilja nõudis püsivalt aristokraatliku konstitutsiooni elluviimist ja, olles lasknud lendu kuulduse, et „anarhistid" on võtnud keisrilt tegevusvabaduse, viis nõrgatahtelise keisri Ferdinandi selleks Innsbrucki, et üles soojendada kodanluse patriootilisi tundeid ja hässitada kodanlust revolutsiooniliselt meelestatud tööliste ja üliõpilaste vastu. Lõpuks otsustas kamarilja kindlalt relvitustada ja laiali saata akadeemilise leegioni. Vastuseks sellele kattus Viin 26. mail barrikaadidega. Töölised ja akadeemiline leegion astusid uuesti välja märtsisaavutiste kaitseks. 15.—26. mai ülestõus lõppes Viini töötavate masside täieliku võiduga. Valitsus pidi uuesti asuma möönduste teele. Sõjaväed saadeti linnast ära ja rahvuskaart võttis valvepostid üle. Korraldus akadeemilise leegioni laialisaatmise kohta tühistati. 1. juunil avaldati uus valimisseadus, mis pani kehtima ühekojasüsteemi, üldise valimisõiguse jne. Kuid võim jäi endiselt kodanliku valitsuse kätte, kes ajutiselt leppis revolutsiooniliste organisatsioonidega ja ootas ainult soodsat juhust, et anda uuesti määrust nende hävitamiseks. Mis puutub Viini kodanlusse, siis janunes see rahu ja korra järele. Augustis 1848 pöördus keiser uuesti Viini tagasi ja õukonna tagasisaabumisele vaatas kodanlus kui revolutsiooni lõppemise tunnusele.

Märtsivalitsus Preisis. Revolutsioonist ärahirmutatud Preisi kodanlus sõlmis juba Berliini barrikaadidel reaktsiooniga kaitse- ja pealetungiliidu. Camphauseni-Hansemanni valitsus ei vallandanud ühtki endist ametnikku, ei puudutanud Vana-Preisi politseid, kohut, bürokraatiat, sõjaväge. „Meie tõusime kilbiks dünastia ette, suunasime endile kõik hädaohud ja rünnakud[1]!" teatas Camphausen. Preisi kodanlus asus võimu juurde „usuta iseendasse,

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 157.

usuta rahvasse, torisedes kõrgemate vastu, värisedes madalamate ees... ära hirmutatud maailma-tormist“ [1].

Esimese avaliku reetmise teostas kodanlus poolakate suhtes. Märtsirevolutsioon oli andnud tõuke poolakate rahvuslikule vabadusliikumisele Preisile kuuluvas Poola osas Poosenis; see võis avaldada mõju ka Vene Poolale.

Kodanlusele sisendas hirmu niihästi uus revolutsiooniline tõus, mis ähvardas võtta Preisilt XVIII saj. tema poolt anastatud Poola provintsid, kui ka perspektiiv sattuda tülli Venemaaga Poola tõttu. Ta asus seisukohale, et rahvuslik vabastusliikumine Poosenis tuleb otsustavalt maha suruda. Poola väesalgad, kes olid moodustatud Preisi valitsuse loal revolutsiooni esimestel päevadel, hajutati nüüd ja hävitati Preisi suurtükiväe poolt; juba 1848. a. aprillis oli liikumine Poolas lämmatatud.

Niisama reetlik oli kodanluse käitumine ka oma liitlaste — talupoegade suhtes. 1848. a. suvel tekkisid Preisis agraar-rahutused, mis puudutasid kaunis suurt hulka aadlimõisu. „Ida-Preisi talupojad loobusid kõikjal teo tegemisest ja mõningais paigus koguni sundisid mõisnikke kirjalikult loobuma õigusest sellise töö peale. Seega oleks vaja olnud ainult seadustada tekkinud olukorda, — ja Ida-Elbe talupoeg, kellelt nii kaua oli nahka nülitud, oleks saanud vabaks inimeseks. Kuid Berliini kogu... ei võinud söandada sellist sammu astuda [2].“ Preisi Rahvuskogu, mis avati 22. mail ja koosnes enamikus kodanlikest liberaalidest, oli sunnitud tegelema selle küsimusega. Rahvuskogu jagas kõik kohustused kahte kategooriasse: kohustusiks, mis kuuluvad kaotamisele väljaostu teel, ja kohustusiks, mis kaotatakse tasuta. Kaua venitanud talupoegade küsimuse otsustamisega, asus Rahvuskogu lõpuks „reforme“ teostama: ta kaotas jahiõiguse ja laudemium'i (maks talumaade siirdumisel ühelt valdajalt teisele müügi või päranduse teel). Kuid need olid kohustused, mis ei omanud talupoegkonna suhtes reaalset tähtsust, sest nad olid tegelikult juba ammugi lakanud olemast. Rahvuskogu mitte ainult jättis tühistamata mitmesugused talupoegade maksud ja rendid, vaid lükkas tagasi isegi ettepaneku teoorjuse viivitamatu kaotamise kohta.

Frankfurti parlament. Revolutsiooni põhiülesande — Saksamaa partikularismi ja territoriaalse killustumuse kaotamise teostamiseks kutsuti kokku Frankfurti parlament, mis avati 18. mail Püha Pauli katedraalis. See oli valitud üldise valimisõiguse alusel, kuid kaheastmelisel hääletamisel: rahvas valis valijamehed ja alles nende hulgast valiti saadikud (1 saadik 50 000 elaniku kohta).

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VII k., lk. 56.
[2] Marx ja Engels, Teosed, XV k., lk. 328—329.

Kogu maa ootas parlamenti kannatamatusega, monarhid kartsid teda. Toetudes rahvamassidele oleks see Üld-Saksa kogu võinud ühendada Saksamaa ja anda otsustava hoobi monarhistlikele valitsustele mõnekümnes riigis, milledesse jagunes tolleaegne killustatud Saksamaa. Kuid selle asemel et asuda masse organiseerima otsustavaks võitluseks absolutismi ja Saksamaa killustumuse vastu, hakkas parlament arutama konstitutsiooni. Juba projekti kahe esimese sõna „iga sakslane" ümber puhkesid lõpmatud vaidlused. Arvestati välja, et sellise tempoga venib konstitutsiooni arutamine 1850. a. aprillini. Kodanluse majanduslikud huvid nõudsid Saksamaa ühendamist, kuid võidelda selle ühendamise eest revolutsiooniliselt kodanlus ei tahtnud. Keisritroon tulevasel ühendatud Saksamaal otsustati pakkuda Preisi kuningale Friedrich Wilhelm IV-le. Kuid Frankfurti parlamendi delegatsioonile, kes ilmus Potsdami lossi, vastas Friedrich Wilhelm IV keeldumisega. Ta ei tahtnud vastu võtta keisrikrooni kogult, kes oli ikkagi 1848. a. revolutsiooni sünnitus ja väljendas konstitutsioonilise korra rajamist sooviva kodanluse nõudeid. Parlament valis „riigihooldajaks" *(Reichsverweser)* Austria ertshertsogi Johanni, s. o. astus jälle sobingusse vanade dünastiatega.

Parlamendis oli ka vasempoolne vabariiklik vähemik, kes esindas väikekodanlust. Kuid ka demokraatlik „vasemik", harrastades innukalt parlamentlikku võitlust, ei avaldanud küllaldast mehisust ja revolutsioonilist otsustavust.

1848. a. revolutsioon näitas, et kodanlus ajas revolutsioonis mitte ainult kõhklevat, vaid ka äraandlikku poliitikat, loobudes võitlusest võimu pärast ja muutudes junkrutega solidaarseks. Reaktsiooni jõud kasvasid ja olid valmis maha suruma tööliste ja demokraatlikku liikumist. Ainult töölismassid osutusid järjekindlalt revolutsioonilisteks; oma ennastsalgava võitlusega andsid nad feodaalseile elementidele raskeid hoope. Nad rakendasid seda taktikat, mida õpetasid nende juhid Marx ja Engels.

Marxi ja Engelsi taktika 1848. a. revolutsioonis. Marx võitles 1848. a. kõige energilisemalt kodanliku revolutsiooni ülesannete järjekindla lahendamise eest, valmistades ühtlasi töölismasse ette revolutsiooni üleminekuks järgnevale, kõrgemale astmele. Juba kohe kodanliku revolutsiooni alguses esitasid kommunistid programmi revolutsiooni lõpuni viimiseks ja eelduste loomiseks, mis on vajalikud proletariaadi võitluseks võimu pärast. Erakordselt tähtsas dokumendis „Kommunistliku partei nõudmised Saksamaal", mis koostati 1848. a. aprillis, osutasid Marx ja Engels vajadusele võidelda järgmiste nõudmiste teostamise eest: ühtsa Saksa vabariigi rajamine, rahva relvastamine ja kõigi feodaalkohustuste kaotamine ilma väljaostuta.

Sõitnud Saksamaale, rakendasid Marx ja Engels kogu oma jõu selle programmi teostamiseks. Oma tegevuse keskuseks valisid Marx ja Engels K ö l n i, tähtsama linna Reini-provintsis, kapitalistlikus suhtes kõige enam arenenud ja eesrindlikus Saksamaa osas.

Töölispartei organiseerimine oli tol ajajärgul erakordselt raske. Ülesaksamaalise töölispartei rajamist takistas see asjaolu, et Saksamaa oli majanduslikult maha jäänud ja poliitiliselt killustatud. Proletariaat oli alles ärkamas poliitilisele elule, oli nõrgalt arenenud ja täis väikekodanlikke eelarvamusi. Engelsi sõnade järgi pidi proletariaat 1848. a., „mitte veel teadlik olles enda ajaloolisest osast, oma valdavas enamikus esialgu asuma kodanluse eesrindliku, äärmise vasempoolse tiiva kohale“ [1].

1848. a. oli proletariaadil ja demokraatial üks ühine vaenlane — feodaal-absolutistlik kord; et võidelda selle peamise vaenuliku jõuga, esinesid Marx ja Engels demokraatlike loosungitega, mis liitsid proletariaadi ja kodanluse revolutsioonilis-demokraatlike elementide ühised aktsioonid. Toetades revolutsioonilise demokraatia äärmist vasempoolset tiiba ta võitluses absolutismi vastu, arendasid Marx ja Engels siiski teravalt väljendatud iseseisvat proletaarset klassipoliitikat. Nad suunasid palju jõupingutusi liikumise proletaarse tiiva kokkuliitmisele ning ühendamisele, kaadrite soetamisele, kes tulevikus pidid moodustama töölispartei tuumiku, sest partei organiseerimine otseselt oli sel perioodil veel võimatu. Engels ütles hiljemini ühes oma kirjas F. Kelly-Wischnewetzki'le (27. jaanuarist 1887): „Kui me 1848. a. kevadel Saksamaale tagasi pöördusime, liitusime meie demokraatliku erakonnaga, sest see oli ainsaks võimalikuks vahendiks tõmmata endale töölisklassi tähelepanu [2].“

1848. a. tuli Marxil ja Engelsil võidelda kahel rindel: oportunist Stephan Born'i vastu, kes alahindas proletariaadi revolutsioonilisi ülesandeid kodanlikus revolutsioonis, aga ka doktor Gottschalk'i tüüpi „vasempoolsete“ jt. vastu.

Trükitööline Stephan B o r n, kes organiseeris „Tööliste vendluse“, püüdis ühendada oma programmis „Kommunistlikku manifesti“ ideid Louis Blanc'i ideedega „töö organiseerimisest“ ja Proudhon'i õpetusega tootmisühingust. Piirdudes ainuüksi majandusliku võitlusega, juhtis „Tööliste vendlus“ töölisi kõrvale poliitilisest võitlusest ja revolutsiooni põhiülesandeist. „Tööliste vendluse“ programm andis terve rea lubadusi töölistele, kuid röövbiti sellega ka käsitöölistele ja vabrikantidele. See organisatsioon kutsus töölisi üles kokku leppima, mitte aga võitlema.

Ka Kölni arst G o t t s c h a l k sõnastas töölisklassi ülesandeid väga segaselt. Revolutsiooni kodanlikku iseloomu üldse mitte arves-

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VI k., lk. 5.
[2] Seals., XXVII k., lk. 614.

tades väitis Gottschalk, et on vajalik võidelda „töölisvabariigi“ viivitamatu rajamise eest. Just sel viisil isoleeris Gottschalk töölisliikumise üld-demokraatlikust võitlusest, mitte mõistes, kui tähtis on proletariaadi liit kogu revolutsioonilise demokraatiaga, kaasa arvatud ka talupoegkond, võitluses despotismi ja absolutismi vastu. Gottschalk ei arvestanud seda asjaolu, et osutus tähtsaks proletariaadile kätte võita hegemoonia selles võitluses. Engels iseloomustas Gottschalki kui demagoogi, kes meelitas äsjatõusnud masse ja sallis kõiki nende traditsioonilisi eelarvamusi.

Eriti terav oli võitlus Gottschalki vastu Kölni Töölisliidus. Siiski võitsid Marx ja Engels võrdlemisi lühikese ajaga liidu enamiku endi poole. 1848. a. oktoobris sai Töölisliidu esimeheks alguses Marxi pooldaja Moll, siis aga Marx ise. Töölisliit oli tihedalt seotud Demokraatliku Liiduga, kus tal olid oma esindajad. Liidu peategevuseks oli töölismasside organiseerimine, oma ideede levitamine talupoegade hulgas, vendlus-organisatsioonide loomine talupoegade seas jne.

1848. a. asutasid Marx ja Engels „Neue Rheinische Zeitung'i“ („Uus Reini Ajaleht“), mis astus poliitilisele areenile „demokraatia häälekandjana“. „See oli,“ Engelsi sõnade järgi, „revolutsiooniline aeg, ja säärasel ajal töötada iga päev ilmuvas ajalehes on nauding. Oma silmaga näed iga sõna mõju: näed, kuidas artiklid täpselt tabavad nagu granaadid, ja kuidas plahvatab väljalastud laeng [1].“ Lenini määratluse järgi oli see ajaleht „revolutsioonilise proletariaadi parimaks, ületamatuks organiks“ [2]. „Neue Rheinische Zeitung“ paljastas halastamatult, kuivõrra reetlik oli suurkodanlus, kes revolutsiooni otsustavail hetkil astus liitu junkrutega. Proletariaadi juhid paljastasid erakordse selgusega nõndanimetatud liberalismi, mida osutasid Camphausenid ja Hansemannid, kes, olles saavutanud märtsivõitluste abil ministriportfellid, viivitamatult kuulutasid endid „dünastia kilbiks“. „Igasugune ajutine riigikorraldus,“ kirjutas „Neue Rheinische Zeitung“ 14. septembril 1848, „nõuab revolutsiooni järel diktatuuri ja seejuures energilist diktatuuri. Algusest peale meie tegime Camphausenile... etteheiteid, et ta ei esinenud diktaatorlikult, et ta kohe ei purustanud ega eemaldanud vanade asutiste jäänuseid [3].“ Niisama kategooriliselt arvustas „Neue Rheinische Zeitung“ ta arguse ja poolikuse pärast väikekodanlust, kes samuti polnud võimeline pidama otsustavat võitlust kontrrevolutsiooniliste jõududega.

Reas artikleis peatusid Marx ja Engels eriti väikekodanliku demokraatia arvustamisel, mitte erandit tehes ka Frankfurti par-

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 2. osa, lk. 68.
[2] Lenin, Teosed, XVIII k., lk. 35.
[3] Seals., VIII k., lk. 119.

lamendi äärmiste vasempoolsete erakondade esindajate suhtes. Proletariaadi juhid võtsid arvustamisele Frankfurti parlamendi „vasempoolsete" segased kujutlused tulevasest Saksamaa korraldusest, Saksamaa föderatiivse korra kaitsemise nende poolt jne.

„Neue Rheinische Zeitung'i" poliitilise programmi põhipunktiks oli võidelda Saksamaa ühendamise eest üheks rahvuseks ja niiviisi puhastada „igasugusest ajaloolisest prahist see areen, millel proletariaat ja kodanlus pidid oma jõudu katsuma" [1]. Hüljates ühendamise Austria ja Preisi ümber, hüljates ka föderatiivse printsiibi, tõstis „Neue Rheinische Zeitung" esile ülesande võidelda tõelise ühendamise eest, ühtsa ja jagamatu Saksa vabariigi rajamise eest, kusjuures ainsaks vahendiks võitluses vabariigi eest oli tema arvates „revolutsioon altpoolt". Ühtlasi valgustas „Neue Rheinische Zeitung" avaralt revolutsioonilist liikumist teistel maadel ja asus tulise kirglikkusega juuni-ülestõusnute poolele. „Meie välispoliitika oli lihtne: väljaastumine kõigi revolutsiooniliste rahvaste kasuks, revolutsioonilise Euroopa üleskutsumine üldisele sõjale Euroopa reaktsiooni suure toe Venemaa vastu [2]." „Neue Rheinische Zeitung" kutsus masse võitlusele reaktsioonilise tsaristliku Venemaa vastu, kutsus alustama seda revolutsioonilist sõda, mis teataval astmel võis kujuneda otsustavaks tingimuseks kodanlik-demokraatliku revolutsiooni lõpuleviimisel ja ta arendamisel proletaarseks revolutsiooniks. „Ülesanded, mida Marx seadis 1848. a. revolutsioonilisele valitsusele või diktatuurile, seisid kõigepealt *demokraatlikus* riigipöördes: korraldada kaitset kontrrevolutsiooni vastu ja kõrvaldada tegelikult kõik see, mis oli vastuolus rahva isevalitsusega. Ja see polegi midagi muud, kui revolutsioonilis-demokraatlik diktatuur [3]."

Arsenali vallutamine Berliinis (14. juunil). Kõik rahvamasside katsed takistada sõjaväelis-feodaalse reaktsiooni jõudude kogumist põrkasid liberaalse kodanluse vastupanule. Kodanluse oportunistlik poliitika, ühiskondlikele töödele rakendatud tööliste arvu vähendamine, sõjavägede koondamine Berliini lähedale — kõik need asjaolud olid aadli poolt kavatsetava kontrrevolutsioonilise pöörde ilmseiks tunnuseiks. Veidi aega enne Pariisi juuni-ülestõusu, nimelt 14. juunil, toimus Berliinis tööliste, käsitööliste ja linnakehvistu võimas meeleavaldus. Meeleavaldajate massid nõudsid sõjavägede eemaldamist arsenalist. Kuid selle asemel et täita meeleavaldajate nõudmist, kõvendas valitsus relvalao valvet. Siis piirasid töölised arsenali ümber ja esitasid nõude relvade väljaandmiseks. Tööliste jõud kasvasid üha, nendega ühines relvas-

[1] *Marx ja Engels*, Teosed, VI k., lk. 6—7.
[2] Seals., lk. 9.
[3] *Lenin*, Teosed, VIII k., lk. 121.

tatud käsitööliste salk. Kaardiväelased, kes kaitsesid arsenali, avaldasid väga nõrka vastupanu. Meeleavaldajail õnnestus tungida arsenali ja võtta endile suur hulk relvi.

Marxi määratluse järgi kujutas arsenali ründamine Berliinis „teise revolutsiooni ... esimest pälku“ [1]. Kuid töölismassid ei kindlustanud oma võitu, ei jätkanud oma pealetungi, peatusid saavutatul. Valitsus aga mobiliseeris kiiresti oma jõud ja relvitustas töölised. Valitsus surus võrdlemisi kergesti liikumise maha mitte seetõttu, et massidel heroismi ja otsustavust poleks jätkunud, vaid seetõttu, et nad olid nõrgalt organiseeritud. Marx iseloomustab relvalao ründamist kui poolele teele peatuma jäänud revolutsiooni [2].

Reaktsioon saavutas veel ühe võidu, surudes maha Praha ülestõusu 12. juunil. 4. juunil astus Prahas kokku Austria slaavlaste kongress. Erinevalt itaallaste ja poolakate liikumisest, mis kandis revolutsioonilist iseloomu, oli Austria slaavlaste liikumine reaktsiooniline. Selle liikumise põhiülesandeks oli ühtsa slaavi monarhia loomine. Marxi ja Engelsi suhtumine on selgesti sõnastatud artiklis „Demokraatlik panslavism“. Siin kõneldakse, et kuivõrra panslavistid endid ka ehiksid demokraatlike rõivastega, kui palju nad ka tarvitaksid revolutsioonilisi fraase, pidi killustatud slaavlaste ühendamine paratamatult saama toe ühest küljest tsaristliku Venemaa, teisest küljest Austria monarhia näol, ja järelikult pidi muutuma kontrrevolutsiooniliseks.

Kõige demokraatlikumad elemendid tšehhide hulgas, kes olid seotud töölistega, olid meelestatud täiesti revolutsiooniliselt. Just nemad võtsid kõige aktiivsemalt osa barrikaadivõitlustest Prahas (12. juunil). Märguandeks masside väljaastumisele Prahas oli sõjavägede juhataja Windischgrätz'i keeldumine anda relvi üliõpilasleegionile. Keeldumine kutsus esile tormise pahameele. Järgmisel päeval kattus linn barrikaadidega. Tšehhi rahvastikul algas Austria valitsuse vägedega äge võitlus, mis kestis kolm päeva ja mille tulemuseks oli tšehhi rahvusliku liikumise mahasurumine. Ühes sellega oli otsustatud ka slaavlaste kongressi saatus.

Liikumise mahasurumise järel puhkes õige äge reaktsioon. Valitsus organiseeris tööliste tagakiusamist ja suurendas Berliini garnisoni.

20. juunil asendati Hansemanni ja Camphauseni valitsus Auerswaldi ja Hansemanni reaktsioonilisema valitsusega, kes valmistas ette Rahvuskogu laialisaatmise. Marx ja Engels on korduvalt rõhutanud, et slaavlaste liikumine muutus 1848.—1849. a. kontrrevolutsiooni tööriistaks. Kujukalt kirjutatud artiklis „Praha ülestõus“,

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 178.
[2] Seals., lk. 179.

mis annab süüdimõistva otsuse Saksamaa rahvusliku poliitika kohta, rõhutas Marx, et Saksamaa poliitika tõukas tšehhe kontrrevolutsiooni rüppe. „Revolutsiooniline Saksamaa... pidi välja kuulutama nende rahvaste vabaduse, keda ta seni oli rõhunud.“ Saksamaa „andis oma kinnituse ja õnnistuse Itaalia, Poola, siis ka Böömimaa vanale rõhumisele saksa sõjalise klike kaasabil... Tänu neljasaja-aastasele rõhumisele sakslaste poolt... tõugatakse tšehhid venelaste embusse... Süüdi selles tšehhide lüüasaamises on jällegi sakslased [1].“

Euroopa revolutsiooni saatus on väga tihedalt seotud rõhutud rahvaste vabastamisega. „Kui slaavlased mõnel oma rõhumise perioodil oleksid alustanud uut revolutsioonilist ajalugu, oleksid nad juba sellega tõendanud oma eluvõimelisust. Samast momendist alates oleks revolutsioon olnud huvitatud nende vabastamisest ja sakslaste ning ungarlaste erihuvi oleks taandunud Euroopa revolutsiooni laiema huvi eest [2].“

Kontrrevolutsiooni üleminek pealetungile. Pariisi tööliste lüüasaamine 1848. a. juunis võimaldas vana saksa feodaal-bürokraatliku erakonna plaanide teostamise. Kontrrevolutsiooniline kodanlus saavutas relvastatud jõu abil võidu revolutsiooniliste masside üle. Seda, mis osutus võimalikuks Pariisis, võidi korrata igas teises kohas. Sõjavägi muutus jällegi otsustavaks jõuks riigis ja feodaal-bürokraatlik erakond otsis ainult juhust, et hävitada revolutsioonilist liikumist.

Kontrrevolutsiooni üleminek pealetungile avaldus kõigepealt Austrias. 23. augustil 1848 üritati Austria valitsevate ringkondade poolt katset kallale tungida märtsisaavutistele ja vähendada ühiskondlikel töödel olevate tööliste töötasu. Vastuseks valitsevate klasside tegevusele puhkes tööliste relvastatud ülestõus, mis valitsuse poolt karmilt maha suruti. Kordus väiksemas ulatuses see, mis oli toimunud Pariisis 1848. a. juunis. Marx omistas augusti-liikumisele suurt tähtsust. Ta saabus Viini 28. augustil 1848 ja viibis seal s. a. 6. septembrini. Viinis tegeles Marx agarasti sidemete loomisel töölis- ja demokraatliku liikumise juhtidega ja esines tööliste ja demokraatlikkude ühingute koosolekuil. Reas oma sõnavõttudes osutas Marx geniaalse ettenägelikkusega 23. augusti liikumise klassi-iseloomule, Viini tööliste ülestõusule kodanluse vastu kui proletariaadi tulevaste klassivõitluste endele. Marx kõrvutas seda liikumist 1848. a. juuni-ülestõusuga, tšartistliku liikumisega Inglismaal, Belgia tööliste liikumisega — kõik need liikumised suundusid ühes sihis, ühe eesmärgi poole — proletariaadi vabastamisele.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 185—186.
[2] Seals., VII k., lk. 213.

Feodaalse klike ja kontrrevolutsioonilise kodanluse võit Tšehhi rahvusliku vabastusliikumise üle innustas Preisi valitsust. Küsimus sõja lõpetamise kohta Taaniga (Šlesvig-Holsteini pärast) otsustati nii, nagu soovisid seda lahendada feodaalsed ringkonnad, kelle eesotsas seisis Friedrich Wilhelm IV. Šlesvig-Holsteini liidendamise küsimus oli 1848. a. revolutsioonile väga suure tähtsusega. 1848. a. kujunes Šlesvig-Holstein revolutsiooniliseks keskuseks; neis piirkonnis moodustus ajutine valitsus, kes tõstis võitluslipu Taani võimu vastu. Šlesvig-Holsteini valitsus pöördus abi saamiseks Saksamaa poole ja Preisi kuulutas Taanile sõja.

Sõda Šlesvig-Holsteini pärast võis etendada positiivset osa 1848. a. revolutsiooni süvendamise mõttes, sest Taani võimu vastu võitlevas Šlesvig-Holsteinis olid 1848. a. kehtima pandud demokraatlikumad seadused kui üheski teises Saksa riigis.

Kuid Preisi valitsus pidas seda sõda „näitamiseks" ja „reetis revolutsioonilist Šlesvig-Holsteini sõjaväge sõja kestel igal sammul" [1]. Tulemusena sõlmiti Malmö vaherahu (27. augustil 1848), mis tühistas kõik Šlesvig-Holsteini demokraatliku asutava kogu dekreedid ja loovutas hertsogkonna Taani valitsusele. Frankfurti parlament ratifitseeris Malmö vaherahu. Frankfurti parlamendi käitumisega vihale aetud revolutsioonilised massid — väikekodanlus, töölised, õppiv noorsugu — alustasid 18.—19. septembril 1848 Frankfurtis ülestõusu. Parlamendi poolt väljakutsutud ühendatud Saksa sõjaväed surusid selle ülestõusu maha. See sündmus andis määratu ülekaalu kontrrevolutsioonilistele jõududele, kes pidasid oma võitu kindlustatuks.

Oktoobri-ülestõus Viinis. Otsustav kokkupõrge kontrrevolutsiooni jõududega toimus Viinis 1848. a. oktoobris. Saavutanud sõjalist edu Lombardias, hakkas Austria reaktsioon ette valmistama sõjaretke Ungari vastu. 4. oktoobril saatis keiser Ungari maapäeva laiali ja nimetas Ungari sõjajõudude ülemjuhatajaks Kroaatia báni Jellačić'i. Austria sõjaminister tegi korralduse saata Viinist vägesid Jellačič'ile abiks. Kuid Viini revolutsiooniline elanikkond arvestas õieti, et Ungari purustamisele järgneb paratamatult Viini enda purustamine. 6. oktoobril sulgesid üliõpilasleegion, väikekodanlus ja töölised tee Viinist väljaminevale grenaderide pataljonile ja hakkasid sõduritega vennastama. Linnas püstitati uuesti barrikaadid. Massid vallutasid rünnakuga arsenali, kusjuures umbes 100 000 inimest varustasid endid relvadega. Keiser põgenes Viinist, valitsuse väed viidi ära. Revolutsioon oli veelkordselt saavutanud võidu.

Pärast 6. oktoobri sündmusi hakkas õukonna kamarilja energiliselt värbama kõiki neid, kes võisid tõusta trooni kaitseks. Ferdi-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 63.

nandi üleskutsele koonduda „keisri ümber" vastasid õukondlased, vaimulikkond, aadel, bürokraatia ja sõdurid. Organiseerus reaktsiooni armee, mille etteotsa asus Praha ülestõusu julma mahasurumisega kuulsaks saanud kindral Windischgrätz. Et selle armeega ühineda, hakkasid liikuma ka Jellačič'i väed, kes olid saanud lüüa esimesis kokkupõrkeis ungarlastega.

Viini revolutsionäärid ei kindlustanud vahepeal oma võitu. Viinis ei loodud ühtsat revolutsioonilist võimuorganit. Viini Rahvuskogu, mis oli tegevust alustanud juba juulis, ei avaldanud antud olukorras vajalikku resoluutsust ega energiat linna kaitse organiseerimisel. Selle asemel et energiliselt teha ettevalmistusi vaenlase tagasilöömiseks, astus Rahvuskogu lõpmatuisse läbirääkimistesse kontrrevolutsioonilise väe juhtkonnaga ja pakkus keisrile oma vahendust rahukongressi korraldamiseks. Rahvuskogu lükkas tagasi ettepaneku kutsuda Viini üsna lähedal asuvad ungari revolutsioonilised väed, keeldudes seega kasutamast peamist võimalust võitluses Austria ühendatud sõjaväe vastu. Viini revolutsionäärid ootasid passiivselt pealetungi ega teinud midagi selleks, et takistada Windischgrätz'i ja Jellačič'i vägede ühinemist. Kõige mehisemalt käitusid akadeemiline leegion ja töölised, kes olid organiseeritud nõndanimetatud „mobiilsesse kaardiväkke". „Ainult akadeemiline leegion ja töölised, vaimustatud vabaduse ideest, on täis resoluutsust ja julget mehisust, mis on vajalikud võiduks vaenulike vägede üle," tähendab „Neue Rheinische Zeitung" [1]. Viinlaste kõige võimelisemaks komandöriks oli poolakas Joseph Bem (1792—1850), kes oli Poola 1830.—1831. a. revolutsioonist osa võtnud ja hiljemini võttis osa revolutsioonilisest ülestõusust Ungaris 1849. a. Literaat Messenhauser osutus kaunis halvaks sõjaliseks juhiks, kuid kaitses Viini mehiselt. Publitsist Robert Blum (1807—1848), Frankfurti parlamendi vasempoolsete esindaja, oli saadetud Viini aadressiga revolutsioonilisele linnale. Ta võttis aktiivselt osa barrikaadivõitlustest Viinis. Windischgrätz koondas Viini vastu väga suure sõjaväe — 70 000 meest 200 suurtükiga. Linna pommitati 26.—28. oktoobril. Windischgrätz marssis Viini sisse võitjana, kuid mitte otsekohe.

Juba pärast rünnaku teist päeva alustas munitsipaal-nõukogu Windischgrätziga läbirääkimisi. Tehti otsus kapituleeruda. Kuid piiratuile välgahtas veel kord lootuskiir. 28. oktoobril saadi teade ungari abivägede lähenemisest Viinile. Viin elustus korraga: „Ungarlased tulevad, ungarlased on siin!" 15 000 ungari sõdurit kindral Moga juhtimisel liginesid Viinile. Schwechat'i juures põrkasid nad kokku nende omadest palju suuremate Jellačič'i jõududega; viinlased aga ei teostanud vajalikku väljatungi. Ungari väed olid sunnitud taganema.

[1] „Neue Rheinische Zeitung" nr. 121, 20. okt. 1848.

„Lahing on kaotatud," kirjutas Robert Blum oma naisele 30. oktoobril, „õnn pilkas meid. Viin kapituleerub ja tõenäoselt antakse siselinn täna õhtul või homme hommikul üle; seega on sunnitud alistuma ka mõned veel vastupanevad eeslinnad."

1. novembril, pärast uut pommitamist, vallutati Viin. Algas halastamatu arveteõiendamine ülestõusust osavõtnutega.

Ülestõusu juht Messenhauser lasti maha. Traagiliselt hukkus ka Robert Blum. Ta lasti maha Windischgrätzi sõdurite poolt. Viini „rahustamisega" käisid kaasas mahalaskmised ja Windischgrätzi väe rafineeritud julmused võidetud Viini elanikkonna kallal.

Marx omistas Viini ülestõusule määratut tähtsust. Tema arvates omas see üle-euroopalikku tähtsust, sest see ajas segi kõik kontrrevolutsiooni sõjaplaanid, juhtis kõrvale löögi, mida reaktsioon valmistus andma Ungarile, Itaaliale ja Saksamaale. Teisest küljest tõi see Euroopa ees päevavalgele kõik kontrrevolutsiooni kavatsused, hävitas viimase konstitutsioonilised katted. Marx kirjutas pärast Viini langemist silmapaistva artikli selle kontrrevolutsioonilise akti tähendusest. Kodanluse kontrrevolutsioonilise tegude pikk ahel viis Marxi järgmisele järeldusele: „Kontrrevolutsiooni kannibalism" veenab rahva selles, et „on olemas ainult üks vahend selleks, et lühendada, lihtsustada ja lokaliseerida vana ühiskonna verejanulist agooniat ja uue ühiskonna sündimise veriseid piinu, ainult üks vahend — revolutsiooniline terror"[1].

Reaktsioon Preisis. Preisi valitsus kavatses juba pärast Pariisi juunipäevi kontrrevolutsioonilist pööret. Kõige õelamate repressioonide, erakorraliste kohtute ja piiramisseisundi abil summutas ta rahvamasside väljaastumisi. Hansemanni kabinett oli jõuetu äärmise reaktsiooni pealetungi ees. Oma lepituspoliitikaga sanktsioneeris ta arveteõiendamist revolutsiooniliste massidega. Hansemanni valitsusele järgnes oktoobris Pfuel'i oma. Marxi sõnade järgi Pfuel'i valitsus „käis ringi konstitutsiooniliste fraasidega". Ta konstitutsioonilised deklaratsioonid ja vahenduspoliitika võisid ainult tugevdada kontrrevolutsioonilist parteid.

Preisi Rahvuskogu oli konstitutsiooni väljatöötamisel tegevuses lõpmatute vaidlustega. Valitsus valmistus aga viimaseks hoobiks, mis pidi hävitama Preisi Rahvuskogu ja tema poolt arutatava põhiseaduse. Viini langemine oli Preisi kontrrevolutsioonile märguandeks rünnakule asumisel. Juba 1. novembril määras kuningas uue valitsuse, eesotsas oma sugulase Brandenburg'iga; ülemjuhataja kohale paigutati kindral Wrangel. Liberaalse kodanluse esindajad heideti valitsusest välja. Preisi Rahvuskogu protestis uute ministrite määramise vastu, kuid selle asemel et masse

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 497.

ülestõusule kutsuda, lootis ta ikka veel veenda kuningat. Rahvuskogu ei julgenud kõiki feodaalkohustusi tasuta tühistada, mis aga oleks võinud kindlustada talle talupoegkonna toetuse. Vahepeal asus valitsus kontrrevolutsioonilise riigipöörde teele. Wrangeli väed toodi Berliini ja Rahvuskogu aeti laiali. Kui saadikud tegid katset mobiliseerida endi kaitseks rahvuskaarti, vastas kindral rahulikult: „Teatage oma kaardiväele, et relvastatud jõud on juba siin; sõjavägede abil ma loon korra. Rahvuskogu peab lahkuma saalist 15 minuti jooksul ja pärast seda peavad eemalduma samuti ka sõjaväed." Et jätta Rahvuskogu revolutsioonilise rahva toetusest ilma, tegi valitsus 9. novembril korralduse Rahvuskogu üleviimiseks Berliinist Brandenburgi. Kogu otsustas mitte alistuda ettekirjutusele, kuid ei julgenud rahvamasse üles kutsuda aktiivsele vastupanule.

Ühes oma üleskutseist, mis avaldati 15. novembril, kirjutasid rahvasaadikud: „Raskel hetkel, mil rahva seaduslikud esindajad on tääkidega laiali aetud, me pöördume teie poole: hoidke tugevasti kinni kättevõidetud vabadustest, mida me kaitseme kogu jõuga ja oma eluga, kuid ärge lahkuge hetkekski seaduslikkuse pinnalt. Vabaduseks küpsenud rahva rahulik ja kindel käitumine kindlustab jumala abiga talle võidu."

Sõjavägede poolt jälitatud Rahvuskogu piirdus kaebuse esitamisega prokurörile.

Alles 16. novembril, viimasel istungil, kui sõjaväed olid juba saali toodud, võttis Rahvuskogu vastu üleskutse „passiivseks vastupanuks", maksude maksmisest keeldumiseks. Kuid eesistuja kuulutas selle otsuse kehtetuks.

Võitlus Saksa riigi konstitutsiooni pärast. Lõuna-Saksa riikides ei olnud revolutsiooni jõud veel lõplikult murtud. 1849. a. kevadel valmistasid väikekodanlikud vabariiklased Lõuna-Saksamaal uut ülestõusu. Ülestõusu ajendiks sai võitlus Saksa riigi konstitutsiooni pärast, mille Frankfurti parlament oli lõpuks välja töötanud (märts 1849).

Nagu juba mainitud, valis Frankfurti parlament 28. märtsil Saksa keisriks Preisi kuninga Friedrich Wilhelm IV-nda, kuigi oli ette teada, et selliseil tingimusil Austria ei astu ühendatud Saksamaa koosseisu. 1849. a. Saksa riigi konstitutsioon kuulutas välja ühtsa Saksa keisririigi, mida valitseb päriliku võimuga „sakslaste keiser" vastutavate ministritega. Seadusandlik võim kuulus keisrile ühes riigipäevaga. Viimane jagunes kaheks kojaks: esimene koda, Riikidekoda, koosnes saksa riikide esindajaist, teise — Rahvakotta — valiti saadikud rahva poolt üldise, otsese ja salajase valimisõiguse alusel. Säilitades riikliku ühtsuse välispoliitika, tolli-seadusandluse ja vääringu alal, tunnustas Saksa riigi konstitutsioon ühtlasi üksikuid riike ja nende suveräänseid õigusi sise-

poliitika, administratsiooni, rahanduse, kohtu, kooli ja usundilise kultuse küsimuste alal. Kõik Frankfurti parlamendi arvestused rajati sellele, et Preisi kuningas võtab krooni vastu ja kinnitab konstitutsiooni. Kuid Friedrich Wilhelm IV, avaldades reaktsioonilistele Preisi junkrute tahet, hülgas kroonipakkumise. Kirjas ajaloolasele Rankele kirjutas kuningas, et see „kroon oleks võinud temale tuua suurimat õnnetust" oma kõrvalmaiguga 1848. a. revolutsioonist, „sellest vastikuimast, rumalaimast ja pahimast... meie sajandi revolutsioonist".

Friedrich Wilhelmi keeldumine viis Frankfurti parlamendi täielikku segadusse. Vastu oma tahtmist pidi ta sattuma konflikti valitsejatega. Sellel reaktsiooni täieliku võidutsemise ajajärgul oli Saksa konstitutsioon jäänud ainsaks revolutsiooni saavutiseks, mis veel polnud hävitatud. Seepärast ühendas Saksa riigi konstitutsiooni nõudmine teatud ajaks kõik Saksamaa kodanlik-demokraatlikud elemendid. Selle loosungi all algas 1849. a. kevadel vabariiklaste ülestõus Lõuna- ja Lääne-Saksamaal.

Relvastatud võitlus puhkes Saksi pealinnas Dresdenis. 4. mail põgenes kuningas; moodustati ajutine valitsus. Dresdeni barrikaadidel võitles 10 000 inimest, rõhuvas enamuses töölised. Dresdeni ülestõusu järel algasid rahutused Reini-provintsis, selle tööstuskeskustes — Solingenis, Elberfeldis ja mujal. Liikumise peamise jõu moodustasid töölised, kuid juhtimine kuulus väikeja keskkodanlusele. Aktiivselt võttis liikumisest osa E n g e l s, kes võttis enda peale ülestõusu organiseerimise ja juhtimise Elberfeldis. Kuid liberaalne kodanlus, kartes, et Engels kuulutab välja „punase vabariigi", nõudis tema lahkumist. Kodanluse kõhklemine ja revolutsioonilise ülestõusu käsutuses olevate jõudude nõrkus viisid selleni, et siingi suruti liikumine Preisi sõjavägede poolt maha.

Kõige suurema ulatusega oli ülestõus Baadenis ja Baierile kuuluvas Reini Pfalzis. Baadenis oli ülestõusu keskuseks ja Täitevkomisjoni asukohaks Karlsruhe linn. 13.—14. mail siirdus sõjavägi vastuhakkajate poolele. Baadeni suurhertsog põgenes. Toetudes regulaarsele sõjaväele ja olles liidus Pfalzi ülestõusjatega omas Baadeni ülestõus eeldusi eduks, kuid selleks oli tarvis kasutada ära vaenlasel tekkinud segaduse hetke. Marx ja Engels soovitasid ülestõusnuil alistada Frankfurti parlament ülestõusnud rahva ja ülestõusnud sõjaväe otsesele mõjule, tsentraliseerida ülestõusu jõud, ja kõigi feodaalkohustuste ning liigkasu-protsentidega koormatud hüpoteegivõlgade viivitamatu tühistamisega äratada talupoegade huvi liikumise vastu.

Täitevkomisjoni etteotsa asus advokaat B r e n t a n o, tüüpiline väikekodanluse juht, kes igal sammul nõrgestas ülestõusu, püüdes seda igati viia rahulikku voolusesse.

Pfalzis avaldasid ülestõusnud erakordset sangarlikkust. Ühe vabatahtlike salga eesotsas oli Willich, Kommunistide Liidu liige (varemini suurtükiväe-ohvitser). Selles salgas võitles kaasa ka Friedrich Engels. 15. juunil vallutasid ülestõusjate sõjaväed Ludwigshafeni linna, mõni päev hiljemini Wormsi. Kuid ajutine valitsus, mille eesotsas oli Pfalzi väikekodanlik demokraatia, ei suutnud ülestõusu poliitiliselt organiseerida, samuti nagu sõjaväekomisjon osutus võimetuks koondama sõjalisi jõude. „Sõjakäik Saksa riigi konstitutsiooni eest varises kokku iseenda poolikuse ja seesmise nõrkuse tõttu [1].“

Üldiselt ei ilmutanud ülestõusu juhtivad väikekodanlikud demokraadid võitluses ei tarvilikku mehisust ega energiat. Sõjalisest küljest polnud ülestõusu korraldamise kava läbi mõeldud. Siiski peeti kahe kuu kestel võitlust vastasega, kes arvuliselt ületas ülestõusnuid (25 000 meest 100 000-mehelise sõjaväe vastu). Frankfurti parlament osutas ülestõusu ajal täielikku abitust ja võimetust revolutsiooniliseks aktsiooniks. „Nad lobisesid, protestisid, tegid kisa, kuid ei omanud ei vaprust ega mõistust teotsemiseks,“ kirjutab sellest Engels. Parlamendi vasempoolne tiib, kes pärast Austria ja Preisi saadikute tagasikutsumist nende valitsuste poolt osutus enamuses olevaks, ei kõrvaldanud ertshertsog Johanni ega katsunud luua ühist keskust killustunud liikumise ühendamiseks Lõuna-Saksamaal. Lõuna-Saksa revolutsiooni lüüasaamine 1849. a. otsustas tegelikult ka Frankfurti parlamendi saatuse. 30. mail 1849 viidi ta istungid üle Stuttgarti, juunis aga anti korraldus ta laialisaatmise kohta. Ülesaksamaaline kampaania Saksa riigi konstitutsiooni pärast ja Frankfurti jututoa tegevus paljastasid sel ajajärgul lõplikult väikekodanlike demokraatide arguse ja poolikuse.

Marx ja Engels võtsid arvesse kogu käidud tee ja tegid võitluse kogemusest kõik tarvilikud järeldused. Revolutsiooni käigus kasvasid ja tugevnesid töölismassid, kuna kõhklev, igal sammul revolutsiooni reetev väikekodanlik demokraatia muutus aina vähem kindlaks liitlaseks. 1849. a. aprilli keskel katkestasid Marx ja Engels organisatsioonilised sidemed väikekodanliku demokraatiaga. Marxi poolt juhitav Kölni Töölisliit lahkus Demokraatlikust Ühingust. Marx ja Engels arendasid energilist tegevust proletaarsete revolutsionääride liitmiseks, seadsid jalule sidemeid üle kogu Saksamaa hajutatud Kommunistide Liidu liikmetega, püüdsid teha Kölni Töölisliitu ülesaksamaalise proletaarse organisatsiooni aluseks. „Neue Rheinische Zeitung“, jäädes demokraatia häälekandjaks, ilmutas järjest avalikumalt ja kindlamalt oma proletaarset iseloomu:

„Niisiis alles 1849 a. aprillis, pärast peaaegu aastast revolutsioonilise ajalehe väljaandmist ... asusid Marx ja Engels avalikult pool-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VII k., lk. 487.

dama erilist töölisorganisatsiooni[1]!" kirjutas Lenin. „See fakt, hämmastav ja usutamatu meie nüüdisaegselt vaatekohalt, näitab meile selgesti, milline määratu suur erinevus oli tolleaegse saksa ja praeguse vene sotsiaaldemokraatliku töölispartei vahel[2]. See fakt näitab meile, kui mitu korda vähem avaldusid Saksa demokraatlikus revolutsioonis (Saksamaa mahajäänud olude tõttu 1848. a. nii majanduslikult kui ka poliitiliselt — riiklik killustumus) liikumise proletaarsed jooned, proletaarne vool temas[3]."

Revolutsiooni lüüasaamine Reini-provintsis andis surmahoobi „Neue Rheinische Zeitung'ile". Preisi valitsus alustas jälitamist osa ta toimetajate vastu. Marxile, kes polnud Preisi alam, tehti ettepanek viibimata lahkuda Preisi territooriumilt.

18. mail 1849 ilmus „Neue Rheinische Zeitung'i" viimne, lahkumise number, mis oli trükitud punase kirjaga. Toimetuse lahkumisläkitus Kölni töölistele lõppes järgmiste sõnadega: Teid jumalaga jättes tänavad „Neue Rheinische Zeitung'i" toimetajad teid neile avaldatud osavõtu eest. Nende viimseks sõnaks on alati ja kõikjal: T ö ö l i s k l a s s i v a b a s t a m i n e[4]!" Saksa poeet Freiligrath jättis luuletuses „„Neue Rheinische Zeitung'i" viimne sõna" lugejatega jumalaga ja avaldas lootust, et revolutsiooniline laine peatselt uuesti tõuseb. Ta kirjutas „Neue Rheinische Zeitung'i" nimel: „Me tõuseme jälle ja asume võitlema."

Revolutsioonilise Ungari võitluse käik Austria reaktsiooni vastu. Kogu Euroopa 1848. a. revolutsiooni viimseks idapoolseks vastukajaks oli Ungari revolutsioon, mis tõusis oma arengu haritipule 1849. a.

26. juunil 1848 avaldas Austria keiser Ungarile manifesti, millega tühistati kõik ungarlaste revolutsioonilised saavutused, ungarlaste valitsus aga kuulutati mässuliseks. Habsburgide absolutismi reetlik tegevus jäädvustati Heine tuntud luuletuses:

„Ainult meenutan ungarlasi, — mulle muutub
Liiga kitsaks saksa rõivas.
Ja selle all nagu meri rinnus möllab,
Just nagu oleksin jälle kuulnud ma pasunaid."

Ungari revolutsionääride juht K o s s u t h kuulutas selle manifesti kehtetuks. Nii algas Austria-Ungari sõda, mis viis Ungari rahvamassid 1848./49. a. talvel relvastatud ülestõusule Austria vastu. Pärast revolutsioonilise liikumise lüüasaamist Pariisis, Viinis, Berliinis ja 1849. a. kevadeks ka Itaalias saavutas revolutsioon uuesti võite Ungaris.

---

[1] L e n i n, Teosed, VIII k., lk. 124.

[2] Lenini töö „Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis" (Teosed, VIII k.) on kirjutatud 1905. a. — *Toim.*

[3] L e n i n, Teosed, VIII k., lk. 124—125.

[4] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VI k., lk. 10.

Austria sõjaväed tõrjuti Ungari territooriumilt välja. 14. aprillil 1849 kuulutati Ungari „vabaks ja sõltumatuks Euroopa riigiks"; Habsburgide dünastia suhtes, kes oli ennast määrinud „reetmisega ja vandesüüteoga", kuulutati, et ta on Ungari üle võimu kaotanud.

Kodanliku revolutsiooni võit Ungaris oleks võinud kujuneda uue revolutsioonilise tõusu alguseks Saksamaal, see tõus omakorda aga oleks võinud anda lootusi Habsburgide Austria keisririigi hävitamiseks.

Ungari revolutsioonilise valitsuse eesotsas asus Lajos Kossuth. Viimane esindas kodanlikustunud mõisnike ja kesk- ja väikeaadli ning kodanluse ringkonnist võrsunud intelligentsi revolutsiooniliselt meelestatud elemente. Võitluse teatud astmel etendas Kossuth positiivset revolutsioonilist osa. Seda toonitasid Marx ja Engels, iseloomustades Kossuthi kui inimest, kellel on „tõeliselt revolutsiooniline iseloom", kes „kehastab endas oma rahvale Danton'i ja Carnot'd ühes isikus" [1]. Kossuthi tegevus arenes Ungari kodanliku ümberkujundamise suunas. Kuid revolutsioonilisel valitsusel tuli võidelda teda jõududelt kahekordselt ületava vaenlasega. Revolutsioonilise Ungari timuka osas esines maailma reaktsiooni juht, tsaar Nikolai I, kes saatis oma sõjaväed appi Austria keisrile Franz Josephile, et ühiste jõupingutuste varal revolutsiooni maha suruda. Teostus see, mida olid ennustanud Marx ja Engels, kirjutades Vene tsaari vältimatust vahelesegamisest Euroopa revolutsiooni asjadesse. Juba 1849. a. aprillis, mil ungarlased ähvardasid Viini, pidas P a s k e v i t š tarvilikuks saata Vene väeosa Viini kaitseks. Nikolai tunnistas Paskevitši tegevuse õigeks ja andis juhendeid „teotsemiseks", „mitte säästes lurjuseid". Nikolai kirjutas: „Kui Viin on kaotatud, parandad sa asja, hävitades mässu pesa."

1849. a. mais tungis Ungarisse enam kui 100 000-meheline sõjavägi feldmarssal Paskevitši ja kindral Rüdigeri juhatusel. Samaaegselt saadeti 38 000 meest Transilvaaniasse. Osa Vene vägesid lasti läbi Preisi territooriumi. Nikolai I kartis Ungari revolutsiooni rahvusvahelisi tagajärgi ja kõigepealt Poola uue ülestõusu võimalust. Erakordse künismiga paljastab ta oma kirjades Paskevitšile oma sõjakäigu tõelisi eesmärke. „Ei oleks vahele seganud, kui enda särk poleks kehale lähemal, s. o. kui ei oleks näinud Viinis ja teistes Ungari kelmides mitte üksnes Austria vaenlasi, vaid ülemaailmalise korra ja rahu vaenlasi, kehastatud lurjuseid, kurjategijaid ja hukutajaid, keda on vaja hävitada meie endi rahu pärast." Selle õige suure sõjaväega, millele abiks austerlased panid välja 80 000 meest, ei suutnud revolutsiooniline Ungari toime tulla.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VII k., lk. 271.

Ungari lüüasaamist kiirendas reetmine Ungari kodanluse kontrrevolutsioonilise osa poolt, kes organiseerus „rahu erakonda". Selle juhiks oli ülemjuhataja G ö r g e y. Pärast esialgseid läbirääkimisi tsaari väejuhatusega alistus Görgey vägi Világos'i juures, kui ungarlaste peajõud polnud veel purustatud, kui oli veel võimalus võitluse jätkamiseks. Ungarlaste kaotuse järel algas metsik arveteõiendamine võidetutega. Austria kindral Haynau avaldas 24. augustil järgmise määruse: „Juhtkond puuakse üles; Austria ohvitserid, kes olid siirdunud vaenlase teenistusse, lastakse maha... See on kohutavaks eeskujuks, mis saab õppetunniks sõjaväele ja kogu maailmale."

Revolutsiooni nurjumise põhjused. 1848. a. revolutsioon Saksamaal, nagu osutas Lenin, jäi lõpule viimata; ta ei jõudnud feodaal-absolutistliku monarhia purustamiseni. Pärast Saksa revolutsiooni jäi juhtiv poliitiline osa endiselt aadlike-junkrute kätte. Revolutsiooni põhiülesanne — Saksamaa ühendamine — jäi lahendamata. Revolutsiooni nurjumise tähtsamaks põhjuseks oli liberaalse kodanluse reetlik teguviis revolutsioonilise rahva suhtes. 1848. a. märtsis käisid laialdased tööliste ja talupoegade massid Saksamaal liberaalse kodanluse järel. Neile toetudes oleks kodanlus võinud purustada oma vastased lõplikult. Seda aga kõige enam kartiski kodanlus, kes „eelistas rahu orjusega ainuüksi perspektiivile võidelda vabaduse eest". Teisest küljest takistas agraarküsimuse poolik lahendamine revolutsioonil võita poolehoidu mitte ainult talupoegade, vaid ka sõdurite hulgas, kes olid enamikus rekruteeritud talupoegade seast.

Suurt osa revolutsiooni lüüasaamises etendasid ka feodaal-partikularistlike elementide tugevus ja ühtsa keskuse puudumine: Engelsi sõnade järgi tõendasid 1848. a. „sajad kohalikud revolutsioonid, neile järgnenud sama hulk niisama takistamatult teostatud kohalikke reaktsioone", et ei suudetud tõusta kõrgemale kohalikest huvidest, mistõttu jäi püsima „väikeriiklik partikularism" [1].

Marxi ja Engelsi tegevus 1850-ndail aastail. Pärast Lõuna-Saksa revolutsiooni lüüasaamist rändasid Kommunistide Liidu liikmed, kes polnud sattunud valitsuse kätte, välja, peamiselt Šveitsi ja Inglismaale (Londonisse).

Marx emigreerus Londonisse; mõne kuu pärast saabus sinna ka Engels.

1849. a. septembris rekonstrueeriti Kommunistide Liidu Keskkomitee, mille koosseisu tuli Marx ja hiljemini ka Engels. Marxi ja Engelsi ümber hakkasid rühmituma kõik Kommunistide Liidu endised liikmed, kes asusid energiliselt organiseerima proletaarset parteid. Marx ja Engels pidasid vajalikuks mitte ainult kokku

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, VIII k., lk. 197.

võtta tulemused ja teha kõik tarvilikud järeldused äsjamöödunud revolutsioonist, vaid ka kavastada tulevase revolutsiooni ülesanded ja väljavaated.

Nad tegid seda Keskkomitee „Läkituses" Kommunistide Liidule. Selles andsid Marx ja Engels permanentse (katkestamatu) revolutsiooni idee väljaarendatud formuleeringu.

Tulevases revolutsioonis etendavad demokraatlikud väikekodanlased samasugust äraandlikku osa, nagu seda etendasid Saksa liberaalsed kodanlased 1848. a. Tulevases revolutsioonis püüavad nad tõusta liikumise etteotsa ja asetada töölismassid väikekodanliku demokraatia lisandi ossa. Töölismassid peavad keelduma organisatsioonilisist sidemeist väikekodanliku demokraatiaga.

Kuna demokraatlikud väikekodanlased püüavad revolutsiooni piirata kodanliku korra reformimisega ja ekspluateerimise aluste terveina säilitamisega, „seisavad meie huvid ja meie ülesanne selles, et revolutsioon oleks permanentne..., kuni kõik enam-vähem varakad klassid on võimult kõrvaldatud, kuni proletariaat on vallutanud riikliku võimu..." [1].

Olles selgesti iseloomustanud töölismasside ülesandeid tulevases revolutsioonis, osutavad Marx ja Engels sellele taktikale, mida neil tuleb rakendada. Töölismassid peavad paljastama revolutsiooniga liitunud kodanlike elementide ja väikekodanliku demokraatia kõhklemist ning poolikust ja väikekodanlike demokraatide loosungeile vastu seadma omad järjekindlalt revolutsioonilised nõudmised.

„Kõrvuti uute ametlike valitsustega peavad nad looma omad revolutsioonilised töölisvalitsused [2]..."

Et oleks võimalik energiliselt välja astuda nende „ametlike valitsuste" vastu, peavad töölised olema relvastatud ja organiseeritud.

Töölised peavad võitlema väikekodanlike demokraatide katsete vastu kodanlike reformidega meelitada talupoegade masse endi poole.

Töölised peavad nõudma, et „konfiskeeritud varandus jääks riigi omandiks ja muudetaks tööliskolooniaiks, mida viljeleksid külaproletariaadi assotsiatsioonid, kusjuures viimane kasutab kõiki suurmaapidamise eeliseid" [3]. „Läkitus" lõppes sõnadega: „Nende (s. o. tööliste. — *Toim.*) võitlusloosungiks peab olema permanentne revolutsioon [4]."

Permanentse revolutsiooni idee leidis edasise arendamise ja uue käsituse Lenini teoorias kodanlik-demokraatliku revolutsiooni

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 483.
[2] Seals., lk. 485.
[3] Seals., lk. 487.
[4] Seals., lk. 489.

ülekasvamise kohta imperialismi olukorras sotsialistlikuks revolutsiooniks. Lenin oli esimene, kes tegi sellest teooriast ühe „oma revolutsiooniteooria nurgakivi“ [1].

Leninil ja Stalinil tuli pidada halastamatut võitlust Marxi teooria moonutamiste vastu. Nad võitlesid niihästi Saksa vasempoolsetega, kes olid välja mõelnud „permanentse revolutsiooni utopistliku ja pool-menševistliku skeemi ..., mis oli täielikult läbi imbunud töölisklassi ja talupoegkonna liidu poliitika menševistlikust eitamisest“ [2], kui ka Trotskiga, kes haaras kinni sellest pool-menševistlikust permanentse revolutsiooni skeemist ja muutis selle relvaks võitluses leninismi vastu. Paljude aastate kestel kasutasid rahvavaenlased-trotskistid permanentse revolutsiooni teooria moonutusi ja väänamisi selleks, et püüda külvata töölisklassi ridadesse umbusku sotsialismi ülesehitamise võimalusse ühel ainsal maal ja eraldada töölisklassi tema liitlasest — talupoegkonnast.

1850. a. Marx ja Engels mitte ainult rajasid töölisklassi võitluse strateegia ja taktika, vaid teostasid ka suure praktilise töö rahvusvahelise töölisliikumise organiseerimise ja ühendamise alal.

Selle tegevuse tulemus avaldus juba teises „Läkituses“. Üksikute maade revolutsioonilised parteid osutusid omavahel sidemeis olevaiks:

„Mõnede, selleks eriti saadetud liikmete kaudu on Keskkomitee ühenduses prantslaste, inglaste ja ungarlaste tõelise revolutsioonilise parteiga [3].“

Elavnes ka Marxi, Engelsi ja Kommunistide Liidu side tšartistide revolutsioonilise parteiga.

See tegevus oleks kandnud vilja sel juhul, kui oleksid täide läinud Marxi ja Engelsi lootused uute revolutsiooniliste väljaastumiste suhtes. 1850. a. alguses polnud majanduslik kriis veel üle elatud, mõningais riikides (iseäranis Prantsusmaal) klassivõitlus teravnes ja olid seega olemas kõik alused loota revolutsioonilist tõusu. Kuid 1850. a. suve kestel muutus olukord järsult. Algas tormise tööstusliku õitsengu ajajärk. Marx ja Engels asusid taktika revideerimisele vastavalt uutele tingimustele, mida nad iseloomustasid järgmiselt: „Üldise tööstusliku õitsengu perioodil, mil kodanliku ühiskonna tootlikud jõud arenevad seevõrra lopsakalt, kuivõrra see on üldse võimalik kodanlike suhete püsides, ei või olla juttugi tõelisest revolutsioonist... Uus revolutsioon on võimalik ainult uue kriisi järel. Kuid selle saabumine on niisama vältimatu, kui viimasegi saabumine [4].“ Käesoleva hetke ülesandeks oli kestev,

[1] Stalin, Leninismi küsimused, lk. 22.
[2] Seals., lk. 471.
[3] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 495.
[4] Seals., lk. 239.

vaevarikas jõudude kogumine, süstemaatiline ettevalmistamine tulevaseks võitluseks.

See Marxi ja Engelsi seisukoht kutsus esile sisevõitluse Kommunistide Liidu Keskkomitees. Osa tema liikmeid, eesotsas Willichi ja Schapperiga, astusid välja Marxi ja Engelsi vastu. Ignoreerides uut poliitilist olukorda, kutsusid nad, vastupidi Marxile, üles viivitamatult relvastatud ülestõusu organiseerima. Willichi ja Schapperi poliitika oli seikluslik revolutsiooni-mängimine; „vähemiku vasempoolne oportunistlik fraktsioon" pidas võimalikuks „teha" revolutsiooni igal hetkel: „... Kriitiliste vaadete asemele paigutab vähemik dogmaatilised... Temale kujuneb revolutsiooni liikumapanevaks jõuks lihtsalt tahe tõeliste suhete asemel[1]."

Willichi ja Schapperi fraktsioon asus Marxi ja Engelsi suhtes laimavate kallaletungide teele, esitades valesüüdistusi töölisklassi juhtide aadressil. 1850. a. septembris tekkis Londoni Keskkomitees lõhe. Keskkomitee enamik, mida juhtisid Marx ja Engels, otsustas viia Kommunistide Liidu asukoha Kölni ja Keskkomitee volitused anda Kölni ringkonnakomiteele. See otsus oli tingitud püüdest isoleerida juhtimist Willichi ja Schapperi pooldajate mõjustustest Londonis.

Saksa 1848. a. revolutsiooni iseloom. Saksa revolutsioon 1848. a. oli kodanlik-demokraatlik revolutsioon. Kodanlik-demokraatlikuks nimetasid teda ka Lenin ja Stalin.

Artiklis „Karl Marx" toonitab Lenin, et Marx ja Engels teotsesid kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul. „1848.—49. aasta Saksamaal toetas Marx," kirjutas Lenin, „äärmuslikku revolutsioonilist demokraatiat ega võtnud kunagi hiljemini tagasi seda, mis ta neil aegadel taktika kohta oli öelnud. Saksa kodanlust käsitas ta kui elementi, kes „kohe algusest peale kaldus reetma rahvast" (ainult liit talurahvaga oleks võinud kodanlusele võimaldada tema ülesannete tervikulise teostamise)... Säärane on Marxi antud kokkuvõtlik analüüs Saksa kodanluse klassiseisundist kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul (alla kriipsutatud meie poolt. — *Toim.*); see analüüs on muu seas näidiseks materialismi kohta, mis vaatleb ühiskonda liikumises ning seejuures mitte ainult liikumise sellest küljest, mis on suunatud tagasi[2]..."

Edasi toob Lenin Marxi tuntud iseloomustuse Saksa kodanluse oportunistliku positsiooni kohta. Seega arvas Lenin, et proletariaadi juhid teotsesid kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajär-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 506.
[2] Lenin, Teosed, XVIII k., lk. 29.

gul ja iseloomustasid „kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul" väljaastunud Saksa kodanluse positsioone.

Ka seltsimees Stalin hindab Saksa 1848. a. revolutsiooni kui iseloomult kodanlik-demokraatlikku [1].

Tõepoolest täheldame me 1848. a. revolutsioonis erakordselt võimsat massiliikumise tõusu Reini-provintsis. Seda revolutsioonilist liikumist juhtis proletaarsete ja demokraatlike masside eesrindlik väesalk — Kommunistide Liit.

Niisama ilmekalt avaldusid masside tahe ja algatus oktoobriülestõusus Viinis 1848. a. Selles liikumises tõid massid esile oma vabariiklikud vaated ning taotluse süvendada revolutsiooni ja luua sellele laiem sotsiaalne baas. On tarvilik ära märkida ka Saksis 1849. a. toimunud liikumist, millest võtsid õige suurel määral osa töölised. Siiski on momente, mis eristavad Saksa revolutsiooni Prantsuse revolutsioonist XVIII saj. lõpul. Ta põhierinevus seisab selles, et Saksamaal ei kujunenud ühtsat revolutsioonilist keskust, et Saksamaal 1848. a. toimusid kümned revolutsioonid, milledele järgnes sama hulk kohalikke reaktsioone. Oluline erinevus 1848. a. revolutsiooni vahel Saksamaal ja 1789. a. revolutsiooni vahel Prantsusmaal seisis selles, et Prantsusmaal rahvas, alustanud võitluse feodalismi vastu, hävitas selle lõpuni, Saksamaal aga peatus revolutsioon poolel teel, suutmata murda feodaalsete klasside monarhiat ja reaktsiooni. Seepärast jätkus Saksamaal pärast 1848. a. revolutsiooni, Lenini väljendust mööda, „kordniku ja vahtmeistri" valitsus.

Nimelt neis faktides nägi Lenin põhierinevust nende kahe revolutsiooni vahel, osutades ühtlasi sellele, et Saksa revolutsioon 1848. a., nagu revolutsioon Prantsusmaalgi XVIII saj. lõpul, oli kodanlik-demokraatliku iseloomuga.

23. peatükk.

Itaalia pärast Viini kongressi. 1848. a. revolutsioon Itaalias.

Itaalia pärast Viini kongressi. Napoleoni sõdade ajajärgul oli Itaalia tegelikult ühendatud Prantsuse ülemvõimu all. Viini kongress taastas Itaalia poliitilise killustumuse. Tõsi küll, XVIII saj. lõpuga võrrelduna vähenes riikide arv Itaalias mõnevõrra. Oma olemasolu lõpetas vana Genua (Liguuria) vabariik, mille haaras endale Piemonte. Ka Veneetsia vabariik, okupeeritud prantslaste poolt 1797. a., lakkas olemast iseseisva riigina. 1814. aastast alates kuulus ta Austriaga liidendatud Lombardia-Veneetsia kuningriigi koosseisu. Mõningad väikesed vürstkonnad liiden-

[1] Vt. Stalin, Opositsioonist, lk. 602.

dati suuremate riikide külge. Kuid siiski püsis Itaalia pärast Viini kongressi killustatuna, jagunedes kaheksaks riigiks. Peale juba mainitud Lombardia-Veneetsia kuningriigi olid need: Piemonte ehk Sardiinia kuningriik — Põhja-Itaalias, Mõlema Sitsiilia kuningriik — lõunas ja Kirikuriik kui ka hertsogkonnad Toskaana, Parma, Modena ja väike Lucca — Apenniini poolsaare keskosas.

Kuid Itaalia arenemisele polnud takistuseks ainult tema killustatud olek. Itaalia riikide rõhuv enamik oli kas otseselt või kaudselt võõramaise Austria ikke all. Peale selle kannatasid Itaalia riikide elanikud rängalt feodalismi hulgaliste igandite ja väga õela poliitilise reaktsiooni all, mis algas Euroopas pärast Viini kongressi.

Majanduslikult oli kõige enam arenenud Lombardia-Veneetsia ala. Lombardia oli Belgia järel kõige tihedamini asustatud maaks Euroopas (üldse oli seal 1840-ndate aastate alguseks 5600000 elanikku).

Kuid austerlased, kes valitsesid Lombardia-Veneetsia ala, tegid kõik, et pidurdada tema tööstuslikku arengut, nõrgestada ning veretuks muuta seda rikkaimat ja eesrindlikemat maad. Austria tolliseaduste järgi pidi kogu Lombardia vabrikute toodang jääma Austria monarhia piiridesse. Väljavedu välismaale oli keelatud. Selles piirkonnas toodeti aastas 7 milj. naela toorsiidi, kuid kohalike vabrikute puudumise tõttu veeti enam kui pool sellest hulgast toorel kujul välismaale.

Nendest raskustest hoolimata arenes siiski Lombardia tööstus kiiresti.

Tekstiiltööstuse alal, mis oli kõige rohkem arenenud tööstusharu, hakkasid kapitalistliku manufaktuuri kõrval tekkima vabrikud.

1815. a. oli 28 puuvillavabrikust enamikul juba 8000—10000 värtnat.

Siiditööstuses kasvas masinate arv 500-lt 1816. a. 4000-le 1844. a. Mahajäänumana püsis kudumisala. Talupojad-kangrud töötasid tavaliselt endi juures kodus käsitelgedel. 138-st puuvillakudumiskäitisest 1847. a. olid ainult kaks vabriku tüüpi ettevõtted.

Söe- ja rauamaagilademete puudumine Lombardias, nagu ka kogu Itaalias, ja Itaalia üldine mahajäänud seisund pidurdasid metallurgiatööstuse arenemist.

Feodaalsed vahekorrad põllumajanduses olid XIX saj. alguseks enamikus Itaalia riikides küll juba üldiselt hävitatud, kuid oli säilinud veel palju feodaalse surve igandeid. Lombardia mägises vöötmes olid ülekaalus väikeomanikud, Po jõe orus — rentnikud-pooleteramehed ja sulased, kes töötasid farmerite, suurte 200-kuni 700-aakriliste maatükkide omanike juures. Sulased said neis farmides kerjuslikku palka — 20—40 kop. päevas. Paljud talupojad tootsid toorsiidi või ketrasid siidi kodus.

Jõukas Po jõe orus, mis oma viljakuse eest võlgnes tänu juba XV—XVI saj. ehitatud niisutussüsteemile, kuulusid maad omanikele-rantjeedele, kes elasid ise uhkeis lossides ega külastanud kunagi oma valdusi.

Nad andsid maid suurte tükkidena (üle 300 aakri) pikaajalisele rendile. Et viljelda sellist farmi, pidi rentnik ise omama küllaldasel hulgal karja, põllutööriistu ja kapitali. Maad hariti sulaste abil, kes töötasid armetu tasu eest.

Austria võimude poliitiline surve Lombardia-Veneetsia alal oli äärmiselt raske. Austria võimud võisid politsei-jaoskonnas iga itaallast vitstega peksta. Maksukoormus oli Lombardias ning Veneetsias nii suur, et maamaks neelas 50% maa tuludest; soolamaks ületas kümnekordselt soola väärtuse. Kõige tühisemate majanduslike küsimuste otsustamisel oli vaja Viini nõusolekut, Viini saadetud paberid jäid aga aastaid vastamata. Kord andis Viin määruse linnainseneri ameti kaotamise kohta Milaanos. Motivatsioon oli järgmine: et Milaano on sajandite kestel läbi saanud ilma linnainsenerita, siis võivat ta ka tulevikus temata läbi saada.

Lombardia-Veneetsia piirkonna naabruses asetsevad Parma hertsogkond ja väike Lucca hertsogkond sõltusid samuti Austriast. Parma oli antud Marie-Louise'le, Austria keisri Franz II tütrele, Napoleon I abikaasale; Lucca aga teisele Marie-Louise'le, Hispaania kuninga Karl IV tütrele. 1847. a. ühendati Lucca Toskaanaga, mille suurhertsog oli Austria käsilane.

Parma hertsogkonnas valitses kõige lämmatavam reaktsioon. Koolid olid jesuiitide käes, Dante teosed keelu all, administratsiooni omavoli oli täielik. Samasugused olid olud Luccas. Seevastu peeti Toskaanat eesrindlikuks ja liberaalseks riigiks. Seal oli säilitatud Napoleoni Koodeks, kuid omavolilised arestid, põgenike väljaandmine Austriale ja kirjade avamine olid sealgi igapäevaseiks nähtusiks. Suhteliselt kergem oli režiim Modenas, mida, mõistagi ainult teiste Itaalia riikidega võrreldes, nimetati „vabaduse bulvariks". Seal vähemalt ei lubanud politsei selliseid ulakusi, nagu teistes hertsogkondades.

Kõige mahajäänumad Itaalia riigid olid Kirikuriik ja Mõlema Sitsiilia kuningriik. Paavst Pius VII, olles tagasi pöördunud pärast Napoleoni langemist, taastas suurmaaomanike feodaalsed õigused. Kirikuriik oli jagatud nelja legatsiooni, mida valitsesid kuberneri osa etendavad piiskopid. Rooma linna valitsemine oli antud kardinali kätte, kes oli ühtlasi pealinna ülempolitseimeistriks. Igas Kirikuriigi provintsis olid omad tollipunktid, omad mõõdu- ja kaaluühikud. Tööstus ei arenenud, välja arvatud väike arv siidi- ja villamanufaktuure. Gaasi tarvitamine oli seadusega keelatud.

Selle tõendamiseks, kui kaugele läks reaktsioon paavsti valdusis, piisab mainimisest, et Rooma ja Bologna ülikoolis oli näit.

keelatud kõnelda maakera pöörlemisest. Või veel teine sama laadi fakt: 1841. a. andis peainkvisiitor Pesaro edikti, millega kõiki kohustati teatama ketsereist, juutidest ja nõidadest ning ähvardati kirikupõluga igaühte, kes teab ega öörda „oma südames saatanat kummardavaid" isikuid.

Üks paavsti kardinale väitis, et „harimatut rahvast on kergem valitseda". Isegi teater kutsus kleerikuist koosnevas administratsioonis esile ägedat vihavaenu.

Kirikuriigi olukorda 1848. a. eel iseloomustas Orsini järgmiselt: „Rasked maksud, kuritegude karistamatus, sallivus barbaarsuse suhtes, ikka püsiv banditism, palgasõdureist koosnev sõjavägi ja täielik usaldus šveitsi vägede vastu." Mahajäänud seisundilt ja armetuselt võis Kirikuriigi rahvastik võistelda ainult Mõlema Sitsiilia kuningriigiga.

Mõlema Sitsiilia kuningriik oli rahvaarvult kõige suurem riik Itaalias. 1840-ndate aastate alguses oli selles 8 milj. elanikku, nende hulgas 20000 paatrit ja 20000 munka ja nunna.

Tööstus oli, nagu Kirikuriigiski, väga nõrgalt arenenud. Väljaveos oli esikohal oliiviõli. Tööstussaaduste väljavedu oli tähtsusetu.

Prantsuse võimu ajal oli enamik kloostreid kaotatud ja nende määratu suured maavaldused müüdud või tähtajata rendile antud. Kuningriigis tekkis umbes miljon maaomanikku.

Talupojad rentisid oma maatükid tavaliselt väga raskeil tingimusil ja maksid liigkasuvõtjaile kohutavaid võlaprotsente. Talupoegade olukorrast Napolis kirjutab inglise ajaloolane King järgmist: „Mõnikord... anti kaunis suur tükk maad lühiajalisele rendile, kusjuures maaomanik varustas rentnikku kogu tegevuskapitaliga, kuid võttis temalt renditähtaja lõpul niihästi maa kui lõikuse, jättes talle viimasest hüvituseks ainult üsna väikese osa.

Läänepoolseis provintsides esinesid mitmesugused rendivormid, kusjuures pooleterarent vaheldus üheaastase rendiga või maa renditamisega suurtes tükkides pikkadeks tähtaegadeks. Kuid peaaegu kõikjal olid talupojad tegelikult oma maa omanike pärisorjadeks, olles käsist ja jalust seotud võlgadega. Vaesus ja äge võistlus maa pärast sundisid neid nõustuma raskeimate tingimustega, mis neile mõisnike poolt peale sunniti. Mida neile jättis maaomanik, selle võttis maksukoguja."

Hoolimata sellest, et Mõlema Sitsiilia kuningriigis säilis reaktsiooni perioodil Napoleoni Koodeks, ei arvestanud administratsioon seda. Kuninglik politsei võis lihtsalt, ilma erilisi formaalsusi täitmata, peksta läbi iga alama. Rahvaliikumiste puhul kasutati karistusvahendina ka hulgalisi avalikke peksmisi.

Määratu suurt mõju Mõlema Sitsiilia kuningriigis omas Austria valitsus. Sitsiilias valitsevad Hispaania Bourbonid võlgnesid

temale tänu endi restauratsiooni eest. Ka edaspidi säilitasid nad oma võimu Austria tääkide toetusel.

Omapärases seisundis oli Itaalia riikide süsteemis Piemonte ehk Sardiinia kuningriik.

Üks itaalia ajaloolane (Orsi) on tähendanud Sardiinia kuningriigi kohta, et Piemonte geograafiline asend ei lubanud ta valitsejail olla ausad. Ta tahtis sellega öelda, et, asetsedes Prantsusmaa ja Austria otseses naabruses, olid Sardiinia kuningad oma välispoliitikas sunnitud laveerima mõlema suurriigi vahel. Võimalus laveerida võistlevate Prantsusmaa ja Austria vahel andis Piemontele mahti kujuneda iseseisvamaks, kui olid teised Itaalia riigid. Tugeva sõjaväe olemasolu soodustas samuti Sardiinia kuningriigi suhtelist sõltumatust. Seepärast, kui kerkis küsimus, kelle juhtimisel võib teostuda Itaalia ühendamine, pöördusid paljude pilgud Piemontele. Pealegi oli see ainus Apenniini poolsaare riik, mida valitsesid itaallased. Kuid XIX saj. 1. poolel ei võidud Piemontet pidada kõige eesrindlikumaks riigiks Itaalias.

Suurtööstus hakkas Piemontes arenema alles XIX saj. algusest, jäädes maha Lombardia-Veneetsia piirkonna tööstusest.

Piemonte külades säilis pärisorjuse igandeid enam, kui üheski teises Itaalia riigis. Suurem osa talupoegi olid tähtajata rentnikud — pooleteramehed, muutmatu rendiga nagu keskajal. Kaunis suurel määral oli hakanud levima siidiketramine kodus. Mägistes maakohtades olid talupojad väikeomanikud; orgudes, jõekaldail olid suured, 200- kuni 700-aakrilised majapidamised, mida hariti sulaste või talupoegade-kehvikute abil. Kaubandus käis eeskätt Genua kaudu. Veeti välja peamiselt toorsiidi Po orust, oliiviõli Genua piirkonnast, Asti veine.

Kuigi kirik Piemontes vormiliselt allus riigile, teostas ta iseseisvalt rasket maksustamist. Oli säilinud üle 300 kloostri, neist rohkem kui 100 ainult Sardiinia saarel. Iga piemontlane pidi lihavõtteks armulaual käima. Terve rida tsiviilasju kuulus kirikukohtute otsustamisele.

XIX saj. keskpaiku olid kõik Itaalia riigid omavahel nõrgalt seotud. Esimesed raudteed Itaalias ehitati 1839. a.; nad vedasid palverändajaid Napolist Portici'sse ja Milaanost Veneetsiasse. 1840. a. alustati raudtee ehitamist Livornost Firenzesse; seejärel algas teiste raudteede ehitamine. Kõige rohkem raudteid ehitati Piemontes. Itaalia poliitikategelased nägid raudteedes mitte ainult mõjukat tegurit maa majandusliku elu tõstmiseks — nad arvasid ka, et raudteedevõrgu ehitamine peab soodustama Itaalia poliitilist ühtsust. D'Azeglio [1] ütles, et raudteed on need niidid, mis peavad Itaalia saapa kokku õmblema.

[1] D'Azeglio — Sardiinia esimene minister a-il 1849—1852.

Karbonaarid. 1820. a. revolutsioon Napolis ja Sardiinias. Rahvuslikule ühinemisliikumisele Itaalias pandi alus karbonaaride poolt juba Murat' ajal. Karbonaaride liikumine tekkis umbes 1810. a. Itaalia lõunaosas, kõigepealt Kalaabria metsarikkais mägedes. See salaühing seadis endale ülesandeks vallutajate — prantslaste — väljatõrjumise ja lõi selle eesmärgiga isegi ajutiselt bloki Sitsiilia kuninga Ferdinand IV-ga, saades samal ajal toetust relvade ja raha näol inglastelt. Püüdes karbonaare ära kasutada võitluseks prantslaste vastu, saatsid inglased siis Kalaabria mäekurusse mõned partiid püsse, pistoleid, püssirohtu ja mõõku. Pärast seda aga, kui Ferdinand IV Sitsiiliast poolsaarele tagasi tuli (ta võttis nüüd endale Mõlema Sitsiilia kuninga Ferdinand I nime), hakkas ta karbonaare karmilt jälitama.

Karbonaarid olid peategelased Napoli 1820. a. revolutsioonis, mis omas sõjaväelise riigipöörde iseloomu.

Sündmused arenesid 1820. a. järgmiselt. Hispaania sündmuste värske mulje all alustas juuli esimestel päevadel ratsaväe salk Nola's ülestõusu. Liikumine kandus Napolisse, kus selle juhiks hakkas Napoleoni sõdadest osavõtnud kindral Pepe. Ülestõusnud nõudsid konstitutsiooni. Ferdinand I oli sunnitud nõustuma konstitutsiooniga, kuid et säilitada võimalust parajal hetkel sellest keelduda, loobus ta troonist ja tegi konstitutsiooni väljakuulutamise ülesandeks Kalaabria hertsogile, kes nimetati printsregendiks. (Kuninga ajutist troonist loobumist motiveeriti ta halva tervisliku seisundiga.) Samal ajal moodustus ajutine junta. Oktoobrikuule määrati alatise parlamendi kokkukutsumine.

Ühtlasi moodustati kõikjal provintsides rahvuskaart, mille sõdurid varustusid omal arvel.

Liikumine kandus Sitsiiliasse. Palermos tõusid üles rahvamassid. Rahvas vallutas linna. Siis läks Pepe sõjaväega Palermosse ja surus seal rahvaliikumise maha.

Napoli parlament, ühine Napoli ja Sitsiilia jaoks, kutsuti kokku 1820. a. septembris. See koosnes peamiselt ametnikest ja liberaalseist aadlikest.

Napoli sündmuste käik tegi rahutuks Euroopa valitsejaid, kes olid alla kirjutanud Püha Liidu aktile. Kongressile Troppausse kogunesid Austria keiser, Vene keiser ja Preisi kuningas ning tegid Ferdinand I-le ettepaneku, ilmuda isiklikult kongressile (mille istungid viidi siis üle Ljubljanasse).

Vene välisminister krahv Nesselrode kirjutas 31. jaanuaril 1821 krahv Stackelbergile, kes oli Vene erakorraliseks saadikuks Napoli kuningakoja juures:

„... Kabinetid, kes kogunesid Troppausse, ei võinud vaadata Napoli revolutsioonile kui täiesti isoleeritud sündmusele. Nad leidsid selles sama mässu ja korralageduse vaimu, mis nii kestvalt

on rikkunud Euroopa rahu ja mis, nagu võis loota, hävitati üldise rahustamise päästvate tulemustega. Kuid nüüd on see kahjuks uuesti ärganud ja seejuures mitmes Euroopa maas...

Liidus olevad valitsejad, kelledele olid silmanähtavad nende kurbade sündmuste vältimatud tagajärjed, otsustasid mitte lubada ega seaduslikuks tunnistada ühtegi Napoli kuningriigis kehtimapandud korraldust, mis on loodud revolutsiooni ja usurpatsiooni poolt. See otsus võeti vastu peaaegu kogu Euroopa poolt."

Nesselrode rõhutas, et juhul, kui ei õnnestu Napoli kuningriigis jalule seada „täielikku korda" manitsuse teel, siis ei jää „liidus olevail valitsejail muud vahendit, kui kasutada relvade jõudu nende muutmatu otsuse täitmiseks — lõpetada praegune asjade seisund Mõlema Sitsiilia kuningriigis..."

Püha Liidu ülesandel tungis 16 000-meheline Austria sõjavägi Napolisse ja taastas Ferdinand I isevalitsuse, kusjuures kuningas rõõmuga tervitas Austria vägede saabumist.

1821. a. märtsis, kui Napoli revolutsiooni saatus oli juba otsustatud, algas liikumine Piemontes. Siin juhtisid seda liberaalid krahv Santa Rosa'ga eesotsas. Ka Piemontes suruti revolutsioon Austria vägede abil maha.

Liikumine haaras a-il 1820—1821 ka Lombardia-Veneetsia ala. Seal esines see peamiselt vandeseltside näol, mis üksteise järel austerlaste poolt karmilt maha suruti.

Kui ühest küljest 1820.—1821. a. liikumine suruti maha Püha Liidu interventsiooni tagajärjel, siis oli teiseks kaotuse põhjuseks revolutsiooni enda seesmine nõrkus. Liikumine omas karbonaaride vandeseltside iseloomu; neisse olid värvatud kodanluse kitsad ringid ja ohvitserkond, kuna talurahvas ei võtnud revolutsioonist üldse osa.

Pärast 1820. a. revolutsiooni mahasurumist algas Itaalias julm terror, eriti Mõlema Sitsiilia kuningriigis, kus toimusid massilised avalikud hukkamised ja elanike peksmised.

Uus revolutsioonilise liikumise tõus Itaalias algas 1830. a.

1830. a. Prantsuse revolutsiooni mõjul suurenes Kirikuriigis ja hertsogkonnis agitatsioon paavsti ilmliku võimu ja austerlaste vastu, kuid ülestõusuni asi ei läinud.

1831. a. veebruaris algas ülestõus Modenas ja legatsioonides. Ülestõusu keskuseks Kirikuriigis sai Bologna. Kirikuriigis (välja arvatud Rooma) ja Modenas moodustusid liberaalsed ajutised valitsused. 1831. a. märtsi lõpuks suruti liikumine maha austerlaste ja paavsti šveitsi palgasõdurite poolt. Pärast seda sündmust jäi Ancona seitsmeks aastaks Prantsuse vägede valdusse.

Karbonaaride ja liberaalide poolt organiseeritud liikumiste peamiseks loosungiks oli Itaalia ühendamine. Karbonaarid ja liberaalid ei pidanud energilist võitlust Itaalia feodaal-absolutistlike

valitsuste vastu. Nad taotlesid ainult absolutismi piiramist konstitutsiooni kaudu; karbonaaride peamiseks eesmärgiks aga oli välismaalaste äraajamine.

„Noor-Itaalia" ja Mazzini. 1830-ndate aastate revolutsioonilise liikumise perioodil Itaalias asutati „Noor-Itaalia" ühing. Selle organiseerijaks oli revolutsionäär Mazzini.

Mazzinist kirjutas tema verivaenlane Metternich oma memuaarides järgmist:

„Mul on tulnud võidelda suurimaga sõdureist[1], mul on õnnestunud viia kokkuleppele keisreid ja kuningaid, tsaari ja sultanit, monarhiaid ja vabariike, kakskümmend korda olen ma ajanud sassi ja harutanud lahti õukondade intriigide niite, kuid kunagi pole keegi teinud mulle rohkem muret kui Itaalia röövel, — kõhn, kahvatu, üleni räbalais, kuid kõnekas nagu maru, tuline nagu apostel, kaval nagu varas, käitumises vaba nagu näitleja, väsimatu nagu armunu, kelle nimi on — Giuseppe Mazzini."

Oleks muidugi ebaõige seda iseloomustust uskudes kujutella Mazzinit mingi räbalaisse riietatud röövlina. Mazzini oli väga haritud mees, peen kirjandusarvustaja, kes jättis enesest järele mitu köidet kriitilisi töid ja poliitilisi pamflette.

Giuseppe Mazzini sündis 1805. a. Genuas arsti perekonnas. Ta lõpetas oma kodulinna ülikoolis õigusteaduse kursuse. Varajases nooruses, 1821. a. revolutsiooni sündmuste mõjul, vaimustus Mazzini rahvusliku vabastusliikumise ideest ja alustas revolutsioonilist tegevust karbonaaride salaühingus.

Provokaatori öördamise tagajärjel areteeriti Mazzini 1830. a. ja saadeti pärast kuuekuust vangistust türmis Itaaliast välja. Veetes peaaegu kogu oma elu poliitilise pagulasena, välja arvatud 1848.—1849. a. revolutsiooni lühike ajavahemik, arendas Mazzini 1830-ndate aastate algusest peale energilist tegevust oma kodumaa vabastamise ettevalmistamiseks. Ta organiseeris 1831. a. Marseille's „Noor-Itaalia" ühingu, mis etendas hiljemini Itaalia revolutsioonis väga suurt osa. Olles väikekodanlik demokraat, idealist, kaugel klassivõitluse mõistmisest, pöördus Mazzini 1831. a. Sardiinia kuninga Karl Alberti poole avaliku kirjaga, milles tegi talle ettepaneku asuda Itaalia rahvusliku vabastamise etteotsa. Sellise sammu tagajärjetus ei takistanud Mazzinit kordamast samasugust ettepanekut paavst Pius IX-le 1847. a. ja kuningas Viktor Emanuelile 1859. a. Sama Karl Albert mõistis 1834. a. Mazzini tagaselja surma selle eest, et ta oli 700-mehelise relvastatud salga eesotsas Šveitsist Piemontesse sisse tunginud.

„Noor-Itaalia" ühingu 1831. a. koostatud põhikirja loosungid olid: vabadus, võrdsus, inimlikkus, sõltumatus, ühtsus.

[1] Vihje Napoleon I-le. — *Toim.*

Põhikiri rõhutas, et ühingu ülesandeks on „Itaalia kui vabade ja võrdsete inimeste ühtsa rahvuse, ühtsa, sõltumatu ja suveräänse Itaalia taastamine".

Põhikirjas oli kõnet meetodeist, milledega „Noor-Itaalia" kavatses oma eesmärke saavutada. Neist meetodeist asetati esimesele kohale kasvatus, teisele — ülestõus. „Noor-Itaalia" nõudis ühtsa Itaalia vabariigi loomist.

Ühingu liikmeile oli kohustuslik igakuune maks 50 centesimo suuruses. „Noor-Itaalia" võttis oma lipu värvideks valge, punase ja rohelise. Iga ühinguliige pidi andma vande rangelt saladust säilitada (ühing oli salajane) ja kutsus vande rikkumise puhul endale jumala viha ja inimeste põlguse. Mazzini kutsus itaallasi üles ühinema „seaduse, jumala ja inimeste nimel".

M a r x kirjutas Mazzini idealismist järgmist: „Pöörates tähelepanu üksnes riigi poliitilistele vormidele, ei suutnud need inimesed ära tunda ühiskonna organisatsiooni kui alust, millele rajaneb poliitiline pealisehitis. Uhkeldades oma väärideallismiga, pidasid nad tutvumist majandusliku tõelisusega oma väärikusele alandavaks. Ei ole midagi kergemat, kui olla idealist teiste arvel. Küllastunud inimesel on kerge naerda näljaste inimeste materialismi üle, kui need paluvad jämedat leiba, mitte aga ülevaid ideid [1]."

Mazzini polnud seotud massidega ega toetunud nendele; ta ei mõistnud agraarküsimuse lahendamise ega tööliste majandusliku olukorra parandamise tähtsust. Ta püüdis tulla võimule väikese revolutsionääride salga vandeseltsi kaudu.

1830-ndail ja 1840-ndail aastail oli terve rida ebaõnnestunud vandeseltse Itaalias seotud Mazzini nimega.

1833. a. püüdsid matsinistid vennad R u f f i n i'd algatada ülestõusu Genuas. See ülestõus suruti karmilt maha, sellest osavõtnud hukati, üks Ruffini'dest tegi endale türmis lõpu, lõigates oma tuiksooned läbi.

1834. a. tungis salk itaalia revolutsionääre-emigrante üle Šveitsi piiri Savojasse. Sellest ebaõnnestunud retkest võttis osa noor Garibaldi.

1837. a. toimus Sitsiilias ülestõus, mis omas teissugust iseloomu kui matsinistide ülestõus, — see oli massiline. Kuid see massiline ülestõus oli loodusjõulise iseloomuga. Selle kutsus esile kooleraepideemia puhkemine. Ferdinand II kolmas väekorpus karistas halastamatult Sitsiilia elanikke. 1841. a. püüdsid mereväeohvitserid vennad B a n d i e r a'd algatada ülestõusu Kalaabrias nende juhatuse all olevate sõjalaevade toetusel. Kuid see ülestõus reedeti enne selle algust ja Bandiera'd lasti maha ebaõnnestunud maabumise kohal.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XI k., 1. osa, lk. 508.

1840-ndate aastate alguses, seoses kapitalistliku korra elementide üha suurema arenemisega Itaalias, suurenes liberaalse kodanluse liikumine, mis taotles maa ühendamist. Rahvuslane abt G i o b e r t i avaldas 1843. a. kõmutekitanud raamatu „Il primato morale e civile degli Italiani" („Itaallaste esikohast kõlbluse ja kodanikukohuste alal"). Ta pani ette asutada Itaalia valitsejate liit paavsti juhtimisel. Paavsti soovitas ta kuulutada mitte ainult Itaalia, vaid ka kogu maailma peaks. Paavsti pooldajana oli Gioberti revolutsiooniliste teotsemismeetodite vastane. Teine reformide pooldaja, krahv Cesare B a l b o, esitas teissuguse kava: tema taotles Itaalia ühendamist mitte paavsti võimu, vaid Savoja dünastia kaitse all.

Itaalia kodanluse liberaalne liikumine 1840-ndail aastail sai nimetuse *Risorgimento*, sest ta jutlustas Itaalia „taasärkamise" vajalikkusest.

1848. a. revolutsioon Itaalias. Majanduslik ja poliitiline kriis, mis andis end tunda kõigis Euroopa maades 1846. aastast alates, eriti aga 1847. a. ja 1848. a. alguses, hõlmas ka Itaalia. Selleks ajaks kujunes Itaalias vastuolu areneva kapitalismi ja feodaalse killustumuse ning keskaegsete poliitiliste suhete vahel üha teravamaks. Piisas mistahes juhuslikust ajendist selleks, et esile kutsuda ühiskondliku liikumise suurenemist. Selliseks ajendiks oli paavst Gregorius XVI surm 1846. a. See reaktsiooniline valitseja oli oma pontifikaadi viimaseil aastail jätnud riigiasjade juhtimise oma soosiku kardinal Lambruschini hoolde. Lambruschini'le vaadatigi kui Gregorius XVI kõige tõenäosemale järglasele. Kuid Lambruschini nimi oli rahvamassides ja laialdasis ühiskondlikes ringkonnis seevõrra vihatud, et konklaav eelistas temale kardinal krahv Mastai-Ferretti't, kes valiti Rooma paavstiks P i u s IX nime all. Pius IX-l oli liberalismile kalduva ja Itaalia riikide ühendamist pooldava mehe maine.

Pius IX esimesed sammud näiliselt õigustasid temast kujunenud arvamust. Uus paavst andis osalise amnestia poliitilisis asjus süüdimõistetuile. See amnestia tekitas tormist vaimustust. Kui aga paavst 1847. a. kevadel kaotas eeltsensuuri ja lubas konstitutsiooni, sai ta laialdaste ühiskondlike ringkondade tähelepanu keskuseks. Paavstile pani nüüd liberaalne Itaalia oma lootused. Septembris 1847 pöördus isegi Mazzini Pius IX poole vaimustatud kirjaga, milles kutsus teda asuma võitluse etteotsa Itaalia taassünni eest. Selles kirjas teatas Mazzini, et tema on materialismi, egoismi, reaktsiooni ja paljusid tema erakonnast nakatanud hävitamistendentsi tuline vastane. Ta kirjutas, et ta usub sügavalt teadusse ja usundlikesse põhialustesse, mis on kõrgemal kõigist ühiskondlikest korraldusist, ja jumalikku korda. Ta palus tungivalt paavsti teha nii, et „need kaks sõna — jumal ja revolutsioon,

— mida liiga tihti ja saatuslikult lahutatakse, oleksid korraga viidud kaunisse ja heledasse harmooniasse, et juhtida rahvaste saatust".

See kiri on Mazzini taktika ekslikkuse, ebaõigsuse ilmekaks tõendiks. 1847. a. sügisel suurenes ühiskondlik ärevus Itaalias veelgi. Toskaanas nõudsid määratu suured rahvahulgad liitu paavstiga ja sõda austerlaste vastu; Luccas toimus ülestõus. Suured Austria väed toodi Itaalia põhjapoolseisse piirkonnisse.

1847. a. septembri esimesil päevil peeti Casale's põllumajanduslik kongress. Viimasel istungil luges Karl Alberti sõber Castagnetto ette kuninga kirja, mis lõppes järgmiste sõnadega: „Kui kunagi teil õnnestub alustada sõda iseseisvuse eest, siis mina üksi juhin sõjaväge ja ma otsustasin teha gvelfide erakonna jaoks sedasama, mida Šamil teeb määratu suure Vene väe vastu... Imeilus on päev, mil me võime välja kuulutada rahvusliku iseseisvuse."

1847. a. 1. oktoobri õhtul kogunes Karl Alberti sünnipäeva eelõhtu puhul Torinos rahvahulk hõisetega: „Elagu kuningas!", kostsid ka hümnid Pius IX auks ja hüüded reformide hädatarvilikkusest. Rahva väljaastumist kartma löönud, saatis Karl Albert kohale kaardiväesalga. Sõdurid tungisid rahvahulgale kallale ja vangistasid esimestena neile kätte sattunud isikud. Jälle esines Karl Albert rahva suhtes reeturi osas.

Oma esimeses järgus, 1846. a-st 1848. a. alguseni, arenes liikumine Itaalia riikides peamiselt reforminõudmiste loosungite all. Reas riikides teostatigi osalised reformid.

Uue järgu liikumises avas rahvamasside väljaastumine P a l e r m o s (Sitsiilias). 12. jaanuaril toimus seal ülestõus. Võimud kukutati. Moodustus ajutine valitsus, eesotsas mõõduka liberaali Ruggiero S e t t i m o'ga.

Barrikaadivõitlused kestsid Palermos peaaegu 27. jaanuarini. Vastuhakkajad nõudsid Sitsiiliale iseseisvust ja konstitutsioonilise korra kehtimapanekut. Ferdinand II paiskas Sitsiiliasse tugevad sõjalised jõud, kuid Palermo ülestõusnud elanikke toetasid talupojad, ja Bourbonide võimudel tuli linnast lahkuda.

29. jaanuaril oli Ferdinand II sunnitud andma konstitutsiooni (seati sisse kahekojaline esindus Louis-Philippe'i monarhia eeskujul Prantsusmaal).

Sitsiilia järel kuulutati konstitutsioon välja ka P i e m o n t e s.

4. märtsil 1848 avaldas Karl Albert konstitutsioonilise statuudi. Selle statuudi esimeses punktis proklameeriti, et ainsaks riigiusundiks Sardiinia kuningriigis on rooma-katoliku usund. Teised usutunnistused kuulutati ainult sallitavaiks. Konstitutsioon säilitas monarhistliku korra. Seadusandlik võim anti kuningale ja kahele kojale: senatile ja saadikutekojale. Senat pidi koosnema piiskopest, peapiiskopest, ministreist, saadikuist ja teistest riigi

kõrgemaist aukandjaist (kuninga äranägemisel) isikute hulgast, kes olid vähemalt 40 aastat vanad. Alamkoda koosnes kodanikest, kes olid mitte alla 30 aasta vanad. Saadikud valiti viieks aastaks. Senaatorid ja rahvasaadikud ei saanud oma kohustuste täitmise eest tasu. Täidesaatev võim kuulus ainuüksi kuningale, kes peale selle sai seaduste kinnitamise ja väljakuulutamise õiguse. Pandi kehtima kõigi riigialamate võrdsus seaduse ees ja võrdne osavõtt riiklike kohustuste kandmisest. Kuulutati välja konstitutsiooni tagatised.

Konstitutsiooni nõudmistele Kirikuriigis vastas Pius IX, et ta on ainult „vaene külavaimulik". Rahva hulgas kõneldi, et Pius IX oleks küll valmis konstitutsiooni andma, kuid et reaktsioonilised kardinalid ei lubavat tal seda teha. Seepärast hakati meeleavalduse ajal karjuma: „Elagu Pius IX üksi!" Lõpuks moodustati 12. veebruaril Kirikuriigis esimene ilmlik valitsus. Kuid nüüd puhkes 22. veebruaril 1848 revolutsioon Prantsusmaal. Kohe algas tume käärimine Milaanos ja Veneetsias. 14. märtsil pani Pius IX konstitutsiooni Kirikuriigis kehtima, kusjuures selle konstitutsiooni järgi oli ülemkojaks kardinalide kolleegium.

Otsustavaks tõukeks revolutsiooni arenemisele Itaalias sai revolutsioon Habsburgide monarhias. 13. märtsil algas ülestõus Viinis ja Metternich põgenes. Niipea kui teade sellest jõudis Milaanosse, algas seal üldine elanikkude juubeldamine. Austria garnisoni ülem kindral Radetzky, Habsburgide dünastia vana julm teener, kuulutas Milaanos välja piiramisseisundi. Kuid see abinõu ei suutnud austerlaste valitsust enam päästa. Samal päeval alustas üldist ülestõusu peaaegu relvitu rahvas, kes viis päeva võitles sangarlikult Radetzky vägede vastu. Need viis päeva Milaano rahvamasside võitlust Austria hästirelvastatud regulaarvägede vastu lõppesid milaanolaste võiduga ja on läinud ajalukku kui üks paremaid näidiseid rahvamasside revolutsioonilisest, sangarlikust võitlusest, rahva sõjast. Varsti pärast Milaano sündmusi nimetas Engels Milaano revolutsiooni kuulsusrikkaimaks kõigist 1848. a. revolutsioonidest [1].

Radetzky 75 000-meheline sõjavägi taganes Milaanost täieliku demoraliseerumise seisundis. Lombardia ja Veneetsia rahvastik tõusis kõikjal üles ja tõrjus Austria võimud ja sõjaväed välja. Veneetsias puhkes 22. märtsil 1848 ülestõus, kusjuures rahvas vallutas rünnakuga arsenali. Austria väed taganesid linnast võitluseta. 23. märtsil kuulutati välja Veneetsia vabariik, eesotsas populaarse advokaadi Daniele Manin'iga. Rahvamasside nõudmisel kuulutas Piemonte valitsus Austriale sõja (24. märtsil 1848).

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 259. Märkigem, et see iseloomustus käib 1848. a. alguse kohta. — *Toim.*

Piemonte vägedega liitusid vabatahtlikud Itaalia vabastusliikumise rahvuskangelase Garibaldi juhtimisel.

Giuseppe Garibaldi sündis 1807. a. Nizzas. Ta isal oli väike rannasõidu-laev. Giuseppe astus kümneaastasena laevapoisiks brigantiin „Constanza'le", millel sooritas oma esimese reisu Odessasse. Palju aastaid teenis Garibaldi madrusena. 1831. a. toimus sündmus, millel oli määratu tähtsus tema edasise saatuse suhtes. Taganrogis läks Garibaldi lihtsasse kõrtsi ja tutvus seal ühe salaühing „Noor-Itaalia" liikmega. See ühing oli veidi aega enne seda asutatud Mazzini poolt. „Kui Christoph Kolumbus," kirjutas Garibaldi, „ära eksinud Atlandi ookeanil, teadmata, kuhu poole suunduda, korraga kuulis rõõmsat karjet „maa", ei olnud ta õnnelikum minust, kui ma kuulsin hüüet „isamaa" inimese suust, kes oli pühendunud Itaalia vabastamise tööle."

Varsti pärast seda kohtas Garibaldi Marseille's Mazzinit ennast. Mazzini ettepanekul astus Garibaldi 1833. a. Sardiinia kuningliku laevastiku teenistusse, et valmistada seal ette ülestõusu. Osavõtmise pärast ülestõusust, mis toimus 1834. a. ja lõppes nurjumisega, vangistati Garibaldi (Prantsuse piiril), kuid tal õnnestus põgeneda. Kuninglik kohus mõistis ta tagaselja surma.

Alates 1836. aastast Itaalia revolutsiooni alguseni viibis Garibaldi Lõuna-Ameerikas. Ta võttis osa Rio Grande provintsi võitlusest sõltumatuse eest; see provints oli irdunud Brasiilia keisririigist ja kuulutanud enda vabariigiks. Garibaldi sooritas vapruse imetegusid. Kuid 1842. a., mil määratu suure Brasiilia keisririigi üleolevad jõud murdsid Rio Grande vastupanu, siirdus Garibaldi Montevideosse ja võttis osa Montevideo (nüüd Uruguay) vabariigi võitlusest Argentiina diktaatori Rosas'i vastu.

Garibaldi hiilgavad võidud ja kartmatus said teatavaks tema Itaalia kaasmaalastele. Kui puhkes revolutsioon, ruttas ta kodumaale ja võeti rahvamasside poolt suurima vaimustusega vastu. Kuid Karl Albert nõustus väga vastumeelselt Garibaldi abi vastu võtma. Karl Alberti sõjaminister vastas Garibaldile, kes oli kogunud salga vabatahtlikke, et tema laskurid, riietatud punastesse särkidesse ja laiaveerelistesse kübaraisse, moodustavad hea märklaua vastasele ja et seepärast ei ole otstarbekohane neid kasutada. Pikkade viivituste järel arvati Garibaldi oma vabatahtlikega Piemonte sõjaliste jõudude koosseisu, kuid ka siin tegi sõjaministeerium Garibaldile igasuguseid takistusi, varustades halvasti tema vabatahtlikke sõjavarustisega ja toidumoonaga.

Rahvamasside survel astusid Lombardia-Veneetsia ala ja Piemonte järel Austria vastu sõtta Napoli kuningas ja Toskaana; Firenzes toimus ülestõus ja moodustati radikaalne valitsus, eesotsas tuntud liberaalse kirjaniku Guerrazzi'ga. Isegi paavst Pius IX saatis austerlaste vastu vägesid, kuigi ilma vormilise sõjakuulutamiseta.

„Kõhklemiste kuningas", kuningas-reetur Karl Albert ei kasutanud soodsat olukorda. Ta juhtis sõjalist tegevust kõhklevalt, ei kindlustanud edu ega arendanud pealetungi, kartes Austria vastu sihitud sõja muutumist rahvamasside revolutsiooniliseks ülestõusuks monarhide vastu. 25. juulil sai Piemonte vägi Custozza all raskesti lüüa. Milaano loovutati austerlastele; Radetzky pöördus sinna jälle tagasi. Siis kutsus Pius IX oma väed Põhja-Itaaliast ära. Napoli kuningas toimis ta eeskujul. Ajutiseks katkestati sõda.

Võitluse käigus austerlaste vastu tuli Itaalia kodanluse ja mõisnike keskel nähtavale kaks voolu. Inglise asekonsul Milaanos R. Campbell teadustas 31. märtsil 1848 Palmerston'ile: „Kuni tänase päevani, milord, valitses elanikkonna eri klasside vahel täielik ühtsus; ent niipea kui Sardiinia kuningas ilmus Lombardiasse, sai ilmseks kahe erakonna kujunemine; üks neist on vana aristokraatia erakond, kes tahab, et Lombardia ja Piemonte ühendataks kuningas Karl Alberti võimu all, teine on keskklassi erakond, kuhu ma pean arvama kaubanduse alal teotsevad inimesed ja literaadid kui ka andeka noorsoo, — kõik nad on vabariigi pooldajad."

Esimene järk Itaalia riikide sõjast Austria vastu kestis 1848. a. märtsist augustini. Pärast kaotust Custozza all ja Milaano reetlikku loovutamist Karl Alberti poolt Radetzkyle näis, et niihästi sõda Austria vastu kui ka revolutsioon Itaalias on lõppenud. Kuid asjasse segasid endid rahvamassid. 15. novembril 1848 tapeti Kirikuriigi poliitika juht kardinal Rossi, kes oli Austria-vastase sõja lõpetamise algataja. Roomas puhkes ülestõus ja vanas Itaalia pealinnas kuulutati välja vabariik. Paavst põgenes ümberrõivastatult Gaeta kindlusse Bourbonide kaitse alla.

Roomas, mis sai nüüd ilmliku riigi pealinnaks, kutsuti kokku Asutav Kogu. Veebruaris 1849 võttis Rooma Asutav Kogu vastu järgmise „põhidekreedi":

1) Paavstilt on tegelikult ja juriidiliselt võetud ilmlik võim Rooma riigi üle.

2) Rooma ülempreestrile antakse kõik tagatised, mis on vajalikud tema vaimuliku võimu vabaks teostamiseks.

3) Rooma riikide valitsusvormiks on puhas demokraatia, mis võtab Rooma vabariigi kuulsusrikka nime.

4) Rooma vabariik astub Itaalia ülejäänud osaga suhetesse, mida nõuab rahvuslik ühtsus.

21. veebruaril kuulutati kõik kiriku varandused Rooma riigis vabariigi omandiks. Kultuseteenijaile lubati Rooma vabariigilt rahalist tasu. Mõne päeva pärast seati sisse sunduslik maks „kõige rikkamailt perekondadelt, kõige suuremailt kapitalistidelt ja ärimeestelt, mitmesuguseilt kaubanduslikelt ja tööstuslikelt ühin-

guilt". Tulud, alates 2000 skuudost [1] aastas, maksustati ühe viiendiku aastatulu suuruses. Maks oli progressiivne: kui tulu ületas 12 000 skuudot, määrati ta $^2/_3$ tulu suuruses.

Kirikukellad rekvireeriti ja valati suurtükkideks. Erakorralised kirikukohtud kaotati. Revolutsioonilisele Veneetsiale saadeti 5. märtsil rahalist abi 100 000 skuudot.

29. märtsil, „võttes arvesse, et seisukorra tõsidus nõuab võimu keskendamist", andis Asutav Kogu kogu võimu täielikult triumviridele — Mazzini'le, Saffi'le ja Armellini'le. Triumvirid jätkasid Asutava Kogu üldist poliitilist joont ja viisid ellu rea üritusi, mis olid analoogilised Prantsuse XVIII saj. kodanliku revolutsiooni üritustega. Kirikule kuuluvad harimata maad pandi ette anda rendile omandita talupoegade perekondadele. Inkvisitsiooni ruumid anti kehvikuile kortereiks. Kuid ühtlasi dekreteerisid triumvirid 5. mail: „Omand on puutumatu. Iga Rooma kivi on püha. Ainult valitsusel on õigus ja kohus rikkuda omandi puutumatust, kui seda nõuab ühiskondlik kasu."

Peale Rooma oli Itaalias veel kaks vabariiki: Veneetsia ja Firenze. Veneetsia vabariigi eesotsas seisis matsinist Manin, kelle põhiveaks oli, nagu Mazzinilgi, hirm klassivõitluse perspektiivi ees. Nii keelas Manin vaimulik Gavazzi'le pidada loenguid kristlikust sotsialismist, põhjendades seda järgmiselt: „Veneetsiat ei suudeta kaitseda, kui temas ei säilitata rahu ja üksmeelt. Neid vajalikke tingimusi aga võidakse ju rikkuda sotsialistlike teooriate tagajärjel, mida on hakatud siin kuulutama."

Rahvamasside uue tõusu survel alustas Karl Albert 12. märtsil 1849 uuesti sõda Austria vastu (vormiliselt lõpetati vaherahu). See uus, teine sõda kestis kõigest 11 päeva. Karl Albert kartis võitu ja rahva revolutsiooni enam kui lüüasaamist austerlastelt, ja tema sõjaväed said Novara all 23. märtsil väga ränga kaotuse osaliseks. Lüüasaamine Novara all mõjus Karl Albertile niivõrra, et ta oma reetlikkusest aru saades ja rahva viha kartes põgenes otse võitlusväljalt ja ümberrõivastunult ning vale nime all lahkus Itaaliast, olles loobunud troonist oma poja Viktor Emanueli kasuks. Austerlased-võitjad kohtlesid Põhja-Itaalia elanikke uskumatu julmusega. Kui austerlased vallutasid Brescia kindluse, mis avaldas neile visa vastupanu, siis tapeti enamik selle linna elanikke. Julmustel ei olnud piiri, kindral Haynau sõdurid torkasid väikesi lapsi tääkide otsa.

Põhja-Itaalias jätkas ainult Veneetsia võitlust, avaldades austerlastele visa vastupanu.

Sel ajal pöördus paavst Pius IX, kes viibis Gaetas, kolme katoliikliku riigi — Prantsusmaa, Austria ja Hispaania — poole

[1] Skuudo väärtus Itaalia eri riikides kõikus tol ajal 1½ ja 2 rbl. vahel hõbedas.

interventsioonipalvega. Need riigid vastasid kutsele. Prantsuse valitsus üksinda saatis tolle aja kohta suure, 10 000-mehelise sõjaväe. Maabunud Civitavecchias, lähenes see sõjavägi 30. aprillil Roomale ja hakkas seda ilma mingi hoiatuseta pommitama. Samal ajal tungisid lõunast Napoli väed peale; nende vastu võitles edukalt Garibaldi. Sel momendil nõudis Garibaldi endale diktaatorlike sõjaliste volituste andmist. Kuid Mazzini ei nõustunud sellega. Alles viimaseil päevil, kui oli juba hilja, nimetati Garibaldi ülemjuhatajaks.

3. juulil 1849 tungis Prantsuse kindrali Oudinot' vägi Rooma. Ühendriikide konsul pakkus Garibaldile laeva, et viia teda Ameerikasse, kuid Garibaldi otsustas 4000-mehelise väesalgaga minna appi Veneetsiale, ainsale linnale, kus püsis veel vabariik. Teel suri Garibaldi naine Anita, tema alatine võitluskaaslane. Ta oli rase, teda kanti kätel ja ta hukkus, sest tal polnud jõudu taluda raske teekonna kannatusi. Garibaldi ülejäänud kaaslased tabati enamikus austerlaste poolt. Garibaldi ise vangistati ja saadeti Piemonte valitsuse otsusel Itaaliast välja.

Kauem pidas vastu Veneetsia vabariik. Hoolimata näljast ja koolerast pani Veneetsia, millest kaks kolmandikku oli Radetzky mürskudest purustatud, kangelaslikult vastu. Alles 22. augustil 1849 vallutati Veneetsia austerlaste poolt.

Nii jõudis lõpule viimane järk Itaalia 1848.—1849. a. kodanlikust revolutsioonist.

1848. a. revolutsioon Itaalias sai lüüa kodanluse demokraatliku tiiva juhtide vigade tõttu. Mazzini ja ta pooldajad ei taibanud puudusest vaevatud ja rõhutud Itaalia talupoegade revolutsioonisse kaasatõmbamise tähtsust, ei esitanud loosungeid, mis oleksid võinud talupoegkonna kaasa kiskuda. Revolutsiooni kaotuses etendas suurt osa ka Austria ja Prantsusmaa interventsioon.

Oma iseloomult oli 1848. a. revolutsioon Itaalias kodanlik revolutsioon. Masside osavõtmine sellest oli tähtsusetu ja massiline demokraatlik liikumine arenes peamiselt ainult mõningais linnalistes keskustes (Milaanos, Roomas, Veneetsias, Firenzes).

KUUES OSA.

EUROOPA REAKTSIOON JA RAHVUSLIKUD ÜHINEMISLIIKUMISED 1850-NDAIL JA 1860-NDAIL AASTAIL. I INTERNATSIONAAL.

24. peatükk.

Reaktsioon Euroopas. Majanduslik tõus 1850-ndail aastail. Ida küsimus ja Krimmi sõda.

Tsaristlik Venemaa ja Euroopa reaktsioon. Pärast 1848.—1849. a. kodanliku revolutsiooni summutamist pääses Euroopa riikides mõneks ajaks võimule reaktsioon. Selle reaktsiooni peamiseks inspireerijaks ja toeks oli Vene tsarism. Vene tsaari sundisid Euroopa asjadesse vahele segama kõigepealt kartus, et revolutsiooniline liikumine võib kanduda Venemaale, ja soov suurendada oma mõju Euroopas. Tsaristlik Venemaa kandis õigusega „Euroopa sandarmi" hüüdnime. Tsaarivalitsuse reaktsiooniline mõju ilmnes peale Ungari ka teistes riikides.

1848. a. segas Vene tsaar end Itaalia asjadesse. Vene riigikassast anti Austria valitsusele 6 milj. rbl. revolutsiooni mahasurumiseks Itaalias.

1849. a. okupeeris Nikolai I oma sõjavägedega Moldaavia ja Valahhia, mis moodustasid Türgi osa, ja kaotas seal 1848. a. kehtima pandud konstitutsioonid.

Tsaristlik Venemaa segas ennast ka Taani asjadesse. Venemaa nõudmisel võeti 1854. a. Riigipäevalt seadusandluse õigus ja ta muutus ainult nõuandvaks asutiseks. 1854. a. 26. juuli seaduse järgi määrati Riigipäeva liikmed kuninga poolt ja alles tulevikus pidi neid osaliselt valitama.

Euroopa riikide sisepoliitiline reaktsioon. Kõige täielikumalt pääses reaktsioon võidutsema Lääne-Euroopa kesk- ja idaosas — Saksa riikides ja Itaalias. Enamikus Saksa Liidu riikides toimus valitsemine „piiramisseisundi" alusel. Mecklenburgis andis seisuslik maapäev seaduse, mille järgi aadlikud said õiguse karistada

põllutöölisi ihunuhtlusega. Preisis seati sisse „mõisahärruslik", s. o. kohalikele mõisnikele alluv politsei. Kuigi Preisi 1848. a. konstitutsiooni ei tühistatud täielikult, muudeti seda 1850. a. niiviisi, et anda otsustavat ülekaalu aadlile ja kuningale. Kõik juudid vallandati Preisi riigiteenistusest.

Austria monarhias kaotati konstitutsioon tegelikult 1849. a.

Itaalia jäi pärast 1848. a. revolutsiooni lüüasaamist killustatuks. Põhjas peremehetsesid austerlased. Roomas asusid Prantsuse sõjaväed. Kuid ei Lombardias ega ka Roomas ei läinud reaktsioon selliste äärmusteni kui Napolis ja Sitsiilias. 22 000 vangistatut, sajad surmamõistetud, tervete külade ja linnade purustamine suurtükkidest — sel viisil tähistati Ferdinand II, „pomm-kuninga" isevalitsuse taastamist.

Kõigis Euroopa maades, eriti „eesrindlikes" kapitalistlikes riikides, purustasid kodanluse ja mõisnike valitsused töölisorganisatsioone. Prantsusmaal hävitas Napoleon III tööliste poliitilised klubid, kooperatiivid, vastastikuse abistamise kassad. Inglismaal kiusas Palmerstoni valitsus igati taga tšartiste, paigutades paljud neist türmi. Preisi valitsus vangistas ja saatis Saksamaalt välja 1848.—1849. a. töölisliikumise silmapaistvamad esindajad. Töölisklassi juhid Marx ja Engels saadeti Euroopa mandri riikidest välja. Revolutsiooniliste poliitiliste emigrantidena siirdusid nad Inglismaale, kus arendasid suurt poliitilist tegevust tööliste keskel.

Kölni protsess. 1851. a. korraldasid Preisi politsei võimumehed protsessi Kommunistide Liidu Kölni osakonna vastu.

Selle protsessi algus kuulub 1851. a. maisse, mil üks liidu emissaridest vahistati. Tema juurest leitud dokumendid ei sisaldanud andmeid, mis oleksid andnud põhjust võtta Kommunistide Liidu liikmeid vastutusele. Siis fabritseeris Friedrich Wilhelm IV valitsuse politseiametnik Stieber andmed, mis oleksid võinud olla liidu kompromiteerimise ja selle liikmete vastutusele võtmise aluseks.

Võitluseks Kommunistide Liidu vastu määras Preisi valitsus Stieberi algatusel Preisi saatkonna atašeeks Londoni politseiagent Greifi. Tema võttis endale abiks tegelase-kommersandi Londoni City'st — Fleury, kes värbas väiksemaks agendiks kontoriametnik Hirschi.

See Preisi väike politseispioon püüdis pugeda emigrantide hulka ja saada mõningaid teateid revolutsionääridelt-pagulastelt, kes viibisid Londonis, kuid ta paljastati peagi. Kõigile sai teatavaks, et see on Preisi politsei spioon, ja ta aeti emigrantide ringkonnast välja. Siis hakkas Hirsch teotsema võltsitud dokumentide, eriti Kommunistide Liidu Keskkomitee protokollide fabritseerimisega. Ta tegi järele dokumente, mis olid näiliselt koos-

tatud „doktor Marxi“ poolt. Marxil õnnestus hõlpsasti tõestada, et need dokumendid on võltsitud. Spioon Hirschi võltsingud olid väga saamatud. Nende dokumentide andmeil olevat näiteks Kommunistide Liidu Keskkomitee istungeil viibinud isikud, kes sel ajal ei olnudki Londonis, liidu liikmete ees- ja perekonnanimed olid segi aetud. Nende võltsingute põhjal tegi Preisi valitsus otsuse, millega mõisteti õigeks ainult neli süüalust, kuna Kommunistide Liidu seitse liiget tunnistati süüdi ja mõisteti kolmest kuni kuue aastani vangi.

Marx paljastas selle protsessi, mis näitas, kuivõrra ennekuulmatult jultunud olid Preisi politsei võimumehed, kes ei põlanud lukkude murdmist ega võltsingute fabritseerimist. Selle protsessi kogu mehaanika on esitatud Marxi hiilgavas pamfletis „Paljastused Kölni kommunistide protsessi kohta“ [1].

Enamik liidu kõige aktiivsemaid tegelasi, Marxi ja Engelsi pooldajaid, vangistati mitmel maal. Liidus tugevnesid oportunistid ja polnud otstarbekohane seda organisatsiooni edasi säilitada.

1852. a. novembris, kohe pärast otsuse tegemist Kölni kommunistide protsessi asjaosaliste kohta, kuulutati Marxi ja Engelsi ettepanekul Kommunistide Liit laialisaadetuks.

Majanduslik tõus 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. 1848.—1849. a. revolutsiooni nurjumise tagajärjel jäid otsustamata küsimused Saksamaa ja Itaalia iseseisvaiks riikideks ühendamise kohta.

Neis poliitiliselt killustatud riikides säilisid poolfeodaalsed monarhiad. Revolutsiooni nurjumise tõttu viibis feodaalsete igandite likvideerimine Kesk- ja Ida-Euroopa riikides.

Siiski kaotati 1848.—1849. a. revolutsiooni tagajärjel osaliste reformide teel rida keskaja jäänuseid, mis pidurdasid kapitalismi arengut.

Preisis oli 1850. a. alates teoksil agraarreform. Talupojad ostsid äärmiselt raskeil tingimusil välja oma kohustused, jäädes seejuures kaunis suurest osast oma maast ilma. Säärases olukorras arenes edasi mõisnike-junkrute majandus, mis hõlpsasti kohastus kapitalistliku arenemisega. Samal ajal kui talupoegade keskel eraldus kulaklik ladvik (suurtalunikud), oli talupoegade põhimass määratud viletsusele ja laostumisele. Teiste sõnadega, kapitalismi arenemine põllumajanduses läks endiselt nõndanimetatud „Preisi“ teed mööda. 1852. a. astusid Tolliliitu Hannover ja Oldenburg, mis asjaolu liitu tunduvalt kõvendas. Järgmisel aastal sõlmiti tariifikokkulepe Tolliliitu kuuluvate riikide ja Austria vahel. Need abinõud aitasid kaasa tööstuse ja kaubanduse arenemisele. 1850-ndate aastate alguses pandi Preisis kehtima uus

[1] Marx ja Engels, Teosed, VIII k., lk. 503—558.

linnaseadus, mis hõlbustas linnamajanduse arenemist ja linnade kasvamist.

Kulla avastamine Kalifornias (1848. a.) ja Austraalias (1851. a.), koloniaalturgude kasvamine, kapitali tungimine Ida-Euroopa maadesse — see kõik aitas kaasa uuele tööstuslikule tõusule Euroopas.

Samal ajal tungis kapitalism ikka rohkem põllumajandusse. Kõigis Euroopa mandririikides suurenes talupoegade põhimasside laostumine ja kulakute ning kehvikute kihi eristumine. Kaubanduslikud sidemed laienesid. 20 aasta jooksul, a-il 1850—1870, kasvas Euroopa kaubandus peaaegu kolmekordseks. Samade aastate jooksul kattus Euroopa raudteede-võrguga, kusjuures raudteede pikkus kasvas 1840. ja 1870. a. vahemikus 8000 km-lt 100 000 km-ni. Alates 1860—1880-ndaist aastaist hakkas purjelaevastik andma aset aurikuile.

Tuhanded Euroopa riikide laevad, peamiselt Inglis- ja Prantsusmaalt, aga ka P.-Ameerika Ühendriikide omad, hakkasid tegema reise Hiinasse, Indiasse, Jaapanisse, Aafrikasse ja Lõuna-Ameerika maadesse. Euroopa kolonisaatorite sissetungimine mahajäänud maadesse laevadel, mis olid vabrikukaupadega lastitud ja suurtükkidega relvastatud, kutsus esile määratud muutused nende maade majanduses, tegi teravamaks klassivõitluse ja andis uue suuna nende ajaloole, suurendades nende maade sõltumust ja võlaorjust ning pidurdades nende arengut.

Euroopa maade endi tööstus mitte ainult kasvas, vaid muutis ka oma iseloomu. 1850-ndail aastail tõusis Inglismaal rasketööstus üha tähtsamale kohale. Sellest ajast algas seal masinate ehitamine mitte käsitsi, vaid eriti selle tarvis ehitatud masinate abil.

1850. ja 1870. a. vahelisel ajajärgul püsis Inglismaa endiselt maailma esimese tööstusmaa kohal.

Prantsusmaal jätkus pärast 1848. a. revolutsiooni täie hooga tööstuslik pööre, mis oli alanud juba 1820-ndail aastail. Rööbiti arvukate väike-ettevõtetega kerkisid esile suured tekstiilvabrikud ja metallurgia-ettevõtted, eriti maa põhjaosas ja Elsassis. Aurumasinate arv Prantsusmaal suurenes 1852. ja 1870. a. vahel 6000-lt 27 000-ni.

Saksa riikides, peamiselt Preisis ja Saksimaal, algas tööstuslik pööre alles pärast 1848. a. revolutsiooni. Saksamaale oli ajajärk 1849. a-st 1859. a-ni tunduva majandusliku tõusu perioodiks. Selle aja jooksul Saksamaa „niiöelda muutus põllumajandusmaast tööstusmaaks“ [1].

1848. aastani moodustas villa väljavedu Inglismaale, Prantsusmaale ja teistesse riikidesse ühe peamise artikli Saksa ekspordis. 1859. a. ei jätkunud Saksa villa enam omagi vabrikuile. Linnade

[1] Marx ja Engels, Teosed, XI k., 2. osa, lk. 175.

kiiret kasvamist tõendab kas või tööliste arvu suurenemine Berliinis mainitud 10 aasta jooksul 50 000-lt 180 000-ni.

Itaalias saavutasid tähelepandavat edu tööstuse arenemises ainult Piemonte ja Lombardia ala. 1850-ndail aastail arenes siin vabrikutööstus, kahekordistus siidi- ja neljakordistus puuvillatööstuse toodang. Pärast kõrgete tariifide kaotamist 1853. a. elavnes kaubandus tunduvalt. 1858. aastaks oli väikeses Piemontes ehitatud juba 872 km raudteid.

Krediidi ja pankade arenemine, kiire rikastumise ja kerge rahateenimise iha, pidurdamatu spekulatsioon börsidel valitsuse ja parlamendi ringkondade osavõtul — see pilt on iseloomulik kõigile kapitalistlikele maadele 1850-ndail ja 1860-ndail aastail.

Kriis a-il 1857—1859. 1857. a. kriis oli neljandaks perioodiliseks kriisiks alates 1825. aastast, kuid ühtlasi omas ta ajaloos esimesena peamiselt tööstusliku, mitte aga kaubandus- ja rahanduskriisi jooni. Alanud P.-Ameerika Ühendriikides, kandus kriis otsekohe Inglismaale, kes finantseeris raudteede ehitamist, ja levis siis mandririikidesse.

Kriisi algusega P.-Ameerika Ühendriikides kaasus pankade, finants- ja tööstuskompaniide massiline kokkuvarisemine. 1857. a. pankroteerus 4900 ettevõtet.

„Euroopa mandril," kirjutas Marx, „levis nakkus ühes suunas Rootsist Itaaliani ja teises Madridist Budapestini. Hamburgil, mis on Tolliliidu suurimaks kaubanduslikuks keskuseks nii ekspordi kui ka impordi suhtes ja Põhja-Saksamaa ühiseks rahaturuks, tuli muidugi vastu võtta esimene löök [1]."

Kriis avaldus seal mitte üksnes tootmise vähenemises, vaid ka hindade langemises ja massilistes pankrottides. Kriis muutus keeruliseks selle tagajärjel, et pärast Krimmi sõja lõppemist ilmus Euroopa turule jälle Vene vili. See raskendas vilja väljavedu Saksamaalt.

Prantsusmaal käis kriisiga kaasas terve rea väikeste ettevõtete kokkuvarisemine, mille tagajärjeks oli tööstuse ja kapitali intensiivne kontsentratsioon.

Kriisi ajal kasvas eriti suurel määral tööpuudus P.-Ameerika Ühendriikides ja Inglismaal, kus see 1858. a. tõusis enam kui seitsmekordseks, võrreldes 1853. aastaga. Tegevuses olevaist töölisist aga töötasid paljud lühendatud tööajaga. 1857.—1859. a. kriis soodustas töölisliikumise elavnemist Euroopa eesrindlikes maades ja P.-Ameerika Ühendriikides.

1850-ndate aastate poliitilise reaktsiooni periood oli samal ajal tunduva majandusliku tõusu ja klassi- ning rahvuslike vastuolude kui ka kapitalistlike riikide vaheliste vastuolude teravnemise ajajärguks. Sel ajajärgul kerkis jälle esiplaanile Ida küsimus.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XI k., 1. osa, lk. 129.

Ida küsimuse olemus. Terminit „Ida küsimus" tarvitati esimest korda Euroopa suurriikide pöördumises Türgi poole 1839. a. ja sellest ajast alates tuli ta tarvitusele diplomaatias ja ajalooteaduses kui küsimus Türgi saatusest sel ajajärgul, mil viimane oli tegelikult sõltuv maa.

Ida küsimuse selge iseloomustuse leiame Marxil ja Engelsil. Nende artiklis „New York Tribune'is" (7. aprillil 1853) öeldakse: „Euroopas on jällegi võetud päevakorda „Ida küsimus"." Mõni rida edasi: „Näitelavale ilmub jälle... ikka sama mitte kunagi kuivav raskuste allikas: kuidas toimida Türgi suhtes[1]."

Ida küsimus oli Euroopa suurriikidele küsimuseks sellest, kes alistab endale Türgi ja tema vasallriigid, kaasa arvatud Egiptus, kes hakkab seega kontrollima eriti tähtsaid teid Itta, ähvardades Indiat või kindlustades ennast nende ähvarduste vastu; kes saab peremeheks Mustal merel, kes, olles lahendanud Ida küsimuse oma kasuks, suurendab sellega tunduvalt oma võimsust ja kindlustab oma seisundi Euroopas.

Türgi langus. Türklased ilmusid Euroopasse XIV saj. keskel ja nende riigile oli määratud asuda Bütsantsi keisririigi kohale. Konstantinoopoli vallutamise ajast, 1453. aastast, kindlustub feodaalne Türgi Euroopas lõplikult.

XVIII saj. lõpul hõlmas Otomani (Osmani) sultaniriik Väike-Aasiat ja Armeeniat, Doonau-äärseid valdusi (Moldaaviat ja Valahhiat), Balkani poolsaart, osa Musta mere põhja- ja osa idarannikut kui ka Põhja-Aafrika vasalseid valdusi — Egiptust, Tuneesiat ja Alžeeriat.

Türgi feodalismi iseärasuseks oli see, et ta kandis Türgi sultaniriigi kujunemise omapäraste ajalooliste olude pitserit. Nimelt oli Otomani türklaste liikumine lääne poole toimunud võitluse ja sõjakäikude tingimustes.

Vallutatud piirkonnis ei muutnud türklased tavaliselt nende sisemist korraldust ja koormasid neid tribuudiga. Tribuudivõtmine on eriti iseloomulik reale idapoolseile feodaalseile riikidele, näiteks Hiinale ja Indiale. See tribuudivõtmine ongi kõige iseloomulikumaks jooneks Türgi feodalismis, millele on omased samad tunnused, mis teistelgi feodaalseil ühiskondadel.

Sel ajal kui Lääne-Euroopa feodaalseis riikides feodalismi lagunemise protsess oli juba kaugele läinud, muutusid Türgis tribuudiga koormatud alistatud piirkonnad jõuetuks lakkamatute maksuvõtmiste tagajärjel. Nende arenemine oli pidurdatud. Teisest küljest kindlustas kaunis suurte ressursside juurdevool Türgi feodaalidele nende seisundit ja aitas Türgis säilitada feodaalseid suhteid.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 371—372.

XVIII saj. lõpuks oli väikeste valduste läänisüsteem Türgis alla käinud. Maa olid haaranud aijaanid — suurmõisnikud, kusjuures surve talupoegade üle tunduvalt suurenes seetõttu, et ühtlasi langesid ära endised sultanite poolt teostatud mõisnike võimu piiramised talupoegade suhtes. Talumajanduse langust kiirendasid kaubalis-rahaliste suhete sissetung ja liigkasuvõtmise tugevnemine, suurendades laostumist ja langust talupoegkonnas, kes oli kurnatud feodaalide ja pašade surve ja pidevate ning pealegi õnnetute sõdade tagajärjel. Rida teisi asjaolusid tõendas samuti Türgi langust. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses suurenes tunduvalt pašade võimutsemine sultanivõimu nõrgenemise arvel.

Sellele lisaks jõudsid Türgi ääremaad, eriti Egiptus ja Balkan, oma arenemises ette Türgi pärisaladest.

Riigi rahvastik jagunes teravapiirdeliselt muhameedlasiks, kes kuulusid valitsevasse usundisse, ja kristlasteks — nõndanimetatud raijadeks. Väike-Aasia ja Euroopa Türgi rahvastik oli enamikus islami usku. Seevastu oli Balkani poolsaarel 12 miljonit ristiusulist elanikku alistatud 1 miljonile türklasele-muhameedlasele.

Osmani sultaniriigi eesotsas seisis piiramatu võimuga monarh — sultan, kes oli ka sõjaväe, nõndanimetatud janitšaride ülemaks. Ühtlasi oli ta vaimulikus suhtes ka kõigi õigeusklike (s. o. muhameedlaste) peaks maa peal. Tsiviilvalitsuse eesotsas oli nõndanimetatud suurvesiir, sultani esimene asemik. Vaimulikud asjad usaldas sultan šeik-ul-islam'ile, kellele kuulus ka kõrgeim kohtuvõim. Need mõlemad isikud määrati ja vallandati sultani äranägemisel. Türgi monarhia oli pärilik sugukondliku troonijärguse põhimõttel, s. o. siirdus mitte isalt pojale, vaid vanimale sugukonnas; see asjaolu oli arvukate mässude ja kojarevolutsioonide ajendiks.

Kunagi oli Türgi monarhia üheks toeks olnud pärilik, privilegeeritud, kastiline janitšaride vägi. Kuid juba XVIII saj. ei osutanud janitšarid sultanile kuulekust, ei käinud sõjas, ei lasknud välissaadikuid sultani juurde ilma altkäemaksuta endi kasuks. Oma äranägemise järgi tagandasid janitšarid ja tõstsid troonile sultaneid. Janitšaride pealikud omasid suuri maavaldusi.

Muhameedlased omasid Türgis valitsevat seisukohta. Ainult neid võeti näiteks riigiameteisse, ainult nemad omasid relvakandmise õigust. Samal ajal oli muhameedlaste endi keskel toimunud tugev kihistumine klassideks. Muhameedlaste-mõisnike kõrval esinesid islamiusulised talupojad, rentnikud ja töölised.

Kogu riik jagunes vilajettideks, kus võim kuulus asehaldureile; viimased olid keskvõimust üsna sõltumatud ja valitsesid ametnikkude abil, kes ei saanud riigilt tasu. Ametnikud elasid nende poolt elanikelt võetavate „kingituste" (bakšiš'i) arvel. Peamiseks maksumaksjaks oli ristiusuline rahvastik. Muhameedlaste maad olid koormatud kümnisega, kristlaste maad peale selle veel

erilise maksuga. Et sõjad käisid peaaegu katkestamatult, oli maksukoormus väga raske.

Peale selle tegid talupojad tegu maadel, mis olid haaratud islami vaimulike poolt, kui ka suurmaaomanikele-muhameedlastele.

XVIII saj. lõpupoolel, mil Prantsusmaal tööstus oli saavutanud tähelepandava arenemisastme, mil Inglismaal tekkisid juba masinad, hakkas eriti märgatavalt ilmnema Türgi suhteline mahajääm. Türgit hakkasid tabama lüüasaamised eesrindlike maade poolt.

Ida küsimus XVIII saj. lõpus ja XIX saj. alguses. A-il 1768—1774 peetud Vene-Türgi sõja tagajärjel omandas Venemaa Kutšuk-Kainardži rahulepingu põhjal õiguse vabaks laevasõiduks Mustal merel ja kaubalaevade läbisõiduks Bosporusest ja Dardanellidest. Ühtlasi anti Venemaale õigus „kaitseda" Türgi riigi õigeusulist (s. o. kreeka-katoliku usku) rahvastikku. Kahe Türgi provintsi — Moldaavia ja Valahhia — valitsejad muutusid tsaarivalitsusest sõltuvaiks ametnikeks.

Seoses Türgi lüüasaamisega ja rahvuslike liikumistega Kreekas ning teistes Türgi provintsides tekkis Türgi jagamise projekt, nõndanimetatud „Kreeka projekt". Katariina II tegi Habsburgide monarhia noorele keisrile Joseph II-le ettepaneku jagada Türgi niiviisi, et: loodaks kaks sõltumatut riiki — Daakia riik ja Kreeka keisririik, keskusega Konstantinoopolis. Oli kavatsetud, et Kreeka keisriks saab üks Katariina pojapoeg, kellele antigi kreeka nimi Konstantin.

Sellel ajajärgul juhtisid Venemaa ja Austria võistlus, Prantsusmaal algav revolutsioon kui ka Poola jagamised Türgilt teda ähvardava hädaohu kõrvale. Siiski ühendas Venemaa 1783. a. oma valdustega Krimmi.

1787. a. astus Venemaa jällegi sõtta Türgi vastu. Vene sõjaväed Suvorov'i juhatusel saavutasid rea võite. Suvorov üllatas kogu Euroopa sõjaeriteadlasi, vallutades rünnakuga Ismaili, mida peeti täiesti vallutamatuks. Selle sõjaga sai Venemaa Otšakovi ning maad Bugi ja Dnestri vahel. Nii läks Musta mere põhjarannik Venemaa kätte.

Nimelt XVIII saj. lõpust saabki alguse „Ida küsimus", küsimus: „Kuidas toimida Türgi suhtes?"

Venemaa polnud ainus riik, kes XVIII saj. lõpul katsus Ida küsimust oma kasuks lahendada.

1798. a. tegi kindral Bonaparte katset otsustada Ida küsimust Prantsusmaa kasuks, vallutades Malta ja alustades sõjakäiku Egiptusse ja Süüriasse. Peatselt saatis Paul I Indiasse ataman Platovi kasakate luuresalgaga. Kuid Inglismaa ajas need üritused nurja. Nelson põletas Bonaparte'i laevastiku Abukiri juures ja inglased toetasid türklasi Bonaparte'i vastu Süürias. Bonaparte'i edasitungimine India suunas peatati. Paul I aga tapeti vandeseltsi

poolt, mis oli organiseeritud Inglise diplomaatilise esindaja osavõtul Peterburis. Sellest ajast hakkab Inglismaa aktiivselt osa võtma Ida küsimuse pärast peetavast võitlusest kõigis selle üksikjärkudes.

Ida küsimus Viini kongressist 1841. aastani. Viini kongressi otsustega kaotas Türgi osa oma valdustest: Bessaraabia anti lõplikult Venemaale, Dalmaatsia ja Illüüria Austriale, Joonia saared said omavalitsuse Inglise protektoraadi all. Inglise laevad said õiguse vabaks läbisõiduks Dardanellidest.

Pärast Viini kongressi puhkes Türgis hoogsalt rahvuslik vabastusliikumine. Juba Napoleoni sõdade aastail toimus Serbias suurejooneline ülestõus. 1804. a. viis serblaste sangarlik võitlus antud etapis ainult selleni, et Serbia sai väga piiratud autonoomia. 1817. a. puhkes Serbias uuesti ülestõus. Serbia rahva võitlus sõltumatuse eest saavutas seda, et 1822. a. Serbia autonoomiat tunduvalt suurendati.

Järgmiseks Türgi lagunemise etapiks oli Kreeka eraldumine temast.

Tsarism ei olnud selle vastu, et nõrgestada Türgit Kreeka eraldamisega temast. Tsaarivalitsuse arvates pidi „sõltumatu" Kreeka langema täielikku sõltumusse Venemaast. Seepärast toetas Aleksander I kreeklaste rahvuslikku liikumist selle esimestel etappidel. Kuid juba Troppau-Laibachi kongressi ajal loobus Aleksander I otsustavalt mõttest abistada kreeklasi, keda ta hakkas pidama mässajaiks nende „seadusliku" valitseja — sultani — vastu. Samuti suhtus neisse ka Aleksandri järglane Nikolai I. Kuid Nikolai I, kartes Inglise ministri Canning'i kavatsusi iseseisvalt Kreeka kasuks välja astuda, otsustas ühineda Inglismaaga Türgi vastu. Samadel motiividel võttis sellest väljaastumisest osa ka Prantsusmaa. Kõik kolm riiki tahtsid nii või teisiti Türgi arvel kasu saada. 1827. a. paiku oli Kreeka patriootide seisund äärmiselt raske. Näis, et türklased purustavad ülestõusnud kreeklased. Kuid see oleks tähendanud Türgi tugevnemist, mis ei sobinud suurriikide plaanidega.

17. septembril 1827 ilmus Inglise, Vene ja Prantsuse ühendatud laevastik Navarino reidile, kus seisis Türgi-Egiptuse laevastik, mis koosnes 90 laevast. Kahe päeva pärast tegi Euroopa riikide ühendatud eskaadri juhatus Türgi-Egiptuse laevastikule ettepaneku lahkuda Kreekast. Selle tagajärjel algas lahing, kus liitlaste eskaadrit juhtis auastmelt vanim Inglise admiral Codrington. Ägedas kahetunnises lahingus, milles rakendati abordaaži ja põlevate süütelaevade läkitamist vaenlase vastu, hävitati 47 Türgi laeva. 16 000-st Türgi madrusest hukkus 6000.

Türgi sultan Mahmud avaldas teravа protesti Türgi laevastiku hävitamise vastu Navarino juures. Inglise valitsus ei soo-

vinud sõjategevust jätkata, kuid Nikolai I käskis 6. mail Vene armeel minna üle Pruti. Samaaegselt alustas kindral Paskevitš pealetungi Aasias. Kuue kuu jooksul vallutati Poti, Kars ja Ardahan. 1829. a. tungis Paskevitš Erzerumini ja vallutas selle. Pealetung Doonau vürstkonnis ei arenenud alguses edukalt, kuid 1829. a. vallutas kindral Diebitsch'i vägi Silistria ja läks üle Balkani; 20. augustil jõudis ta Adrianoopolini. Mõne päeva pärast olid Vene eelväed mõne miili kaugusel Konstantinoopolist.

Kartes oma riigi lõplikku hävimist, kirjutas Türgi sultan 14. septembril 1829 alla Adrianoopoli traktaadile. Selle lepingu kohaselt sai Venemaa laevasõidu vabaduse Mustal merel ja saared Doonau suudmes. Bulgaaria ja Doonau vürstkonnad okupeeriti ajutiselt Vene vägede poolt. Tunnustati Kreeka sõltumatust ja Serbia teatavat iseseisvust. Peale selle pidi sultan maksma 11,5 milj. tukatit kontributsiooni.

Egiptuse paša Muchammad Ali, kes oli võitluse ajal kreeklastega sultani liitlaseks, kuid ei saanud antud abi eest lubatud Süüriat, saatis 1833. a. Prantsusmaale toetudes sõjaväed Konstantinoopoli peale. Vene tsaar astus ootamatult sultani „kaitseks" välja. 15 000-meheline Vene väesalk maabus Konstantinoopolis, kas selleks, et kaitseda sultanit, või selleks, et soodsat juhust kasutades ühendada Konstantinoopol Venemaaga.

On vajalik rõhutada, et need sündmused toimusid ühenduses reaktsiooni uue tugevnemisega Euroopas pärast 1830. a. revolutsioonilainet.

Inglismaa ja Prantsusmaa survel lahkusid Vene väed Konstantinoopolist, kuid enne nende äraminekut kirjutas sultan alla Hunkiar-Iskelessi lepingule (1833. a.). Selle lepingu järgi muutus Must meri Vene järveks. Vene valitsuse nõudel kohustus sultan sulgema Bosporuse ja Dardanellid kõigi riikide sõjalaevadele, välja arvatud Venemaa omad. Näis, et Ida küsimus laheneb Venemaa kasuks.

Tuleb märkida Ida küsimuse erinevat käsitlemist Vene- ja Inglismaa — kahe tähtsama riigi poolt, kes võitlesid Idasse viivate teede valitsemise pärast. Venemaa taotles kogu aeg Türgi jagamist, mõistes selle jagamise all esijoones väinade anastamist. Vastupanu neile plaanidele avaldas Inglismaa (samuti ka Prantsusmaa), kes toonitasid Türgi iseseisvuse säilitamise ideed, mõistes selle all vormiliselt sõltumatu, kuid tegelikult neist sõltuva jagamatu Türgi riigi säilitamist, Türgi säilitamist endi ühise poolkolooniana.

Mõistagi lootsid niihästi Inglis- kui Prantsusmaa edaspidi teineteist Türgist välja tõrjuda. Juba siis märkis Prantsusmaa oma saagiosana ära Süüria ja Egiptuse, Inglismaa aga Mesopotaamia ja Araabia.

Kui Inglismaale küsimus ülemvõimust Türgi üle oli esijoones küsimuseks tema ülemvõimu tagamise kohta Ida üle, siis omas Prantsusmaa juba sellest ajast alates, mil François I oli saavutanud esimesed kapitulatsioonid, Türgis tähtsaid majanduslikke, peamiselt kaubanduslikke huvisid.

Mis puutub Türgi naabruses oleva Austria seisukohta, siis viimane, olles huvitatud laevandusest Doonaul, viljakaubandusest ja üldse kaubandusest Idaga, pooldas väinade säilitamist nõrga Türgi valduses.

Uueks järguks Ida küsimuse arenemises oli Egiptuse paša Muchammad Ali ülestõus; viimane alustas 1839. a. jälle sõjategevust sultani vastu.

Nüüd avaldasid Inglis- ja Venemaa otsustavalt soovi kaitseda Konstantinoopolit Muchammad Ali vastu. Prantsusmaa toetas alguses Muchammad Alit; kui aga 1841. a. toimus Egiptuse paša ja Türgi sultani kokkupõrge, mis lõppes Egiptuse vasalli kaotusega, ja nende sündmuste tagajärgi kaaluti Londonis, siis ühines Prantsusmaa Inglismaaga, astudes välja Venemaa vastu. Teise Londoni konventsiooniga 1841. a. keelati kõigile sõjalaevadele väinade läbimine kummaski suunas.

Nüüd olid Inglis- ja Prantsusmaa Musta mere sulgenud. Türgi jäi „sõltumatuks", seal käsutasid Inglise ja Prantsuse saadikud. Venemaa aga jäi ilma Hunkiar-Iskelessi lepingu tähtsamaist tulemusist. 1841. a. hakkas Ida küsimus lahenema Inglismaa kasuks.

Türgi siseolud. Mahmud II valitsusajal (1808—1839) teostati rida tähtsaid uuendusi. Janitšaride vägi, mis kunagi oli olnud sultani vägevuse kantsiks, pani vastu igasugusele sõjaväereformile, kuna aga ilma radikaalsete uuendusteta sõjaväes ei maksnud mõeldagi edukaile sõjalisile operatsioonidele Euroopa riikide vastu. Mahmud otsustas janitšaride väe laiali saata. Vaevalt sai see otsus teatavaks, kui janitšarid tõstsid Konstantinoopolis ja selle ümbruskonnas mässu. Nende vastu kuulutati „püha sõda". 10 000 — 20 000 janitšari ühes naiste ja lastega tapeti, nende laibad heideti Bosporusse. See sündmus avaldas sügavat muljet Venemaal, kus aasta enne janitšaride mässu oli toimunud dekabristide ülestõus. On liigne mainidagi, et janitšaride reaktsioonilisel mässul pole olemuselt midagi ühist 1825. a. detsembrisündmustega. Puškin pühendas janitšaridele (õigemini nende rahustamisele) geniaalse luuletuse „Nüüd ülistavad gjaurid Stambulit".

Mahmud II püüdis Türgis sisse seada euroopalikku korda: ta kandis ise euroopa rõivaid ja ergutas seda tegema ka oma alamaid. Tema korraldusel hakkas ilmuma esimene ajaleht Türgis (türgi ja prantsuse keeles) ja ta asutas ka posti. Tema pani aluse regulaarse sõjaväe loomisele.

Mahmudi poolt teostatud tähtsusetuid uuendusi jätkati ta poja Abd-ul-Madžid'i ajal; nad said nimetuse *tanzimat* (araabiakeelsest sõnast *tanzim*, „kord"). 1839. a. lõpul avaldati hattišerif (manifest), milles esitati uue valitsuse programm. Kuulutati välja alamate elu ja varanduse julgeoleku kindlustamine, uuendused maksude võtmise alal — maksude väljarentimise süsteemi likvideerimine, kohtupidamise avalikuks muutmine. Jätkati sõjaväe reformi. 1840. a. pandi kehtima kriminaalkoodeks, 1847. a. asutati haridus- ja kohtuministeerium.

1848. a. keelati orjakaubandus, kuid orjus ise jäi püsima ja kauplemine orjadega kestis edasi koguni Konstantinoopolis, kõnelemata veel Väike-Aasia ja Mesopotaamia linnadest. Sama saatus tabas ka rida teisi reforme. Katsed teostada usundite üheõiguslust äpardusid reaktsiooniliste jõudude meeleheitliku vastupanu tagajärjel. Müüdav administratsioon, altkäemaksu — bakšiši kõikvõimsus jäi endiseks.

Kõige järjekindlamalt viidi reform läbi sõjanduse alal. Euroopa eeskujul hakati sõjaväge moodustama nekrutite võtmise teel. Pärast viieaastast tegevteenistust arvati askarid reservi (seitsmeks aastaks). Nüüd relvastati sõjavägi Euroopa eeskujul. Endiselt võeti sõjaväkke ainult muhameedlasi.

Krimmi sõja algus. 1844. a. Londonis viibides kõneles Nikolai I vestluses prints Albertiga — kuninganna Victoria mehega — kui ka välisminister lord Aberdeeniga Türgist kui „haigest mehest", kelle surma oodatakse päevast päeva. Nikolai I arvates seisis ülesanne selles, et ainult „kokku leppida matuste suhtes". Napoleon III, kes peatselt pärast enda võimuletulekut nõudis katoliku vaimulikele nõndanimetatud „pühades paikades" (Palestiinas) erilisi privileege, aitas oma agressiivse poliitikaga kaasa sõja puhkemisele väinade pärast.

Julma reaktsiooni perioodil, mis valitses Euroopas pärast revolutsiooni mahasurumist 1849. a., arvas Nikolai I, et võib uuesti üles tõsta Türgi jagamise küsimuse. 1853. a. pakkus Nikolai I vastutasuks väinade eest Inglismaale Egiptust ja Kreeta saart. Kuid sedamööda kuidas Inglismaa muutus „maailma töökojaks", kujunes Lähis-Ida üha tähtsamaks turuks tema kaupade jaoks. Käsikangrud Türgi aladel, kes tootsid XVIII saj. saadusi väljaveoks, ei suutnud võistelda Inglis- ja Prantsusmaa eesrindliku vabrikutekstiiltööstusega. Aleppo Süüria vana kaubasadama kaudu veeti sajandi alguses välja kodutöösturite valmistatud kangaid 100 milj. frangi eest, 1850-ndail aastail aga ainult 7—8 miljoni frangi väärtuses. Konstantinoopol ja Trapezund olid mitte üksnes turgudeks, vaid ka sõlmpunktideks kaubateedel Pärsiasse, Hiinasse ja Buhhaarasse.

Sõja ajendiks osutus küsimus „pühadest paikadest", ja nimelt need nõudlused, mida oli avaldanud Napoleon III eesmärgiga kindlustada endale katoliku vaimulikkonna toetust Prantsusmaal. Vastuseks neile esitas Nikolai I erakorralise saadiku Menšikovi kaudu, kes ilmus Konstantinoopoli, Türgi sultanile ultimaatumi. Selles nõuti Vene tsaarile õigust teostada hooldamist kogu Türgi ristiusulise elanikkonna üle ja erilisi privileege õigeusu vaimulikkonnale „pühades paikades". Seega oli kõne juba protektoraadist Türgi riigi rahvastiku ristiusulise enamiku üle. Samaaegselt vallutas Vene sõjaväekorpus Moldaavia ja Valahhia. Türgi sultaniriigi „tervikluse" kaitseks astusid välja Inglis- ja Prantsusmaa. Austria ja Preisi erapooletus oli vastu Venemaa ootusi kaugeltki mitte heatahtlik ja nii jäi Venemaa sõja eelõhtul Euroopa tugeva koalitsiooni ees liitlasteta.

Viigidest ja piliitidest (toorid-vabakaubanduslased, Robert Peel'i pooldajad) koosnev koalitsioonivalitsus, eesotsas lord Aberdeeniga (selle valitsuse koosseisu kuulusid Palmerston siseministrina ja Gladstone rahaministrina), oli vahekorra katkestamise vastu tsaristliku Venemaaga. Pärast 1848.—1849. a. revolutsiooni mahasurumist vaatasid nii viigid kui toorid Venemaale kui „korra" ja omandi kantsile Euroopas.

Kuid Venemaa otsustavad sammud Türgi alistamiseks kutsusid esile Inglise valitsuse niisama otsustava väljaastumise Venemaa vastu. „Inglismaa ei või nõustuda, et Venemaa vallutaks Dardanellid ja Bosporuse," kirjutas Marx neil päevil. „See sündmus annaks nii kaubanduslikult kui ka poliitiliselt Britannia võimsusele tugeva, kui mitte surmava hoobi [1]." Ühtlasi seadis Marx Inglise töölisklassi ette ülesande alustada revolutsioonilist sõda Venemaa vastu ja Inglise oligarhia vastu. „Et tsaari nõudlused tagasi tõrjuda, on kõigepealt tarvilik kukutada nende madalate, orjameelsete ja alatute kuldvasika-jumaldajate autu võimutsemine [2]."

30. novembril 1853 hävitas admiral Nahhimov Sinope lahingus Türgi laevastiku.

1854. a. märtsis kuulutasid Inglis- ja Prantsusmaa Venemaale sõja.

Sõjategevus. Pärast mitmeid diversioone Venemaa merepiiridel — Musta mere rannikult Kroonlinnani ja Solovetski saarteni — valisid „liitlased" kohaks, kus peamine löök tuli anda, Krimmi poolsaare. 55000-meheline liitlaste dessant piiras Sevastoopoli ümber. See liitlaste vägi täienes ja suurenes kogu piiramise kestel. 1855. a. ühines Inglis- ja Prantsusmaaga ning Türgiga Sardii-

[1] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 382.
[2] Seals., lk. 474.

nia kuningriik, mille peaminister Cavour lootis sel viisil kindlustada suurriikide heatahtlikku suhtumist Itaalia ühendamisele Savoja dünastia alla.

Pärast 11-kuulist piiramist lõpetas end sangarlikult kaitsenud Sevastoopol vastupanu. Samal ajal olid Vene väed Austria ja Preisi survel sunnitud lahkuma Doonau vürstkonnist.

Vene vägede tegevus oli edukas Aasias, Kaukaasia sõjarindel, kus vallutati tugev Karsi kindlus. Kuid see osaline edu kõrvalisel rindel ei võinud seisundit parandada.

Krimmi sõda paljastas pärisorjusliku Venemaa mahajääma, võrreldes selle aja eesrindlike kodanlike riikidega — Inglis- ja Prantsusmaaga. See mahajääm oligi sõja kaotamise põhjuseks.

Pariisi rahu. Pärast Nikolai I äkilist surma (18. veebruaril 1855) jätkas Aleksander II ilmsesti lootusetut võitlust. Alles pärast Sevastoopoli vallutamist liitlaste poolt algasid läbirääkimised, mis viisid lõpuks rahu sõlmimisele. 1856. a. Pariisi rahulepingu tingimuste järgi pidi Venemaa loobuma nõudlusist Konstantinoopoli suhtes, kaotas õiguse pidada sõjalaevastikku Mustal merel ja ehitada selle rannikuile kindlusi ja kindlustisi. Ta kaotas osa Bessaraabiat. Doonau vürstkonnad, mis juba 1854. a. okupeeriti Austria vägede poolt, läksid ära tsaristliku Venemaa „hoolduse" alt.

Seoses Venemaa ilmnenud mahajäämaga ja tema lüüasaamisega Krimmi sõjas, langeb tsarismi kui Euroopa sandarmi tähtsus. See oli üheks tähtsaimaks Idasõja tagajärjeks. Venemaa lüüasaamine soodustas opositsioonilist liikumist temas endas ja oli tõukeks 1860-ndate aastate reformidele, mis kerkisid päevakorda tema sisemise arenemise tagajärjel.

Türgi, kelle sõltumatust garanteeriti uuesti suurriikide poolt 1856. a., sattus Krimmi sõjast peale sõltumusse Inglis- ja Prantsusmaast. Pariisi lepingu eriline artikkel kinnitas Türgi sõltumatust, kuid sultan võttis endale kohustuse teostada reforme, mis pidid kindlustama üheõigusluse riigi ristiusulisele rahvastikule. Algas Türgi intensiivne rahanduslik ja majanduslik orjastamine suurriikide poolt. Sõja ajal oli sultan Abd-ul-Madžid olnud sunnitud tegema esimese välislaenu 7 milj. naelsterlingi suuruses. 1858., 1860. ja 1861. a. kordusid laenud ja 1861. a. ulatusid ainult laenuprotsendid 1 milj. naelsterlingile, mis moodustas 10% kogu riigi eelarvest.

Inglise ja Prantsuse kreeditoride poolt asutati Türgis 1863. a. nõndanimetatud Otomani pank, mis oli Türgi oma ainult nimeliselt. Selle panga abil said Inglise ja Prantsuse kapitalistid emissiooniõiguse, rahanduskontrolli õiguse ja teised riigipanga funktsioonid. Türgi kaugele ulatunud rahanduslik sõltumus suurendas nõndanimetatud kapitulatsioonide režiimi, s. o.

rea soodustuste ja privileegide andmist välisriikide kodanikele. Madalad tollid sisseveetavaile kaupadele viisid turu üleujutamisele välismaiste valmistoodetega ja sisemaa tööstuse langusele; see aga tõi endaga kaasa käsitööliste ja kodutöösturite laostumise.

1856. a. avaldas sultan suurriikide reforminõudmiste täitmiseks hatti-hamaijun'i dekreedi. See dekreet läks märksa kaugemale 1839. a. hatti-šerifist. See proklameeris kõigi kodanike võrdsust, vaatamata nende usundile, kristlastele sõjaväekohustuse kandmise ja tsiviilameteisse pääsemise võimaldamist, kodanike võrdsust maksude kandmisel, kohtureformi, eelarve avaldamist. Kavatseti politsei ja karistussüsteemi reformi. Neid reforme ei viidud aga ellu.

Sõltumatu Serbia kujunemine. Nõrgenenud ning Inglis- ja Prantsusmaa poolt võlaorjastatud Türgist eraldus 1860-ndail aastail Serbia.

Juba XIV saj., kui Otomani türklaste väehulgad tungisid Idast Euroopasse, vallutati ja alistati Serbia nende poolt. Serbia naabruses asetsevais Bosnias ja Hertsegoviinas, mis olid samuti asustatud slaavlastega (serblastega), alistusid mõisnikud türklastele, võtsid vastu islami usu ja säilitasid oma maad. Kuid serbia rahvas avaldas türklastele vastupanu. Feodaalid osalt tapeti, osalt aeti maalt välja ja nende asemele tulid türgi feodaalid-mõisnikud (spahi'd) ja ametnikud-maksukogujad.

Spahid elasid enamalt jaolt linnades — Belgradis, endises Serbia pealinnas ja tugevas kindluses Niš'is, kus asus Türgi garnison. Kui spahid ilmusid küladesse kümnist koguma, purustasid talupojad sagedasti nende kolbad. Vastuseks sellele hävitati ja põletati terved külad ja türklased-feodaalid raiusid talupoegadel päid maha.

XIX saj. alguseks eraldus serbia talupoegadest rikaste karjapidajate mõjukas kiht, kes kasvatasid laialdasis tammemetsades sigu müügi jaoks. Nende karjakasvatajate hulgast võrsus Karageorg Petrovitš, talupoegade ülestõusu juht feodaalide-türklaste vastu.

1804. a. oli suurem osa Belgradi pašalikist (Türgi provintsist) ülestõusnute käes, kes kutsusid kokku talupoegade väesalkade juhtidest koosneva rahvaesinduse, skupština. Serbia rahva edukalt alanud sangarlik ülestõus lõppes nurjumisega: Karageorg pidi 1813. a. maalt põgenema; kuid kahe aasta pärast puhkes ülestõus uue jõuga.

Rea ülestõusude tagajärjel viidi 1833. a. Serbias läbi agraarreform. Talupojad said maaomanikeks ilma väljaostuta. Spahidele jäeti ainult majad, puuviljaaiad ja õue- ning aiamaad. Nüüd koormati serblased-talupojad rahaliste maksudega ja tribuudiga.

Türgi nõrgenemine pärast Krimmi sõda soodustas serblaste iseseisvusliikumise paisumist. 1862. a. ajas ülestõusnud rahvastik Türgi ametnikud Belgradist välja. Serbiat valitses tegelikult iseseisvalt vürst Miloš Obrenovitš.

Euroopa suurriikide survel käskis sultan Belgradi Türgi vägedest puhastada.

Viie aasta pärast, a. 1867, viis Türgi valitsus Serbiast viimased garnisonid välja ja võim läks seal valitsevaile vürstidele Obrenovitšitele.

1867. a. oli Serbia Türgist sõltumise ainsaks jäänuseks kahe — Serbia ja Türgi — lipu üheõiguslus.

Saanud nüüd Türgist sõltumatuks, muutus Serbia võistlusobjektiks Austria ja Venemaa vahel.

Rumeenia kujunemine. Pärast Krimmi sõda ja Pariisi rahu tekkis veel üks uus riik — Rumeenia. Selle ajani olid Doonau vürstkonnad Moldaavia ja Valahhia, kus elasid dakorumeenlased, olnud Türgi sultani protektoraadi all. 1829. aastast alates oli neis vürstkonnis tegelikuks käsutajaks tsaarivalitsus; pealegi okupeeris Venemaa sagedate sõdade perioodil Türgiga korduvalt (1808—1812, 1828—1834, 1853—1854) need vürstkonnad oma sõjavägedega. Läbi vürstkondade liikusid alatiselt kord Türgi, kord Vene väed. Neis vürstkonnis oli suurem osa maast bojaaride käes. Mõisad pindalaga 400 kuni 8000 ha olid tavalised. Bojaarid enamalt jaolt ei elanud neis mõisades, usaldades need oma valitsejate hoolde. Maa kasutamise eest maksid talupojad renti, mille määr ei muutunud rea inimpõlvede jooksul. Üheks renditingimuseks oli, et talupojad pidid mõisa maadel tegu tegema. Moltke, kes elas 1835. a. Valahhias, viitas talupoegade erakordsele vaesusele. „Majades ei ole mööblit, sööginõusid ega mingisuguseid tagavarasid. Valahh kannab alati endaga kaasas oma nuga, piipu ja tubakat ega jäta midagi koju."

Administratiivse ja kultuurielu keskusiks olid Bukarest ja Jassy, eriti esimene. Bukarestis oli 100 000 elanikku, lossid, teatrid. Kõrgemais klassides avaldus tugev prantsuse mõju.

1848. a. tekkis Moldaavias rahvaliikumine. Naabermaal Transilvaanias toimusid sel ajal Austria alamluses olevate talupoegaderumeenlaste ülestõusud. Valahhia hospodar Bibesco oli alguses sunnitud konstitutsioonile alla kirjutama, kuid siis ta põgenes. Pärast tema põgenemist moodustus ajutine valitsus. Moldaavia bojaaride katse saavutada konstitutsiooni lõppes surveavaldustega nende vastu. Ühenduses liikumisega Doonau-äärseis vürstkonnis saatis Nikolai I sõjaväed Moldaaviasse ja Valahhiasse. Ühtlasi lähetati sinna Türgi väed.

1849. a. sõlmisid Vene tsaar ja sultan Balta-Liman'i lepingu, mille tagajärjel kaotati Valahhia ja Moldaavia konstitut-

siooniline režiim. Vene väed lahkusid Doonau vürstkonnist. Kuid 1853. a. suvel, alustades sõda Türgiga, saatis Nikolai I uuesti sinna ühe oma armeedest. Pärast Inglis- ja Prantsusmaa väljaastumist Vene vastu ja Austria ähvardust ühineda liitlastega, oli tsaar siiski sunnitud Moldaavia ja Valahhia jälle oma sõjavägedest puhastama. 1854. a., kui Vene väed lahkusid vürstkonnist, okupeeriti need ajutiselt austerlaste poolt.

Pariisi kongressil tegid Prantsusmaa esindajad ettepaneku moodustada Moldaaviast ja Valahhiast ühendatud Rumeenia riik. Napoleon III-l oli põhjust loota, et Rumeenia kujuneb prantsuse mõju eelpostiks Balkanil. Kuid Inglismaa oli Türgi tükeldamise vastu, Austria aga, kes oli oma vägedega okupeerinud need vürstkonnad, lootis neid liita oma valdustega. Peale selle kartis Austria valitsus, et Rumeenia riigi moodustamine kutsub esile separatistliku liikumise Transilvaania rumeenlaste keskel. 1857. a. juunis sõlmisid Inglismaa ja Austria salajase kokkuleppe, eesmärgiga takistada Moldaavia ja Valahhia ühendamist.

Teiselt poolt toetasid Prantsusmaa, Venemaa, Preisi ja Sardiinia otsustavalt Rumeenia riigi moodustamise kavatsust.

1858. a. maist augustini oli Pariisis koos konverents vürstkondade küsimuse otsustamiseks. Konverents tegi järgmise otsuse: kummalgi vürstkonnal pidi olema oma hospodar, kes valitakse selle vürstkonna esinduskogu poolt kohaliku päritoluga isikute hulgast. Seejuures loodi mõlemale vürstkonnale ühised „keskkomisjonid" ja kõrgemad kohtuorganid. Kuid moldaavlased ja valahhid leidsid teravmeelse viisi, kuidas mööda minna neist tõkkeist, mis seisid mõlema vürstkonna ühinemise teel. 1859. a. valisid mõlema vürstkonna valitsused oma vürstiks ühe ja sama isiku — aadlisoost koloneli C u z a. Ta kuulutati Rumeenia vürstiks Aleksander I nime all. 1861. a. andis Cuza manifesti R u m e e n i a r i i g i moodustamise kohta. Järgmisel aastal kujunes kahest kabinetist ja kahest esinduskogust üks rahvuslik valitsus ja üks Rahvuskogu. Uue riigi pealinnaks määrati Bukarest.

Tulnud võimule, ei arvestanud Cuza üldse Rahvuskogu ja sulges selle 1862. a., omastades diktaatorliku võimu. Võttes eeskuju Napoleon III-st, pani Cuza samaaegselt, ilmsesti demagoogiliste eesmärkidega, kehtima üldise valimisõiguse ja asutas uued, tegelikult temast sõltuvad esindusasutised — Senati ja Saadikutekoja.

Napoleon III eeskujul lavastas Cuza rahva tahte avaldamise, viies läbi plebistsiidi, mis sanktsioneeris riigipöörde.

1864. a. käskis Cuza areteerida konstitutsioonilise partei juhid ja läks jälle üle diktaatorlikule valitsemisele.

Rumeenias esines väga tähtsana küsimus talupoegade olukorra ja maa kohta. Selle küsimuse lahendamist alustati nende kloostrite varanduse sekvestreerimisega, mis Türgi valitsuse ajal olid muutunud Kreeka, nimelt Jeruusalemma, Athos'e jt. kloostrite filiaali-

deks. Tegelikult omastasid suurema osa nende kloostrite tuludest Konstantinoopoli patriarh ja Kreeka kirik.

A-il 1863—1864 konfiskeeris Cuza nende kloostrite varanduse ja kuulutas Rumeenia kiriku Konstantinoopoli patriarhist sõltumatuks.

Kartes talupoegade liikumise tõusu, teostas Cuza ühe järgmise dekreediga talurahva-reformi. Talupojad vabastati teoorjusest, kuid nende poolt renditud maid võisid nad omandada ainult väljaostu teel. Vahenduse selle reformi teostamisel võttis valitsus enda peale. Cuza võttis mõisnikelt-bojaaridelt kaks kolmandikku nende maadest, andes endistele omanikele rahalist tasu. Talupojad aga olid kohustatud tasuma 15 aasta jooksul väljaostu-summa riigile. Cuza teostas agraarreformi kulakute huvides, sest maa suurus, mille talupojad võisid välja osta, pidi vastama nende omanduses olevate kariloomade arvule.

Endised pärisorjad muutusid nüüd rentnikeks ja osalt sulasteks, jäädes endiselt täielikult bojaaridest sõltuvaiks. Siis järgnesid reformid kohtu ja kooli alal ning sõjaväe-reform (pandi kehtima üldine väeteenistuskohustus).

1866. a. moodustasid bojaarid ja sõjaväeringkonnad Cuza vastu vandeseltsi. Cuza sunniti alla kirjutama troonist loobumise aktile ja lahkuma Rumeeniast. Moodustatud ajutine valitsus valis vürstiks prints Karl Hohenzollerni, Preisi kuninga sugulase ja Napoleon III käsilase. 1866. a. töötati välja uus konstitutsioon. Seati sisse kaks koda. Kuninga poolt nimetatud ministrid olid parlamendi ees vastutavad.

1867. a. detsembris tuli valitsuse etteotsa liberaalide erakonna liider Joan Bratianu, keda hakati kutsuma „Rumeenia Bismarckiks". Ta püüdis läheneda Saksamaale ja Austriale. Sellele erakonnale oli vaenulik konservatiivne erakond, mis koosnes suurmaaomanikest. See erakond taotles liitu Venemaaga.

Saadikutekojas oli tugev vool, mis taotles liitu Prantsusmaaga.

Mõni aeg hiljemini, a. 1877, saavutas Rumeenia Vene- ja Prantsusmaa toetusel täieliku sõltumatuse Türgist.

25. peatükk.

Inglismaa 1850-ndail ja 1860-ndail aastail.

Majanduslik tõus. 1850-ndail ja 1860-ndail aastail elas Inglismaa üle suure majandusliku tõusu. Seda tõusu, mis saabus pärast 1847.—1848. a. kriisi lõppemist, oli põhjustanud rida tegureid, millede hulgas etendas peaosa tööstusliku revolutsiooni lõpule jõudmine. Kapitalistliku vabriku täielik võit käsitöö ja manufaktuuri üle rööbiti viljatollide ja navigatsiooniakti kaotamisega, üldse freetrade-

rite põhimõtete (vabakaubanduse) võidule pääsemine kui ka järjekindel tehniline progress, uute turgude ja uute koloniate vallutamine — kõik see aitas kaasa, et Inglismaa muutus XIX saj. keskel „kogu maailma töökojaks" ja tõusis maailmamajanduses esikohale. Marx kirjutas juba 1848. a. lõpul Inglismaast kui maast, mis „muudab terved rahvad oma palgatöölisteks" ja „oma hiiglakätega haarab kogu maailma" [1].

Mitte ükski maa ei suutnud tollal võistelda Inglismaaga tööstuse ja kaubanduse arenemise alal. 14,5 miljardist margast, mis moodustasid 1850. a. maailmakaubanduse üldväärtuse, tuli Inglismaa kohta 3,38 miljardit (ühes kolooniatega aga 5,24 miljardit), kuna Prantsusmaa osa oli ainult 1,5 miljardit, Saksamaa osa — 2,1 miljardit, P.-Ameerika Ühendriikide osa — 1,28 miljardit. 1870. a. moodustas Inglismaa osa maailmakaubanduse 37,4-miljardilisest üldsummast 9,18 miljardit, ühes kolooniatega aga 14 miljardit, Prantsusmaa osa — 4,5 miljardit, Saksamaa osa — 4,2 miljardit, Ühendriikide osa — 3,4 miljardit. 1850. a. oli Inglismaa väljaveo väärtus 197 miljonit, 1870. a. aga 244 miljonit naelsterlingit. Puuvillasaaduste väljavedu, mis oli siis esikohal Inglismaa väljaveos, võrdus 1850. a. 28,3 miljoni, 1870. a. aga 71,4 miljoni naelsterlingiga. Puuvilla sissevedu Inglismaale samul aastail suurenes 21,5 miljonilt 53,5 miljoni naelsterlingini. Tolleaegse Inglise tööstuse tähtsaima haru — puuvillatööstuse kasvu tõendab ka see, et suurenes puuvillavabrikute arv (1932-lt 2483-le), nende tööliste arv (330 000-lt 450 000-le), neis ülesseatud värtnate arv (21 milj.-lt 37,7 milj.-le) ja mehaaniliste kudumistelgede arv (249 600-lt 440 700-le).

Suuri edusamme tegi a-il 1850—1870 ka villatööstus. Villavabrikute arv suurenes Inglismaal selle aja jooksul 1998-lt 2579-ni, nende tööliste arv 154 000-lt 238 000-le, värtnate arv 3,5 milj.-lt 5 milj.-le, mehaaniliste kudumistelgede arv 42 000-lt 115 500-le.

Toorvilla sissevedu kasvas 2 milj.-lt 15,8 milj. naelsterlingile, villaste toodete väljavedu 10 milj.-lt 26,7 milj. naelsterlingile.

Kivisöetoodang suurenes 61,5 milj. tonnilt, väärtusega 16 milj. naelsterlingit (1855. a.), 92 milj. tonnini, väärtusega 23 milj. naelsterlingit (1864. a.). Raua ja terase väljavedu tõusis 5,4 miljonilt 1850. a. 23,5 milj. naelsterlingini 1870. a., söe ja koksi väljavedu 1,3 miljonilt 5,6 milj. naelsterlingini. Inglismaa kui teistele riikidele masinate hankija tähtsuse üle võib otsustada selle järgi, et 1850. a. tema poolt väljaveetud masinate väärtus oli 1 milj. naelsterlingit, 1870. a. aga 5,3 milj. naelsterlingit.

Suure hulga vabade kapitalide olemasolu riigis põhjustas nende paigutamise mitte ainult tööstusse, vaid ka põllumajandusse. Suur-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VII k., lk. 103.

maaomanikud-landlordid said suuri tulusid oma mõisadest — põllundusest ja karjandusest. 1850-ndate aastate keskel oli keskmine nisu- ja rukkisaak Inglismaal kaks korda kõrgem kui Prantsusmaal ja moodustas 25 hl hektaarilt. Karjandus oli viidud kõrgele tasemele. Iga tapetud veise kohta tuli Inglismaal 250 kg liha, Prantsusmaal aga ainult 100 kg. Inglise põllumajanduse üleolek Prantsuse omast on seletatav sellega, et Inglismaal oli ülekaalus suurmaapidamine, mis oli majanduslikult kasulikum ja tehniliselt eesrindlikum.

Kuid põllumajanduse osatähtsus Inglismaa majanduselus väheneb vastavalt maa industrialiseerimisele. 1851. a. oli küla- ja linnaelanike arv peaaegu võrdne, väikese ülekaaluga linna kasuks, kuid juba 1871. a. moodustas küla-elanikkond ainult 38,2% maa kogu rahvastikust; linna-elanikkonna protsent oli kasvanud 50,1-lt 61,8-ni. Sellist linna-elanikkonna ülekaalu küla üle ei tundnud tollal ükski teine riik (Prantsusmaal moodustas linna-elanikkond 1871. a. ainult 31%).

Inglismaa rahvuslik tulu, mis XVIII saj. lõpul moodustas 120 milj. naelsterlingit, ulatus 1870. a. 1,2 miljardile naelsterlingile, s. o. oli kasvanud kümnekordseks. Sama aja kestel oli Inglismaa elanike arv suurenenud 7 miljonilt 21 miljonile, s. o. ainult kolm korda.

Kuid see Inglismaa majandusliku võimsuse kasv tuli kasuks ainult tema rahvastiku väikesele osale, ainult varakaile klassidele. 36,5% rahvuslikust tulust läks pihutäiele suurtööstureile, rahameestele ja landlordidele, kes moodustasid vähem kui 2% maa elanikest. Samal ajal langes ainult 40% rahvuslikust tulust töötavaile massidele, kes moodustasid 80% Inglismaa elanikest.

Töölisklassi olukord. Sotsiaalsete vastuolude kasvamine moodustas Inglismaa 1850-ndate ja 1860-ndate aastate majandusliku tõusu pöördkülje. Valitsevad klassid pidid ise seda asjaolu tunnustama. 1863. a. ütles alamkojas Gladstone, kes oli tol ajal varakantsleriks: „1842. a-st 1852. a-ni tõusis selle maa maksustamisele kuuluv tulu 6% võrra. Kaheksa aasta jooksul, a-il 1853—1861 tõusis ta... 20% võrra. Fakt on seevõrra üllatav, et ta näib peaaegu uskumatuna. See rikkuse ja võimsuse hämmastav suurenemine piirdub terveni varakate klassidega. Kuna rikkad muutusid veel rikkamaks, muutusid vaesed igatahes vähem vaeseks. Ma ei julge väita, et vaesuse ja rikkuse äärmused oleksid vähenenud." Tsiteerides neid Gladstone'i sõnu, tähendab Marx: „Kui nõrk on lohutav osa kõnest! Kui töölisklass jäi „vaeseks", ainult „vähem vaeseks" sel määral, kui ta lõi „hämmastava" rikkuse ja võimsuse suurenemise omanike klassile, siis tähendab see, et ta suhteliselt jäi endiselt vaeseks. Kui vaesuse äärmused ei vähenenud, siis nad

suurenesid, sest suurenesid rikkuse äärmused[1]." Teiste sõnadega, töölisklassi absoluutse ja relatiivse vaesumise kasvamine kestis edasi.

Ainult tähtsusetu osa proletariaadist (kõrgelt kvalifitseeritud töölised) sai kasu maa majanduslikust tõusust. Proletariaadi laiade masside olukord püsis väga raskena. „Kapitali" esimese köite 23. peatükis esitab Marx hulga konkreetset materjali, mis on ammutatud ametlikest allikaist ja annab tõendust töölismasside raskeist elutingimusist.

Eriti halvasti käis põllutööliste käsi. Raske oli olukord ka tööstustöölistel. Kurnav töö, puudulik toitumine, elamine kitsais ja niiskeis ruumides — kõik see põhjustas töölislinnaosades massilisi haigustumisi ja varajast suremust (eriti laste hulgas). Väga sagedasiks nähtusiks olid õnnetusjuhtumid töö juures. Ühes oma artiklis 1855. a. toob Marx iseloomustavaid andmeid vabrikuinspektori aruandest töökaitse kohta Manchesteri vabrikuis: „Meie loeme noorest naisest, „kes kaotas parema käe", lapsest, „kellel masin muljus ninaluud sisse ja kes kaotas mõlema silma nägemise", mehest, „kellel on saetud maha vasak jalg, parem käsi murtud kolmest või neljast kohast ja pea kohutavalt vigastatud", noormehest, „kellel käsi on kistud õlaliigesest välja ja kes on saanud veel muid vigastusi", ning teisest noormehest, „kelle mõlemad käed olid kistud õlaliigeseist välja, keha alumine osa katki rebitud, nii et sisikond oli välja langenud, pea ja mõlemad puusad lömastatud" jne. Vabrikuinspektorite tööstuslik bülletään on kohutavam igast Krimmi lahingute bülletäänist. Naised ja lapsed varustavad haavatute ja surmasaanute nimistut alatise ja tunduva kontingendiga... Üldine õnnetusjuhtumite arv, mis on tekitatud masinate läbi kuue kuu kestel ja millest kõneleb aruanne, küünib 1788-ni ja nende hulgas on 18 surmajuhtumit. Vabrikantidele määratud rahatrahvide, nende poolt väljamakstud kahjutasude jne. üldsumma ulatub samal ajavahemikul 298 naelsterlingini. Et ümmardada seda summat, on selle hulka arvatud rahatrahvid „tööde lubamise eest väljaspool seaduslikult määratud aega", „laste kasutamise eest vanusega alla kaheksa aasta" jne., nii et rahatrahvid, mis on määratud 18 surmajuhtumi ja 1770 vigastuse eest, ei ulatu kaugeltki veel 298 naelsterlingile. 298 naelsterlingit! See on vähem kui kolmanda järgu võidusõidu-hobuse hind[2]."

Eriti vilets oli tööliste olukord tööstuskriiside ajal. Marx toob illustratsiooniks järgmise väljavõtte konservatiivsest ajalehest „Standard" 5. aprillist 1866: „Kohutav vaatemäng arenes eile pealinna ühes osas. Kuigi tuhanded töötud East-Endist mustade lippudega ei korraldanud massimeeleavaldust, oli sellest hoolimata

---

[1] Marx, Kapital, I k., lk. 520.
[2] Marx ja Engels, Teosed, X k., lk. 487—488.

rahvahulk küllaltki mõjuv. Tuletagem meelde, kuidas kannatab see rahvastik. Ta on nälga suremas. See on lihtne ja kohutav tõsiasi. Neid on 40000... Meie silmade all, ühes selle imeväärse metropoli linnaosas, kõrvuti rikkuse suurima kuhjumisega, millist on maailm üldse näinud, kõrvuti sellega on 40000 inimest ilma mingi abita nälga suremas [1]!"

Reas artikleis 1853. a. toob Marx andmeid Inglismaal esinenud töötute näljasurma juhtumeist, mida ei saanud surnuks vaikida isegi kodanlik ajakirjandus.

Veel raskem oli tööliste olukord Iirimaal, mis kujutas endast Inglise asumaad.

Töölisliikumine Inglismaal 1850-ndail aastail. Tšartismi lõpp. Nurjung, mis tabas tšartiste 1848. a., ja revolutsiooni lüüasaamine mandril õõnestasid Inglise tööliste usu oma jõusse. Teiselt poolt põhjustas 1850-ndate aastate alguse tööstuslik tõus reformistlike illusioonide tugevnemist tööliste seas. Seda soodustas ka valitsuse poliitika, eriti viljatollide kaotamine, mis muutis elu mõnevõrra odavamaks, ja 10-tunnise tööpäeva sisseseadmine, mis oli Inglise proletariaadi suureks saavutiseks.

Pärast 1848. a. sündmusi hakkas tšartistlik liikumine vaibuma. Ta kaotas palju oma silmapaistvaid juhte ja oma endise massilise iseloomu. Tšartistide aktiivsuse viimseks ilmekaks avalduseks oli kongress, mille nad Manchesteris 1854. a. kokku kutsusid. See kongress, võtnud endale „Töölisparlamendi" nime, pidas istungeid Ernest Jones'i eesistumisel; viimane oli tol ajal Marxi mõju all. Kongress võttis vastu resolutsioonid streigiliikumise toetamise, töökaitseks kaasaaitamise, töötasu vähendamise vastu võitlemise ja rahvusliku tööfondi loomise kohta. Viimane pidi moodustatama töötasust mahaarvatavaist summadest ja kulutatama streikijate toetamiseks, maatükkide omandamiseks, kooperatiivsete vabrikute ja töökodade organiseerimiseks. Marx oli kutsutud audelegaadina sellele kongressile, kuid ei saanud sõita ja saatis kirja, mis kanti kongressil ette. Selles kirjas toonitas Marx, et Inglise proletariaadi lähemaks ülesandeks peab olema „tema ühendatud jõudude organiseerimine, töölisklassi organiseerimine rahvuslikus mõõtkavas".

„Kui," kirjutas Marx, „Töölisparlament osutub ustavaks sellele ideele, mis kutsus ta ellu, siis kirjutab tulevane ajaloolane, et 1854. a. oli Inglismaal kaks parlamenti: parlament Londonis ja parlament Manchesteris, rikaste parlament ja vaeste parlament. Kuid õiged mehed istusid ainult tööliste parlamendis, mitte aga peremeeste parlamendis [2]."

---

[1] Marx, Kapital, I k., lk. 535—536.
[2] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 260.

1854. a. kongress oli viimseks tõsiseks katseks elustada tšartistlikku liikumist. 1850-ndate aastate lõpuks hääbub ta jäädavalt. Ernest Jones loobus vanast Rahva charta programmist ja sõlmis kokkuleppe kodanlike radikaalidega. „Mis ütled sina sõber Jones'ist?" kirjutas Marx Engelsile 14. jaanuaril 1858. „Ma ei taha veel uskuda, et see poiss on enda ära müünud. Võib-olla kannatab ta veel raskesti 1848. a. kogemuse tõttu... Ainuke, mis vabandab Jones'i, on — loid meeleolu, mis on vallanud nüüd töölisklassi Inglismaal. Ent kuidas ka oleks, oma praegusel teel ta kas saab tüssata kodanluse poolt või muutub renegaadiks [1]." Marxi ettenägemine osutus õigeks. „Ernest Jones'iga ma katkestasin suhted," teadustab ta Weydemeyer'ile 1. veebruaril 1859. „Hoolimata minu korduvaist hoiatusist ja hoolimata sellest, et ma täpselt ennustasin talle, mis juhtub, nimelt, et ta hukutab enda ja desorganiseerib tšartistliku erakonna, asus ta siiski radikaalsete kodanlastega kokkuleppe-katsete teele. Nüüd on ta kadunud inimene, kuid kahju, mis ta Inglise proletariaadile tegi, on väga suur. Muidugi, viga parandatakse, kuid väga soodus moment teotsemiseks on mööda lastud. Kujutle sõjaväge, kelle kindral otse lahingu eel jookseb üle vastase laagrisse [2]."

Marx ja Engels seadsid Jones'i renegaatluse otsesesse ühendusse Inglismaa töölisklassi ladviku algava kodanlikustumise protsessiga, töölisklassi töölisaristokraatia tekkimisega. „See kõige kodanlikum kõigist rahvaist," kirjutas Engels Marxile 7. oktoobril 1858, „tahab nähtavasti lõpuks omada kodanluse k õ r v a l ka kodanlikku aristokraatiat ja kodanlikku proletariaati. Rahvale, kes ekspluateerib kogu maailma," lisas Engels, „on see tõepoolest teatava määrani loomulik [3]."

Pärast seda kui 1850-ndate aastate lõpuks tšartism vaateväljalt jäädavalt kadus, jäi Inglismaa töölisklass ilma iseseisva poliitilise organisatsioonita. Ametiühingud tugevnesid iga aastaga, kuid eemaldusid ikka enam poliitikast ja sulgusid aina rohkem majandusliku võitluse raamidesse, kitsa professionalismi raamidesse. 1860-ndail aastail oli Inglismaal 1600 trade-unioni — nii suur oli töölisliikumise killustumus. Mõned trade-unionid, koondades ainult proletariaadi kvalifitseeritud ladvikut, kujutasid endist võimsaid organisatsioone, kelle käsustada olid kaunis suured ressursid. Näiteks oli Mehaanikute Liidetud Ühing juba 1861. aastaks kogunud (kõrgeist liikmemaksudest) rahalise fondi 73 000 naelsterlingi suuruses.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XXII k., lk. 291.
[2] Seals., XXV k., lk. 236.
[3] Seals., XXII k., lk. 360.

Inglismaa poliitiline evolutsioon 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Liberaalide ülekaal. Inglismaa poliitilise ajaloo iseloomulikuks jooneks 1850-ndail aastail oli liberaalide, ehk, nagu neid ikka veel nimetati, viigide domineeriv mõju. Kui võtta kõik selle perioodi valitsused ja arvestada, kui palju aastaid võimulolekut langeb liberaalidele ja kui palju konservatiividele, siis osutub, et viimased olid valitsemistüüril kõigest neli aastat kahekümnest. See on seletatav sellega, et viljaseaduste kaotamine 1846. a. andis tooridele hoobi, millest nad kaua ei suutnud toibuda.

Siin vaadeldava perioodi alguses oli võimul John Russell'i liberaalne kabinett, mis moodustati 1851. a. märtsis. See langes 1852. a. veebruaris rahutuse pärast, mille kutsus Inglismaal esile bonapartistliku režiimi rajamine Prantsusmaal, ja loovutas oma koha krahv Derby konservatiivsele kabinetile. Kuid viimane ei püsinud aastatki ja asendati detsembris krahv Aberdeen'i koalitsioonikabinetiga; selles kabinetis kuulus ülekaal viigidele ja mõõdukaile konservatiividele (piliitidele). 1855. a. veebruaris toimus uus kabineti vahetus, mida põhjustas tööstusliku kodanluse laiade kihtide rahulolematus saamatu sõjapidamisega Krimmis (see oli Krimmi kampaania suurima hoo ajal). Võimule tulid liberaalid, eesotsas Palmerston'iga (1784—1865). See Palmerstoni esimene kabinett oli võimul kolm aastat. Suhete keerustumine Prantsusmaaga, põhjustatud Orsini atentaadist Napoleon III-le, viis 1858. a. veebruaris Palmerstoni lahkumisele ja võimu siirdumisele konservatiividele, eesotsas Derby'ga. Derby teine kabinett püsis poolteist aastat ja langes 1859. a. juunis lahkarvamuste tõttu parlamendi enamikuga valimisreformi küsimuses. Seejärel algas kestvam liberaalide valitsemise periood. A-il 1859—1865 oli võimul Palmerston'i teine kabinett ja pärast Palmerston'i surma Russell'i kabinett. Valimisreformi kohta valitsuse poolt esitatud seaduseelnõu läbikukkumine tegi lõpu liberaalide valitsemisele ja tõi võimule konservatiivid, eesotsas Derby'ga. See, arvult kolmas Derby kabinett jäi võimule 1868. a. veebruarini, mil kabineti juhi haiguse tagajärjel tema kohale asus Disraeli (1804—1881). Kuid see Disraeli esimene valitsus püsis kõigest mõne kuu ja, olles valimistel kaotanud, lahkus ametist. Võimule tulid taas liberaalid, eesotsas Gladstone'iga (1809—1898), kelle esimene kabinett püsis kuus aastat (1874. a-ni).

Liberaalide ülekaalukas mõju on sellele ajajärgule tüüpiline. Selles leidsid kajastuse tööstusliku kapitalismi edusammud Inglismaal ja ta monopolistlik seisund maailmaturul. Ennast kindlana tundes eelistas tolleaegne Inglise kodanlus liberaalseid meetodeid riigi valitsemisel. Erinevalt Prantsusmaast, kus valitses bonapartistliku diktatuuri režiim, Inglismaa peaaegu ei tundnud tollal politseilis-bürokraatlikku aparaati ja omas kaunis suuri

poliitilisi vabadusi, millede hulgas olid eriti tähtsad avalike koosolekute (miitingute) vabadus ning kohalik ja ringkonnaomavalitsus. 1858. a. kaotati juutide suhtes kitsendused poliitilisis õigusis. 1860-ndail aastail teostati rida liberaalseid reforme; neist oli suurima tähtsusega 1867. a. valimisreform, mis valijateringi tunduvalt laiendas. Tolleaegne Inglismaa andis varjupaigaõiguse revolutsionääridele ja sotsialistidele, kes olid emigreerunud teistest riikidest. Palmerston'i kavatsused, piirata Napoleon III meeleheaks varjupaigaõigust ja asuda prantsuse pagulaste jälitamisele, ebaõnnestusid. 1849. a. sügisest alates elasid Inglismaal Marx ja Engels; a-il 1864—1872 oli London I Internatsionaali Üldnõukogu asukohaks.

Kodanluse ja aristokraatia blokk. Inglise parlamentarism XIX saj. keskel. Inglismaa riikliku ja ühiskondliku korra iseloomulikuks jooneks XVII saj. lõpust alates oli kompromiss kodanluse ja aristokraatia vahel. „Briti konstitutsioon," kirjutas Marx 1855. a., „on tõeliselt ainult iganenud, ennast üle elanud, vananenud kompromiss mitteametlikult, kuid tegelikult kodanliku ühiskonna kõigis tähtsamais sfäärides võimutseva kodanluse ja ametlikult valitseva maa-aristokraatia vahel. Esialgu pärast 1688. a. „kuulsat" revolutsiooni oli kompromissi lülitatud ainult osa kodanlusest — finants-aristokraatia. 1831. a. reformidebill lülitas sinna ka teise osa — „Millocracy", nagu inglased seda nimetavad, mis tähendab tööstusliku kodanluse kõrgemaid võimukandjaid. Seadusandluse ajalugu 1831. aastast peale kujutab endast nende järeleandmiste ajalugu, mis on tehtud tööstuslikule kodanlusele, alates uuest „vaestemajade" aktist ja lõpetades viljaseaduste kaotamisega ning viljaseaduste kaotamisest kuni maaomandilt võetava pärandusmaksu sisseseadmiseni. Kui kodanlus — õigupoolest ainult keskklasside pealmine kiht — oli seega poliitiliseski suhtes tunnistatud valitsevaks klassiks, siis ainult sel tingimusel, et üldine valitsemine kõigis selle detailides, isegi seadusandliku võimu täidesaatev organ, s. o. „seaduste tegemine" ise parlamendi mõlemas kojas, kindlustataks maa-aristokraatiale. 1830-ndail aastail eelistas kodanlus uut kompromissi maa-aristokraatiaga kompromissile inglise rahvamassidega [1]."

Suurkodanluse ja maa-aristokraatia võimutsemise poliitiliseks vormiks oli parlamentaarne monarhia. Kuningavõimu tähtsus, kuninganna Victoria (ta astus troonile 1837. a.) ja ta mehe prints Alberti isiklik mõju riigiasjadele oli väike. Valitsusvõimu tõeliseks keskuseks oli parlament, kes dikteeris oma tahet kabinetile.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, X k., lk. 321—322.

Inglise parlamentarism oli XIX saj. keskel demokratismist väga kaugel. Ühes oma artiklis 1854. a. toob Marx statistilisi andmeid, mis näitavad, et 641 kohast alamkojas omavad peeride sugulased 103, Iiri peerid — 6, maa-aadlikud — 266, kaubandus- ja rahandusringkondade esindajad — 109, advokaadid — 107, sõjaväe ja laevastiku ohvitserid — 30, kirjanduse ja teaduse alal teotsejad, kes olid kodanlusega tihedalt seotud, — 20 kohta. Töötavad massid ei oma parlamendis ühtegi esindajat. Vähe sellest: suur osa saadikuid satub alamkotta tegelikult määramise järgi. „Mitte vähem kui 100 kohta on meeste käes, kes on vormiliselt valitud oma valimisringkonnis, tegelikult aga määratud hertsogite, krahvide, markiide, daamide ja teiste isikute poolt, kes ammutavad oma kohapealsest mõjust poliitilist kasu. Näiteks käsustab markii Westminster kahte kohta Chester'is — linnas, kus on 2524 valijat; hertsog Norfolk ühte kohta Arundelis; hertsog Sutherland — kahte Newcastle-under-Lyne'is; markii Lansdowne — ühte Calne'is; krahv Fitzwilliam — kahte Maltonis; hertsog Richmond — kahte Chichesteris; miss Pierce — ühte Northallertonis, jne.[1]."

Saadikumandaatide jagunemine ringkondade vahel oli äärmiselt ebaühtlane. Näiteks valis Lancashire oma 2 milj. elanikuga ja 81 786 valijaga ainult 26 saadikut, kuna Buckinghamshire 163 000 elanikuga ja 8125 valijaga oli esindatud 11 saadiku kaudu. Tänu sellisele parlamendikohtade jagunemisele olid alamkojas ülekaalus maa-aristokraatia esindajad. Kõrge varanduslik tsensus kõrvaldas laiad rahvakihid valimistest osavõtmisest.

Valimistel toimusid kõige karjuvamad kuritarvitused. „Kui me ühendame elajaliku purjutamise, alatud intriigid, massilise korruptsiooni, barbaarsed katsed valijaid ära hirmutada, kandidaadi hea nime poriga pildumise, ausate valijate laostamise, nende hulgast nõrgaloomulisemate võrgutamise ja häbistamise, vale, salasepitsused, laimu, mida katmatult ja häbitult esitatakse päise päeva ajal näitamiseks, pühade sõnade rüvetamise, kõige ausamate nimede teotamise, — siis me võime ainult õudustundega peatuda selle hävitatud kehade ja hukkasaadetud hingede määratu hekatombi ees, mille tipus kerkib uus parlament," — nii iseloomustab kodanlik ajaleht „Economist" olukorda, milles toimusid parlamendivalimised. Jääb juurde lisada, et parlamenti pääsedes unustas saadik tavaliselt väga kiiresti lubadused, mida ta oli kandidaadina heldelt jaganud oma valijaile, ja kohustused, mis ta oli endale võtnud. „Mister Grigsbury" Dickensi romaanist „Nicholas Nickleby" on selle aja Inglise parlamentarismile tüüpiline nähtus.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 247.

Inglismaa välispoliitika 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Krimmi sõda. Koloniaalvallutused. India edasine orjastamine. Interventsioonikavatsused Ühendriikide kodusõja puhul. Inglismaa välispoliitikat 1850-ndail ja 1860-ndail aastail määras täielikult oma huvides kodanlus, kes otsis uusi minemi- ja toorainete-turge. See oli „vabade käte poliitika": hoidudes kestvatest liitudest, sõlmis Inglismaa ainult ajutisi kokkuleppeid, mis pidid kindlustama ja laiendama tema kaubandus-tööstuslikku hegemooniat. Tol ajal Euroopas ja väljaspool seda toimuvaisse revolutsioonilistesse, nende hulgas ka rahvuslikesse vabastusliikumistesse suhtus Inglise valitsus muutumatu vaenulikkusega nendel juhtudel, mil ta kartis, et nad võivad rikkuda Euroopa tasakaalu ja kahjustada Inglise hegemooniat maailmaturul. Kuid näiteks Poola ülestõusu suhtes 1863. a. avaldas Inglise kabinett elavat osavõttu, sest see ülestõus võis nõrgestada Venemaa sõjalist võimsust.

Selle suurriikliku reaktsioonilise poliitika tähtsamaks juhtijaks tol perioodil oli lord Palmerston, kes hulga aastate kestel toimis välisministrina ja kaks korda (1855—1858 ja 1859—1865) peaministrina. Oma Palmerstoni käsitlevais artikleis, mis kuuluvad 1853. a. lõppu, iseloomustab Marx teda kui reaktsioonilist poliitikut, kui parlamenditrikkide ja poliitiliste intriigide meistrit, kui auahnet ja põhimõttelagedat, kuid osavat diplomaati.

1854. a. asus Inglismaa (koos Prantsusmaaga, hiljemini ka Sardiiniaga) Türgi poolele Venemaa vastu. Sõtta astudes seadis Inglise valitsus oma eesmärgiks tõkestada Vene ekspansiooniplaane Lähis-Ida kohta ja mitte lasta Venemaal vallutada Konstantinoopolit ning väinu. See sõda oli Inglise rahvamassides väga populaarne, sest tsaarivalitsuses nähti Euroopa reaktsiooni tähtsamat tuge. Sõda paljastas korratusi Inglise sõjaametkonnas, mis oli aristokraatia käes, ega toonud Inglise vägedele suurt kuulsust. Kuid kaotus, mille osaliseks sai Venemaa pärast pikka ja ebavõrdset võitlust, viis Inglismaa ja tema liitlase Prantsusmaa positsioonide tugevnemisele Lähis-Idas. Tsarismi osa rahvusvahelisis asjus vähenes nüüd märksa.

1856. a. algas Inglismaa sõda Hiinaga. See nõndanimetatud teine „oopiumi"-sõda omas samasugust riisumise ja vallutamise iseloomu, nagu esimenegi a-il 1839—1841. Sõjast Hiinaga võttis osa ka Prantsusmaa. 1860. a. vallutasid ühendatud Inglise-Prantsuse sõjaväed Pekingi; seejuures rüüstati barbaarselt ja siis põletati keisri suviloss — vana-hiina kunsti tähelepanuväärne mälestusmärk. Kaotuse osaliseks saanud Hiina oli sunnitud alla kirjutama mittevõrdõiguslikud lepingud, mis sunniti talle peale Inglise ja Prantsuse valitsuse poolt. Nii oli astutud uus samm Hiina koloniaalse orjastamise teel.

Sama eesmärgiga andis Inglismaa sõjalist abi Hiina keisrile taipingite revolutsioonilise ülestõusu vastu.

See ülestõus algas juba 1840-ndail aastail. Sellest võtsid osa peamiselt rõhutud talupoegade massid, kes võitlesid maa saamise ja feodaalsuhete kaotamise eest. Taipingitega ühinesid ka linna kehvikud — kulid, paadimehed, väikekäsitöölised. Suurt osa ülestõusus etendasid ka töölised: üks selle sõjalisi juhte oli päevatööline, söepõletaja poeg Jang Hsiu-tsing. Kuid suurema osa taipingite väe juhtivast koosseisust moodustasid väikemõisnikud. Kui 1851. a. suri keiser Tao Kuang, kuulutasid taipingid Mandžude dünastia troonilt kõrvaldatuks, asutasid T a i p i n g - t i e n - k u o („Suure õnne taevariigi") ja kuulutasid ühe oma juhtidest, Hsiu Tshüan'i, keisriks. Taipingid konfiskeerisid feodaalide ja kloostrite maad, kaotasid orjuse, tunnustasid naiste üheõiguslust. Maaküsimust püüdsid taipingid lahendada seadusega maa natsionaliseerimise ja ühisel jõul harimise kohta, kuid tõstsid seejuures esile jämedalt tasandava võrdsuse printsiibi tarbimises. 1856. a. algas taipingite keskel lõhenemine. Hsiu Tshüan'i käsul tapeti Hsiu-tsing koos mõne tuhande ta pooldajaga. Taipingite riik killustub reaks omavahel tülitsevaiks piirkonniks. Taipingite sõjavägi lõheneb. Maaomanikud peavad võitlust talupoegade vastu, kes haaravad mõisnike maid. Sisemised vastuolud taipingite keskel aitavad Hiina valitsusel Inglise sõjavägede toetusel liikumist maha suruda.

A-il 1856—1857 pidas Inglismaa sõda Pärsiaga. See sõda lõppes uute soodustuste andmisega Inglise kaupmeestele.

I n d i a s jätkasid inglased üha uute maa-alade vallutamist. 1852. a. okupeeriti Alam-Birma, 1853. a. Nagpuri vürstkond, 1856. a. Oudh'i vürstkond. „Seega omab meie armuline kuninganna 5 milj. alamat ja 1 300 000 naelsterlingit tulu rohkem kui ta omas eile," — nende sõnadega teatas Oudh'i vallutamisest India kindralkuberner Dalhousie, kes tegi palju Inglise võimu laiendamiseks. India pärismaised vürstid (radžad ja maharadžad) muutusid üksteise järel lihtsaiks Inglismaa tributaarideks. India valitsemine oli keskendatud Ida-India kaubakompanii kätte, kes omas monopoolset õigust selle maa rikkuste ekspluateerimiseks.

Indiat loeti juba ammust ajast „Inglise krooni pärliks". Inglise kaupmehed ja ametnikud ammutasid Indiast suuri tulusid. Ainuüksi India oopiumi turustamine Hiinas andis 1835. ja 1872. a. ajavahemikus 141 milj. naelsterlingit puhastulu. Maksud, mis India maksis Inglise valitsusele, ulatusid 1860-ndail aastail 65 milj. naelsterlingile, mis moodustas peaaegu 22% India aastasest rahvuslikust tulust. Miljonid hindud olid määratud pooleldi nälgimisele. Nälg ja häda oli Indias sage nähtus. A-il 1860—1861 hävitas nälg ligikaudu miljon inimest. A-il 1868—1869 haaras nälg ühe kuuendiku India maa-alast; nälgasurnute arv ulatus 1 250 000 inimesele. India kohalik tööstus laostus, hindu talupoegade kogukondlik põllupidamine hävis. „Talupojad (kes moo-

dustavad $^{11}/_{12}$ kogu India rahvastikust) pauperiseerusid kohutaval määral [1]."

Karm koloniaalne rõhumine kutsus 1857. a. Indias esile ülestõusu Inglise valitsuse vastu. See ülestõus sai *sipoide ülestõusu* nime, sest selle alustasid pärismaiste vägede sõdurid, keda kutsuti sipoideks (sipoi tähendab „sõdur, võitleja"). Ülestõus omandas laia ulatuse. Selle peamiseks toeks olid maa- ja linnakehvikud. Liikumisest võtsid osa ka mõned feodaalide kihid, kellelt inglased olid maad ära võtnud. Kuid ülestõusnud ei olnud organiseeritud ega üksmeelsed. Liikumisest osavõtnud feodaalid reetsid selle. A-il 1857—1858 summutati sipoide liikumine. Inglise sõjaväe juhatus karistas võidetuid halastamatult. Seda karistamist kirjeldab üks selle juhtidest, admiral Cooper järgmiselt: „Sipoisid toodi kohale kümnemehelistes salkades. Pärast seda kui nende nimed olid üles kirjutatud, käskisin ma nad kõik kokku köita ja hukkamispaigale viia, kus neid ootas laskurite salk. Seal lamas juba 237 laipa, kui sai teatavaks, et kinnipeetavad ei taha vanglast välja tulla. Ma käskisin vangla uksed sisse murda. Vanglast tassiti välja 45 laipa: seal oli nii kitsas ja umbne, et paljud vangistatud langesid minestusse ja surid kohutavat surma... Nelikümmend sipoid, kes võeti kinni teel laagrisse, seoti suurtükkide suu külge ja lasti tükkideks nende rügementide juuresolekul, keda kahtlustati ülestõusu ettevalmistamises. Sel viisil saatsin ma lühikese ajaga 500 inimese ümber teise maailma."

Tööstusliku kodanluse laiad ringkonnad ei olnud rahul Ida-India kompanii monopoolse seisundiga; nende nõudmisel kaotati kompanii 1858. a. ja India valitsemine läks otseselt Inglise valitsuse kätte.

Niisama julmalt kohtlesid Inglise kolonisaatorid teiste asumaade elanikke. Neegrite ülestõusu mahasurumisel Jamaika saarel poodi 400 inimest üles. Tasmaania saarel (Austraalia ligidal) oli 1850. aastaks kunagi arvukast pärisrahvastikust säilinud ainult 200 inimest ja needki saadeti välja naabruses asetsevaile viljatuile saarekestele, kus nad peagi kõik surid. Uus-Meremaa saartel tõstsid pärismaalaste maoori suguharud korduvalt mässu Inglise vallutajate vastu. 1840. ja 1867. a. vahel vähenes maooride arv sõdade ja nälja tagajärjel 80 000-lt 30 000-ni.

Austraalias tõrjuti pärismaalased sisemaa veevaeseile aladele. 1851. aastast, mil Austraalias avastati kuld ja sinna sööstis väljarändajate vool, oli seal käimas kestev võitlus maa pärast väikeasunike ja suurmõisnike-lambakasvatajate vahel.

Inglise kaubanduse arenemises etendas suurt osa kaubaleping, mis sõlmiti Inglis- ja Prantsusmaa vahel 1860. a. jaanuaris;

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, IX k., lk. 344.

Prantsusmaale veetavate Inglise kaupade tolle alandati nüüd tunduvalt.

1863. a. alustas Inglismaa sõda Jaapani vastu ja saavutas a-il 1865—1866 Inglise kaupmeestele rea soodustusi Jaapani sadamais. Ühes Inglise laevastikuga võtsid sõjategevusest osa ka Prantsuse, Hollandi ja P.-Ameerika Ühendriikide laevastikud.

Kui 1861. a. P.-Ameerika Ühendriikides puhkes kodusõda, hakkas Inglise valitsus ette valmistama interventsiooni orjamajandusliku Lõuna kasuks tööstusliku Põhja vastu. See Palmerstoni seisukoht on seletatav Inglise kodanluse püüdega pidurdada Ühendriikide iseseisvat tööstuslikku arenemist. Suurt osa selles etendas ka Inglise landlordide solidaarsus Ameerika mõisnike-plantaatoritega. Kuid interventsiooniplaanid aeti nurja osalt Inglise töölisklassi poolt, kes astus otsustavalt välja Ühendriikide demokraatliku valitsuse kasuks. Ka hakkas põhjariikide täielik võit lõunariikide üle selguma, enne kui Inglismaal jõuti lõplikku otsust teha. Olles küll loobunud lõunariikide avalikust sõjalisest toetamisest, andis Inglise valitsus neile kogu Ameerika kodusõja kestel üsna suurt abi raha, relvade ja toiduainete näol.

Inglaste sissetungimine Aafrikasse viis nad 1868. a. sõtta Abessiiniaga. See sõda lõppes Addis-Abeba vallutamisega inglaste poolt ja Abessiinia neeguse enesetapmisega. Abessiinia pidi maksma Inglismaale suure kontributsiooni ja andma talle rea kaubanduslikke soodustusi.

Töölisliikumise tõus 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate aastate alguses. Trade-unionide kasvamine. Inglise tööliste osavõtt Internatsionaali organiseerimisest. 1857. a. puhkes Inglismaal kaubanduslik-tööstuslik kriis, mis põhjustas suure tööpuuduse. Kriis viis töölisliikumise uuele tõusule, streigivõitluse kasvamisele. 1859. a. korraldasid Londonis ehitustöölised streigi, nõudes tööpäeva lühendamist 9 tunnile. See streik, mis omandas kestva ja visa iseloomu, avaldas kogu maailmas sügavat muljet kui suur lahing töö ja kapitali vahel.

1850-ndate aastate lõpul toimunud streikide mõjul ilmnevad Inglise ametiühingulises liikumises mõningad edusammud. Trade-unionide endine killustumus väheneb. Toimub rea ühingute liitumise protsess, nende ühtesulamine. Kujuneb Puuseppade Liidetud Ühing jne. 1863. a. novembris asutatakse Leeds'i konverentsil Üleinglismaaline Mäetööliste Föderatsioon (selle ajani kuulusid mäetöölised mitmesse ühingusse). Üksikute ringkondade ametiühingud koonduvad ühiseks organisatsiooniks.

1860. a. suvel tekkis Londoni trade-unionide nõukogu, kellele oli määratud etendada suurt osa tolleaegses töölisliikumises. Selle nõukogu kõige silmapaistvamaiks liikmeiks olid kingsepp O d g e r

ja tisler Applegarth. Pärastpoole kaldusid nad mõlemad oportunismi.

1867. a. asutati nõndanimetatud „Junta" — suuremate trade-unionide peasekretäride koondis. 1868. a. aprillis peeti Manchesteris esimene üleinglismaaline trade-unionide kongress.

1850-ndate ja 1860-ndate aastate trade-unionid olid enamikus kvalifitseeritud tööliste koondised. Neis organisatsioonides valitses kitsarinnaline kutsehuvivaim; harrastati peamiselt ühistegevust ja suhtuti eitavalt poliitilisse võitlusse. Pooldades liberaalset õpetust ettevõtjate ja tööliste „huvide kokkukõlast", vältisid trade-unionide juhid streike ja püüdsid tekkivaid konflikte lahendada rahulikul teel, vahekohtute poole pöördumise kaudu. Ühingud sõlmisid peremeestega kestvaid kokkuleppeid, mis reguleerisid töötasu „liuguva skaala" süsteemi alusel. Koos friitreiderlikult meelestatud kodanlusega, kes propageeris riigi mittevahelesegamist töö ja kapitali suhteisse, eitasid paljud ametiühingute juhid töökaitse-seadusandluse vajalikkust. Esindades töölisaristokraatia huvisid, pidurdasid nad töölisliikumist ja toimisid töölisklassi kui terviku huvide vastaselt. Nii hakkas aegamööda neis trade-unionides kujunema kutsealaline bürokraatia, keda kodanlus kõlblalt laostas ja oma huvides kasutas.

Poliitilisest võitlusest kõrval seisid ka kooperatiivsed organisatsioonid. Valitsus ei teinud takistusi nende arenemisele, nähes neis vahendit tööliste kõrvalejuhtimiseks poliitilisest võitlusest. Ilmekad töölisühistegevuse alal on nõndanimetatud „Rochdale'i pioneeride" edusammud. Kui nad 1844. a. asutasid Rochdale'is oma kooperatiivi, ei tõusnud selle liikmete arv üle 28, ja kogu nende kapital oli 28 naelsterlingit. 1857. a. oli neil juba 15 000 naelsterlingit. „Rochdale'i pioneeride" eesotsas seisis kooperatiivse liikumise väsimatu organiseerija ja propageerija George Holyoake. Rochdale'i pioneeride eeskujule järgnesid teiste linnade töölised. 1869. a. oli Inglismaal juba 1300 kooperatiivühingut; nende kapital moodustas 2 milj. naelsterlingit. 1863. a. asutati tänini teotsev Hulgiostu Ühing. On endastmõistetav, et nende organisatsioonide põhituuma moodustasid kvalifitseeritud töölised ja jõukad käsitöölised.

Vähekvalifitseeritud tööliste streigivõitlusega seotud liikumised 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate alguses muutsid Inglise trade-unionismi tunduvalt vasempoolsemaks.

1862.—1863. a. valitses Inglismaa tekstiilrajoonides massiline tööpuudus; seda põhjustas „puuvillanälg", mis oli P.-Ameerika Ühendriikide kodusõja tagajärjeks. Kannatades raskesti kriisi tõttu, astusid Inglise töölised ometi otsustavalt välja interventsiooniplaanide vastu, mida sepitses Palmerstoni kabinett, kes ei varjanud oma poolehoidu orjanduslikule Lõunale.

Internatsionalistlike meeleolude tõusuks Inglise tööliste keskel aitas kaasa ka Londonis 1862. a. korraldatud rahvusvaheline näitus, kuhu saabusid tööliste delegatsioonid Prantsusmaalt, Saksamaalt ja mõnedest teistest maadest. Need delegatsioonid võeti vastu Londoni trade-unionide nõukogu poolt. Inglismaa organiseeritud tööliste lähenemist teiste Euroopa maade, eriti Prantsusmaa töölistega, soodustas suurel määral ka Poola ülestõus a-il 1863—1864. Poolakate võitlus oma rahvusliku sõltumatuse eest oli Euroopa demokraatide hulgas ammu väga populaarne. Inglise töölised korraldasid miitinguid, milledel nad nõudsid oma valitsuselt väljaastumist poolakate kasuks. Inglise ja Prantsuse tööliste vahel toimus selle küsimuse suhtes elav mõttevahetus. Otsustati organiseerida ühine väljaastumine poolakate kasuks ja asutada alatine rahvusvaheline töölisklassi organisatsioon. Trade-unionide juhid lootsid, et see aitab neil kaitseda oma õigusi politseilise jälitamise vastu ja võitluses streigimurdjatega (streigimurdjate osas esinesid välismaised töölised, keda ettevõtjad meeleldi tõid Inglismaale nende tööpalga suurema odavuse pärast).

28. septembril 1864 asutati rahvusvahelisel tööliste miitingul Londonis Rahvusvaheline Tööliste Assotsiatsioon. Selle tähtsamaks organiseerijaks ja juhtijaks oli Karl Marx. Inglise töölised võtsid väga aktiivselt osa I Internatsionaali organiseerimisest. Inglise trade-unionid said tema põhitoeks. Odger ja teised trade-unionide Londoni nõukogu juhtivad liikmed kuulusid I Internatsionaali Üldnõukogu koosseisu, mis rajati Londonis.

Inglise proletariaadi otsustav osa 1860-ndate aastate rahvusvahelises töölisliikumises on seletatav Inglise tööliste suurema klassiküpsusega ja parema organiseerumisega. Just seepärast omistaski Marx nii suurt tähtsust töölisklassi poliitilisele kasvatusele Inglismaal ja pidas sellist väsimatut võitlust Inglise trade-unionide oportunistliku tiiva vastu, kes püüdis töölisi kõrvale viia iseseisvast poliitilisest taktikast ja muuta neid liberaalide kuulekaks tööriistaks. 1870. a. märtsis kirjutas Marx Inglismaa ja tema töölisklassi osast rahvusvahelises proletaarses liikumises järgmiselt: „See on ainuke maa, kus enam ei ole talupoegi ja kus maaomand on koondunud vähese arvu isikute kätesse. See on ainuke maa, kus kapitalistlik vorm, s. o. töö ühendamine laias mõõtkavas kapitalistlike ettevõtjate võimu alla, on hõlmanud peaaegu kogu tootmise. See on ainuke maa, kus rahvastiku määratu enamik koosneb palgatöölistest. See on ainuke maa, kus klassivõitlus ja töölisklassi organiseerumine trade-unionidesse on saavutanud teatud küpsuse ja üldsuse astme. Tänu asjaolule, et ta valitseb maailmaturul, on Inglismaa ainuke maa, kus iga pööre majanduslikes suhetes peab kohe kajastuma kogu maailmas. Kui Inglismaa on klassikaline landlordismi ja kapitalismi maa, siis teisest küljest on seal küpsemad

kui kuski mujal ka materiaalsed tingimused nende hävitamiseks...

Inglased omavad kõiki vajalikke materiaalseid eeldusi sotsiaalseks revolutsiooniks. Mis neil puudub, on üldistamise vaim ja revolutsiooniline kirg[1]."

1867. a. valimisreform. Võitlus 1832. a. kehtimapandud valimissüsteemi reformimiseks ei lakanud Inglismaal ka pärast seda, kui tšartistid 1850-ndate aastate lõpul olid vaateväljalt lahkunud. Väike- ja keskkodanluse laialdased kihid, kes olid rühmitunud radikaalide ümber, taotlesid püsivalt kehtiva valimissüsteemi muutmist, sest see kindlustas kapitalistide ja maa-aristokraatia ladviku monopolistlikku ülevõimu. „Kuid Briti kodanlased," kirjutas Marx 1852. a., „on midagi muud kui kergesti erutuvad prantslased. Kuigi nad tahavad saavutada parlamendireformi, ei korralda nad selleks ometi veel veebruarirevolutsioone... Miks nad nii talitasid? Seepärast, et iga vägivaldse pöörde puhul oleksid nad pidanud apelleerima tööliskassi poole. Kui nad aga aristokraatias näevad oma surevat vastast, siis töölisklassis näevad nad oma kujunevat vaenlast... Seepärast püüavad nad vältida vähegi teravamaid kokkupõrkeid aristokraatiaga[2]."

1860-ndate aastate keskpaiku omandas liikumine uue valimisreformi eest massilise iseloomu. 1865. a. asutati Rahvuslik Reformi Liiga radikaalse kodanluse juhtide Cobden'i ja Bright'i juhtimisel. 1866. a. tekkis Londoni Töölisühing, mis asutati selleks, et võidelda iseseisva töölisesinduse eest parlamendis. Juhtivat osa selles organisatsioonis etendasid trade-unionide tegelased Odger ja Cremer. Marxi algatusel võttis Internatsionaali Üldnõukogu liikumisest aktiivselt osa.

Valimisreformi pooldajad korraldasid arvukaid miitinguid, kuhu kogunes kümneid tuhandeid kuulajaid. Miitingust Manchesteris 24. septembril 1866 võttis osa umbes 100 000 inimest, peamiselt töölised. Teine miiting, mis peeti Leeds'is 8. oktoobril, meelitas kokku 70 000 osavõtjat; sellel esinesid viis kõnemeest viielt tribüünilt. 16. oktoobril Glasgow's korraldatud miitingule eelnes meeleavaldus, millest võttis osa 150 000 inimest umbes tuhande lipu ja plakatiga. Veel massilisema iseloomuga olid miitingud 1867. a. Näiteks toimus 22. aprillil Birminghamis miiting, millele kogunes üle 150 000 inimese.

Võimul oli tol ajal Derby konservatiivne kabinett. Peaosa selles etendas Disraeli (1804—1881), üks suuremaid Inglise riigimehi XIX saj. 2. poolel. Ta põlvnes jõukast kodanlikust perekonnast, oli kirjaniku poeg, päritolult juut. Juba nooreas ilmutas

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 361.
[2] Seals., IX k., lk. 10—11.

Disraeli suuri kirjanduslikke ja kõneleja võimeid ning määratut auahnust. 1830-ndail ja 1840-ndail aastail kirjutas ta rea radikaalse suunaga romaane. Abiellunud naisega, kes omas suuri varandusi ja sidemeid, pääses ta parlamenti. Seal läks ta radikaalide hulgast üle konservatiivide poole, jõudes veendumusele, et nii on kergem esile tõusta. Hoolimata oma demokraatlikust päritolust sai ta suurmaaomanike-aristokraatide huvisid esindava tooride erakonna juhiks. Oma elu lõpupoolel oli ta üks esimesi Inglise imperialismi eestvõitlejaid.

Olles 1852. aastast peale kõigi tooride kabinettide liikmeks, kasutas Disraeli sagedasti võitluses viigidega ja nende juhtide Palmerstoni ja Gladstone'iga demagoogilist lipitsemist masside ees. Ta tegi seda selleks, et masse liberaalide poolelt ära meelitada ja konservatiivide erakonna autoriteeti tõsta. „Ma olen alati püüdnud," ütles ta ühes oma kõnedest, „kaasa aidata selleks, et konservatiivide partei toetuks laiale rahvuslikule baasile, sest ma loen teda parteiks, mis on peamiselt ja oma olemuselt rahvuslik." Selle eesmärgiga esitaski ta 1859. a. valimisreformi projekti, mille parlament siiski tagasi lükkas.

Reformi, mille projekt oli välja töötatud liberaalide poolt, viisid läbi konservatiivid. 1867. a. 15. augustil kinnitas kuninganna Victoria valimisreformi billi, mis oli kodade poolt vastu võetud. Selle olemus seisis järgmises: krahvkondades alandati valijate varanduslikku tsensust 15 naelsterlingilt 12-le, linnades aga said hääleõiguse kõik majaomanikud ja -rentnikud, samuti ka üürnikud, kes olid oma korteris elanud mitte alla ühe aasta ja maksid mitte vähem kui 10 naelsterlingit üüri.

1867. a. reform viidi läbi rahvamasside survel; selle tagajärjel kasvas valijate arv Inglismaal peaaegu kahekordseks ja moodustas 1868. a. 2250000. Kuid tööliste põhimass, linna- ja külakehvikud ei saanud nüüdki valimisõigust.

Teiseks Derby-Disraeli kabineti poolt 1867. a. teostatud reformiks oli seadus, millega laiendati töökaitse-seadusandlust kõigile ettevõtteile, kus tööliste arv ei olnud alla 50. Selle ajani kehtis töökaitse-seadusandlus ainult kõige suuremate vabrikute ja tehaste kohta.

Iirimaa 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Feenide liikumine. Iirimaa, selle Inglise vanima asumaa olukord oli 1850-ndate aastate alguses äärmiselt raske. Maa ei olnud veel toibunud kohutavast 1845.—1847. a. näljahädast ja 1848. a. ülestõusu nurjumise tagajärgedest. Sajad tuhanded inimesed hukkusid näljast ja haigustest, teised sajad tuhanded emigreerusid Ameerikasse. Iirimaa elanike arv vähenes 1841. ja 1866. a. vahel $2^3/_4$ miljoni võrra (1,6 milj. sellest arvust moodustasid emigrandid). Raske on leida

mõnda teist Euroopa riiki XIX saj., kes oleks saanud säärase laostuse osaliseks.

Iiri emigrantide põhimassi moodustasid maatunud talupojad. 1846. a. seadus viljatollide kaotamise kohta, mis korraga tühistas monopoli vilja vabaks sisseveoks Iirimaalt Inglismaale, lõi segi kogu Iiri põllumajandussüsteemi. „Sellest sündmusest üksinda," tähendab Marx, „piisas, et anda võimsat hoogu Iiri põllumaa muutmisele karjamaadeks, farmide kontsentratsioonile ja väiketalupoegade väljatõrjumisele [1]." „Mitte üheski teises Euroopa riigis," kirjutas sel puhul Marx, „ei ole võõramaine valitsus võtnud nii vahenditut kohaliku päritoluga elanikkude ekspropriieerimise kuju [2]."

Väikefarmide majanduse laostamise üle Iirimaal võib otsustada järgmiste arvude najal: 10 aasta jooksul (1841—1851) vähenesid farmerite krundid, mille pindala oli alla 1 aakri, arvult 134 000-lt 38 000-ni, pindalaga 1-st kuni 5 aakrini — 310 000-lt 88 000-ni, pindalaga 5-st kuni 15 aakrini — 253 000-lt 191 000-ni. Samal ajal kasvas suurte, 15- kuni 30- ja üle 30-aakriliste farmide arv 127 000-lt 290 000-ni.

1841. ja 1851. aasta vahemikus lammutati 269 000 maja, milledest iiri rentnikud olid välja tõstetud, pärast seda kui mõisnikud keeldusid neile renditähtaega pikendamast. Majade lammutamist teostati selleks eriliselt asutatud „crowbar'ide" (s. o. raudkangidega meeste) komandodega, kus meeste arv ulatus 12 000-ni.

Iiri väikefarmipidamine hävitati. Iirimaa muutus Inglise tööstuse varustajaks toorainetega ja odava tööjõuga. Iiri tööliste olukord oli äärmiselt raske. Töötasu oli viimse piirini madal. Võrreldes 1840-ndate aastatega oli ta 1860-ndate aastate keskpaigaks kasvanud ainult 20%, kuna Iirimaa töötava rahva peatoiduaine, kartuli hind oli tõusnud märksa suuremal määral.

Iiri tööliste ja väikefarmerite majanduslikku rõhumist Inglise kapitalistide ja landlordide poolt täiendas poliitiline ja rahvuslik surve, mille all Inglise valitsus pidas Iirimaad. 1856. a. kirjutas Engels pärast Iirimaal käimist Marxile: „Sandarmid, papid, advokaadid, ametnikud ja mõisnikud arvul, mis rõõmustab silma, igasuguse tööstuse täielik puudumine, nii et oleks raske mõista, millest elavad need parasiidid, kui mitte sellele vastavalt ei esineks talupoegade vaesus... Iirimaad võib lugeda esimeseks Inglise asumaaks, ja seejuures asumaaks, mida tema läheduse tõttu valitsetakse veel täiesti vana meetodi järgi; ja juba siin on näha, et Inglise kodanike nõndanimetatud vabadus põhineb kolooniate rõhumisel [3]."

Pärast teiskordset Iirimaa külastamist 1869. a. kirjutas Engels Marxile, et „see avaldab täiesti asustamata maa muljet... Sõja-

[1] Marx, Kapital, I k., lk. 572.
[2] Marx ja Engels, Teosed, XXIII k., lk. 464—465.
[3] Seals., XXII k., lk. 143—144.

seisund torkab samuti kõikjal silma. Kuningliku Iiri rügemendi sõdurid sõidavad kõikjal salkadena ringi, visklingud, kohati ka revolvrid küljel ja politseinuiad käes; Dublinis sõitis läbi linna rakkes patarei, mida ma Inglismaal pole kunagi näinud, sõdurid aga on igal pool ja kõikjal" [1].

Oli vaja kümme aastat 1848. a. ülestõusu purustamise ajast selleks, et Iirimaal sai alata uus rahvuslik-kodanliku vabastusliikumise tõus. 1857. a. asutas väike rühm iiri emigrante P.-Ameerika Ühendriikides salajase revolutsioonilise ühingu, mille ülesandeks oli võidelda Iirimaa vabastamise eest Inglise ikkest relvastatud ülestõusu teel. See organisatsioon sai Iiri revolutsioonilise vendluse nimetuse, kuid oli tuntud feenide vendluse või lihtsalt feenide nime all. Märtsis 1858 pandi alus feenide organisatsioonile ka Iirimaal. Iiri feenide etteotsa asus väsimatu agitaator James Stephens, kes oli 1848. a. ülestõusust osa võtnud. 1863. a. toimus Chicagos esimene feenide kongress. Sellel võeti vastu otsus võidelda Inglise ülemvõimu kukutamise ja sõltumatu demokraatliku Iiri vabariigi loomise eest. Samu eesmärke propageeris ajaleht „Irish People" („Iiri Rahvas"), mis oli a-il 1863—1865 feenide keskhäälekandjaks. Tähtsal kohal nende programmis oli agraarküsimus. Nad astusid otsustavalt välja suurmaapidamise vastu, väites, et „landlordidel pole olnud ega ole õiguse varjugi maa peale", et „maa on ühiskondlik omand ja kuulub kogu inimkonnale". Iseloomustav on feenide sotsiaalne koosseis. Selle üle võib otsustada järgmiste andmete põhjal: 752 feeni hulgas, kes areteeriti a-il 1865 ja 1866, oli 314 töölist ja käsitöölist, umbes 200 põllutöölist, 52 väikepoodnikku, 44 kontoriametnikku, 35 farmerit ja 20 farmerite last, 30 poeselli, 29 külakooliõpetajat, 25 trahteripidajat. Feenide organisatsiooni liikmete arv ei ole täpselt teada; nähtavasti ei ületanud see kolme- või neljakümmet tuhat. Feenid omasid pooldajaid ka sõjaväes. Feenide juhtide hulgas oli palju advokaate ja katoliku vaimulikkonda kuuluvaid isikuid.

1865. a. lõpul asusid feenid relvastatud ülestõusu ette valmistama. Kuid vandenõu avastati politsei poolt, kellel oli õnnestunud ära osta ühte ajalehe „Iiri Rahvas" kaastöölist. Järgnesid areteerimised. Mõned liikumise silmapaistvad tegelased anti kohtu alla ja mõisteti hulgaks aastaks vangi.

Peasüüalune, ajakirjanik ja luuletaja O'Donovan Rossa (1831—1915) mõisteti eluajaks vangi.

Kuid organisatsiooni ennast ei suudetud hävitada ja see jätkas oma tegevust. Neil aastail avaldasid suurt aktiivsust Ameerika feenid, kes varustasid korrapäraselt oma Iiri seltsimehi relvadega, kirjandusega ja rahaga. Üldse said Iirimaa feenid Ameerika omadelt 32 500 naelsterlingit (sellest umbes 7000 naelst. konfiskeeriti Inglise

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXIV k., lk. 238.

valitsuse poolt). 1866. ja 1870. a. tungis rühm Ameerika feene Kanada territooriumile, et algatada seal ülestõusu Inglismaa vastu, kuid see üritus ebaõnnestus. 1867. a. alustasid feenid ülestõusu reas Iiri linnades. Kokkupõrkeis sõjavägedega (suurim neist toimus Corki linna juures) said ülestõusnud lüüa. Valitsus kohtles liikumisest osavõtjaid julmalt. Türmis olevad feenid pidid kannatama alatut mõnitamist. 169 inimest anti kohtu alla; ainult 7 neist mõisteti õigeks. Pooled süüdimõistetuist saadeti sunnitööle. 23. novembril 1867 viidi Manchesteris täide surmaotsus kolme feeni üle. See päev sai Iirimaal rahvusliku leina päevaks ja teda tähistatakse siiamaani rongkäikudega Dublinis ja teistes kohtades.

Marx ja Engels suhtusid tulise poolehoiuga feenide sangarlikku võitlusse iiri rahva vabastamise eest, olid sõbralikes sidemeis mõnede selle liikumise tegelastega, astusid avalikult välja nende kaitseks ja agiteerisid ajakirjanduses süüdimõistetute amnesteerimise heaks. Internatsionaali Üldnõukogu võttis korduvalt vastu resolutsioone Iiri küsimuse kohta, pooldades Iirimaa lahkulöömist Inglismaast ja agraarrevolutsiooni Iirimaal. Marx väitis, et Iirimaa vabastamine Inglise ikkest on tähtsaks eelduseks proletaarsele revolutsioonile Inglismaal.

„Iirimaa," kirjutas ta 1870. a., „on Inglise landlordismi peamiseks kantsiks. Kui landlordism variseb Iirimaal, siis peab ta varisema ka Inglismaal." Iirimaa revolutsiooniline vabastamine annab hoobi ka Inglise kodanlusele. „K õ i g i s s u u r t e s t ö ö s t u s k e s k u s t e s I n g l i s m a a l," ütleb Marx, „on olemas ... sügav antagonism Inglise ja Iiri proletariaadi vahel. Keskmine Inglise tööline vihkab Iiri töölist kui võistlejat, kes alandab töötasu ja e l a t u s t a s e t. Ta tunneb tema vastu rahvuslikku ja usulist antipaatiat ... Seda vaenu Inglismaa enese proletaarlaste vahel kultiveeritakse kunstlikult ja toetatakse kodanluse poolt. Viimane teab, et selles vaenus peitub t e m a v õ i m s u s e s ä i l i t a m i s e t õ e l i n e s a l a d u s." „Rahvas, kes orjastab teist rahvast, taob ise endale ahelaid [1]," lõpetab Marx.

„Marx ja Engels," kirjutas Lenin, „ajasid ka Iiri küsimuses järjekindlalt proletaarset poliitikat, mis tõeliselt kasvatas masse demokratismi ja sotsialismi vaimus. Ainult see poliitika oli võimeline päästma nii Iirimaad kui Inglismaad poolesajandilisest viivitusest vajalike uuenduste teostamisel ja nende moonutamisest liberaalide poolt meeleheaks reaktsioonile.

Marxi ja Engelsi poliitika Iiri küsimuses andis suurima, siiamaani määratut p r a k t i l i s t tähtsust säilitava eeskuju selle kohta, kuidas peab rõhuvate rahvaste proletariaat suhtuma rahvuslikesse liikumistesse [2]."

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 362—363.
[2] L e n i n, Teosed, XVII k., lk. 464.

Feenide liikumise nurjumise põhjus seisab kõigepealt nende kitsalt vandeseltslikus taktikas, tõelise seose puudumises iiri rahva laiade massidega, eriti talupoegadega. Tuleb märkida, et feenid rakendasid sügavalt kahjulikku terroristlikku taktikat. Marx mõistis väga teravalt hukka selle feenide taktika. Feenide väikekodanlasist ja intelligentidest koosnev juhtkond ei suutnud agraarküsimuse loosungi all tõmmata liikumisega kaasa talupoegade ja farmerite massi. Marx näitas, et ometi on agraarküsimus Iirimaal rahvusküsimusest lahutamatu (enamik Iiri maadest oli Inglise landlordide käes) ja „kujutab endast olemasolu küsimust, elu ja surma küsimust iiri rahva suurele enamikule". Feenide teiseks oluliseks veaks oli töölisliikumise ignoreerimine: nad ei osanud siduda võitlust Iirimaa rahvusliku vabastamise eest proletariaadi klassivõitlusega.

Kuid hoolimata kõigist oma vigadest ja nõrkadest külgedest ei kadunud feenide liikumine jäljetult. Ta tõmbas kogu maailma töötava rahva tähelepanu Iiri küsimusele ja näitas iiri rahva valmisolekut ennastsalgavaks võitluseks enda vabastamise eest.

26. peatükk.

Põhja-Ameerika Ühendriigid aastail 1789—1871. Kodusõda Põhja-Ameerikas.

Poliitiline võitlus XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses. 1789. a. valiti P.-Ameerika Ühendriikide pealinnaks Washington (Columbia distriktis), kuid ajutiselt, 1800. a-ni, jäi selleks edasi Philadelphia.

30. aprillil 1789 astus George Washington Ühendriikide presidendi ametisse. Washington ise ei lugenud ennast ühtegi parteisse kuuluvaks, kuid ajaloolased peavad teda föderalistide partei üheks asutajaks. Tema presidendiks oleku ajal käis võitlus föderalistide ja demokraatide (1794. aastast vabariiklaste) vahel. Esimesed, eesotsas monarhistlikult meelestatud Hamilton'iga, esindasid Põhja suurkaupmehi ja suurmaapidajaid, teised, eesotsas Jefferson'iga, — eesrindlikku kodanlust ja farmereid.

Lõuna plantaatorid lõid bloki parempoolsete elementidega mõlemast parteist — föderalistlikust ja demokraatlikust, etendades esialgu nendes parteides kõrvalist osa. Hiljemini sai plantaatorite peamiseks baasiks vabariiklik partei.

Prantsuse revolutsiooni ajajärgul oli Jefferson selle tuliseks pooldajaks, Hamilton aga niisama kirglikuks vastaseks ja Inglise orientatsiooni pooldajaks. Prantsuse 1791. a. põhiseaduse mõjul võeti P.-Ameerika Ühendriikide konstitutsiooni 10 lisandit rahvastiku õiguste garanteerimiseks. 1793. a. tekkisid Ameerikas demo-

kraatlikud klubid, milledega Jefferson oli seotud. 1793. a. nõudis Rahvuskonvendi esindaja, Prantsusmaa saadik Ameerikas, kodanik Genêt Ühendriikidelt sõjalist abi Prantsusmaale, meenutades toetust, mida Prantsusmaa oli andnud Ameerika kolooniaile nende iseseisvussõja puhul. Washingtonilt sõjakuulutamist mitte saavutanud, pöördus Genêt üle valitsuse pea ameerika rahva poole. Washingtoni nõudmisel pidi Prantsuse saadik oma kohalt lahkuma.

1796. a. keeldus Washington oma kandidatuuri kolmandat korda presidendi kohale esitamast ja täidesaatva võimu peaks valiti föderalist John Adams.

Jeffersoni valimisega presidendiks a. 1800 muutusid föderalistid valitsevast erakonnast opositsiooni-erakonnaks. 16 aasta pärast kadus see erakond täiesti avalikust elust ja ta jäänused sulasid teistesse parteidesse, peamiselt vabariiklikku.

Ameerika tööstuse arenemine ja uus rahvusliku iseseisvusliikumise laine 1812.—1814. a. sõja ajal Inglismaaga pühkisid poliitiliselt areenilt anglofiilid-föderalistid (nad olid selle sõja vastased). Selleks ajaks toimuvad sügavad muutused föderalismi enda majanduslikus aluses. Seda tunnistab föderalistliku erakonna üks silmapaistvamaid esindajaid, senaator Daniel Webster: „Meie oleme muutunud ja kogu maailm on muutunud. Teised maad hakkavad tootma iseendi jaoks, transportima endi jaoks ja valmistama endi jaoks tööstussaadusi oma võimaluste täies ulatuses. Meie lõikused ei toida tulevikus enam Euroopa sõjavägesid, meie laevad ei varusta enam neid, kes ei ole võimelised ise endid varustama," ütles ta. Webster kutsus riiki arvestama ainult omi jõude ja arendama oma tööstust. Webster kaitses vabakaubandust 1828. aastani, kuni rajoonis, mida ta kongressil esindas (Uus-Inglismaa), olid ülekaalus kaubanduslikud huvid. Pärast 1828. aastat astus ta välja keelutariifide eest tööstussaadustele, nagu neid soovitati neil aastail puuvillavabrikantide kongressidel.

1809.—1825. aastani oli võimul vabariiklaste partei, mida 1809. aastast esindasid Virgiinia plantaatorid James Madison (1809—1817) ja James Monroe (1817—1825), kusjuures asepresidendiks valiti 1816. a-ni tavaliselt föderalistid. 1824. a. valiti presidendiks John Quincy Adams, vormiliselt vabariiklane, oma poliitikas föderalistide traditsioonide jätkaja, Uus-Inglismaa kaubandus- ja tööstusringkondade esindaja. Ta oli presidendiks 1829. aastani.

XIX saj. alguses omandasid P.-Ameerika Ühendriigid suuri territooriume.

Juba Jeffersoni ajal, kasutades Napoleon I raskusi ja seda, et ta vajas raha sõjapidamiseks Euroopas ja San Domingol, kus neegrid ja mulatid olid vastuhaku korraldanud, ostis Ameerika vabariik Prantsusmaalt määratu maa-ala — „suure Louisiana".

Madisoni ajal toimus a-il 1812—1814 sõda P.-Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa vahel. See sõda sai II iseseisvussõja nime.

Sõja põhjustas Inglismaa poolt vastuseks kontinentaalblokaadile väljakuulutatud Euroopa vastublokaad. Püüdes läbi lõigata Prantsusmaa varustamist Ameerikast, takistasid inglased P.-Ameerika Ühendriikide kaubandust Euroopaga. Inglise sõjalaevad hakkasid Ameerika kaubalaevu kinni pidama.

Selle sõja ajal toetasid Uus-Inglismaa föderalistid inglasi. Reetmine raskendas P.-Ameerika Ühendriikide võitlust Inglismaa vastu. Inglased vallutasid pealinna ja põletasid Valge Maja maha. Kuid see ei murdnud ameeriklaste vastupanu ja nad kaitsesid oma maad edukalt inglaste vastu. 1814. a. 24. detsembril kirjutati G e n t'is alla rahulepingule Inglismaa ja Ühendriikide vahel.

See teine sõda, milles Inglismaa lõppeesmärgiks oli oma endiste Ameerika kolooniate taasvallutamine, lõppes Ühendriikide võiduga. Inglismaa kinnitas 1783. a. Versailles' rahu tingimused — ameeriklased olid jällegi suutnud oma sõltumatust kaitseda.

M o n r o e presidendiks olles (1817—1825) omandasid Ühendriigid hispaanlastelt Florida (a-il 1819—1821), olles ta enne okupeerinud oma sõjavägedega.

1823. a. 2. detsembril kuulutas president Monroe läkituses Kongressile välja u u e d o k t r i i n i: „Ameerika kontinendid ... vabad ja sõltumatud, ei või tulevikus olla avatud ühegi Euroopa riigi kolonisatsioonile." See doktriin, mida lühidalt formuleeritakse sõnadega „Ameerika ameeriklastele", oli omal ajal defensiivse iseloomuga. Ühelt poolt oli ta suunatud Püha Liidu võimaliku vahelesegamise vastu revolutsioonidesse Hispaania ja Portugali asumaades Ameerikas, nende võitluse kestel iseseisvuse eest, teiselt poolt Aleksander I 1821. a. ukaasis avaldatud nõudluse vastu Ameerika Vaikse ookeani ranniku suhtes (põhja pool 51°).

Hiljemini sai Monroe doktriin teise sisu, teda hakati käsitama: „Ameerika Ühendriikidele". XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses muutus see doktriin Ameerika imperialismi agressiooni loosungiks. Kuid ajaloo dialektika on selline, et meie päevil hakkab Monroe doktriin jälle omandama progressiivset iseloomu. Pan-Ameerika kongressil a-il 1938—1939 taastasid demokraatlikud Ühendriigid Monroe doktriini progressiivse tähenduse ja tõstsid ta esile kui loosungi antifašistlike jõudude ühendamiseks, kui loosungi vastupanuks fašistlikule agressioonile Ameerika mõlemal kontinendil.

1830-ndaiks aastaiks olid Ühendriikide majanduselus toimunud olulised muutused. Orjapidamine oli levinud kaugele Läände ja omandanud määratu tähtsuse riigi majanduselus. Peamisteks orjapidamisrajoonideks said edelapiirkonnad — Mehhiko lahe ranniku ala ja Mississippi jõgikond. Majanduslik ja poliitiline ülekaal siirdus neile uutele rajoonidele, kust on pärit kõik järgmised presidendid 1860. aastani (kahe erandiga — president Harrison, valitud 1840. a., ja Taylor, valitud 1848. a.).

P.-Ameerika Ühendriikide majanduslik arenemine XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. poolel. Vabad maad Läänes. Pärast iseseisvussõja lõppu ja Ühendriikide kujunemist läheb P.-Ameerika Ühendriikide majanduslik areng peaaegu 100 aasta jooksul (kuni kodusõjani) kahes põhisuunas, mida tähistavad 1) masinate levimine tööstuses ja kapitalistlike suhete arenemine põhjapoolseis, hiljemini ka läänepoolseis osariikides; 2) orjuse kindlustumine ja levimine lõunariikides. See üheaegne kapitalistliku tootmise arenemine Põhjas ja orjuse arenemine Lõunas viis edaspidi kapitalistliku ja orjandusliku tootmisviisi kokkupõrkele.

Tööstus Põhjas, kapitalistlik põllumajandus Läänes ja orjus Lõunas arenesid läänepoolsete rajoonide kiire asustamise tingimustes. Kui 1774. a. valgetega asustatud Põhja-Ameerika osa moodustas kitsa riba Põhja-Ameerika mandri idarannikul, siis oli XIX saj. keskpaigaks juba suuremal või väiksemal määral asustatud kogu manner, peale indiaanlaste reservaatide Kansas'e ja Nebraska Põhja-Ameerika kontinendi keskel, samuti ka peale laialdaste raskesti ligipääsetavate mägirajoonide.

Iseseisvussõja perioodil ei lahenenud küsimus farmereile ja töölistele vajalike vabade maade suhtes. See küsimus ei lahenenud ka vanades osariikides, kus võis täheldada feodaalsuhete igandeid — kõrgeid raharente, makse maaomanike kasuks farmerite poolt müüdava nisu pealt jm. Maaomanike ja farmerite võitlus vanades osariikides kestis 1830-ndate ja 1840-ndate aastateni. Eriti suure ulatusega oli farmerite vastuhakk New Yorki osariigis 1839. a. pärast suure maamagnaadi, hollandi „patroonide" järglase Van Rensselaer'i surma, mil talupojad keeldusid tema pärijaile renti maksmast.

P.-Ameerika Ühendriikide valitsus kaitses kiivalt oma õigusi läänepoolsete maade kohta ja saatis Läände sõjavägesid, kusjuures Lääne „puhastamise" üldine juhtimine (XIX saj. alguses) oli usaldatud P.-Ameerika Ühendriikide sõjaministrile.

Nagu aga Ameerika ajaloolased õieti tähendavad, oli farmerite armastus maa vastu tugevam kui hirm karistuse eest. Ei olnud just väga kerge opereerida suurte väeühikutega sadade tuhandete, hiljemini isegi miljonite farmerite vastu, kes olid laiali mööda Lääne piirituid metsi ja preeriaid.

Kestev võitlus Ühendriikide valitsuse ja farmerite vahel õiguse pärast võtta oma valdusse tühjalt seisvat maad, võitlus, mis toimus Lääne territooriumel ja kajastus ka Kongressil, viis omandamisõiguse seaduse väljaandmisele 1841. a. Selle seaduse järgi sai isik, kes oli võtnud endale tüki seni puutumata maad ja harinud seda mõned aastad, eesõiguse selle maa ostmiseks.

Peale selle seaduse viisid farmerid tööliste toetusel läbi rea teisi seadusandlikke abinõusid, mis kergendasid neile läänepoolsete maade asustamise tingimusi.

1800. a. lubati omandada maatükke mitte 640, vaid 320 aakri suuruses (pool maatükki), 1804. a. — 160 aakri, 1820. a. — 80 aakri suuruses, kusjuures hinda vähendati 2 dollarilt 1,25 dollarile aakri eest.

Hoolimata Läände asumise raskustest tõukas kapitalistliku ekspluateerimise surve töölisi muutuma proletaarlastest väikeomanikeks, farmereiks.

Sellele töölisklassi olukorra iseärasusele Ameerikas juhtis tähelepanu Marx. „Tänane palgatööline muutub homme sõltumatuks, oma iseseisvat majapidamist juhtivaks talupojaks või käsitööliseks. Ta kaob tööturult, kuid igatahes mitte töömajja [1]."

Tööliste siirdumine linnadest vabadele maadele tekitas XIX saj. 1. poolel suure kvalifitseeritud tööliste puuduse, kuid 1850-ndaist aastaist alates tugevasti kasvav sisserändamine kattis seda puudujääki.

1790. ja 1800. a. vahemikus saabus Ameerikasse umbes 50 000 eurooplast; kahel järgmisel aastakümnel — 70 000 ja 114 000, s. o. keskmiselt 7000 aastas. 1828. aasta paiku emigreerus Ameerikasse juba umbes 25 000 inimest, 1832. a. paiku aga kuni 60 000 in. aastas. Ameerika rahvastik kasvas 1842. aastast peale enam kui 100 000 emigrandi võrra aastas. Ainult 1854. a. saabus neid 427 000. Üldse emigreerus kodusõjani Euroopast Ameerikasse umbes 5 milj. inimest (1914. a-ni umbes 36 milj.).

XIX saj. keskpaigani voolas Euroopast emigrantidena peamiselt talupoegi ja kvalifitseeritud käsitöölisi; pärast Euroopa 1848. a. revolutsiooni nurjumist ja tööstusliku revolutsiooni lõpulejõudmist Inglismaal ning tööreservväe tekkimist reas teistes Euroopa riikides siirdusid Ameerikasse peamiselt tööstustöölised. Marx ja Engels märkisid, et kuni 1848. a. iseloomustas Ameerika töölisklassi suur muutuvus, ta polnud püsiva koosseisuga.

Lääne kiire asustamine ja sisserändamine Euroopast kiirendasid tööstuse arenemist. Uued asustatud territooriumid said suuriks, mahukaiks tööstuse turgudeks.

XIX saj. algusest arenes eriti kiiresti tol ajal kõige eesrindlikum puuvillatööstus. 1805. a. oli P.-Ameerika Ühendriikides mehaanilisil ketrusmasinail 4500 värtnat, 1815. a. aga ulatus värtnate arv 130 000-ni. 1825. aastaks oli tegevuses juba 800 000 mehaanilist värtnat. 1860. a. oli P.-Ameerika Ühendriikide puuvillaketrusvabrikuis juba 5 200 000 värtnat ja puuvillatööstuse alal asusid Ühendriigid maailmas teisele kohale, jäädes maha ainult Inglismaast ja pidades sammu Prantsusmaaga.

1830-ndaist ja 1840-ndaist aastaist algab vabrikuis massiline aurumasinate sisseseadmine.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVII k., lk. 841.

Juba enne raudteede ehitamist kattus maa kanalite võrguga, mis ühendasid Mississippit St. Lawrence'i jõega ja suuri järvi — Michigan'i, Huron'it ning Erie't Atlandi ookeaniga.

Kui 1825. a. avati suur Erie kanal, mis ühendas suurte järvede süsteemi Hudsoni jõega, siis suundus ümberasujate peamine mass, kes varemini liikus läände Philadelphia kaudu, nüüd New Yorki kaudu mööda Hudsoni jõge üles. New Yorki tähtsus kasvas sellest ajast peale erakordselt.

1830. aastast algas Ameerikas raudteede ehitamine. 1850. aastal tõusid Ühendriigid raudteede võrgu pikkuselt (15 000 km) esimesele kohale maailmas.

Seoses raudteede arenemisega P.-Ameerika Ühendriikides arenes kiiresti ka veduriehitus. Esimene vedur Ühendriikides ehitati 1830. a., 1862. a. aga oli Ameerika Baldwini tehases üksinda valminud tuhandes vedur. Üksnes 1860. a. lasti välja 470 vedurit.

Ameerika Mc Cormick'i, Heyrem'i jt. põllumajanduslikud masinad olid juba 1850. a. Euroopa omadest täiuslikumad. Heyrem'i viljapeksumasin tuulamisseadisega, mida demonstreeriti Pariisi näitusel 1850. a., peksis 740 liitrit tunnis, kuna selle firmaga võistlev Inglise rehepeksumasin andis kõigest 410 liitrit.

Tööstuse arenemine oli eri rajoonides väga ebaühtlane. 1860. a. oli Ameerikas üldse 1 300 000 tööstustöölist, kuid eri rajoonides polnud tööstusliku rahvastiku protsent ühesugune. Põhjariikides tuli ühe tööstustöölise kohta 7 põllumajanduse alal teotsevat töölist. Keskriikides tuli neid ühe tööstustöölise kohta 15, läänеriikides — 48, mahajäänud Lõunas aga 82. Lõuna asus tööstuslikus arengus viimasel kohal. Teatavat tööstuslikku tähtsust hakkasid omandama läänеriigid oma nisu, lihakonservide, rõiva- ja jalatsitetootmisega ja masinaehitusega, mis arenes suurte järvede rajooni maapõuevarade ressursside baasil.

Kapitalismi kiire arenemine põllumajanduses ja sellega seoses olev Ameerika tööstuse tormine arenemine toimus ainult kahes rajoonis — Loodes ja Kirdes.

Lõuna arenemine oli aheldatud orjusega, mis pidurdas masinate tarvituselevõtmist ja palgatööle üleminekut.

Istandike-süsteem. XVIII saj. lõpul elas orjamajandus kriisi üle. Vanad maad tubakaistandike all olid kurnatud ja orjus ilma uute maade hankimiseta hakkas muutuma ebatulusaks. Kuid XVIII saj. viimasel kolmandikul algas tööstuslik revolutsioon Inglismaal ja seejärel ka Ühendriikides. Nõudmine puuvilla järele tõusis järsult ja selle hinnad kerkisid. Suurt osa etendas ka asjaolu, et leiutati puuvilla puhastamise masin „Gin" (1793. a.), mis kõrgendas märksa orja tööviljakust. Iseseisvussõja lõppemine avas võimaluse hõlpsasti anastada uusi maid Läänes. Ja sinna suunduski kaks kolonisaatorite voolu: Lõunast — orjapidajad oma

orjadega, Põhjast — farmerid ja töölised. Plantaatorid nõudsid, et uutel maa-aladel oleks orjandus lubatud, farmerid aga, et orjandus oleks keelatud, sest seal, kuhu ilmus orjandus, võtsid plantaatorid kogu maa oma valdusse.

Ameerika orjandus erines oluliselt antiiksest orjandusest, mis valitses tol ajastul, mil polnud mitte ainult vabriku-suurtööstust, vaid ka manufaktuure.

Plantaatoris „on kapitalist ja maaomanik esindatud ühes isikus", kirjutas Marx „Lisaväärtuse teooriais" [1]. Kui istandikku mahutatud kapital ei andnud küllaldast kasumit, võis istandikuomanik siirduda orjakasvatusele karjakasvatuse eeskujul, et müüa orje lääneriikidesse, või siis müüs ta oma orjad ära ja paigutas kapitali tööstus- ja kaubandusettevõtteisse või ostis väärtpabereid ja muutus rantjeeks.

Et aga kurnamata maade enda valdusse võtmisega oli võimalik saada suuri kasumeid, eelistas istandikuomanik mitte müüa orje, vaid jätkata istandike-majapidamist.

Istandikesüsteem ja põllumajanduslik tehnika jäid XIX saj. Lõunas põhijoontes samasuguseks, mis nad olid XVII ja XVIII saj. Põllundus püsis endiselt ekstensiivsena; erinevus oli ainult selles, et tubaka kui tähtsaima kultuuri asemele tuli puuvill ja et tootmine toimus nüüd määratu suuris istandikes, mida hariti sadade, mõnikord ka tuhandete orjadega.

XVII—XVIII sajandiga võrrelduna muutus orja seisund nüüd veelgi raskemaks. Püüdes tõsta suurt kasumit andva puuvilla hulka, ekspluateerisid istandikuomanikud orje ebainimlikult. 8- kuni 10-aastase töö järel ori tavaliselt suri. Kui plantaator vajas uusi neegreid, võis ta neid osta, nagu mistahes asja, nagu kariloomi.

Orjaomanikud taotlesid neegrite kuulekust kõige karmimate karistustega ja piinamistega, sest istandikuomanik kandis vormilist vastutust ainult orja tapmise eest. Kuid peremees võis alati tõestada, et ori oli tõrges, hädaohtlik, sel juhul aga oli orja tapmine lubatud.

Orjad alustasid korduvalt ülestõuse, kuid istandikuomanikud surusid need maha. Eriti kardetav oli viimaseile ülestõus baptistliku neegervaimuliku N a t T u r n e r'i juhtimisel Virginias 1831. a. Nat Turner hukati ühes kahekümne ülestõusust osavõtnuga.

Töölisklassi olukord. Töölisklassi olukord Ameerikas oli mõnevõrra parem kui Euroopas. Vastupidiselt Euroopale, kus küla paiskas linnadesse määratuid masse proletariseerunud talupoegi, toimus Ühendriikides pidev tööjõu valgumine linnadest Lääne. Kuid siiski jäi ka Ameerikas tööliste olukord äärmiselt raskeks,

[1] M a r x, Lisaväärtuse teooriad, II k., 2. osa, lk. 51.

eriti läänepoolseist „vabadest maadest“ kaugel olevais kohtades kui ka Lõuna orjanduslikes rajoonides. Julmalt ekspluateeriti naisi ja lapsi. Ühes Ameerika 1830-ndate aastate ajalehes kõneldakse noorte naistööliste kurnavast tööst Uus-Inglismaa osariikide vabrikuis: „Lowell'is töötavad naistöölised suvel 13 tundi päevas ja talvel koidust pimeduse saabumiseni.“

„Hoolimata laste pikast tööpäevast ei anta neile aega isegi einestamiseks, sest peremehed arvavad, et einestada tuleb enne töö algust,“ teatatakse samas ajalehes. Kuivõrra halb oli lugu haridusega, nähtub sellest, et, nagu teatatakse ajalehes, „enamik lapsi ei oska oma nime kirjutada“. Töökäte puudujääki püüti korvata laste tööjõu suurema rakendamisega. Lapsed töötasid tavaliselt 12—13 tundi iga päev peale laupäeva; see „jätab vähe võimalust süstemaatilise hariduse saamiseks“, järeldab komisjon, olles uurinud laste tööd Massachusetts'i osariigis 1825. a.

Kuivõrra tähtsat osa laste ja naiste tööjõud tööstuses etendas, võib otsustada järgmiste andmete najal:

„1831. a. moodustasid naised Uus-Inglismaal, New Yorki, New Jersey, Pennsylvania, Marylandi ja Virginia osariikides 58,1% kõigist töölistest ja lapsed kuni 12. eluaastani 7%. Lowell'is töötas 1833. a. tehastes 1200 meest ja 3800 naist.“

Ameerika ajalehtedes võib 1820-ndail ja 1830-ndail aastail leida rohkesti kuulutusi, milles tekstiilvabrikandid otsivad töölisi, kellel oleks vähemalt kuus last. Raske oli vabrikuis ka naiste olukord. Töötada tuli 14 tundi, elada täiskiilutud kasarmuis eriliste naisjärelevaatajate valve all; viimased spioneerisid naistööliste järele ja sundisid neid pühapäeviti kohustuslikus korras kirikus käima.

Mustatööline pidi lugema end õnnelikuks, kui ta sai 75 tsenti 12-tunnise tööpäeva eest.

Töölisklassi olukorda halvendas ühtlasi Ameerikas eksisteeriv orjus, mis võimaldas mõningail juhtudel asendada palgatöölise tööd orja odava tööga.

Eriti raske oli tööliste olukord kriiside perioodil. Kõige kohutavamaks õnnetuseks kehvikule olid võlad. Nende mittetasumisel neediti ta ahelaisse ja paigutati koledasse urkasse, mida nimetati võlavanglaks. Väikeste eksimuste puhul põletati tulise rauaga häbimärgid kehale ja karistati ihunuhtlusega. 1833. a. pandi P.-Ameerika Ühendriikides võlgade pärast vangi ligemale 70 000 inimest.

Karmilt ekspluateeriti töölisi-emigrante. Ettevõtjad kasutasid osavasti asjaolu, et paljud töölistest, kes olid sõitnud hiljuti Euroopast, ei osanud inglise keelt ega olnud organiseeritud.

Töölisliikumine XIX saj. alguses. 1820-ndate aastateni võtsid unioonidest (ametiühinguist) ja streikidest osa peamiselt käsitööstustöölised, 1820-ndail aastail aga astuvad töölisliikumisse vabrikuproletariaadi massid, eriti puuvillatööstuse töölised.

1828. a. asutati Philadelphias Töölispartei.

1829. a. asutati samasugused parteid New Yorkis ja reas teistes linnades.

Töölispartei juhid — masinist Skidmore, ajakirjanik Evans, Robert Dale Owen (Robert Owen'i poeg) ja Frances Wright — kutsusid üles võitlema pankade monopoli vastu ja nõudsid läänepoolsete maade tasuta jagamist riigi poolt. Wright toonitas, et klassivõitlus proletariaadi ja kodanluse vahel on paratamatu, ja püüdis ühtlasi organiseerida kogukonda utopistlike sotsialistide vaimus, neegrite osavõtul.

Enamikus käsitöölistest ja kvalifitseeritud tööliskonna ladvikust koosnev Töölispartei, keda juhtisid oportunistlikud ja utopistlikud tegelased, ei püsinud kaua. Tema lagunemist kiirendas kodanluse võitlus tema vastu. 1831. a. lõpetas Töölispartei oma olemasolu.

Majanduslik elavnemine 1840-ndail aastail soodustas uut tõusu töölisliikumises. Juba tšartistliku liikumise perioodil sõlmisid saksa töölised-emigrandid sidemed tšartistidega Inglismaal ja 1846. a. Bostonis kokkutulnud tööstustööliste kongress protestis vana tšartisti Harney ettepanekul võimaliku sõja vastu Inglismaaga Oregoni pärast ja sõja vastu Mehhikoga, mille olid alustanud sel aastal orjapidajad, et vallutada viljakaid lõunapoolseid maid.

1840-ndate aastate lõpul põgenes Preisi politsei jälitamiste eest Ameerikasse Weitling (1808—1871). 1850. a. võttis ta innukalt osa ühendatud kutsealade keskkomisjoni organiseerimisest, kus 2000 liikmest umbes 1800 osutusid tema pooldajaiks.

Weitling tegi ettepaneku asutada „tööonduslik vahetuspank", mis oleks käibele lasknud töö-paberraha, taganud tööd ja „täie tööprodukti" saamist. Peale selle soovitas Weitling ehitada tööliste jõududega transkontinentaalse raudtee ja tegi katset asutada põllumajanduslikku kommuuni. Weitlingi utopistlikud kavad juhtisid töölisi kõrvale klassivõitlusest ja pidurdasid töölisklassi iseseisvat poliitilist organiseerumist.

Marksismi levimise algus P.-Ameerika Ühendriikides. Töölisklassi poliitilises kujunemises, alates 1848. aastast, etendab märgatavat osa revolutsiooniline emigratsioon Euroopast. Tööliste vaimustuse vastu plaani üle asundada neid läänepoolseile maile, teha neid väikeomanikeks, astub välja 1848. a. revolutsioonilisist võitlusist osavõtja Weydemeyer, Marxi sõber, kes oli neil aastail Kommunistide Liidu liikmeks ja põgenes pärast 1848. a. revolutsiooni kaotust Ühendriikidesse. Ta alustas võitlust tööliste tungi vastu maale asuda ja tõestas neile, et nende lootused iseseisvaiks, sõltumatuiks peremeesteks saada on ainult pettekujutlused.

Tööliste koosolekuil esinedes selgitas Weydemeyer, et ümberasumine Läände ei päästa töölist kapitalistlikust ekspluateerimi-

sest, „sest suurem osa väikemaaomanikke satub kapitalistide käpa alla ja niiviisi algab uuesti vana tüssamine maaga". Weydemeyer pooldas tööliste klassiorganisatsioonide loomist.

1850-ndate aastate alguses hakkasid Ameerikas levima „Kommunistlik manifest" ja teised Marxi ja Engelsi teosed. 1857. a. ja 1860-ndail aastail organiseeriti Kommunistlik Klubi, mis hiljemini ühines I Internatsionaaliga.

Põhja-Ameerikas, kus leidus veel suur tagavara kolonisatsioonile kättesaadavaid maid, oli töölisklass väikekodanlike elementide eriti tugeva mõju all. Proletaarse sotsialismi pooldajail seisis siin ees raske ja pikk võitlus kodanluse mõju vastu töölisklassi laiadele kihtidele.

„Jackson'lik demokraatia". Orjapidajate poliitiline ülekaal 1860. a-ni. Kui poliitiline võim Ühendriikides oli 1820-ndate aastate lõpuni vana Kagu plantaatorite käes, siis siirdus 1830-ndaist aastaist alates poliitiline ülekaal uutele edelapoolseile orjanduslikele riikidele.

See üleminek toimus J a c k s o n'i presidendiks oleku ajal (1829—1837). Tema ajal arenes rahvaharidus laialdaselt. Sel perioodil pandi juba enamikus osariikides kehtima üldine valimisõigus. Jacksoni valimise ajal (1828. a.) tekkis demokraatlik partei, kes seadiski üles tema kandidatuuri. Järgnevail aastail muutus see partei Lõuna orjapidajate, läänepoolsete farmerite kui ka osa põhjapoolse kodanluse bloki parteiks.

Jacksoni presidendi-aastail kandis P.-Ameerika Ühendriikide arenemine üsna tormist ja keerulist iseloomu. Põhjas libises poliitiline mõju kaupmeeste ja pankurite käest ning siirdus aegamööda tööstuslikule kodanlusele. Samal ajal hakkas Põhjas esile kerkima töölisklass. 1820-ndate aastate lõpul tehti esimesed katsed töölisparteide asutamiseks, 1830-ndail aastail aga üleriigiliste ametiühinguliste organisatsioonide loomiseks. Lõunas läks mõju vanadelt osariikidelt uutele edelariikidele. Ühes sellega kasvas vastuolu Lõuna plantaatorite ja Põhja kodanluse vahel ning tõusis tormiselt esile uus jõud — Lääs, ilmutades ennast majanduses ja poliitikas.

Kõik see toimus üheaegselt peaaegu katkematu Lääne-alade koloniseerimisega. „Vaba" maa tagavarad olid veel väga suured ja mõlemad peamised kolonisaatorlikud voolud — plantaatorite ja farmerite oma — ei olnud veel kokku põrganud.

Sel ajal võis Jacksonil õnnestuda laveerimispoliitika, mille põhitingimuseks oli mitte puudutada orjust, s. o. mitte ainult säilitada teda ükskõik millise hinna eest vanades osariikides, vaid anda talle ka ekspansioonivõimalus Läände.

Jacksonile järgnes plejaad keskpäraseid, ainult kohalikus mõõtkavas tuntud presidente.

Kui 1840. a. viigide, s. o. kodanluse ja plantaatorite bloki erakond esitas Harrison'i kandidatuuri, soovitas pangategelane N. Buddy erakonna liidreile: „Ärge lubage temal (s. o. Harrisonil) mitte sõnagi rääkida oma põhimõtetest ja „credo'st", ärge lubage midagi kõnelda, midagi tõotada. Ärge lubage ei komiteel ega konvendil (s. o. viigide partei organeil) ega linnamiitinguil temalt kas või ainustki sõna välja meelitada sellest, mis ta mõtleb praegu või mis ta mõtleb pärast. Keelake temale üldse sule ja tindi tarvitamine." Selle plaani peaeesmärgiks oli mitte lasta presidendikandidaadil väljenduda orjuse küsimuses.

Keskpärasuste esiletõstmise süsteem valimistel, „tundmatule hobusele mängimine", omas teatud mugavusi. Valimiste perioodil võis orjapidajaist koosneva kuulajaskonna ees kinnitada, et presidendikandidaat on orjuse kirglik kaitseja, farmereile aga sisendada, et Harrison on orjanduse tuline vastane. Oli saabunud aeg, mil ikka raskem oli avaldada oma seisukohta orjuse küsimuses, ilma et sellega endale kas Põhjas või Lõunas vaenlasi poleks tekitanud.

Kuna Harrison visalt vaikis, tuli loosung valimiskampaania jaoks kõrvalt. Üks demokraatlik ajaleht kirjutas, et Harrison pole kõrge lennuga lind ja kui temale anda palkhurtsik Ohios ja vaat kanget õunaveini, siis loobub ta poliitikast. Sellest naljast haarasid kinni kindral Harrisoni pooldajad, kes teatasid, et kindral armastab tõesti palkhurtsikut ja kanget õunaveini. Sellest sai kogu 1840. a. valimisvõitlus „palkhurtsiku ja kange õunaveini" kampaania nimetuse. Nii saavutas viigide erakond presidendivalimistel võidu.

Viigide erakond kujutas endast kodanlike elementide, eriti Kirde tekstiilvabrikantide ja Lõuna plantaatorite blokki. Seejuures oli parteis „teadlike" viigide, abolitsionistide tiib. See tiib esindas kolmandat rajooni, kus viigidel oli mõju, — Läänt, s. o. farmereid ja osalt kodanlust Läänes.

1852. a. asus viigide konvent Baltimore'is orjust pooldavale seisukohale, kuid see viis erakonna otsekohe lagunemisele.

Viigidele lähedane demokraatlik partei, asutatud 1828. a., esindas 1850-ndate aastate paiku agraarseid huve ning oli Inglise vabrikuid puuvillaga varustavate Lõuna plantaatorite-orjapidajate ja Põhja farmerite blokiks. Juhtivat osa selles blokis etendasid Lõuna plantaatorid.

Demokraatlik partei kuulutas sõja abolitsionistidele ja kõrgeile tollitariifidele. Demokraadid nõudsid lõunariikidele maksimaalse iseseisvuse võimaldamist.

1846. a., Ühendriikide poolt orjapidajate nõudmisel alustatud sõja ajal Mehhikoga, elavnes orjuse vastu võitlev liikumine.

Et jätta võiduviljast ilma plantaatoreid, kes olid alustanud sõja, esitas Kongressi liige Wilmot billi orjuse keelamise kohta kõigis

piirkonnis, mis tulevikus ühendatakse P.-Ameerika Ühendriikidega. See bill lükati tagasi, kuid ta esitati korduvalt uuesti Kongressil.

1840-ndail aastail levis laialdaselt nõndanimetatud abolitsionism, vool, mis nõudis mitte ainult orjuse piiramist, vaid ka selle viivitamatut kaotamist.

Tuntud abolitsionist Garrison, Lõunas levinud ajakirja „The Liberator" („Vabastaja") toimetaja, asutas terve ühingute võrgu võitlemiseks orjuse vastu. 1840. a. oli nende ühingute arv juba 2000, 200 000 liikmega, kes olid enamikus kodanluse, farmerite ja tööliste esindajad. Orjapidajad rakendasid abolitsionistide vastu jõhkraid vahendeid, kaasa arvatud ka nende tapmine.

1837. a. avaldas Alton'is (Illinois'is) Lovejoy, väikese abolitsionistliku ajalehe toimetaja Saint Louis'is, terava artikli ühe neegri põletanud rahvahulga käitumise kohta. Pärast seda purustati ajalehe trükikoda kaks korda. Siis asutas Lovejoy abolitsionistliku ühingu ja moodustas selle kaitseks vabatahtlikkude kompanii. Ööl vastu 7. novembrit 1837 ründas rahvahulk trükikoja hoonet ja süütas selle põlema. Tulikahju kustutati ja üks ründajaist sai haavata. Kuid rahvahulk pöördus tagasi, et veel kord süüdata hoonet, varitses Lovejoy'd ja tappis tema. Kaksteist isikut, kes tabati kuriteokohal, mõisteti kohtuniku poolt õigeks.

1848. a. tekkis „friisoilerite"[1] erakond *(freesoilers)*, mis koosnes peamiselt farmereist ja eesrindlikest kodanlikest elementidest.

See enamikus farmereist koosnev erakond, kuhu kuulusid esijoones vasempoolsed viigid, kes olid oma parteist lahkunud, tunnustas, et Kongressil ei ole õigust puudutada orjust juba olemasolevais osariikides, kuid nõudis orjuse täielikku keelamist uuesti omandatavais valdkonnis. Friisoilerite loosungiks oli: „Vaba maa vaba rahva jaoks."

Orjapidajate siirdumine pealetungile. Kasutades asjaolu, et poliitiline võim oli nende käes, laiendasid plantaatorid orjust uutele territooriumidele. 1820. a., Missouri territooriumi vastuvõtmisel Liidu koosseisu uue osariigina, saavutasid lõunariigid, et Lääne viljakad maad lõuna pool 36. laiuskraadi kuulutati orjusele avatuiks.

Otsustati, et sellest joonest põhja pool, vastavalt nende asustamisele, luuakse vabad, lõuna pool 36. laiuskraadi aga orjanduslikud osariigid.

Arvestades asjaolu, et vabade riikide elanikkond kasvas kiiremini kui orjanduslike riikide oma ja et looderiikides koloniseerimine arenes kiiremini kui edelariikides, ei lootnud orjapidajad

[1] Free soil — vaba pind.

kauaks säilitada enamust Saadikutekojas, kuhu valiti saadikuid proportsionaalselt elanike arvuga.

Lõuna orjapidajate käes oli veel Senat, kuhu iga osariik lähetas kaks esindajat. Soovides säilitada enamust Senatis, viisid lõunariiklased 1820. a. läbi otsuse, mille järgi Uniooni hakati alates 1820. a., mil orjanduslike ja vabade riikide arv oli muutunud võrdseks, võtma korraga kaks riiki — üks vaba, teine orjanduslik.

1820. a. kokkulepe sai Missouri kompromissi nime.

1845. a. anastasid orjapidajad Texas'e ja tegid selle orjandusriigiks.

Määratud maa-alad Põhja-Ameerika mandri lõunaosas kuulusid juba XVI sajandist kunagi võimsale, XIX saj. aga jõu ja tähtsuse kaotanud Hispaaniale. 1825. a. toimus Mehhikos revolutsioon ja hispaanlased aeti sealt välja. Mehhiko võttis vastu konstitutsiooni P.-Ameerika Ühendriikide eeskujul.

1836. a. organiseerisid Ameerika plantaatorid, kes ammu igatsesid haarata endi kätte viljakaid Mehhiko maid, riigipöörde Mehhiko alal. Neil õnnestus eraldada Mehhikost Texas, mis kuulutati iseseisvaks vabariigiks. 1845. a., president Polk'i, demokraatlikku parteisse kuuluva plantaator-orjapidaja ajal viidi Ühendriikide sõjaväed Texasesse, mis liideti Ühendriikidega. Aasta pärast kuulutasid Ühendriigid orjapidajate nõudel Mehhikole sõja. Mehhiko võideti ja lepingu järgi, mis sõlmiti 1848. a. Guadalupe-Hidalgo's (linn Mehhiko pealinna lähedal), kindlustasid Ühendriigid endile määratu suured maa-alad — Uus-Mehhiko (New-Mexico) ja Ülem-Kalifornia.

Orjapidajad jätkasid pealetungi. 1850. a. tühistati nende nõudmisel Missouri kompromiss, mis keelas orjuse põhja pool 36. laiuskraadi ja lääne pool Mississippit. Küsimuse otsustamine orjuse sisseseadmise või keelamise kohta Uniooni võetavais uutes osariikides anti nüüd mitte föderaalsele kongressile, vaid nende osariikide rahvastikule. See seadus, mille esitas „põhjademokraat" Douglas, orjapidajate pooldaja, sai 1850. a. kompromissi nimetuse. Üheks 1850. a. kompromissi punktiks oli kokkulepe orjade püüdmise ja väljaandmise kohta kõigis, ka põhjapoolseis osariikides. Selle ajani püsis põhimõte, et kui neeger sattus orjusvabale territooriumile, siis sai ta vabaks. Nüüd pandi kõigis lõuna- ja põhjaosariikides orjade püüdmiseks erilised volinikud ametisse. Valitsusvõimud ja elanikkond pidid volinikele kõigiti kaasa aitama; tabatud orjad paigutati vanglasse ja saadeti relvastatud valve all peremehele tagasi. Selleks, et komissar tunnistaks orja jooksikuks, oli küllalt, kui kestahes plantaator avaldas ja kinnitas vande all, et antud neeger on tema juurest põgenenud ori. Põhjas tekitas see seadus suurt meelepaha. Selle vastu protestisid eriti Põhja töölised.

„Meie naelutame häbiposti igasuguse orjuse, ükskõik mis kujul ta ka ilmneks," teatas 1859. a. töölisorganisatsiooni „Arbeitsbund'i" kongress. „Me kohustume võitlema orjuse vastu kõigi meie käsutuses olevate vahenditega. Eriti nõuame meie aga põgenenud orjade väljaandmise kohta käiva seaduse viivitamatut kaotamist," öeldi samas resolutsioonis.

„Kansas-Nebraska" bill. Orjapidajate agressiooni järgmise sammu moodustas nõudlus orjuse sisseseadmise kohta Kansases ja Nebraskas, territooriumidel, mis asetsesid põhja pool 36. laiuskraadi. Kui 1854. a. need kaks uut osariiki Uniooni vastu võeti, jättis Kongress nende rahvastiku otsustada, kas need territooriumid saavad vabadeks või orjanduslikeks osariikideks. Kohe pärast seda, kui Kongress oli vastu võtnud seaduse uute osariikide asustamise ja korraldamise kohta, hakkasid orjapidajad energiliselt organiseerima relvastatud jõuke, kes saadetigi Nebraskasse ja Kansasesse, et jõuga seal orjust läbi viia. Vastuseks sellele hakkasid Põhja farmerid ja töölised moodustama relvastatud salku, et abistada uutes osariikides orjuse keelamise pooldajaid. A-il 1854—1856 oli Kansase osariigis käimas relvastatud võitlus plantaatorite ja farmerite vahel. See lõppes Kansase vabaks osariigiks muutmise pooldajate võiduga, kuid föderaalne valitsus saatis Kansasesse sõjaväed, kes panid seal orjapidajate võimu kehtima. Marx nimetas Kansase „kaklust" Ühendriikide kodusõja alguseks.

Reageerides 1850-ndail aastail tugevnenud võitlusele orjanduse vastu, saavutasid plantaatorid 1857. a. kõrgema kohtu määruse, mille järgi ori on oma peremehe täielik omand ja peremees võib orja viia ükskõik millisesse osariiki, isegi sellisesse, kus orjus on keelatud; asunud sinna, võib ta nõuda orjalt kuulekust ja tööd. Teiste sõnadega, orjus oli tegelikult laiendatud kõigile osariikidele. Säärane otsus tehti neeger Dred Scott'i asjas; viimane oli peremehe poolt toodud vabasse osariiki, kuid tunnistati kohtu otsuse põhjal ikkagi orjaks. Seega ründasid orjapidajad otsustavalt Põhja ja nõudsid orjanduse laiendamist kogu Unioonile. See kutsus esile erakordselt suure ärevuse põhja- ja lääneriikides. Juba 1859. a. kandus relvastatud võitlus Virginia osariiki. Farmer John Brown (1800—1859) tegi siin katset algatada orjade ülestõusu. Ta kavatses kasutada Šamil'i sõja kogemusi, kindlustuda Alleghany mägedes ja siit õhutada ülestõusule neegreid mõlemal pool mägesid. Browni ülestõus suruti kohe alguses maha, raskesti haavatud Brown areteeriti, viidi kanderaamil kohtusse ja poodi Ameerika „demokraatliku" kohtu otsusel üles.

Enne surma saatis Brown valvuri kaudu sõpradele sedeli, milles oli kirjutatud järgmist: „Mina, John Brown, olen nüüd täielikult veendunud, et ainult veri peseb maha selle patuse maa suure kuri-

teo. Ma arvan nüüd, et ma asjatult lohutasin ennast mõttega, nagu võiks seda saavutada verevalamiseta."

Browni eeskuju kutsus esile rea orjade ülestõusukatseid teistes paikades. Nende ülestõusude puhul kirjutas Marx:

„Minu arvates on käesoleval ajal suurimaiks sündmusiks maailmas ühelt poolt Ameerika orjade liikumine, mis algas Browni surmaga, teiselt poolt — orjade liikumine Venemaal[1]."

Vanade poliitiliste parteide lõhenemine. Kodusõja algus Kansases oli signaaliks vanade poliitiliste parteide — demokraatide ja viigide lõhenemisele. Nende parteide kodanlikest ja farmerlikest elementidest, kellega ühinesid endised friisoilerid, tekkis uus partei.

Samal aastal kui algas võitlus Kansases (1854), kujunes väikeses läänepoolses linnakeses Ripon'is (Wisconsin'i osariigis) vabariiklik partei. Ta nõudis läänepoolsete maade avamist farmeritele maksuta asustamiseks ja orjuse piiramist, pärastpoole ka selle kaotamist.

1855. a. sai vabariiklik partei juba enamuse alamkojas.

Järgmisel, 1856. aastal esitas see partei oma kandidaadina Frémont'i, kes pooldas otsustavat võitlust orjuse vastu, kuid vabariiklastel ei õnnestunud neil valimistel oma presidenti läbi viia. Järgmistel valimistel 1860. a. saavutasid aga vabariiklased otsustava võidu. Presidendiks valiti üks selle erakonna silmapaistvaid tegelasi, Abraham Lincoln.

Ei leidu palju poliitikategelasi, kellede kohta on olemas nii rohkesti kirjandust ja nii vasturääkivaid arvamusi, kui Lincolni kohta. Juba 1925. a. oli registreeritud 3000 spetsiaalselt temale pühendatud raamatut. Sellest ajast on kirjandus tema kohta veelgi suurenenud. Lõuna orjapidajate traditsioone jätkavad ajaloolased, — neid leidub Ühendriikides praegugi teataval arvul, — kirjutavad Lincolnist pöörase vihkamisega. Kuid rahvamassid on säilitanud mälestuse Lincolnist ja palava armastuse tema vastu.

Ameerikas esitavad raugad-farmerid, töölised ja neegrid tänapäevani Lincolnist eepilisi jutustusi, kus ta teotseb legendaarse sangarina.

Ühendriikide Kommunistlik Partei kõneleb sissejuhatuses põhikirjale, mis võeti vastu 1938. a. suvel, „revolutsioonilisest Lincolnist".

Abraham Lincoln, Ühendriikide kuueteistkümnes president, sündis 1809. a. Kentucky's vaese farmeri perekonnas. Lincolnite lähim naaber, plantaator-orjapidaja, hakkas kiusama seda perekonda tema sõpruse pärast neegritega. Lincolni isal tuli müüa farm ja siirduda Läände, Indiana'sse. Nooreas vahetas Lincoln

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXII k., lk. 474.

palju elukutseid — töötas poesellina, tisleri käealusena, parvetajana Mississippil, hakkas lõpuks väikest poodi pidama, kuid laostus varsti. Seejärel valiti ta postmeistriks. A-il 1834—1842 oli Lincoln pidevalt kohaliku seadusandliku kogu liikmeks Illinois'is. 1847. a. valiti ta viigide erakonna poolt Kongressi liikmeks. Kokkupõrke ajal Kansases pooldas ta tuliselt selle riigi vastuvõtmist Uniooni orjusvaba osariigina.

1858. a. pidas Lincoln senativalimiste ajal rea kõnesid Põhja „demokraadi", orjapidajate varjatud pooldaja Stephen Douglas'i vastu. Selle vaidluse ajal esines Lincoln orjuse vastasena, kuid ei nõudnud selle viivitamatut kaotamist. Lincoln pidas peaülesandeks Liidu ühtsuse säilitamist. „Maja, mis on lõhestatud kaheks osaks, ei või püsida," ütles ta. Kuigi Lincoln ja vabariiklaste juhtivad ringkonnad ei nõudnud viivitamatut orjuse kaotamist, taotlesid nad homestead'i seadust, s. o. ümberasujaile maksuta maatükkide andmist hiiglasuurtest maatagavaradest Läänes, mis olid kuulutatud riigi omandiks. Selle seaduse vastuvõtmise korral oleks orjus jäänud piiratuks vanade rajoonidega, järelikult oleks olnud määratud hävimisele.

Presidendivalimistel 1860. a. võitis vabariiklik partei. Lincoln valiti presidendiks. Teade sellest tekitas määratu ärevuse Lõunas. Orjapidajad alustasid mässu.

Kodusõda. Lõunariikide plantaatorid otsustasid P.-Ameerika Ühendriikidest lahku lüüa ja asutada eraldi riigi. 20. detsembril 1860 teatas Lõuna-Carolina, et ta lahkub Unioonist. Temale järgnesid peagi veel kuus orjanduslikku riiki.

Lõunariikides endis toimus setsessioon metsiku terrori abil. Iseloomustades Lõuna ja Põhja vahel käivat võitlust kirjutas Marx, et see on „võitlus kahe sotsiaalse süsteemi — orjuse süsteemi ja vaba töö süsteemi vahel". Võitlus algaski seepärast, et mõlemad süsteemid ei või Põhja-Ameerika kontinendil rahulikult koos elada. „See võib lõppeda ainult sellega, et võidab üks neist kahest süsteemist[1]."

Lahkulöönud lõunariigid lõid oma konstitutsiooni ja valisid oma presidendiks Davis'e. Lõunariiklased kõnelesid, et nad protestivad kõrgete tollitariifide vastu, et nad võitlevad põhjariikide kodanluse soovi vastu sundida Lõunale kõrgelekruvitud hindadega peale Põhja tööstussaadusi. Sõja tõeliseks põhjuseks oli aga kahe sotsiaalse süsteemi — orjandusliku ja kapitalistliku — kokkupõrge. Davis kirjutas oma programm-deklaratsioonis: „Uue föderaalse valitsuse aluseks on võetud see suur põhimõte, et neegrid ei ole valgetega võrdsed, et nende orjus on loomulik, normaalne olukord. Meie poolt asutatud valitsus on maailma ajaloos

[1] Marx ja Engels, Teosed, XII k., 2. osa, lk. 251.

esimene, mis baseerub sellel suurel füüsilisel, filosoofilisel ja kõlblal tõel." Sellest deklaratsioonist on selgesti näha, mida taotlesid lõunariiklased. Oma kõnelustes läksid nad isegi monarhia asutamise projektideni, unistades sellest, et saada endile mõne Inglise printsi kuningaks.

Sel ajal kui Lõuna valmistus energiliselt sõjale, lootis Põhjas kodanlus, et konflikt laheneb rahulikul teel. Üks vabariikliku erakonna juhtidest kõneles: „Meie osariigid peavad olema lahutamatud ja jäävad lahutamatuks... Tekib küsimus, mis siis teha, et hoida Unioonis inimesi, kes kannatavad hallutsinatsiooni all, nagu astuksid nad Unioonist välja ja hakkaksid elama eraldi? Minu arvates ei ole paremat reeglit kui see, millest peab kinni perekonna pea... olge lahked, kannatlikud ja leebed, oodake, kuni inimesed ise ümber mõtlevad... Ma soovin kuulda, millest on solvunud Lõuna, et kõrvaldada rahulolematuse põhjused, kui neid on kasulik kõrvaldada, ja ma loodan, et rahulolematus kaotatakse."

Vahepeal lõunariiklased mitte ainult kõnelesid, vaid ka teotsesid. Enne Lincolni presidendi kohale asumist kasutas endine president, orjapidaja Buchanan, vaheaega Lincolni valimise ja administratsiooni etteotsa astumise vahel lõunariiklaste abistamiseks. Buchanan ja ta ministrid — sõjaminister Floyd ja rahaminister Cobb, paiskasid Lõunasse sõjaväeosad, vedasid üle relvi ja laskemoona, viisid üle suuri rahasummasid ja ühtlasi tekitasid reetlikult korratusi Põhjas.

President Lincolni käitumine konflikti alguses vastas kodanluse kõhklevale seisukohale. Isegi pärast seda, kui lahkulöömine oli toimunud, jätkas ta lõunariikide manitsemist. Millega on seletatav see vabariikliku partei kõhklemine?

Põhja kodanluse peamisele osale oli orjuse kaotamine eluliseks vajaduseks. Seal, kus valitses orjus, ei arenenud tööstus. Orjanduslikud riigid olid majanduslikult kõige mahajäänumad. Seal kurnati maad röövmajapidamise kaudu ja seetõttu oli põllumajanduski väga maha jäänud. Kultuuriliselt pakkus Lõuna oma 4 miljoni neeger-orjaga ja „valgete kehvikute" armetute massidega kurba pilti. Lõunas oli mitte üksnes vähem vabrikuid, raudteid ja põllumajanduslikke masinaid, vaid ka vähem koole, raamatuid ja ajalehti. Lõuna oli halvaks turuks nii raske- kui kergetööstusele. Orjuse edasikestmine ähvardas mahajäämisega ühendriike kui tervikut. Ometi oli rida põhjusi, mis sundisid Põhja kodanlust sõja küsimuses orjapidajate vastu asuma kõhklevale, kõikuvale seisukohale.

Kodanluse kõhklemine oli seletatav sellega, et kodusõja alguses ühines Põhjaga osa piiriäärseid orjanduslikke riike — Kentucky, Missouri jt. Kaotades orjuse, pidi Põhja kodanlus sattuma vastuollu piiriäärsete osariikide orjapidajatega; see oleks võinud

põhjustada nende osariikide ülemineku Lõuna poolele. Lõpuks olid Lõuna plantaatorid Põhja kaupmeeste ja pankurite võlglased. Orjuse kaotamise või sõja korral oleks nende võlgade tagasisaamine olnud kahtlane. Oli üksikuid kodanluse rühmi, näiteks tekstiilvabrikandid, kes kartsid, et suurte muutuste korral Lõunas või sõja tagajärjel jäävad nad puuvillata ja et tööstuses tekib seisak. Lõpuks puudus usaldus oma jõududesse: juba üsna võitluse alguses oli selge, et Inglis- ja Prantsusmaa jäävad sõbraliku erapooletuse seisukohale lõuna-osariikide suhtes.

Oli möödunud juba neli kuud sellest, mil lõunariiklased olid deklareerinud oma lahkulöömist Põhjast, kuid keskvalitsus tegeles lõunaosariikide manitsemisega.

Presidendiametisse astunud, jätkas Lincoln läbirääkimisi lõunariikidega. Alles 15. aprillil, neli päeva pärast seda, kui lõunariiklased hakkasid pommitama valitsuse forti Sumter'it Charleston'i juures, kuulutas Lincolni valitsus lõuna-osariigid mässulisteks ja kutsus 75000 vabatahtlikku sõjaväkke. Kutsele vastasid 300000 isikut.

Põhja ja Lõuna jõud. Põhja poolel oli 23 osariiki 22 milj. elanikuga, Lõunas — 11 osariiki 9 milj. elanikuga, nende hulgas 4 milj. orja. Põhja käsustuses oli võrdlemisi arenenud tööstus, Põhi oli rikas vilja poolest. Põhja-osariikide farmerid nõudsid otsustavat sõda lõunariiklaste vastu.

Kuid sõja alguses sai Põhi kodanluse kõhklemise, loiduse ja kahevahelolemise tagajärjel korduvalt lüüa ja võis tekkida mulje, et võidab Lõuna.

Lõunas panid plantaatorid kehtima halastamatu diktatuuri ja, hoides oma käes sõjaväge ning administratsiooni, terroriseerisid farmereid ja neeger-orje.

1861. a. juulis kaotasid põhjariiklased suure lahingu Manassas'i juures Washingtoni lähedal. Põhja vägede peajõud jätsid suurtükid maha ja põgenesid. Ainult asjaolu, et lõunariiklased, kartes neegrite ülestõusu tagalas, lõid kõhklema, päästis põhjariiklaste sõjaväe täielikust purustamisest.

Kaotus Manassasi juures kutsus esile vihatormi. Avaliku arvamise survel andis Lincoln käsu valmistuda uueks üldiseks pealetungiks lõunariiklaste vastu, ja 1862. a. jaanuaris algaski see pealetung. Retkest võtsid osa kaks armeed; üks armee kindral Grant'i juhatusel pidi vallutama Mississippi ala, teine kindral Butler'i juhatusel suundus merd kaudu Mehhiko lahte, pidi sõitma Mississippi suudmesse ja vallutama New Orleansi. Need armeed täitsid hiilgavalt oma ülesande ja ühinesid 1862. a. mais New Orleansis. Varsti pärast sõja puhkemist asus põhjariiklaste väejuhatus teostama üheaegselt kahte sõjaplaani — vaenlase purustamist otsese

frontaalse läbimurdega Potomac'i jõe piirkonnas ja samal ajal konföderatsiooni ümbritsemist rõngana, nn. „anakonda plaani" (anakonda — madu boalaste sugukonnast). Selle kava teostamiseks kuulutati välja konföderatsiooni territooriumi blokaad.

Marx ja Engels kirjutasid oma tolle aja artikleis, et see kava on ekslik, sest vastane võib, olles koondanud jõud mingisse punkti, „mao keha" läbi lõigata. Marx ja Engels arvasid, et võidu saavutamiseks tuleb tungida sügavale konföderaatidest vaenlase tagalasse, lahutada ta territoorium kaheks osaks ja Georgia osariigis läbi lõigata raudteede magistraalid, mis ühendasid vanu kagurajoone ja Mississippi jõgikonda. Mis puutub lõunariiklaste strateegilisse plaani — vastase sõjaliste jõudude täieliku purustamise plaani, siis sellist kava neil nähtavasti ei olnud. Lõunariiklaste väejuhatus mõistis, et tal pole väljavaateid võita vaenlast kestvas sõjas. Põhi omas määratu suurt eelist rahvastiku arvu suhtes, tal oli arenenud tööstus, mida Lõunas polnud üldse, võrratult enam arenenud raudteede ja laevatavate kanalite võrk. Peale selle sõdis Lõuna orjuse säilitamise eest, Lõunas olid aga 9 miljonist elanikust umbes 4 milj. orjad.

Lõunariiklaste arvestus oli järgmine: et väikese föderaalväe kogu kaadri-koosseis oli Lõuna plantaatorite-orjapidajate käes, kavatsesid nad saata võitlusse regulaar-väeosad, olles liitnud nendega lõunariikide miilitsa ühes suure kiiruga formeeritud ratsaväega, vallutada kiire löögiga liidu pealinn Washington ja esimestele edusammudele toetudes saavutada Inglis- ja Prantsusmaa relvastatud interventsioon. Säärase interventsiooni võimalus oli täiesti reaalne.

Inglise kodanlus püüdis hävitada hädaohtlikku võistlejat Ameerika kirde- ja lääne-osariikide tööstuse näol. Lõuna võidu korral Põhja üle oleksid Ühendriigid jälle muutunud Inglismaa kolooniaks, toorainete andjaks tema tööstusele ja ta linnade varustajaks põllumajandussaadustega. Pealegi taotles Prantsusmaa uusi anastusi Ameerikas. 1862. a. võttis Napoleon III-nda valitsus ette ohtliku avantüüri Mehhikos, kuna Ühendriikide valitsus toetas Juárez'i ja Mehhiko radikaale.

Et konföderatsiooni juhid ei lootnud saavutada ülekaalu pikaajalises sõjas, püüdsid nad selle otsustada lühikese löögiga ja saatsid 1861. a. novembris kaks rikast plantaatorit, Mason'i ja Slidell'i, diplomaatilise missiooniga Euroopasse taotlema Inglis- ja Prantsusmaa interventsiooni.

Inglise tööliste vastuseis orjanduslike riikide toetamisele Inglismaa poolt. Uniooni sõjalaevastik valvas teraselt kahe saadiku-orjapidaja teekonda. Saadikud asusid Euroopasse teele Inglise postiaurikul „Trent". 17. novembril 1861 teostas Ameerika põhjariikide valitsuse ristleja „San Jacinto" läbiotsimise „Trenti"

pardal, kusjuures Lõuna konföderatsiooni saadikud areteeriti. See oli Inglise kodanlusele, esijoones Manchesteri tekstiilvabrikantidele, ettekäändeks, et nõuda konföderatsiooni tunnustamist ja sõja kuulutamist Unioonile. Tekkis konflikt, mis sai (auriku nime järgi) Trenti konflikti nimetuse.

Marxi ja Engelsi väljaastumised Euroopa ja Ameerika ajakirjanduses. Selle konflikti ajal, nagu üldse kodusõja aastail, arendasid Marx ja Engels laialdast tegevust. Marx selgitas rahvusvahelisele proletariaadile, et orjapidajate mäss on üleskutse kodanlusele ristisõjaks töölisklassi vastu. Töötajate saatus, nende tulevikulootused ja isegi senised saavutised on kodusõjas kaalule pandud. Seepärast toonitasid Marx ja Engels rahvusvahelist tähtsust, mida omab Lääne-Euroopa proletariaadi võitlus Inglis- ja Prantsusmaa vahelesegamise vastu lõunariiklaste kasuks. Organiseeriti tööliste väljaastumised, mis ajasid nurja Inglise kodanluse interventsiooni ja viisid Trenti konflikti rahulikule lahendamisele. Ühtlasi arvustasid ning paljastasid Marx ja Engels Lincolni valitsuse kõhklemist.

„Teade Trenti konflikti rahuliku lahendamise kohta võeti inglise rahva määratu suure enamiku poolt vastu sellise vaimustusega, mis vastuvaidlematult tõendab ähvardava sõja äärmist ebapopulaarsust ja hirmu selle tagajärgede ees," kirjutas Marx. „P.-Ameerika Ühendriigid peavad alati meeles pidama, et vähemalt Inglismaa t ö ö l i s k l a s s kogu aeg konflikti algusest kuni lõpuni kordagi ei jätnud neid maha[1]."

Töö ja kapitali võitlus kodusõja aastail. Kodusõda andis tõuke ka töölisliikumisele. Juba 1850-ndate aastate lõpust algas ühinemine üleriiklikus ulatuses ja tekkis rida uusi ametiühinguid. Kingsepad, hoburaudteede kutsarid, müürsepad ja telliskivitegijad, sigaritegijad, metallitöölised, laevaehitustöölised, ketrajad ja teiste tootmisalade töölised asutasid 1860-ndail aastail kohalikke ja üleriiklikke ametiühinguid.

Vastuseks ametiühingulise liikumise elavnemisele organiseerisid ettevõtjad 1862. a. rea k o h a l i k k e peremeeste-ühinguid, et võidelda selle liikumise vastu.

Üheks peremeeste võtteks võitluses tööliste vastu oli mustade nimistute koostamine revolutsiooniliste tööliste kohta ja tehaseisse palgatavailt töölistelt vandetõotuse nõudmine selle kohta, et nad ei kuulu ega astu ametiühingusse. 1864. a. tehti katset asutada peremeeste ü l e r i i k l i k k u organisatsiooni töölisliikumise vastu võitlemiseks.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XII k., 2. osa, lk. 219.

Kodanluse pealetung kiirendas tööliste liitumist. Kui Massachusettsi ja New Yorki osariigis anti seadused, millega keelati streigid, organiseerisid töölised mõjukaid miitinguid ja meeleavaldusi nende seaduste vastu ja saavutasid nende tühistamise. Lõpuks tehti 1864. a. katse asutada Rahvusvahelist Tööstusalalist Assotsiatsiooni Ameerika ja Kanada töölistest. See assotsiatsioon nõudis kaheksatunnist tööpäeva ja rõhutas esijoones kooperatsiooni.

Sõda Ühendriikides ja Venemaa. 1863. a. sügisel, mil kodusõda oli täies hoos, saatis Venemaa Põhja-Ameerika rannikule kaks eskaadrit — ühe New Yorki, teise San Franciscosse. Mõned ameerika ajaloolased arvavad, et Venemaa saatis laevastiku eesmärgiga toetada Uniooni võitluses konföderatsiooniga. Tegelikult oli laevastiku saatmine Ameerikasse seotud 1863. aasta ülestõusuga Poolas. Vene diplomaatia tahtis teostada vaenulikku demonstratsiooni Inglismaa vastu, kes teeskles, nagu püüaks ta koos Napoleon III-ga toetada Poola ülestõusu. Ühenduses selle ülestõusuga tekkis Inglis- ja Prantsusmaa valitsevais ringkonnis kavatsus kokku kutsuda uus Euroopa kongress Viini 1815. a. kongressi eeskujul, et Poola küsimust lahendada.

Aleksander II ja ta välisminister Gortšakov otsustasid, et juhul, kui Inglis- ja Prantsusmaa teevad katset vahele segada Poola küsimusse, tuleb alustada sõda nende vastu. Arvestades Krimmi sõja kogemusi, mil Musta mere laevastik osutus Sevastoopolisse suletuks ja tuli uputada, kartis Venemaa sellise olukorra kordumist. Ühtlasi arvestas Vene mereministeerium orjapidajate-lõunariiklaste ristleja „Alabama" kaaperdussõja kogemusi. See ristleja, mille konföderaadid ostsid Inglismaalt, läks ulgumerele ja tungis kallale Ameerika unioonivalitsuse kaubalaevadele (üldse uputas ristleja „Alabama" üle 70 vaenlase laeva). Vene valitsus otsustas kasutada „Alabama" kogemusi ja, valmistudes sõjaks Inglis- ja Prantsusmaaga, saatis kaks eskaadrit ulgumerele. Mõlema laevastiku juhtival admiralil olid salajased ettekirjutused, mille kohaselt nad teate saamisel sõja kuulutamisest Inglis- ja Prantsusmaale pidid meredele ja ookeanidele laiali valguma ning vastase kaubalaevastikku hävitama. Esimeseks jaamaks, kus laevad pidid kohtuma teatud ajavahemiku järel, olid määratud punktid P.-Ameerika Ühendriikidele kuuluval rannikul.

Sõda Inglis- ja Prantsusmaaga jäi tulemata seetõttu, et ei Palmerston ega Napoleon III ei kavatsenud tõsiselt poolakate kaitseks välja astuda. Vene eskaadrid saabusid õnnelikult Ameerikasse ja nende sealviibimine omandas Venemaa poolehoiu-demonstratsiooni tähenduse põhja-osariikide suhtes.

Kindral Grant'i edu läänerindel. Põhjariiklased saavutasid sõja alguses mõningat edu ainult läänes, kus eriti paistis silma kindral Grant.

39-aastane Ulysses Grant, hariduselt sõjaväelane, kes oli Mehhiko sõjast osa võtnud, oli sõja puhkemisel ametita ja teenis oma isa poes. Ta kirjutas Washingtoni kirja, pakkudes oma teenistust unioonivägedele, kuid ei saanud vastust. Ometi õnnestus tal 1861. a. juunis saada koloneliks Illinois'i rügementi. Kuu aja pärast ülendati ta kindral-majoriks, sõja lõpul — Uniooni vägede ülemjuhatajaks.

Granti kiire tõus on suurel määral seletatav sellega, et ta juhtis vabatahtlike rügemente, mis koosnesid töölistest ja Lääne farmereist. Nimelt läänearmee otsustaski kodusõja saatuse. Granti esimeseks suuremaks saavutiseks oli Donelsoni fordi vallutamine Tennessees 30 000-mehelise sõjaväega 1862. a. veebruaris, kusjuures võeti vangi 15 000 sõdurit. Plantaatorite tagalas tõusid farmerid korduvalt üles ja astusid Granti väkke.

Vahepeal oli idapoolsel sõjategevusalal, Virginias, olukord Põhjale ebasoodus. 1862. a. juunis alustatud teiskordne üldine põhjariiklaste vägede pealetung lõunariiklastele kaasa tundva reaktsioonilise kindrali McClellani juhatusel löödi tagasi ja põhjariiklaste väed taganesid teist korda, jättes maha suurtükid ja voorid, Washingtoni juurde. Granti ja Butleri edu oli peaaegu tühistatud ja New Orleans sattus taas orjapidajate kätte.

Teade neist kaotusist tekitas üle maa pahameeletormi. Toimusid massilised meeleavaldused paljudes linnades põhjapoolsest Maine'i osariigist kauge Kaliforniani. Kõikjal tungisid rahvahulgad lõunariiklaste pooldajate poolt väljaantavate kontrrevolutsiooniliste ajalehtede ruumidesse (nende lehtede toimetused olid Lõuna agentide õõnestava tegevuse staapideks Põhjas). Nende ajalehtede trükikojad lõhuti, trükitähed pilluti tänavaile laiali. Vasempoolsed vabariiklased süüdistasid väejuhatust reetmises ja nõudsid energiliselt abinõude tarvitusele võtmist avalike Lõuna pooldajate vastu. Lincolni korraldusel areteeriti seejärel rida isikuid, kes tundsid kaasa Lõunale, suleti ajalehed, mis arendasid kontrrevolutsioonilist agitatsiooni lõunariiklaste kasuks, ja anti määrus varanduste, selle hulgas ka neegerorjade konfiskeerimiseks isikutelt, kes olid segatud mässu.

Kuid kõik need olid poolikud vahendid.

Marx ja Engels jälgisid tähelepanelikult sõja käiku. 1861. ja 1862. a. avaldasid nad „New York Tribune'is" rea artikleid, kus kutsusid üles otsustavaks võitluseks orjuse vastu. Marxi ja Engelsi kirjavahetuses toonitasid nad mõlemad, et „sõda tuleb pidada revolutsiooniliselt".

Selleks, et pidada sõda revolutsiooniliselt, oli tarvis kutsuda püssi alla kõik kodanikud ilma eranditeta, mis olid tehtud rikastele

(tol ajal võis Põhjas iga kodanlane osta enda sõjaväeteenistuskohustusest vabaks, makstes 300 dollarit). Oli tarvis otsustavalt võidelda kontrrevolutsiooni ja sabotaaži vastu, kaotada orjus, lahendada agraarküsimus, tõsta vaimustust farmerite ja tööliste massides.

3. mail 1862 kuulutas Lincolni valitsus välja sundusliku mobilisatsiooni maa- ja mereväkke (selle ajani, välja arvatud 1814. a., kehtis Ühendriikides ainult vabatahtlik sõjaväeteenistus). Mõnedes kohtades, näiteks New Yorkis, reageeris elanikkond sellele kutsele väga vastumeelselt; seda püüdsid Lõuna agendid oma provokatsiooniliste eesmärkide taotlemisel ära kasutada. Väejuhatuse usaldamine reaktsiooniliste kindralite kätte, kes tundsid kaasa orjapidajatele (McClellan jt.), kõhklev poliitika orjuse küsimuses, soodustused kodanlusele väkkekutsumisel — kõik see tekitas jahedat suhtumist asjasse Põhja tööliste ja farmerite hulgas.

„Valitsus võitleb orjuse säilitamise eest ja seepärast on ta võitlus kasutu," ütles 1862. a. augustis miitingul Massachusettsis Wendell Phillips, silmapaistev töölisliikumise tegelane, raudse tahtega mees, täiesti veendunud abolitsionist. Phillips väljendas tööliste ja farmerite suurte masside veendumust.

„Selleks, et Lincoln õpiks ühendama oma juriidilis-advokaatlikke kahtlusi kodusõja nõudmistega, on vaja aastaid," kirjutas Marx 1862. a. Lincolnist. „Selles seisab demokraatliku valitsuse kohutav piiratus ja tema suurim pahe [1]."

Vabariiklaste kõhklev taktika sõja esimesel perioodil oli sama taktika jätkamine, mida nad kasutasid perioodil, kui sõda oli alles kujunemas.

Lincolni presidendikohale viinud vabariikliku partei peamine liikmete mass koosnes Lääne farmereist ja tööstuskeskuste töölistest. Ometi kuulus selle partei poliitiline juhtimine Kirde kodanlusele, kes ei taotelnud orjuse kaotamist, vaid Uniooni taastamist endisel alusel, orjapidajatega sõlmitava kompromissi alusel.

Vabariikliku partei farmerlik tiib, vasempoolsed vabariiklased, kellede hulgas oli palju töölisi, nõudsid otsustavalt neegrite vabastamist, kehvik-farmerite varustamist maaga, keeldu farmerite maatükkide müümise kohta võlgade eest ja reaktsiooniliste elementide kõrvaldamist sõjaväest ja valitsusest. Asi läks ähvarduseni, et lääneriigid löövad lahku Unioonist. Kaotused rindeil suurendasid demokraatlike masside rahulolematust ja pealesurumist.

Marx arvas, et kui Lincolni valitsus ei anna järele, siis toimub Põhjas revolutsioon. Lincoln eelistas järele anda. Üleminek revolutsiooniliselt peetavale sõjale avaldus esiteks kahe tähtsaima sotsiaalse ürituse teostamises; need olid orjuse kaotamine ja

[1] Marx ja Engels, Teosed, XII k., 2. osa, lk. 374.

agraarküsimuse lahendamine farmerite kasuks; peale selle teostusid üleminek terrorile kontrrevolutsionääride vastu ja sõjaväe ümberkorraldus. Juba 17. juulil 1862 anti seadus, mille järgi „iga isik, kes pärast käesoleva akti väljakuulutamist paneb toime reetliku teo Ühendriikide vastu, mõistetakse surma".

1862. a. anti peale selle veel jaosmaade seadus (Homestead Act), mille järgi igaüks, makstes 10 dollarit, võis saada 80-aakrilise maatüki valdajaks; olles elanud saadud maal viis aastat, muutus ta selle omanikuks.

See oli esimeseks sammuks orjuse kaotamise poole. Sel ajal hakkasid mõned kindralid rindel, nagu Frémont ja Butler, omal algatusel vabastama orje nende poolt vallutatud lõunapiirkondades. Keskvalitsus tühistas nende käsud ja tagandas nad väejuhtimiselt. Kuid rea ebaõnnestumiste mõjul rindel vabastas Lincolni valitsus tööliste ja farmerite survel 1. jaan. 1863. a. neegrid, põhjendades oma otsust sõja-olukorraga. Neegrid vabastati ilma väljaostuta, kuid ka ilma maata.

Mässust osavõtnud plantaatorite orjad kuulutati vabaks. Sama dekreediga kutsuti neegrid maa- ja mereväkke.

Neile Lincolni aktidele omistas Marx suurt tähtsust. „Raev," kirjutas Marx, „millega lõunariiklased võtsid vastu Lincolni aktid, tõendab viimaste tähtsust." Seejuures leidis Marx, et nad on puudulikud ja varustatud hulga piiravate tingimustega, mis ometi ei kaota nende ajaloolist tähtsust.

A-il 1862—1863, seoses ebaõnnestumistega rindel ja rahutustega tagalas (eriti seoses sõjaväe värbamisel 1863. a. tekkinud rahutustega), teostati ka puhastus sõjaväes, millega kontrrevolutsioonilised ja kahtlased elemendid tema ridadest välja heideti. Töölised organiseerisid mehaanika-, trüki- ja ehitustööliste eri rügemendid ja kompaniid. Töölised-emigrandid asutasid eri rügemendid rahvuste järgi. Ülemaid esitasid töölisrügemendid ise ja nende komandöride seas oli rohkesti sotsialiste. Kodusõja põhja-vägede komandöride hulgas olid Marxi sõber, saksa kommunist Weydemeyer, endine Kommunistide Liidu Keskkomitee liige Willich jt. Kindral Granti ja eriti kindral Shermani töölisrügemendid olid parimaid rügemente ja saavutasid rindeil otsustavaid võite. Reorganiseeritud sõjavägi, kes võitles revolutsiooniliste demokraatlike loosungite all ja sai toetust töölistelt ning farmereilt, hakkas rindel võite saavutama.

Lõunariiklaste tagalas tõmmati reas osariikides — Kentuckys, Missouris ja teistes — võitlusse kogu rahvastik. Linnades ja väljadel arenes äge võitlus. Põlesid plantaatorite mõisad, põlesid külad ja linnad. Võitlusest võtsid osa ka neegrid.

Sõda peeti sellel perioodil suure ägedusega ja ta omas teravalt väljendatud revolutsioonilist iseloomu.

Lahkudes New Orleansist, kirjutas näit. kindral Butler (1818—1893) 15. detsembril 1862 oma üleskutses linna naistele: „Oma kodumaa vaenlasi, kes olid tõrksad ega kahetsenud oma süüd, kohtlesin ma teenitud karmusega. Ma asusin sel seisukohal, et vastuhakk on reetmine, et neile, kes visalt jätkavad reetmist, on karistuseks surm. Karmus oli alati suunatud minu kodumaa autute vaenlaste, mitte aga ta ausate sõprade vastu.

Ma nägin, et vastuhakk oli aristokraatia sõda keskkihi inimeste vastu, rikaste sõda vaeste vastu, maaomanike sõda maaharijate vastu."

Murrang sõjaliste operatsioonide käigus. 1863. a. kevadel kerkis Uniooni pealinna kohale suur hädaoht. Orjapidajate vägede ülemjuhataja kindral Lee käskis ühel armeel oma lähima abilise Jackson „Stonewall'i" („Kivimüür", sai selle hüüdnime oma külmaveresuse pärast lahingus) juhatusel anda hoopi Virginias Chancellorsville'i juures asetsevale põhjariiklaste armeele kahelt poolt — küljelt ja seljatagant. Lahing Chancellorsville'i juures kestis kolm päeva — 2.—5. maini 1863. Põhjariiklaste väe juhataja, veendunud abolitsionist Hooker sai haavata, kuid lõi pealetungi tagasi. Selles lahingus langes Jackson „Stonewall" ja lõunariiklaste väed said lüüa.

Purustatud Chancellorsville'i juures, otsustas Lee mitte taganeda, vaid liikus kiirmarsis põhja poole, et laastata Marylandi ja Pennsylvaniat; seejuures lootis ta oma pooldajate toetusele keskosariikides. Lincoln andis Hookerile käsu alustada niisama kiiret liikumist põhja poole, et Hooker'i (kelle asemele hiljemini asus kindral Meade) vägi viibiks kogu aeg kindral Lee pealetungivate vägede ja Washingtoni vahel. Kolmepäevases lahingus Gettysburgi juures 1.—3. juulini 1863 sai Lee kindral Meade'ilt rängalt lüüa ja pidi taganema Lõunasse, Virginiasse. Lõunast tuli telegraafiline teade, et kindral Grant on 4. juulil vallutanud Vicksburgi linna ühes 30 000-mehelise garnisoniga ja seejärel teiskordselt New Orleansi. Nii oli „vete isa", s. o. Mississippi, kogu oma ulatuses põhjariiklaste käes. Nüüd oli kogu Lõuna territoorium lõhestunud kaheks peaaegu võrdseks alaks, mis olid ümbritsetud Uniooni vägedest.

Sellest momendist alates hakkasid lõunariiklased taganema. Ühtlasi hargnes edela-osariikides veel laialdasemalt orjade ja farmerite partisanisõda plantaatorite vastu. Kolmandal aastal hakkas end teravalt tunda andma ka Põhja majanduslik ülekaal, sest seal leidus arenenud vabrikutööstus, kaunis suur raudteedevõrk ja rikkalikud toiduainete varud loode-osariikidest. Mõned Ameerika ja Euroopa tehnika saavutised leidsid kodusõja perioodil esmakordselt maailma sõjaajaloos rakendamist sõjanduses. Nende hulka

kuuluvad telegraaf, raudteede laialdane kasutamine, ameeriklase Morse'i leiutis ja soomusega kaetud laevad.

Äralõigatuna kogu maailmast hakkas Lõuna pöörduma tagasi algeliste naturaalsete tootmisviiside juurde. Üks kodusõja pealtnägijaid, mrs. Hagh, kes elas kodusõja aastail Lõunas, kirjutab oma mälestustes: „Iga majapidamine on muutunud nüüd miniatuurseks vabrikuks — puuvillakraasidega, vokkidega, raamidega lõime jaoks, kangastelgedega jms. Kuhu te ka läheksite, vokiratta vurin ja kangastelgede kolin sumiseb kõrvus." Orjad, jutustab Hagh, kasvatasid istandikes puuvilla asemel vilja ja juurvilja ning valmistasid ka kudumeid.

Hoopis teissugust pilti pakkus Põhi. Metallitoodang tõusis seal 300 000 tonnilt 1861. a. 1 milj. tonnini 1864. a. McCormick'i viljalõikajate ja teiste põllumajanduslike masinate rakendamine korvas töökäte puudust kibedail külvi ja lõikuse aegadel. Põllumajanduse toodang Põhjas kasvas seevõrra, et 1862. a., ajal, mil kodusõda oli täies hoos, vedasid põhja-osariigid Euroopasse ja teistesse maadesse suurel hulgal nisu välja.

Lincolni tagasivalimine. 1864. a. lähenes lõpule Lincolni neljaaastane presidendi-ametiaeg. Valimistel esines tema vastu McClellan, keda toetasid kodanluse reaktsioonilised ringkonnad, kompromissi pooldajad orjuse küsimuses. Valimistel võitis Lincoln, kes juba 1862. a. oli asunud otsustavasse võitlusse orjuse vastu.

„Lincoln ... näitas ennast aeglase, kuid kindla mehena, kes teotseb väga ettevaatlikult, kuid kunagi ei taandu," tõi Marx ühe ajalehe arvamuse Lincolni kohta juba 1862. a. novembris. Kui 1864. a. presidendivalimistel Lincoln võitis McClellani, saatis Rahvusvahelise Töölisühingu (I Internatsionaali) Üldnõukogu Lincolnile tervituse, milles on öeldud: „Euroopa töölised avaldavad oma veendumust, et nagu Ameerika iseseisvussõda avas kodanlusele uue tõusu ajajärgu, nii toob Ameerika sõda orjuse vastu sedasama töölisklassile [1]."

Uus strateegiline plaan ja Shermani „retk mere äärde". 1864. a. võeti põhjariiklaste poolt tarvitusele uus strateegiline plaan, mille Marx ja Engels olid ajakirjanduse veergudel esitanud juba aasta varemini. Marx ja Engels toonitasid, et Mississippi okupeerimine ei anna Konföderatsioonile veel otsustavat hoopi, vaid et Lõuna tegevus halvatakse alles siis, kui vallutatakse tähtsamad raudteeliinid Georgias ja kagurajoonid lõigatakse ära neid toiduainetega varustavaist edela-aladest. Hädaohtliku sissetungi otse vaenlaste rajooni südamesse usaldas Grant kindral Shermanile (1820—

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 22.

1891), kes oli lahinguis läänerindel silma paistnud; endale võttis ta idaarmee otsese juhtimise Potomaci juures.

16. novembril 1864 alustas Sherman 60 000 vabatahtlikust koosneva armeega oma kuulsat marssi Georgia pealinnast Atlantast mere äärde. Shermani sõdurid läksid lauluga „John Browni vaim viib meid edasi!" Armee liikus neljas rööbitises kolonnis nelja teed mööda ja hävitas halastamatult kõike oma teel. Raiuti maha telegraafitulbad, purustati raudteed, põletati sillad. Kõikjal kohtles Sherman karmilt plantaatoreid ja vabastas orjad. Et Sherman tungis väikese väega sügavale sisse vaenlase territooriumile, hävitas ta kõik oma teel, et teha võimatuks nende rajoonide tagasivallutamist lõunariiklaste poolt. Seejuures peeti Shermani vägedes väga ranget distsipliini. „Ma ei ole kuulnud kunagi ühestki tapmis- või röövimisjuhtumist," võis Sherman teatada.

Alustanud retke 16. novembril, telegrafeeris Sherman 21. detsembril Lincolnile Savannah'st, et ta on jõudnud mereni; 1865. a. märtsiks aga oli Sherman vallutanud peaaegu kogu Lõuna-Carolina ja jõudnud Põhja-Carolina keskossa.

Põhjariiklaste võit. Kuna Sherman tungis kaugele Konföderatsiooni tagalasse ja külvas seal hävitust, piiras Grant 4. mail 1864 Konföderatsiooni pealinna Richmondi ümber. Nüüd seisis ta ees ülesanne vallutada pealinn ja, mis peaasi, purustada vastase elav jõud. Lee tegi veel ühe katse vallutada Washington ja lähenes talle 10 km kaugusele, kuid löödi tagasi, ja Shermani ning Granti väed sööstsid Konföderatsiooni sõjajõudude jäänuste kallale. 3. aprillil 1865 vallutati Richmond ja kuue päeva pärast alistus Lee 28 000-mehelise sõjaväega Grantile Appomattox'i juures.

Grant kohtles Lee'd väga suurmeelselt: ta jättis temale relvad; ta lubas Lee sõdureil võtta hobused ja andis neile toidumoona viiepäevase teekonna jaoks. Lõuna kontrrevolutsioonilise sõjaväe juhtkond jäeti vabadusse. Vabariiklik sõjavägi, unustades hädaohu, korraldas pidustusi. Sündmused näitasid, et selline leebus oli enneaegne. Viis päeva pärast kindral Lee alistumist, ööl vastu 14. aprilli, tapeti Lincoln teatrietenduse ajal näitleja Booth'i poolt, kes oli salaja saadetud plantaatorite ja pankurite poolt. Plantaatorid ja suurkodanlus maksid Lincolnile kätte rea revolutsiooniliste demokraatlike ürituste läbiviimise eest.

Lincolni surma kasutas suurkodanlus oma diktatuuri kehtimapanekuks. Pärast sõjaväe demobiliseerimist ja tööliste ning farmerite rügementide laialisaatmist asus piiramatult võimutsema suurkodanlus, kelle käsustuses olid alatine sõjavägi, miilits, poliitiline aparaat ja raha. Sellest ajast algab kodanluse kiire rikastumise periood.

Kodusõja tagajärjed. Põhjariiklaste võidu esimeseks tulemuseks oli Uniooni taastamine. Kuid seejuures ei jäänud enam püsima orjapidajate poliitiline ülekaal, vaid valitsevale kohale asus Põhja ja Lääne suurkodanlus. Teiseks tulemuseks oli kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võit ja ühtlasi kapitalismi *ameerikaliku arenemissuuna* võidulepääs põllumajanduses. Ka enne kodusõda võis Põhja-Ameerika põllumajanduses märgata tendentsi arenemiseks „ameerikalikus suunas", kuid see tendents esines ainult üksikuis rajoones, nimelt Läänes ja osalt ka kirde-osariikides. Enne orjuse kaotamist ei saanud kõnelda põllumajanduse arenemise võimalusest „ameerikalikus suunas" üleriiklikus ulatuses.

Sõja ajal kaotati orjus revolutsioonilisel teel. Suur osa orjapidajate latifundiumidest konfiskeeriti, teistes muutus plantaatorlik majandamine väikerentnike, peamiselt pooleterameeste majapidamiseks.

„Ameerikaliku suuna" võidulepääs kapitalismi arenemises põllumajanduse alal, orjuse kaotamine revolutsioonilisel teel ja agraarküsimuse „demokraatlik" lahendamine avardasid erakordselt turgu Ameerika tööstusele. Algas Lääne hoogne koloniseerimine ja sealsete farmerite kiire kapitalistlik kihistumine. Kapitalismi tingimusis laostusid uued väikeomanikud kiiresti. Homestead'ide valdajad, olles viis aastat oma maatükil elanud ja enda omandiõiguse sellele kindlustanud, müüsid sel viisil saadud maa tavaliselt ära. Ehkki aeglaselt, toimus Lõunas samuti kapitalistlike suhete arenemine põllumajanduses, 1880-ndaist aastaist alates aga hakkas seal hoogsalt arenema oma suurtööstus. Kodusõda Põhja-Ameerikas puhastas tee kapitalismi erakordselt kiirele arenemisele ja oli üks tähtsamaid eeldusi selleks, et Ühendriigid muutusid XIX saj. lõpupoolel maailma esimeseks tööstusmaaks, tähtsaks imperialistlikuks suurriigiks.

Kodusõja lõppemine andis uue tõuke töölisliikumisele. 1866. a. asutati Ühendriikides Üleriiklik Töölisühing, mis otsustas ühineda I Internatsionaaliga. Kohe pärast kodusõda saavutasid töölised üksikuis osariikides kaheksatunnise tööpäeva.

Orjandusliku Lõuna purustamise lõpuleviimine vabariiklaste poolt (1865—1870). Poliitiline kord pärast kodusõda. President Johnsoni aeg (1865—1869). Sõjategevuse lõppemine ei tähendanud veel seda, et plantaatorite vastupanu oleks olnud murtud. Plantaatorid tapsid Lincolni ja alustasid ägedat võitlust Põhja vabariikliku kodanluse vastu.

Võitlus puhkes otsekohe pärast Andrew *Johnsoni*, senise asepresidendi asumist presidendi ametisse 1865. a.

Saanud presidendiks, püüdis Johnson sobitada kokkulepet plantaatoritega. Ta astus välja vabariiklaste poliitika vastu, kes nõud-

sid sõjalist diktatuuri Lõuna üle ja kodanikuõiguste äravõtmist mässust osavõtnud endistelt orjapidajatelt. 1865. a. mais kuulutas Johnson osalise amnestia kontrrevolutsioonilisest mässust osavõtjaile. Johnsoni reaktsioonilist kokkuleppetaktikat on Ameerika ajalookirjanduses seni väga nõrgalt valgustatud.

„Mustad koodeksid". Johnsoni poolt tarvitusele võetud abinõud julgustasid endisi orjapidajaid. Enamikus lõuna-osariikides pandi a-il 1865—1866 orjuse taastamise eesmärgiga kehtima „mustad koodeksid". Neegrite koosolekud keelati. Mõnedes osariikides (näiteks Mississippis) keelati neegritel maad omada. Nimetatud osariigis karistati abielude sõlmimise eest neegrite ja valgete vahel neegreid eluaegse vangistusega ja valgeid kuni 200-dollarilise rahatrahviga. Peremeestel oli õigus jagada oma neegerteenijaile „mõõdukat" ihunuhtlust. Lõuna-Carolinas keelati neegreile igasugused tööalad peale põllutöö ja teenimise valgete juures. „Mustad koodeksid", mida toetasid terroristlikud organisatsioonid, tühistasid tegelikult neegrite vabaduse ja terroriseerisid ka neid valgeid, kes olid toetanud põhjariiklasi kodusõja ajal.

Radikaalsed vabariiklased. Töölised, väikefarmerid ja 3 miljonit „vabastatud" neegrit aeti sellise plantaatorite poliitikaga vihale. Lõunariiklaste vastupanu ja masside rahulolematus Kongressi pehme poliitikaga plantaatorite suhtes sundisid radikaalseid vabariiklasi alustama otsustavat võitlust lõunariiklaste ja neid toetava presidendi Johnsoni vastu. Selle võitluse etteotsa asus üks vabariikliku partei asutajaid, varemini resoluutse abolitsionistina esinenud S t e v e n s.

Sõjaline diktatuur seati Lõunas uuesti sisse. Lõuna-osariikide esindajail keelati ajutiselt Kongressi istungitest osavõtmine.

Neegrid kuulutati vabaks mitte ainult Lõunas, mässu piirkonnas, vaid kogu maal (13. parandus konstitutsiooni juurde, vastu võetud 1865. a.).

Radikaalsed vabariiklased, saanud nüüd kongressil enamuse, pidasid võidetud Lõunat vallutatud maaks, kes peab oma kaotust tunda saama.

„Nende peameestelt," ütles Stevens endiste orjapidajate kohta, „tuleb konfiskeerida varandus. Neilt tuleb ajutiseks võtta kodanikuõigused, neid tuleb sundida töötama, nende lapsi aga õpetada töötama tehastes või kündma. Ainult sel teel saavad need reeturid lõpliku hoobi. Alles pärast seda võib neid hakata kohtlema tavaliste kodanikena."

1866. a. võeti vastu „kodanikuõiguste bill", mis oli suunatud peamiselt „mustade koodeksite" vastu.

Vastuseks nendele abinõudele korraldasid orjapidajad 1866. a. juulis verise neegriterüüste New Orleansis. Selle rüüste ajal sai surma 50 neegrit ja haavata üle 150.

Vahepeal võtsid põhjariiklased vastu plaani Lõuna „r e k o n s t r u k t s i o o n i", ta uuesti ülesehitamise ja orjapidajate kontrrevolutsioonilise mässu tagajärgede likvideerimise kohta. Lõunas moodustati viis sõjalist ringkonda vabariikliku valitsuse sõjakomissaride järelevalve all; komissarideks määrati kodusõjaaegsed rindekindralid (Sherman, Grant jt.).

See sõjalise diktatuuri kehtimapanek Lõunas viidi läbi, hoolimata president Johnsoni kindlast vastupanust.

Kogu maal kees rahulolematus Johnsoni vastu. Kodusõjast osavõtnud sõdurite ja madruste kongressid ja farmerite ning tööliste koosolekud, mida peeti 1866. a. radikaalsete vabariiklaste (Butler'i jt.) poliitilisel juhtimisel, lõpuks ka Kongressi enamik, nõudsid, et Johnson antaks kohtu alla, kuid see nõudmine jäi tagajärjetuks.

President Granti aeg (1869—1873). Järgmistel presidendivalimistel (1868) andsid valijad oma hääled kodusõja kindralile Ulysses Grantile. Kõik tundsid Granti kui Uniooni vägede vahvat ja vilunud ülemjuhatajat, kuid mitte kõikidele polnud teada, et viimaseil aastail Grant oli innukalt tegelnud kahtlaste börsispekulatsioonidega.

Granti presidendiks olemise ajal levisid määratus ulatuses altkäemaksuvõtmine, äraostmine, riigivargus ja spekulatsioon. 1871. a. mais ütles senaator Hoar altkäemaksu võtmise puhul esimese kogu Põhja-Ameerika mandrit idast läände läbiva raudtee ehitamisel: „Kui lõpetati maailma kõige suurema raudtee ehitamine, muutus meie rahvuslik triumf lausa häbiks. Ehitamisel käisid iga sammuga kaasas pettused ja vargused. Selles süüdistatakse presidendile lähedasi isikuid ja teda ennast."

Mõlemad parteid — vabariiklik ja demokraatlik — kauplesid ametitega Uniooni valitsuses ja kohalikes võimuorganeis. Müüdi isegi vabu õpilaskohti sõjakoolis.

„Boss", s. o. „peremees", New Yorki demokraatliku partei poliitiline juht William T w e e d, olles haaranud enda kätte New Yorki linnaomavalitsuse, varastas kahe aasta jooksul 200 000 dollarit. President Grantist kõneldi, et ta oli tumedate pangaspekulatsioonidega teeninud 2 milj. dollarit.

Lõuna paljaksriisumine. Kodanlus kasutas orjapidajate kaotust oma kitsais klassihuvides. Granti ajal jätkus Lõuna paljaksriisumine vabariikliku partei agentide poolt.

Neid agente nimetati „reisukoti-meesteks" (*carpet-baggers*). Nad ilmusid Lõunasse ainult kergete reisukottidega, said siin

kohad administratsiooni alal ja soetasid endile kuritarvituste ning maaga spekuleerimise kaudu kiiresti suured varandused. Kui „reisukoti-mehed" sattusid plantaatorite konfiskeeritud mõisade valitsejaiks, laostasid nad neid „istandikke" ja ostsid neid siis ise poolmuidu spekulatiivse edasimüümise eesmärgiga.

Vabariiklik administratsioon varastas kontrollimatult riigi raha võidetud lõuna-osariikides. Ainuüksi oma ülalpidamiseks nõudis ta kümme korda enam, kui kulus varemini.

1868. a. võttis Kongress vastu uue (14.) paranduse konstitutsiooni juurde; selle järgi said neegrid hääleõiguse. Sõjaline diktatuur igas üksikus lõuna-osariigis kaotati alles pärast seda, kui vastav osariik oli selle paranduse vastu võtnud.

1871. a. nõrgendati Lõunas põhjariiklaste diktatuuri. 150 000 kontrrevolutsioonilise mässu juhti ja sellest kõige aktiivsemalt osavõtnud isikut said täieliku amnestia. 1877. a. lõpul kaotati sõjaväeline diktatuur viimases kahes lõuna-osariigis. Sõjaväed ja „reisukoti-mehed" kutsuti ära ja lõuna-osariigid, saanud üheõiguslikeks põhja-osariikidega, võeti uuesti Uniooni.

Poliitiline kord pärast kodusõda. Kui 1861.—1865. a. kodusõja ajajärgul Ühendriigid tegelikult lõhenesid kaheks riigiks, siis pärast Põhja võitu ja Lõuna plantaatorite vastupanu mahasurumist pääsesid kõik riigid jälle Uniooni. Selle tulemusena „kujuneb föderatsioon, s. o. föderaalse (kesk-)valitsusega võimu jagavate suveräänsete riikide liit" [1]. Varemini võisid orjapidajad, kes olid Kongressil juhtival kohal, selliste küsimuste otsustamisel, nagu tariifid, raudteede ehitamine jms. (kõnelemata juba orjusest), avaldada suurt, tavaliselt otsustavat mõju. Nüüd võis kodanlus läbi viia need korraldused, mis olid talle vajalikud tööstuse ja kapitalistliku põllumajanduse kõige kiirema ja takistamatu arenemise kindlustamiseks.

P.-Ameerika Ühendriikide konstitutsiooni üheks iseärasuseks on see, et temas on täpselt loendatud, missuguseis küsimusis Kongressil on õigus seadusi anda. Kui puudutati mingit küsimust, mis polnud konstitutsioonis ette nähtud, siis oli alati võimalik deklareerida, et seaduse andmine antud küsimuses rikub konstitutsiooni. Orjuse pooldajad näiteks väitsid kodusõjani, et kui juba kord konstitutsioonis ei ole öeldud, et Kongressil on õigus kaotada orjust, siis on selle kaotamine „konstitutsioonivastane".

Teisest küljest leidus konstitutsioonis punkt, milles oli öeldud, et Kongressil on õigus tarvitusele võtta kõiki vahendeid, mida ta leiab riigi hüveoluks vajalikud olevat. Õigus otsustada selle üle, kas antud seadus on konstitutsioonipärane, kuulub Kõrgemale Kohtule, mis koosneb üheksast liikmest; viimased nimetatakse mää-

[1] Stalin, Teedel Oktoobri poole, lk. 13.

ramatuks ajaks presidendi poolt kokkuleppel Senatiga. Igal momendil on Kõrgemal Kohtul õigus ükskõik kelle avalduse põhjal tunnistada mingi seadus konstitutsioonivastaseks ja see tühistada. Seda Kõrgema Kohtu õigust kasutas kodanlus vajalikel juhtumeil laialdaselt.

Ka presidendi väga suured volitused piirasid rahva vormilist õigust valitsemisele.

Võrreldуna enamiku Euroopa riikidega, kus 1860-ndail aastail kehtis monarhistlik kord ning seisuslikud eesõigused ja kus töölisi ning talupoegi rõhuti nii aadli kui kodanluse poolt, oli Ameerika vabariik eesrindlik riik, kus polnud aadlit ega seisuslikke privileege, mis oleksid raskendanud kapitalismi arenemist. Seejuures kujutas endast Ameerika demokraatia, nagu iga muugi kodanlik demokraatia, kodanluse võimutsemise poliitilist vormi.

Kirjutamata seadused Ühendriikides. Neegrite rõhumine. Peale kirjutatud seaduste on Ühendriikides olemas ka kirjutamata seadused, nagu näiteks „Lintši seadus". Rahvahulk võtab kinni isiku, keda kahtlustatakse kuritöö sooritamises. Kolm valget kuulutavad endid „kohtuks", langetavad „otsuse" ja viivad selle siinsamas koha peal täide. Seda „Lintši kohut" rakendatakse Põhja-Ameerikas tänapäevani laialdaselt neegrite ja revolutsiooniliste tööliste vastu. Neegrite suhtes praktiseeritakse seda kõige sagedamini nüüd järgmiselt: rahvahulk veab administratsiooni heatahtlikul soostumisel türmis istuva neegri sealt välja ja põletab ta pärast piinamist elusalt. Süüdlasi „ei leidu".

Ehkki kodusõja tagajärjel neegrid said 1870. a. (konstitutsiooni 15. paranduse alusel) kodanikuõigused, kaasa arvatud ka hääleõigus, jäid nad, olles vabastatud ilma maata ja suurelt osalt sattunud majanduslikku sõltumusse endistest peremeestest, tegelikult siiski üheõigusetuks ja rõhutuks. Et takistada neegreid kasutamast oma õigusi, asutasid endised orjapidajad Lõunas rea terroristlikke organisatsioone.

Tähtsaim neist on 1866. a. asutatud ja praegugi olemasolev Ku-klux-clan (tema nimetus tuleneb ülestõmmatava püssikuke naksumise jäljendamisest).

Selle liikmed tungivad valgeis maskides, enamasti öösi, kallale neegreile ja valgeile, kes on neegreid kaitsenud. Asi lõpeb tavaliselt ülespoomisega, mahalaskmisega või peksmisega. See organisatsioon oli nii tugev, et teda nimetati „nähtamatuks impeeriumiks". Meie päevil esineb ta P.-Ameerika Ühendriikides ühe fašistliku organisatsioonina.

Kõige laialdasem rahvuslik rõhumine valitses edasi kõige eesrindlikuma kodanliku demokraatia riigis.

Meidži revolutsioon ja reformid Jaapanis.

Jaapani pindala hõlmas XIX saj. keskel neli suuremat ja enam kui 600 väiksemat saart. Peasaarel Hondo'l asetses Jaapani vana pealinn Kioto.

Ühenduses suurte geograafiliste avastuste ja uute asumaade otsingutega hakkasid XVI saj. Jaapanit külastama eurooplaste ekspeditsioonid. Eurooplaste ilmumine aitas alguses kaasa Jaapani kaubanduse tõusule: XVI saj. ja XVII saj. alguses arendasid jaapanlased ulatuslikku kaubandust Hiinaga, Siiamiga, Vaikse ookeani saartega ja Mehhikoga.

Kaubanduse arenedes ja talurahva ülestõusude kasvades tugevnesid tsentraliseerimispüüded. Ajal, mil eurooplased ilmusid Jaapanisse, oli seal käimas väikeste feodaalide absorbeerimise protsess suurte poolt. Seitse suurt vürstiriiki hõlmasid suurema osa Jaapani territooriumist.

Jaapani poliitilise tsentralisatsiooni tugevnemisele aitas kaasa ka maa orjastamise oht eurooplaste poolt. Portugali ja Hispaania kaupmehed riisusid maad, katoliku misjonärid pöörasid jaapanlasi vägivaldselt ristiusku. Tähtsaks etapiks Jaapani ühendamisel oli ühe suurfeodaali, Oda Nobunaga võimuletõus 1560-ndail aastail.

Oda Nobunaga haaras enda võimu alla suurema osa Kesk-Jaapanist ning okupeeris oma vägedega pealinna Kioto. Pikkade sisevõitluste järel pani üks Nobunaga väejuhte Hidejoši (pärast seda, kui Nobunaga ise oli ühe temale lähedalseisva isiku poolt tapetud) 1591. a. peaaegu kogu Jaapanis sõjaväelise diktatuuri kehtima. Taotelles veel alistamata feodaalide vastupanu murdmist ja tulles vastu röövkaubanduse laiendamist soovivaile kaupmeestele, otsustas Hidejoši hakata Hiinat vallutama ja kavatses isegi pealinna sinna üle viia. Selle plaani teostamiseks tungisid Jaapani väed 1592. a. Koreasse. Hiinlased tõttasid korealastele appi ja organiseerisid jaapanlaste pealetungile mehise vastulöögi.

Jaapanlastele õnnetu sõda Hiinaga lõpetati alles Hidejoši järglase Tokugava ajal (Hidejoši suri 1598. a.). Lüüasaanud jaapanlased pidid Korea territooriumilt lahkuma.

Tokugava lõi 1600. a. Sakigahara lahingus temale vastupanu osutavaid feodaale ja viis lõpule feodaalide alistamise, mida oli alustatud Nobunaga ajal.

1603. a. võttis Ijejasu Tokugava endale šoguni (vägede päriliku võimuga ülemjuhataja) tiitli. Šogunist sai peatselt Jaapani suurim valduslik feodaal. Külvipind, millele ulatusid šoguni kui valdaja õigused kas vahetult või teiste feodaalide kaudu, moodus-

tas juba XVII saj. alguses enam kui ühe kolmandiku Jaapani kogu külvipinnast.

Jaapani keiser (tenno) oli juba 1192. a.[1] kaotanud igasuguse iseseisvuse. Tenno (ehk mikaado) tegeles hiina filosoofia, kirjanduse ja luulega, jättes poliitika šoguni hoolde.

Ijejasu Tokugava töötas 1603. a. välja koodeksi, mis koosnes 18 seadusest ja määras keisri ja šoguni vastastikused suhted. Selle koodeksi paragraafides sisaldusid järgmised juhised: „Paragraaf 1 .... Selsamal põhjusel, miks päike ja kuu oma teed käivad, peab keiser oma südame puutumatu hoidma. Seepärast elab ta palees otsekui taevas. Keiser ... ärgu põlaku tegelemist vaimutööga, teaduse ja ilukirjaga ...“

„Paragraaf 2. Šogun määrab kõik riiklikud kohustused ega vaja valitsemisasjade ajamisel keisri luba. Kui maa nelja mere vahel on rahutu, on see šoguni süü.“

Üks šogunaadi ideolooge kirjutas hiljemini keisri kohta: „Tenno on täiesti kasutu. Tema peale raisatakse vaid asjatult vara. Kuid mõned leiavad, et ta on siiski vajalik. Hüva, tehke puuslik, nimetage teda, kuidas soovite, ja teenige teda, kui see teile meeldib.“ Et mikaadot lõplikult nõrgestada, eraldati ta suuremaist feodaalidest — d a i m i o t e s t (vürstidest). 1615. a. alates oli daimiotele keelatud mitte üksnes mikaado külastamine, vaid neile oli suletud isegi sissesõit keisri linna (Kiotosse). Seejuures kohustati daimioid, et neid nõrgestada ja kontrolli alla seada, omama šoguni pealinnas maja ja majapidamist, pidama seal oma perekonda, oma teenijaskonda (mõnikord üle tuhande inimese) ja veetma seal kahest aastast vähemalt ühe. Daimio lahkumisel pealinnast pidi ta oma perekonnaliikmed jätma pantvangiks.

Vastuseks Hispaania ja Portugali kaupmeeste ning misjonäride vägivallale keelati 1614. a. Jaapanis ristiusk. Tugevnevad talurahva liikumised, eriti ähvardav ülestõus Kiušiu saarel ja selle ülestõusu toetamine madalmaalaste poolt sundisid samuti šoguneid eurooplaste väljaajamisega ruttama. Ülestõusnud talupojad panid šoguni 200 000-mehelisele sõjaväele viis kuud vastu, kuid võideti lõpuks.

Jaapani feodaalide arveteõiendus talurahva liikumisest osavõtnutega oli julm. Neid kõrvetati tulise rauaga, põletati kottides, kaevati elusalt maa sisse, neile valati selja sisse lõigatud haava-

[1] Samuraide mässu tagajärjel, mille eesotsas seisis Minamoto'de sugukond ja mis oli suunatud suurfeodaalide klike peamehe Taira Kijemora vastu, kujunes Jaapanis 1192. a. šogun (vägede päriliku võimuga ülemjuhataja) Minamoto Joritomo valitsemine. Minamoto määras provintsidele uued valitsejad ja asendas endisest Taira sugukonnast põlvnevad pärusvalduslikud ülemad oma käsilastega.

desse sulatina ja neid pilluti vulkaanikraatrisse. Neid teateid esitav jaapani ajaloolane märgib aga, et „talupojad ei kartnud põrmugi surma ja käitusid lõpuni mehiselt".

1637. a., kolmanda šoguni I j e m i t s u ajal tõrjuti portugallased ja teised eurooplased Jaapanist täielikult välja.

Ainult Madalmaade kaupmeestel lubati jääda väikesele Nagasaki vastas asetsevale Dešima saarele. Nad elasid seal nagu vanglas. Ainult kord aastas lubati neil saarelt lahkuda, et šogunile õnne soovida ja kingitusi viia. Hiinaga säilitati kauplemine väga piiratud ulatuses.

Nagu Hiina pärast vallutamist Mandžuuria poolt, oli nüüd Jaapan enam kui kahe sajandi vältel välismaailmast peaaegu ära lõigatud.

Jaapani ühiskondlik kord XIX saj. keskpaiku. Tokugava dünastia (1603—1868) ajal olid Jaapanis valitsevaks seisuseks suurfeodaalid- d a i m i o d, kelle arv kõikus 250 ja 300 vahel. Need olid valduslikud vürstid, kes sõltusid otseselt šogunist või olid enam iseseisvad. Daimiotele kuulus umbes kaks kolmandikku Jaapani territooriumist. Daimiote hulka arvati ainult feodaalne ladvik, aastatuluga mitte alla 60 000 koku riisi (1 koku võrdub 170 liitriga). Mõnede daimiote sissetulek oli enam kui 1 miljon kokut riisi. Selliseid daimioid oli 27.

Ei tule siiski arvata, nagu käiksid need arvud daimiote puhastulu kohta. Kõne on brutotuludest, millest tehti mahaarvamised šoguni ülalpidamiseks, millest maksti palka daimiote teenistuses olevaile samuraidele-kaaskondlastele jm.

Daimiod tavaliselt ise ei majandanud, vaid said talupoegadelt rendimaksu. Daimiote mõju määras mitte nende endi maavalduste suurus, vaid neist sõltuvate talupoegade arv ja viimaste maatükkide suurus.

Daimiod olid oma „haanides" (vürstkondades) täielikud peremehed. Nad mõistsid kohut ja neil oli õigus neist sõltuvate talupoegade elu ja surma üle. Kuid daimiolt endalt, kelle vastu tõsteti süüdistus ebakuulekuses šogunile, võidi iga hetk võtta maa ja võim „halva valitsemise" ettekäändel. Šogun võis daimio suhtes rakendada teisigi karistusi — kuni kogu ta soo hävitamiseni.

Daimiotest allpool olid s a m u r a i d. Nemad moodustasid daimiote ja šoguni relvastatud jõu. Samuraid olid tihti väikefeodaalid, kes elasid šoguni maadel (h a t a m o t o). Samuraide hulgast määrati riigiaparaadi väiksemad ametnikud. Teised elasid selle daimio maadel, kelle juurde nad kuulusid, või olid ta klientideks-kaaskondlasteks. Samuraide hulgas oli nii väepealikuid kui ka reamehi-kaaskondlasi; viimased said oma peremeestelt „riisipaiukit".

Daimiod ja samuraid sattusid õige tihti ahnete liigkasuvõtjate küüsi ja laostusid. Samurail, kel ei läinud korda tulukat kohta

saada või kellel polnud teenistalundit, jäi vaid üle „oma vaesusele uhke olla".

Tokugava režiimi ajal olid paljud samuraid peaaegu kerjused. Kuid „samurai hoiab hambaharja tähtsalt suus isegi siis, kui ta pole lõunat söönud", räägiti tol ajal. Samuraid olid väga alalhoidlikud ja reaktsioonilised. Neid kasutati relvastatud jõuna talurahva ülestõusude mahasurumiseks. XIX saj. keskel oli Jaapanis üldse 28 milj. elanikku. Nendest moodustasid privilegeeritud daimiod ja samuraid ühes perekondadega, samuti ka vaimulikud (kel olid maavaldused), kokku 2 miljonit, ülejäänud osa oli talurahvas.

Jaapani maaelanikud kuulusid külakogukonda. Talupoegadel tavaliselt maad ei olnud; seda peeti daimiotele kuuluvaks. Kuid oli ka talunikke-maaomanikke, kelle hulgast eristus jõukas ladvik. Nende seast tulid külavanemad. Ühtedel juhtumitel nimetasid neid daimiod või samuraid, teistel valiti nad talurahva enda poolt. Talupojad kandsid daimiote, samuraide, vaimulikkonna ja šoguni heaks palju mitmesuguseid kohustusi ja andsid rendi näol aastalõikusest ära 50—70% ja enamgi. Seejuures oli talupoegadel täita mitmesuguseid teokohustusi (teedetegemine, sildade ja tammide parandamine jne.). Talupojad pidid oma valitsevale vürstile — daimiole — kui ka samuraidele tegema mitu korda aastas kohustuslikke kingitusi.

Talupoegade kohta öeldi: „Talupojad on nagu seesamiseeme — mida rohkem teda pigistada, seda rohkem saad õli."

Nälg oli Jaapani talurahva hulgas tavaliseks nähtuseks. Tokugava valitsus andis eri dekreete talupoegade riisitarvitamise vähendamiseks. Nii lubati 1660. a. dekreediga talupoegadel riisi toiduks tarvitada ainult haiguse korral ja pidulikel juhtumeil. Käsitöö ja kauplemisega tegelemine oli talupoegadel rangelt keelatud.

Feodaalsele Jaapanile on Tokugava ajajärgul iseloomulik daimiote kohalike feodaalide sõltumuse suurenemine šogunist ja ühtlasi talupoegade sunnismaisuse tugevnemine. Kuigi Jaapanis pärisorjus ei saanud sellist formaalset juriidilist tunnustust, nagu näiteks Preisis ja Venemaal, oli talupoeg tegelikult ometi tuhande niidiga kinnitatud maa külge. Maavähesus, võlastumus ja sugukondlikud sidemed sundisid talupoega püsima ta maal. Laialdaselt arenes talude ühiskäendus — goni-kumin'i (viie talu) süsteem. Külast lahkunu loeti jooksikuks ja kuulus tagasitoomisele.

Tokugava ühiskonna kõige alumisema kihi moodustas üsna arvukas rühm, umbes miljon inimest, keda nimetati „j e t a k s". Need olid paariad, kes ei kuulunud ühtegi seisusse. Nende väljatõugatute teha olid tööd, mida Jaapanis levinud budha usk keelas (näit. loomade tapmine, surnute matmine, nülgimine, timukakohustused).

Kogu Tokugava režiimi vältel toimusid Jaapanis sagedased talurahva ülestõusud. Talupojad tõusid üles, olles relvastatud bambusodadega, vikatitega, kõblastega jne., väljaastujate meeleolu tõstmiseks aga kasutati trumme, kelli, bambus- ja karpvilesid jne.

Õige tähtis oli ülestõusu-katse suure nälja ajal 1837. a. Selle ülestõusu alustasid Osaka linnakehvikud ja ta haaras ka ümbruskonna talurahva. Kavatseti vallutada linn, konfiskeerida kaupmeeste-spekulantide poolt kogutud tohutud riisivarud ja jagada need nälgijaile. Ülestõus lämmatati kohe alguses. Osakas põletati maha paljud kehvikute elamud ja ülestõusu organisaator, väike ametnik Osio, surmati koos pojaga.

Seoses kapitalistliku korra elementide valmimisega Jaapanis, muutuvad talurahva ülestõusud XIX saj. arvukamaks ja visamaks.

Peale külakogukonnast veel mitte eristunud tööstuse leidus Jaapanis tööstust ka linnades.

Feodaalide losside juures oli linnatüübilisi asulaid (arvult üle 225) — käsitöökeskusi ja kaubanduse laopunkte. Suurteks kaubanduskeskusteks olid mereäärsed linnad — Osaka, Jedo, Nagasaki jt. Enamik suurtest linnadest allus vahetult šogunile.

Linnades elasid peamiselt kaupmehed ja käsitöölised, kes olid organiseeritud tsunftidesse (dza) ja gildidesse (kumi). Silmapaistvat osa etendasid linnades ja külades riisi ülesostjad — liigkasuvõtjad (toja).

Linnadesse valgusid niihästi laostunud kui ka ilma teenistuskohata samuraid (roninid). Nad otsisid seal tööd õpetajaina, kirjutajaina, arstidena, käsitöölistena jms.

Linnadesse kogunes päevatöölisi, manufaktuuride palgatöölisi, väikepoodnikke jne.

Tokugava režiimi ajal hakkavad mõned feodaalid, eriti lõuna- ja edela-vürstkonnis, asutama manufaktuure (näit. suhkrutööstus Satsumas, puuvillase riide tööstus Tšošius, ketrustööstus Sagas jt.). Kõige rohkem arenes manufaktuur sojaoatöötlemise ja viinapõletamise alal.

Kaupmehed võtsid daimiotelt terveid ringkondi rendile ja asutasid seal jagamiskontoreid, mis varustasid talupoegi ja käsitöölisi toormaterjaliga, tööriistadega ja rahalise laenuga, saades neilt valmistooteid. Tihti varustasid liigkasuvõtjad-pankurid selliseid jagamiskontorite omanikke rahaga.

XIX saj. keskpaiku suureneb külas ülesostja tähtsus. Ta ikestab talupoegi-käsitöölisi, muutes neid kodutööstureiks ehk detsentraliseeritud manufaktuuri töölisteks.

Hoolimata feodaalseist keeldudest, edeneb seoses kaubalis-rahaliste vahekordade tähelepandava arenguga suuresti rida tehnilisi kultuure — siidiussi- ehk mooruspuu, paberi-, lakipuu ja puuvilla kasvatamine. Suureneb tubaka- ja teeistandike pindala.

Suured kapitalid kuhjusid hulgikaubandusega teotsevate firmade kätesse. Jedos tekkis 22 hulgimüügi-firma liit, Osakas ühinesid kaubanduse kontrollimiseks 24 firmat. Tunduvalt kasvas kaubandus-liigkasuvõtliku kodanluse tähtsus.

XIX saj. keskel tõusid oma tähtsuselt õige suurel määral neli lõunapoolset haani (vürstkonda) — Satsuma, Tšošiu, Tosa ja Hidzen, mis olid kõige eesrindlikumad kapitalistlike vahekordade sissetungi seisukohalt. Ühtlasi suurenesid ka nende separatistlikud taotlused — soov vabaneda šoguni ja teda ümbritsevate reaktsiooniliste feodaalide võimu alt.

Jaapani kultuuriline areng. Jaapani ajaloolased kui ka fašistlikud ajaloovõltsijad on püüdnud ja püüavad praegugi hoolega sugereerida, et jaapani rahvas pole niisugune, nagu teised, vaid põlvneb jumalikest esivanemaist ning võib seepärast kogu muule maailmale ülalt alla vaadata.

Kuid vastupidiselt sellele väitele näitab Jaapani ajalugu, et ta areng võlgneb mitmeti tänu teistele rahvastele. See käib mitte ainult ajajärgu kohta alates XIX saj. viimasest kolmandikust, mil Jaapan Euroopa riikidelt ja P.-Ameerika Ühendriikidelt palju üle võttis, vaid ka Jaapani kogu eelneva ajaloo kohta. Jaapanlased omandasid hiinlastelt kirja, rea kirjanduslikke eeskujusid, vilumuse mitme käsitöö alal. Isegi jaapanlaste usundiline konfutsiaanlik ideoloogia (Tokugava perioodil toimus peaaegu kogu ideoloogiline areng usundi tähe all) oli peaaegu täielikult Hiinast üle võetud. Konfutsiaanide kõrval etendasid teatud osa ka konfutsianismi poolt tagaplaanile surutud mungad-budhistid.

Konfutsianism Jaapanis. Hiina konfutsianism toodi Jaapanisse mitte Meng-Tse või hilisemas Vang Jang-ming'i (sel kujul ta polnud populaarne ka Hiina ametlikes ringkonnis) suhteliselt demokraatlikus käsituses, vaid ühe Suni dünastia aegse filosoofi Tšu Hsi (või Su Hsi) äärmiselt reaktsioonilises käsituses. Tšu Hsi seisukoha arendamiseks kirjutati tuhanded raamatud, mida Jaapani koolides ja ülikoolides hoolega uuriti. (Esimene keskaegse ülikooli tüüpi asutis, kus õpiti eetika ja filosoofia algmeid, asutati Jedos 1630. a.; mõistagi oli pääs sellesse kõrgemasse kooli võimaldatud ainult samuraidele.)

Põhiidee, mida konfutsiaanid Tokugava ajastu riigi ja ühiskonna ametliku dogmana Jaapanis arendasid, oli idee iga inimese sõltumusest: lapsed sõltuvad vanemaist, teenijad peremehest, talupoeg feodaalist, vasall isandast, suurfeodaal šogunist.

Jaapani rahvamassides on nüüdisajani säilitanud teatava mõju jaapanlaste vanim usund š i n t o i s m. Šintoistid jumaldavad loodusjõude, kummardavad esivanemaid ja kultiveerivad reaktsioonilist ideed keisri jumalikust päritolust.

Eurooplaste teiskordne sissetung Jaapanisse. Välismaalased tungisid juba XVIII saj. ja XIX saj. 1. poolel korduvalt Jaapanisse. Oopiumisõda, mis avas pääsu Hiinasse Euroopa kaupmeestele, tõi päevakorda ka Jaapani avamise väliskaubandusele.

Tolle ajani sõbralikuks peetud Holland hoiatas 1844. a. Jaapanit, et kui ta ei ava sadamaid väliskaubandusele, juhtub temaga sama, mis Hiinaga. Ei möödunud aastakümmet ja Jaapan seisiski vajaduse ees avada oma sadamad kaubandusele. Esimesed sellesuunalised nõudmised esitati Jaapanile P.-Ameerika Ühendriikide poolt, kus toimus hoogne läänepoolse (Vaikse ookeani äärse) rannikuala asustamine, eriti pärast kullaväljade avastamist Kalifornias.

Pealegi oli Jaapan tähtsaks tugibaasiks teel Ameerikast Hiinasse. P.-Ameerika Ühendriikide kongressil nõudis viigide partei, kes oli huvitatud vahenduskaubanduse avardamisest Idaga, sammude astumist, et Jaapan väliskaubandusele avataks.

1853. a. ilmus neli Ameerika sõjalaeva Uraga'sse, mis asetses šogunite pealinna Jedo läheduses. Jaapanlased hämmastusid, nähes sääraseid, nende arust hiiglaslikke laevu. Ameerika eskaadri commodore (admiral) Perry tõi P.-Ameerika Ühendriikide presidendi Phillmore'i kirja, mis pakkus sõprust, kaubanduslikku läbikäimist ja vastastikust sadamate avamist. Perry ei nõudnud kohe vastust ja lahkus eskaadriga Hiinasse, lubades tagasi tulla. Kaks kuud hiljemini saabus Uraga sadama juurde Vene eskaader admiral Putjatin'i juhatusel. Venelased esitasid põhijoontes samad nõudmised, mis ameeriklasedki. Perry tuli tagasi järgmisel aastal, seekord kümnest laevast koosneva eskaadriga.

Nii tugev ähvardus sundis šoguni järeleandmistele — Hiina eeskuju oli kõigil veel värskelt meeles. Perry teine eskaader ilmus Jaapanisse 13. veebruaril 1854 ja juba 31. märtsil kirjutas Jaapani valitsus keisri nimel alla kaubalepingule P.-Ameerika Ühendriikidega. Sügisel kirjutati alla kaubaleping Inglismaaga, järgmisel, 1855. a. — Venemaaga ja 1857. a. — Hollandiga. Nende lepingute järgi avas Jaapan väliskaubandusele kaks sadamat — Simoda ja Hakodate. Kuid juba 1858. a. sundisid ameeriklased jaapanlasi tegema edasisi mööndusi ja avama kaubandusele veel neli sadamat, nende hulgas tähtsaima kaubasadama Nagasaki. Analoogilised lepingud sõlmis Jaapan Prantsusmaaga ja Preisiga.

1858. a. sõlmitud lepingud polnud Jaapani suhtes võrdõiguslikud. Välismaalaste jaoks pandi kehtima eksterritoriaalsuse õigus, s. t. nad ei allunud Jaapani seadustele ja Jaapani kohtule. Jaapan kaotas õiguse määrata kõrgeid tollitariife väliskaupadele. Seati sisse settlement'ide süsteem.

Välismaalaste-vastane liikumine. Välismaalastega sõlmitud lepingud olid jaapani rahva hulgas väga ebapopulaarsed ja põhjustasid teravaid kallaletunge šogunile. Eurooplaste ilmumine puudutas ka kaubandus-liigkasuvõtliku kodanluse, samuraide ja feodaalide huve. Euroopa ja Ameerika kapitali teiskordne sissetung puudutas oluliselt ka talurahva hulki.

Vabrikukaupade sissetung ja kulla väljapumpamine Jaapanist põhjustasid elukalliduse tõusu ja maksukoorma suurenemist maal ja linnas.

Välismaailmaga vähe kokkupuutuvas Jaapanis hinnati hõbedat kullast ainult viis korda odavamaks. Euroopas ja Ameerikas oli aga hõbe 15 korda odavam kui kuld. Tohutu nõudmine kaupade järele ja odava hõbeda ilmumine tõstsid järsult kõiki hindu.

Kahe aasta (1860—1861) vältel tõusid väljaveetavate toodete hinnad turul 300% võrra. Siidi hinnad kahekordistusid 1860. ja 1865. a. vahel, tee väljavedu suurenes. Samuraid ja daimiod vajasid raha Euroopa kaupade ostmiseks; nad hakkasid makse kõrgendama ning maksuvõlgu agaralt sisse nõudma. Euroopa kaupade võistluse tõttu laostusid nii tsunftid kui ka iseseisvad käsitöölised. Nälgimine ja taudid maal ja linnakehvistu hulgas suurenesid.

1850-ndail ja 1860-ndail aastail veereb üle kogu Jaapani talurahva ülestõusude tihe laine. Talupojad rüüstavad feodaalseid mõisu, tapavad feodaale ja ametnikke ning esitavad mõningaid poliitilisi nõudmisi. Nad nõuavad kõigi ametnike valimist kohtadel, samuti külavanemate valimist; viimased nimetati paljudes kohtades feodaalide poolt küla kaukameeste hulgast.

Talurahva ülestõusude kasvu kohta on olemas järgmisi andmeid. A-st 1603 a-ni 1703 on registreeritud 80 talurahva-ülestõusu. A-st 1704 a-ni 1804 oli neid juba kolm korda rohkem, nimelt 250. Ainuüksi XIX saj. 1. poolel oli talurahva ülestõuse niisama palju, kui kogu XVIII saj. Alates 1850-ndaist aastaist teeb talurahva ülestõusude arv järsu hüppe üles. Üksnes kolme aasta vältel a-il 1853—1856 toimus 52 talurahva-ülestõusu.

Daimiod ja samuraid püüdsid sütitada talurahvas vihkamist Jaapanisse tunginud välismaalaste vastu.

Tokugava korra vastane opositsiooniline liikumine suurenes koos välismaalastega Jaapanisse sisse tungivate kodanlike puhangute ja kodanlike ideede tõttu. Noor Jaapani intelligents tutvus ahnelt Euroopa riikide kodanlik-demokraatliku riigikorraga ja demokraatlike korraldustega. Et šogunit kõrvale tõrjuda ja võimu haarata, otsustasid nelja suure vürstkonna — Satsuma, Tšošiu, Tosa ja Hidzeni daimiod ära kasutada üldise ärevuse ja rahulolematuse olukorda ning šoguni järeleandlikkust välismaalastele. Edelapoolseis vürstkonnis oli konterbandlikku kaubanduslikku läbikäimist välismaailmaga juba tol ajajärgul, mil Jaapan oli väliskaubandusele suletud. Lõunapoolsete vürstkondade blokki

toetasid kodanlikud elemendid, kodanlustunud aadel ning avaliku võitluse perioodil šoguni vastu ka talurahvas ja käsitöölised. Suurt osa etendas lõunavürstkondade toetamine Inglismaa poolt. Lõunapoolsed vürstid valmistasid 1858. a. ette vandenõu šoguni vastu, kuid see liikumine suruti maha. Nende vürstkondade daimiod otsustasid võitluses šoguni vastu ära kasutada keisrit. Rikkudes keeldu, mis mikaado külastamise eest ähvardas surmaga, läksid daimiod tema juurde, et saada sanktsioone võitluseks šoguni ja välismaalaste vastu. Nende pealekäimisel avaldas keiser 1862. a. uuesti pretensioone võimule, andes käsu eurooplaste väljaajamiseks Jaapanist.

Daimiod püüdsid välismaalaste-vastasesse võitlusse esialgu tõmmata ka talupoegi, tõotades neile maksude ja kohustuste vähendamist.

Sündmused arenesid järgmiselt.

1862. a. oktoobrist alates hakkasid daimiod šoguni pealinnast Jedost lahkuma.

1863. a. kevadel ilmusid juba 62 daimiot oma vägedega Kiotosse. Nad võtsid templid ja ümbruses olevad hooned endi kätte ja muutsid need kasarmuiks. Kioto polnud XVI saj. saadik sõdureid näinud. Nüüd oli ta sõjaväega üle ujutatud; sinna olid ilmunud b a k u f u (šoguni valitsuse) rügemendid, Satsuma, Tšošiu ja teiste vürstkondade sõjaväed, relvastatud odade ja hellebardidega, vibude ja nooltega, vana- ja uuetüübiliste püssidega. Kuid kõrvuti vürstide vägedega saabusid omavoliliselt organiseerunud k i h e t a i d e väesalgad, mis koosnesid roninitest, talupoegadest ja käsitöölistest.

Kihetaid käitusid väljakutsuvalt. Nad tapsid rikkaid ja politsei agente. Tapetute pead pisteti bambuspiikide otsa. Tapetute rinnale kinnitati sedel nende süü nimetamisega. Kihetaid toimisid vägivaldselt kaupmeestega, kes hindu tõstsid. Kihetaid määrasid taksi ja nõudsid selle täitmist; esines toiduainetekaupluste rüüstamisi. Öösiti valitses Kiotos ärev õhkkond. Kogu öö põlesid maas tuled, mille juures valvasid feodaalide sõjaväed, sest kardeti kihetaide pealetungi.

Sel ajajärgul, a-il 1862—1867, toimus šoguni ja keisri vastastikune lähenemine. Välismaalaste poolt ähvardava hädaohu sunnil ja kartusest revolutsiooniliste masside ees liitusid feodaalsete rühmitiste esindajad. 1862. a. läks šogun Ijemoti Kiotosse, elas seal keisri külalisena umbes kolm kuud ning sõlmis temaga lepingu „ühiseks barbarite minema kihutamiseks". Kuid see märgitses ka šogunaadi võimu täielikku pankrotti. Ajaloolane de la Maselière kirjeldab jõudude vahekorda järgmiselt: „1863. a. suvel allus keisri õu Kiotos Mori'le (Satsuma vürstkonna valitsejale). Mori allus oma samuraidele ja tema samuraid omakorda sõltusid roninite jõukudest, kellega nad ettevaatamatult olid kokku leppinud.

Kioto peremeesteks, kogu Jaapani peremeesteks osutusid revolutsionäärid." De la Maselière, kes Tokugava korra langemist kirjeldab sellisena, nagu toimus Bourbonide langemine Prantsusmaal, võis ka antud juhul maalida pildi skeemi järgi, mille kohaselt talle paistis Prantsuse revolutsioon a-il 1789—1794 toimunud olevat. Andmed, mida de la Maselière esitab veriste kodusõdade kohta Kiotos ja mujal Jaapanis, tõendab, et 1860-ndail aastail käis Jaapanis võitlus mitte ainult daimiote keskel, keisrivõimu ja šogunaadi, jaapanlaste ja välismaalaste vahel, vaid et oli olemas ka rahvamasside võimas liikumine. Jaapanis oli käimas revolutsioon.

Kuid daimiod ja keiser püüdsid masside revolutsioonilist energiat pöörata välismaalaste ja šogunaadi vastu.

1863. a. põletati Jedos maha Inglise ja Ameerika konsulaat ning tapeti mõned välismaalased. Inglased haarasid kinni Satsuma daimio keeldumisest maksta hüvitust ühe inglase tapmise eest samurai poolt ja pommitasid 14. augustil 1863 vürstkonna pealinna Kagosimat. Tšošiu vürstkonna daimio ehitas siis Šimonoseki lahe rannikule patareid ja hakkas möödasõitvaid välismaa laevu tulistama. Repressioonid järgnesid peatselt. Ameerika, Inglise, Prantsuse ja Hollandi ühendatud, 18 laevast koosnev eskaader purustas 5. septembril Šimonoseki linna, hävitas Tšošiu patareid ja saatis maale dessandi, kes lõi selle vürstkonna sõjavägesid. Šogun oli sunnitud maksma 3 milj. dollarit kontributsiooni. Ärevus riigis suurenes. Keiser hakkas üha sihikindlamalt end valitsemisasjadesse segama.

1865. a. toimusid Osaka ringkonnas suured talurahva ülestõusud; Jedos ja teistes linnades tekkisid linnaelanike rahutused. 1866. a. suri šogun Ijemoti, jaanuaris 1867 — keiser Komei. Keisriks sai Komei viieteistkümneaastane poeg Mutsuhito (1867—1912). Tema ümber koondunud lõuna-haanide daimiod alustasid uue šoguni Keiki vastu võitlust. Viimane otsustas 1867. a. novembris tarvitada kavalust: ta loobus võimust, arvates, et talle tehakse ülesandeks koostada valitsus. Kuid Satsuma ja Tšošiu daimiote ja teiste mõjustusel nõustus keiser Keiki erustumisega ja võttis temalt tiitlid ning ordenid ära. Ametlik dekreet kaotas šogunaadi. Šoguni väed viidi Kiotost välja. Kõik see käis täiesti vastu šoguni plaanidele. Šogun ja teda pooldavad kõige reaktsioonilisemad feodaalid suunasid väed Kioto vastu, kuid pealinna lähedal said Keiki väed lüüa. Šogun põgenes Jedosse, mis vallutati 1867. a. märtsis keisri vägede poolt. Viimane šogun Keiki pagendati Mito'sse. Võitlus šoguni vägede riismetega venis kuni 1869. a. juunini, mil vallutati Hakodate linn, kuhu šoguni sõjalaevastik oli varjule läinud. Tuleb märkida, et šogunit toetas Prantsusmaa, kuna P.-Ameerika Ühendriigid ja Inglismaa hoidusid lõuna-vürstkondade ja keisri poole.

Kapitalistlikud riigid ja „Meidži revolutsioon". Jaapani vabanemisele ameeriklaste ja eurooplaste eestkoste alt aitas kaasa ajalooline olukord. 1860-ndate aastate alguses, mil Jaapanis algas massiline liikumine välismaalaste vastu, põles Põhja-Ameerika kodusõja tules ja tal ei olnud võimalust end aktiivselt Jaapani asjadesse segada. P.-Ameerika Ühendriikide suhete teravnemine Inglismaaga 1860-ndail aastail viis selleni, et ameeriklased a-il 1868—1869 mikaadot koguni aitasid, müües talle „soomus"-laeva, mis võitluses šoguni väe riismete vastu etendas suurt osa.

Ka Venemaa ei seganud end Jaapani asjadesse. Jaapani revolutsioon algas varsti pärast Venemaa lüüasaamist Krimmi sõjas. Siis järgnesid talurahvareform ja ülestõus Poolas. Tõsi küll, 1861. a. tahtis tsaristlik Venemaa katset teha Jaapanile käppa peale panna. Vene korvett „Possadnik" haaras admiral Birilev'i juhatusel Tsušima saare; saarel heisati Vene lipp ja alustati meretoetuspunkti ehitamist.

Kuid kohe pärast seda ilmusid Tsušima alla Jaapanist Inglise laevad ja nõudsid venelaste lahkumist. Ühtlasi esitas lord Russell Inglise valitsuse nimel samasuguse nõudmise Peterburi valitsusele. Viimane, kartes uut sõda Inglismaaga, käskis Birilevil Tsušimast lahkuda.

Selle aastakümne vältel toimus Euroopas neli rahvuslikku vabastussõda, milledesse olid tõmmatud Prantsusmaa ja Itaalia ning Saksa Liidu riigid. Inglismaa pidi olema valmis juhuks, kui tekiks tarvidus nendesse sõdadesse vahele segada. Samal ajal tõmbasid taipingite ülestõus Hiinas (1850—1865) ja selle mahasurumine Inglismaa ja Prantsusmaa jõud Jaapanilt eemale. Kõik see aitas kaasa, et Jaapan ei muutunud asumaaks või pool-asumaaks.

Talurahva liikumine. Rahvaliikumine ei lakanud pärast šogunaadi kukutamist. Algasid massilised liikumised talurahva seas, kes võitles samuraide ja daimiote eesõiguste hävitamise ning maksude alandamise eest. Ühelainsal aastakümnel pärast 1868. a. toimus daimiote ja uue mõisniklik-kodanliku valitsuse vastu 130 talurahva-ülestõusu; mõnest säärasest ülestõusust võttis korraga osa kuni 300 000 talupoega.

Võitluse ajal välismaalaste vastu olid lõuna-ringkondade daimiod andnud talurahvale ahvatlevaid lubadusi kohustuste vähendamise ja maksude alandamise kohta; niipea aga kui šogunaat oli kukutatud, hakkasid nad kohe talurahva vastu võitlema. Mikaado ja daimiod saatsid kiiresti samuraide väe talurahva ähvardavat liikumist maha suruma. Ametlike ettekannete järgi karistati ühes prefektuuris (kubermangus) ainult neljas maakonnas 28 000 talupoega, teises prefektuuris 30 000 jne.

Kodanlikud reformid. Šogunaadi kukutamise ja talurahva liikumise mahasurumise tagajärjel kindlustus Jaapanis absoluutne monarhia, feodaalide ja kodanluse bloki monarhia keiser Mutsuhitoga eesotsas.

Revolutsiooni ja Meidži reformide järel Jaapanis kujunenud monarhia laiendas oma töötavate klasside vägistamise ja rõhumise bürokraatlikku aparaati. See monarhia toetus ühelt poolt mõisnike klassile, teiselt poolt kiiresti rikastuvale röövkodanlusele. Ta säilitas oma absoluutse riigi iseloomu, omandades vaid väärkonstitutsioonilise katte (pisut hiljemini, 1889. a.).

Jaapani tava kohaselt annab uus keiser troonileastumisel oma valitsusajale mingi nimetuse. Kuulutati, et Mutsuhito valitsemine avab „hariduse ajajärgu", „Meidži ajajärgu". Mutsuhito ajal teostati ülaltpoolt rida kodanlikke reforme, mis Jaapanis kapitalismi arengut takistanud feodaalsed vahekorrad osaliselt kaotasid (need uuendused said „Meidži reformide" nimetuse). Loosung „maha barbarid" (s. t. eurooplased) võeti päevakorrast ära.

Arisugava valitsuse üheks esimeseks sammuks oli juba varemini välismaalastega sõlmitud lepingute tunnustamine. Jätkati juba 1861. a. alustatud sõjaväe ümberorganiseerimist Euroopa eeskujul. Kuulutati välja kutsevaliku ja kauplemise vabadus. Vastavalt sellele kaotati gildid ja tsunftid ning kõrvaldati senised piiritõkked vürstkondade vahel. Kõik jaapanlased kuulutati keisri otseseiks alamaiks. Varemini šoguniga tihedalt seotud daimiotelt võeti maad; neile jäeti vaid 10% nende endisest üldsissetulekust (1871. a.). Daimiote maad läksid suurel määral nende liigkasuvõtjate kätte, kellele daimiod või nende talupojad võlgu olid, ja uutele, Mutsuhito õukonnaga ühenduses olevaile mõisnikele. Võlastumuse tõttu jäid talupojad siiski suuremast osast oma maadest ilma. Enamik talupoegi hakkas uusmõisnike rentnikeks. Vürstkonnad likvideeriti, nende asemel jagati riik keenidesse ehk kubermangudesse. Kuulutati välja kõigi üheõiguslus seaduse ees. Maad lubati müüa ja osta. Samaaegselt kaotati vormiliselt väljatõugatute, „jeta" kast (tegelikult on nad tänini jäänud väljatõugatuiks). Seati sisse ühtne rahasüsteem. Kohus ja finantsid reformiti. 1871.—1873. a. reformidega tühistati Tokugava režiimi aegsed kitsendused ka väliskaubanduse alal ja kaotati endised takistused põllumajanduses; iga liiki põllukultuuride tarvituselevõtt ja arendamine oli nüüd lubatud.

Pealinn viidi 1860. a. Kiotost (lääne-pealinnast) üle Jedosse, mis nimetati ümber Tokioks (ida-pealinnaks). Algas telegraafi ja raudteede ehitamine, tekkis aurulaevandus, asutati post, seati sisse sunduslik haridus jm.

Jaapan hakkas üle võtma Euroopa tehnikat ja asus riigikorra ja olustiku teatava euroopastamise teele (üleminek Euroopa rõivastusele jne.).

„Meidži revolutsiooni" iseloom. „Meidži revolutsioon" ainult teisendas talurahva ekspluateerimise iseloomu. Talurahvas sai nüüd kannatada kapitalistliku ja eelkapitalistliku ekspluateerimise ühendamisest (rent, palgatöö, võlastumus ja maksud, loonusrent, loonusmaksud, omavoli tarvitamine kohaliku daimio ja samurai poolt, kes käsutas politseis ja kohtus, absoluutse monarhia surve jms.). Võimul püsisid daimiod, samuraid, ametnikud ja sõjaväelaste klike, kes — mida kaugemale, seda enam — olid sunnitud arvestama kodanlust.

Feodaalsete elementide säilimine nii suurel määral on seletatav sellega, et esiteks oli Jaapan 1850-ndail ja 1860-ndail aastail haaratud tormiste sündmuste keerisesse (välismaalaste invasioon, klassivõitluse teravnemine, revolutsioon) perioodil, mil kapitalistliku formatsiooni elemendid feodaalse Jaapani rüpes polnud veel küllaldaselt valminud.

Teiseks sai talurahva ja linnakehvistu massiline liikumine perioodil, mil see oli suunatud šogunaadi ja välismaalaste vastu, kaotuse osaliseks ja mikaado ning daimiod kasutasid selle kaotuse tulemused oma huvides ära.

Vältinud asumaaks või poolasumaaks muutumise saatuse, kujunes Jaapan ise jultunud kapitalistlikuks röövikuks Kaug-Idas; ta saab XX saj. alguses hoolimatu röövimperialismi riigiks.

„See on kodanlik riik," kirjutas Lenin kapitalistlikust Jaapanist, „ja seepärast hakkas ta ise rõhuma teisi riike ja orjastama kolooniaid [1]."

28. peatükk.

Itaalia ühendamine.

1848. a. revolutsiooni lüüasaamise tagajärjel jäi Itaalia endiselt killustatuks. Mõned tema osad olid võõraste võimu all. Põhja-Itaalias peremehetsesid austerlased. Roomas oli peale Austria vägede veel ka Prantsuse vägesid, samuti paavsti palgaline šveitsi ihukaitsevägi.

1850-ndate aastate üldine majanduslik tõus haaras ka Itaalia. 1850-ndail ja 1860-ndail aastail hakkas Lombardia ja Piemonte suurtööstus tegema silmapaistvaid edusamme. Seal tekkisid uued vabrikud, siiditööstuses kasvas toodang kahekordseks, puuvillatööstuses koguni neljakordseks. Pärast kõrgete tollitariifide kaotamist (1853. a.) elavnes kaubandus märgatavalt. 1858. a. oli väikeses Piemontes ehitatud juba 872 km raudteid. Torino parlament avas krediidi Mont Cenis'd läbiva tunneli ja Genuas uute dokkide ehitamiseks.

[1] Lenin, Teosed, XVII k., lk. 430.

Põllumajanduses tekkis 1860-ndail aastail soodus konjunktuur. Põllumajanduslike saaduste hinnad tõusid keskmiselt 25% võrra.

Kui Lombardia-Veneetsia ala ja Piemonte tööstuses ning osalt põllumajanduses oli tunduvalt märgata uusi puhanguid, arenes ülejäänud Itaalia riikides majanduslik elu siiski väga aeglaselt. Eriti maha jäänud olid Mõlema Sitsiilia kuningriik ja Kirikuriik.

Esimesed töölisorganisatsioonid — trükitööliste ja kübarategijate omad — tekkisid Itaalias, Torinos ja Milaanos 1840-ndail aastail. Nende ühingute eesmärgiks oli „tööliste vendlus ja vastastikune abistamine, kaasaaitamine nende väljaõpetamisel ja moraalse taseme tõstmisel" jne.

1850-ndate aastate streigiliikumised aga, nagu näit. kivitööliste tormised streigid Carrara kivimurdudes, arenesid organiseerimatult (ilma töölisorganisatsioonide juhtimiseta).

1850-ndail aastail organiseeriti kogu Itaalias ühingud, kes seadsid oma ülesandeks Itaalia ühendamise. Itaalia Rahvuslik Ühing, mis asutati advokaat Manin'i poolt, püüdis Itaaliat ühendada Savoja dünastia juhtimisel. Selle ühinguga liitus ka Garibaldi.

Radikaalne liit, eesotsas Mazziniga, kes oli osa võtnud tööliste vastastiku abistamise ühingute organiseerimisest, pooldas vabariiki.

1852. a. tegi Mazzini Mantuas ülestõusu katse, mis aga nurjus. Samuti ei õnnestunud temal 1853. a. tekitada Milaanos ülestõusu.

Liberaalse aadli ja Sardiinia kodanluse lootusi Itaalia ühendamise küsimuses väljendas Piemonte kuningriigi poliitiline juht krahv Benso Camillo C a v o u r (1810—1861).

Cavouri isal olid suured varandused ja ta tegeles spekulatsioonidega. Noor Cavour asus õukonna teenistusse, seejärel aga siirdus sõjaväkke. 22-aastasena loobus ta teenistusest ja läks Prantsus- ja Inglismaale, kus ta uuris Inglise põhikorda. Ühes prantsuse ajakirjas, mida välja anti enne 1848. a. revolutsiooni, avaldas Cavour artikli „Kommunistlikest ideedest ja nende levimise vastu võitlemise abinõudest". 1848. a. oli Cavour üks ajalehe „Risorgimento" („Ülestõusmine") toimetajaid. Oma organis propageeris ta Inglise põhikorda, väites, et see tuleb anda enne, kui on hilja, s. o. enne kui äärmuseni viidud rahvas tõuseb üles ja kukutab monarhia.

Pärast 1848. a. revolutsiooni hakkas Cavour rakendama uusi põllumajanduslikke meetodeid oma mõisas ja tegelema viljakaubandusega ning kunstväetiste valmistamisega. Elav, liikuv ja hiilgava kõneandega Cavour tõusis kiiresti esile Torino parlamendis, kus ta kaitses vabakaubandust ja töötleva tööstuse arendamist. Tema nõudmisel laiendas valitsus Genua sadamat ja alustas ka raudteede ehitamist. Selle programmi täitmiseks oli vaja raha ja Cavour toetas Siccardi' seadust, millega katoliku kirik Piemontes alistati riigile ja maksustati. Vaimulikkond avaldas ägedat vastupanu ja kui selle tagajärjel tekkinud kriis saavutas suurima tera-

vuse, osutus Cavour kõige sobivamaks kandidaadiks valitsuse juhi kohale. 1852. aastast kuni enda surmani 1861. a. oli Cavour peaaegu kogu aeg peaministriks.

Oma veendumusilt oli ta mõõdukas liberaal ja absolutismi vastane. Ühtlasi oli ta ka vabariigi vastu ja mängis demokraatliku liikumisega kahepaikset mängu. Avalikult toetas Cavour demokraate, kasutades neid ära võitluseks Austria vastu, kuid niipea kui demokraatlik liikumine muutus konstitutsioonilisele monarhiale ohtlikuks, suunas Cavour jalamaid kõik oma jõud tema vastu. Tema põhimiseks poliitiliseks ideeks oli kogu Itaalia ühendamise ülesanne Sardiinia monarhia juhtimisel ja mingi suurema Euroopa riigi kaasabil. Et saavutada seda kaasabi, astus Cavour Krimmi sõtta liitriikide poolel. Pahandunud Austria poliitika üle, kes säilitas Krimmi sõjas erapooletuse, nõustus Napoleon III Piemontet abistama, kuid ometi mitte ilma omakasupüüdeta. Tasuks oma abi eest Itaalia alade Lombardia ja Veneetsia vabastamisel Austria rõhumise alt nõudis ta endale Savojat ja Nizza krahvkonda.

1858. a. otsustati Austria-vastase sõja küsimus Cavouri ja Napoleon III salajasel kohtumisel P l o m b i è r e'is. Cavour pidi lubama loovutada Savoja ja Nizza Napoleonile. Selle eest lubas Napoleon, et Itaalia vabastatakse austerlasist Prantsuse piirist Aadria mereni.

1859. a. sõda. Uusaasta vastuvõtul 1859. a. pöördus Napoleon III Austria saadiku poole sõnadega: „Ma kahetsen, et suhted minu ja teie valitsuse vahel pole nii head, nagu nad olid varemini." Need sõnad ennustasid peatset sõda. Nagu vastuseks Napoleoni sõnadele tõttas Austria saatma 30 000 uut sõdurit Lombardiasse. Kohe selle järel teatas Cavour, et valitsus on sunnitud Sardiinias kaitseseisukorra välja kuulutama.

Protestiks Austria ähvarduse vastu hakkas Itaalia rahvastik kõikjal boikottima Austria tööstussaadusi.

1859. a. aprillis algas sõda ja varsti lõid Prantsuse ja Sardiinia ühendatud sõjaväed Napoleon III ja Viktor Emanueli nimelisel juhatusel austerlasi otsustavalt M a g e n t a (4. juunil) ja S o l f e r i n o juures (24. juunil).

1859. a. võitlusist võttis osa ka Garibaldi oma vabatahtlikega, keda Cavour kutsus appi, et teha sõda populaarsemaks.

Võidud Magenta ja Solferino juures olid märguandeks ülestõusule Austria võimutsemise vastu mitte ainult Põhja-Itaalias, vaid ka Kesk-Itaalia riikides — Parmas ja Modenas. Ülestõus toimus koguni Kirikuriigis — Romagnas. Suurem osa Romagnast kuulutas enda paavstist sõltumatuks ja rahvahääletus teostus seal Piemontega ühinemise loosungi all.

Kõigi Itaalia riikide ühinemise võimalus Piemonte juhtimise all ning uue Vahemere-äärse suurriigi tekkimine, kes oleks võinud saada Prantsusmaa võistlejaks, Preisi ähvardav hoiak ja peamiselt

see asjaolu, et sõda hakkas omandama revolutsioonilist iseloomu, hirmutasid Napoleon III-ndat (seda tunnistas Napoleon ise ühes oma kirjas). Ta nõustus salaja kohtuma Austria keisri Franz Josephiga Villafrancas (11. juulil 1859) ja seal töötati rahutingimused välja. Prantsusmaa sai Savoja ja Nizza ning loobus sõjast, jättes täitmata oma lubaduse vabastada Austria võimu alt mitte ainult Lombardia, vaid ka Veneetsia.

Pärast 1859. a. sõda jäid Veneetsia ala ja Põhja-Itaalia tähtsamad kindlused Austria kätte, Napoli kuningriik püsis Bourbonide, Rooma — paavsti võimu all. Ainult austerlasilt saadud Lombardia (Ticino'st Mincio'ni) ja Kesk-Itaalia alad (Parma, Modena, Toskaana ja osa Romagnast) liidendati Piemontega.

Garibaldi tegi ettepaneku tungida Toskaanast Kirikuriiki, et vallutada Rooma, kuid Sardiinia valitsus keelas talle selle ja Garibaldi lahkus Sardiiniast.

Pidades sidemeid Itaalia revolutsiooniliste demokraatidega, püüdsid Marx ja Engels neid mõjustada, tehes neile ülesandeks rahvamasse liikumisse kaasa tõmmata.

Hinnates seisundit Itaalias pärast Prantsuse-Austria 1859. a. sõda, pidasid Marx ja Engels uut ühinemisliikumise tõusu vältimatuks: „Asjasse võib sekka lüüa Itaalia revolutsioon," kirjutasid nad. Lähem tulevik näitas, et see väide oli õige.

Pärast 1859. a. sõda saavutati järgmisel aastal uuesti olulist edu Itaalia ühendamisel: Napoli kuningriigist tõrjuti Bourbonide dünastia välja.

1859. a. suri Gaeta kuningalossis kõigi poolt vihatud Napoli kuningas Ferdinand II („kuningas-pomm"). Talle järgnes troonil ta poeg Franz (Francesco) II, nõrga iseloomuga, harimatu silmakirjatseja. Franz II ajal jäi Napolis ja Sitsiilias kehtima sama kord, nagu tema isa ajalgi.

1860. a. aprillis hakkasid Sitsiilias siin-seal süttima talupoegade ülestõusud. 4. aprillil 1860 anti Palermos ühe kloostri kellatornist märguanne üldiseks ülestõusuks. See ülestõus nurjus, kuid külades jäid ka pärast selle mahasurumist väikesed vastuhakkajate rühmad püsima.

Sitsiillaste kohta kirjutas Marx 1860. a. järgmist: „Inimkonna ajalugu ei tunne teist niisugust maad ega teist säärast rahvast, kes oleks nii hirmsasti kannatanud orjuse, võõraste vallutuste ja võõraste surve all ja kes oleks nii väsimatult võidelnud enda vabastamise eest, nagu Sitsiilia ja sitsiillased..." „Keskaegne maaomanduse süsteem säilib Sitsiilias tänapäevani, üksnes selle erinevusega, et põllumees pole pärisori; ta vabanes pärisorjusest peaaegu juba XI sajandil, mil ta sai vabaks rentnikuks. Kuid renditingimused on enamasti seevõrra rasked, et määratu enamik põlluharijaid töötab eranditult maksude kogujale ja parunile ega tooda peaaegu

mitte midagi peale selle, mis kulub maksude maksmiseks ja rendi tasumiseks [1]."

Ülestõusnud sitsiillastele ruttasid appi vabatahtlikud, eesotsas Garibaldiga. 1860. a. 4. mai õhtul olid Genua tänavad rahvaga täidetud. Kõik kordasid sõnu: „Nad sõidavad täna öösi välja."

Ööl vastu 5. maid võttis Garibaldi lähem abiline sel sõjaretkel Nino Bixio kaks laeva — „Lombardia" ja „Piemonte" — näiliselt vägivalla teel enda kätte (tegelikult olid need laevad varemini laevaühingult renditud). 1200 vabatahtlikku 5000 püssi ja 4 suurtükiga asusid neile laevadele.

Cavour nõustus selle ekspeditsiooniga, kuid keelas ometi anda püsse väesalgale; need saadi Cavouri käsu vastaselt.

Garibaldi väesalk maabus Marsalas, Sitsiilia kõige läänepoolsemas punktis. Rahvuskangelase Garibaldiga hakkasid liituma Sitsiilia talupojad. Franz II väed said lüüa Calatafimi juures (Palermo lähedal).

„Sellel oma võiduka karjääri momendil," kirjutas Engels 1860. a., „näitas Garibaldi end mitte ainult julge juhina ja osava strateegina, vaid ka teaduslikult ettevalmistatud kindralina [2]." „Sitsiilia ülestõus leidis endale tema isikus esmaklassilise juhi; loodame, et poliitik Garibaldi, kes peab varsti ilmuma areenile, ei häbista kindral Garibaldi kuulsust [3]."

Pärast kuulsusrikast võitu Calatafimi juures vabastas Garibaldi kogu saare Bourbonide vägedest, määrates uued võimud Viktor Emanueli nimel. Sel ajal saatis Sardiina kuningas, teotsedes Napoleon III survel, Garibaldile ametliku kirja ettepanekuga mitte siirduda mandrile. Kuid samadel päevadel andis Cavour talle mitteametlikus kirjas nõu mitte poolel teel seisma jääda. Paisanud oma 25 000-meheliseks kasvanud väe poolsaarele, ruttas Garibaldi üksinda koos adjutandiga oma vägedest ette ja ilmus Napolisse, kus ta sealse elanikkonna poolt tormise rõõmuga vastu võeti. Garibaldi sai tegelikult Lõuna-Itaalia diktaatoriks. Sel ajal nõudis Mazzini püsivalt vabariigi väljakuulutamist. Kuid Garibaldi, olles vahva lahinguis, ei suutnud küllaldaselt orienteeruda poliitilisis küsimusis. Ta laskis end eksitada Sardiinia kodanluse manöövrist: viimane kuulutas Cavouri ja Viktor Emanueli suu kaudu, et ta ühineb rahva liikumisega. Samal ajal viis Sardiinia valitsus juba oma väed Marche'sse ja Umbriasse (Kirikuriiki). Garibaldi nõustus loobuma oma diktatuurist ja rahvahääletust korraldama. Rahvahääletusel, mis teostati Napoli kuningriigis Sardiinia monarhia agentide poolt, osutus, et rahvastiku enamik pooldab liitumist Piemontega (21. oktoobril 1860). Viktor Emanuel sõitis Garibaldi

[1] Marx ja Engels, Teosed, XII k., 2. osa, lk. 54, 56.
[2] Seals., lk. 149.
[3] Seals., lk. 65.

saatel pidulikult Napolisse sisse. Franz II põgenes pärast seda, kui ta sõjaväed olid purustatud garibaldlaste ja Piemonte sõdurite poolt, ja ta viimne peljupaik — Gaeta kindlus — vallutatud, Kirikuriiki (12. veebruaril 1861).

1861. a. veebruaris avati Torinos pidulikult esimene Itaalia parlament. 14. märtsil 1861 kuulutati Sardiinia kuningas Viktor Emanuel Itaalia kuningaks. Varsti tunnustasid uut kuningriiki Inglismaa, kes pooldavalt suhtus uue suure riigi moodustamisse Prantsusmaa külje all, seejärel Šveits ja P.-Ameerika Ühendriigid.

Pärast Mõlema Sitsiilia kuningriigi liidendamist Itaalia kuningriigiga algasid Lõuna-Itaalias talupoegade vastuhakud, mis olid suunatud suurmaapidajate vastu. Kuid Sardiinia kodanlus reetis oma äsjased liitlased — talupojad. Sardiinia valitsuse väed surusid need vastuhakud julmalt maha.

1861. aastaks oli ühendatud kogu Itaalia, välja arvatud Veneetsia ala ja paavsti võimu alla jäänud Rooma ühes osaga Kirikuriigist. Noorele Itaalia kuningriigile oli eriti tähtis saavutada Rooma kui Itaalia loomuliku pealinna liidendamist.

1862. a. organiseeris Garibaldi omal algatusel ja riisikol 2000 mehega sõjaretke Rooma vallutamiseks. Ta maabus poolsaare lõunaosas, kuid peatati Viktor Emanueli sõjavägede poolt, kusjuures viimane teotses Napoleon III otseste ähvarduste mõju all.

Selle kohta, kuidas Itaalia monarhia reetlikult toimis rahvuskangelase suhtes, kirjutas Garibaldi ise järgmist:

„Meile lähenevate laskurite tuli muutus õnnetuseks üha marulisemaks ja mina, asudes kahe väe vahel, et takistada verevalamist, sain kahe kuuliga haavata: ühega vasakusse jalakanda, teisega parema jala luusse. Selle asemel et jätta mind haiglasse Reggios või Messiinas, toimetati mind fregati pardale ja viidi Varignanosse, nii et ma pidin pika teekonna sooritama merd mööda, sel ajal kui mu parema jala haav tekitas mulle hirmsaid kannatusi."

Pärast pikki vintsutusi saadeti haavatud Garibaldi temale kuuluvale väikesele Caprera saarele asumisele.

1866. a., kui Preisi tungis Austriale kallale, võttis Itaalia kuningriik sellest sõjast Preisi poolel osa.

Itaalia vägedest võitlesid austerlaste vastu edukalt ainult Garibaldi vabatahtlikkude väeosad; hoolimata temale varemini Sardiinia valitsuse poolt osutatud ülekohtust, võitles Garibaldi jälle Itaalia sõjaväe ridades.

Itaalia regulaarväed ja laevastik said austerlasilt nii maal kui merel korduvalt lüüa. Kuid sõja tulemuse otsustas asjaolu, et Austria purustati Preisi vägede poolt. 1866. a. sõja tagajärjel anti Veneetsia ala Austria poolt Napoleon III-ndale, kellelt Itaalia kuningriik sai selle endale.

Järgneval, 1867. aastal tegi Garibaldi uue katse vallutada Rooma. Vabatahtlike väesalgaga läks ta jälle üle Kirikuriigi pii-

ride. Garibaldi purustati paavsti palgasõdurite ja Prantsuse vägede poolt, kuna Itaalia kuningriigi väed vaatasid seda vaatemängu osavõtmatult pealt.

Prantsuse valitsus avaldas teravat protesti Garibaldi selle uue katse vastu Rooma vallutada.

Mida reaalsemaks muutus Pius IX-le ilmliku võimu kaotamise oht, seda enam pidas ta võimust kinni. Ta püüdis oma ilmliku valitseja autoriteeti kindlustada kogu katoliku kiriku ja enda kui selle pea autoriteedi tõstmisega. Kord varemini deklareerinud oma poolehoidu liberalismile, oli Pius IX juba ammu muutunud äärmise reaktsiooni lipukandjaks.

Juba pärast 1848. a. revolutsiooni pani Pius IX kirikuvande alla kõik revolutsioonist osavõtnud.

1864. a., kui Prantsusmaa laskis paista, nagu oleks ta nõus oma vägesid ära kutsuma Roomast, kus need olid asunud Oudinot' ekspeditsioonist saadik (1849. a.), avaldas nördinud paavst kristlikule maailmale entsüklika (läkituse), millele ta lisandas „nüüdisaegsete eksimuste" loendi (*syllabus*'e). Entsüklikas väitis Pius IX, et paavst peab omama ilmlikku võimu. Südametunnistusvabadust nimetati hullumeelsuseks. Syllabuses loendati Pius IX poolt hukkamõistetud õpetused. Hukkamõistmisele kuulusid revolutsioonilised ja sotsialistlikud õpetused, ratsionalism, kodanlik abielu kui ka kõik tähtsamad teadusliku mõtlemise saavutised. 1869. a. avaldas paavst dogma paavsti eksimatuse kohta neil juhtudel, mil ta esineb katoliku kiriku peana.

Niihästi need, kes pooldasid Itaalia ühendamist Viktor Emanueli monarhia ümber, kui ka vabariiklased, nagu Mazzini ja tema poolehoidjad, seadsid oma lähemaks ülesandeks liidendada Rooma äsjaloodud Itaalia kuningriigiga.

1870. a., pärast Prantsusmaa purustamist Põhja-Saksa Liidu vägede poolt, vallutasid Viktor Emanueli väed Rooma (20. septembril 1870), kasutades ära Prantsusmaa raske olukorra ja tema võimetuse toetada paavsti. Paavst jäi Vatikani ja deklareeris protestiks oma ilmliku võimu kaotamise vastu, et ta ei lahku lossist ega tõsta oma jalga temalt riigi võtnud Itaalia kuninga territooriumile niikaua, kuni tema ilmlik võim pole taastatud.

Nii viidi Itaalia ühendamine lõpule.

Itaalia ühendamine algas altpoolt, rahvarevolutsiooni teel. Kuid see revolutsioon sai lüüa, kui Sardiinia kodanlus silmakirjalikult liitus rahvaliikumisega ja Garibaldi võimust loobus ning selle vabatahtlikult üle andis Sardiinia kuningale. Diplomaatilistel kaalutlustel Napoleon III-nda poolt 1859. a. ja Bismarcki poolt 1866. a. antud, alguses Prantsusmaa, seejärel Preisi abi soodustas teataval määral ühinemisprotsessi, mida itaalia rahvas neil otsustavail aastail läbi elas.

Itaalias toimunud rahvarevolutsiooni lüüasaamise üks tähtsamaid põhjusi oli proletariaadi mitteküllaldane küpsus.

Itaalia proletariaadil polnud oma revolutsioonilist parteid; ta oli veel liiga nõrk selleks, et oma klassinõudmisi esile tõsta. Suur osa Itaalia töölisi olid veel mitte proletaarlased, vaid käsitöölised; tingimusteta astudes rahvuslik-vabastuslikku liikumisse, ei tõstnud nad oma proletaarseid klassiloosungeid esile.

A-il 1866—1869 organiseeris Bakunin Internatsionaali Itaalia sektsiooni. Viimane arendas oma tegevust mitte Itaalia tööstusrajoonides Lombardias, Liguurias ja Piemontes, vaid mahajäänud piirkonnis — Napolis ja Sitsiilias. Bakunin värbas pooldajaid käsitööliste ja kodanliku intelligentsi seast ning andis sektsioonile anarhistliku iseloomu, mis sundis Marxi Bakunini tegevust teravalt hukka mõistma.

Proletariaadi mitteküllaldase küpsuse ja kodanlik-demokraatliku tiiva nõrkuse tagajärjel säilitasid Itaalia mõisnikud ja kodanlus endi käes võimu ja maa. Kapitalismi edasine arenemine Itaalias toimus aeglaselt ja töölisklassi ning talurahva suhtes äärmiselt raskeis tingimusis. Itaalia külas säilis rohkesti rentnikke, kes rentisid väikesi maatükke väga rõhuvail tingimustel — ühe osa saagi eest ja rahalise avansi tasateenimise eest.

Äärmiselt raskeis tingimusis jätkus Itaalias töölisliikumise edasine arenemine. Selles liikumises püsisid väga mõjukaina anarhistlikud ja teised töölisklassile kahjulikud oportunistlikud väikekodanlikud voolud.

29. peatükk.

Saksamaa ühendamine (1850—1870).

Reaktsioon Saksamaal pärast 1848.—1849. a. revolutsiooni. Võitlus Austria ja Preisi vahel hegemoonia pärast. Pärast 1848. a. revolutsiooni mahasurumist võimutses kõigis Saksa Liidu riikides, nende hulgas ka Austrias ja Preisis, kõige õelam reaktsioon. Saksa maa-aristokraatia sai uuesti tagasi osa 1848. a. revolutsiooni ajal kaotatud privileege. Austrias ja Ungaris taastati absolutistlik režiim. Preisimaal kasutasid mõisnikud oma huvides kuninga poolt antud reaktsioonilist konstitutsiooni, mis oli rajatud nn. kolmeklassi-süsteemile. Uus valimisseadus (mis põhijoontes kehtis 1918. aastani) määras Preisi maapäevale valimiseks 30-aastase vanuse, pooleaastase paiksuse ja avalikud ning kaheastmelised valimised. Kõik valijad olid, olenevalt maksude suurusest, jagatud kolme rühma ehk „klassi". Kogu kuningriigi rahvastikult võetavate maksude summa jaotati kolme võrdsesse ossa. Seejärel koostati kõigi maksumaksjate nimestik, alates

kõige suuremate summade maksjaist, s. o. kõige rikkamaist. On loomulik, et esimene rühm (s. o. üldsummast esimese kolmandiku maksjad) oli arvult kõige väiksem ja koosnes kõige rikkamaist, teine rühm (kes maksis teise kolmandiku) — suurem; kolmas rühm lõpuks oli kõige suurem, sest sellesse kuulusid kõige väiksema jõukusega isikud. Igaüks neist arvuliselt väga ebavõrdseist rühmadest andis ühesuguse arvu valijamehi, kes valisid saadikuid. Kokkukogunenud valijamehed valisid esindajaid saadikutekotta. On endastmõistetav, et niisuguse valimissüsteemi puhul esimese kahe klassi esindajad, kellel oli kaks korda rohkem hääli kui kolmanda klassi esindajail, otsustasid valimiste saatuse. Härradekojas oli enamik kindlustatud kõrgemale aristokraatiale. Friedrich Wilhelmi trooni ümber koondusid reaktsiooni toed — ministrid, kõrgema bürokraatia, suurmaapidajate, sõjaväelise aristokraatia ja kiriku esindajad, moodustades monarhistliku aadlivõimu ideoloogilise kantsi.

Kuninga paremaks käeks oli minister Manteuffel, kolmeklassi-valimisseaduse autor. Peale ministrite etendasid väga suurt osa kuninga ja kuninganna soosikud, „kamarilja", kes määras nii sise- kui välispoliitikat.

Valitsevate ringkondade organiks oli ajaleht „Kreuzzeitung", mille eesotsas seisid Gerlach ja Stahl. Need feodaalse reaktsiooni esindajad olid tegelikult 1850. a. konstitutsiooni vastased ja taotlesid täielikult restaureerida monarhiat „jumala armust", mida ei piiraks mingi „konstitutsiooniline paberileht".

„Me peame käima panema reaktsiooni kõige aktiivsema jõu," kirjutas Gerlach, „kuni me lõplikult surmame revolutsioonilise pisiku, mis mürgistab rahva verd."

Absolutismi pooldajate ja piiratud monarhia pooldajate vahelise võitluse tagajärjel tehti konstitutsioonis rida täiendusi. Kuningas sai õiguse ainuisikuliselt seadusi välja anda koja istungjärkude vaheajal. Trüki-, ühingute- ja koosolekuvabadus kaotati ja asendati administratiivse suvaga.

Marx, iseloomustades Saksamaa poliitilist olukorda 1850-ndail ja 1860-ndail aastail, kirjutas: „Teie ei tohi elada, surra, naituda, kirja kirjutada, mõelda, trükkida, äri avada, õpetada, õppida, koosolekut kokku kutsuda, vabrikut ehitada, emigreeruda ega üldse teha ükskõik mida ilma ülemuse loata [1]."

Kõige julmem oli reaktsioon Austrias. 1851. a. septembris tühistati Austrias vormiliselt ka 1849. a. märtsikonstitutsioon, mis tegelikult oli oma jõu kaotanud juba samal aastal. Ungarilt võeti ära need poolkonstitutsioonilised privileegid, mida ta oli omanud enne 1848. a. revolutsiooni. Slaavi ja rumeenia maad eraldati Ungarist ja nad sattusid täielikult Habsburgide allumusse.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XI k., 1. osa, lk. 444.

„Nagu enne revolutsiooni, nii ka pärast seda," kirjutab Engels, „jäi Austria kõige reaktsioonilisemaks Saksa riigiks, kes enam kui teised seisis vastu kaasaja vooludele; pealegi oli ta ainus püsimajäänud spetsiifiliselt katoliiklik riik[2]."

Jällegi hakkas valitsema rahvuste rõhumise süsteem: saksa keel sai sunduslikuks kogu keisririigi territooriumil. Kogu valitsemine koondus Viini. Seati sisse tsensuur ja keelati ühiskondlikud organisatsioonid. Katoliku vaimulikkonna privileegid kindlustati 1855. a. paavstiga sõlmitud konkordaadi kaudu. Kirikul oli õigus vahetult läbi käia Roomaga, omandada varandusi, teostada kõrgemat vaimulikku tsensuuri; ühtlasi omas ta suurt mõju kooli alal.

Kahe suurema Saksa riigi — Preisi ja Austria — vahel käis diplomaatiline võitlus hegemoonia pärast Saksa Liidus. Selles võitluses võitis Austria, toetudes peamiselt Vene tsaarile Nikolai I-le, kelle vasalliks ta sai pärast Ungari 1849. a. ülestõusu mahasurumist.

Pealegi ei soovinud tsaar Preisi majanduslikku ning poliitilist tugevnemist ja võitles Preisi taotluse vastu asuda Saksamaa etteotsa. Talle ei meeldinud põrmugi „Preisi uniooni" loomise kava, mille järgi Saksi, Hannover ja seitseteist väikeriiki oleksid koondatud Preisi ülemvalitsuse alla.

Otsekohe pärast Ungari sõjakäiku hakati Preisit kohtlema kui kaotuse osaliseks saanud riiki. „Preisil," ütles Vene Berliini saadik Meyendorf Preisi peaministrile Brandenburgile, „pole õigust asuda Saksamaa etteotsa. Ta võib ainult avaldada oma mõju Saksamaa põhjaosale ja teda juhendada revolutsiooni ärahoidmiseks." Seega pidi sama Preisi, kes pretendeeris hegemooniale kogu Saksamaal, nüüd etendama vähenõudlikku Põhja-Saksamaa valvuri osa. Austria tundis end pärast Ungari ülestõusu mahasurumist seevõrra tugevnenuna, et ta taastas Saksa Liidu ja Liidupäeva. Preisi ei suhtunud sellesse heatahtlikult, kuid ei saanud midagi teha, sest ta seisukord oli löönud tugevasti kõikuma: liitlased jätsid ta maha. Saksi ja Hannover astusid unioonist välja ja ühinesid riikidega, kes olid Austria mõju all, nimelt Baieri ja Württembergiga. Preisi pidi piirduma jõuetu protestiga ja järgnevalt Vene tsaari Nikolai vaheleastumise tagajärjel leppima veretu kaotusega, mis kannab nimetust „Olmützi punktatsioon". See tuli uue konflikti tagajärjel Austria ja Preisi vahel Hesseni pärast. Hesseni kuurvürsti pöördumine Liidu nõukogu poole abi saamiseks alamate vastu, kes olevat üles tõusnud, oli ettekäändeks, mille alusel Preisi valitsus saatis oma väed Hessenisse. Austria nõudis õige energiliselt Preisi vägede lahkumist ja saatis sinna oma ja Baieri väed. Nikolai asus Austria poolele, nimetas ühes oma kirjas feldmarssal vürst Paskevitšile Preisi valitsuse tegevust „truu-

[2] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 464.

dusemurdmiseks" ja teatas, et ta on valmis alustama Preisiga sõda. Sõda ühelt poolt Venemaa ja Austria ning teiselt poolt Preisi vahel 1850. a. siiski ei tulnud. Selle asemel kapituleerus tsaari valitsuse vahelesegamise tõttu Preisi häbiväärselt Venemaa, Austria ja Preisi esindajate nõupidamisel Olomouc'i (Olmütz'i) linnas (Määrimaal) 1850. a. novembris. Vene saadiku Meyendorfi kaastegevusel esitas Austria minister Schwarzenberg Preisi ministrile Manteuffelile kokkuleppe tingimused, millede järgi Preisi tunnustas Austria õigust viia oma väed Hessenisse. Preisi oli sunnitud teatama, et ta oma vägesid Hessenisse saates ei soovinud takistada Saksa Liidu tegevust, vaid taotles üldist eesmärki — seaduspärase valitseja võimu taastamist. Sellesamaga tunnustas Preisi Austria juhtivat osa liidus ja vabandas end oma tegevuse pärast. Preisi kodanlus ja õukond käsitasid alandamist Olmützis nagu teist Jenat, nagu täielikku kapituleerumist Austria ning Venemaa ees.

Talurahva reform 1850. a. ja kapitalismi arenemise „preisi tee" põllumajanduses. 1850. a. 2. märtsi seadusega „Reguleerimise kohta" määrati kindlaks mõisnike ja talurahva vahekorrad ja kaotati tasuta kõrvalise tähtsusega feodaalkohustused, mis olid säilinud õige vähesel määral. Kõik vähegi tulutoovad kohustused, nende hulgas kõik teoorjuse liigid, tuli talupoegadel välja osta. Juba Elbe jõest ida pool elavad talupojad üksinda maksid sel kombel junkruile 50 aasta jooksul umbes 1 miljard marka [1].

Kui kaugele ulatus Preisi talurahva vaesumine 1850-ndate aastate lõpul, näitavad järgnevad arvud: väikemajapidamisi oli Saksamaal 71,4% ja nendele kuulus kõigest 9% kogu haritavast maast; keskmised ja suured talupoegade ja mõisnike majapidamised moodustasid 28,6% ja nende käes oli 91% maast; kogukondlike kõnnuja karjamaade (ühismaade) pindala kahanes a-il 1849—1858 8 miljonilt 4,4 miljonile hektaarile; „tühjad" maad, mida talumajapidamised olid kasutanud karjamaadena, läksid mõisnike kätte.

1854. a. antud „Määrus maatööliste kohta" määras pika (3-aastase) vanglakaristuse maatöölistele ainuüksi katse eest streiki korraldada. Preisi junkruil oli õigus teostada politseilisi funktsioone ja nad võisid oma meelevalla järgi talupoega vangi panna.

Kõrged viljahinnad 1850-ndail aastail seoses tööstuse kiire kasvamisega linnades, samuti vene vilja võistluse puudumine Krimmi sõja ajal a-il 1853—1856 hõlbustasid Preisi mõisnikele kapitalistlikule majandusele üleminekut ja palgalise tööjõu ning masinate rakendamist. Junkrute muutumist suur-ettevõtjaiks kiirendas

[1] Mark võrdus 46 kopikaga.

järjest suurenev kartulikasvatus, mis andis head saaki Pommeri ja Brandenburgi liivaseil maadel; kartuleid tarvitati piirituse ajamiseks. Preisi kartuliviin, mille järele tekkis maailmaturul suur nõudmine, rikastas mõisnikke. „Kartulipiiritus," kirjutas Engels, „on Preisile sama, mis raud ja puuvillkaubad Inglismaale: see on kaup, mis esindab teda maailmaturul [1]." Tehniliste uuenduste tarvitusele võtmine soodustas veelgi ulatuslikumat suurmõisnike klassi tugevnemist. Junkrud ümmardasid oma majapidamisi kohaliku laostuva talurahva arvel. 1850. a. reguleerimisseadus sanktsioneeris talurahva tegelikku röövimist. Oma „vabastamise" eest maksid talupojad umbes 24 milj. taalrit [2] ühekordselt ja rendi näol ning loovutasid peale selle veel 113 071 morgenit maad. Siia hulka ei kuulunud need mitmed tuhanded talupojad, kes muutusid säärase seadusandluse tagajärjel proletaarlasiks. Talupoegade aeglase ning piinarikka laostumise ja maatööliste õigusteta, armetu seisundi üldisel taustal tekkis „suurtalunike"-kulakute klass. Seda kapitalismi arenemise teed põllumajanduses, mida mööda liikus Preisi (lõplikuks kujunes „preisi tee" võit 1871. a. paiku) demokraatliku revolutsiooni lüüasaamise ja maade ning võimu mõisnike kätes säilimise tagajärjel, nimetas Lenin „preisi teeks".

Kapitalismi edasist arenemist Saksamaal takistasid nüüd peamiselt mitte küla keskaegsed institutsioonid, mis olid osalt juba kaotatud, osalt junkrute poolt kohastatud kapitalistlike tingimustega, vaid maa poliitiline killustumus. „Saksamaa täielikult püsistunud kodanliku arenemise üldrahvuslikuks küsimuseks oli ühinemine jms., mitte aga agraarküsimus [3]..." kirjutas Lenin.

Võitlus Saksamaa ühendamise kahe mooduse pooldajate vahel. Konstitutsioonikonflikt Preisis. Kuuludes Tolliliitu ja teostades vabakaubanduse poliitikat hakkas Preisi majanduslikult Austriast ette jõudma. 1853. a. uuendas ta osavalt Tolliliidu, lülitades tolliühendusse ka põhjariigid — Hannoveri, Braunschweigi ja hansalinnad. Austria aga osutus merest täielikult isoleerituks. Ta ei suutnud üle minna vabakaubanduse poliitikale, sest tema tööstust oli arendatud kõrgete tollimäärade kaitse all, põllumajandus Ungaris ja slaavi mail kannatas aga Preisi leivavilja võistluse all.

1859. a. sõda Austria ja Prantsusmaa vahel Itaalia pärast muutis uuesti Austria ja Preisi vahelised suhted teravaks. Austria pöördus abi saamiseks Saksa Liidu poole. Preisi seadis selle abi eeltingimuseks Liidu sõjaväe juhatamise andmise Preisi printsregendile.

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XV k., lk. 305.
[2] Taaler on 1 rbl. 38 kop. kullas.
[3] Lenin, Teosed, XIV k., lk. 214.

Austria valitsus nägi selles Preisi püüet Habsburgide rasket seisukorda ära kasutada ja oma hegemooniat Saksamaale peale suruda: ta eelistas pigemini kaotada Itaalia provintsid, kui et käest lasta oma juhtivat osa Saksa Liidus.

1859. a. sõda ajendas rahvusliku ühinemisliikumise tõusu Saksamaal endas. Lenin kirjutab selle kohta: „Järjekorras oli Saksamaa ühendamise küsimus. See võis klasside tookordseis vahekordades toimuda kahel viisil: kas revolutsiooni teel, mida oleks juhtinud proletariaat ja mis oleks loonud üldsaksa vabariigi, või Preisi dünastiliste sõdade kaudu, mis oleksid kõvendanud Preisi mõisnike hegemooniat ühendatud Saksamaal[1].“

Marx ja Engels võitlesid järjekindlalt Saksamaa ühendamise eest revolutsioonilisel teel. Nad paljastasid väsimatult Preisi junkrute kavatsusi ja kodanluse kokkuleppelist poliitikat.

Saksa kodanluse hulgas sai 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate aastate alguses äärmiselt populaarseks Väike-Saksa programm, s. o. Saksamaa ühendamine Preisi juhtimisel. Liberaal Bennigsen'i poolt 1859. a. Frankfurtis asutatud Rahvuslik Ühing (Nationalverein) seadis oma ülesandeks ühtsa Saksamaa loomise Preisi juhtimisel. Ühing koondas endasse väikeste ja keskmiste riikide suur- ja väikekodanlust ja seisis lähedal eduerakonnale, mis tekkis Preisis endas. Selle erakonna asutajaiks olid kuulus teadlane Rudolf Virchow ja väikekodanlik ühistegelane, laenu- ja hoiuühingute propageerija Schulze-Delitzsch. Erakonna programm, mis koostati 1861. a. juunis, deklareeris truudust ning ustavust konstitutsioonile ja nõudis Saksamaa ühendamist Preisi juhtimisel üldise parlamendi sisseseadmisega. Peale selle nõudsid eduerakondlased tööstusseaduste revisjoni ja härradekoja täielikku reformimist. Eduerakondlaste programmis oli vaikides mööda mindud demokraatlikest põhinõudeist; selles puudus üldise valimisõiguse ja trükivabaduse nõudmine. 1860-ndate aastate alguses etendas see erakond Preisi poliitilises elus suurt osa.

Preisis oli sel ajal käimas terav poliitiline võitlus. 1858. a. jäi Freidrich Wilhelm IV vaimuhaigeks ja Preisi etteotsa asus regent, kuninga vend Wilhelm I, kes seni oli innukalt täitnud Preisi brigaadikindrali kohustusi ja saanud laialt tuntuks 1848. a. märtsipäevil, mil ta andis käsu tulistada ülestõusnud rahvast Berliinis. Kodanluses oli kuningas Friedrich Wilhelm IV-nda reaktsiooniline poliitika tekitanud seevõrra rahulolematust, et ta tervitas prints Wilhelmi regendivalitsust kui „uut ajajärku“. Kodanlus lootis, et ta kutsutakse võimu juurde. Kuid Wilhelmi „liberalism“ avaldus järgnevalt üksnes selles, et Manteuffel asendati liberaalse ministri Schwerin'iga. 1861. a. suri Friedrich Wil-

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 547.

helm IV ja regent Wilhelm sai kuningaks. Veel viimseil regendivalitsuse kuudel oli valitsus esitanud saadikutekojale sõjaväe teenistusaja pikendamise ja kaadrite suurendamise eelnõu, nõudes selleks võrdlemisi tähtsusetut summat — 9,5 milj. taalrit. See eelnõu leidis saadikutekojas otsustavat vastuseismist. Selle vastuseismise peapõhjus peitus selles, et sõjaväe reformi läbiviimine oli usaldatud äärmisele reaktsionäärile, feodaalse partei esindajale kindral R o o n'ile, kes nimetati sõjaministriks. Reform kõvendas sõjaväge kui feodaalse klike relva. Pärast rida tormiseid istungeid lükkas saadikutekoda valitsuse eelnõu tagasi.

Hoolimata sellest, et saadikutekoda ei andnud oma nõusolekut, alustati sõjaväe reorganiseerimist. Nii sai alguse kuulus „konstitutsioonikonflikt".

Saadikutekoja valimistel 1861. a. talvel sai esmakordselt pärast mitmeaastast feodaalse partei võimutsemist enamuse eduerakond, kes nõudis kontrolli eelarvesummade kulutamise üle. Vastuseks sellele saatis Wilhelm I maapäeva viibimata laiali. Uued valimised andsid eduerakondlastele veelgi rohkem kohti: eelmistel valimistel saadud 161 koha asemel said nad nüüd 250. Uue saadikutekoja ja valitsuse vahel puhkes konflikt sõjaväele ettenähtud kulude pärast. Alustanud juba a. 1859 Preisi sõjaväe reformimist, oli Wilhelm I suurendanud sõjaväge 39 jalaväe- ja 10 ratsaväerügemendi võrra ja pikendanud teenistusaega tagavaraväes. Sõjaväe suurendamine ja ta varustamine uue relvastisega, mis olid alanud 1859. a., nõudsid uusi krediite, kuid edumeelne saadikutekoda keeldus neid määramast. Siiski jätkas Wilhelm I ilma maapäeva kinnituseta kulude tegemist sõjaväele. Parlamendi opositsiooni teravnemine tekitas õukonnas kohmetust. Wilhelm I kavatses koguni loobuda troonist, kuid nägi, et kodanlus ei läinud sõjakaist kõnedest kaugemale. Märgates kodanliku opositsiooni argust ja kõhklemist, otsustas Wilhelm I valitseda parlamenti arvestamata. Ministriks kutsuti Preisi junkrute väljapaistev esindaja B i s m a r c k.

Junkurliku Saksamaa suurim poliitiline tegelane Otto von Bismarck (1815—1898) põlvnes vanast aadliperekonnast. Oma lapsepõlve veetis Bismarck ühes perekonnamõisas Pommeris. Pärast ülikooli lõpetamist oli ta mõne aja riigiteenistuses, erustus aga 1839. a. ja siirdus oma mõisa. 1848. a. eel esines Bismarck, olles kohaliku maapäeva liige, veendunud monarhistina ja reaktsionäärina. 1848. a. märtsipäevil tegi Bismarck, teada saanud revolutsiooni võidust Berliinis, ebaõnnestunud katse organiseerida talupoegadest väesalku kuninga abistamiseks. Bismarck ilmus Berliini Friedrich Wilhelm IV-nda juurde ja veenis viimast tuliselt revolutsiooni relvastatud jõuga maha suruma. Tema reaktsioonilised veendumused ja junkrute huvide äge kaitsemine sundisid kuningat

temale tähelepanu pöörama ja ta määrati vastutavatele kohtadele. Ta oli saadikuks Venemaal, kus ta oskas võita Vene tsaari Aleksander II usalduse. Kodanliku opositsiooni järsu väljaastumise perioodil pidi Bismarck valitsuse raskest olukorrast välja tüürima. Üllatava osavuse ja hoolimatusega asus Bismarck konflikti lahendama. Ta teatas, et on valmis võitlema liberalismiga „kuni viimse hingetõmbeni" ja et ta peab parlamendi „peremehetsemist" lubamatuks. „Kelle poolel on jõud, see on sunnitud teda ka tarvitama", teatas Bismarck maapäeval. 1863. a. saadeti saadikutekoda uuesti laiali. Kasutades saadikutekoja istungite vaheaega, viis Bismarck omavoliliselt läbi sõjaväe reformi. Ta pidas kodanluse parlamentlike nõudmiste vastu visa võitlust, kuid oli ühtlasi nõus täitma tema rahvuslikke nõudmisi seevõrra, kui need Preisi monarhia huvidega ühtisid. „Kui ta (Bismarck. — *Toim.*) oleks teostanud Saksamaa ühendamise nii, nagu see oli formuleeritud kodanluse poolt, siis oleks konflikt iseenesest lahenenud, ja Bismarckist oleks saanud samasugune kodanluse ebajumal, nagu tema eeskujugi Louis Napoleon'i näol. Kodanlus näitas talle kätte eesmärgi, Louis Napoleon — tee eesmärgile; Bismarcki osaks jäi ainult teostamine [1]."

Konstitutsioonikonflikt ei viinud kodanlust võimule; tema arglikud ebajärjekindlad väljaastumised ei ajendanud mingisugust toetust proletariaadi poolt. Lenin märgib sel puhul, et kodanluse vasempoolsemaks muutumise tõttu konstitutsioonikonflikti ajajärgul ei tekkinud revolutsiooni, vaid ainult „arglik opositsioon, mis sundis monarhiat muutuma üha kodanlikumaks ega lammutanud kodanluse liitu junkrutega, s. o. reaktsiooniliste mõisnikega" [2].

Töölisklass ja töölisliikumine Saksamaal 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Ferdinand Lassalle'i tegevus. Küsimus, millist teed läheb Saksamaa ühendamine, võis suurel määral laheneda sõltuvalt Saksa riikide proletariaadi küpsuse astmest. 1860-ndate aastate alguses oli Saksamaal rohkem käsitöölisi kui vabrikutöölisi. Nii oli Preisis, Saksimaal ja veel neljas teisejärgulises riigis käsitöölisi üle 2 miljoni, vabrikutöölisi aga mitte üle poolteise miljoni. Tööstuse edasine areng muutis seda suhet vabrikutööliste kasuks. Terved rajoonid omandasid tööstusliku iseloomu, näiteks Saksi kuningriik või Preisi Düsseldorfi piirkond. Töölisklassi kujunemine Saksa riikides ajal, mil kapitalism arenes põllumajanduses „preisi tee" tingimusis, toimus kahekordse — kodanluse ja feodaalmõisnikulise monarhia — surve all. Kapitalismi areng Saksamaal pärast revolutsiooni lüüasaamist tõi töölistele kaasa eriti raskeid hädasid. Keegi saksa ametnik, kirjeldades Elberfeldi ketramistöökodasid, märkis, et töötati kitsais, umbseis ruumides, mida täitis

[1] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 476.
[2] Lenin, Teosed, XIV k., lk. 63—64.

päris põrgulik müra; tööliste näod olid kahvatud ja lõdvad; 15-tunnise tööpäeva jooksul ei antud töölistele väikesimatki vaheaega einestamiseks. Toitu pidid nad plekknõudega kaelas kandma ja neil oli õigus einestada ainult neil hetkil, mil lõngad katkesid ja masinad lühikeseks ajaks seisma pandi.

Proletaarse partei kujunemist takistas Saksamaa poliitiline ja majanduslik killustumus. 1860-ndate aastate alguses olid kõige enam levinud töölisorganisatsioonideks haridusseltsid, mis seisid Weitlingi utopistliku teooria pooldajate, liberaalse kodanluse või katoliku ja luteri usu vaimulike mõju all. Olid veel olemas ka krediidiühistud; nende organiseerimist oli algatanud Schulze-Delitzch, kes ei soovitanud töölistele tegelda poliitikaga ja jutlustas, et iga tööline peab end ise aitama, regulaarselt säästsummasid kõrvale pannes.

1860. a., seoses ühendamisliikumisega Itaalias ja Saksamaal, võis täheldada poliitilise elu tõusu. Elavnes ka tegevus tööliste hariduslikes ühinguis, kus sageli arutati poliitilisi küsimusi. Tähtsat osa tööliste vabastamises kodanlike parteide eestkostmise alt etendas Lassalle ja selles seisab tema teene saksa töölisklassile, kuigi ta polnud iseseisva töölisliikumise algatajaks Saksamaal.

„Enne 1848. a. revolutsiooni," kirjutas Engels, „ja revolutsiooni ajal oli töölistel, eriti Lääne-Saksamaal, olemas hästi organiseeritud sotsialistlik partei ...; kuigi ta pärast Kölni kommunistide protsessi lagunes, jätkasid tema üksikud liikmed siiski tasahilju selle pinnase ettevalmistamist, mida hiljemini kasutas Lassalle [1]."

Ferdinand Lassalle (1825—1864) võttis 1848. a. revolutsioonist aktiivselt osa; üleskutse eest mitte alistuda kuningavõimule pandi ta vangi. Sellel perioodil tutvus ta Marxiga ja oli teataval määral viimase mõju all. Lassalle põlgas arglikke ja junkrute ees lömitavaid preisi eduerakondlasi ja otsustas astuda poliitilisse võitlusse, toetudes Saksamaa noorele töölisklassile, mille suurt tähtsust ta oli hakanud õieti hindama.

1862. a. pöördus Leipzigi komitee, kelle presiidiumis oli tekkinud poliitilise töölispartei asutamise mõte, Lassalle'i poole palvega formuleerida töölisklassi üldised ülesanded. Oma „Avalikus vastuses Leipzigi komiteele" soovitas Lassalle organisatsiooni „üldise Saksa ühingu" kujul „seadusliku ja rahuliku, kuid väsimatu ja kartmatu kihutustöö tegemiseks üldise valimisõiguse kasuks". Ta pooldas rahulikke parlamentlikke meetodeid, arvates, et üldine valimisõigus annab võimu proletariaadi kätesse. Kaasaegselt junkurlikult riigilt ootas ta materiaalset toetust tööliste tootmisühinguile. Seega oli Lassalle oportunismi rajajaks Saksa sotsiaaldemokraatlikus liikumises.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 314.

Lassalle suhtus eitavalt tööliste igapäevasse võitlusse oma olukorra parandamise eest, sest ta oli arvamisel, et kodanliku korra puhul ei saa töölised oma töötasu tõsta kõrgemale sellest miinimumist, mis on tarvilik nende füüsilise eksistentsi säilitamiseks. Kapitalistlikus ühiskonnas valitses Lassalle'i arvates töötasu „raudne seadus". See väide, mille Lassalle oli üle võtnud Ricardo'lt, oli ebaõige ja poliitiliselt kahjulik, sest mingit tööliste töötasu „raudset taset" pole olemas. Töölise töötasu suurus oleneb mitte ainult töölisele elatumiseks vajalike toiduainete, rõivastise jne. hindadest, vaid ka sellest, kuivõrra töölised on kultuuriliselt ja poliitiliselt arenenud, organiseeritud ja võimelised kapitalistidele vastupanu avaldama. Lassalle'i teooria „töötasu raudsest seadusest" pidurdas töölisklassi majandusliku võitluse arengut.

Talupoegkonda pidas Lassalle „reaktsiooniliseks massiks". Tema ajaloolises draamas „Franz von Sickingen" on Suures talupoegade sõjas Saksamaal peamiseks liikumapanevaks jõuks mitte talupoegkond ja linnade „pleebs", vaid väikerüütlid, eesotsas Sickingeniga.

Oportunistlikule seisukohale asus Lassalle ka tolle aja poliitilises põhiküsimuses — mil teel peab toimuma Saksamaa ühendamine. „Lassalle ja lassalliaanid, märgates proletaarse ja demokraatliku tee nõrku väljavaateid," kirjutas Lenin, „rakendasid vankuvat taktikat, kohastudes junkur Bismarcki hegemooniaga. Nende vead seisnesid töölisklassi kallutamises bonapartistlik-riiklik-sotsialistlikule teele [1]." Lassalle oli valmis tervitama ühendamist ülaltpoolt dünastiliste sõdade abil. 1863. a. astus ta koguni läbirääkimistesse Bismarckiga ja lubas teda toetada Saksamaa ühendamisel, kui Bismarck paneb üldise valimisõiguse kehtima. Marx pidas otsustavat võitlust Lassalle'i sellise seisukoha vastu, nähes selles töölisklassi reetmist. Lassalle ei uskunud töölisklassi ja demokraatlike masside jõusse, vaid „kohastus Preisi ja Bismarcki võiduga, Itaalia ja Saksamaa demokraatlike rahvuslike liikumiste küllaldase jõu puudumisega. Sellega kalduski Lassalle rahvuslik-liberaalse töölispoliitika poole" [2]. Sellega tõukaski ta töölispartei „bonapartismi mülkasse".

1863. a. mais rajasid töölisorganisatsioonide esindajad Üldise Saksa Töölisühingu. Selle ühingu diktaatorlike volitustega presidendiks valiti Lassalle. Viimasel ei õnnestunud muuta oma ühingut massiorganisatsiooniks: aasta pärast oli liidul mitte üle 5000 liikme. 1864. a. suvel, kui Lassalle oli sõitnud Šveitsi puhkusele, tapeti ta kellegi aadliku poolt kahevõitlusel. Viimase põhjuseks oli Lassalle'i isiklik draama.

---

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 547.
[2] Seals., XVIII k., lk. 104.

Igat mesti oportunistid on tagajärjetult püüdnud Lassalle'i rehabiliteerida. Lassalle'i ülehindamisest ja ekslikest arvamusist tema kohta ei suutnud hoiduda ka Mehring oma teoses „Saksa sotsiaaldemokraatia ajalugu". Engels tähendas kord Lassalle'i kohta, et viimane oli „olevikus ebausaldatav sõber, tulevikus aga arvatavasti vaenlane". Selle eest, et Lassalle esines valitsusmeelses ajakirjanduses, oli kirjavahetuses Bismarckiga ja organiseeris tööliste delegatsioone Preisi kuninga Wilhelm I juurde, nimetasid Marx ja Engels teda „kuninglikuks preisi demokraadiks".

Pärast Lassalle'i surma sai Saksa Töölisühingu tegelikuks juhiks Lassalle'i õpilane Schweitzer. Viimane jätkas Lassalle'i taktikat. Avaldades sõnades korduvalt oma üksmeelt Marxi ja Engelsiga, võitles ta ometi nende vastu, Saksamaal aga Bebeli ja Liebknechti vastu, ja põikles visalt kõrvale ühinemisest Internatsionaaliga.

Hiljemini rõhutas Marx brošüüris „Oletatavad lõhed Internatsionaalis" lassallianismi sektantlikku iseloomu. Kõneldes sektidest töölisliikumises, mis alguses võisid olla liikumise hoovaks, kuid pärastpoole saavad temale piduriks, viitab Marx otseselt lassalliaanidele. „Sellest annavad tunnistust," kirjutab ta, „sektid Prantsus- ja Inglismaal, viimasel ajal lassalliaanid Saksamaal, kes rida aastaid olid takistuseks proletariaadi organiseerumisele, kuid lõpetasid sellega, et muutusid lihtsalt politsei tööriistaks [1]."

Schweitzerit süüdistas Marx sidemepidamises politseiga; hiljemini paljastati tema provokaatorlik tegevus.

„Raua ja vere" poliitika. Bismarcki plaan seisis selles, et rea sõdade abil kõrvaldada peamisi vastaseid Saksamaa ühendamisele Preisi hegemoonia all, nimelt Austriat ja Prantsusmaad. Kuid esialgu püüdis ta Austriat oma huvides ära kasutada.

1864. a. alustas Bismarck sõda Taaniga. Selle sõja eesmärgiks oli Šlesvigi ja Holsteini liidendamine Preisiga. Sellest sõjast osa võtma värbas ta enda poolel Austria.

Taani sõjas proovis Preisi esmakordselt oma reorganiseeritud, uutele alustele rajatud sõjaväge, kes oli varustatud uut tüüpi süütenõel-püssidega. Ühtlasi oli Preisi väejuhatusel võimalus täheldada, et austerlased eelistavad täägirünnakut püssitulevõitlusele. Viimast asjaolu kasutasid preislased ära järgnevas võitluses Austriaga.

1865. a. sõlmiti Gasteini konventsioon, mille järgi Austria sai endale Holsteini, Preisi — Šlesvigi ühes meresadama Kieliga, millel oli suur strateegiline tähtsus.

Otsekohe pärast sõda Taaniga hakkas Bismarck kiiresti valmistuma sõja vastu Austriaga. Seejuures tahtis ta kindlustada

---

[1] Ajakiri „Proletarskaja revoljutsija" 1938, nr. 9, lk. 156.

Prantsus- ja Venemaa erapooletust. Napoleon III-ndale lubas Bismarck erapooletuse eest territoriaalset juurdekasvu, Vene tsaari erapooletus aga kindlustati sel teel, et toetati Venemaad Poola 1863. a. ülestõusu mahasurumisel tsaarivalitsuse poolt.

Pärast Gasteini konventsiooni sõlmimist provotseeris Bismarck korduvalt kokkupõrkeid Austriaga. Relvastatud kokkupõrke otseseks ajendiks oli Austria väljatõrjumine Holsteinist Preisi poolt ja Saksa Liidu reformi eelnõu esitamine Bismarcki poolt, kusjuures põhinõudeks oli Austria eemaldamine Saksa Liidust.

Austria-Preisi sõda (1866. a.) lõppes Preisi täieliku võiduga ja mahajäänud Austria purustamisega S a d o v a juures (Böömimaa põhjaosas Königgrätzi kindluse lähedal) 3. juulil 1866. Austerlaste lüüasaamise peapõhjuseks oli Preisi armee kõrgem sõjatehnika, eriti aga preislaste süütenõel-püss. „Seda määratu suurt ja kiiret edu poleks saavutatud," kirjutas Engels, „ilma seesuguse tule ülekaaluta [1]." Selle kõrval etendasid teatavat osa ohvitserkonna parem ettevalmistus ja Preisi armee teotsemise erakordne kiirus ja kindlus.

Rahulepingu põhjal, mis sõlmiti P r a h a s 1866. a., võttis Bismarck Preisile rea seni iseseisvaid Saksa riike [2]. Austria kaotas Veneetsia, mis liidendati Itaaliaga. Austria loobus ka oma õigusist Holsteini suhtes ja maksis Preisile väikese kontributsiooni 20 milj. taalri suuruses. Saksa Liit likvideerus ja kõik riigid põhja pool Maini pidid moodustama P õ h j a - S a k s a L i i d u Preisiga eesotsas. Sellesse liitu astusid 21 riiki. Preisi laiendas oma territooriumi tunduvalt, liidendades Holsteini, Šlesvigi, Hannoveri, väikese osa Baierist ja riigilinna Frankfurti Maini ääres.

Suuremad lõunapoolsed riigid — Baieri, Baaden, Württemberg ja Hessen-Darmstadt — jäid liidust välja. Napoleon III nõudis erilise Lõuna-Saksa Liidu loomist lõunariikidest vastukaaluks Põhja-Saksa Liidule. Bismarck nõustus jätma neid riike väljapoole Põhja-Saksa Liitu, kuid samal ajal sõlmis salaja iga Lõuna-Saksa riigiga kaitse- ja kallaletungiliidu.

Napoleon III katse saada Luksemburgi kompensatsioonina enda erapooletuse tasuks põrkas Bismarcki energilisele vastuseisule ja nurjus (1867. a.).

Põhja-Saksa Liidu konstitutsiooni kohaselt loodi Riigipäev (parlament), mis valiti üldise valimisõiguse alusel. Üldine valimisõigus anti Bismarcki poolt kodanluse meeleheaks. Ta võimaldas meelsasti Riigipäeva liikmeile „uhke teadmise, et nad olid

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 188.

[2] Preisiga liidendati Hannoveri kuningriik, Hessen-Kasseli kuurvürstkond, Nassau suurhertsogkond ja riigilinn Frankfurt. Peale selle loovutasid Baieri ja Hessen-Darmstadt Preisile mõningad osad oma territooriumist.

valitud üldise valimisõiguse alusel“ [3], kompensatsiooniks Riigipäeva õiguste piiramise eest: viimasel polnud õigust keelduda maksude lubamisest. Liidukantsler ja ministrid nimetati ametisse Preisi kuninga poolt parlamendi enamikust sõltumatult. Sõjavägi oli samuti Riigipäevast sõltumatu. Konstitutsiooni kohaselt loodi ka Liidunõukogu, mis koosnes üksikute liitu kuuluvate riikide esindajaist. Kogu sõjaline ja diplomaatiline võim liidus kuulus Preisi kuningale.

Võidukas 1866. a. sõda ja suurema osa Saksamaa ühendamine likvideerisid konstitutsioonikonflikti ja lepitasid enamiku opositsioonilisest kodanlusest Bismarckiga. 1867. a. valimistel Preisi saadikutekotta said kaheks fraktsiooniks lõhenenud eduerakondlased lüüa. Riigipäeval sai enamuse uus rahvusvabameelsete (natsionaalliberaalide) partei, mis oli tekkinud 1866. a. valitsuse toetamise loosungi all.

Austria lüüasaamine a-il 1859—66 ja tema rahvusvahelise tähtsuse langemine aitasid kaasa klassi- ja rahvuslike vastuolude teravnemisele Habsburgide monarhias. Austria keisri Franz Josephi poolt a. 1861 riigis kehtima pandud aristokraatlik konstitutsioon säilitas absoluutse monarhia ja kindlustas valitseva seisundi saksa rahvusele. See konstitutsioon äratas rahvastiku enamikus äärmist pahameelt. Ferenc Deák, Ungari aristokraatia liider, esitas teise kava, mille järgi Habsburgide monarhias oleks olnud mitte üks, vaid kaks privilegeeritud rahvust — ungari ja saksa rahvus. Deáki ettepaneku järgi oleks Ungari moodustanud omaette kuningriigi, kusjuures Austria keiser oleks olnud samal ajal Ungari kuningas. Pärast seda kui 1866. a. Saksa Liit lagunes, võeti Deáki kava vastu ja Ungaris, samuti nagu Austriaski, seati sisse tsensuslikud esindusasutised kaunis suurte eelisõigustega aadliseisuse suhtes. Uus dualistlik, s. o. kahest osast koosnev monarhia sai nimeks Austria-Ungari.

Uues süsteemis võitis vähemik — sakslased, keda oli Austria-Ungari 48-miljonilise rahvastiku hulgas 12 milj., ja ungarlased, keda oli umbes 10 milj. Rahvastiku enamik — 26 milj., mis koosnes peamiselt slaavlasist, sattus valitsevate rahvuste suhtes alluvasse seisundisse. Pealegi omas Austria sakslaste ja ungarlaste seas privileege kaugeltki mitte kogu rahvastik, vaid üksnes selle mõisnikest ja kodanlastest koosnev ladvik.

1867. a. kodanliku reformi poolikus ja hulga feodaalsete igandite ning karmi rahvusliku surve säilimine aeglustasid kapitalismi edasist arengut Austria-Ungari monarhias.

---

[3] Marx ja Engels, Teosed, XVI k., 1. osa, lk. 479.

Töölisliikumine Saksamaal 1860-ndail aastail. Lassalle'i vaated Saksamaa poliitilise elu tähtsamais küsimusis — ühendamise viisides, suhtumises Preisi riiki jne. — leidsid teravat vastuseisu tolle aja töölisliikumise väljapaistvate tegelaste — August B e b e l'i ja Wilhelm L i e b k n e c h t'i — poolt. August Bebeli (1840—1913) tegevuse algus langeb 1860-ndaisse aastaisse; siis töötas noor treial Bebel Leipzigi tööliste haridusseltsides, mis olid asutatud vabameelse kodanluse poolt. Leipzigi selts astus ühendusse suure hulga töölisühingute ja -ringidega Lõuna- ja Kesk-Saksamaal. 1860-ndate aastate keskpaiku tekkis Saksi Töölisühingute Liit, mis koondas enda ümber 5000 inimest. 1864. a. valiti Bebel Leipzigi keskkomitee liikmeks, kuid samaaegselt kuulus ta ka väikekodanlikku rahvaparteisse. August Bebel püsis kaua aega seisukohal, et töölisseltsidele tuleb jätta ainult puhthariduslikud ülesanded. Suurt poliitilist mõju avaldas temale Wilhelm Liebknecht (1826—1900). Nende koostöö algas töölispartei asutamisel. Bebel ja Liebknecht asusid õigele seisukohale terves reas küsimusis, eriti ka Saksamaa ühendamise küsimuses. Marxi ja Engelsi eeskujul pooldasid nad poolfeodaalsete dünastiate kukutamist Saksa riikides ja Saksa demokraatliku vabariigi loomist. Astudes välja Bismarcki ja tema kava vastu, moodustada Saksa keisririik Preisi junkrute juhtimisel, võitlesid nad Lassalle'i vastu, kes toetas Bismarcki selles küsimuses. Kuna Lassalle'i vead „seisid töölispartei kallutamises bonapartistlik-riiklik-sotsialistlikule teele ..., kaitsesid Bebel ja Liebknecht järjekindlalt demokraatlikku ja proletaarset teed, võideldes väikesimategi järeleandmiste vastu preislusele, bismarklusele ja rahvuslusele“ [1]. Nagu osutab Lenin, „mõistis ajalugu Bebeli ja Liebknechti õigeks, h o o l i m a t a sellest, et Saksamaa ühines Bismarcki kava kohaselt. Ainult Bebeli ja Liebknechti järjekindlalt demokraatlik ja revolutsiooniline taktika ... aitas rajada kindla alusmüüri tõeliselt sotsiaaldemokraatlikule töölisparteile“ [2].

Marx ja Engels osutasid siiski ka Bebeli ja Liebknechti vigadele. Marxi ja Engelsi juhatusist hoolimata ei tahtnud nad kaua aega katkestada sidemeid väikekodanliku rahvaparteiga. Ka olid Liebknecht ja Bebel meelestatud föderalistlikult. Preisluse ja bismarkluse vastu võideldes ei võidelnud nad küllaldaselt Saksamaa väikeriikide separatismi vastu. Seepärast nõudis Engels Liebknechtilt, „et ta ründaks mitte ainult preislasi, vaid ka nende vastaseid — austerlasi, föderaliste, velfe ja teisi väikeriikide pooldajaid“ [3].

Aastail 1863—66 oleks Saksamaal revolutsioon võimalik olnud.

---

[1] L e n i n, Teosed, XVI k., lk. 547.
[2] Seals.
[3] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XXIII k., lk. 482.

Poliitiline surve 1860-ndail aastail, nagu kirjutas Bebel, „saades töölistele üha selgemaks, kajastus loomulikult nende meeleolus". Kõik nõudsid uuendusi, et aga polnud tugevat organisatsiooni, mis oleks koondanud jõude, siis polnud sellest meeleolust mingit kasu. Ometi saavutas liikumine tõeliselt suure hoo. Kõigil koosolekuil oli ülirohkesti osavõtjaid ja kõige teravamad väljaastumised leidsid neil suurimat heakskiitmist. Miitingul Leipzigis (8. mail 1866), millest osa võttis 5000 inimest, võeti ühel häälel vastu Liebknechti ja Bebeli resolutsioon, mis nõudis parlamendi kokkukutsumist üldiste, otseste, ühetaoliste ja salajaste valimiste alusel, üldist rahva relvastamist ja vabariiki. Mis puudus siis Saksa töölisklassil võidu saavutamiseks? Revolutsiooniline meeleolu oli olemas, esitati loosungeid. Ei olnud, nagu kirjutab Lenin, „küllaldaselt teadlikke ja revolutsioonilisi ülesandeid mõistvaid juhtivaid elemente (s. o. ei olnud revolutsioonilist sotsiaaldemokraatlikku parteid, kes oleks mõistnud hegemoonia ülesandeid)..." [1].

Et puudus revolutsiooniline proletaarne partei, kes oleks võinud asuda töölisklassi ja laiade demokraatlikkude masside liikumise etteotsa, võimaldas see asjaolu saksa junkruile ja neid toetavale arale kodanlusele ühendada Saksamaad ülaltpoolt.

Ometi söandasid Saksi töölised, keda juhtisid Bebel ja Liebknecht, protestida Saksamaa ühendamise vastu dünastiliste sõdade kaudu. Saksi demokraatide koosolekul 19. augustil 1866 Chemnitzis tehti otsus võtta osa valimisist Bismarcki poolt kokkukutsutavasse parlamenti, et viimast ära kasutada võitluseks valitsuse poliitikaga, ja taotella Asutava Kogu kokkukutsumist kõigi Saksa riikide esindajate osavõtul. Seda Saksi demokraatide koosolekut juhtisid Bebel ja Liebknecht.

1868. a. võeti Nürnbergis Saksi töölisseltside poolt vastu programm, mis sisaldas peamisi Internatsionaali poolt tunnustatud põhimõtteid. Nii hakkas kujunema uus sotsialistlik partei, mis moodustus Saksi ja Württembergi seltside liitu kuuluvaist töölistest. Eisenachi kongressil 1869. a. omandas uus sotsialistlik partei lõpliku kuju. Ta sai sotsiaaldemokraatliku töölispartei nimetuse. Tema pooldajaid hakati kutsuma eisenahlasteks.

Eisenahlased ühinesid 1864. a. asutatud I Internatsionaaliga. Sotsiaaldemokraatliku töölispartei programmis leidus veel väga palju ekslikke, osalt Lassalle'ilt pärinevaid seisukohti. Näiteks pidas partei tarvilikuks toetada tootmisühinguid, kes kasutaksid riiklikku krediiti. Sellest hoolimata seisis see organisatsioon algusest peale marksismile lähedal. Tema peamiseks teeneks oli, et rajati iseseisev massiline töölispartei, kes tõmbas terava piirjoone enda ja lassalliaanide vahele.

[1] Lenin, Teosed, XV k., lk. 213.

Saksamaa ühendamise tulemused. A-il 1866—1867 polnud Saksamaa ühendamine veel lõpule viidud. Lõuna-Saksa riigid püsisid veel väljaspool liitu, sest Napoleon III seisis nende liitumisele otsustavalt vastu.

Peatudes selle pöörde olemusel, mis toimus Saksamaal 1860-ndail aastail, rõhutab Engels bonapartismi jooni Bismarcki poliitikas. „1840. aastast alates aeglaselt laguneva monarhia põhieelduseks oli võitlus aadli ja kodanluse vahel, võitlus, milles monarhia hoidis tasakaalu. Alates aga sellest momendist, mil selle asemel, et kaitseda aadlit kodanluse pealetungi eest, tuli kõiki varakaid klasse kaitseda töölisklassi pealetungi vastu, pidi vana absoluutne monarhia täielikult ümber muutuma teiseks, eriti selleks otstarbeks väljatöötatud riigivormiks — bonapartistlikuks monarhiaks[1]."

Saksamaa ühendamine sel kombel, nagu see toimus, oli progressiivne fakt, kuivõrra bonapartism eeldas kapitalismi arengu põhitingimuste kindlustamist. Siiski säilis Saksamaal veel palju feodaalseid igandeid nii riiklikus kui ka ühiskondlikus elus. Kui näiteks ära muudeti üksiku junkru privileegid tema mõisa maa-alal, siis ainult selleks, et neid ringkondade organiseerimise kaudu taastada kõigi suurmaaomanike privileegide näol terve ringkonna maa-alal.

Engels arvustas teravalt Bismarcki väärkonstitutsionalismi. Nagu teada, kuulutati 1871. a. välja konstitutsioon, mis seadis sisse üldise valimisõiguse alusel valitava parlamendi; konstitutsioon kaotas tõkked tööstuse arenemise teelt, määras raha, mõõtude ja kaalude ühtsuse, tööndusvabaduse ja liiklemisvabaduse; teisest küljest jättis kodanlus valitsuse kätesse kogu reaalse poliitilise võimu ja aitas temal kõiki uusi seadusi nii formuleerida, et vana politseivõim jäi täiesti jõusse. „Kodanlus ostab enda järkjärgulise ühiskondliku vabanemise oma poliitilisest võimust otsese loobumise hinnaga. On loomulik, et peamiseks ajendiks, mis teeb sellise leppe kodanlusele vastuvõetavaks, on mitte hirm valitsuse, vaid hirm proletariaadi ees[2]."

Konstitutsioon oli „otsekui Bismarcki mõõdu järgi õmmeldud". Maksud määrati mitte enam iga aasta jaoks, vaid fikseeriti seadusega alatiseks. Sel kombel oli kõrvaldatud võimalus, et Riigipäev oleks saanud maksude lubamisest keelduda. Liidunõukogul oli otsustav hääl seadusandluses, sest tema andis määrusi seaduste täitmise korra, vandekohtu õiguste piiramise ja riigi politseiliste õiguste suurendamise kohta.

Kaos seespool, ähvardav sõjatont värava taga — selline oli Bismarcki keisririigi-poliitika, junkurliku ning militaristliku riigi esindaja poolt kodanlikke ühinemispüüdeid teostava poliitika bilanss.

[1] Marx ja Engels, Teosed, XV k., lk. 139.
[2] Seals., lk. 140.

Skandinaavia maad 1850-ndail ja 1860-ndail aastail.

Kodanlikud ümberkorraldused puudutasid ka Skandinaavia maid — Rootsit ja Norrat, samuti Taanit.

Rootsi 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Lõuna-Rootsi (Skåne) oli suurmaaomandi alaks. Siin võttis aadel maksu ja renti talupoegadelt. Ülejäänud osas riigist, kus pinnas on vähem viljakas, oli rahvastik hõre, koosnedes talupoegadest ja kalureist. Aadel oli Rootsis valitsevaks seisuseks ja võitles kodanliku korra sisseseadmise vastu. Sellest hoolimata toimus Rootsis XIX saj. alguses feodaalsete vahekordade lagunemine ja algas tööstuslik revolutsioon, mis tõi riigi majanduslikku ja sotsiaalpoliitilisse ellu tunduvaid muutusi. Mõisnike majandus liikus mööda „preisi teed".

XIX saj. keskpaiku saavutas Rootsi kodanlus tsensusliku süsteemi muutmise ja täieliku tegevusvabaduse tööstuses ning kaubanduses; tehti tähelepandavaid edusamme tehnika alal. Samal ajal võeti Rootsi metallurgiatööstuses tarvitusele Bessemeri menetlus maagi töötlemisel. 1862. a. valminud kaks raudteeliini ühendasid Rootsi suurimad kaubandustsentrumid — Stokholmi ja Göteborgi. 1860-ndate aastate lõpul oli tööstuses tegevusse rakendatud 100 000 töölist.

1865. aastani püsis vanaaegne Riigipäev, mis koosnes nelja seisuse — aadli, vaimulikkonna, linnakodanike ja talupoegade esindajaist, kusjuures iga seisus hääletas eraldi. Need keskaegsed institutsioonid hakkasid muutuma riigi kapitalistliku arenemise pidureiks. Kodanlus esitas riigikorra reformi nõudmised. Tema nõudmised olid ometi äärmiselt mõõdukad.

1866. a. teostus vananenud seisusliku esinduskogu reform. Uue konstitutsiooni järgi muudeti endine harva kokkukutsutav Riigipäev ümber regulaarselt kooskäivaks parlamendiks (Riksdag), mis koosnes kahest kojast. Esimene koda, millesse valiti ringkonna-maapäevade ja linnaomavalitsuste esindajaid, oli aristokraatlik; ta valiti üheksaks aastaks kõrge varandusliku tsensuse alusel (tema liikmed pidid olema vähemalt 35 aastat vanad ja omama varandust 80 000 krooni väärtuses või 4000 krooni tulu aastas). Alamkotta valiti isikuid, kes olid vähemalt 25 aastat vanad ja omasid varandust vähemalt 1000 krooni väärtuses; alamkoda valiti kolmeks aastaks. Valimisõiguse saamiseks oli nõutav varanduslik tsensus. Hääleõiguse sai üksnes 22% täiskasvanud elanikest. 1866. a. reform tõi võimule ainult jõuka kodanluse. Rõhuv enamik talupoegi, kogu väikekodanlus ja proletariaat jäid õigusteta. Domineerivat osa seadusandluses hakkas etendama ülemkoda, kellel oli

õigus tagasi lükata iga seaduseelnõu, mis oli teise koja poolt vastu võetud. Kuningale jäi õigus Riksdagi laiali saata ning uusi valimisi määrata.

Norra. Norras, mis pärast Viini kongressi oli liidetud Rootsi külge uniooni[1] alusel, iseloomustab 1850-ndaid ja 1860-ndaid aastaid rahvusliku liikumise tugevnemine. Erinevalt Rootsist, kus säilis tugev aadliseisus, oli Norra talupoegade-kalurite, karjapidajate ja kala ning metsaga kauplevate kaupmeeste-laevaomanike maa. Sellel kehva pinnasega maal oli põllumajandus nõrgalt arenenud. Veel XIX saj. lõpul oli Norras ainult 0,7% kogu pindalast põllu all.

Kehvik-talupojad (torparid) olid kulakute sulaseiks või sattusid nende juures võlaorjusse, rentides tükikese maad või võttes võlgu kariloomi.

Kolm sajandit, XVI—XIX saj., oli Norra olnud Taani ikke all. Selle aja jooksul oli Norra aadliseisus peaaegu kadunud, loovutades oma koha taani valitsevaile klassidele.

1814. a. puhkes Norras rahvaliikumine. Prantsuse 1791. a. konstitutsiooni eeskujul pandi siin kehtima põhiseadus, mis oli kõige demokraatlikum tolleaegses Euroopas. Sellel perioodil lahkusid taani ametnikud ja enamik taani mõisnikke Norrast. Rahvaliikumine, mille loosungiks oli Norra iseseisvus, suruti Rootsi vägede poolt maha, kuid norralasil õnnestus säilitada põhiseadust.

1850-ndail aastail tekkisid uued tormised konfliktid Norra rahvastiku ja Rootsi valitsevate klasside vahel. Selle võitluse teravnemine seostus norralaste protestiga kindral-kuberneri ametikoha vastu; kindral-kuberner nimetati kuninga poolt tavaliselt Rootsi maa-aristokraatia esindajate seast. Sellest vastupanust võttis tähtsal määral osa Norra parlament — Storting. 1859. a. tegi Storting otsuse kindral-kuberneri ameti kaotamise kohta.

Taani. Taanis valitses pärast 1815. a. Viini kongressi piiramatu monarhia, mida toetas Püha Liit. Paljudes kohtades, eriti Själlandis, täitsid talupojad teoorjuse-kohustusi. Suuraadel oli valitsevaks klassiks. Alates 1830. aastast tugevnes Taanis konstitutsiooni taotlev liikumine.

Taani hertsogkondade Šlesvigi ja Holsteini saksa rahvastik taotles Taanist lahkulöömist. Lootes neid hertsogkondi endaga liita, toetas Preisi nende võitlust oma vägede appisaatmisega.

---

[1] Unioon — kahe riigi liit, mida valitseb üks ühine monarh. Mõnikord luuakse seejuures mõned ühised valitsemisorganid, eeskätt välis- või sõjaministeerium.

Taanis endas oli käimas rahvaliikumine kuningavõimu piiramise hüüdsõna all.

1849. a. juunis pandi Taanis kehtima tsensuslik konstitutsioon, mille järgi kuningavõimu piirati kahekojalise parlamendi näol. Võitlusse Taani ja hertsogkondade vahel segas end vahele tsaristlik Venemaa, seejärel ka Inglismaa. Preisi valitsus tõttas sõlmima vaherahu Malmös ja lõpetas varsti sõja.

Taani poolel olid Engelsi sõnade järgi „kolm Euroopa kõige kontrrevolutsioonilisemat jõudu — Venemaa, Inglismaa ja Preisi valitsus“ [1]. Sellega on seletatav, et hertsogkonnad anti Taanile tagasi (1850. a.). Taani konstitutsiooni kärbiti tsaarivalitsuse survel tugevasti. 1864. a. kaotas Taani sõjas Preisi ja Austriaga hertsogkonnad lõplikult; need said hiljemini Saksa keisririigi osadeks. Sel ajal polnud Taanis suurtööstust veel peaaegu üldse; Taani jäi hästi arenenud karjakasvatusega põllumajanduslikuks maaks. Põllumajanduse ja kaubanduse areng soodustas riigis suurte kapitalide kogunemist ja panganduse laienemist. Välispoliitikas sõltus mahajäänud Taani, nagu teisedki Skandinaavia riigid, Euroopa suurriikidest, eeskätt Inglis- ja Venemaast.

31. peatükk.

Teine keisririik Prantsusmaal (a-il 1852—1864).

Teise keisririigi poliitiline kord. Teise keisririigi rajamine tähendas reaktsiooni võitu Prantsusmaal ja monarhia taastamist „eriti vastikul kujul“ [2]. 1848. a. revolutsiooniga kättevõidetud kodanlik-demokraatlikud vabadused kaotati. Vabariiklik partei hävitati, liberaalne ajakirjandus lämmatati. Politseilik-bürokraatlik aparaat paisus seniolematul määral. Kohalik omavalitsus kaotati. Katoliku vaimulikkond, too kõigi reaktsiooniliste valitsuste truu liitlane, omandas jälle suure mõju. Parlamentliku süsteemi tähtsus viidi peaaegu nullini: Seadusandlikul Korpusel polnud ei seadusandliku algatuse õigust, ei õigust valitsuse seaduseelnõudes parandusi teha ega isegi mitte õigust endale ise esimeest valida. Küll aga säilitati demagoogilistel kaalutlustel üldine valimisõigus (vähemalt 21 aastat vanadele meestele). Kuid administratiivne surve ja ametlike kandidatuuride süsteem kindlustasid valitsusele saadikutekojas alatise enamuse.

Kogu võim oli tegelikult Napoleon III-nda ja käputäie kõrgemate bonapartlike aukandjate kätes. Viimased võimutsesid õu-

[1] Marx ja Engels, Teosed, VI k., lk. 430.
[2] Lenin, Teosed, XX k., lk. 537.

konnas, sõjaväes, Senatis, Riiginõukogus, ministeeriumides, kogu tsiviiladministratsioonis ja kohtuametkonnas.

Keisrit ümbritsevate isikute hulgast omasid suurimat mõju tema viis-kuus lähimat nõuandjat. Suur mõju oli ka Napoleon III-nda naisel, keisrinna Eugénie'l.

Riiklik aparaat täideti põhimõttelagedate karjeristidega. Säärased mehed osutusid bonapartistlikule režiimile kõige sobivamaiks kaadreiks.

Teise keisririigi klassi-olu. Napoleon III haaras võimu pärast 1848. a. ägedaid võitlusi proletariaadi ja kodanlike vabariiklaste vahel, pärast seda, kui need mõlemad vastased olid omavahelisest võitlusest nõrgestatud. Napoleon tuli võimule, kasutades ära kodanluse hirmu proletariaadi ees, kes oli juunipäevadel oma võimu näidanud. Ta toetus Prantsuse kodanluse reaktsioonilistele kihtidele ja kulaklikule talupoegkonnale, kes lootis bonapartistliku diktatuuri abil kaitseda oma omandit nii kommunismi vastu kui ka suurkapitali pealetungi eest.

Et oma võimu kindlustada, püüdis Napoleon III „laveerida" võitlevate klasside — proletariaadi ja kodanluse — vahel. „Bonapartism on laveerimine, mida teostab monarhia, kes on kaotanud oma vana, patriarhaalse või feodaalse, lihtsa ja täieliku toe, — monarhia, kes peab balansseerima, et mitte kukkuda, — silmi tegema, et valitseda, — ära ostma, et meeldida, — vennastama ühiskonna jätistega, tõeliste varaste ja sulidega, et püsida mitte ainuüksi täägi varal [1]."

Täielikuks peremeheks riigis olid rahandusliku ja tööstusliku suurkodanluse reaktsioonilised kihid. Selle suurkodanluse huvidele oli alistatud II keisririigi kogu sise- ja välispoliitika.

Prantsusmaa majanduslik areng 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Sotsiaalsete vastuolude kasv. Napoleon III võimuletulek tõotas kodanlusele avaraid võimalusi lakkamatuks rikastumiseks. Leppinud poliitilise võimu kaotusega, sööstis kodanlus äripalavikku ja börsi hausse'i-mängu. Prantsusmaa majanduslik tõus 1848. a. järel oli õige suur. Tööstustoodangu üldsumma suurenes peaaegu kolmekordselt ja võrdus 1865. a. 12 miljardi frangiga. Puuvilla, toorvilla ja toorsiidi tarbing kasvas mitmekordseks. Üksnes 1869. a. tarbiti 93 milj. kg puuvilla. Kivisöetoodang tõusis 4,9 miljonilt 13,4 miljoni tonnini, tööliste arv kaevandustes suurenes 32 900-lt 84 900-ni. Raua- ja terasetootmine kolmekordistus. Masinate rakendamine tööstuses laienes suurel määral: auru- ja jõumasinate arv tõusis 7779-lt (1852. a.) 32 827-le (1869. a.).

---

[1] Lenin, Teosed, XII k., lk. 377.

Kuid rasketööstus jäi ikka veel kergetööstusest maha. 1860-ndate aastate lõpul toodeti riideid ja moeartikleid aastas üldsummas 1,5 miljardi frangi eest, kuna maagi-, kivisõe- ja metallitöötlemistööstuse tooki hinnati ainult 565 miljonile frangile. Näiteks töötas 1866. a. Pariisis 442 000 töölisest ainult 50 000 suurkäitistes, kõik ülejäänud väike- ja keskkäitistes. See on seletatav asjaoluga, et Pariisis domineerisid sellised tööstusharud, mis olid veel nõrgalt mehhaniseeritud (valmisrõivaste, jalatsite, pudukaupade, kunstipärase mööbli, toiduainete, kosmeetiliste kaupade, luksusesemete jms. tootmine).

Prantsusmaa raudteevõrk suurenes 3685 km-lt 17 440-le. A-il 1857—1858 liitusid 18 väikest raudtee-seltsingut kuueks suureks, mis eksisteerivad tänini.

Väliskaubanduse käive kasvas 3,1 miljardilt frangilt 1852. a. 8 miljardile 1869. a.

Finants- ja liigkasukapitali areng jõudis tööstuskapitali arengust märgatavalt ette. 1852. a. asutati „Liikuvkrediidi üldseltsing" („Société générale de crédit mobilier"), mille aktsiate väljalaskehinnaks oli 500 franki; peatselt koteeriti neid aktsiaid 995, 1100 ja 2110 frangiga. Seltsingu poolt antavad laenud moodustasid 1866. a. 112,8 miljoni frangise summa. 1865. a. asutati „Lyoni krediit" („Crédit lyonnais") 20-miljonilise põhikapitaliga. 1861. a. koteeriti Pariisi börsil 118 eriliiki väärtpabereid 11 miljardi frangises kogusummas, 1869. a. aga 307 eriliiki 33-miljardilises summas. Pariisi börs hakkas kujunema ülemaailmseks keskuseks, mille poole pöörduti laenu saamiseks eri riikidest.

Finantskapitali kontsentratsiooni tagajärjel koondusid tohutud rikkused vähestesse kätesse. 1863. a. omasid 183 kapitalisti 20 miljardi frangi eest aktsiaid ja obligatsioone. Suurpankurid olid keisriõuega tihedasti seotud ja said valitsuselt alatist toetust.

Kapitalistliku arengu mõjul muutus ka Prantsuse linnade, eriti Pariisi välisilme. Seine'i prefekti parun H a u s m a n n'i juhatusel teostati 1860-ndail aastail suur Pariisi ümberehitamine: paljud keskajast säilinud kitsad tänavad likvideeriti, rajati suurte bulvarite sõõr, ehitati uued luksuslikud jaamahooned, paleed, kirikud. Valitsus taotles selle ümberehitusega mitut eesmärki: hävitada barrikaadide jaoks kõlvulised tänavad, rakendada ulatuslikel ehitustöödel töökäsi, tõsta kogu Euroopa ees keisririigi pealinna prestiiži. Pariis kujunes nüüd keskuseks, kuhu voolas igast ilmakaarest kokku saaki ja lõbu otsivaid inimesi, ning ülemaailmse ulatusega rahanduslike spekulatsioonide ja poliitiliste afääride koonduspaigaks.

Suurkodanluse rikastumisega kaasusid töötavate hulkade vaesumine ja töölisklassi olukorra halvenemine. „Masside viletsus torkas pettuse ja roima teel omandatud liiderliku luksuse jultunud sära

kõrval teravalt silma[1]." Töötasu oli madal ega pidanud sammu leiva ja teiste produktide kui ka korteriüüri kallinemisega. „Viimase 12 aasta jooksul," kaebasid trükitöölised 1862. a., „on korteriüürid ja toiduainete hinnad tõusnud vähemalt 50%, kuna meie töötasu on vaevalt 9—10% suurenenud, nii et tulemuseks on hüveolu vähenemine 40% võrra." Tööpäeva pikkust reguleeris endiselt 1848. a. 13. septembri seadus, mis oli taastanud 12-tunnise tööpäeva; mõnes tootmisharus ulatus tööpäev 13—15 tunnini. Eriti rängalt ekspluateeriti naisi ja lapsi. Pariisi naistöölise keskmine töötasu moodustas 1867. a. meestöölise vastavast tasust 55%. Enamiku tööstuses tegevuses olevate alaealiste töötasu oli samal aastal 50 santiimi, mis moodustas täiskasvanud meestöölise töötasust kõigest 12%.

Töölised olid vabrikuis ja käitistes allutatud kõige rängemale režiimile. Pisemategi eksimuste eest määrati töölistele suuri trahve ja tehti palgast mahaarvamisi. Ülevaatajate ja politseinike armee valvas iga nende sammu järele. Töö ja kapitali vahelisi konflikte arutati vahekohtuis („prudhomme'ide nõukogudes"), mille eesistujad määrati valitsuse poolt. Taastati ka Napoleon I ajal sisseseatud „tööraamatud".

Talupoegkond, kes oli 1848. a. Louis Bonaparte'i presidendiks valimisele kaasa aidanud ja hiljemini II keisririigi rajamist toetanud, sai oma ootustes rängalt petta. Ainult kõige jõukamad maarahva kihid säilitasid oma poolehoiu pärast 2. detsembrit kehtima pandud režiimile. Maavähesus, liigkasuvõtjate ja kulakute surve, orjastavad renditingimused, rängad maksud — kõik see rõhus nagu vareminigi maarahva töötavaid hulki. Prantsuse küla tolleaegset vaimset mahajääma iseloomustab rahvahariduse armetu seisund. 1867. a. olid 100 nekrutist 23 kirjaoskamatud. Valitsus hoidis katoliku vaimulikkonna abil talurahvast vaimupimeduses.

Nagu talupoegkond, nii toodi suurkapitali huvidele ohvriks ka linnade väikekodanlus. „Keisririik laostas väikekodanluse materiaalselt sellega, et ta pillas ühiskondlikku rikkust, soosis börsispekulatsiooni ja kiirendas kunstlikult kapitali koondumist ja sellest põhjustatud väikekodanluse suure osa eksproprieerimist. Keisririik rõhus väikekodanlust poliitiliselt ja pahandas teda kõlblalt oma orgiatega; ta solvas väikekodanluse volteriaansust, andes tema laste kasvatamise „harimata paatrite" kätte[2]." Pole ime, et väikekodanluse ja temaga seotud intelligentsi eesrindlik osa oli keisririigiga opositsioonis ja toetas koos eesrindlike töölistega vabariiklasi.

Autoritaarne keisririik (1852—1860). Teise keisririigi ajaloos eristub selgesti kaks ajajärku: nn. autoritaarse (s. o. isevalitsus-

[1] Marx, Valitud teosed, II k., lk. 364.
[2] Seals., lk. 369.

liku) ja „liberaalse keisririigi“ periood. Lahkmeks nende kahe ajajärgu vahel on 1860. aasta.

Keiserliku režiimi esimesel ajajärgul oli ta seisund kindel. Vabariiklik partei näis olevat täiesti purustatud. Töölisklass polnud rängast lüüasaamisest 1848. a. juunis veel jõudnud toibuda. Majanduslik tõus kindlustas keisririigile tööliskonna olulise osa poolt poliitilise ükskõiksuse. Teatud osa käsitöölisi ja töölisi, kes olid tegevuses luksusesemete tootmisel ja nakatatud väikekodanlikest eelarvamusist, järgnes Proudhonile ja prudonistidele, kes jutlustasid keeldumist streikidest ja teistest klassivõitluse vormidest kui ka hoidumist poliitikast. Ametiühingud ja muud II vabariigi ajal asutatud tööliste koondised enamikus likvideerusid. II keisririigi valitsus, keelates ära iseseisvad töölisorganisatsioonid, võimaldas legaalselt teotseda ainult vastastikuse abiandmise ühinguil ja sedagi tingimusel, kui nad võtsid „auliikmeina“ endi hulka kohaliku preestri või meeri ja keeldusid streikidest osa võtmast. Valitsus soodustas igati sääraseid vastastikuse abiandmise ühinguid. Kuid see demagoogiline poliitika andis vastupidiseid tulemusi. „Heakskiidetud“ vastastikuse abiandmise ühingud muutusid pahatihti „vastupanuühinguiks“ — klassi-iseloomuga organisatsioonideks.

„Töölised,“ märkis Lyoni prokurör 1857. a., „võtavad neile pakutava relva vastu, kuid mõttega kasutada seda oma näengul ja nad kasutavadki seda oma kurikavatsuslike taotluste huvides.“

Prantsusmaal puudus neil aastail laialdane poliitiline liikumine. Võitlus keisririigi vastu ei olnud muutunud veel rahvahulkade asjaks. Kuid salajane vabariiklik agitatsioon jätkus. Ka tehti katseid salajaste ühingute organiseerimiseks. 1853. a. avastati ühe üliõpilaste ja tööliste rühma vandenõu, kes valmistas atentaati Napoleon III-ndale. 1854. a. avastati teine vandeseltslaste rühm, kes tegi ettevalmistusi keisri rongi õhkulaskmiseks. Samuti hoiti ära kaks 1855. a. ettevalmistusel olnud terroristlikku akti keisri vastu. Need terroristlikud vandenõud tõid revolutsioonilisele liikumisele ainult kahju. Edu polnud ka relvastatud ülestõusu katsel, mida üritasid 1855. a. augustis Angers'i linna lähedal töölised, kes olid vabariikliku salaühingu „Marianne'i“ liikmed.

Prantsusmaa välispoliitika 1850-ndail aastail. Napoleon III tuli võimule loosungi all: „Keisririik tähendab rahu“. Kuid keiserliku valitsuse kogu välispoliitika käis risti vastu nendele sõnadele. II keisririik pidas Euroopas, Aasias ja Ameerikas rea sõdu, mis olid oma iseloomult vallutussõjad ja mida üritati suurpankurite ja tööstu rite meeleheaks kui ka kuulsuse ja saagi järele januneva bonapartistliku sõjaväelaste klike huvides.

Krimmi sõda, mis paljastas Nikolai-aegse isevalitsusliku monarhia tehnilise nõrkuse ja üldise mahajääma, ei toonud liitlastelegi erilisi loorbereid. Hoolimata suurest jõudude ülekaalust, teotsesid liitlaste väed õige aeglaselt ja saamatult. Ei Inglise ülemjuhataja lord Raglan ega Prantsuse marssal Saint-Arnaud ei ilmutanud mingit sõjalist talenti. Ühes oma 1854. a. artiklis andis Engels Krimmis teotseva Prantsuse väe operatsioonide kohta hävitava arvustuse. Võrreldes Napoleon I strateegiat ta armetu vennapoja omaga, kirjutas Engels: „Võib lugeda ajaloo irooniaks asjaolu, et restaureeritud keisririik, kui piinlikult ta oma eeskuju püüakski jäljendada, on sunnitud kõikjal toimima vastupidiselt sellele, kuidas toimis Napoleon. Viimane ründas neid riike, kelle vallutamist ta teostas, otse südamesse; nüüdne Prantsusmaa tungis Venemaa kolka kallale. Arvestus rajati mitte suurtele sõjaoperatsioonidele, vaid äkilisele löögile, ootamatu tabamise soovile, avantüürile. Neis erinevais kavatsusis sisaldub kogu vahe Prantsuse I ja II keisririigi ning nende kummagi esindaja vahel... Napoleoni kunst seisis koondamises, ta järglase kunst — killustamises. Ühel oli täheks, millesse ta uskus, ta oma geniaalsus; teisel pidi usk oma tähesse asendama geniaalsust [1]."

Siiski aitas Krimmi sõja Prantsusmaale edukas lõpp, mida tähistas P a r i i s i r a h u 1856. a., kaasa Napoleon III keisririigi seisundi tugevnemisele nii omal maal kui ka rahvusvahelistes asjades. Kuid kogu materiaalne võit langes Inglismaale.

Prantsuse-Vene lähenemine a-il 1856—1859. Tsaristlikule Venemaale Krimmi sõjas osaks saanud kaotuse tagajärjeks oli Venemaa nõrgenemine „Euroopa sandarmi" osas ja ta mõju langus rahvusvahelistes asjades. Vene diplomaatia lähimaks eesmärgiks kujunes nüüd saavutada Pariisi 1856. a. lepingu raskete tingimuste tühistamist; need tingimused keelasid Venemaal Mustal merel sõjalaevastikku pidamast ja ta rannikule kindlustisi ehitamast. Kuid selle eesmärgi saavutamiseks oli vaja väljuda isolatsioonist, millesse Venemaa oli sattunud a-il 1854—1856. Venemaa oli seepärast meeleldi nõus lähenema Prantsusmaale Austria vastu, kes ühe oma riigitegelase väljenduse järgi 1854. a. „hämmastas maailma oma tänamatu suhtumisega" Venemaasse, kuna viimane oli 1849. a. Austriale Ungari vastu nii olulist abi andnud. (Teatavasti asus Austria Krimmi sõja ajal Venemaa suhtes vaenulikule seisukohale.) Sellise lähenemise suunas astuti samm keisrite Aleksander II ja Napoleon III-nda kohtumisel 1857. a. septembris S t u t t g a r t i s. Sel kohtumisel saavutati kokkulepe, mille järgi Vene- ja Prantsusmaa kohustusid „kõigis euroopalise tähtsusega küsimustes... kõigepealt omavahel kokku leppima" ja mitte osa

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, X k., lk. 347—348.

võtma „koalitsioonist, mis on sihitud ühe vastu nendest". Peale selle tehti otsuseks, et „Venemaa ja Prantsusmaa teotsevad Idas kokkukõlastatult ja lepivad omavahel kokku juhul, kui Türgi peaks lagunema". Inglis- ja Prantsusmaa suhete jahenemine 1858. a. aitas kaasa Prantsusmaa ja Vene vahekordade edasisele paranemisele. Napoleon III, valmistudes Itaalia asjade pärast sõjaks Austriaga, oli äärmiselt huvitatud sellest, et kindlustada endale Venemaa toetust. Venemaa lootis Prantsusmaa toetusel saavutada temale raskete Pariisi lepingu tingimuste tühistamist. 3. märtsil 1859 kirjutati Pariisis Vene- ja Prantsusmaa vahel alla salaleping, mille järgi Venemaa kohustus sõja puhul Prantsusmaa ja Austria vahel asuma Prantsusmaa suhtes „heatahtliku erapooletuse" seisukohale. Sama lepingu teises artiklis oli öeldud, et mõlemad pooled „lepivad kokku olemasolevate lepingute muutmise suhtes, mida mõlema riigi huvides tuleb rahu sõlmimisel ühiselt taotella" (see oli vihje Pariisi lepingu artiklite revideerimise võimalusele Venemaa huvides). Venemaa täitis tõepoolest selle lepinguga endale võetud kohustused, kuid Napoleon ei teinud midagi, et aidata Venemaal Pariisi lepingu tingimusist vabaneda, ja pöördus peatselt tagasi sõpruspoliitikale Inglismaaga. Venemaa omakorda uuendas Preisiga sõprussuhted, mis kujunesid eriti tihedaiks 1863.—1864. a. Poola ülestõusu ajal, mille suhtes mõlemad riigid teotsesid solidaarselt. Samast ajast alates omandas Prantsuse-Vene vahekord jälle vaenuliku iseloomu.

1857. a. kriis. Orsini atentaat ja uus politseilise terrori laine (1858). 1857. a. puhkes Prantsusmaal ja mujal majanduskriis, mis omandas tunduva ulatuse. See kriis ajendas tööliste hulgas rahuloleamatuse tõusu keisririigi vastu ja ühtis vabariikliku opositsiooni esimeste edusammudega. 1857. ja 1858. a. valimistel valiti Seadusandlikku Korpusse esmakordselt viis vabariiklast — Jules Favre, Ernest Picard, Émile Ollivier jt. Enamik neist kuulus küll vabariikliku partei mõõdukasse kodanlikku tiiba.

14. jaanuaril 1858 teostas itaalia revolutsionäär Orsini, endine Rooma vabariigi komissar 1849. a., Pariisis atentaadi Napoleon III-le. Atentaat ei õnnestunud. Orsini hukati. Valitsus kasutas seda atentaati, et rakendada vabariiklaste vastu uusi repressioone, kuigi nemad olid sellest aktist täiesti kõrval seisnud. Anti eriline, vabariiklaste vastu suunatud „ühiskondliku julgeoleku seadus". Kogu riigis hakati vahistama inimesi, kes olid vabariiklikult meelestatud või keda sääraseks meelsuses kahtlustati. Mitusada inimest saadeti asumisele. Valitsuse survevahendite laine a-il 1858—1859 paljastas veelkordselt, kuivõrra silmakirjalikud olid kõik vabaduse kohta käivad fraasid, mida Napoleon III valitsus demagoogiliste eesmärkidega kasutas. Teiselt poolt põhjustas Orsini atentaat — Orsini oli tulnud Inglismaalt, kaasas Inglise

päritoluga pommid, — Inglise-Prantsuse suhete jahenemist, mis oli küll ajutist laadi.

Sõda Austriaga (1859). 1850-ndail ja 1860-ndail aastail toimusid mitmes Euroopa osas rahvuslikud liikumised, mille eesmärgiks oli iseseisvate kodanlike riikide moodustamine. Üheks selliseks liikumiseks oli võitlus Austria rõhumise vastu Itaalias. Napoleon III, esinedes rõhutud rahvaste sõbrana, tõeliselt ainult spekuleeris rahvuslike liikumistega ja püüdis neid oma maadeanastamise eesmärgiga ära kasutada. Selles suhtes on iseloomustav ta Itaalia poliitika, nimelt ta taotlus liita Prantsusmaaga kunagi viimasele kuulunud Savoja ning Nizza ja luua Itaalias kaks vasallriiki prints Napoleoni ja prints Murat' (endise Napoli kuninga Joachim Murat' poja) jaoks. 1858. a. sõlmis ta Sardiiniaga lepingu viimase abistamise kohta eelseisvas sõjas Austriaga ja kauples endale seejuures välja lubaduse, et talle loovutatakse mõned Itaalia maa-alad. Sõda algas aprillis 1859. Otsustavais lahinguis Magenta (4. juunil) ja Solferino (24. juunil) juures said austerlased lüüa. Napoleon III lõpetas seejärel sõjategevuse ja alustas, vastupidiselt Sardiinia kuningale antud lubadusile, Austriaga eraldi läbirääkimisi. Prantsuse ja Austria keisrite kohtumisel, mis toimus 11. juulil Villafrancas Sardiinia kuninga teadmata, sõlmiti vaherahu. Oktoobris kirjutati Zürichis alla rahulepingule Prantsusmaa ja Austria vahel. Lombardia vabanes Austria ikke alt ja siirdus Sardiinia kuningriigi koosseisu, kuid viimane oli sunnitud loovutama Prantsusmaale Savoja ja Nizza (siin teostatud rahvahääletus näitas, et rahvastiku tunduv enamik oli päri liitumisega Prantsusmaa külge). Veneetsia jäi Austriale. Napoleon III ei söandanud jätkata sõda austerlaste täieliku väljatõrjumiseni Itaaliast, sest ta kartis Preisi vahelesegamist Austria kasuks.

Prantsuse väed püsisid edasi Roomas, kuhu nad olid asunud juba 1849. a. Napoleon III ei tahtnud neid ära kutsuda, sest ta omistas paavsti ilmliku võimu säilitamisele ja oma liidu kindlustamisele katoliku vaimulikkonnaga suurt tähtsust. Seetõttu osutus aga Prantsuse valitsus peamiseks takistuseks Itaalia ühinemisele. 1867. a. sulgesid Prantsuse väed Garibaldile ja ta revolutsioonilisele väesalgale („tuhandele") tee Rooma.

Koloniaalvallutused. 1856. a. saabus Prantsuse laevastik Indo-Hiinasse ja pommitas Tourane'i forte Annamis. Hispaania vägede toetusel vallutasid Prantsuse väed 1858. a. Tourane'i, kuid pidid juba 1860. a. sealt lahkuma. A-il 1859—1861 vallutasid Prantsuse väed Saigoni. 1862. a. viidi lõpule Alam-Kotšinhiina vallutamine. Samal aastal surusid prantslased maha pärismaalaste ülestõusu Annamis. 1863. a. pani Prantsusmaa Kambodža üle oma protektoraadi kehtima. 1867. a. surusid Prantsuse väed maha

ülestõusu Kotšinhiinas ja liidendasid ta kolm lääneprovintsi. Samal aastal kirjutati alla leping Prantsusmaa ja Siiami vahel, mis tunnustas Prantsuse protektoraati Kambodža üle.

1850-ndate aastate keskel algab Prantsuse penetratsioon Hiinas. 1854. a. pommitas Prantsuse eskaader Šanghaid, mille olid endi kätte võtnud Hiina revolutsionäärid (taipingid). 1858. a. alguses tungisid ühendatud Inglise-Prantsuse väed pärast pommitamist Kantonisse. Hiina valitsus oli sunnitud alla kirjutama ebavõrdõiguslikele lepinguile Inglis- ja Prantsusmaaga. A-il 1859—1860 algas sõjaline tegevus uuesti. Inglise ja Prantsuse väed aitasid Hiina keisri vägedel lüüa taipingite revolutsioonilise armee osi. Oktoobris 1860 okupeerisid Inglise-Prantsuse väed Hiina pealinna Pekingi, rööviside paljaks kuulsa Hiina keisrite suvilossi, mis oli üks Vana-Hiina kunsti imesid, ja panid ta seejärel põlema. Hiinale suruti peale uued ebavõrdõiguslikud lepingud Inglis- ja Prantsusmaaga. A-il 1864—1866 aitasid Prantsuse, eriti aga Inglise väed Hiina valitsusel taipingite ülestõusu lõplikult lämmatada.

1860. a. teostati sõjaline ekspeditsioon Süüriasse. Umbes samal ajal alustati Suessi kanali (pikkusega 160 km) kaevamist. Kanal, mis ühendas Vahemere Punase merega, ehitati insener Lesseps'i juhatusel ja viidi lõpule 1869. a. Ta pidi hõlbustama Prantsuse kapitalile sissepääsu Egiptusse. Hiljemini (1870-ndate aastate teisel poolel) kiskusid inglased selle kanali valitsemise endi kätte.

1862. a. teostas Napoleon uue koloniaalse avantüüri, segades end kodusõtta Mehhiko vabariigi (selle eesotsas seisis president Benito Juárez) valitsuse ja monarhistlike mässajate vahel; viimased toetusid reaktsioonilistele mõisnikele ja katoliku vaimulikele. Suurtöösturid ihusid hammast Mehhiko maapõuevaradele ja unistasid sellest, et muuta ta Prantsusmaa kolooniaks. P.-Ameerika Ühendriikide valitsus oli hõivatud mässu vastu võitlemisega lõunapoolseis orjamajanduslikes osariikides ega saanud seda ekspeditsiooni takistada. Mehhiko muudeti 1863. a. sõltumatust vabariigist keisririigiks. Keisriks sai Napoleon III käsilane Austria ertshertsog Maximilian (keiser Franz Josephi vend). Kuid Mehhiko keisririik püsis ainult lühikest aega. Riigis algas varsti partisanisõda Maximiliani vastu ja 1867. a., pärast seda kui Prantsuse väed Mehhikost olid tagasi kutsutud, võeti Maximilian Benito Juárez'i vägede poolt vangi ja lasti maha.

Üleminek „liberaalsele keisririigile" (1860). 23. jaanuaril 1860 sõlmiti Prantsusmaa ja Inglismaa vahel uus kaubaleping, mis alandas tunduvalt tolle Prantsuse kaupadelt Inglismaal ja Inglise kaupadelt Prantsusmaal. Enamik Prantsuse tööstureid, olles harjunud protektsionistliku režiimiga, mis neid kaitses Inglise võistluse eest, suhtus eitavalt sellesse tollipoliitika muutmisse vabakauban-

duse vaimus. Napoleon III poliitika tõttu tekkinud rahulolematus, mis oli ilmnenud juba seoses 1857. a. majanduskriisiga, viis mõningad tööstusliku kodanluse rühmad valitsusega opositsiooni. Opositsioonilised meeleolud tugevnesid ka liberaalse intelligentsi ringkonnis, kes polnud rahul Prantsuse garnisoni jätmisega Rooma.

Et kasvavat rahulolematust nõrgestada, oli Napoleon sunnitud liberaalsele opositsioonile mõningaid järeleandmisi tegema. 1860. a. 24. novembri dekreediga laiendati Seadusandliku Korpuse ja Senati õigusi. Nad said nüüd õiguse iga aasta istungjärgu avamisel kinnitada aadressi vastuseks troonikõnele. Sama dekreediga lubati Seadusandliku Korpuse presidendi tsenseerimisel avaldada Seadusandliku Korpuse istungite stenograafilisi aruandeid.

Muidugi ei puudutanud need reformid II keisririigi politseilisbürokraatliku režiimi aluseid.

Napoleon III-nda ebaõnnestunud libitsemine tööliste suhtes. Töölisliikumise tõus 1860-ndate aastate alguses. Teise keisririigi valitsus võttis kõik abinõud tarvitusele, et ära hoida töölishulkade poliitilise aktiivsuse virgumist ja takistada nende ning vabariikliku opositsiooni vastastikust lähenemist. Oma olult oli see poliitika demagoogiline libitsemine töölisklassi suhtes. Tööliste keskel tehtava bonapartistliku propaganda iseloomulikuks näidiseks võib olla brošüür „Rahvas, keiser ja vanad parteid", mis ilmus 1861. a. alguses. Selle brošüüri autorid propageerisid „liitu" töölisklassi ja valitsuse vahel, et leida vahendeid sotsiaalküsimuse „lahendamiseks".

Et hoida alal legendi oma püüdest kaitseda töölisklassi huve, tarvitas valitsus teisigi vahendeid. Iseloomulik oli episood 1862. a., mil Napoleon III demonstratiivselt amnesteeris streigi organiseerimise pärast süüdimõistetud trükitöölised ja Riikliku Trükikoja direktor algatas tasunormide kõrgendamise, mille vastu eratrükikodade omanikud vaidlesid.

Kui 1862. a. tekkis küsimus Prantsuse töölisdelegatsiooni lähetamise kohta rahvusvahelisele näitusele Londonisse, oli valitsus selle sõiduga täiesti päri, püüdis aga talle anda puhttehnilise iseloomu (tutvumine uute masinatega) ja teostada kogu delegatsiooni koosseisu valikut. Kuid töölised viisid läbi selle, et valisid delegaadid ise. Prantsuse töölised kasutasid sõitu oma rahvusvaheliste sidemete tugevdamiseks.

1863. a. toimusid järjekordsed valimised Seadusandlikku Korpusse. Vabariiklik opositsioon saavutas neil valimistel suure võidu, saades 7,2-miljonilisest häälte üldarvust peaaegu 2 miljonit häält. Vabariiklaste edu on seletatav sellega, et nende poolt hääletasid töölised, kes olid loobunud oma endisest valimiste boikoteerimise taktikast. 1863. a. valimistulemused tõendasid, et valitsuse

püüded töölishulki enda poole tõmmata olid täielikult ebaõnnestunud. Suurt osa selles opositsiooniliste meeleolude kasvus tööliste keskel etendas puuvillakriis, mille oli põhjustanud kodusõda P.-Ameerika Ühendriikides, kui ka tööliste rahulolematus valitsuse välispoliitikaga, sest valitsus oli keeldunud tsarismi vastu ülestõusnud poolakaid abistamast.

Töölisliikumine Prantsusmaal astus uude tõusujärku. 1864. a. täiendvalimistel esitas rühm Pariisi töölisi esmakordselt enda kandidaadi (graveerija Tolain'i). Viimane ei läinud valimistel läbi, kuid tööliskandidatuuri ülesseadmise fakt ise andis tunnistust tööliste klassiteadvuse tõusust. Tööliskandidatuuri mõtet selgitas 17. veebruaril ajalehis avaldatud deklaratsioon, mis sellel leiduvate allkirjade arvu järgi sai nimetuse „Kuuekümne manifest". „Sageli on korratud: klasse ei ole enam, 1789. a. alates on kõik prantslased seaduse ees võrdsed. Kuid meie, kel pole muud omandit peale oma käte, meie, kes iga päev alistume kapitali igasuguseile seaduslikele ja meelevaldseile nõudeile, meie, kelle suhtes kehtivad erakorralised seadused, nagu seadus streikide kohta..., meie suudame suuri vaevu seda väidet uskuda." Töölisklass, deklareerisid manifesti autorid, on eri klass ja peab seepärast omama parlamendis enda esindajaid. „Teame väga hästi, et keegi ei räägi töösstuse, kaubanduse, sõjaväe, ajakirjanduse jne. kandidatuuridest, ent kuigi seda ei ole sõnades, on asi tegelikult just niimoodi. Kas Seadusandliku Korpuse rõhuv enamik ei koosne suurvabrikantidest, kaupmeestest, kindraleist, ajakirjanikest? Ainult meil, töölistel, pole omi esindajaid."

„Kuuekümne manifest" avaldas kaasaeglasile suurt mõju. Kuigi selle dokumendi autorid rõhutasid oma eitavat suhtumist revolutsioonilisisse võitlusmeetodeisse ja esitasid väikekodanlikke, puhtprudonistlikke loosungeid, nagu „töövabadus", „krediit" ja „solidaarsus", ei suutnud see ähmastada manifesti põhiideed — ideed töölisklassi huvide iseseisvusest.

Napoleon III valitsus tegi veel ühe katse lõhe tekitamiseks tööliste ja vabariikliku opositsiooni vahel: 25. mail 1864 tühistati seadus streikide täieliku ärakeelamise kohta (Le Chapelier' seadus), mis oli kehtinud 1791. a. alates. Streik lakkas olemast kriminaalselt karistatav tegu. Kuid tõelist streigivabadust töölised siiski ei saanud, sest puudus streigi edukaks organiseerimiseks vajalik koosolekute-vabadus. Pealegi oli streike käsitlevate paragraafide uus redaktsioon selline, et iga aktiivne, pealetungiv, organiseeritud streik tunnistati ebaseaduslikuks.

Septembris 1864 võtsid Pariisi eesrindlikud töölised osa Rahvusvahelise Töölisühingu (I Internatsionaali) organiseerimisest; ühing moodustati Marxi juhatusel rahvusvahelisel töölismiitingul Londonis. 1864. a. lõpul ja 1865. a. alguses hakkasid Prantsusmaal tekkima esimesed Rahvusvahelise Töölisühingu sektsioonid. Esi-

algu kujutasid need sektsioonid endist küll äärmiselt väikesearvulisi rühmakesi ja neid juhtisid mehed, kes seisid marksismist väga kaugel, nimelt prudonistid. Kuid ometi tehti alates I Internatsionaali organiseerimisest lõpuks algust Prantsuse töölisliikumise eraldamisega kodanlik-demokraatlikust liikumisest.

32. peatükk.

Esimene Internatsionaal.

Lühike ülevaade I Internatsionaali käsitlevast kirjandusest. Rahvusvaheline Töölisühing kujunes juba varsti pärast ta asutamist niivõrra tõsiseks poliitiliseks teguriks võitluses demokraatliku Euroopa loomise eest ja proletariaadi vabastamiseks kapitalismi ikkest, et ta tegevus tõmbas endale üldise tähelepanu ja kutsus ellu ulatusliku kirjanduse. Pärast Lausanne'i kongressi pühendas mitte ainult nn. suur ajakirjandus (*„Times"*, *„Daily News"* jt.) õige rohkesti ruumi I Internatsionaali kongressidele ja jookvale tööle; juba siis tehti kodanlike ajaloolaste ja publitsistide poolt katseid uurida Internatsionaali tegevust ja anda sellest üldist kokkuvõtet. Kodanlik ajakirjandus väitis, et Internatsionaal kujutavat endast õige suurt vandeseltsi, mis on hirmuäratav seetõttu, et tal on harud kogu Euroopas, ta käsustab miljoneid ja ta šeff Karl Marx omab diktaatorlikku võimu. Nad kinnitasid, et Internatsionaali osakonnad võivad Marxi käsul ühel ilusal päeval mässu alustada, et „kõik ära jagada, kõik võrdsustada". Arusaadav, et kodanlus lõi need mõttetud luulendid Internatsionaalist ainuüksi eesmärgiga hirmutada avalikku arvamust ja mobiliseerida kõik riigi jõud võitluseks kasvava iseseisva töölisliikumise vastu. Kui aga Rahvusvaheline Töölisühing lagunes ja kodanlus toibus hirmust, mida Ühingu tegevus oli sisendanud, vaikis üks osa kodanlikke ajaloolasi Ühingu üldse surnuks, kuna teised ajaloolased katsusid asjatult tõendada, et Internatsionaal kadus, ilma et ta oleks järele jätnud mingeid positiivseid tagajärgi.

I Internatsionaali ajalugu — tema tegevus, Marxi võitlus mahajäänud sektantlike teooriatega ja rühmitistega Ühingus — tekitas suure poleemilise kirjanduse. Omas Internatsionaali ajaloos väidab prudonist F r i b o u r g, I Internatsionaal olevat asutatud ainult selleks, et laialdaselt propageerida tootmisühinguid ja maksuta krediidi ning vahetuse organiseerimist. Internatsionaali hävimise põhjust näeb ta selles, et Marx „eksitanud" organisatsiooni õigelt teelt kõrvale ja muutnud Internatsionaali proletariaadi poliitiliseks võitlusorganisatsiooniks.

Bakuninlased G u i l l a u m e ja N e t t l a u ei anna oma töödes Internatsionaali kohta selle ajalugu, vaid valgustavad Marxi

tegevust vaenulikult seisukohalt. Nende ülesandeks on Bakuninit puhtaks pesta; seepärast oleks asjatu bakuninlaste ja prudonistide kirjutistest otsida Internatsionaali objektiivset, teaduslikku ajalugu. II Internatsionaali ja Marxi õpetuse võltsimise perioodil vaikiti Rahvusvahelise Töölisühingu ajalugu tihtilugu teadlikult surnuks või moonutati seda rahvusvahelise sotsiaaldemokraatia oportunistliku juhtkonna poolt. Palju Internatsionaali ajaloo kohta käivaid dokumente sattus eraarhiividesse; rohkesti dokumente on hävitatud.

Lääne-Euroopa sotsialistlikus kirjanduses peaaegu polegi marksistlikke monograafiaid, mis oleksid pühendatud Internatsionaali tegevusele. Käesoleva ajani on Jaeckh'i teos „I Internatsionaal" parimaid Lääne-Euroopas ilmunud töid Internatsionaali ajaloo kohta. Isegi Mehring annab oma Saksa sotsiaaldemokraatia ajaloos ja teistes teostes Internatsionaali ajaloole väga tagasihoidliku koha. Pealegi käsitleb ta täiesti ebaõigelt lassalliaanide ja bakuninlaste sektantlikku ja lahkpüüdlikku seisukohta, kaitseb neid ja annab seega tõele mittevastava ja ehtsat tegelikkust mittepeegeldava Internatsionaali ajaloo. Internatsionaali teaduslik-objektiivne uurimine on pärast Internatsionaali rajajate ja inspireerijate Marxi ja Engelsi töid leidnud väljenduse Lenini teostes. Lenini teos „Karl Marx", tema eessõnad Marxi poolt Sorge'le ja Kugelmann'ile saadetud kirjade väljaandele, tema artikkel „Kolmas Internatsionaal ja tema koht ajaloos" selgitavad Marxi osa Internatsionaalis ja Rahvusvahelise Töölisühingu tähtsust proletariaadi võitluses kapitalismi kukutamise ja iseseisva proletaarse partei loomise eest.

Suure Sotsialistliku revolutsiooni võit NSVL-s ja III (Kommunistliku) Internatsionaali asutamine avasid uued perspektiivid Rahvusvahelise Töölisühingu ajaloo uurimisele. Meil sai võimalikuks Marxi ja Engelsi poolt järele jäetud suure pärandi avaldamine; see on asendamatuks allikaks mitte ainult Rahvusvahelise Töölisühingu ajaloo, vaid ka üldse möödunud sajandi ajaloo uurimisel. Marxi-Engelsi-Lenini Instituuti on koondatud ülirikkalikud allikatekogud Internatsionaali ajaloo alalt: kongresside ja Üldnõukogu istungite protokollid, ringkirjad, Marxi väga suur kirjavahetus Engelsiga ja Internatsionaali tegelastega.

Marxi ja Engelsi kirjad on dokumentideks, millede järgi sammsammult võib jälgida I Internatsionaali tekkimise, arenemise ja tegevuse lõpetamise ajalugu. Marxi-Engelsi-Lenini Instituudi poolt avaldatud Baseli 1869. a. kongressi ning Londoni 1871. a. konverentsi protokollid ja terve rida teisi dokumente (eriti Marxi ja Engelsi teoste XIII k. 1. osas, XXV ja XXVI köites) on suureks panuseks ajalooteadusse ja asendamatuiks allikaiks, ilma milledeta pole I Internatsionaali ajaloo tõeline teaduslik uurimine võimalik.

I Internatsionaali asutamise eeldused. I Internatsionaal tekkis 1864. a., 16 aastat pärast 1848. a. revolutsiooni mahasurumist. Paljudele näis, et proletariaadi lüüasaamine 1848. a. kindlustas kauaks ajaks täieliku võidu reaktsioonile. Proletaarsed organisatsioonid olid purustatud, 1852. a. lõpetas oma olemasolu Kommunistide Liit. Kümned tuhanded proletariaadi ja Euroopa demokraatia parimaid esindajaid hukkusid türmides, paljud aga, kel õnnestus kontrrevolutsiooniliste kohtute küüsist välja rabelda, põgenesid ookeani taha P.-Ameerika Ühendriikidesse või nälgisid Inglismaal ja Šveitsis — kahes Euroopa riigis, kus salliti emigrante-revolutsionääre.

1850-ndate aastate revolutsiooniline emigratsioon, oma peamises osas väikekodanlik ja mitte seotud töölisliikumisega, kujutas endast 1848. a. revolutsioonitormi armetuid ja haledaid rususid. Ta ei mõistnud kapitalistliku arenemise seadusi ega näinud selle põhisuunda. Ta juhid — Louis Blanc, Ledru-Rollin, Flocon ja teised — sepitsesid fantastilisi plaane, sest nad olid veendunud selles, et reaktsioon kestab õige lühikest aega ja et ühel ilusal päeval kutsuvad rahvamassid neid ajaloo saatuse täideviijaiks. Kuid elu kõndis neist mööda, ja et reaktsioon osutus kaunis kestvaks, tekkisid emigrantide keskel lahkhelid, kõikumised, intriigid. Väikekodanlik emigratsioon killunes arvukaiks pisirühmadeks ja kõiki neid valdas meeleheide, pessimism, umbusk revolutsiooni perspektiividesse.

Inglismaale elama asunud Marx ja Engels olid täis usku tulevase revolutsiooni võidusse. Mitmesuguste väikekodanlikku tüüpi tegelaste hädaldamisele ja manamistele seadsid Marx ja Engels vastu nõude kainelt õppust võtta 1848.—1849. a. tormistest sündmustest. Tulvil revolutsioonilist optimismi, taludes mehiselt isiklikke kannatusi ja puudust, lõid nad juba esimesel emigrandielu perioodil Inglismaal säärased hiilgavad, sügavad ja läbimõeldud teosed, nagu „Die Klassenkämpfe in Frankreich" („Klassivõitlused Prantsusmaal"), „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" („Louis Bonaparte'i 18. brümäär"), „Revolution und Konterrevolution in Deutschland" („Revolutsioon ja kontrrevolutsioon Saksamaal"), „Der deutsche Bauernkrieg" („Saksa talupoegadesõda"), „Herr Vogt" („Härra Fogt") jt. Ühtlasi töötas Marx väsimatult „Kapitali" kallal. Väga arvukais artikleis, mida nad avaldasid „New York Tribune'is" ja teistes demokraatlikes häälekandjais, analüüsisid Marx ja Engels Palmerstoni, Nikolai I ja Napoleon III-nda poliitikat, ja ennustasid uute revolutsiooniliste vapustuste ning kriiside vältimatust pärast teatava aja möödumist.

Neid vapustusi ette nähes uuendasid Marx ja Engels sidemeid 1848. a. revolutsionääridega, suunasid tšartiste Harney'd ja Jones'i järjekindlale proletaarsele taktikale, jälgisid trade-unionistliku lii-

kumise arengut, mõjustasid süstemaatiliselt selle juhte. Marxile ja Engelsile oli selge, et 1848. a. revolutsiooni lüüasaamise üheks põhjuseks oli tugevate töölisklassi organisatsioonide puudumine, ja nad olid juba ammu jõudnud järeldusele, et rahvusvahelisele reaktsioonile tuleb vastu seada rahvusvaheline revolutsioonijõudude koondamine. Sellele kutsus üles nende loosung, mis oli esitatud juba „Kommunistlikus manifestis": „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas a-il 1853—1856 oli esimeseks löögiks kogu Euroopa reaktsioonile.

Kui 1857. a. puhkes majanduslik kriis, algas Euroopas uus tõus poliitilisel alal. 1857. a. kriis oli esimene ülemaailmne majanduskriis. Pärast 1848. a. oli kapitalism kiiresti edasi arenenud. Need olid aastad, mil kapitalistlik süsteem levis laialdaselt nii Euroopas kui Ameerikas. Ka Venemaal oli kapitalistlike vahekordade areng saavutanud selleks ajaks tunduvat edu. 1857. a. kriis riivas sel või teisel määral enamikku Euroopa riikidest ja tuues kõikjal nähtavale reaktsiooni nõrkuse andis tõuke revolutsioonilise liikumise paisumisele. Masside väljaastumist kartes olid võimud sunnitud reformidest juttu tegema. Kõik 1848. a. lahendamata jäänud küsimused kerkisid uuesti üles kogu oma teravuses: võitlus Itaalia ja Saksamaa ühendamiseks, poliitilise korra demokratiseerimiseks Euroopas ja P.-Ameerika Ühendriikides, võitlus kolooniate riisumise vastu, proletariaadi revolutsioonilise liikumise kasv, P.-Ameerika Ühendriikides aga eeskätt võitlus orjuse vastu, mis tõkestas kapitalistlikku arengut, — kõik need momendid iseloomustavad maailma-ajalugu 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. See oli viimne etapp kapitalistliku Euroopa kodanlik-demokraatliku arenemise ajaloos, mil kapitalism sammus veel tõusuteed. Ja seoses sellega hoogustus kogu Euroopas uuesti pinev klassivõitlus kõigi nende küsimuste lahendamiseks revolutsioonilisel teel.

1848. aastast alates oli proletariaadi arvuline osatähtsus ja erikaal Euroopas tugevasti kasvanud. 1850-ndate aastate kapitalistlik süsteem lõi märksa laiema baasi proletariaadi vastastikusele rahvusvahelisele lähenemisele. Ja kui 1848. a. loosung „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!" oli olnud juhtlauseks väikesearvulisele tööliste eelväele, kus leidus vaevalt üle 200—300 mehe, siis nüüd, 1850-ndate aastate lõpul, oli see loosung muutunud arusaadavaks tuhandeile töölistele Inglis-, Prantsus- ja Saksamaal. 1857. a., mil Inglismaa kapitalistid kriisikulude proletariaadile veeretamiseks hakkasid töölisi tooma välismaalt, veendusid töölised kibeda kogemuse tõttu, kui tähtis on neile rahvusvaheline ühinemine. Klassisolidaarsuse tõus ja ühinemisvajaduse äratundmine ilmnesid samuti ehitustööliste streigi ajal Inglismaal 1859. a., mil streiki toetasid teiste alade töölised, kui ka üleinglismaalise trade-unionide koondise asutamises.

Proletariaadi klassiteadvuse edasisele kasvule aitas kaasa kodusõda P.-Ameerika Ühendriikides 1861—1865. On teada, et ainult Inglise tööliste kangelaslik vastupanu takistas Palmerstonil organiseerida Euroopa interventsiooni orjandusliku Lõuna abistamiseks. Nõnda õppisid Inglismaa töölised siduma oma huve suure rahvusvahelise poliitika huvidega. Töölisliikumine elavnes õige märgatavalt pärast 1857. a. kriisi ka Prantsusmaal, Saksamaal ja Itaalias. Kõigis neis riikides sammusid töölised võitluses demokraatliku vabariikliku korra rajamise eest esirinnas. Inglismaal, tollal kapitalistlikus suhtes kõige enam arenenud maal, omandas töölisliikumine selle aja kohta kõige massilisema iseloomu. Muide, mitte ainult Inglismaa, vaid ka Saksa- ja Prantsusmaa töölisklassist kerkis sel ajal esile rida andekaid organisaatoreid. See tõendas, et töölisliikumine Lääne-Euroopas oma ulatuselt oli ületanud 1848. a. liikumise ja et proletariaat, hoolimata talle minevikus osaks saanud lüüasaamisest, oli jällegi valmis astuma võitlusse enda vabastamise eest. Kuid tuleb muidugi meeles pidada, et Euroopa proletariaadi klassiteadvuse arengu üldine tase polnud tollal veel kuigi kõrge. Niihästi Inglismaal kui ka Prantsus- ja Saksamaal polnud töölisliikumine veel iseseisvaks kujunenud, polnud vabanenud kodanluse mõjust ja oli kodanluse juhtida. Inglise trade-unionism, Prantsuse prudonism ja lassalliaansus Saksamaal, kajastades küll nende maade proletariaadi erisuguseid kogemusi, andsid siiski eeskätt tunnistust töölisliikumise äärmisest ebaküpsusest ja abitusest 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate alguses.

Poliitiline reaktsioon kirjutas proletariaadile ette ühtsust, kirjutas Engels, iseloomustades 1860-ndate aastate töölisliikumise erijooni. „See oli moment, mil proletariaadi üldised kosmopoliitilised huvid olid asetatud esiplaanile [1] . . .“

Ühinemispüüe valdas tollal eesrindlike tööliste meeli ja see polnud „mingisuguse sekti või teooria sünnitis“. See oli „proletaarse liikumise spontaanse kasvu vili, kusjuures selle liikumise olid omakorda välja kutsunud nüüdisaegse ühiskonna loomulikud ja jõuliselt arenevad tendentsid“ [2].

„Kommunistliku manifesti“ ideid ei unustanud proletariaadi eelvägi kunagi, isegi mitte kõige õelama reaktsiooni aastail. Nende levitamise keskuseks sai Saksa tööliste haridusselts Londonis, kus E c c a r i u s, Kommunistide Liidu vana liige, kes oli tihedas ühenduses Marxiga, tutvustas töölisi „Kommunistliku manifesti“ ideedega.

Marx ja Engels jälgisid erilise tähelepanuga kõiki rahvusvahelise ühtluse avaldusi töölisliikumises.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XXVI k., lk. 373.
[2] Seals., XIII k., 1. osa, lk. 278.

Säärast laadi sündmuste hulgas omandas erilise tähtsuse Prantsuse ja Saksa tööliste kohtumine Inglise töölistega Londoni ülemaailmalise näituse ajal 1862. a. Olgugi et sellele kohtumisele ei järgnenud mingeid organisatsioonilisi üritusi, sõlmiti 1862. a. väljaspool näituse ametlikku miljööd isiklikud tutvused, kõneldi üldiselt tööliste seisundist ja väga tõenäoselt sai tänu sellele kohtumisele selgema kuju mõte ühinemise vajadusest, mis mõlkus eesrindlike tööliste meeles.

1863. aasta tõi Lincolni dekreedi neegrite vabastamise kohta P.-Ameerika Ühendriikides ja Poola ülestõusu. Kõik see tõukas Inglise töölisi aktiivseile poliitilisile väljaastumisile. Miitingud ja protest-meeleavaldused muutusid harilikuks nähtuseks; nad mobiliseerisid ning koondasid masse. Ühel säärasel miitingul, mis oli pühendatud Poola 1863. a. ülestõusule, võeti vastu otsus saata Prantsuse töölistele aadress kutsega ühineda ühiseks võitluseks. Aadressi koostamiseks ja selle saatmiseks Prantsuse töölistele valiti komitee, kuhu pääsesid kingsepp O d g e r, puusepp C r e m e r ja raamatuköitja G o t h a r d. Komitee koostas läkituse, milles oli öeldud, et võistlus ja lahustoimimine proletariaadi ridades takistavad võitlust ta majandusliku olukorra parandamise eest, sest ettevõtjad ähvardavad alati sisse tuua „prantslasi, sakslasi, belglasi ja teisi, kes teeksid meie tööd madalama palga eest". „Meie põhimõtteks on mitte lubada ettevõtjail ässitada meid üksteise kallale," kirjutasid töölised. Aadress kutsus üles ühisele võitlusele töötasu tõstmise eest. Arvustanud järgnevalt kõige karmimalt Euroopa poliitilist režiimi ja valitsevate klasside välispoliitikat, deklareerisid töölised, et „... silmapaistvate vaimuannetega ja ... julgeid mehi, kes kaitsevad rahvaste vabadust ja masside õigusi, mõistetakse eluajaks vangi, kui neil õnnestub vältida surma, või pagendatakse halastamatult koos perekondadega võõrsile. Säärane olukord on häbistav meie sajandile." „Saagem vendadeks," kutsusid üles Inglise töölised. Olles inglaste aadressi põhjalikult läbi arutanud, koostasid Prantsuse töölised vastuse ja saatsid selle üleandmiseks delegatsiooni Londonisse, eesotsas graveerija Tolain'iga, kes oli tööliste kandidaadiks Seadusandlikku Korpusse.

Sel ajal olid juba olemas kõik eeldused rahvusvahelise tööliste koondise asutamiseks. Marxi ja Engelsi suur töö oli andnud tulemusi. Prantsuse külaliste vastuvõtuks ja nende vastuse ärakuulamiseks korraldati 28. septembril 1864 suur koosolek St. Martin's Hall'is, Londoni suurimas saalis. Marx, kes tavaliselt ei armastanud osa võtta Euroopa emigrantide sisutuist ja suurejoonelistest vastuvõttudest, viibis sel korral miitingul.

„Ma teadsin," kirjutas ta peale seda Engelsile, „et sel korral olid siin koos tõelised jõud nii Londonist kui ka Pariisist, ja otsustasin seetõttu loobuda oma tavalisest reeglist kõik säärased kutsed

tagasi lükata[1].“ Ise mitte esinedes andis Marx tarvilikud instruktsioonid Saksa tööliste nimel esinevale Eccariusele.

Saali kogunesid Inglise, Prantsuse, Itaalia, Saksa ja Iiri tööliste esindajad. Üldise heakskiidu õhkkonnas loeti ette Prantsuse tööliste vastuaadress.

„Sõbrad ja vennad,“ kirjutasid Prantsuse töölised. „Kõigi maade töölised! Meie peame ühinema, et püstitada äravõitmatud tõkked saatuslikule süsteemile, mis ähvardab jaotada inimkonna kaheks klassiks: harimatuks alamrahvaks ja rasvunud aristokraatiaks. Meie pääsemine on solidaarsuses!“

Rahvusvahelise Töölisühingu asutamine. Pärast mõttevahetust tegi koosolek otsuse asutada Rahvusvaheline Töölisühing. Ühingu deklaratsiooni ja põhikirja väljatöötamiseks valiti ajutine komitee. Komiteesse valiti Inglismaa poolt Odger, Itaalia poolt major Wolff, Saksamaa poolt Marx ja Eccarius, Prantsusmaa poolt Le Lubez jt. Komitee ühel esimesel koosolekul lugesid Wolff ja Le Lubez ette nende koostatud Ühingu deklaratsiooni ning põhikirja kava. See kava peegeldas Itaalia väga ebaküpse ja piiratud kogemust võitluses kohaliku reaktsiooniga ja äärmiselt segaseid, mahajäänud teoreetilisi vaateid. Kava koostajad tuletasid Ühingu ülesanded „kohusest“, „kõlblusest“, „õiglusest“, „usust jumalasse“ jne. „Ma... kohkusin, kui kuulsin... fraasitavat, halvasti kirjutatud ja täiesti ebaküpse sissejuhatust, mis pretendeeris sellele, et olla põhimõtete deklaratsiooniks; igast reast vahtis välja Mazzini, vaevu kaetud väga uduste katkenditega prantsuse sotsialismist[2],“ teatas Marx Engelsile selle kava kohta. Soovitanud Wolffi ja Le Lubez' kavast üksikud kohad ümber redigeerida, kirjutas Marx täiesti uue deklaratsiooni, mis on tuntud „Rahvusvahelise Töölisühingu asutava manifesti“ nime all.

„Asutav manifest“ on silmapaistvamaid näidiseid Marxi taktikast võitluses ühise proletaarse rinde eest. Oli tarvis säilitada revolutsiooniliste põhimõtete puhtust, ühtlasi rajada teed prudonistlikult, lassalliaanlikult, trade-unionistlikult häälestatud tööliste juurde, ja neid mitte eemale tõugates nende vaadete karmi hukkamõistmisega, luua võimalus võitluseks marksismi hegemoonia eest töölisliikumises. „Rahvusvaheline Töölisühing,“ kirjutas Engels, pidi „ühendama üheks suureks armeeks kõik Euroopa ja Ameerika töölisklassi võitlusvõimelised jõud... Tal pidi olema selline programm, mis poleks sulgenud uksi Inglise trade-unionidele, Prantsuse, Belgia ja Hispaania prudonistidele ja Saksa lassalliaanidele[3].“ Aimates ettenägelikult rahvusvahelise töölis-

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXIII k., lk. 208.
[2] Seals., lk. 209.
[3] Marx, Valitud teosed, I k., lk. 146.

organisatsiooni ajaloolist kohta, teades ta eesmärke ja mõistes osa, mis tal tuleb etendada proletariaadi võitluses enda vabastamiseks, esitas Marx haruldase selguse ja lihtsusega kõike seda Internatsionaali põhidokumentides.

Marx oli Lenini väljenduse järgi Internatsionaali hingeks [1]. Ta oli selle organiseerijaks ning juhiks võitluses revolutsioonilise proletaarse partei, programmi ja taktika rajamise eest. Marx lõi töölisklassi proletaarse võitluse ühtsa taktika eri maades. Marxi tegevuse tulemusena Internatsionaalis ja töölisliikumise kasvamise tagajärjel sureb reaktsiooniline, väikekodanlik, utopistlik marksieelne sotsialism. I Internatsionaali loomise ajast peale võidab marksism töölisliikumises kätte valitseva seisundi ja sellest ajast alates astuvad tema lipu all üha uued tööliste väesalgad võitlusse kapitalismiga. Tänu Marxile I Internatsionaal „rajas vundamendi rahvusvahelisele töölisorganisatsioonile, et ette valmistada tööliste revolutsioonilist pealetungi kapitalile“ [2].

Asutav manifest. Marxi asutav manifest esitab väga lihtsal ning veenval kujul töölistele „Kommunistliku manifesti“ põhiideid. Manifest annab ülevaate töölisklassi olukorrast 1848. a. alates. Toetudes parlamendi aruandeile ja Gladstone'i sõnavõttudele, jutustas Marx töölistele, kuidas 1850. a. kodanluse tegelased kinnitasid, et kui Inglismaa sisse- ja väljavedu kasvavad 50% võrra, siis viiakse vaesus nullini.

1850. a. alates oli Inglismaa muutunud „maailma töökojaks“; ta sisse- ja väljavedu olid kasvanud märksa rohkem kui 50% võrra. Inglismaa rikkused, komfort ja kodanluse elumõnusused olid suurenenud neil aastail muinasjutulise kiirusega; kuid samal määral, nagu kasvas kodanluse rikkus, kasvas ka töötavate hulkade vaesumine ja eriti viletsus tööliste keskel, kelle elutingimused halvenesid aina rohkem. Koguni parlamendis oli Gladstone sunnitud kõnelema „töötasust, mis pole tõusnud“, „inimlikust elust“, mis „üheksal juhul kümnest on vaid võitlus olemasolu eest“.

Väga rikkal Inglismaal kadestasid töölised, kelle tööga loodi riigi tööstuslik vägevus, tihti vangistatuid türmides, kes toitusid paremini kui ausad töölised. Haigused, enneaegne raugastumine, surm väljakurnamise tagajärjel, tööpuuduse kasv — säärased olid möödunud 16 aasta kapitalismi arengu tagajärjed Inglismaa töölisklassi suhtes. „Mõnevõrra väiksemal määral ja teissuguste varjunditega, vastavalt kohalikele tingimusile, esinevad Inglismaale omased nähtused kõigis mandri tööstuslikes ja eesrindlikes maades,“ teatas „Asutav manifest“.

Inglise töölisklassi eriti tähtsa saavutisena märkis Marx „Manifestis“ seda, et Inglismaa töölised on kätte võitnud kümnetunnise

[1] Vt. Lenin, Teosed, XVIII k., lk. 7.
[2] Lenin, Teosed, XXIV k., lk. 247.

tööpäeva. Teiste riikide valitsused olid samuti sunnitud töö ja kapitali vahelistele suhetele vahele segama ja samuti käitistes tööpäeva piirama.

Kodanlus raevutses ja tõendas, et tööpäeva piiramine on vabaduse rikkumine, et tööpäeva pikkuse küsimus on eraasi, millega valitsused ei tohi tegelda. Kodanlus kinnitas, et tööpäeva lühendamine surmab tööstuse.

„Seepärast oli seadus kümnetunnise tööpäeva kohta mitte ainult tähtsaks praktiliseks saavutiseks, vaid ka põhimõtte võiduks; esmakordselt kapituleerus kodanluse majandusteadus avalikult töölisklassi majandusteaduse ees [1]."

Töölis-ühistegevuse kasvamine pärast 1848. a. oli teiseks proletariaadi võitluse positiivseks tulemuseks. „Mitte sõnades, vaid tegudes näitasid töölised, et tootmine suures ulatuses, toimudes seejuures vastavalt nüüdisaja teaduse nõudeile, on teostatav peremeeste klassi puudumisel" ja „et palgatöö, niisama kui orja ja pärisorja töö, on vaid mööduv ja alam vorm ..." [2]. Et päästa töölisklassi mandumisest, peab ühistegevus saama valitsevaks süsteemiks tööstuses ja kaubanduses. Kapitalistid ja maaomanikud kasutavad kõiki vahendeid, et takistada kooperatiivse korra võidulepääsu. On vaid üks väljapääs olukorrast — poliitilise võimu kättevõitmine töölisklassi poolt.

Kuid poliitilise võimu kättevõitmiseks on vaja mõningaid eeldusi. Üks eeldus — arvukus — on töölistel olemas. Kuid arvukus otsustab asja siis, „kui ta on organisatsiooni kaudu koondatud ja kui teda juhib teadlikkus". Kogemus on näidanud, et proletariaadi lahustoimimine toob endaga kaasa kõigi ta killustunud jõupingutuste lüüasaamise.

Et aidata töölistel organiseeruda ja ühendada proletariaadi üksikuid partisanlikke väljaastumisi, on asutatud Rahvusvaheline Töölisühing. Töölised peavad viibimata võtma kontrolli alla valitsevate klasside välispoliitika, mis kultiveerib rahvuslikku vaenu ning rahvuslikke eelarvamusi ja takistab proletariaadi ühinemist. Proletariaat peab vastu astuma Vene absolutismi vahelesegamisele Euroopa asjadesse.

Võitlus demokraatliku välispoliitika eest on osa üldisest proletaarsest võitlusest. „Asutav manifest" lõpeb lühikese võitlushüüdega: „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"

Üheaegselt „Asutava manifestiga" koostas Marx ka „Ühingu ajutise põhikirja". Kuna manifest rõhutas proletariaadi ees seisvaid üldisi ülesandeid, tutvustas „Põhikiri" niisama konkreetselt Internatsionaali eelseisva tegevuse eesmärke. Täpselt ja lühidalt mõtteid sõnastades seletas Marx, et Rahvusvahelise Töölisühingu

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 11.
[2] Seals.

eesmärgiks on poliitilise võimu kättevõitmine proletariaadi poolt poliitilise võitluse kaudu. Proletariaadi vabastamine peab olema tööliste eneste asjaks. Töölised võitlevad mitte uute privileegide ja monopolide pärast, vaid „igasuguse klassivalitsuse hävitamise eest“ [1], töötajate majandusliku vabastamise eest, mille ülesandeile tuleb alistada poliitiline võitlus.

I Internatsionaali ajutine põhikiri kavastas õige üldjooneliselt ka ta organisatsioonilise struktuuri. Deklareerides, et kõnesolev „Ühing on asutatud selleks, et olla läbikäimise ja koostöö keskuseks eri maade töölisühingute vahel, kes taotlevad töölisklassi kaitset, arengut ja täielikku vabastamist“, määras põhikiri kindlaks Üldnõukogu, või, nagu teda tollal nimetati, Kesknõukogu (nii hakati nimetama komiteed, mis valiti 28. septembri koosolekul) ülesanded. „Kesknõukogu peab olema internatsionaalseks vahendajaks koostööd arendavate eri ühingute vahel, et ühe maa töölised oleksid alati informeeritud oma klassi liikumisest kõigis teistes maades... Kesknõukogu võtab endale algatuse ettepanekute esitamiseks üksikuile üleriiklikele või kohalikele ühinguile... Rahvusvahelise Ühingu liikmed peavad, igaüks omal maal, rakendama kogu oma jõu laialipillatud töölisühingute ühendamiseks üleriiklikesse organisatsioonidesse, mida esindaksid üleriiklikud keskorganid [2].“ Põhikirja eelnõus oli märgitud, et Internatsionaali esimene kongress peetakse Belgias 1865. a. Kongressil pidi lõplikult kinnitatama põhikiri, mis esialgu oli ajutiselt vastu võetud. Kuni kongressini pandi Kesknõukogule Rahvusvahelise Ühingu esindamise ülesanded ja kogu ta asjaajamine. „Asutava manifesti“ tähtsuse üle ja mõju üle, mida ta avaldas, võib otsustada mitte ainult vaimustuse järgi, millega manifest vastu võeti eesrindlikes töölisringkonnis, vaid ka õela viha järgi, mida kodanlus ta vastu osutas.

I Internatsionaal Genfi kongressini. 1864. a. lõpul hakkas Rahvusvaheline Ühing omandama autoriteeti Inglise trade-unionides. Müürseppade ja kingseppade liidud deklareerisid, et nad on solidaarsed Internatsionaali põhimõtetega. Miitingud, mis organiseeriti Üldnõukogu poolt seoses Lincolni edasivalimisega presidendiks ja 1848. a. juunipäevadel langenud proletariaadi võitlejate mälestamisega, lähendasid Rahvusvahelist Töölisühingut Inglise proletariaadile. Üldnõukogu moodustas „Ühingu üldise valimisõiguse eest võitlemiseks“ ja Inglise töölised alustasid Internatsionaali juhtimisel võitlust valimisreformi läbiviimiseks. Kuidas Internatsionaali tegevust hinnati, nähtub trade-unionide konverentsil Sheffieldis 1865. a. vastuvõetud resolutsioonist. Resolutsioon soovitas kõigil liitudel ühineda Internatsionaaliga, „sest

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 13.
[2] Seals., lk. 15.

sel on erakordne tähtsus kogu töölisklassi progressiks ja õitsenguks". 1865. aastal oli Internatsionaalil Inglismaal 19 000 liiget.

Varsti hakkasid Ühingu sektsioonid tekkima ka mandril. 1865. a. õnnestus Saksamaal levitada 50 000 eksemplari „Asutavat manifesti". Kuid Internatsionaali edule Saksamaal oli takistuseks Schweitzeri poolt juhitava lassalliaanliku Üldise Saksa Töölisühingu lahkpüüdlik tegevus; see ühing sõlmis kokkuleppe Bismarckiga. Samuti oli takistuseks ka Preisi seadusandlus, mis keelas töölistel astuda välismaa ühinguisse. Šveitsis, Euroopa revolutsioonilise emigratsiooni keskkohas, saavutas Internatsionaal suurt edu; peagi moodustati Šveitsi saksa ja prantsuse osades kaks Internatsionaali sektsiooni: üks asutati Genfis Kommunistide Liidu vana liikme, andeka organisaatori Johann Philipp B e c k e r'i poolt, kes lõpuni jäi truuks proletariaadi asjale; teine — Juura mägedes — doktor Coullery poolt, kes seisis lähedal prudonistidele ja hiljemini jäi eemale töölisliikumisest. Prantsusmaal tekkis esimene Internatsionaali sektsioon Pariisis; see kujunes töölisringist, mis oli koondunud parempoolse prudonisti Tolain'i ümber.

Blankiste keeldus büroo Internatsionaali vastu võtmast, sest nad polnud loobunud oma vanadest vandeseltslikest seisukohtadest. Tolain rõhutas igal juhul, et Internatsionaal on vaid ühing majandusküsimuste tundmaõppimiseks ning uurimiseks ja krediidi ning vahetuse organiseerimiseks. Pariisi sektsiooni tegevus seisis algul ainult iganädalaste avalike koosolekute pidamises, kus propageeriti prudonismi. Prantsuse proletariaadi rohkearvulised streigid 1865. a. läksid temast mööda. Pole ime, et Pariisi sektsioonil puudus kontakt laiade proletaarsete massidega. Õigeusklik prudonist Tolain sai hakkama põhikirja teksti teadliku võltsimisega, jättes selle prantsuskeelses tõlkes välja lauseosa, mis rõhutas töölisklassi poliitilise võitluse tähtsust. See fakt ja ainult organisatsiooni majandusliku iseloomu rõhutamine andsid põhjust kahtluseks, et sektsioonis on juhtival kohal bonapartistlikud agendid, kes kaitsevad keisririiki. Ainult avaliku diskussiooni tagajärjel hakkas järk-järgult hajuma umbusk Pariisi sektsiooni vastu ja säärased mehed, nagu V a r l i n, ühinesid sellest ajast alates jäädavalt Internatsionaaliga. Üksnes suure vaevaga, kõrvaldades õigeusklikke ning parandamatuid prudoniste, võitis Pariisi sektsioon endale teatava autoriteedi. 1865. a. lõpul oli sektsioonil umbes 500 liiget. Hispaanias, Itaalias ja P.-Ameerika Ühendriikides (1866. a.) ajas Internatsionaal aegamööda esimesi juuri. Siiski olid Ühingu edu ja ta organisatsioonilised sidemed 1865. a. veel väga nõrgad. Töölised ühinesid väga kiiresti ja kergelt Internatsionaaliga ja niisama kergelt lahkusid selle ridadest. Kongress, mida Üldnõukogu kavatses kokku kutsuda 1865. a., jäi pidamata. Ta kokkukutsumine otsustati edasi lükata 1866. a-le.

Inglise tööliste võitlus valimisreformi pärast Inglismaal ja streigid Prantsus- ning Saksamaal nõudsid palju jõudu ja aega Üldnõukogult, kes teostas suurt igapäevast tööd rahvusvaheliste sidemete kindlustamisel ja rahvuslike gruppide abistamisel. Kuid ka Üldnõukogus endas tuli Marxil rohkesti võidelda igasuguste antiproletaarsete mõjude vastu.

Kongressi kokkukutsumist takistas peale muu ka see asjaolu, et mitte kõigil Üldnõukogu liikmeil polnud 1865. a. veel Internatsionaali ülesanded ja eesmärgid küllaldaselt selged. Inglise trade-unionid olid ainsad massiorganisatsioonid, kellele Üldnõukogu tollal toetus. Kuid Inglise trade-unionide juhid lähtusid ainult Inglismaa töölisklassi-aristokraatia erahuvidest ja asusid enamuses oportunistlikul seisukohal. Mõningad Üldnõukogu liikmed algatasid isegi sellise küsimuse, kas ametiühingulised organisatsioonid on töölisklassile üldse vajalikud. See tekitas teiste liikmete hulgas segadust ja nõudis küsimuse teoreetilist otsustamist. Kui 1865. a. suvel Üldnõukogus ja Inglise trade-unionide juhtide hulgas omandas eriti terava kuju küsimus ametiühingute osast ja ülesandeist, pühendas Üldnõukogu mitu istungit ametiühinguil täita oleva osa arutlusele. Referendina esines Marx, kes selgitas, et nende ülesandeks on olla ühendavaiks keskusiks „kapitali reaktsiooniliste püüdluste" vastu.

Marxi ettekanne, mis hiljemini avaldati brošüürina pealkirja all „Töötasu, hind ja kasum", sisaldab rea „Kapitali" põhiteese. Marx näitas oma ettekandes, et kapitalistid püüavad alati alandada töötasu minimaalse määrani. Kui töölised ei võitleks selle kapitalistide taotluse vastu, nad „muutuksid vaevatud, hukkumisele määratud kehvikute ükskõikseks massiks... Kui töölised annaksid aralt järele oma igapäevaseis kokkupõrkeis kapitaliga, kaotaksid nad kahtlemata võime alustada mõnda laialdasemat liikumist" [1]. Seepärast on ametiühinguline organisatsioon proletariaadile hädavajalik. Kuid ühtlasi hoiatas Marx ametiühinguliste organisatsioonide „igapäevase võitluse lõpptulemuste" ülehindamise eest.

Ametiühingud võitlevad mitte kapitalistliku süsteemiga, vaid selle tagajärgedega. See võitlus võib kapitalistide pealetungi proletariaadi elatustasemele ainult pidurdada. Kuid ta ei suuda kõrvaldada palgatöö süsteemi.

Ametiühingud rakendavad „palliatiive, mis ei ravi haigusi lõplikult. Seepärast ei tule töölistel piirduda ainult nende paratamatute partisanlike lahingutega", mida peavad ametiühingud. „Konservatiivse deviisi asemel: „Õiglane töötasu õiglase tööpäeva eest" peavad nad oma lipule kirjutama revolutsioonilise loosungi: „Palgatöö süsteemi hävi-

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 147.

tamine“ [1].“ „Ametiühingud vastupanu keskustena“ peavad kapitali pealetungi vastu „kasutama oma organiseeritud jõude hoovana töölisklassi täielikuks vabastamiseks, s. o. palgatöö süsteemi lõplikuks hävitamiseks“ [2].

Üldnõukogu jälgis suure tähelepanuga kodusõda P.-Ameerika Ühendriikides ja kui Lincoln valiti uuesti presidendiks (1864), saadeti talle Marxi koostatud tervitus.

Ühingu asutamise aastapäeva tähistamiseks kutsuti kokku kinnine konverents Londonisse (25.—29. sept. 1865). Konverentsi tööst võtsid osa Prantsusmaa, Inglismaa, Belgia ja Šveitsi esindajad. Aruanded kohtadelt tõendasid Ühingu edu töölismassides. Inglise delegaat Cremer jutustas, et tänu Internatsionaalile on trade-unionid asunud laialdase poliitilise võitluse teele.

Konverentsil ilmnesid õige suured lahkhelid prudonistidega. Seoses Poola küsimuse arutamisega teatasid prudonistid Fribourg ja Tolain, et nad ei poolda rahvaste enesemääramise küsimuse käsitlemist tööliskongressil.

Põhikirja arutlemisel panid prudonistid ette sulgeda pääs Internatsionaali „mõttetöölistele“, sest need võivad kiskuda Internatsionaali poliitikateele. Ei saanud olla kahtlust, et see ettepanek oli suunatud revolutsionääride ja isiklikult Marxi ning Engelsi vastu. Selle küsimuse puhul tekkisid vaidlused, keda siis võib pidada tööliseks. Prudonistid läksid siingi lahku konverentsi enamusest ja otsustasid, seevõrra kui asi neid puudutab, lugeda proletaarlasteks ainult töölisi, kes teevad füüsilist tööd, ja ainult neid sektsiooni vastu võtta.

Konverentsil koostati päevakord tulevase kongressi jaoks, mis otsustati kokku kutsuda Genfis 1866. a. Järgmine, 1866. aasta tõi endaga kaasa tunduva elavnemise töölisliikumises.

1866. aastal algas Londonis suur rätsepate streik. Prantsusmaal ja Belgias avaldasid Internatsionaali liikmed töölistele üleskutseid streiki mitte nurja ajada. See asjaolu, et Üldnõukogu suutis takistada välistööliste sissetoomist Inglismaale, tõi Ühingusse 1866. a. uued trade-unionid. Müürseppade Liit, millesse kuulus 28 000 töölist, teatas, et ta ühineb Internatsionaaliga.

Saksa sõda 1866. a. ajendas Üldnõukogus palju ägedaid vaidlusi rahvusküsimuse üle. Prantsuse sektsiooni esindajad Lafargue ja Longuet püüdsid tõendada, et „igasugune rahvas ja rahvus ise on vananenud eelarvamused“, et „rahvusküsimusel ei ole midagi ühist proletariaadiga ja ainult juhib tema jõude sotsiaalse revolutsiooni otseselt ülesandelt kõrvale“. Marx andis hävitava hoobi sellele prudonistlikule käsitusele rahvusküsimusest, näidates, et niihästi Lafargue'i kui ka teiste suhtumine sellesse

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 147.
[2] Seals., lk. 148.

küsimusse on vaid vesi bonapartismi veskile. „Endale mitte aru andes mõistab ta nähtavasti rahvaste eitamise all nende äraneelamist prantsuse eeskujuliku rahvuse poolt [1].“ Selle küsimuse kohta ütles Lenin: „Töölisklass võib kõige vähem luua endale fetišit rahvusküsimusest, sest kapitalismi areng ei tarvitse äratada iseseisvale elule k õ i k i rahvusi. Kui aga kord juba on tekkinud massilised rahvuslikud liikumised, siis neile käega lüüa, loobuda selle toetamisest, mis neis leidub progressiivset, tähendab tegelikult järele anda n a t s i o n a l i s t l i k e l e eelarvamustele, nimelt: tunnistada „oma“ rahvus „eeskujulikuks rahvuseks“ [2].“

Need vaidlused rahvusküsimuse üle aitasid paljastada Bismarcki välispoliitikat toetavate lassalliaanide reetlikku seisukohta. Marx ja Engels arvasid, et Preisi lüüasaamine 1866. a. oleks vallandanud revolutsiooni jõud Saksamaal ja oleks avanud võimaluse ühendada ta demokraatliku vabariigina. Vaidlused rahvusküsimuse, sõdade, ametiühingute üle, kodanlike parteidega blokkide sõlmimise küsimus, mis kerkis esile seoses I Internatsionaali osavõtuga võitlusest valimisreformi pärast Inglismaal, eriti küsimus vahekorrast Cobdeni liigaga, — kõigi nende probleemide lahendamine Üldnõukogu poolt tähistas uut etappi rahvusvahelise töölisliikumise arengus.

Konkreetsete küsimuste läbitöötamine Üldnõukogu poolt aitas kaasa töölisklassi eesrindlike kihtide poliitilisele enesemääramisele, ta emantsipeerumisele kodanlusest ja kodanlikest radikaalidest, kes kinnitasid töölistele, et nende eesmärgid ühtivad. Kõigi nende küsimuste arutamine, mis tekitasid elevust Üldnõukogus 1865.—1866. a., soodustas marksismi levimist töölisliikumises ja aitas veenduda, esialgu küll ainult töölisliikumise eesrindlikel tegelastel, selles, et prudonism, lassalliaansus ja Inglise trade-unionism hoopiski ei kajasta töölisklassi huve tervikuna ega esinda neid. Inglise trade-unionide juhtidega, Üldnõukogu liikme Odger'i ja teistega, tekkisid Marxil juba 1866. a. suured lahkuminekud, mis viisid hiljemini lõhenemiseni. Nende lahkuminekute põhjuseks oli opportunistlik seisukoht, millele asusid trade-unionid võitluses valimisreformi pärast Inglismaal [3].

Genfi kongress (3.—8. septembrini 1866). Genfi kongress pidi lõplikult kinnitama Internatsionaali põhikirja, määrama konkreetselt Ühingu ülesanded ja valima Üldnõukogu. Juba Londoni konverentsil 1865. a. oli selgunud, et küsimustes Internatsionaali ülesannete, ta tegevussuuna, võitlusvahendite ja lõppeesmärkide kohta erinevad prudonistid Üldnõukogust. Seepärast seati Genfi kong-

[1] M a r x ja E n g e l s, Kirjad, lk. 259.
[2] L e n i n, Teosed, XVII k., lk. 460.
[3] Vt. peatükki „Inglismaa 1850-ndail ja 1860-ndail aastail“.

ressi päevakorra kindlaksmääramisel tähtsale kohale küsimus tööliste jõupingutuste ühendamisest nende võitluses kapitaliga. Muud küsimused, mis anti kongressile arutamiseks, nimelt 1) tööpäeva lühendamine, 2) naiste ja laste töö tööstuses, 3) töölisühingud, nende minevik, olevik ja tulevik, 4) ühistegevus jt., näitasid, millest töölised huvitusid, missugused praktilised küsimused nende meeli köitsid. Kongressile ilmus 60 delegaati, kes esindasid Internatsionaali 25 sektsiooni ja 11 kooperatiiv-ühingut. Marx, kes oli seotud „Kapitali" lõpetamisega, ei saanud kongressile sõita. Kuid Üldnõukogu töötas ettevalmistavalt läbi kõik kongressi küsimused. Inglise delegaadid tulid kongressile Marxi poolt koostatud memorandumiga.

Prudonistid nõudsid oma kõnedes, et Internatsionaal muutuks rahvusvaheliseks kooperatiiv-ühinguks ja piiraks oma ülesandeid nende tingimuste uurimisega, milledel kooperatiivne kord võiks rahulikul teel astuda kapitalistliku süsteemi asemele. Prudonistid Tolain, Malon jt. kõnelesid tööpäeva lühendamise eest võitlemise vastu, streikide vastu, naiste osavõtu vastu tööstuses, isevalitsuse reaktsioonilise mõjuga võitlemise vastu Euroopas. Nagu Londoni konverentsilgi, ei pooldanud nad intelligentsi vastuvõtmist Internatsionaali. „Härrad pariislased olid oma pead kõige tühisemaid prudonistlikke fraase täis toppinud[1]," kirjutas Marx Kugelmannile prudonistide seisukohtade üle Genfi kongressil.

Kongressil arenenud kirglikud ning ägedad vaidlused tõendasid, et delegaatide enamik polnud milleski prudonistidega nõus. Marxi instruktsioon oma väga veenva argumentatsiooniga andis kongressile hea relva võitluseks prudonismi vastu. Peaküsimuses — Internatsionaali ülesandeist — kinnitas kongress Marxi poolt koostatud põhikirja ja rõhutas veel kord, et „tööliste majanduslik vabastamine on töölisliikumise suur eesmärk, millele peab alistatama iga poliitiline liikumine kui vahend". Ühistegevuse küsimuses nõustus kongress samuti Marxiga ja tunnustas, et kooperatiivne liikumine, olles ainult üks ühiskonna ümberkujundamise vahendeid, pole iseendast suuteline hävitama kapitalistlikku süsteemi. Internatsionaali peamine ülesanne seisab selles, et laiendada, siduda ja üldistada üheks tervikuks kõik eraldi arenevad liikumised, mis tekivad iseseisvalt töölisklassis. Kooperatiivse korra võidu vajalikuks eeltingimuseks on riikliku võimu üleminek proletariaadi kätte. Kõige ägedama lahingu lõi kongress prudonistidega, kui otsustati küsimust, kas töölised peavad võitlema tööpäeva lühendamise eest. Inglise ja Saksa delegatsioonid nõudsid kindlasti, et kaheksatunnine tööpäev peab saama kogu maailma tööliste ühiseks loosungiks. Vaidluste tulemusena kuulutas kong-

[1] Marxi kirjad Kugelmannile, lk. 16.

ress, et tööaja lühendamine on vajalik eeltingimus, „ilma milleta on edasised sammud töölisklassi vabastamise teel võimatud. Töölised peavad saavutama, et tööpäeva kestus seadusandlikult piirataks kaheksa tunniga".

Prudonistid said lüüa ka teises küsimuses, mis oli praktilise ja põhimõttelise tähtsusega: kuidas peavad töölised suhtuma naiste töö levimisse tööstuses? Prudonistid rõhutasid, et loodus on naisele ette määranud olla kodukolde hoidjaks. Kongressi enamik näitas oma sõnavõttudes, et naiste töö levimine on tööprotsesse lihtsustanud kapitalistliku suurtööstuse arengu tagajärg; töölised on jõuetud seda takistama, sest kapitalistid, alandades kogu aeg töötasu, teevad naise osavõtu elatusvahendite hankimisest mööda-pääsematuks. Proletariaadi ülesanne seisab selles, et asetada naise töö mehe omaga ühesuguseisse tingimusisse ja mitte anda kapitalistidele võimalust suurendada võistlust tööliste ridades. Kongressi enamik tunnistas naiste värbamise tööstusse progressiivseks nähtuseks: see suurendab palgatöö süsteemi hävitamise eest võitlejate armeed, kisub naise välja ta perekonnakohustuste kitsast ringist ja aitab kaasa ta klassiteadvuse tõusule.

Kasvatusküsimused on ühiskondliku tähtsusega tõsised küsimused. Lastesõimed, -aiad, ühiskondlik toitmine, tasuta haridus ja tasuta arstiabi riigi kulul — need on vahendid, mille abil proletariaat peab võitlema oma klassi mandumise vastu; ka annavad nad naisele võimaluse vabaneda koduse töö orjusest. Tuleb tähendada, et mõned prudonistid, eriti Varlin, nõustusid kongressiga, et tuleb naiste tööd mitte hukka mõista, vaid selle tingimusi parandada.

Prudonismi reaktsioonilise ja sektantliku sisu paljastamiseks aitasid palju kaasa ka vaidlused ametiühingute osa ja streikide tähtsuse üle. Kas on tarvis järgneda Inglise tööliste eeskujule ja luua ametiühingud kõigis maades? Ja kas tuleb töölistele soovitada streiki kui võitlusmeetodit? Prudonistid vastasid neile küsimustele eitavalt. Kuid kongressi poolt vastuvõetud resolutsioon ametiühingute kohta soovitas kõigi maade töölistele organiseerida ametiühinguid. „Kapital," selgitas resolutsioon, „esindab kontsentreeritud jõudu," töölised on lahutatud üksteisest ja killustumus nende ridades tuleb võistlusest. Ametiühingud on tekkinud tööliste püüdest leevendada ning kõrvaldada võistlust. Seepärast on nende tegevus alati piirdunud võitlusega tööliste igapäevaste vajaduste eest, nende otstarve on olnud kaitseda töölisi kapitalistliku ekspluateerimise vastu. Kuid ametiühingute tegelaste tahtest sõltumata muutusid nad proletariaadi jõudude kogumise ja mobiliseerimise keskuseks.

Seetõttu kujunenud tingimused annavad ametiühinguile võimaluse laiendada oma ülesandeid ja töölisklassi organiseerivate keskustena peavad nad teotsema „töölisklassi täieliku vabastamise

huvides". Lenin kirjutas ametiühingute kohta Genfi kongressi resolutsiooni puhul: „Resolutsioon tunnistas tööliste ametiühingud mitte ainult seaduspäraseks, vaid ka hädavajalikuks nähtuseks kapitalismi oludes; ta tunnistas, et nad on äärmiselt tähtsad töölisklassi organiseerimiseks ta igapäevases võitluses kapitaliga ja palgatöö hävitamiseks [1]."

Genfi kongressi tähtsus. Genfi kongress täpsustas Internatsionaali tegevuse programmi ja määras ta eesmärgid kindlaks. Kongress avaldas Üldnõukogule usaldust, valides ta liikmed tagasi. Prudonism sai kongressil tõsiselt lüüa ja kongressi töö tagajärjel tungis Marxi õpetus sügavamalt massidesse. „Ma kartsin väga esimese kongressi pärast Genfis," kirjutas Marx Kugelmannile 9. okt. 1866. „Kuid vastu mu ootusi möödus ta üldiselt hästi. Ta mõju Prantsusmaal, Inglismaal ja Ameerikas on täiesti ootamatu [2]." Samas kirjas märgib Marx rõõmuga, et tööliste kongress Baltimore'is, tänu tööliste õigele instinktile, võttis vastu samasugused otsused, mis Marx oli esitanud Genfi kongressile. Kodanlik ajakirjandus oli sunnitud imestuse ning jahmumisega tunnustama, et kongress Genfis kõigi ootuste kiuste tähistab tööliste rahvusvahelise ühinemise edasist edu.

Genfi ja Lausanne'i kongressi vahel. Ikaldus, 1866.—1867. a. tööstuskriis ja samaaegne rahvusvaheliste suhete järsk teravnemine seoses Saksa sõja tagajärgedega soodustasid töölisliikumise tõusu. 22. jaanuaril 1867 esines Marx Londonis suurel miitingul ettekandega Internatsionaali välispoliitilisist vaateist ja selgitas, miks rahu ja rahvaste vabastamine võivad saabuda ainult töölisklassi sotsiaalse vabastamise tagajärjel. Paljud kodanlikud patsifistid, segades sõjavastast propagandat, algatasid rahvusvahelise kongressi kokkukutsumise mõtte ja pöördusid kutsetega sellest osa võtta nii Üldnõukogu kui ka isiklikult Marxi poole.

Üldnõukogu lükkas ettepaneku tagasi. Ta teatas, et Internatsionaali üksikute liikmete osavõtt patsifistide kongressist võib olla ainult eraviisiline.

Oluline oli käsiteldaval perioodil Internatsionaali jätkuv kasv ja konsolideerumine. Inglismaal ühines temaga rida uusi tradeunione ja ta juhtimisel arenes elav kihutustöö valimisreformi kasuks. Kuigi Prantsuse prudonistid püüdsid töölisklassi poliitilisest tegevusest kõrvale jääda, suurendas siiski streigiliikumine, mida Üldnõukogu toetas üle nende pea, Internatsionaali autoriteeti ja kuulsust. Ses suhtes etendas eriti tähtsat osa abi, mida andsid Üldnõukogu algatusel Inglise trade-unionid Pariisi pronksiseppa-

[1] Lenin, Teosed, II k., lk. 481.
[2] Marxi kirjad Kugelmannile, lk. 16.

dele, kes taotlesid ametiühingu moodustamise õiguse tunnustamist. Pronksiseppade streik, mis lõppes edukalt Internatsionaali abi tõttu, tegi viimase erakordselt populaarseks Prantsuse töölisklassi ridades. Kindlaid saavutisi oli Internatsionaalil ka Belgias, Šveitsis, Itaalias ja P.-Ameerika Ühendriikides.

Internatsionaali kongress Lausanne'is 2.—7. septembrini 1867. Lausanne'is toimus järjekordne Internatsionaali kongress. Kongressile sõitis kokku 50 delegaati. Enamik neist olid prudonistid, kelledega olid liitunud ka Šveitsi romaani ala esindajad, eesotsas doktor Coullery'ga. Kasutades asjaolu, et nad olid enamuses, võtsid prudonistid jälle need küsimused kõne alla, mis olid juba läbi arutatud ning otsustatud Genfi kongressil. Kuid prudonistidel ei õnnestunud tühistada eelmise aasta resolutsioone: Lausanne'i kongress kinnitas need. Väljaspool igasugust seost päevakorraga kerkis kongressil üles järgmine küsimus: „Kas pole mitte poliitiliste vabaduste puudumine takistuseks tööliste sotsiaalsele vabastamisele ja kui see on nii, siis millised peavad olema need vahendid, mille abil võib kiirendada poliitilise võimu kättevõitmist?" Resolutsioon selles küsimuses kõlas järgmiselt: „Silmas pidades, et poliitilise vabaduse puudumine riigis on takistuseks proletariaadi sotsiaalsele vabastamisele, deklareerib kongress: 1) et töötajate sotsiaalne vabastamine on lahutamatu nende poliitilisest vabastamisest, 2) et poliitilise vabaduse kehtimapanek on igale rahvale esimeseks ja tingimatuks vajaduseks."

See resolutsioon lõi prudoniste nende kõige tähtsamas punktis. Oli ju nende loosungiks: „mitte midagi poliitilise võitluse abil"; nad olid sellist võitlust alati kategooriliselt eitanud.

Seoses assotsiatsioonide küsimuse arutamisega puhkesid vaidlused kollektiivse maaomandi küsimuses. Prudonistid väitsid, et maa peab olema ainult individuaalseks omandiks. Eccarius ja Saksa delegatsioon kaitsesid kollektiivse omandi põhimõtet. Peaaegu kõik delegaadid esinesid selles küsimuses oma seisukohtadega. Lõpuks otsustati selle küsimuse arutamine üle kanda järgmisele kongressile. Kongress otsustati kokku kutsuda 1868. a. Brüsselis.

Lausanne'i kongressi istungid langesid ühte Marxi töö lõpuga „Kapitali" kallal. „Sellest ajast peale, mil maa peal on olemas kapitalistid ja töölised, pole ilmunud ühtki raamatut, mis omaks säärast tähtsust tööliste suhtes [1]," kirjutas Engels oma retsensioonis „Kapitali' kohta. See töö esitas kokkuvõtte Marxi kakskümmend aastat kestnud teaduslikest uurimustest. Marx näitas „Kapitalis", et kapitalism on ajalooliselt mööduva iseloomuga, paljastas kapitalistliku ekspluateerimise saladuse, luues oma õpetuse lisaväärtusest. Teinud kokkuvõtted väga rikkalikust faktilisest materjalist,

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 230.

näitas Marx „Kapitalis" raudse loogikaga proletaarse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri vältimatust. „Kapitalistliku eraomandi tund lööb. Ekspropriaatorid ekspropriieeritakse [1]," ennustas Marx geniaalselt „Kapitalis". Marxi „Kapital" relvastas proletariaati teoreetiliselt ja näitas, et kuidas ka märatseks reaktsioon üksikuil perioodidel töölisklassi võitluses kapitalismi vastu, jääb võit lõpuks proletariaadile.

Lausanne'i ja Brüsseli kongressi vahel. Aasta, mis möödus Lausanne'i ja Brüsseli kongressi vahel, oli pinevaima võitluse, Internatsionaali mõju edasise ulatusliku levimise, prudonismi jälitamise ja edasise võitmise aastaks. 1868. a. jaanuaris nõudsid G e n f i e h i t u s t ö ö l i s e d tööpäeva lühendamist 12 tunnilt 10 tunnile ja töötasu tõstmist 20% võrra. Peremehed ei andnud töölistele mõne kuu jooksul mingit vastust. Siis pöördusid töölised abi saamiseks Internatsionaali poole. Genfi sektsioon võttis enda peale võitluse juhtimise. Sektsiooni ettepanekule asuda temaga läbirääkimistesse vastasid peremehed, et nad ei taha Internatsionaaliga midagi tegemist teha. Siis teatasid sektsiooni juhid müürilehtedel, et kui peremehed ei anna 23. märtsi õhtuni jaatavat vastust, kutsuvad nad trummi lüües üldkoosoleku kokku. Et peremehed vastust ei andnud, siis kutsus kell 6 õhtul trummipõrin töölised koosolekule. Kodanlust valdas paanika. Kiiresti hakati kauplusi sulgema, väärtasju välja vedama ja linnast lahkuma. Nelja tuhande töölise osavõtul peetud koosolek otsustas streigi välja kuulutada. Peremehed lasksid liikvele kuulduse, et ausad Genfi töölised on langenud ohvriks välismaa agentidele, kes Šveitsis revolutsiooni ette valmistavad. Nad nõustusid läbirääkimisi pidama ainult iga töölisega üksikult. Töölised polnud sellega päri. Streik ei piirdunud üksnes Genfi ehitustöölistega. Kõik ühingud avasid oma kassad, kuid kohalikest ressurssidest ei piisanud 3000 töölisperekonna abistamiseks. Siis pöördus Üldnõukogu abi saamiseks Inglis-, Prantsusja Saksamaa tööliste poole. Ja Lääne-Euroopa töölisklass tuli vastu, organiseerides oma seltsimeestele vajaliku abi.

Kogu Euroopa kodanlik ajakirjandus jälgis võitluse käiku Genfis pingsa tähelepanuga. Seoses Genfi streigiga lasti esmakordselt liikvele versioon proletariaadi salaühingust ja Internatsionaali miljonilistest ressurssidest.

Seega kujunes tagasihoidlik Genfi streik oma iseloomult avalikuks võitluseks töö ja kapitali vahel ning tõmbas endale Euroopa ajakirjanduse tähelepanu. Lõpuks kaotasid peremehed lootuse võita töölisi näljaga ja olid sunnitud nende nõudmised rahuldama.

Samal aastal sai Internatsionaal endale tuhandeid pooldajaid Belgias, kus tööliste ekspluateerimine polnud piiratud mingite seadus-

[1] M a r x, Kapital, I k., 1936, lk. 656.

tega. Juba 1867. a. tegid kivisöekaevanduste töölised Charleroi lähedal katset parandada oma olukorda, kuid nende väljaastumine summutati sõjaväe abil. 1868. a. leppisid kaevanduseomanikud omavahel kokku söehinna tõstmise suhtes. Seejärel hakkasid nende kliendid, metallurgiatööstuse tehaseomanikud, sütt Inglismaalt sisse vedama. Et veeretada kahjud tööliste kaela, lühendas kivisöekaevanduste-ühing tootmist neljale päevale nädalas ning alandas töötasu. Töölised tõusid üles, et kaitseda end pealetungivate kapitalistide vastu, kes töötasude alandamise kaudu olid määranud nad koos perekondadega näljasurmale. Sõjavägi ja politsei asusid töölisi rahustama. Purustatud, äravaevatud, võitjate-peremeeste poolt taga kiusatud, meeleheite viimse piirini viidud töölised kaotasid igasuguse lootuse võimalusele kaitseda oma õigusi ja saada mingit abi. Belgia sektsioon võttis mäetööliste asja enda kätte, tõttas tapetute ja haavatute perekondadele appi ja hoolitses juriidilise abi andmise eest vangistatuile, kes lõpuks kõik vandekohtu poolt õigeks mõisteti. Pärast Charleroi sündmusi oli Internatsionaali edu Belgias kindlustatud.

Prantsusmaal aitas Internatsionaali toetus samuti saavutada töölistele rea võite nende konfliktides peremeestega.

Töölisliikumise tõusu tingimustes otsustas Prantsuse valitsus lõpu teha seni sallitud Internatsionaali sektsioonile, keda ta korduvalt ning tagajärjetult oli püüdnud muuta oma agentuuriks töölisklassi ridades.

Üldnõukogu protest nelja feeni hukkamise vastu ja tema poolt korraldatud miitingud, milledel töölistele selgitati iiri rahva võitluse ja selle toetamise tähtsust, oli Inglise kodanlusele ajendiks alustada sõjakäiku Internatsionaali vastu. Üksmeeles Inglise kodanlusega toimis ka Napoleon III-nda valitsus. Viimane oli kaotanud lootuse Prantsuse sektsioone ära osta, hoolimata rohkearvulisist katseist. Ta andis käsu teostada läbiotsimine Pariisi sektsioonide büroos, areteeris kõik selle liikmed ja tegi teatavaks, et Internatsionaal on feenide vandenõu keskuseks. Isegi prokurör oli sunnitud säärase Bonaparte'i agentide liiga agara otsuse tagasi tõrjuma. Siis alustas Napoleon III Prantsuse sektsiooni kui üle 20 liikmest koosneva ja seega keelatud ühingu jälitamist. Kõik sektsiooni juhid paigutati vanglasse ja sellest ajast peale olid Internatsionaali liikmed Prantsusmaal sunnitud asuma poollegaalsesse seisundisse. „Kuid need valitsuse tagakiusamised mitte ainult ei hävitanud Ühingut, vaid, vastupidi, andsid uue tõuke ta arenguks, sundides keisririiki lõpetama soosivat libitsemist töölisklassiga [1]."

Pariisi büroo protsess etendas teatavas mõttes ka positiivset osa, võimaldades juhtivale kohale tõusta revolutsioonilisemal rüh-

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 275.

mal, kes hakkas lähenema marksismile. Uus juhatus, eesotsas Varlin'iga, pidi oma energilise töö ajutiselt katkestama Internatsionaali tegelaste teiskordsete areteerimiste tõttu Prantsusmaal 1868. a. märtsis. Ühtlasi muutusid Prantsusmaal aktiivsemaks blankistid, kes jätkasid oma kitsalt vandeseltslikku tegevust.

Preisimaal tegid Marx ja Engels, kasutades Liebknecht'i abi (viimane oli Põhja-Saksa riigipäeva liige) ja jätkates võitlust lassalliaanliku Üldise Töölisühinguga, ettevalmistusi tõelise proletaarse organisatsiooni asutamiseks. See organisatsioon sai kindla kuju 1869. a. Eisenach'i kongressil.

Preisi valitsus püüdis oma töölispoliitikas matkida Bonaparte'i. Austria valitsus keelas ära tööliste kongressi Viinis. See asjaolu, et Internatsionaal oli kujunenud õige kaaluvaks poliitiliseks teguriks, organisatsiooniks, kes omas paljude Euroopa tööliste poolehoidu, sundis radikaalseid kodanlikke parteisid taotlema liitu Internatsionaaliga. Veel 1867. a. kirjutas Marx Engelsile Ühingu ja Reformide Liiga radikaalide vahekorra kohta, et ilma trade-unionideta on massiline miiting võimatu, ilma Ühinguta aga ei või Inglise radikaalid saada trade-unione.

Kodanlik-patsifistlik Vabaduse ja Rahu Liiga, mis asutati 1867. a. septembris, hakkas taotlema Internatsionaali toetust. Internatsionaali Üldnõukogu otsustas Liiga kongressist mitte osa võtta. Pärast Lausanne'i kongressi võtsid prudonistid osa Liiga kongressist; osa neist lubas kodanlust aidata ta võitluses demokraatlike reformide pärast, kuna vastutasuks Liiga lubas võidelda proletariaadi majandusliku vabastamise eest. Kuid see lähenemine radikaalidele oli ainult lühiaegne nähtus.

Internatsionaali kongress Brüsselis. 1868. a. septembri alguses (6.—13. septembrini) toimus Brüsselis Internatsionaali III kongress. Marxi koostatud aruandes andis Üldnõukogu ülevaate Internatsionaali arengust pärast Lausanne'i kongressi. Tuues näiteks Ameerika tööliste võitluse kaheksatunnise tööpäeva eest, rõhutas Marx uuesti tööliste ees „Asutava manifesti" peamist mõtet, et „proletariaadi iga tõsine edusamm sõltub ta organisatsioonist... ja et isegi proletariaadi organisatsiooni riiklikus ulatuses ähvardab alati purustamise hädaoht teiste maade töölisklassi organiseerimatuse tagajärjel... Ainult töölisklassi rahvusvaheline ühinemine võib talle kindlustada lõpliku võidu" [1]. Vastusena tagakiusamistele deklareeris Üldnõukogu, et „Rahvusvaheline Töölisühing... ei lase end hirmutada ega teelt kõrvale kallutada. Nüüdsest peale on ta saatus lahutamatult seotud selle klassi ajaloolise arenguga, kelle käes on inimkonna taassünd" [2].

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 278.
[2] Seals.

Brüsseli konverentsile saabus 99 saadikut Inglismaalt, Prantsusmaalt, Itaaliast, Hispaaniast, Belgiast, Šveitsist ja Saksamaalt. Endistel kongressidel olid suurteks organisatsioonideks, mis koosnesid kümneist tuhandeist liikmeist, ainult Inglise ametiühingud. Brüsseli kongressile ilmusid esmakordselt saadikud, kes esindasid massilist töölisliikumist Saksamaal.

Brüsseli kongressi töö tulipunktis seisis omandi-, eriti maaomandi-küsimus, mida oli arutatud juba Lausanne'i kongressil. Pärast Lausanne'i kongressi asus Üldnõukogu uurima põllumajanduse väljavaateid kapitalismi oludes. Oma referaatides, mis Üldnõukogu avalikel istungeil ette kanti, näitas Marx, et kapitalismi oludes on talupoegkonna laostumine, põllumajanduse mahajäämine tööstusest ning väiketalupoegade absorbeerimine suurmaaomanike poolt vältimatu. Kollektiivne maaomand annab võimaluse rakendada põllumajanduses teadust ja tehnikat, tõstab talupoegade materiaalset jõukust ja teeb kõik maa-annid rahvamassidele kättesaadavaks, — säärasele järeldusele jõudsid Üldnõukogu liikmed pärast väga tähelepanelikku agraarküsimuse arutamist Marxi referaatide alusel. Üldnõukogu istungid olid avalikud ja Marxi vaatekoha õiguses veendus peale Üldnõukogu liikmete palju teisi töölisi. Komisjon, kes oli valitud juba Lausanne'i kongressil maaküsimuse lahendamiseks, esitas resolutsiooni kava, mis tunnustas, et kivisöening muud kaevandused ja liiklemisteed peavad kuuluma „taassündinud ja õigluse seadusele alistatud" riigile, kes peab nad renditama töölistele. Prudonismi järelkajad kõlasid veel kava sõnastuses, mis väljendas arvamust, et riik võib rahulikul teel uuesti sündida õigluse vaimus; prudonistlik oli ka nõue mitmesuguseid tööstusettevõtteid töölistele renditada. Komisjon tunnustas samuti, et majanduslik areng nõuab ka põllumaa üleminekut ühiskonna omandiks. Prudonistid, eesotsas Tolain'iga, avaldasid komisjoni otsuse vastu protesti ja teatasid, et nad loobuvad igasugusest vastutusest kongressi otsuse suhtes. Nad nihutasid jällegi esile idee vahetuse õigest organiseerimisest kui vahendist, mis kindlustab palgatööliste rahuliku ning valutu muutumise iseseisvaiks tootjaiks. Individuaalne maaomand olevat peamise jõukuse ja progressi eeldusi, deklareerisid prudonistid. Kongress võttis vastu komisjoni kava 30-häälelise enamusega 4 vastu; 15 saadikut loobusid kaasa hääletamast, viidates sellele, et nad pole küsimusega tuttavad.

Brüsseli kongressi resolutsioon proletariaadi suhtumise kohta maaomandisse kõlab järgmiselt: „Kongress arvab, et majanduslik areng teeb maa muutmise ühiskondlikuks omandiks sotsiaalseks vajaduseks ja et maa antakse põllupidajate ühinguile kasutada." Selle resolutsiooni tähtsus oli erakordselt suur. Ta tähistas proletaarse sotsialismi otsustavat võitu mitmesuguste marksieelse sotsialismi vormide üle.

Prudonistide pealekäimisel, kes teatasid, et omandiküsimus polnud kongressil küllalt „igakülgselt" valgustatud, otsustati selle küsimuse arutamist jätkata järgmisel kongressil. Sellest hoolimata andis Brüsseli kongress prudonismi mõjule Internatsionaalis hoobi. Seisukoht, millele prudonistid asusid maaomandi küsimuses, paljastas neid lõplikult kui väikekodanluse esindajaid töölisliikumises. Kongressi töö tulemusena sai selgeks, et Tolain ja tema rühm kaitsesid ainult prudonistlikult idealiseeritud harilikku kodanlikku ühiskonda. Sellest ajast peale omandas lõhe, mis oli ilmnenud prudonistlikus laagris, lõpliku kuju. Parempoolsed prudonistid — Tolain, Fribourg — eemalduvad järk-järgult töölisliikumisest. Vasempoolsed prudonistid — Varlin jt. — taanduvad üha enam prudonismist ja siirduvad Marxi poole. Tõsi küll, kongress andis prudonistidele järele, kui nad jällegi võtsid kõne alla küsimuse krediidi ja vahetuse organiseerimise kohta. Saksa ja Inglise delegaadid teatasid oma sõnavõttudes, et Saksa, Inglise ja Ameerika töölised pole kunagi huvitunud maksuta krediidist ega ole sellest midagi kuulnud. Ka imestusid nad, miks prudonistid, kes krediidile ja vahetuse õigele organiseerimisele säärast imettegevat jõudu omistavad, kogu aeg pole midagi praktiliselt teinud oma teoreetiliste vaadete elluviimiseks. Et Šveitsis ja Prantsusmaal üksikud tööliste rühmad uskusid veel krediidisse, siis õnnestus prudonistidel selles küsimuses oma resolutsioon läbi viia.

Väga suurt tähelepanu pühendas kongress küsimusele, kuidas võidelda sõjaohu vastu. Sõda Prantsus- ja Saksamaa vahel oli juba silmapiirile kerkimas. Resolutsioonis sõja kohta kutsus kongress töölisi üles „avaldama suurimat aktiivsust rahvusvahelise sõja ärahoidmiseks". Juhul, kui sõda peaks puhkema, soovitas kongress töölistele tootmine seisma panna ja streik välja kuulutada. Loobudes osa võtmast Rahu ja Vabaduse Liiga tööst, tegi kongress selle liikmeile ettepaneku astuda Internatsionaali, et ühiste jõupingutustega võidelda sõja vastu.

Ka määras Brüsseli kongress kindlaks Rahvusvahelise Ühingu suhtumise s t r e i k i d e s s e. Kongressi otsus streigivõitluse küsimuses rõhutas, et streik on ainult üheks abinõuks proletariaadi võitluses enda vabastamise pärast. Et streigid oleksid edukad, soovitas kongress töölistel organiseerida iga ametiühingu juurde vastastikuse abiandmise kassad ja streigikassad. Hädavajaliku abinõuna streigi soodsa tulemuse kindlustamiseks soovitas kongress ellu kutsuda kutseorganisatsioonide esindajaist koosnevad komisjonid streigi õigeaegsuse küsimuse otsustamiseks. Lõpuks soovitas kongress erilise resolutsiooniga kõigi maade töölistel asuda „Kapitali" uurimisele.

Rahvusvaheline Töölisühing pärast Brüsseli kongressi. Brüsseli kongressi otsused maaomandi kohta ajendasid ühelt poolt kodanlikus ajakirjanduses ägeda laimukampaania Rahvusvahelise Töölisühingu vastu, soodustasid aga teiselt poolt ta mõju edasist kasvu töölismassides. Prantsusmaal, Saksamaal ja Šveitsis hakkasid töölised üha sagedamini deklareerima, et nad on Brüsseli kongressi otsustega solidaarsed.

Uued sektsioonid, mis organiseeriti Hispaanias, Itaalias ja Hollandis, olid töölisklassi vastuseks Internatsionaali resolutsioonile eraomandi kaotamise vajaduse kohta.

Internatsionaali mõju kasvamine avaldus ka selles, et radikaalse Rahu ja Vabaduse Liiga ridades algas lõhenemine.

Tööliste erinev seisund eri maades ja kapitalismi ebaühtlane arenemisaste väljendusid paratamatult töölisliikumise väga erisuguseis vormides. Itaalias ja Hispaanias ning mõningais Šveitsi kantoneis kajastas töölisliikumine nende maade majanduslikku ja poliitilist mahajääma.

Töölised olid siin säilitanud sidemed külaga ja nende peamine mass koosnes laostunud kehviktalupoegadest. Need inimesed nägid, et kapitalistliku tööstuse areng avaldas neile kahekordset survet: mõisniku, feodaalsele survele lisandus veel kapitalistlik ekspluateerimine. Meeleheite ja igasuguse väljavaate puudumise mõjul tekkis püüe teha otsekohe lõpp niihästi mõisniku kui kapitali survele. Säärased meeleolud tõukasid ettevalmistamata, ürgjõulistele ning omavahel sidestamata väljaastumistele. Nende ebaproletaarsete meeleolude ideoloogiks tõusis B a k u n i n. Kuna Rahvusvaheline Töölisühing ühendas töölisi, valmistas neid ette proletaarseks revolutsiooniks, propageeris Bakunin koheseid, spontaanseid mässe, mis tulevikus, nagu ta lootis, ühinevad üldiseks mässuks kapitalismi vastu.

Anarhism kui poliitiline suund, mis taotleb riiklusetust, mis vaenulikult suhtub riiki ja selle osasse inimkonna ajaloos, on teravalt vaenulik marksismile, mille peatuumik seisab õpetuses proletariaadi diktatuurist kui üleminekuperioodist kapitalismi ja kommunismi vahel. Anarhism eitab ka võimalust kodanlikku riiki proletariaadi revolutsioonilise võitluse laiendamise huvides ära kasutada. Orienteerides töölisklassi ettevalmistamata ja läbikaalumata väljaastumiste suunas, eitades mitte ainult riigi osa, vaid ka partei ja parteidistsipliini tähtsust, on anarhism lõppkokkuvõttes just oma välise „radikalismi" tõttu üheks töölisliikumisele kõige kahjulikumaks teguriks, mis võib pidurdada proletariaadi klassi-iseteadvuse kasvu.

Alliansi kui iseseisva, Rahvusvahelisest Töölisühingust sõltumatult teotseva organisatsiooni vaadete propaganda kutsus tööliste keskel esile palju proteste ja Bakunin oli sunnitud pöörduma Üld-

nõukogu poole ettepanekuga teda Internatsionaali vastu võtta. Üldnõukogu tunnustas, et Alliansi nõue „klasside võrdseks muutmise" kohta on vastuolus Ühingu programmiga. „Mitte klasside võrdseks muutmine, mis on tegelikult teostamatu mõttetus, vaid, vastupidi, klasside hävitamine on proletaarse liikumise tõeline saladus ja Rahvusvahelise Töölisühingu suur eesmärk [1]," kirjutas Marx Üldnõukogu nimel oma vastuses Bakuninile. Seepärast keeldus Ühing Allianssi vastu võtmast. Peale selle ei võinud Üldnõukogu lubada seda, et Alliansil oleks oma iseseisev organisatsioon õigusega kokku kutsuda rahvusvahelisi kongresse, nagu nõudis Bakunin. Nagu Üldnõukogu õigelt rõhutas, oleks see viinud proletariaadi jõudude killustamisele ja desorganiseerimisele. Bakunin oli siis sunnitud teatama, et ta on nõus Alliansi likvideerima, ja et kõik Alliansi sektsioonid on valmis astuma I Internatsionaali Šveitsi sektsioonide föderatsiooni. Tõeliselt aga säilis Allianss I Internatsionaalis salaorganisatsioonina ja ta liikmed, kes väliselt olid ühinenud Internatsionaaliga, alustasid, kahepaikselt toimides, võitlust Rahvusvahelise Töölisühingu juhatuse vastu. Toetudes mõningaile Šveitsi sektsioonide, föderaalnõukogu liikmeile, haaras Bakunin enda kätte Genfi sektsiooni häälekandja ja alustas süstemaatilist sõjakäiku Üldnõukogu vastu.

Püüdes Internatsionaali endale alistada ja Marxi ning Engelsit juhtimiselt kõrvaldada, alustas Bakunin, kes varjas oma vandeseltslikku organisatsiooni, kihutustööd Internatsionaali Üldnõukogu võimupiiride kõvendamiseks, kusjuures ta lootis saada Üldnõukogu oma mõju alla.

Demagoogiliste eesmärkidega, lootes sellega kindlustada oma seisundit, alustasid bakuninlased agitatsiooni „pärimisõiguse" tühistamiseks, soovitades säärase nõudmisega pöörduda võimulolevate valitsuste poole. Nad kinnitasid, et pärimisõiguse kaotamine iseendast viib eraomandi ja järelikult ka kapitalismi likvideerimiseni. Kuidas nad igasuguse riikluse põhimõtteliste vastastena lootsid sundida kapitalistlikke riike rakenduma kapitalismi hävitamise teenistusse, polnud neile endilegi selge. Kuid bakuninlasi meelitas eeskätt võimalus saada kasu ja võita enda poole töölisi oma vaadete nähtava lihtsuse ja radikaalsusega. Võitlus pärimisõiguse küsimuse ümber omandas õige suure ulatuse.

Marxi ette kerkis ülesanne astuda võitlusse bakuninluse vastu, mis oli kiiresti hõivanud purustatud prudonismi koha. See oli seda enam vajalik, et rahvusvahelise olukorra keerustumise kiirenev protsess ennustas töölisklassile ja Internatsionaalile suurte katsumuste lähenemist.

Kokkupõrked töö ja kapitali vahel omandasid 1869. a. viimase kümne aasta kohta kõige ägedama iseloomu. Niihästi Prantsus-

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 296.

maal, Inglismaal, Belgias kui ka Šveitsis käisid tööliste streikidega kaasas kokkupõrked sõjavägedega, mahalaskmised ning sunnitööle saatmise otsused. Töölisliikumise tõus sundis Napoleon III-ndat Prantsus- ja Saksamaa vahel valmiva sõjaga kiirustama. 1869. a. asutasid Saksa töölised Eisenachi kongressil Saksa Sotsialistliku Töölispartei. Ameerika töölised, alustades võitlust kaheksatunnise tööpäeva eest, asutasid samuti oma töölispartei (mis muide eksisteeris vaid lühikest aega). Nad deklareerisid oma solidaarsust Internatsionaaliga ja saatsid esindaja Baseli kongressile. I Internatsionaali tegevuse tagajärjel hakkasid ka eesrindlikud Inglise töölised ikka enam tundma vajadust iseseisva proletaarse partei asutamise järele.

Internatsionaali kongress Baselis. Küsimused proletariaadi suhtumise kohta maaomandisse ja pärimisõiguse tühistamisse ning Üldnõukogu funktsioonide ja õiguste kohta olid peaküsimusteks, mida arutati Baseli kongressil. Esimese kahe küsimuse ettevalmistav kaalumine Üldnõukogu istungeil ja Marxi poolt ettevalmistatud referaat maa natsionaliseerimise kohta veensid Üldnõukogu lõplikult, et „tulevik otsustab, et maa võib olla ainult riiklikuks omandiks" ja et „tootmisvahendite riiklik tsentralisatsioon kujuneb loomulikuks aluseks ühiskonnale, mis koosneb vabade ja võrdsete tootjate assotsiatsioonist". Kongressi enamik ühines maaküsimuses Brüsseli resolutsiooniga, kinnitades maa natsionaliseerimise vajadust; sellega tunnustas kongress ühtlasi, et agraarküsimus moodustab integraalse osa üldises küsimuses proletaarsest revolutsioonist.

Pärimisõiguse tühistamise küsimuses kuulati ära Üldnõukogu esitis, mis oli koostatud samuti Marxi poolt. Marx näitas, et pärimisõigus on ühiskonna oleleva majandusliku organisatsiooni juriidiline pealisehitis. Proletariaadi ülesanne aga seisab eraomandi süsteemi enda hävitamises, mille järel kaob ka pärimisõigus. Kuid seada esiplaanile pärimisõiguse tühistamise küsimust on hädaohtlik seetõttu, et see võib kõrvale juhtida tööliste tähelepanu proletaarse liikumise peaküsimustest, mis on seotud poliitilise võitlusega kui vahendiga proletariaadi majandusliku vabastamise kättevõitmiseks. Komisjon, mille enamik koosnes bakuninlastest, väitis, et pärimisõiguse tühistamine viib „sotsiaalsele likvidatsioonile", mille olu aga bakuninlased ei osanud seletada. Et pärimisõiguse küsimuses ükski seisukoht ei saanud enamust, jäi küsimus lahtiseks ja Bakunini lootus diskrediteerida Ühingu programmi nurjus.

Esinedes pärimisõiguse küsimuses, ütles Eccarius Marxi sõnadega: „Nagu kogu tsiviilõigus üldse, on pärimisseadused mitte põhjuseks, vaid tagajärjeks, juriidili-

seks järelduseks ühiskonna olemasolevast majanduslikust organisatsioonist, mis on rajatud tootmisvahendite eraomandusele... Tunnistada pärimisõiguse tühistamist sotsiaalse revolutsiooni lähtekohaks tähendaks ainult töölisklassi kõrvalejuhtimist sellelt positsioonilt, kust tegelikult tuleb alustada rünnakut nüüdisaegsele ühiskonnale... See oleks teoreetiliselt ekslik ja praktiliselt reaktsiooniline [1]."

Internatsionaali alatises võitluses trade-unionide juhtide kodanliku liberalismiga ja väikekodanliku prudonismi ning bakuninlusega hakkas organisatsiooniline küsimus omandama aina suuremat tähtsust.

Organisatsioonilises küsimuses olid Marxi pooldajate ja bakuninlaste vahel suurimad lahkuminekud. Bakunini arvates pidi Üldnõukogu muutuma ainult töölisliikumises toimuvate sündmuste registreerijaks. Juba pärast kongressi keeldusid bakuninlased kõige kategoorilisemalt Üldnõukogule mingit juhtivat osa jätmast.

Bakuninlaste organisatsioonilised universaalvahendid olid nende programmist lahutamatud: üksikute, juhuslike ja mässuliste väljaastumiste pooldajaina seisid nad vastu organiseeritud võitlusele, mis nõuab pikemaajalist ettevalmistust ja tähelepanelikku juhtimist. Marx aga arvas, et võitluses kodanluse tsentraliseeritud ja võimsa riigiaparaadiga peavad töölised looma tugeva organisatsiooni, mis on rajatud demokraatliku tsentralismi alusele. Siiski toetas Bakunin Baseli kongressil, lootes haarata Üldnõukogu enda mõju alla, isiklikult ettepanekut tsentralisatsiooni suurendamise kohta Internatsionaalis.

Kongress laiendas Üldnõukogu õigusi, tunnustades, et iga uus sektsioon või ühing, kes soovib liituda Internatsionaaliga, peab sellest viibimata teatama Üldnõukogule ja et kongresside vaheaegadel on Üldnõukogu kõrgeimaks juhtivaks organiks, kes võib liikmeid Internatsionaali vastu võtta või sellest välja heita.

I Internatsionaal pärast Baseli kongressi. Pärast Baseli kongressi omandas Internatsionaal tööliste hulgas määratu populaarsuse. Inglise kodanlus sai esimesena aru, kui hädaohtlik on talle Internatsionaali kasvav mõju. Internatsionaali pooldajate arvu kasv sundis teda lubama uusi reforme. Kui Üldnõukogu kutsus Inglismaal ellu Maa ja Töö Liiga, ülesandega propageerida Inglise lordidele kuuluva maa natsionaliseerimist, tuli Inglise kodanlus välja lubadustega luua väike-maaomandit. Kuid ei tule siiski ülehinnata Internatsionaali mõju praktilisi tagajärgi laiades töölismassides. Peale Inglis- ja Saksamaa polnud töölised veel

[1] Marx ja Engels, Teosed, XIII k., 1. osa, lk. 336—337.

kuski loonud oma iseseisvaid kindlaid organisatsioone. Inglismaalgi sõrkis proletariaat veel kodanlike parteide sabas. Kuid I Internatsionaali viieaastane võitlus oli andnud suure tõuke iseseisva massilise töölisliikumise arengule; see oli Internatsionaali selle aja tegevuse üheks peamiseks tulemuseks. Kui 1870. a. Napoleon III areteeris Internatsionaali kõik Prantsuse sektsiooni komiteede liikmed, teatasid ajalehed kaks korda suuremast komiteede arvust, kes olid avalikult ja julgelt kuulutanud endid endiste järglasteks. „Meie Prantsuse liikmed demonstreerivad näitlikult Prantsuse valitsusele," kirjutas Marx Engelsile 1870. a. mais, „poliitilise salaühingu ja tõelise töölisühingu erinevust[1]." Üldnõukogu edu lakkamatus võitluses prudonismi, lassalliaansuse ja bakuninluse vastu, „mis püüdsid Internatsionaali enda ridades asuda kasvava töölisliikumise vastasele seisukohale", oli saavutatud kaunis suure hulga eesrindlike tööliste töölisliikumisse kaasatõmbamise tõttu. „Sotsialistliku sektantluse areng ja tõelise töölisliikumise areng on teineteisega alati pöördvõrdelises vahekorras. Sektid on (ajalooliselt) õigustatud seni, kuni töölisklass pole veel küpsenud iseseisvaks ajalooliseks liikumiseks. Niipea aga kui ta saavutab säärase küpsuse, muutuvad kõik sektid tegelikult reaktsioonilisteks[2]," kirjutas Marx Bolte'le 1871. a.

Pärast Baseli kongressi kujunesid lõplikult Rahvusvahelise Töölisühingu põhisuund ja võitluse eesmärgid; täpsustati proletariaadi programmilised põhiteesid. Marksism sai töölisliikumises juhtivaks ja valitsevaks suunaks. Ühtlasi muutus üha silmanähtavamaks prudonismi, kokkuleppelise trade-unionismi, lassalliaansuse ja bakuninluse reaktsiooniline, sektantlik iseloom.

Prudonismi lüüasaamine I Internatsionaali tegevuse tagajärjel oli niivõrra täielik, et Prantsusmaa 1880-ndate aastate massilisele töölisliikumisele ei avaldanud selle sekti killud enam mingit mõju. 1870. a. laskusid paljud lassalliaanid koostööni Bismarckiga. Bakunini pooldajate arv hakkas pärast Baseli kongressi kiiresti vähenema. Romaani föderatsiooni kongressil lahkus bakuninlaste enamik Alliansist. Bakunin heideti Rahvusvahelise Töölisühingu Šveitsi föderatsioonist välja. I Internatsionaali Vene sektsioon tegi Marxile ettepaneku hakata tema esindajaks Üldnõukogus. Kuid üha enam selguv reaktsioonilisus, mida osutas mahajäänud töölisliikumise piiratud, juhuslikke ning lokaalseid huve kajastav väikekodanlik bakuninlus, oli põhjuseks, miks Bakunini võitlus Internatsionaali vastu ägenes äärmise piirini.

Üldnõukogu liikmeist avastas Marx esimesena Bakunini lõhestava tegevuse Internatsionaalis; seepärast kasutas Bakunin iga

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XXIV k., lk. 345.
[2] Seals., XXVI k., lk. 174.

ajendit, et rünnata Marxi. Marxi võitlus iiri rahva rõhumise vastu Inglismaa valitsevate klasside poolt, tema väide, et ei saa olla vaba see rahvas, kes rõhub teisi rahvaid, panid aluse Lenini ja Stalini õpetusele rahvus- ja koloniaalküsimusest kui proletaarse revolutsiooni teooria integraalsest osast. Bakunin aga deklareeris avalikult, et see Marxi võitlus ei vasta proletariaadi huvidele. Internatsionaali võitlust iseseisvate tsentraliseeritud proletaarsete parteide loomise eest ja töölisklassi ettevalmistamise eest poliitilise võimu kättevõitmiseks seletas ta Marxi isikliku populaarsuse taotlusega. Kõige ägedamalt ründas ta Internatsionaali võitlust poliitilise võimu kättevõitmise pärast tööliste poolt ning proletariaadi diktatuuri ideed. Vahepeal oli saabunud 1870. a. Oli tekkimas revolutsiooniline situatsioon. Bakuninlus võis osutuda tõsiseks takistuseks võitluses töölisklassi kõigi jõudude mobiliseerimisel lähenevais revolutsioonilisis sündmusis. Võitlus bakuninlusega sai seega esmajärguliseks ülesandeks. Saksa-Prantsuse sõda ja Pariisi Kommuun pidurdasid ainult ajutiselt bakuninluse purustamist.

33. peatükk.

Hispaania aastail 1830—1870.

Karlistide sõda a-il 1833—1840. 1820.—1823. a. revolutsiooni lüüasaamisele järgnes Hispaanias pikemaaegne reaktsioon. Revolutsioonist osavõtnud hukati, suleti vanglaisse või pagendati, kõik revolutsiooni saavutised hävitati.

1833. a. suri kuningas Ferdinand VII ja troonile astus ta tütar Isabella II. Viimase alaeasuse tõttu pidi riiki valitsema ta ema Maria Christina. Kuid surnud kuninga vend, absolutistlik-klerikaalse „apostoolikute" partei juht Don Carlos, kes pidas end ainsaks seaduspäraseks troonipärijaks, tõstis mässu, et krooni endale saada. Algas kodusõda, mis jagas kogu Hispaania kahte vaenulikku ossa — karlistide (Don Carlose pooldajad) ja kristiinoste (Maria Christina ja Isabella pooldajad) leeri. Karlistide mässu poolele asusid aadli ja katoliku vaimulikkonna kõige reaktsioonilisemad kihid, kes tõmbasid endiga kaasa Põhja-Hispaania mahajäänud talurahva. Baski provintside ja Navarra rahvastik lootis Don Carlose abil kaitseda oma kohalikke vabadusi (fuero'sid) Madridi valitsuse tsentraliseerimispoliitika vastu ja saavutada maksude vähendamist. Peale Baski provintside asusid karlistide poolele Navarra, Vana-Kastiilia, Aragoonia ja osa Kataloniat, kus püsisid tugevaina autonomistlikud püüded. Karlistliku mässu loosungiks said sõnad „jumal ja fuero'd".

Otsides maal tuge karlistide vastu, tõmbas Maria Christina re-

formide lubamisega liberaalse kodanluse ja linnade elanikkonna enda poole.

Karlistide sõda, mis esimesel pilgul näib olevat dünastiline, oli sisuliselt võitlus feodaalse ja kodanliku ühiskonna vahel, millega ongi seletatav ta vältus ja verine iseloom. „Monarhial olid Hispaanias nii sügavad juured, et selleks, et võitlus vana ja uue ühiskonna vahel omandaks tõsise iseloomu, oli vajalik... kahe vastandliku põhimõtte kehastumine kahes dünastia harus: Don Carlos'e ja Maria Christina omas [1]."

Euroopa suurriikidest asusid Venemaa, Austria ja Preisi, truudena Püha Liidu traditsioonidele, karlistide poolele. Inglismaa ja Prantsusmaa toetasid seevastu kristiinoseid.

1834. ja 1837. a. konstitutsioonid. Maria Christina, kes püüdis kodanlust rahuldada rea pisireformidega, oli rahva survel sunnitud lõpuks 1834. a. välja kuulutama konstitutsiooni, millega asutati kahest kojast — senatist ja saadikutekojast — koosnev parlament (c o r t e s'ed). Senat pidi koosnema prelaatidest (kõrgema vaimulikkonna esindajaist), pärilikest grandidest (ülikaist) ja senaatoreist, keda kuningas nimetas tähtsamate maaomanike hulgast. Saadikutekoda valiti kaheastmelisel hääletusel kõrge varandusliku tsensuse alusel.

1834. a. konstitutsioon, mis konservatiivide poolt (neid nimetati „mõõdukaiks" — m o d e r a d o s) heaks kiideti, põhjustas suurt rahulolematust liberaalide seas, kes seda õigusega nimetasid „konstitutsiooni paroodiaks".

Riigis oli paisumas käärimine, mis a-il 1834—1835 purskus esile kloostrite rüüstamiste ning põletamiste ja munkadega arveteõiendamise näol. Linnades moodustusid revolutsioonilised juntad, kes tagandasid vihatud ametnikke, kaotasid rasked maksud ja läkitasid kuningannale-regendile nõudmisi revolutsiooniliste cortes'te viivitamatu kokkukutsumise ja konstitutsiooni sisseseadmise kohta. Mida rahvamassid konstitutsioonilt ootasid, see ilmneb pamflettidest, mis maad üle ujutasid: „Konstitutsioon tähendab: maha politsei... maha kõik maksud, mis rõhuvad kehva rahvast!" Siinseal kuulutati 1812. a. konstitutsioon välja. Saragossa junta kuulutas enese ülemjuntaks ja andis dekreedi kloostrite sulgemise kohta.

Võimsast revolutsioonilisest liikumisest ehmunud kuninganna palus suurriike organiseerida interventsiooni selle mahasurumiseks. Kuid üksnes Inglismaa saatis väheldase väesalga. Katsed liikumist sõjalise jõu abil maha suruda lõppesid sõdurite üleminekuga rahva poole ja kindralite tapmisega. Veendudes, et liikumist on võimatu likvideerida, andis Toreno kabinett dekreedi jesuiitide

[1] M a r x ja E n g e l s, Revolutsioon Hispaanias, lk. 117—118.

pagendamise ja osa kloostrite sulgemise kohta; viimased olidki rahva poolt tegelikult suletud. Kuid see ei võinud rahvast rahuldada. Kuninganna oli sunnitud kutsuma valitsusse liberaalide juhi M e n d i z a b a l'i, kes hakkas tarvitama teissugust taktikat. Rea reformidega, nagu ka peaaegu kõigi kloostrite sulgemisega, kirikumaade äramüümisega, kümnise ja senjöriaalsete õiguste kaotamisega ning teiste abinõudega, tõmbas Mendizabal liikumisest eemale hulga elemente, kes rahuldusid nende reformidega; ühtlasi õhutas ta juntade vahel lahkhelisid ja nõrgestas neid sellega. Kõik see üheskoos viis kogu liikumise peaaegu nullini. Püüdes ükskõik mis abinõudega raskest rahanduslikust olukorrast välja pääseda, sai Mendizabal Inglismaalt laenu orjastavail tingimusil, mida Inglismaa taotleski, arendades kahepaikset Hispaania nõrgestamise poliitikat.

Kui aga 1836. a. Mendizabal tagandati ja „mõõdukad" võimu juurde tagasi pöördusid, puhkesid reas linnades ülestõusud, mis haarasid peatselt ka suure hulga provintse. Ülestõusnud, kellega ühines ka kuninganna suveresidentsi San-Ildefonso garnison, nõudsid 1812. a. konstitutsiooni taastamist. Kuninganna oli sunnitud uuesti moodustama liberaalidest valitsuse ja kokku kutsuma Asutavad Cortes'ed; need töötasidki välja uue konstitutsiooni, mis pandi kehtima 1837. a. See konstitutsioon oli radikaalsem kui 1834. a. oma. Valijate varanduslikku tsensust alandati nüüd, senat muutus valitavaks. Cortes'ed said õiguse iseseisvalt kokku tulla, kui kuningas neid kuni 1. detsembrini iga aasta kokku polnud kutsunud. Kuid kuningas säilitas absoluutse veto ja cortes'te laialisaatmise õigused.

1835. ja 1836. a. saavutasid äärmise reaktsiooni pooldajad — karlistid — kristiinoste üle rea võite.

Kuid karlistide hulgas tekkisid lahkhelid äärmise reaktsioonilise ja mõõdukama (kindral Maroto) tiiva vahel. Karlistide sõdurid olid sõjast väsinud ja nõudsid üha visamalt rahu. Samal ajal tekkis baskide seas, kes kandsid peamist sõjaraskust, liikumine rahu kasuks ühes fuerode säilitamisega. Kõik see aitas kindral E s p a r t e r o'l sõlmida rahu Marotoga, kes seisis sõja lõpetamist pooldava liikumise eesotsas. Karlistide sõdurid keeldusid Carlose eest sõdimast ja viimane oli sunnitud põgenema Prantsusmaale.

Espartero diktatuur. Sedamööda kuidas karlistide lüüasaamine kujunes üha kindlamaks, muutus kuninganna-regendi valitsemine aina konservatiivsemaks. Liberaale ja demokraate kiusati taga. 1840. a. suvel toimusid Madridi ja Barcelona garnisonis ja elanikkonnas väljaastumised, mis puhkesid protestiks kohaliku omavalitsuse õigusi kärpiva seaduse andmise vastu. Need väljaastumised

sundisid Maria Christinat „mõõdukaid" erru laskma. Valitsuse etteotsa seati nüüd kindral Espartero (1793—1879), „progressistide" kõige populaarsemaid juhte, kes oma aktiivse osavõtu eest karlistide purustamisest oli saanud hertsog de la Vittoria (s. o. „Võidu hertsogi") tiitli. Maria Christinal tuli 12. oktoobril 1840 loobuda regendi ülesandeist ja Prantsusmaale siirduda. Cortes'ed kuulutasid kuningriigi regendiks Espartero.

Espartero oli käsitööline poeg, kes oli alustanud teenistust lihtsõdurina ja tõusnud marssali, hiljemini riigihoidja kohani. Ta oli kogu riigis väga populaarne. Kuid tema poliitika muutis rahvastiku laiade ringkondade avaliku arvamuse tema suhtes varsti vaenulikuks. „Ta ümbritses end mingi kamariljaga ja esines väliselt sõjaväelise diktaatorina [1]." Kui novembris 1842 Barcelonas puhkes revolutsiooniline ülestõus, laskis Espartero vastuhakanud linna suurtükkidest rängalt tulistada. See tekitas riigis suurt pahameelt. Progressistide radikaalne tiib, kes nõudis Asutava Kogu kokkukutsumist, eemaldus diktaatorist, parempoolne tiib aga lähenes konservatiividele, et üheskoos Espartero vastu võidelda. „Mitte lepitades endaga vaenlasi, tõukas ta järk-järgult sõpru enda juurest eemale. Mitte söandades purustada parlamentliku režiimi ahelaid, ei osanud ta selle režiimiga ei leppida, ei koos töötada ega temast enda tööriista teha. Tema diktatuuri kolmeaastase kestuse ajal kadus vähehaaval revolutsiooniline vaim suure hulga kompromisside tõttu ning progressistlikus parteis avalduvad lahkhelid, mida keegi ei pidurdanud, saavutasid ülima astme ja viisid selleni, et mõõdukad võisid julge löögi abil kogu võimu endi kätte tagasi võtta [2]." 1843. a. tõstis „mõõdukate" liider kindral Narvaez (1800—1868) Espartero vastu mässu. Võimult kõrvaldatud Espartero oli sunnitud Inglismaale põgenema. Vastuhakanud rügemendid kuulutasid kuninganna Isabella täisealiseks, hoolimata sellest, et ta oli kõigest 13-aastane.

Reaktsioon aastail 1843—1853. Töölisliikumise algus. Espartero langemisega algas reaktsioon, mis kestis tervelt kümme aastat. Progressistide poolt teostatud reformid tühistati. Kirikumaade konfiskeerimine pandi seisma ja müümata jäänud maad anti vaimulikkonnale tagasi. 1837. a. konstitutsioon tühistati ja asendati uuega, mis võeti vastu 23. mail 1845. Kuningavõimule anti nüüd tagasi eluaegsete senaatorite määramise õigus. Saadikutekoja liikmete arvu kärbiti, valimistsensust tõsteti. Cortes'telt võeti õigus iseseisvalt (kuninga erilise kutseta) kokku astuda.

Radikaale ja vabariiklasi kiusati julmalt taga. Üksnes 1844. a.

---

[1] Marx ja Engels, Revolutsioon Hispaanias, lk. 73.
[2] Seals.

hukati 214 demokraatlike ideede pooldajat. 1840-ndaisse aastaisse kuulub sotsialistliku propaganda tärkamine Hispaanias. 1845. a. asutati Madridis ajakiri „La Atracción", mida toimetati utopistliku sotsialismi vaimus. Töölisliikumise esimesed sammud, mis avaldusid vastastikuse abi andmise ühingute asutamises, olid seotud tööstuse kasvuga, eeskätt Kataloonias. 1834. a. veeti Kataloonia tekstiiltööstuse tarveteks sisse 74 000 palli puuvilla, 1840. a. aga juba 184 000 palli. Tööliste arv Hispaania puuvillatööstuses ületas 1841. a. 100 000 inimest. Reas linnades asutati suured metallurgiatehased.

Tekkiv töölisklass oli veel peaaegu tervenisti läbi imbunud väikekodanlikest (osalt ka usulistest) eelarvamustest.

Hispaania välispoliitika aastail 1846—1851. Välispoliitika alal võttis Isabella II valitsus omaks Prantsuse orientatsiooni. Espartero, kes oli „Briti huvide esindajaks Hispaanias" [1], tähistas oma valitsusaega soodustuste andmisega Inglise kaupmeeskonnale. Narvaez oli Prantsusmaa mõju all ja toetas Prantsuse kaubandust. Sama poliitikat arendasid ta järglased.

Vabariigi väljakuulutamine Prantsusmaal 1848. a. õhutas ka Hispaania vabariiklasi relvi haarama. 26. märtsil puhkes Madridis vabariiklik ülestõus. See suruti peaaegu kohe maha. Maha suruti vabariiklaste ülestõusu-katsed ka Barcelonas ja Sevillas. Kuid ühtlasi suruti maha ka karlistide mässud, mis puhkesid 1848. ja 1849. a. mõningais provintsides.

Koos Prantsusmaa, Austria ja Napoliga võttis Hispaania valitsus 1849. a. osa relvastatud interventsioonist Rooma vabariigi vastu ja aitas kaasa paavsti ilmliku võimu taastamisele.

Oktoobris 1851 sõlmiti konkordaat paavst Pius IX-ndaga, mille järgi Isabella II kohustus palka maksma katoliku vaimulikkonnale ja veel müümata maad kirikule tagasi andma. Reaktsiooni triumfiga teistes maades kaasus reaktsiooni suurenemine ka Hispaanias. 9. detsembril 1851, seitse päeva pärast bonapartistlikku pööret Prantsusmaal, teostati riigipööre ka Madridis. Valitsuse juht M u r i l l o saatis cortes'ed laiali ja areteeris liberaalse erakonna tegelased. 6. detsembril 1853 avaldati uue, reaktsioonilise konstitutsiooni projekt, mis parlamendi õigusi veelgi enam kitsendas.

1854. aasta revolutsioon. Valitsuse reaktsiooniline poliitika, õue-kamarilja peremehetsemine ja ta kuritarvitused riigisummade kulutamise alal põhjustasid riigis suurt rahulolematust.

See rahulolematus, mis oli suunatud eeskätt kuninganna-regendi Maria Christina vastu, haaras 1854. a. mitte ainult rahvahulgad, vaid ka suurkodanluse ja temaga seotud sõjaväelised ringkonnad. Eri-

[1] M a r x ja E n g e l s, Revolutsioon Hispaanias, lk. 75.

list pahameelt tekitas määrus, mille järgi maksud tuli tasuda kuus kuud ette. Kasutades üldist rahulolematust, alustasid kindralid O'Donnell ja Dulce ülestõusu ja saavutasid 30. juunil valitsusvägede üle võidu. Ära nähes, et Hispaania linnade rahvastikult pole enam võimalik toetust saada, kui minna puht-paleerevolutsiooni teed, asus O'Donnell ootamatult liberaalseid põhimõtteid pooldama ja andis Manzanares'is — ühes La Mancha alevikus — välja proklamatsiooni. Ta nõudis selles kamarilja kõrvaldamist, valimisõiguse parandamist, maksude vähendamist, rahvamiilitsa ja provintsijuntade asutamist kui ka cortes'te kokkukutsumist seaduste revideerimiseks.

Sõjaväeline vastuhakk sai rahva ülestõusult toetust ainult seetõttu, et ta alistus viimase nõudmistele. Ülestõus, millega kaasusid barrikaadivõitlused ja revolutsiooniliste juntade loomine, haaras kogu maa. Narvaezi ja Espartero pooldajaist kujundati uus kabinett, Esparteroga eesotsas, kes pidulikult Madridi sisse sõitis. See koalitsioonivalitsus hakkas kõigepealt saaki — autasusid, tiitleid, kohti jne. — ahnitsema. Korruptsioon levis õige laias ulatuses.

8. novembril avati uue konstitutsiooni väljatöötamiseks kokkukutsutud Asutavate Cortes'te istungid. 13. jaan. 1855 võtsid Cortes'ed vastu liberaalse konstitutsiooni, mis deklareeris rahva suveräänsuse põhimõtet, kaotas senaatorite ameti eluaegsuse, taastas cortes'te eelarve-õiguse, trüki- ja südametunnistusvabaduse, kuid jättis katoliku usule riigiusu seisundi. Veebruaris 1855 võeti vastu seadus kirikumaade konfiskeerimise ja müümise kohta, 1. mail — seadus, mis keelas kirikul kinnisvara omandada, 15. juulil 1856 — seadus kogukondlike maade müümise kohta talupoegadele. Kuid mõisnike maaomand ja teised feodalismi igandid põllumajanduses jäid puutumata, kuna müüdud kogukondlikud maad läksid ainult talupoegkonna jõuka ladviku kätte, mis põhjustas talurahva põhimasside edasist pauperiseerimist.

1856. a. revolutsioon. Juulis 1856 saavutasid reaktsionäärid ja klerikaalid, et Espartero erustati ja moodustati kindral O'Donnelli (1809—1867) konservatiivne valitsus. See reaktsiooni pealetung kutsus peaaegu kogu maal esile revolutsioonilise liikumise. Kuid 1856. a. revolutsioon erines mitmeti eelmisest. Nii tõusid 14. juulil Madridis O'Donnelli vägede vastu üles kodanlus ja töölised, kuid kodanlus lahkus juba järgmisel päeval barrikaadidelt, reetes rahva. „Selle kolmepäevase verise tapatalgu vältel oli seega kaks erisugust lahingut: esimese pidas kodanluse liberaalne miilits tööliste toetusel sõjaväe vastu, teise pidas sõjavägi tööliste vastu, keda miilits oli hüljanud [1]."

[1] Marx ja Engels, Revolutsioon Hispaanias, lk. 113.

„See annab uue illustreeriva näite lahingute iseloomust enamikus Euroopa maades . . .“ kirjutab Marx. „Ehmunud talle vastu tahtmist pealesunnitud liidu tagajärgedest, taandub kodanlus vihatud despotismi suurtükkide kaitse alla [1].“

Uus valitsus surus maha revolutsioonilised ülestõusud Madridis, Barcelonas ja Saragossas, saatis Asutavad Cortes'ed laiali, taastas mõningate muudatustega 1845. a. reaktsioonilise konstitutsiooni ja pani kirikumaade müümise seisma. Tehes kokkuvõtet 1856. a. revolutsioonist, kirjutas Marx: „Euroopa järgmine revolutsioon leiab eest Hispaania, mis on küps temaga koostöötamiseks. Aastad 1854 ja 1856 olid üleminekuajaks, mille Hispaania pidi läbi tegema, et saavutada seda küpsust [2].“

Töölisliikumise tormine areng pärast 1856. a. revolutsiooni näitas, et Marxi prognoos oli õige.

Talurahva ülestõusud a-il 1857 ja 1861. Töölisliikumine 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Hispaania sotsiaalse elu peamiseks probleemiks jäi agraarküsimus. Talupoegade võitlus maa saamise pärast tugevnes iga aastakümnega. Selle võitluse keskuseks oli Andaluusia, kus domineerisid suured aadlimõisad ja leidus hulgaliselt maata sulaseid, keda mõisnikud ekspluateerisid. 1857. a. suvel toimus siin talurahva ülestõus, mis erakordse julmusega maha suruti (98 ülestõusust osavõtnut lasti maha). Niisama julmalt suruti maha Andaluusia talupoegade ülestõus suvel 1861. Samal 1861. aastal moodustasid Valladolid'i provintsi mitme küla talupojad „kehvade vabariigi“, mille politsei peatselt likvideeris.

Kapitalismi arenguga Hispaanias kaasus XIX saj. keskel töölisklassi kasv. 1860-ndate aastate keskel oli Hispaania 16-miljonilises rahvastikus ainult pisut üle 200 000 tööstustöölise. Iseseisva töölisliikumise esimesed sammud kuuluvad 1854. aastasse; siis tekkis tööstuslikult arenenud Kataloonias töölisühingute koondis — Klasside Liit, millel oli 24 000 liiget.

1860-ndate aastate algusest peale hakkavad Hispaania tööliste eesrindlikus osas levima sotsialistlikud ideed. 1865. a. peeti Barcelonas esimene Kataloonia tööliste kongress. Kuid Rahvusvahelise Töölisühingu esimesed sektsioonid tekkisid Hispaanias alles 1868. a. Esimene Internatsionaali Hispaania sektsioonide üleriiklik kongress peeti Saragossas 1870. a.; koos oli 90 saadikut, kes esindasid 40 000 töölist. Kongressil ilmnesid tõsised lahkhelid sotsialistide ja anarhistide vahel. Marxi õpetuse kõige silmapaistvamaks propageerijaks Hispaanias oli 1871. aastast peale Marxi väi-

---

[1] Marx ja Engels, Revolutsioon Hispaanias, lk. 114.
[2] Seals., lk. 120.

mees, Prantsuse sotsialist Paul Lafargue (1842—1911), pärit Hispaania kolooniast Kuuba saarelt. Internatsionaali Hispaania Föderaalnõukogu ja Üldnõukogu vahel kujunes korrapärane side Engelsi kaudu, kes täitis Hispaania suhtes sekretär-kirjavahetaja ülesandeid. Kuid Hispaania majanduslik mahajääm lõi Hispaania tööliste keskel soodsa pinna Bakunini järelkäijate poolt propageeritavate kahjulike anarhistlike ideede levimisele.

1868. a. revolutsioon Hispaanias. 1860-ndate aastate keskel hakkas rahulolematus Isabella II valitsusega omandama monarhiale ähvardavat kuju. Võimude verine talitamine Madridi üliõpilaste meeleavaldusega, mis oli korraldatud liberaalse professorkonna tagakiusamise vastu ja toimus 10. aprillil 1865 (kusjuures tapeti 11 ja haavati 103 inimest), kutsus esile sellise pahameeletormi, et valitsuse juht Narvaez oli sunnitud lahkuma. Monarhiavastase liikumise kasvamine jätkus. Uuesti võimule kutsutud Narvaez hajutas kõik opositsioonilised organisatsioonid ja saatis demokraatlikke ajakirjanikke ja poliitilisi tegelasi massiliselt välja kolooniaisse.

18. septembril 1868 puhkes Cadizis revolutsiooniline ülestõus, millest eriti aktiivselt osa võttis laevastik. Ülestõusnud andsid 19. septembril manifesti Isabella troonilt kõrvaldamise kohta. Revolutsioon haaras kogu Hispaania. Rahvahulgad relvastusid. Kehviktalupojad ja maatöölised haarasid mõisnike maad endi kätte. Isabellal tuli põgeneda välismaale. 5. oktoobril moodustati koalitsioonilise iseloomuga ajutine valitsus: sellesse pääsesid viis pregressisti, neli unionisti (Liberaalse Uniooni liikmed) ja neli demokraati. Valitsuse etteotsa asusid kindralid Prim (1814—1870) ja Serrano (1810—1885).

11. veebruaril 1869 avati Asutavate Cortes'te istungid. 6. juunil kuulutati välja uus konstitutsioon, mis säilitas monarhistliku korra. Kuid cortes'te õigusi oli nüüd märksa laiendatud ja saadikutekoja liikmed pidi valitama üldise ja otsese hääletuse teel.

18. juunil 1869 valiti Serrano kuningriigi ajutiseks regendiks. Kabineti etteotsa määrati Prim. Uus valitsus astus otsustavasse võitlusse vabariiklaste ja karlistide vastu. Küsimuses, keda valida kuningaks, valitsesid cortes'te liikmete hulgas suured lahkuminekud. Pikkade vaidluste järel peatuti Preisi printsi Leopold Hohenzollerni kandidatuuril, sest see prints maal juuri mitteomava välismaalasena näis parlamentarismi pooldajaile olevat kõige sobivam kuningas. Leopoldi kandidatuuri toetas salaja Bismarck, kes tahtis Hispaaniast teha Preisi platsdarmi Prantsusmaa vastu. Prantsuse valitsus astus resoluutselt sellele kandida-

tuurile vastu ja 12. juulil 1870 loobus Leopold talle pakutud kroonist.

16. novembril valiti Hispaania kuningaks Itaalia kuninga poeg, prints A m e d e o. 2. jaanuaril 1871 saabus ta Madridi.

Amedeo valitsemine (1870—1873). Kuningas Amedeo valitses lühikest aega. Tal ei läinud korda oma võimu kindlustada. Vabariigi rajamine Prantsusmaal ja Pariisi kommunaaride sangarlik võitlus aitasid kaasa Hispaania vabariiklaste aktiivsuse suurenemisele. Teiselt poolt hakkasid karlistid uuesti pead tõstma. „9. veebruaril 1873 sai kuningas Amedeol villand ta Hispaania kroonist; esimese streikima hakanud kuningana loobus ta troonist [1]." 12. veebruaril kuulutasid cortes'ed Hispaania vabariigiks.

Hispaania vabariik aastail 1873—1874. Vabariikliku valitsuse etteotsa asus peaministrina advokaat F i g u e r a s y M o r a g a s (1819—1882), demokraatliku liikumise vana tegelane. 10. aprillil toimusid Asutavate Cortes'te valimised. 8. juunil kuulutasid cortes'ed Hispaania föderatiivseks vabariigiks, 11. juunil valisid nad presidendiks demokraadi P i y M a r g a l l'i (1824—1901), väljapaistva vasempoolse publitsisti, Proudhoni teoste tõlkija. 3. juulil avaldati Hispaania uus konstitutsioon, mis andis ta üksikuile aladele laialdase omavalitsuse. Kuid äärmised föderalistid („leppimatud"), kes taotlesid Hispaania muutmist autonoomsete kantonite liiduks (Šveitsi eeskujul), ei jäänud selle konstitutsiooniga rahule ja alustasid viibimata reas provintsides ülestõuse. 5.—11. juulini puhkesid kantonaalsed ülestõusud Sevillas, Córdobas, Granadas, Malagas, Cadizis, Alcoys, Murcias, Cartagenas, Valencias ja mõnedes teistes linnades; neis loodi omad kohalikud võimuorganid (juntad), kes keeldusid alistumast Madridi keskvalitsusele.

Pi y Margall esitas 18. juulil lahkumispalve ja asendati S a l m e r o n'iga (1838—1908), kes oli tsentralistliku suunaga kodanlik vabariiklane. Salmeron saatis kohe sõjaväed ülestõusnute vastu. Viimased osutasid üsna nõrka vastupanu ja võideti mõne nädalaga. Juba 26. juulil oli valitsuse võim kogu Andaluusias uuesti jalule seatud. Valencia alistus 8. augustil, Malaga 19. septembril. Kõige kauem pidas vastu Cartagena, kus ülestõusnud olid sõjalaevad endi kätte võtnud; see Hispaania suurim sõjasadam läks valitsuse kätte alles 11. jaanuaril 1874. Juba varemini, 7. septembril oli Salmeron loovutanud oma koha parempoolsele vabariiklasele, professor C a s t e l a r'ile (1832—1899). Olles saanud erakordsed volitused, surus Castelar ülestõusud relvade jõul maha.

---

[1] M a r x ja E n g e l s, Teosed, XV k., lk. 107.

Milline oli töölisklassi osa selles liikumises? „Hispaania on tööstuslikus suhtes seevõrra mahajäänud maa," kirjutas Engels 1873. a., „et seal ei või veel juttugi olla töölisklassi viivitamatust täielikust vabanemisest. Kuni asi jõuab selleni, peab Hispaania läbima veel mitmesugused ettevalmistavad arenemisastmed ja ületama terve rea takistusi. Vabariik andiski võimaluse need eelastmed lühima aja vältel läbi teha ja need takistused kiiresti kõrvaldada. Ent seda võimalust kasutada oleks võidud ainult Hispaania töölisklassi aktiivse poliitilise vahelesegamise teel [1]."

Kuid Internatsionaali Hispaania sektsioonide juhid, kelle seas olid ülekaalus anarhistid, salajase bakuninliku Alliansi liikmed, olles truud oma poliitilisest võitlusest mitteosavõtmise dogmale, takistasid tööliste revolutsioonilise aktiivsuse hoogustumist ja hävitasid sellega algava liikumise.

Alanud liikumise võidu peamine eeltingimus seisis ta üksikute kollete tegevuse kokkukõlastamises. Kuid mingit kokkukõlastamist nende vahel ei olnud. Iga linn teotses omal riskil, ilma ühegi sidemeta teistega. „Ühe sõnaga," lõpetab Engels oma kriitika selle eksliku ja kahjuliku taktika kohta, „Hispaania bakuninlased andsid meile ületamatu näidise sellest, kuidas revolutsiooni ei tule teha [2]."

Bourbonide monarhia restauratsioon (1874. a.). Kantonaalsete ülestõusude purustamine ja sellele järgnenud repressioonid töölisklassi vastu nõrgestasid äärmiselt vabariikliku valitsuse seisundit. Reaktsioonilise sõjaväelaste klike kasutas seda, et võimu oma kätte haarata. 3. jaanuaril 1874 hajutas kindral Pavia sõjaväe abil cortes'ed ja kuulutas välja marssal Serrano diktatuuri. Sama aasta 29. detsembril teostas marssal Martinez Campos, toetudes suurkodanlusele ja mõisnikele, kes olid heidutatud 1873. aasta revolutsioonilisest liikumisest, sõjaväelise riigipöörde Isabella poja Alfons XII kasuks. Jaanuaris 1875 saabus uus kuningas Hispaaniasse.

Bourbonide monarhia restauratsioon märgitses 1868.—1874. a. kodanlik-demokraatliku revolutsiooni täielikku kaotust. Selle revolutsiooni iseärasuseks, mis teda eristas eelnevaist kodanlikest revolutsioonidest Hispaanias, oli töölisklassi märksa aktiivsem osavõtt. Kuid kodanlik-mõisniklik 1873.—1874. a. vabariik ei rahuldanud rahvamasside nõudmisi. Vabariik ei lahendanud agraarküsimust, ei puudutanud kiriku ja mõisnike maaomandi põhialuseid ja piirdus sellega, et andis talupoegadele õiguse feodaalsete kohustuste

---

[1] Marx ja Engels, Teosed, XV k., lk. 108.
[2] Seals., lk. 124.

väljaostuks. Mõisnikud kasutasid seda seadust renditalupoegade väljatõstmiseks taludest. Tagajärjeks oli, et talurahvas ei toetanud vabariiki. Väikekodanlikest (anarhistlikest) mõjudest mitte veel vabanenud töölisklassi mitteküllaldane küpsus takistas tal 1860-ndate aastate lõpul ja 1870-ndate aastate alguses revolutsioonilistes sündmustes juhtivat osa enda kätte võtmast.

34. peatükk.

Majanduslikud, tehnilised ja ühiskondlik-poliitilised kokkuvõtted.

Vabakaubanduse õitseng aastail 1850—1880. 1850-ndad, 1860-ndad ja 1870-ndad aastad olid „vaba", monopolidega sidumata kapitalismi ja vabakaubanduse suurima õitsengu ajajärguks. Tol perioodil ei tundnud Inglismaa tööstuse ja kaubanduse alal endaga võrdseid võistlejaid. 1860-ndail aastail toimus siiski rida sündmusi, mis ennustasid Inglismaa peatset monopolikaotust maailmaturul, vabakaubanduse poliitika nurjumist ja uut protektsionismi ajajärku.

Pärast kodusõda hakkas Ühendriikide suur-masinatööstus Inglismaa omale kiiresti järele jõudma. Saksa keisririigi tekkimine tõi Inglismaa kõrvale teise kardetava võistleja. Prantsusmaal oli 1860- ja 1870-ndaiks aastaiks juba arenenud oma suurtööstus. Klassivõitlus ja 1860-ndate aastate reformid Venemaal ja Jaapanis lõid nendeski maades eeldused suurtööstuse arenguks.

Agraarküsimus eri maades. Inglismaal hävitati juba XIX saj. alguses väikemaaomanike-talupoegade kiht, mis jagunes proletaarlasteks ning suurkapitalistlikeks farmereiks-rentnikeks.

Ühendriikides on Põhja võidu järel ja pärast orjuse kaotamist käimas tormine Lääne koloniseerimine farmerite-väikemaaomanike poolt ning toimub farmerkonna kiire kapitalistlik kihistumine (välja arvatud endised orjapidamisalad Lõunas).

Prantsusmaal, kus XVIII saj. lõpul toimunud kodanlik revolutsioon lõi väikemaaomandusliku talupoegkonna, nõrgestasid Bourbonide restauratsioon ja Prantsuse kolooniate kaotus (XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses) maa kauaks ajaks, pidurdasid suurtööstuse arengut ning aeglustasid talupoegkonna proletariseerumist.

Reas riikides — Venemaal, Hispaanias, Portugalis, Preisis, Türgis, Jaapanis ja mujal — säilisid maal feodaalvahekorrad või nende igandid suuremal või vähemal määral.

Seoses Euroopa suurtööstuse kui ka aurujõulise transpordi arenemisega suureneb asumaade röövimine ja võlaorjastamine. Emamaa huvides säilitatakse kunstlikult kolooniate majanduslikku mahajääma.

Emamaade ja kolooniate talurahva olukorras on olulisi erinevusi. Kui eesrindlikes kapitalistlikes maades feodaalpärisorjuslike või orjanduslike vahekordade kaotamine oli läinud kõige kaugemale (Inglismaal, Ühendriikides, Prantsusmaal), säilisid kolooniais ja sõltuvail maadel — ka pärast kolonisaatorite-kapitalistide sinnailmumist — veel kaua feodaal-pärisorjuslikud vahekorrad, orjus ja isegi sugukondliku korra jäänused.

Kolooniad oma feodaalse korraga arenesid suurte kapitalistlike maade manustena. Nende riisumise ja mahajääma arvel kiirenes emamaade areng.

Kriisid. Kapitalistliku tööstuse arenemine toimus spontaanselt, pimesi. Majandusliku tõusu aastail algas asutamispalavik. Rajati uusi kaubandusseltsinguid, ehitati tehaseid, raudteid, loodi aktsiaseltse — nii läks asi kuni järjekordse kriisi alguseni.

Kaubanduskriisid, mis hõlmasid alguses ainult suuri tööstusmaid — Inglismaad, Ühendriike, hiljemini Prantsusmaad, — hakkasid 1825. a. peale umbes iga viie aasta tagant reeglipäraselt korduma. 1847. a. peale hakkasid kriisid korduma kümne aasta tagant, 1857. a. alates hakkasid kriisid avalduma mitte seevõrra kaubanduses, kui peamiselt tööstuses. Nad saavutasid sel alal suurima sügavuse ja teravuse. Kriisid omandasid ülemaailmse iseloomu.

Kapitalistlike maade klassid XIX saj. Linnade kasvamine. Suurtööstuse areng Euroopas ja Põhja-Ameerikas märgistas *kapitalistliku ühiskonna uute põhiklasside — kodanluse ja proletariaadi* — ilmumist. Tööstuslik kodanlus omandas poliitikas üha suuremat mõju.

Kodanlusega kõrvuti tekib ka tema tulevane hauakaevaja, proletariaat, kes arendab kodanluse vastu majanduslikku ja poliitilist võitlust.

Rööbiti proletariaadi ja valitseva suurkodanlusega jätkab linnades kujunemist väikekodanluse kaunis suur vahekiht, millesse kuuluvad väike-ettevõtjad, kaupmehed, väiksemate majade omanikud jms. Väike- ja osalt suurkodanluse poole kaldub üsna suur tehnilise intelligentsi kiht (riiklike asutiste ja eraettevõtete teenistujad, arstid, advokaadid, literaadid ja teised, kes kuuluvad nn. „vabadesse elukutsetesse", mis on eriti arvukad suurtes tööstuskeskustes).

Suurtööstuse arenedes koondub rahvas suurtesse linnadesse. Linnad, mis keskajal omasid tähtsust peamiselt kaubanduse laopunktidena, käsitööstus-manufaktuuriliste asulatena ja valitsemiskeskustena, muutuvad nüüd eeskätt vabrikutööstuse keskusteks. Tööstuslinnad kasvavad seninähtamatu kiirusega. Toimub proletariaadi kiire poliitiline kasvamine ja suureneb tema osa poliitilises võitluses.

1790. ja 1870. a. ajavahemikus kasvas New Yorkis elanike arv enam kui kolmekümnekordseks (49 000-lt 1 478 000-ni), Londonis ja Pariisis — enam kui kolmekordseks (1871. a. oli Londonis 3 254 000 elanikku, Pariisis — 1 852 000). Berliinis oli XVIII saj. lõpul 147 000, Saksa keisririigi rajamise aastal (1871) aga 826 000 elanikku. Samal ajal kahanes kiiresti Napoli, katoliku kiriku ühe suurema keskuse tähtsus. Olnud 1800. a. rahvaarvult neljandaks linnaks Euroopas, langes ta 1870. a. üheksandale kohale.

Linnade kasvamisega muutub ka linna- ja maarahvastiku arvuline suhe. 1870. a. moodustab Inglismaal linnade rahvastik 57% üldrahvaarvust 5% vastu XIX saj. esimesel aastakümnel, Prantsusmaal — 31% (9% vastu 1787. a.), P.-Ameerika Ühendriikides, noorel koloniseeritaval, kiiresti areneva tööstusega maal, oli 1790. a. linnaelanikke 3%, 1870. a. aga 21%.

Suurtes linnades torkavad teravalt silma vastuolud rikkuse ja vaesuse vahel.

Kõrvuti rikaste kvartaalide toredate hoonetega esinevad mustus ja vaesus kokkusurutud kivikasarmuis, kus lämbub tööliskehvistu.

Seoses tehnika edusammudega muutus ka olustik. Ilmuvad sellised uudsused, nagu tänavate gaasivalgustus. Uudsuseks olid ka petrooleumilambid, stearinküünlad, valmisrõivad, pabertapetid jms. Kortereisse ehitatakse veejuhtmeid; avatakse uusi teatreid, avalikke raamatukogusid. Päevalehed levivad suures ulatuses.

Tehnika saavutised. Kuna XVIII saj. tähtsaimaks sündmuseks tehnika alal oli masinate leiutamine, iseloomustab XIX sajandit nende massiline tarvitusele võtmine tootmises Euroopa ja Ameerika eesrindlikel maadel ja nende edasine täiendamine. Tähtsaimaks tehniliseks leiutiseks XIX saj. esimesel poolel oli aurujõulise raudtee-transpordi leiutamine. Esimene vedur leiutati ja võeti kasutamisele George S t e p h e n s o n'i poolt. Stephenson oli töölise poeg; ta leiutas juba a-il 1815—1817 esimese veduri mudeli ja juhtis 27. septembril 1825 maailma esimest reisijaterongi Stockton—Darlingtoni liinil, kiirusega 20 km tunnis. Veduri konstrueerimise alal töötasid Stephensoniga üheaegselt ka teised leiutajad. Liverpool—Manchesteri vahelise raudteeliini ehitamisel 1829. a. korraldatud võistlusel võitis Stephensoni vedur „Rakett".

Raudteede ehitamine edenes kiiresti. Sellega kaasus spekulatiivne ažiotaaž. 1830. a. oli raudteevõrgu pikkus kõigest 195 km, 1840. aastaks kasvas see 8000 km-le, kuna 1850. a. oli raudteid ehitatud juba 39 000 km. Raudteede ehitamine andis tugeva tõuke metallurgiatööstuse arenemisele. 1830-ndaisse ja 1840-ndaisse aastaisse langeb märgatav tõus malmi-, hiljemini ka terasetööstuse alal.

Aurumasin leidis rakenduse mitte ainult maa-, vaid ka mere- ja jõetranspordis. Juba 1807. a. sooritas esimene, R. F u l t o n'i poolt

leiutatud aurik esimese reisu Hudsoni jõel (Ameerikas). Alguses tarvitati aurikuid peamiselt jõgedel, kuid 1830-ndail aastail, ühenduses laevakruvi leiutamisega, hakati neid laialt kasutama ka meredel.

1850-ndate ja 1860-ndate aastate kaasaeglased olid jahmunud ennenähtamatuist ehitisist, masinaist ja liiklemisvahendeist.

1860-ndail aastail kündsid Atlandi ookeani juba kümned aurikud, mis sooritasid alatisi reise. Inglise aurik „Leviathan", mille veeväljasurve oli 13 000 tonni ja meeskond koosnes 600 isikust, mahutas 4000 reisijat. See laev oli „igaks juhtumiks" varustatud veel seitsme mastiga purjede jaoks. Puust purjelaevu hakkasid 1850-ndate aastate alguses asendama raudpurjekad, ja 1860-ndail aastail aurikud.

Hiiglaaurikute ehitamine nõudis laevade remontimiseks dokkide rajamist. Londoni ja Liverpooli suurejoonelised „kuivad" dokid ja tohutud ujuvdokid Inglismaale kuuluval Mauritiuse saarel India ookeanis võisid võtta remontimisele kõige suuremaidki ookeanilaevu.

Raudteede ehitamine sidus kõige kaugemad kolkad maailma keskustega ja andis metallurgia arenemisele väga suure tõuke. Eriti kiiresti arenes raudteede ehitamine 1850-ndaist a-ist alates, milleks palju kaasa aitas asjaolu, et üha enam levis ettevõtte kujuna aktsiaühing. 1850. ja 1870. a. vahel kasvas Euroopa ja P.-Ameerika Ühendriikide raudteedevõrk 38 000-lt km-lt 167 800 km-le, seega enam kui neljakordseks. 1840. ja 1870. a. ajavahemikus kasvas maailma raudteevõrgu pikkus 8 000 km-lt 200 000 km-le.

Kaasaeglasi üllatasid ka edusammud tunnelite alal. 1863. a. ehitati Londonis esimene allmaa-aururaudtee Great-Westerni vaksalist City'ni, Londoni keskse kaubandus-linnaosani.

A-il 1869—1870 ehitati läbi Mont-Cenis' mäekuru 13,5 km pikk tunnel, mis ühendas Kesk-Prantsusmaa piirkonnad lühimat teed kaudu Itaaliaga. Selle ehituse puhul tarvitati esmakordselt tunnelitöödel suruõhku, mis käivitas minutis 200 lööki sooritava pneumaatilise puuri.

Telegraaf sai üha laiema leviku. 1851. a. ehitati veealune kaabel, mis ühendas Inglismaa Prantsusmaaga. 1866. a. loodi veealuse kaabli kaudu alatine telegraafiühendus Inglismaa ja P.-Ameerika Ühendriikide vahel.

Aurikute jaoks võimsate aurukatelde tootmine, vedurite ja teiste masinate ehitamine nõudis erilisi komplitseeritud masinaid, tohutuid auruhaamreid (esimene haamer seati üles Creusot's 1846. a.), hüdraulilisi presse, võimsaid treipinke jt. masinaid.

XIX saj. kahel esimesel kolmandikul täienevad ja levivad suuresti mehhaanilised töömasinad, mis olid leiutatud juba XVIII saj.

1850-ndail ja 1860-ndail aastail esineb uus nähtus: eesrindlikel tööstusmaadel — eeskätt Inglismaal — algab masinate tootmine masinate abil.

Marx märkis „Kapitali" esimeses köites, et tehnilises suhtes on see etapp tööstusliku revolutsiooni viimseks faasiks.

Massiline masinate tootmine nõudis nende valmistamisel suurt täpsust. Massilise tootmise puhul tegi liigne materjalikulutus masina mingi üksikosa valmistamisel masina kallimaks ja raskendas võistlust turul.

Kõik see suurendas tehniliste arvutuste vajadust masinate alal ja andis uue tõuke füüsika ja matemaatika arengule.

Kunstväetiste laialdane levimine põllumajanduses, põllumajanduslike masinate tarvituselevõtmine ja nende rakendamine mitmesugusel pinnasel nõudsid pinnases ja taimedes toimuvate keemiliste protsesside tundmaõppimist.

Elektriinduktsiooni avastamine Faraday poolt 1861. a. võimaldas saada kõrgepingelist elektrit ja andis Gramm'ile võimaluse 1870. a. ehitada esimese dünamo.

1861. a. konstrueeris Lenoir esimese suruõhuga töötava mootori.

1850-ndail ja 1860-ndail aastail, Krimmi sõja, eriti aga Ühendriikide kodusõja aegu, hakatakse sõjatehnikas tarvitama pantserlaevu, mis on kaetud raud-, pärastpoole aga terassoomusega.

1866. a., Itaalia-Austria sõja ajal, külvati kogu Triesti sadam üle nitroglütseriiniga täidetud veealuste miinidega.

Vaatlustorni paigutati suur peegel, milles suurendusklaasi ja prismade abil peegeldus kogu sadam. Hetkel, mil vaenlase laev pidi sõitma üle miini, võidi see tornist panna lõhkema.

Ka maasõja-tehnika täienes. Kiirlaskjad, vintsoontega, lahtikäiva lukuga suurtükid ja süütenõeltega püssid, varustatud lahtikäiva lukuga, mille salves oli üks padrun, võeti eesrindlikel kapitalistlikel maadel tarvitusele samal ajal, 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. Samal ajal leiutati ka uued tugevd lõhkeained — dünamiit, nitroglütseriin kui ka suitsuta püssirohi, mis võimaldas kuuli ja püssi kaalu vähendada ning püssi laskekaugust tõsta.

Tehnika alal võib käsiteldaval ajajärgul konstateerida õige suuri saavutisi, kuigi tuleb märkida, et uued leiutised kapitalismi olukorras võrdlemisi aeglaselt endale teed rajasid. Nii ootas aurukaamer, millele aurumasina leiutaja James Watt juba XVIII saj. lõpul oli patendi võtnud, 70 aastat oma ehitamist. Telefon, dünamo ja teised 1860-ndate aastate leiutised tulid massiliselt rakendamisele märksa hiljemini.

Kapitalistlikus olukorras teenivad teadus ja tehnika kapitaliste ning pöörduvad tööliste vastu. Uued masinad on täiuslikumaiks ekspluateerimisvahendeiks. Tööline muutub kapitalismi oludes masina päraldiseks ning orjaks. Masinate tarvituselevõtmisega tootmises algas vabrikuis kõrvuti täiskasvanud meeste ekspluateerimisega ka naiste ja laste ekspluateerimine.

Tööpäev muutub määratu pikaks. Kapitalist sunnib töölist kohastuma masina kiirusega, arvestamata seda, kas see on töölisele kahjulik või mitte; puudub töökaitse, töölise kaitsemine kahjustavate tootmistingimuste eest.

Anarhilise tootmise tingimusis suurendab masinate tarvituselevõtmine kriise ja töötu „töö reservarmee" viletsust, suurendab küla kesk- ja kehviktalurahva kihtide laostumist. Uut tehnikat kasutatakse kõigepealt sõdades, mis peetakse kapitalistide huvides. Kapitalistlik tehnika kujuneb koloniaalse ja rahvusliku rõhumise relvaks.

Ühiskondlik-poliitilised kokkuvõtted 1789. a-st 1870. a-ni kestnud perioodi kohta. „Suur Prantsuse revolutsioon avas inimkonna ajaloos uue ajajärgu [1]," kirjutas Lenin. Selle ajajärgu põhinähtuseks on tööstuskapitali võidulepääs ja püsistumine. Majanduses on tähtsaimaks momendiks tööstuslik revolutsioon, mis Inglismaa järel haaras rea teisi Euroopa maid ja P.-Ameerika Ühendriigid. Poliitiliselt on see üldiselt „kodanlik-demokraatlike liikumiste, eriti kodanlik-rahvuslike liikumiste ajajärk, ajajärk, mil kiiresti murtakse iganenud feodaal-absolutistlikud institutsioonid" [2].

Tööstuslik revolutsioon Inglismaal oli XVIII saj. lõpul vaevalt alanud, kui Prantsusmaal toimus kodanlik revolutsioon, mis oli revolutsiooniks „Euroopa mõõtkavas" ja lammutas reas Lääne-Euroopa riikides olulisel määral feodaalsed vaheseinad ning kõrvaldas pärisorjuslikud vahekorrad. See revolutsioon kiirendas tööstusliku revolutsiooni lõplikku võitu Inglismaal, mis kujunes „maailma-töökojaks" ja tasandas reas Euroopa riikides teed tööstuslikule revolutsioonile. Euroopa mandril arenes suurtööstus aeglasemalt, sest feodaalsed igandid ja feodaalne killustumus säilisid seal kauem. Restauratsioon ja reaktsioon XIX saj. alguses pidurdasid vabrikutööstuse arengut, kapitalismi sissetungimist põllumajandusse ja poliitilise korra demokratiseerimist. Kapitalistlike vahekordade arenemine absolutistlikes riikides ja feodaalsete igandite tingimustes põhjustas neis maades kodanlikke ja kodanlik-demokraatlikke revolutsioone.

---

[1] Lenin, Teosed, XVIII k., lk. 193.
[2] Seals., lk. 108.

Kodanlike ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide erinevus. Kodanlike ja kodanlik-demokraatlike ehk rahvarevolutsioonide vahel esineva erinevuse kohta kirjutas Lenin:

„Kui võtta näitena XX sajandi revolutsioone, tuleb nii Portugali kui Türgi oma tunnistada muidugi kodanlikuks. Kuid „rahva" revolutsioon pole neist ei see ega teine, sest rahva mass, ta rõhuv enamik ei esine aktiivselt, iseseisvalt, omade majanduslike ja poliitiliste nõudmistega ei selles ega teises revolutsioonis märgataval viisil. Vastupidi, Vene 1905.—1907. a. kodanlik revolutsioon, kuigi sellel polnud säärast „hiilgavat" edu, mis taoti osaks langes Portugali ja Türgi revolutsioonile, oli kahtlemata „tõeline rahvarevolutsioon", sest rahva mass, ta enamik, kõige sügavamad ühiskondlikud „allkihid", olles rõhumise ja ekspluateerimise kaudu maha surutud, tõusid üles iseseisvalt, vajutasid kogu revolutsiooni käigule jäljendi o m a d e s t nõudmisist, o m a d e s t katseist omal viisil üles ehitada uus ühiskond, lammutatava vana asemele [1]."

Nagu sellest nähtub, esinevad rahva- ehk kodanlik-demokraatlikes revolutsioonides rahvamassid aktiivselt, iseseisvalt, omade majanduslike ja poliitiliste nõudmistega. Teiste sõnadega, esimeseks tunnuseks, mille alusel eristatakse kodanlikke ja kodanlik-demokraatlikke revolutsioone, on nende l i i k u m a p a n e v a d j õ u d. M a s s i d e a k t i i v n e v ä l j a a s t u m i n e, o s a v õ t t — see on iseloomustav kodanlik-demokraatlikele ehk rahvarevolutsioonidele. Teiseks tunnuseks on o b j e k t i i v n e s i s u, küsimus sellest, k a s o n m a s s i d s u r u n u d k o g u r e v o l u t s i o o n i k ä i g u l e j ä l j e n d i o m a n õ u d m i s i s t. Kodanlik-demokraatlikke revolutsioone iseloomustab nende mõlema momendi olemasolu.

„Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo lühikursuses" konkretiseeritakse kodanlike ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide erinevused i m p e r i a l i s m i j a p r o l e t a a r s e t e r e v o l u t s i o o n i d e a j a s t u suhtes. Seal rõhutatakse Lenini ideed sellest, et „kodanlik-demokraatliku revolutsiooni juhiks peab olema proletariaat". Proletariaadi hegemoonia — see iseloomustab kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastul. Kuid öeldut tuleb otsekohe piirata ses mõttes, et see käib imperialistlike maade kohta; koloniaalmaades võib lugu olla ka teisiti. Teisiti oli lugu ka XVIII saj. lõpul, ajajärgul, mil kodanlus oli veel revolutsiooniline klass ja viis rahvamassid võitlusse feodaal-absolutistlike klasside vastu.

Põhierinevus kõigi kodanlike revolutsioonide ja Suure Sotsialistliku Proletaarse revolutsiooni vahel. Kõik kodanlikud revolutsioonid, ka kodanlik-demokraatlikud kaasa arvatud, erinevad põh-

[1] L e n i n, Teosed, XXI k., lk. 395—396.

jalikult proletaarsest revolutsioonist. Proletaarne revolutsioon, hävitades kapitalistliku ühiskonna ja järelikult kapitalistliku ekspluateerimise, viib klassideta sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisele, igasuguse ekspluateerimise hävitamisele.

Samal ajal on isegi kodanlik-demokraatlikud revolutsioonid ainult tasandanud ning avanud teed kodanluse riigile, s. o. ekspluataatorlikule, kapitalistlikule klassiühiskonnale.

1789. ja 1870. a. vahelise perioodi peamiseks sisuks olid kodanlik-demokraatlikud liikumised ja „ründamised", nende hulgas kodanlik-rahvuslikud ühinemisliikumised, s. o. areneva kapitalismi vabastumine tema edenemist takistavaist feodaal-absolutistlikest kütkeist. Kõigi nende kodanlike ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide tulemuseks oli muutus ekspluateerimise vormides, mitte aga ekspluateerimise hävitamine, mis on võimalik ainult proletaarse revolutsiooni tagajärjel. Kodanlikud revolutsioonid tähendasid vabastumist feodalismi ja absolutismi ahelaist, kuid rahvamassidele tõid nad kaasa uued, kapitalismi ja kodanliku demokraatia ahelad.

Rahvuste ja rahvusriikide kujunemine. Feodalismi likvideerimise ja kapitalismi arenemise protsess on samaaegselt ka rahvusriikide kujunemise protsess. Seltsimees Stalin iseloomustab rahvust järgmiselt: „Rahvus — see on ajalooliselt kujunenud püsiv keele, territooriumi, majanduselu ja kultuuri ühtsuses avalduva hingelaadi ühtsus..., kui puudub kas või üksainus neist tunnuseist, lakkab rahvus olemast rahvus [1]." „Nii on lugu näiteks Lääne-Euroopas. Inglased, prantslased, sakslased, itaallased ja teised on kujunenud rahvusteks feodaalse killustumuse üle triumfeeriva kapitalismi võidukäigu ajal.

Kuid rahvuste kujunemine tähendas ühtlasi nende muutumist iseseisvateks rahvusriikideks. Inglise, prantsuse, ja teised rahvused on ühtlasi Inglise jt. riikideks. Iirimaa, mis on sellest protsessist väljapoole jäänud, ei muuda üldist pilti.

Mõnevõrra teisiti on lugu Ida-Euroopas. Kuna Läänes rahvused arenesid riikideks, kujunesid Idas rahvustevahelised riigid, riigid, mis koosnevad mitmest rahvast. Säärased on Austria-Ungari, Venemaa...

See omapärane riikide kujunemise viis võis toimuda vaid veel likvideerimata feodalismi tingimustes, nõrgalt arenenud kapitalismi tingimustes, mil tagaplaanile surutud rahvad ei jõudnud veel majanduslikult konsolideeruda terviklikeks rahvusiks.[2]"

---

[1] Stalin, Marksism ja rahv.-kol. küsimus, lk. 6.
[2] Seals., lk. 10—11.

Valitsevate rahvuste kodanlus ja mõisnikud rõhusid rahvuslikke vähemikke. Inglise kodanlus rõhus iirlasi. Austria-Ungarit nimetati „rahvaste vanglaks". Saksamaal toimus taanlaste (Šlesvigis) ja poolakate (Poosenis ja Sileesias) preisistamine. Poola mõisnikud omakorda rõhusid ukraina talupoegi. Ameerika rahvus, mis kujunes juba koloniaal-ajajärgul, rõhus neegreid ja indiaanlasi. Õigusteta, rõhutud olukorras oli kõigil maadel juudi rahvastik, kes elab teiste rahvustega ühist majanduslikku ja poliitilist elu ega moodusta omaette rahvust.

Lahendades küsimust, mil määral mingi rahva poolt asustatud territooriumi liitmine selle või teise riigi külge on progressiivne nähtus, tuleb küsimust käsitella ta klassitähenduses ja ajaloolises perspektiivis.

Nii ühines näiteks Poola vägivaldse tükeldamise ajal XVIII saj. valge-vene rahvas vene rahvaga. Selle asjaolu tulemuseks oli, et Valge-Vene on nüüd vaba, õnnelik nõukogude sotsialistlik vabariik, et Valge-Vene rahvastik on vabastatud igasuguse ekspluateerimise ikkest, kuna need valge-venelased, kes jäid praeguse Poola territooriumile, saavad tunda kõiki kapitalistliku surve õudusi [1].

Rahvuslik rõhumine tekitas rõhutud rahvuste võitluse rõhujate vastu. Peamiselt oli see rõhutud rahvuste väikekodanluse ja talupoegkonna võitlus antud riigis valitseva rahvuse või rahvuste kodanluse ja mõisnike vastu. Põhilist vastandit kõigile kodanlikele mitmerahvuselistele riikidele kujutab endast praegusel ajal nõukogude sotsialistlik riik. Rahvusküsimus on meil lahendatud vastavalt Lenini-Stalini õpetusele. Nõukogude Liit on harukordselt kindel sõpruskoondis paljude rahvuste vahel, kes on liitunud üksmeelseks pereks tingimusis, mis kindlustavad vaba arenemise igale rahvale.

Proletariaadi taktika kodanlikes revolutsioonides. Proletariaadile pole sugugi ükskõik, millisel kujul toimub siirdumine feodaalselt korralt kapitalistlikule. Proletariaat on eluliselt huvitatud otsustavast arveteõiendusest pärisorjuslastega, orjapidajatega, maaaristokraatiaga, liigkasuvõtjatega jne. — proletariaadi vanemate ajalooliste vaenlastega [2]. Kodanluse revolutsiooniline võit kohendab sügavasti pinda kapitalismi arenguks ja töölisklassi ning talurahva võitlus toimub siis suhteliselt soodsamais tingimusis.

Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni täieliku võidu korral oli proletariaadi ülesandeks nendes maades, kus proletariaat oli juba

---

[1] Käesolev teos on kirjutatud enne Lääne-Valge-Vene vabastamist Tööliste ja Talupoegade Punaarmee poolt 1939. a. — *Vast. toim. märkus.*

[2] Vt. Lenin, Teosed, XI k., lk. 153.

tekkinud, revolutsiooni edasiarendamine ja ta muutmine permanentseks, alatiseks, sotsialistlikku revolutsiooni üleminevaks revolutsiooniks.

Neil juhtumeil, mil demokraatlik revolutsioon oli päevakorral, kuid ei suutnud välja areneda, riigivõim ja maa jäid feodaalsete klasside kätte ning riiklik ühtsus teostus mõisnike ning kodanluse võimul olles — säärasel korral arenesid töölisklass ja talurahvas feodaalsete igandite ja kapitalistliku ekspluateerimise kahekordse surve tingimusis.

Marx ja Engels õpetasid proletariaadile revolutsioonilist taktikat, õpetasid, kuidas tuleb maksimaalselt arendada revolutsioonilist võitlust, tõmmata enda järel talurahvast ja kõiki demokraatlikke elemente, mitte aga sörkida kodanlike liberaalide sabas, nagu soovitasid oportunistid-reformistid Louis Blanc, Tolain jt. „Proletariaat võib toetada ja peabki toetama sõjakat kodanlust, kui see arendab tõeliselt revolutsioonilist võitlust feodalismiga. Kuid pole proletariaadi asi toetada rahunevat kodanlust [1].“ Marx ja Engels rõhutasid seejuures vajadust organiseerida proletariaadi poolt iseseisev poliitiline partei.

Marx ja Engels ei keeldunud kasutamast reforme kui vahendeid proletariaadi olukorra parandamiseks ja revolutsioonilise võitluse kõrgemale astmele tõstmiseks. Muidugi pidasid nad seejuures meeles, et juhul, kui valitsevad klassid osutavad järeleandmisi, nõustuvad reformiga, siis teevad nad seda selleks, et „revolutsioonilist võitlust pidurdada, nõrgestada või summutada, et revolutsiooniliste klasside jõudu ja energiat killustada, nende teadvust tumestada jne. [2]“.

Muutus riiklikus korras. Ajajärk 1789. ja 1870. a. vahel oli kodanluse tõusuperioodiks ja kodanlike parlamentlike asutiste kui kodanluse võimutsemise poliitilise vormi suurima arengu ajaks. P.-Ameerika Ühendriikides leppis kodanlus 1860. aastani orjapidajate ülekaaluga keskvalitsuses, kuid tuli a-il 1860—1865 ise võimule.

Inglismaal etendas kuningavõim tähtsusetut osa. Tööstuslik kodanlus teostas oma võimu seal viigide ja tooride partei kaudu. Prantsusmaal kindlustas bonapartistlik riik kodanluse ladviku huve.

Talurahva maades, vabariiklikus Šveitsis ja monarhistlikus Serbias ja Norras kujunes kodanlik-kulaklik parlamentarism.

---

[1] Lenin, Teosed, XI k., lk. 416.
[2] Seals., lk. 63.

Sardiinia, hiljemini Itaalia kui ka Rootsi kuningriigis saavutas kodanlus kaunis suure mõju riigi asjades. Preisis oli kodanlus a-il 1861—1866 junkrutega opositsioonis, kuid siirdus siis tingimusteta kompromissile junkurliku monarhiaga.

Venemaal, Türgis ja Jaapanis olid 1870. a. võimul feodaalsed klassid. Isevalitsuslikud despootlikud riigid püsisid seal veel jõus.

Kolooniais olid feodaalsed valitsemismeetodid veel väga visad püsima.

Neis maades, kus arenes parlamentarism, said väikekodanlus ja osalt proletariaat seda teatava määrani ära kasutada. Kodanlik parlamentarism oli oma õitsenguperioodil teatud tagatiseks administratsiooni omavoli ja kohtute kuritarvituste vastu, kindlustas mõnevõrra trüki-, sõna- ja koosolekuvabadust, hõlbustas hariduse levitamist ja sanitaarala parandamist. Nendes vähestes maades, kus proletariaadil olid omad esindajad parlamendis (Bebel ja Liebknecht Põhja-Saksa riigipäeval), andis parlamentlik riigikord proletariaadile võimaluse — kuigi see oli piiratud — kasutada parlamendi tribüüni propagandaks.

Võrreldes feodaalse korraga, oli parlamentlik riigikord samm edasi, kuigi kodanliku parlamentliku korra oludes teostati kodanluse ülevõimu.

Altkäemaksu andmine, administratiivne surve, avaliku arvamuse mõjustamine müüdavate ajalehtede abil, usulise uima ärakasutamine — kõiki neid vahendeid tarvitas kodanlus ohtrasti seal, kus eksisteeris parlamentlik valitsemiskord.

Ometi peab rõhutama feodaal-absolutistlikku korda asendanud kodanliku demokraatia suurt progressiivset tähtsust.

Samal ajal toimus proletariaadi poliitiline kasvamine.

1789. ja 1870. a. vahel areneb ja tugevneb proletariaat klassilahinguis. Organiseerimata väljaastumisist Pariisis ja Lyonis 1830-ndail aastail ning spontaanselt tekkinud 1848. a. juunibarrikaadidest tõusis proletariaat oma partei loomiseni. 1830-ndail ja 1840-ndail aastail tekkis Inglismaal tšartistlik partei, milles proletariaat oli veel utopistlike teooriate tugeva mõju all.

1847. a., Kommunistide Liidu kujundamise ajast alates, tekib Saksamaal iseseisev revolutsiooniline töölispartei — kommunistlik partei. Just sellest ajast tulebki dateerida algust protsessile, mis eraldas töölisliikumise kodanluse poliitilistest parteidest.

Kommunistide Liidu — 1848. a. revolutsioonilise ajajärgu proletariaadi partei — kohale asub 1860-ndail aastail Marxi poolt juhitav Internatsionaal. 1869. a. tekib Saksamaal esimene sotsiaaldemokraatlik tööliste massipartei.

Selle ajajärgu lõpul on marksieelne sotsialism välja suremas. Proletariaat on astunud „iseseisvale ajaloolisele teele" [1].

Uue ajastu maailma ajaloos avas Pariisi Kommuun, mis oli esimeseks proletaarseks revolutsiooniks, esimeseks proletariaadi diktatuuri katseks. Pariisi Kommuun avas ajaloos vastse lehekülje, oli „esimeseks hoobiks kapitalismi pihta", oli alguseks uuele ajastule, kodanluse alanemisjoone ja „kapitalismi algava languse" [2] ajastule.

Saksa-Prantsuse sõda a-il 1870—1871 ja Pariisi Kommuun avavad uue ajaloo teise perioodi, mis kestab Suure Sotsialistliku Proletaarse revolutsioonini Venemaal ja esimese imperialistliku maailmasõja lõpuni.

[1] Lenin, Teosed, XVI k., lk. 545.

[2] Stalin, Kirov, Ždanov, Märkusi uue ajaloo õpperaamatu konspekti kohta, lk. 26.

Kronoloogiline tabel.

Kõik daatumid on antud uue kalendri järgi. Vene ajaloo daatumeis on vana kalender märgitud sulgudes.

1733	— Kiir-kudumissüstiku leiutamine Kay poolt.
1733—1738	— Voki heietamisrulli leiutamine (John Wyatt ja Lewis Paul).
1760—1820	— George III, Inglise kuningas.
1763	— Inglise Põhja-Ameerika kolooniais — kuninga käskkiri keelu kohta asuda teisele poole Alleghany mägesid.
1769	— Highs'i veejõul käiv ketrusmasin (Arkwrighti poolt omastatud leiutis).
1765—1770	— Ketrusmasina „Jenny" leiutamine Hargreaves'i poolt.
1771	— Esimese mehaanilise veejõumasinaga vabriku ehitamine Arkwrighti poolt.
1772 aug. 5	— Esimene Poola jagamine Venemaa, Austria ja Preisi vahel.
1774—1792	— Louis XVI, Prantsuse kuningas.
1775—1782	— Põhja-Ameerika kolooniate võitlus sõltumatuse eest Inglismaast.
1774	— Esimene kontinentaalkongress Philadelphias.
1775	— Teise kontinentaalkongressi avamine.
1776 juuli 4	— Iseseisvuse deklaratsiooni vastuvõtmine.
1778	— Prantsusmaa sõttaastumine Ameerika kolooniate poolel.
1781	— „Konföderatsiooni artiklite" (P.-Ameerika Ühendriikide esimese konstitutsiooni) kinnitamine.
1783	— Versailles' rahuleping. P.-Ameerika Ühendriikide iseseisvuse tunnustamine.
1783—1801	— Pitt Noorema kabinett.
1784	— Teine patent James Watti täiendatud (kahelitöötavale) aurumasinale.
1785	— Cartwrighti mehaanilised kudumisteljed.
1786	— Shays'i ülestõus Massachusetts'is.
1786 sept. 26	— Prantsuse-Inglise kaubaleping.
1786—1797	— Friedrich Wilhelm II, Preisi kuningas.
1787	— Konstitutsiooni-konvent Philadelphias.
1787—1789	— Kaubandus-tööstuslik ja rahanduslik kriis Prantsusmaal. Agraarkriisi teravnemine. Notaablite kokkukutsumine.
1789 apr.	— Rahutused Pariisi manufaktuuride tööliste ja käsitööliste keskel.

1789 apr. 30 — George Washingtoni valimine esimeseks P.-Ameerika Ühendriikide presidendiks.
1789 mai 5 — Generaalstaatide avamine Prantsusmaal.
1789 juuni 17 — Rahvuskogu väljakuulutamine.
1789 juuni 20 — Vanne pallisaalis.
1789 juuli 9 — Asutava Kogu väljakuulutamine.
1789 juuli 14 — Bastille' vallutamine.
1789 aug. 4—11 — Mõnede (teisejärguliste) feodaalsete privileegide kaotamine talurahva revolutsioonilise liikumise mõjul.
1789 aug. 27 — Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon.
1789 sept. 12 — Marat' „Ami du peuple'i" esimese numbri ilmumine.
1789 okt. 5—6 — Rahva retk Versailles'sse ja Louis XVI sunnitud siirdumine Pariisi.
1790—1792 — Leopold II, Austria keiser.
1791 juuni 14 — Le Chapelier' seadus.
1791 juuni 20 — Louis XVI põgenemine Varennes'i.
1791 juuli 17 — Vabariikliku meeleavalduse tulistamine Marsi väljakul.
1791 aug. 27 — Pillnitzi deklaratsioon.
1791 sept. 3 — Konstitutsiooni vastuvõtmine Prantsusmaal.
1791 sept. 29 — okt. 1 — Asutava Kogu laialiminek ja Seadusandliku Kogu avamine.
1792 — Londoni korrespondentsühingu asutamine.
1792 veebr. 7 — Austria-Preisi liit Prantsusmaa vastu.
1792 apr. 20 — Prantsusmaa sõjakuulutus Austriale.
1792—1797 — Esimene koalitsioon revolutsioonilise Prantsusmaa vastu.
1792 juuli 11 — Kuulutatakse, et „isamaa on hädaohus".
1792 juuli 25 — Braunschweigi hertsogi manifest.
1792 aug. 10 — Kuningavõimu kukutamine Prantsusmaal.
1792 sept. 2—5 — Massiline terror kontrrevolutsionääride vastu.
1792 sept. 20 — Revolutsiooniliste vägede võit Valmy juures.
1792—1835 — Franz II, Austria keiser.
1792 sept. 20—22 — Rahvuskonvendi avamine ja vabariigi väljakuulutamine Prantsusmaal.
1792 okt. 2 — Üldise Julgeoleku Komitee moodustamine.
1792 okt. 21 — Mainzi vallutamine Custine'i poolt.
1792 nov. 6 — Dumouriez' võit Jemappes'i juures.
1793 jaan. 21 — Louis XVI hukkamine.
1793 veebr. 1 — Konvendi dekreet sõjakuulutamise kohta Inglismaale ja Madalmaile.
1793 märts 7 — Hispaania sõjakuulutus Prantsusmaale.
1793 märts — Kontrrevolutsioonilise mässu algus Vendées.
1793 apr. 6 — Rahvapääste-komitee asutamine.
1793 mai 4 — Konvendi dekreet teravilja-maksimumi kehtimapaneku kohta.
1793 mai 31 — juuni 2 — Girondiinide väljatõrjumine Konvendist ja jakobiinide revolutsioonilise diktatuuri kehtimapanek.
1793 juuni 10 — Konvendi dekreet kogukondlike maade jaotamise võimaldamise kohta.
1793 juuni 24 — „1793. a. Konstitutsiooni" vastuvõtmine Konvendi poolt.

1793 juuli 13	— Marat' tapmine.
1793 juuli 17	— Konvendi dekreet feodaalsete õiguste ja privileegide täieliku tühistamise kohta.
1793 aug. 28	— Touloni siirdumine inglaste kätte.
1793 sept. 17	— Dekreet „kahtlaste" kohta.
1793 sept. 29	— Dekreet üldise maksimumi kehtimapaneku kohta.
1793	— Poola teine jagamine.
1794 veebr.— märts	— Dekreedid rahvavaenlaste varanduse sekvesteerimise ja varatuile patriootidele abiandmise kohta („Vantoosi dekreedid").
1794 märts	— Hebertistide areteerimine ja hukkamine.
1794 märts	— Kościuszko ülestõus Poolas.
1794 märts — apr.	— Dantonistide areteerimine ja hukkamine.
1794 mai	— *„Habeas corpus act'i"* kehtivuse seistamine Inglismaal.
1794 juuni 26	— Revolutsioonilise armee võit Fleurus'i [1] juures.
1794 juuli 27 (Vabariigi II a. 9. termidoor)	— Kontrrevolutsiooniline pööre. Jakobiinide diktatuuri kukutamine.
1794 dets.	— Žirondiinide tagasipöördumine Konventi.
1795 apr. 1 (žerminaal)	— Rahva ülestõus Pariisis.
1795 apr.	— Rahu sõlmimine Baselis Prantsusmaa ja Preisi vahel.
1795 mai 20—23 (preriaal)	— Rahva ülestõus Pariisis.
1795 aug. 22	— III aasta Konstitutsioon Prantsusmaal.
1795 okt. 3—5 (vandemjäär)	— Rojalistlik mässukatse Pariisis.
1795 okt.	— Poola iseseisvuse lõpp (Poola kolmas jagamine).
1795 okt. 26	— Konvendi laialiminek Prantsusmaal.
1795	— Seadused trüki- ja koosolekutevabaduse vastu Inglismaal.
1795 nov. 4	— Direktooriumi rajamine Prantsusmaal.
1796 mai	— Babeufi „Võrdsete vandenõu" avastamine.
1796	— Tsispadaani vabariigi rajamine Itaalias.
1796—1797	— Bonaparte'i Itaalia-retk.
1797 mai	— Babeufi hukkamine.
1797 juuni — juuli	— Liguuria ja Tsisalpiini vabariigi moodustamine.
1797	— Rahutused Inglise laevastikus.
1797 okt.	— Rahu sõlmimine Prantsusmaa ja Austria vahel Campoformios.
1797—1840	— Friedrich Wilhelm III, Preisi kuningas.
1798—1799	— Kindral Bonaparte'i Egiptuse-retk.
1798 märts	— Rooma vabariigi rajamine.
1798	— Teine koalitsioon Prantsusmaa vastu.
1798	— Helveetsia vabariigi moodustamine Šveitsis.
1798	— Ülestõus Iirimaal.
1799 apr.— juuni	— Suvorovi võidud Põhja-Itaalias.

[1] Võitlus Fleurus'i juures koosnes reast kokkupõrkeist, mis kestsid mitu päeva; otsustava löögi Koburgi printsi vägedele andis Sambre-Maas'i armee Jourdani juhatusel 26. juunil.

1799 — Prantslaste väljatõrjumine Itaaliast.
1799 — Rahvaühingute ja Londoni korrespondents-ühingu sulgemine.
1799—1800 — Seadused töölisühingute vastu Inglismaal.
1799 nov. 9—10 (VIII a. 18.—19. brümäär) — Napoleon Bonaparte'i riigipööre.
1799 dets. 24 — VIII a. konstitutsioon Prantsusmaal. Napoleon Bonaparte — esimene konsul.
1800 — Vendée mässu likvideerimine Prantsusmaal.
1800 juuni 14 — Bonaparte'i võit Austria vägede üle Marengo juures.
1800—1801 — Inglismaa ja Iiri unioon.
1801 veebr. — Lunéville'i rahuleping Prantsusmaa ja Austria vahel.
1801 veebr. — William Pitti ametist lahkumine. Addingtoni kabineti moodustamine Inglismaal.
1801 — Konkordaat paavst Pius VII ja Napoleon Bonaparte'i vahel.
1801 — Üldseadus tarastamiste kohta Inglismaal. Tarastamisvastase talurahvaliikumise tõus.
1801 — Ülestõus Inglise laevastikus Spitheadis.
1802 märts — Amiens'i rahuleping.
1802 mai — Konsuli dekreet orjuse taastamise kohta Prantsuse asumaades.
1802 aug. — Napoleon Bonaparte'i eluaegseks konsuliks kuulutamine.
1802 — Piemonte liidendamine Prantsusmaaga.
1802—1821 — Sardiinia. Viktor Emanuel I.
1803 — Louisiana ostmine Prantsusmaalt P.-Ameerika Ühendriikide poolt.
1803 mai — Prantsuse-Inglise sõja uuestipuhkemine.
1803 — Dekreet tööraamatute kohta Prantsusmaal.
1804 märts — Seadus tsiviilkoodeksi kehtimapaneku kohta Prantsusmaal[1].
1804 — William Pitti teise valitsuse moodustamine.
1804 mai 18 — Napoleon Bonaparte'i prantslaste keisriks kuulutamine.
1805 — Itaalia vabariigi muutmine Itaalia kuningriigiks.
1805 — Kolmanda koalitsiooni moodustamine Prantsusmaa vastu.
1805 okt. 21 — Prantsuse ja Hispaania laevastiku hävitamine Trafalgari juures. Admiral Nelsoni surm.
1805 dets. 2 — Lahing Austerlitzi juures.
1805 dets. — Rahu sõlmimine Pressburgis Prantsusmaa ja Austria vahel; viimase lahkumine koalitsioonist.
1806 — William Pitti surm. Lord Grenville'i kabineti („kõigi talentide kabineti") moodustamine.
1806 juuli 12 — Reini Liidu asutamine Prantsuse protektoraadi all.
1806 aug. — Austria lahkumine Saksa Liidust ja „Püha Rooma riigi" lõpp.
1806—1807 — Tööstuskriis Prantsusmaal.

[1] Jõustus 1807. a.

1806 — Neljanda koalitsiooni moodustamine Napoleoni vastu.
1806 okt. 14 — Preisi vägede purustamine Napoleoni poolt Jena ja Auerstedti juures.
1806 nov. — Napoleoni dekreet kontinentaalblokaadi kohta.
1807 veebr. 7—8 — Lahing Preussisch-Eylau juures.
1807 märts — Grenville'i kabineti lahkumine. Portlandi hertsogi kabinett Inglismaal.
1807 juuni — Lahing Friedlandi juures.
1807 juuni — Varssavi suurhertsogkonna moodustamine.
1807 juuli 8 — Tilsiti rahu.
1807 — R. Fultoni esimene aurik.
1807—1812 — Steini ja Hardenbergi reformid Preisis.
1808 mai — Hispaania rahva sõja algus Napoleoni sissetungi vastu.
1808 — Napoleoni ja Aleksander I kohtumine Erfurtis.
1809 — Viienda koalitsiooni moodustamine Prantsusmaa vastu.
1809 — Napoleoni võit Austria vägede üle Wagrami juures ja Schönbrunni rahu.
1809 — Lõuna-Ameerika asumaade iseseisvusvõitluse algus ja nende lahkulöömine Hispaaniast ja Portugalist.
1809—1813 — Scharnhorsti sõjaväe-reformid Preisis.
1809 — Portlandi hertsogi surm. Percevali kabineti moodustamine Inglismaal.
1811—1813 — Massiline ludiitide liikumine Inglismaal.
1812 — Konstitutsiooni vastuvõtmine Hispaanias Asutavate Cortes'ite poolt.
1812 juuni — Sõja algus Prantsus- ja Venemaa vahel. Prantsuse sõjaväe üleminek Neemenist.
1812 sept. 7 (26. aug.) — Borodino lahing.
1812 sept. 14 (26) — Prantslaste saabumine Moskvasse.
1812 — Prantsuse sõjaväe taganemine Venemaalt. Rahva sõda Napoleoni sissetungi vastu Venemaale.
1812—1814 — P.-Ameerika Ühendriikide teine iseseisvussõda Inglismaaga. Genti rahu.
1812—1817 — G. Stephensoni tegevus veduri leiutamise alal.
1813 — Kuuenda koalitsiooni moodustamine Prantsusmaa vastu.
1813 okt. 16—18 — Liitlasvägede võit Napoleoni üle Leipzigi all („Rahvaste lahing").
1814 märts 31 — Liitlasvägede sissemarssimine Pariisi.
1814 apr.—mai — Napoleoni kukutamine. Tema pagendamine Elbale.
1814 — Lombardia liidendamine Austriaga.
1814 mai — Bourbonide esimene restauratsioon. Kuningas Louis XVIII.
1814 — Seadus müümata riigivarade tagasiandmise kohta nende endistele omanikele-emigrantidele.
1813—1814 — Ferdinand VII tagasitulek Hispaaniasse, 1812. a. konstitutsiooni tühistamine, cortes'ite laialiajamine.
1814 mai 30 — Esimene Pariisi rahu.
1814 okt. 1 — Viini kongressi avamine.

1815 märts 1 — juuni 18 — Napoleoni tagasitulek Prantsusmaale. „Sada päeva".
1815 märts 13 — Liitriikide Napoleoni-vastane deklaratsioon Viinis.
1815 apr. 15 — Varssavi suurhertsogkonna jagamine Preisi, Austria ja Vene vahel. Krakovi vabariigi moodustamine.
1815 — Vältava majandusliku depressiooni algus Inglismaal.
1815 — Saksa Liidu moodustamine (38 riiki).
1815 juuni 18 — Lahing Waterloo juures. Napoleoni armee purustamine.
1815 juuni 22 — Troonist loobumise akti allakirjutamine Napoleoni poolt.
1815 juuli 6—8 — Seitsmenda koalitsiooni vägede sissemarssimine Pariisi.
1815 juuli — Bourbonide teine restauratsioon Prantsusmaal.
1815 sept. — Püha Liidu moodustamine.
1815 nov. — Teine Pariisi rahu.
1815—1816 — „Võrratu koda" Prantsusmaal.
1815 — Viljaseadused Inglismaal.
1817 okt. — Wartburgi pidustused (reformatsiooni kolmesaja-aastase ja Leipzigi lahingu nelja-aastase tähtpäeva auks).
1817 — D. Ricardo raamatu „Principles of Political Economy and Taxation" ilmumine.
1818 mai 18 — Karl Marxi sündimine.
1818 — Püha Liidu esimene kongress Aachenis.
1819 — 80 000-pealisest miitingust osavõtjate peksmine sõjaväe poolt Peterloos (Manchesteri lähedal).
1819 — Karlsbadi otsused.
1820 — Riego ja Quiroga ülestõus Hispaanias.
1820—1823 — Teine kodanlik revolutsioon Hispaanias. 1812. a. konstitutsiooni taastamine.
1820 — Missouri kompromiss (P.-Ameerika Ühendriikides).
1820 — Karbonaaride poolt juhitud revolutsioon Napolis. Konstitutsiooni väljakuulutamine.
1820—1830 — George IV, Inglise kuningas.
1820 — Püha Liidu teine kongress Troppaus.
1820 nov. 28 — Friedrich Engelsi sündimine.
1821 — Püha Liidu kolmas kongress Laibachis.
1821 — Ülestõus Kreekas Türgi ikke vastu.
1821 — Revolutsioon Piemontes. Konstitutsiooni ja Itaalia ühinemise nõudmine.
1822 — Püha Liidu neljas kongress Veroonas.
1823 — Prantsuse interventsiooni-väe sissetung Hispaaniasse. Revolutsiooni mahasurumine.
1823 — Monroe doktriini väljakuulutamine P.-Ameerika Ühendriikides („Ameerika ameeriklastele").
1824 — Feodaalsete õiguste taastamine Hispaanias.
1824 — Trade-unionide keelu seaduse tühistamine Inglismaal.
1824 — Kommunistliku koloonia „Uus harmoonia" asutamine Oweni poolt Põhja-Ameerikas.

1824 — Louis XVIII surm. Charles X troonile astumine.
1825 — Töölisühingute tegevuse piiramine Inglismaal.
1825 mai 19 — Saint-Simon'i surm.
1825—1826 — Tööstus- ja finantskriis Inglismaal.
1828 — Leping Baieri ja Württembergi vahel Lõuna-Saksa Tolliliidu asutamise kohta.
1828 — Viljaseaduste muutmine (siseturu viljahindadest sõltuva liuguva skaala kehtimapanek) Inglismaal.
1828—1830 — Wellington-Peeli tooride kabinett Inglismaal.
1929—1837 — Andrew Jackson, P.-Ameerika Ühendriikide president.
1829—1830 — Maatööliste ja farmerite väljaastumine landlordide vastu Inglismaal salaorganisatsiooni „Swing" juhtimisel.
1830—1837 — William IV, Inglise kuningas.
1830 juuli 21—25 — Kuninga kuue ordonnantsi avaldamine Prantsusmaal.
1830 juuli 27—29 — Revolutsioon Prantsusmaal ja Louis Philippe'i (Orléans'i liinist) troonile astumine (9. augustil).
1830—1831 — Poola ülestõus.
1830—1831 — Revolutsiooniline liikumine Toskaanas, Parmas, Modenas ja Kirikuriigis.
1830—1834 — Grey-Russell'i viigide ministeerium Inglismaal.
1830 — Raudtee avamine Inglismaal Liverpooli ja Manchesteri vahel.
1831 — Revolutsioonilise ühingu „Noor-Itaalia" asutamine Mazzini juhtimisel Marseille's.
1831 — Neegrite ülestõus Virgiinias (P.-Ameerika Ühendriikides).
1831—1832 — Kirjanduslik-poliitilise voolu „Noor-Saksamaa" kujunemine.
1831 — Töölisklassi Rahvusliku Liidu asutamine Lovett'i juhtimisel Londonis.
1831 — Rahvusliku Poliitilise Liidu moodustamine radikaal Place'i juhtimisel.
1831 nov. 14 — Hegeli surm.
1831 nov. 21—23 — Esimene kangrute ülestõus Lyonis.
1832 märts 22 — Goethe surm.
1832 — „Hambachi pidustus". Poliitiline massikoosolek Saksamaa demokratiseerimise ja ühendamise võitlusloosungite all.
1832 juuni — Parlamendi reformi seadus Inglismaal.
1832 — Esimene raudtee Prantsusmaal (Saint-Étienne—Lyon).
1833—1840 — Karlistide sõda Hispaanias.
1833 — Ida-India kompanii kaubandusmonopoli tühistamine.
1834 jaan. — Saksa Tolliliidu kujundamine Preisiga eesotsas.
1834 apr. — Rahva rahutused Pariisis; tulistamine Transnonain'i tänaval.
1834 apr. 9—13 — Teine kangrute ülestõus Lyonis.
1834 — Trade-unionide üleriikliku liidu asutamine P.-Ameerika Ühendriikides (esimene kongress).

1834 — Inglismaa ja Iirimaa Suure Rahvusliku Kutseliidu asutamine Oweni poolt.
1834 — Uus vaeste-seadus Inglismaal (töömajade asutamine).
1834 — Pagendatute Liidu asutamine saksa käsitööliste-emigrantide poolt Pariisis.
1835—1841 — Melbourne-Russelli viigide kabinett Inglismaal.
1835 — Valimisõiguse reformi taotleva tööliste poliitilise massiliikumise algus Inglismaal.
1835 — Esimese raudtee avamine Saksamaal Nürnbergi ja Fürthi vahel.
1836 — Õiglaste Liidu asutamine.
1836 — Londoni töölisühingu asutamine.
1836—1837 — Tööstuskriis Inglismaal.
1837 veebr. — Chartat nõudva petitsiooni vastuvõtmine miitingul Londonis (6 punkti).
1837 okt. 8 — Ch. Fourier' surm.
1837 nov. — Ajalehe „The Northern Star" asutamine O'Connor'i poolt.
1837 — Tööstuskriis.
1837—1901 — Kuninganna Victoria valitsemine Inglismaal.
1838 — Viljaseaduste Vastu Võitlemise Liiga asutamine Inglismaal.
1838 — Ühingu „Aastaajad" asutamine Blanqui juhtimisel.
1838 — Rahva Charta avaldamine Inglismaal.
1838 mai 14 — Tšartistide esimese rahvusliku petitsiooni avaldamine.
1838—1842 — Inglismaa sõda Afganistaniga.
1838 — Tšartistide Suure Põhjaliidu asutamine Leedsis O'Connori juhatusel.
1839 veebr.—sept. — Esimene tšartistide Rahvuskonvent.
1839 mai — Ühingu „Aastaajad" poolt organiseeritud ülestõusukatse Pariisis.
1839 mai — Tšartistide esimese rahvusliku petitsiooni esitamine parlamendile.
1839 nov. — Ebaõnnestunud ülestõusu-katse Newportis (Inglismaal).
1839—1842 — Esimene oopiumisõda Inglismaa ja Hiina vahel.
1840 — „Risorgimento" — võitluse algus rahvusliku uuestisünni ja „ülalt" teostatava Itaalia ühendamise eest.
1840 — Liberaalse opositsiooni algus Saksamaal.
1840—1861 — Friedrich Wilhelm IV, Preisi kuningas.
1840 — Tšartistide Rahvusliku Ühingu organiseerimine Inglismaal.
1840 — Liiga „Noor-Iiri" asutamine.
1840—1848 — Guizot' kabinett Prantsusmaal.
1841 — L. Feuerbachi raamatu „Das Wesen des Christentums" ilmumine.
1841—1846 — Robert Peeli kabinett Inglismaal.
1842 — „Rheinische Zeitung'i" asutamine Kölnis.
1842 — Tööstuskriis Inglismaal.
1842 — Teine tšartistide Rahvuskonvent.

1842 — Teise rahvusliku petitsiooni esitamine Inglise parlamendile.
1842 — Massilised poliitilised streigid Inglismaal.
1842—1844 — Friedrich Engelsi viibimine Manchesteris.
1842 okt. — 1843 märts — K. Marx „Rheinische Zeitung'i" vastutav toimetaja.
1843 sept. — Tšartistide konvendi avamine. O'Connori „maaplaani" vastuvõtmine.
1843 okt. — Marxi siirdumine Pariisi. „Rheinische Zeitung'i" sulgemine.
1843—1844 — Agraarrahutused Inglismaal.
1844 — Marxi artikleid sisaldavate „Deutsch-Französische Jahrbücher" ilmumine Pariisis.
1844 — Rahvusvahelise „Vennasdemokraatide" ühingu asutamine.
1844 juuni 4—5 — Sileesia kangrute ülestõus.
1844 — Marxi ja Engelsi sõpruse ja koostöö algus.
1844 — Esimese tööliste kooperatiivühingu asutamine Rochdale'is.
1845 — Marxi teesid Feuerbachi kohta.
1845 — Rahvusvahelise Demokraatliku Ühingu asutamine Harney juhtimisel.
1845 juuli—aug. — Marxi ja Engelsi sõit Londoni ja Manchesteri sidemete loomiseks Õiglaste Liiduga.
1845 — Marxi ja Engelsi raamatu „Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik" ilmumine.
1845 — Engelsi raamatu „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" ilmumine.
1845 — Trade-unionide Rahvusliku Liidu asutamine Inglismaal.
1845—1846 — „Kartulihaigus" ja ikaldus Prantsusmaal, näljamässud.
1845—1846 — „Kartulihaigus" Inglismaal ja Iiris.
1846—1848 — P.-Ameerika Ühendriikide sõda Mehhikoga.
1846 veebr. — Kommunistliku Sidekomitee asutamine Marxi ja Engelsi poolt Brüsselis.
1846 — Krakovi ülestõus Poolas.
1846 — Raamatu „Die deutsche Ideologie" lõpetamine Marxi ja Engelsi poolt.
1846 — Viljaseaduste kaotamine Inglismaal.
1846 — Tšartistliku Maaühingu asutamine O'Connori juhtimisel.
1847 — Tööstuskriis ja bankettide-liikumine Prantsusmaal.
1847 — Rahva rahutused Berliinis vilja- ja kartuli-ikalduse pinnal.
1847 — Ühendatud maapäeva avamine Berliinis. Kuninga keeldumine konstitutsiooni andmisest.
1847 juuni — Kommunistide Liidu esimene kongress Londonis.
1847 — Marxi raamatu „La misère de la philosophie" ilmumine.
1847 aug. — Marxi valimine Kommunistide Liidu Brüsseli koondise esimeheks ja ringkonna-komitee liikmeks.

1847 — Saksa Tööliste Ühingu asutamine Marxi ja Engelsi poolt Brüsselis.
1847 — Demokraatliku Ühingu asutamine Brüsselis (Marx — abiesimees).
1847 nov.—dets. — Kommunistide Liidu teine kongress Londonis Marxi ja Engelsi osavõtul.
1847 — Alžeeria lõplik vallutamine Prantsusmaa poolt.
1847 dets. — Marxi referaadid Saksa Tööliste Ühingus palgatöö ja kapitali kohta.
1847—1848 — Majanduslik kriis Euroopas.
1848 jaan. 12 — Rahva ülestõus Palermos (Sitsiilias).
1848 — Kulla avastamine Kalifornias.
1848 veebr. — Marxi ja Engelsi poolt koostatud „Kommunistliku Partei manifesti" ilmumine Londonis.
1848 veebr. — Konstitutsiooni vastuvõtmine Napolis, Toskaanas ja Piemontes.
1848 veebr. 23—24 — Revolutsioon Pariisis; Ajutise Valitsuse proklameerimine.
1848 veebr. 25 — Teise vabariigi väljakuulutamine Prantsusmaal.
1848 märts 13 — Rahva ülestõus Viinis. Metternichi langemine.
1848 — Konstitutsioonilise valitsemiskorra kehtimapanek Kirikuriigis Pius IX poolt.
1848 märts 18 — Rahva ülestõusu võit Viinis.
1848 — Ülestõus Milaanos.
1848 — Vabariiklikud ülestõusud Madridis, Barcelonas ja Sevillas.
1848 märts — Marxi ja Engelsi saabumine Pariisi.
1848 apr. — Ühendatud maapäeva avamine Preisis.
1848 — Kolmas tšartistide Rahvuskonvent Londonis.
1848 — Kolmanda tšartistliku petitsiooni esitamine parlamendile.
1848 apr. — Marxi ja Engelsi ärasõit Pariisist Saksamaale.
1848 — Kölni Töölisliidu asutamine.
1848 apr. 16 — Tööliste demonstratsioon Marsi väljakul ja Hipodroomil Pariisis.
1848 — Tööliste keskkomitee asutamine Berliinis Stephan Borni juhtimisel.
1848 mai 15—17 — Ülestõus Viinis. Keiser Ferdinandi põgenemine.
1848 mai — Frankfurti parlamendi avamine.
1848 mai — Preisi rahvuskogu avamine Berliinis.
1848 mai — Tööliste ja üliõpilaste ülestõus Viinis.
1848 mai 4 — Rahvuskogu (Asutava Kogu) avamine Pariisis.
1848 mai 15 — Meeleavaldus Pariisis Poola iseseisvuse taastamise kasuks; ülestõusu katse ebaõnnestumine.
1848 juuni 1 — 1849 mai 19 — „Neue Rheinische Zeitung" Marxi juhtimisel.
1848 juuni — Austria slaavi rahvaste kongressi avamine Prahas.
1848 juuni 14 — Arsenali ründamine Berliinis.
1848 juuni 23—24 — Pariisi proletariaadi juuni-ülestõus.
1848 — Piemonte armee purustamine Radetzky poolt Custozza juures.
1848 aug. — „Freesoilerite" abolitsionistliku partei konvent P.-Ameerika Ühendriikides.

1848 — Veneetsia vabariigi väljakuulutamine.
1848 aug. 28 — sept. 6 — Marxi viibimine Viinis.
1848 — Ülesaksamaalise organisatsiooni „Tööliste Vendlus" asutamine.
1848 sept. — Revolutsioonilised rahutused Viinis.
1848 okt. 5—6 — Tööliste ja üliõpilaste ülestõus Viinis.
1848 okt. 26—31 — Viini pommitamine ja ründamine Windischgrätzi vägede poolt.
1848 nov. 1 — Kontrrevolutsiooni võit Viinis. Valge terrori orgia.
1848 — Rahvasaadiku Robert Blum'i mahalaskmine Viinis.
1848 nov. — Uue konstitutsiooni väljakuulutamine Prantsusmaal.
1848 dets. 10 — Louis Napoleon Bonaparte'i valimine Prantsuse vabariigi presidendiks.
1848—1916 — Franz Joseph I, Austria keiser.
1849 — Rooma vabariigi väljakuulutamine.
1849 märts 12—26 — Austria sõda Sardiiniaga.
1849 — Piemonte armee purustamine Radetzky poolt Novara juures. Karl Alberti loobumine troonist Viktor Emanuel II kasuks.
1849 märts — Keisririigi konstitutsiooni vastuvõtmine Frankfurti parlamendi poolt. Preisi kuninga Friedrich Wilhelm IV valimine Saksa keisriks.
1849 apr. 14 — Ungari iseseisvaks kuulutamine ja Habsburgide dünastia troonilt kõrvaldamine Ungari riigipäeva poolt.
1849 mai — Ülestõusud Dresdenis ja Leipzigis. Saksi kuninga põgenemine. Ajutise Valitsuse moodustamine.
1849 mai—juuli — Ülestõusud Pfalzis, Baadenis, Reini-provintsis. Engelsi osavõtt neist ülestõusudest.
1849 mai 21 — Pesti vallutamine Ungari vägede poolt.
1849 mai — Seadusandliku Kogu avamine Prantsusmaal.
1849 — Ungari revolutsiooni mahasurumine Vene interventsioonivägede abil.
1849 juuni 3 — Marxi saabumine Pariisi.
1849 — 1651. a. navigatsiooniakti tühistamine Inglismaal.
1849 juuni 13 — Väikekodanliku Mäe meeleavaldus. Piiramisseisundi väljakuulutamine Pariisis.
1849 — Rooma piiramine ja pommitamine Prantsuse vägede poolt. Sangarlik linna kaitsemine Garibaldi juhatusel.
1849 — Prantsuse vägede sissemarssimine Rooma.
1849 aug. 24 — Marxi ärasõit Pariisist Londoni.
1849 — Bonapartistliku 10. Detsembri Ühingu asutamine Pariisis.
1849 nov. — Engelsi siirdumine Inglismaale (Londoni, hiljemini Manchesteri).
1850 — Talupoegade kohustuste väljaostu kohta käivate seaduste avaldamine Preisis.
1850 märts, juuni — Keskkomitee esimene ja teine läkitus Kommunistide Liidule.

1850 — Uue valimisseaduse vastuvõtmine Prantsusmaal (üldise valimisõiguse tühistamine).
1850—1865 — Taipingite liikumine Hiinas.
1850—1851 — Saksa Liidu ja liidupäeva taastamine.
1850 — Olmützi kokkulepe Preisi ja Austria vahel.
1851 — Telegraafi avamine Inglis- ja Prantsusmaa vahel.
1851 — Esimene rahvusvaheline tööstusnäitus Londonis.
1851 dets. 2 — President Louis-Napoleon Bonaparte'i riigipööre. Vabariiklik ülestõus mitmel pool Prantsusmaal.
1851 — Tööliste-mehaanikute Liidetud Ühingu asutamine Inglismaal.
1852 — Uue konstitutsiooni väljakuulutamine Prantsusmaal.
1852—1861 — Cavour, Piemonte peaminister.
1852 dets. 2 — Louis Napoleon Bonaparte'i kuulutamine prantslaste keisriks Napoleon III nime all.
1852 — Kommunistide protsess Kölnis. Kommunistide Liidu laialisaatmine.
1852 — Tšartistide konverents Londonis.
1853 — Saksa Tolliliidu restaureerimine Preisiga eesotsas.
1853 nov. 2 — Venemaa sõjakuulutamine Türgile.
1853—1856 — Krimmi sõda.
1854 märts — Inglis- ja Prantsusmaa sõjakuulutamine Venemaale.
1854 — „Töölisparlament" — tšartistide konvent Manchesteris — E. Jones'i juhatusel. Marxi kiri tšartistlikule parlamendile.
1854 — Kansas-Nebraska bill ja kodusõja algus Kansases.
1854 — Vabariikliku partei moodustumine P.-Ameerika Ühendriikides.
1854 — Saksa Liidupäeva otsus kõigi töölisliitude ja poliitiliste ühingute keelamise kohta.
1854 — „Manzanares'i manifesti" avaldamine Hispaanias.
1854 — Kodanlik revolutsioon Hispaanias.
1855 — Piemonte ühinemine Inglise-Prantsuse koalitsiooniga Venemaa vastu ja sõjaväe saatmine Sevastoopoli.
1855 — Maailmanäitus Pariisis.
1856 veebr. 17 — Heinrich Heine surm.
1856 — Rahulepingu allakirjutamine Pariisis Venemaa ja Inglismaa, Prantsusmaa, Türgi ning Sardiinia vahel.
1856 — Revolutsioon Hispaanias.
1856—1865 — Teine Inglise oopiumisõda Hiina vastu.
1856—1857 — Inglise-Pärsia sõda.
1857 — P.-Ameerika Ühendriikide kõrgema kohtu otsus neeger Dred Scott'i protsessis.
1857 — Talurahva ülestõusud Andaluusias.
1857 — Majanduslik kriis Euroopas ja P.-Ameerika Ühendriikides.
1857—1859 — Sipoide ülestõus Indias.

1858 — Felice Orsini atentaat Napoleon III-ndale.
1858 — Inglismaa. Seadus India valitsemise kohta. Ida-India kompanii likvideerimine.
1858 — Ebavõrdõiguslike lepingute allakirjutamine Hiina poolt P.-Ameerika Ühendriikidega, Venemaaga, Inglismaaga ja Prantsusmaaga.
1858 — Cavouri kokkulepe Napoleon III-ndaga Plombière'is.
1859 — Charles Darwini raamatu „On the Origin of Species by Means of Natural Selection" ilmumine.
1859 — Austria-Itaalia-Prantsuse sõda ja Villafranca rahu. Osa Lombardia liidendamine Sardiiniaga.
1859 — Austria armee lüüasaamine Magenta ja Solferino lahinguis.
1859 — Saksa liberaalide Rahvusliku Ühingu asutamine Frankfurtis Maini ä.
1859 — Abolitsionistide ülestõus John Brown'i juhtimisel.
1859 okt. — Garibaldi läkitus rahvale üleskutsega revolutsiooniliseks sõjaks Itaalia vabastamise ja ühendamise eest.
1859 — Marxi töö „Zur Kritik der politischen Oekonomie" ilmumine.
1860 — Kaubalepingu allakirjutamine Prantsusmaa ja Inglismaa vahel.
1860 — Lepingu allakirjutamine Torinos Nizza ja Savoja loovutamise asjas Prantsusmaale.
1860 — Londoni trade-unionide nõukogu asutamine.
1860 mai — Garibaldi „Tuhande" retk Sitsiiliasse ja Napolisse.
1860 nov. 6 — Abraham Lincolni valimine P.-Ameerika Ühendriikide presidendiks.
1860 — Inglise-Hiina rahuleping.
1860 — Agraarrahutused Iirimaal.
1861 — Lõunapoolsete osariikide konföderatsiooni loomine Põhja-Ameerikas.
1861 — Talurahva-reform Venemaal.
1861 — Itaalia kuningriigi rajamine. Esimese üleitaalialise parlamendi istungid Torinos.
1861 apr. 12—14 — Kodusõja algus P.-Ameerika Ühendriikides. Sumter'i fordi pommitamine ja vallutamine mässajate poolt.
1861—1865 — Kodusõda (setsessioonisõda) Põhja-Ameerikas.
1861—1865 — Lincoln — president.
1861—1862 — Arvukad miitingud Inglismaal interventsiooniohu vastu Põhja-Ameerikas.
1861—1866 — Konstitutsioonikonflikt Preisis.
1861 — Kokkulepe Inglismaa, Prantsusmaa ja Hispaania vahel Mehhiko asjadesse vahelesegamise küsimuses.
1862—1863 — Hulgalised töölismiitingud reas maades Ameerika põhja-osariikide ja Poola ülestõusu kaitseks.
1862—1867 — Prantsuse interventsioon Mehhikos.
1862 — Poliitilise Liidu asutamine võitluseks üldise valimisõiguse eest Inglismaal.

1862 — Rahvusvaheline näitus Londonis.
1862 — Homestead-Acti (jaosmaade seaduse) vastuvõtmine kongressi poolt.
1862 — Orjuse likvideerimine kõigil Ühendriikide „territooriumidel".
1862 — Garibaldi ebaõnnestunud katse Rooma vallutamiseks.
1862—1863 — Massiline tööpuudus Inglismaa tekstiilrajoonides „puuvillanälja" tagajärjel.
1862 — Bismarcki määramine Preisi peaministriks.
1863 jaan. 1 — Lincolni proklamatsioon orjade vabastamise kohta mässulistes osariikides.
1863—1864 — Poola ülestõus.
1863 — Üleinglismaalise Mäetööliste Föderatsiooni asutamine.
1863 — Rahvusvaheline tööliste miiting Poola kaitseks Saint James's Hallis Londonis.
1863 — Vicksburgi vallutamine põhjariiklaste vägede poolt.
1863 — Põhjariiklaste suur võit Gettysburgi juures.
1863—1867 — Mehhiko rahva rahvuslik vabastussõda välismaise interventsiooni ja kiriklik-reaktsiooniliste jõudude vastu.
1863 — Üldise Saksa Töölisühingu asutamine Lassalle'i poolt ja tema läbirääkimiste algus Bismarckiga.
1864 — Iiri rahvusliku organisatsiooni „Feenide vendlus" tekkimine.
1864 jaan.—juuni — Preisi ja Austria sõda Taani vastu Šlesvigi ja Holsteini pärast.
1864 — „Kuuekümne manifest" (Prantsusmaal).
1864 — Ühingute ja streikide keelu kohta käiva Le Chapelier' seaduse tühistamine.
1864 sept. 28 — Rahvusvaheline tööliste miiting Saint-Martin's Hallis, mis pani aluse I Internatsionaali asutamisele.
1865 — Internatsionaali esimese Pariisi sektsiooni organiseerimine.
1865 — Gasteini konventsiooni sõlmimine Preisi ja Austria vahel Šlesvigi ja Holsteini asjas.
1865 — Konföderatsiooni peajõudude alistumine kindral Lee'ga eesotsas.
1865 — Saksa Tolliliidu uuendamine.
1865 — President Lincolni tapmine.
1865 sept. 25—29 — Rahvusvahelise Töölisühingu esimene konverents Londonis Marxi osavõtul.
1865 — Tööliste kongress Barcelonas.
1865—1866 — „Mustade koodeksite" sisseseadmine lõunapoolsetes osariikides. Ku-klux-clani (1866) ja teiste salaorganisatsioonide tekkimine P.-Ameerika Ühendriikides võitluses neegrite ja töölisliikumise vastu.
1865—1868 — Andrew Johnson — P.-Ameerika Ühendriikide president.
1866 — Üleriigilise Töölisühingu asutamine P.-Ameerika Ühendriikides.
1866 — Austria-Preisi (Saksa) sõda.
1866 — Itaalia sõjakuulutus Austriale.

1866 juuli 27 — Austria armee purustamine Preisi vägede poolt Sadova lahingus.

1866 — Telegraafiühenduse rajamine Inglismaa ja Ameerika vahel Atlandi kaabli kaudu.

1866 — Põhja-Saksa Liidu moodustamine 22 Saksa riigi poolt Preisiga eesotsas.

1866 sept. 3—8 — Rahvusvahelise Töölisühingu esimene kongress Genfis.

1866 — Rahu sõlmimine Viinis Itaalia ja Austria vahel. Veneetsia liidendamine Itaaliaga.

1866 — Eduerakondlaste partei lõhenemine Saksamaal. Rahvusvabameelse partei asutamine.

1866 — Londoni Töölisühingu asutamine võitluseks iseseisva töölisesinduse eest parlamendis.

1866—1867 — Majanduslik ja rahanduslik kriis Euroopas ja P.-Ameerika Ühendriikides.

1867 märts 5—13 — Feenide ülestõus Iirimaal.

1867 veebr. — Pronksiseppade streik Pariisis.

1867 — P.-Ameerika Ühendriikide leping Venemaaga Alaska ostu asjus 7,2 milj. dollari eest.

1867 — Saksa riigipartei asutamine.

1867 — Maailmanäitus Pariisis.

1867 — „Junta" — suuremate trade-unionide peasekretäride koondise — organiseerimine (Inglismaal).

1867 — Valimisõiguse reformi seadus Inglismaal.

1867 sept. 2—8 — Rahvusvahelise Töölisühingu teine kongress Lausanne'is.

1867 — Marxi „Das Kapital" esimese köite ilmumine.

1867 — Punasärklaste (Garibaldi) ebaõnnestunud retk Rooma vastu.

1867 — Põhikorra-reform Austria keisririigis. Austria-Ungari monarhia rajamine.

1867—1870 — Teise keisririigi kriis Prantsusmaal.

1868—1869 — Šogunaadi langus Jaapanis. „Meidži reformid".

1868 — Disraeli esimene kabinett Inglismaal.

1868 märts — Internatsionaali Pariisi organisatsiooni büroo liikmete kohtuprotsess.

1868 mai — Internatsionaali Pariisi organisatsiooni büroo teine protsess.

1868 — Esimene trade-unionide üleinglismaaline kongress Manchesteris.

1868 sept. 6—13 — Rahvusvahelise Töölisühingu kolmas kongress Brüsselis.

1868 — Revolutsioon Hispaanias.

1868—1874 — Gladstone'i esimene kabinett Inglismaal.

1869 — Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei asutamine Eisenachi kongressil.

1869—1877 — Grant — P.-Ameerika Ühendriikide president.

1869 sept. 6—10 — Rahvusvahelise Töölisühingu neljas kongress Baselis.

1869 — Saksamaa ametiühingute (nn. Hirsch-Dunckeri ühingute) koondise asutamine.

1870 apr. — Internatsionaali Pariisi sektsioonide ja rühmade föderatsiooni asutamine.

1870 juuni—juuli — Kolmas kohtuprotsess Internatsionaali Pariisi organisatsioonide juhtkonna vastu.

1870 — Prantsusmaa sõjakuulutus Preisile.

Kirjanduse loend

tsiteerimisel tarvitatud lühenditega.

Engels, Anti-Dühring = Энгельс, Анти-Дюринг, Госполитиздат, 1938.

Lenin, Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis = Ленин, „Две тактики социал-демократии в демократической революции", Соч., т. VIII.

Lenin, Teosed = Ленин, Сочинения.

Marx, Kapital = Маркс, Капитал, т. I, изд. 8-е, Партиздат, 1932.

Marx, Lisaväärtuse teooriad = Маркс, Теории прибавочной стоимости, Партиздат, 1932.

Marx, Majandusteaduse kriitikat = Маркс, К критике политической экономии, Госполитиздат, 1938.

Marx, Valitud teosed = Маркс, Избранные произведения в двух томах, 1937.

Marxi kirjad Kugelmannile = „Письма Маркса к Кугельману", 1928.

Marx ja Engels, Kirjad = Маркс и Энгельс, Письма, под ред. Адоратского, изд. 4-е, 1932.

Marx ja Engels, Kommunistliku partei manifest = Маркс и Энгельс, Манифест коммунистической партии, Госполитиздат, 1938.

Marx ja Engels, Revolutsioon Hispaanias = Маркс и Энгельс, Революция в Испании.

Marx ja Engels, Teosed = Маркс и Энгельс, Сочинения.

Stalin, Konstitutsiooni projektist = Сталин, Доклад о проекте Конституции СССР, Партиздат, 1936.

Stalin, Leninismi küsimused = Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 10-е.

Stalin, Marksism ja rahv.-kol. küsimus = Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Партиздат, 1937.

Stalin, Opositsioonist = Сталин, Об оппозиции, 1928.

Stalin, Parteitöö puudustest = Сталин, О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад на Пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г., Партиздат, 1937.

Stalin, Teedel Oktoobri poole = Сталин, На путях к Октябрю.

Stalin, Kirov, Ždanov, Märkusi uue ajaloo õpperaamatu konspekti kohta = Сталин, Киров, Жданов, Замечания о конспекте учебника новой истории, „К изучению истории", Партиздат, 1937.

UK(b)P ajaloo lühikursus = „История ВКП(б)". Краткий курс. (Tsiteerimisel tarvitatud eestikeelse väljaande paginatsiooni.)

Sisukord.

Esimene osa.

Euroopa ja Põhja-Ameerika Prantsuse revolutsiooni eelõhtul.

		Lk.
1. ptk.	Euroopa ja koloniaalvalduste poliitiline kaart enne 1789. a.	7
2. „	Inglismaa 1760—1770-ndail aastail	14
3. „	Iseseisvussõda Põhja-Ameerikas ja Ühendriikide vabariigi kujunemine	25

Teine osa.

Prantsuse kodanlik revolutsioon XVIII sajandil.

4. ptk.	Absolutistlik-feodaalne kord ja ta kriis Prantsusmaal	38
5. „	Kodanliku ideoloogia areng XVIII sajandil	49
6. „	Prantsuse monarhia revolutsiooni eel	57
7. „	Suurkodanlus võimul	61
8. „	Jakobiinide diktatuur. 9. termidoori (1794. a. 27. juuli) kontrrevolutsiooniline pööre	107

Kolmas osa.

Prantsusmaa ja teised Euroopa riigid a-il 1794—1815.

9. ptk.	Termidoriaanlik konvent. Direktoorium	148
10. „	Konsulaat ja keisririik Prantsusmaal	166
11. „	Euroopa Prantsuse kodanliku revolutsiooni ja Napoleoni keisririigi ajal	183
12. „	Esimene Bourbonide restauratsioon. Louis XVIII. Sada päeva. Bourbonide teiskordne tagasitulek	210

Neljas osa.

1815.—1848. a.

13. ptk.	Viini kongress. Euroopa reaktsioon. Püha Liit. Hispaania revolutsioon. Iseseisva Kreeka tekkimine	214
14. „	Teine restauratsioon Prantsusmaal ja kodanlik revolutsioon 1830. a.	223
15. „	Juulimonarhia Prantsusmaal (1830—1848)	236
16. „	Šveits Viini kongressist 1848. aastani	246
17. „	Saksamaa 1815. aastast 1848. aasta revolutsioonini	249
18. „	Inglismaa aastail 1815—1832	258
19. „	Inglismaa 1832. a. parlamendireformi järel	267
20. „	Marx ja Engels	278

Viies osa.

1848. aasta revolutsioon.

21. ptk. 1848. a. revolutsioon ja II vabariik Prantsusmaal 290
22. „ 1848. a. revolutsioon Saksamaal 314
23. „ Itaalia pärast Viini kongressi. 1848. a. revolutsioon Itaalias 339

Kuues osa.

Euroopa reaktsioon ja rahvuslikud ühinemisliikumised 1850-ndail ja 1860-ndail aastail. I Internatsionaal.

24. ptk. Reaktsioon Euroopas. Majanduslik tõus 1850-ndail aastail. Ida küsimus ja Krimmi sõda 355
25. „ Inglismaa 1850-ndail ja 1860-ndail aastail 372
26. „ Põhja-Ameerika Ühendriigid aastail 1789—1871. Kodusõda Põhja-Ameerikas 392
27. „ Meidži revolutsioon ja reformid Jaapanis 425
28. „ Itaalia ühendamine 436
29. „ Saksamaa ühendamine (1850—1870) 443
30. „ Skandinaavia maad 1850-ndail ja 1860-ndail aastail 459
31. „ Teine keisririik Prantsusmaal (a-il 1852—1864) 461
32. „ Esimene Internatsionaal 472
33. „ Hispaania aastail 1830—1870 500
34. „ Majanduslikud, tehnilised ja ühiskondlik-poliitilised kokkuvõtted 510

Kronoloogiline tabel 522

Kirjanduse loend 537

Nimede register vt. 2. köite lõpus.

Õiendus:

Lk. 386 rida 20. ülalt trükitud „Rahvusvaheline Tööliste Assotsiatsioon" tuleb lugeda „Rahvusvaheline Töölisühing".

Kaartide loend.

1. Euroopa 1701—1763.
2. Koloniaalvaldused 1783. a.
3. Euroopa 1763—1789.
4. Pariis Prantsuse kodanliku revolutsiooni aastail (1789—1794).
5. Revolutsioonisõjad 1792—1794.
6. Direktooriumisõjad 1796—1797.
7. Euroopa 1799. a.
8. Prantsuse vabariigi sõda teise koalitsiooniga (1799—1800).
9. Kesk-Euroopa 1803—1810.
10. Euroopa 1812. a.
11. 1812. a. sõjakäik.
12. 1813. a. sõjakäik.
13. Euroopa pärast Viini kongressi.
14. Koloniaalvaldused 1815. a.
15. Tööstuslik revolutsioon ja klassivõitlus Inglismaal 1760-ndaist aastaist XIX saj. keskpaigani.
16. Šveits 1815—1870.
17. Kesk-Euroopa 1815—1871 ja Saksamaa ühendamine.
18. Itaalia ühendamine.
19. Orjuse levimine USA-s.
20. Kodusõda P.-Am. Ühendriikides 1861—1865.
21. Jaapan 1868.
22. Türgi ja Balkani riigid 1789—1870.
23. Koloniaalvaldused u. 1870. a.

Peatoimetaja L. Voore. Vastutavad toimetajad R. Kleis ja P. Tarvel. Tehniline toimetaja J. Ots. Korrektorid A. Tigane ja H. Treumut. Ladumisele antud 21. I 1941. MB-3568. Trükkimisele antud 6. III 1941. Laotihedus trpg. 43 438. Trükipoognaid 33,75, kaarte 23. Autoripoognaid 35. Paberi formaat 67×95 1/16. Trükiarv 3550. Trükitud „Tartu Kommunisti" trükikojas, 1941. Tartus, Ülikooli 21. Tellim. nr. 198. Hind 25 rubla.

Новая история. Часть I. Под редакцией академика Е. В. Тарле, члена-корреспондента АН СССР А. В. Ефимова и Ф. А. Хейфец. На эстонском языке.
Эгосиздат „Научная Литература", Тарту.

Euroopa 1701—1763.

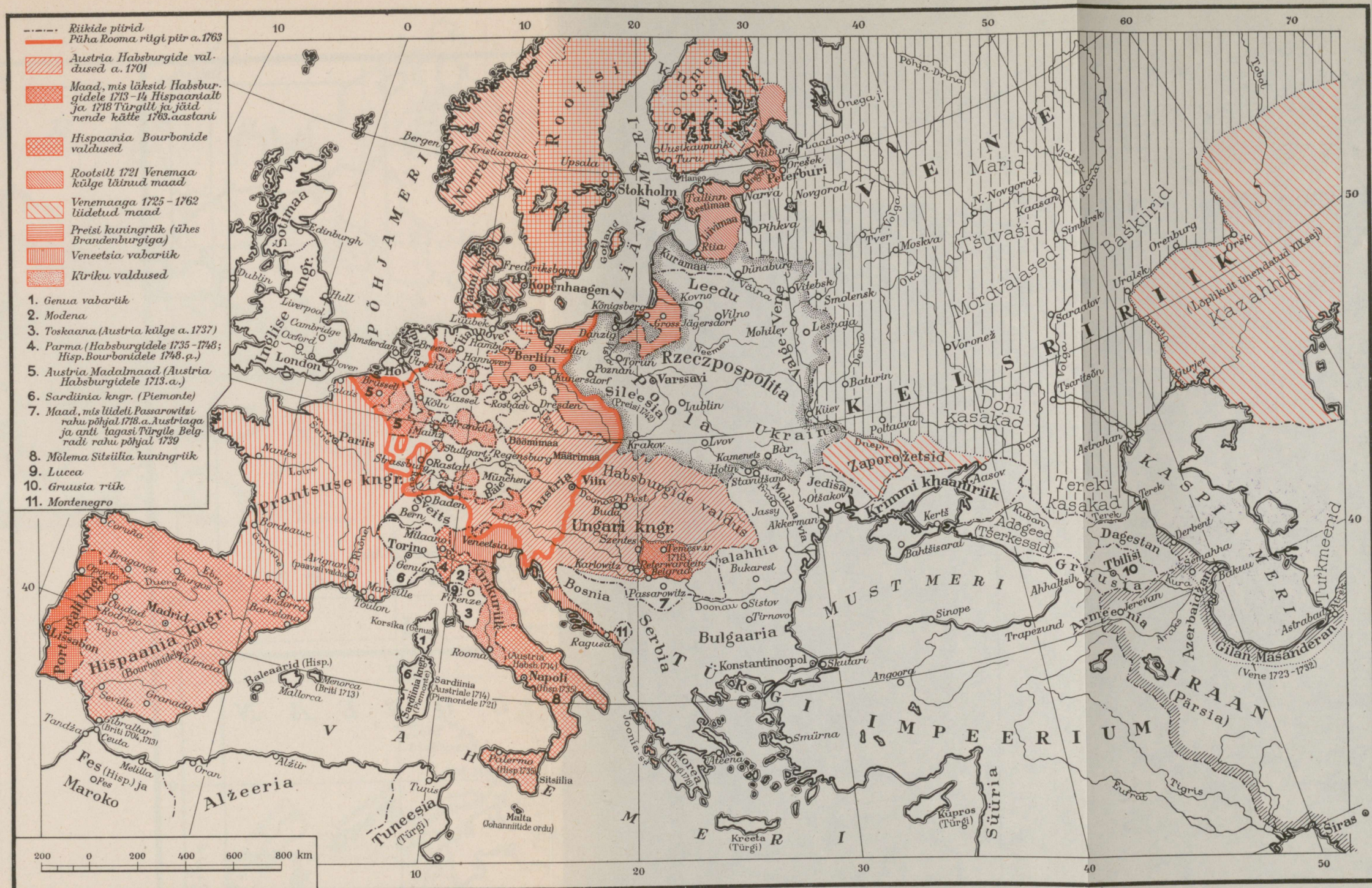

Koloniaalvaldused 1783. a.

Koloniaalvaldused 1783. a.

JÄÄMERI
Gröönimaa
(Taani)
Island (Taani) 1321
Fär-saared (Taani)
Norra Zemlja
Arhangelsk
Peterburi
Moskva
Kristiaania
Stokholm
Riia
Kaasan
Tomsk
Irkutsk
Jakutsk
Ohhotsk
St. Lawrence
Komandori s. (Vene)
Aleuudid (Vene)
Hudsoni laht
Hudsoni lahe komp. territoorium
Kanada (kuni 1763 Pr.)
Newfoundland (Briti) 1713
Miquelon (Pr.)
St Pierre (Pr.)
Quebec
Halifax
Boston
Philadelphia
ATLANDI OOKEAN
Edinburgh
London
Berliin
Varssavi
Viin
Pariis
Bern
Bordeaux
Marseille
Madrid
Lissabon
Gibraltar (Briti) 1704, 1713
Ceuta (Hisp.)
Melilla (Hisp.)
Alžiir
Oran
Tripoli
Rooma
Konstantinoopol
Impeerium
Tiflis
Baghdad
Teheran
Iraan
Isfahan
Herat
Kabul
Afganistan
Siras
Ormus
Beirut
Aleksandria
Kairo
Egiptus
Assuan
Mekā
Maskat
Aden
Nuubia
Abessiinia
Gondar
Sokotra
Mombasa
Seychelles'i s^d (Pr.) 1744
Mosambik 1507
Sofala
Madagaskar
S-te Marie (Pr.) 1750
Rodriguez (Pr.)
Ile-de-France (Pr.) 1721
Bourbon (Pr.) 1643
Kaplirin (Holl.) 1652
Hiina
Mongoolia
Sör-Daria
Hiiva
Kokand
Kašgar
Amu-Darja
Buhhaara
Huangho
Peking
Mukden
Mandžuuria
Amuur
Sahhalin
Kurillid
Söul
Jaapan
Jedo (Tokio)
Nanking
Nagasaki
VAIKNE OOKEAN
Lhasa
Nepal
Tsangša
Kanton
Formoosa (Hiina)
Macao (Port.) 1517
Filipiinid (Hisp.) 1565
Manila
Bangkok
Saigon
Malaka (Holl.) 1641
Karoliinid
Molukid 1615
Celebes
Borneo
Sumatra
Padang (Holl.) 1666
Benkoelen (Holl.) 1620
Palembang
Banjermasin 1756
Batavia 1618
Jaava 1753
Timor
Uus-Guinea
Saalomoni s^d
Uus-Hebriidid
Tonga s^d
Uus-Holland (Austraalia)
Balade (Uus-Kaledoonia)
Van Diemeni maa (Tasmaania)
Uus-Meremaa
Kerguélen
INDIA OOKEAN
Indus
Delhi
Benares
Ava
Birma
Yanaon (Pr.)
Madras (Briti)
Pondichéry (Pr.) 1674
Tseilon (Holl.) 1656
Colombo
Diu (Port.) 1535
Damão (Port.)
Bombay (Briti) 1615
Goa (Port.) 1510
Mahé (Pr.)
Kotšin (Holl.) 1662
Ohhotski
Uus-Hispaania
Mexiko
Veracruz
Kuuba 1508
Santo Domingo
Puerto Rico (Hisp.) 1508
St Thomas (Taani) 1671
Guadeloupe (Pr.) 1636
Dominica (Briti) 1763
Barbados (Briti) 1625
Tobago (Pr.) 1783
Trinidad (Hisp.) 1493
Martinique (Pr.) 1636
Jamaika (Briti) 1655
Bahama s^d (Briti) 1717
Panama
Caracas
Paramaribo
Cayenne
Uus-Granada
Bogotá
Quito (1536)
Amazonas
Galápagose s^d
Peruu
Lima
Cuzco
Chuquisaca
Brasiilia (1531)
Pernambuco
San Salvador
Rio de Janeiro
São Paulo
La Plata (1533)
Valparaiso
Buenos Aires (1535)
Valdivia
Falklandi s^d (Briti) 1765
Tulemaa
Lõuna-Georgia (Briti)
Tristan da Cunha
Ascension
St Helena (Briti) 1651
Loanda (Port.) 1573
Benguella
Kongo
Gross-Friedrichsburg (Holl.)
Arguin (Pr.)
Portendik (Pr.)
St Louis (Pr.) 1626
Albreda (Pr.)
Bissao (Port.)
Cape Coast (Briti)
Kwitta (Holl.)
Rohelise neeme s^d (Port.)
Kanaari s^d (Hisp.)
Madeira (Port.) 1419
Assoori s^d (Port.)
Bermuda s^d (Briti) 1609
Fernando Po (Hisp.) 1778
São Thomé (Port.)
Annobom (Hisp.) 1778
Senegal
Niger
Nuilus
Volga
Ural
Orenburg
Pooolsi
Rootsi
Prantsusmaa
Hispaania
Portugal
Türgi impeerium
Preisi kuningriik
Itaalia riigid
Alžeeria
Mõõt ekvaatoril
1200 0 1200 2400 3600 km

Euroopa 1763—1789.

Riikide piirid
Püha Rooma riigi piir a.1789
Habsburgide valdused a.1763
Liidetud Habsburgide valdusega 1763-1789
Hisp. Bourbonide valdused
Liidetud Prantsusmaaga 1763-1789
Liidetud Venemaaga 1763-1789
Preisi kuningriik
Liidetud Preisi kuningriigiga 1763-1789
Kiriku valdused

1. Saksi 2. Baieri 3. Württemberg 4. Austria Madalmaad 5. Holland 6. Sardiinia kuningriik 7. Parma 8. Lucca 9. Modena 10. Toskaana 11. Genua vabariik 12. Veneetsia vabariik 13. Montenegro

240 0 240 480 km

10 0 10 20 30 40 50 60 70

50 40 30

0 10 20 30 40 50

PÕHJAMERI
INGLISE KNGR.
IIRIMAA
ŠOTIMAA
Edinburgh
Dublin
Liverpool
Hull
Oxford
LONDON
Dover
AMSTERDAM
Utrecht
Bremen
Hannover
Calais
Brüssel
Köln
Kassel
Rosbach
PRANTSUSE KNGR.
PARIIS
Nantes
Loire
Seine
Dijon
Lyon
Bordeaux
Garonne
Rhône
Avignon (Paavsti valdus)
Marseille
Toulon
Strassburg (1788)
Mainz
Rein
Bern
ŠVEITS
TORINO
Genua
Korsika (Pr. 1768)
Sardiinia
Baleaarid (Hisp.)
Menorca (Hisp. 1783)
Mallorca
HISPAANIA KNGR.
Corunna
Braganza
Burgos
Oporto
Duero
Salamanca
Ciudad Rodrigo
Zuragossa
Andorra
Barcelona
MADRID
Tajo
Toledo
Valencia
Sevilla
Cordoba
Granada
LISSABON
PORTUGALI KNGR.
Tandža
Gibraltar (Briti)
Ceuta (Hisp.)
Melilla (Hisp.)
Fes
FES JA MAROKO
Oran
Alžiir
ALŽEERIA
Tunis
TUNEESIA (TÜRGI)
Malta (Johanniitide ordu)
VAHEMEER
Sitsiilia
Palermo
ROOMA
FIRENZE
MÕLEMA SITSIILIA KNGR.
NAPOLI
Ragusa
Joonia saared (Veneetsia)
Ateena
MOREA
Kreeta (Türgi)
Tšešme
Smiirna
TÜRGI IMPEERIUM
KONSTANTINOOPOL
Angoora
Sinope
Trapezund
Erzerum
Kars
Jerevan
Aras
Täbris
AOR-MEOEENIA
AZERBAIDŽAN
GILAN
MASANDERAN
TEHERAN
IRAAN (PÄRSIA)
Astrabad
Türk
Antiookia
SÜÜRIA
Damaskus
Küpros (Türgi)
Tigris
Eufrat
Bagdad
MUST MERI
Sevastopol
Kertš
Tšerkessid
Adõgeed
Vladikavkaz
DAGESTAN
Derbent
Tbilisi
GRUUSIA
Šemahha
Bakuu
Astrahan
KASPIA MERI
Tsaritsõn
Doni kasakad
Tereki kasakad
Aasov
Dnepr
Dnestr
Bug
Jassy
MOLDAAVIA
Prut
Otšakov 1714
Akkerman
Bahtšisarai
1783
Kinburn
1774
Kamenets Podolsk
Lvov
1772
Bar
Uman
Poltaava
Targavitsõ
Jekaterinoslav
Kiiev
Belaarin
Smolensk
Tver
Moskva
Oka
Volga
Nižni-Novgorod
Kaasan
Marid
Tšuvašid
Mordvalased
Saraatov
Voronež
Uralsk
Orenburg
Orsk
Šimbirsk
Baškiirid
Kama
Viatka
Kotlas
Tobol
Gurjev
Kasahhid
Onega j.
Laadoga j.
Orešek
Narva
Tallinn
Pihkva
Novgorod
Riia
KURAMAA
Daugavpils
Vilno
Kaunas
Königsberg
LEEDU
Memel
Libau
Stettin
Danzig
1772
Poznań
Toruń
VARSSAVI
RZECZPOSPOLITA
Lublin
Krakov
1772
Vistula
Oder
BERLIN
Dresden
SILEESIA
Prüm
Reichenbach
Regensburg
Münchenn
1779
BÖÖMIMAA
MÄÄRIMAA
AUSTRIA
VIIN
Donau
Pest
Buda
UNGARI
Poterwardein
Temesvar
VALAHHIA
Bukarest
Sistov
Kutšuk-Kainardži
BULGAARIA
Tirnovo
SERBIA
BOSNIA
Belgrad
Venetsia
KARNEERIA
Bornholm (Taani)
Helgoland (Taani)
KOPENHAAGEN
Gotland
STOKHOLM
Uppsala
Turu
Uusikaupunki
Viiburi
PETERBURI
SOOME
NORRA KNGR.
Bergen
Kristiaania
ROOTSI KNGR.
LÄÄNEMERI
VALGE-VENE
Tobol
Vjatka
Kama
Volga
Tver
Moskva
Oka
Nižni-Novgorod
Kaasan
Marid
Tšuvašid
Mordvalased
Saraatov
Voronež
Uralsk
Orenburg
Orsk
Šimbirsk
Baškiirid
Kama
Viatka
Kotlas
Tobol
Gurjev
Kasahhid
Onega j.
Laadoga j.
Orešek
Narva
Tallinn
Pihkva
Novgorod
Riia
KURAMAA
Daugavpils
Vilno
Kaunas
Königsberg
LEEDU
Memel
Libau
Stettin
Danzig
1772
Poznań
Toruń
VARSSAVI
RZECZPOSPOLITA
Lublin
Krakov
1772
Vistula
Oder
BERLIN
Dresden
SILEESIA
Prüm
Reichenbach
Regensburg
Münchenn
1779
BÖÖMIMAA
MÄÄRIMAA
AUSTRIA
VIIN
Donau
Pest
Buda
UNGARI
Poterwardein
Temesvar
VALAHHIA
Bukarest
Sistov
Kutšuk-Kainardži
BULGAARIA
Tirnovo
SERBIA
BOSNIA
Belgrad
Venetsia
KARNEERIA
Bornholm (Taani)
Helgoland (Taani)
KOPENHAAGEN
Gotland
STOKHOLM
Uppsala
Turu
Uusikaupunki
Viiburi
PETERBURI
SOOME
NORRA KNGR.
Bergen
Kristiaania
ROOTSI KNGR.
LÄÄNEMERI
VALGE-VENE

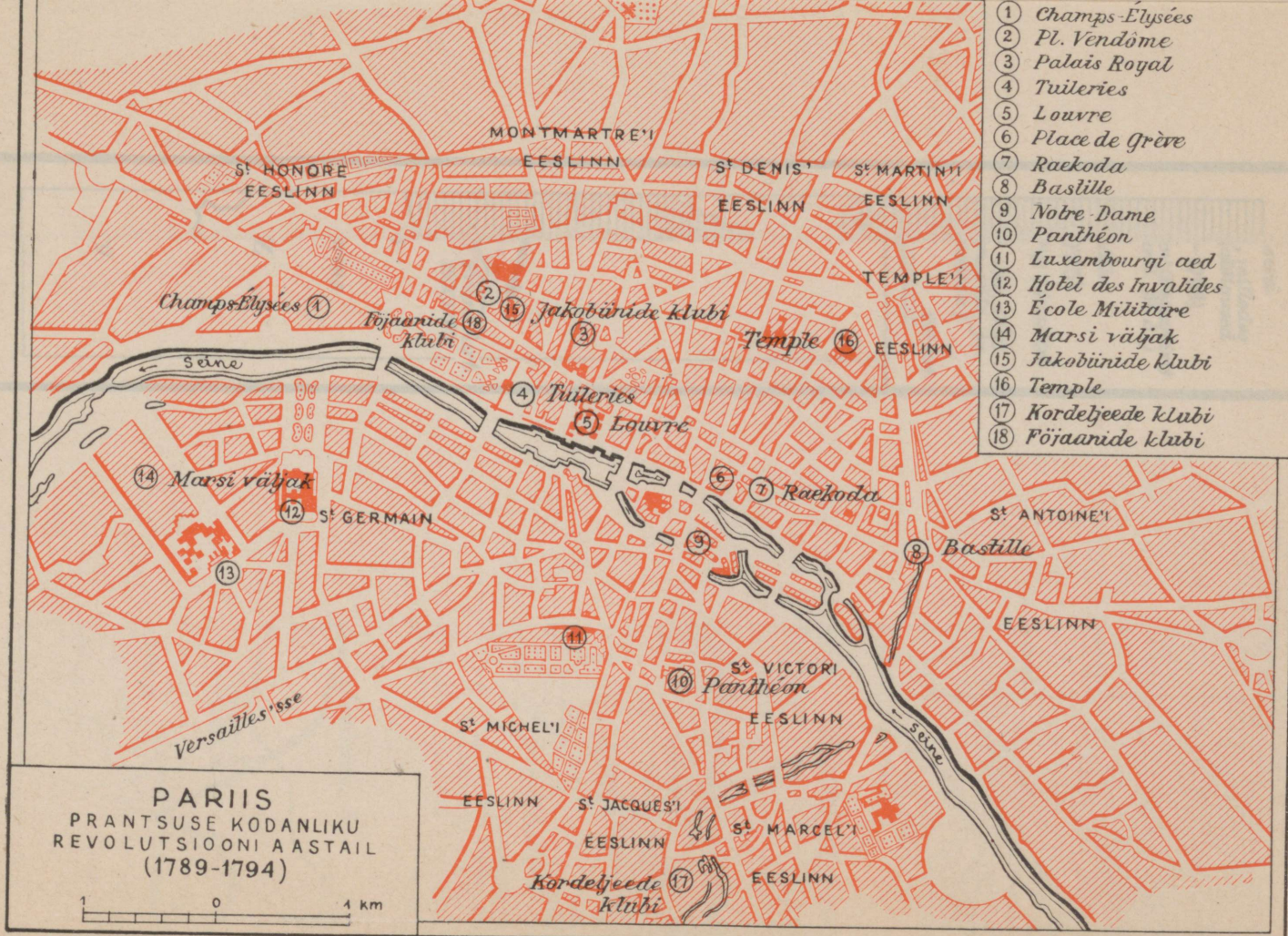
1 Champs-Élysées
2 Pl. Vendôme
3 Palais Royal
4 Tuileries
5 Louvre
6 Place de Grève
7 Raekoda
8 Bastille
9 Notre-Dame
10 Panthéon
11 Luxembourgi aed
12 Hotel des Invalides
13 École Militaire
14 Marsi väljak
15 Jakobiinide klubi
16 Temple
17 Kordeljeede klubi
18 Föjaanide klubi
MONTMARTRE'I EESLINN
St HONORE EESLINN
St DENIS'I EESLINN
St MARTIN'I EESLINN
TEMPLE'I
Champs-Élysées
Föjaanide klubi
Jakobiinide klubi
Temple
EESLINN
Seine
Tuileries
Louvre
Marsi väljak
St GERMAIN
Raekoda
St ANTOINE'I
Bastille
EESLINN
St VICTORI
Panthéon
EESLINN
Versailles'sse
St MICHEL'I
Seine
EESLINN
St JACQUES'I
St MARCEL'I
EESLINN
Kordeljeede klubi
EESLINN
PARIIS
PRANTSUSE KODANLIKU REVOLUTSIOONI AASTAIL
(1789-1794)
1 0 1 km

Revolutsioonisõjad 1792—1794.

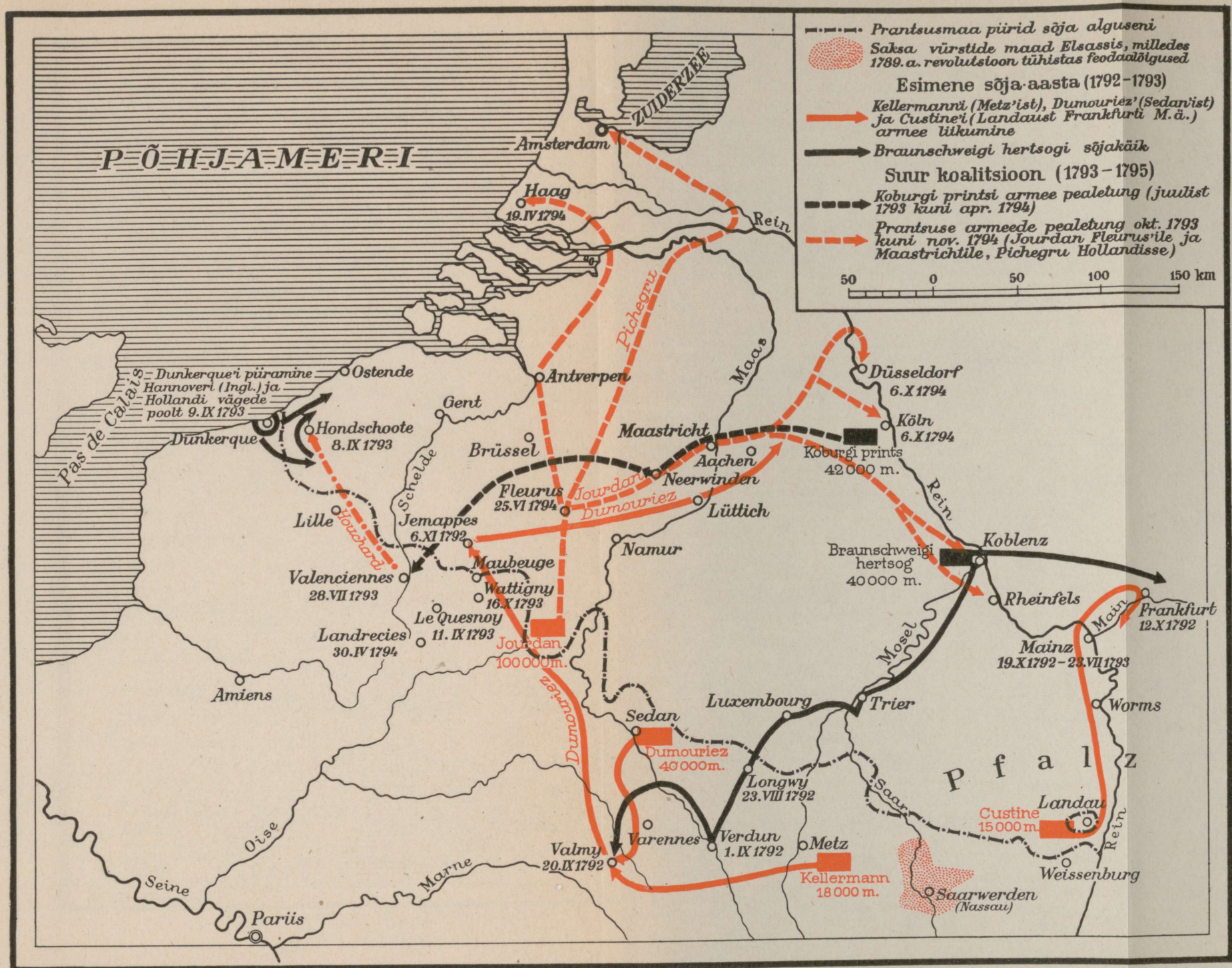

Direktooriumisõjad 1796—1797.

Euroopa 1799. a.

(Enne Prantsuse vabariigi ja teise koalitsiooni vahelise sõja algust.)

Riikide piirid a. 1799
Püha Rooma riigi piirid
Poola enne teist jagamist

Prantsuse kuningriik a. 1789
Prantsusmaaga liidetud alad 1789-99
Preisi kuningriik
Preisiga liidetud alad 1789-99
Habsburgide dünastia valdused 1789.a.
Habsburgide dünastia valdustega liidetud alad 1789-99
Vene keisririik a. 1789
Vene riigiga liidetud alad 1789-99
Kiriku valdused
Veneetsia vabariik, liideti 1797. a. Austriaga
Prantsusmaast sõltuvad vabariigid:

1. *Bataavia (1795-1806)*
2. *Liguuria (1797-1805)*
3. *Tsisalpiini (1797-99)*
4. *Helveetsia (1798-99)*
5. *Rooma (1798-99)*
6. *Parthenope (jaan. juunini 1799)*

BONAPARTE'I EGIPTUSE SÕJAKÄIK a. 1798.

100 0 100 200 km

Napoleon Toulon'ist, Genuast ja Civitavecchia'st üle Malta

1.-2. VIII 98 — 21. VII 98 — 21. X — 5. III 99 — 18. III ja 20. V 99

Kaardil numbritega märgitud territooriumid:
7. Lucca 8. Toskaana 9. Parma
10. Hannover 14. Romagna
11. Dalmaatsia 15. Savoja
12. Montenegro 16. Masoovia
13. Istria 17. Kujaavia
18. Gruusia riik enne liitmist Vene keisririigiga.

240 0 240 480 km

Prantsuse vabariigi sõda teise koalitsiooniga (1799—1800).

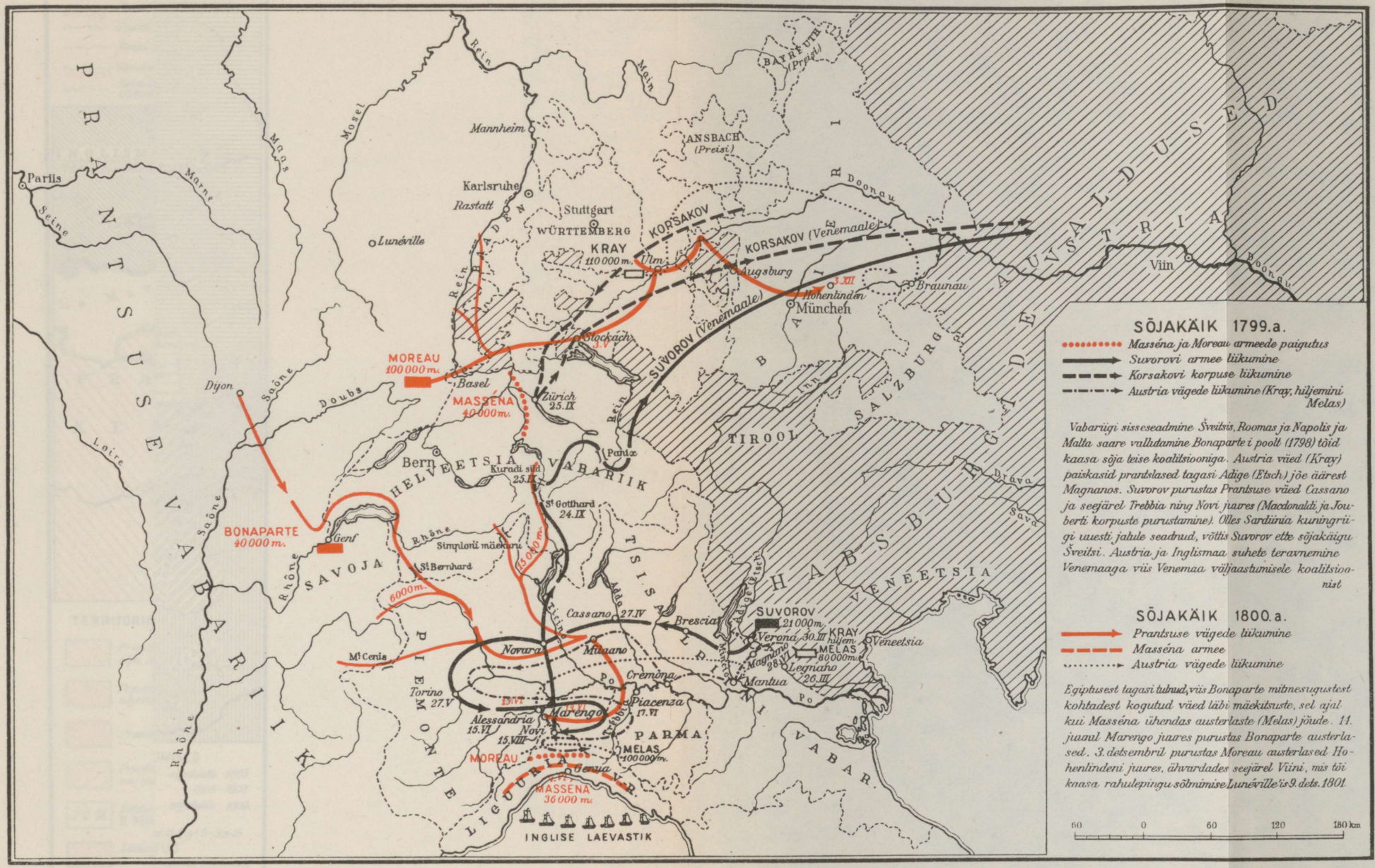

SÕJAKÄIK 1799.a.

- Masséna ja Moreau armeede paigutus
- Suvorovi armee liikumine
- Korsakovi korpuse liikumine
- Austria vägede liikumine (Kray, hiljemini Melas)

Vabariigi sisseseadmine Šveitsis, Roomas ja Napolis ja Malta saare vallutamine Bonaparte i poolt (1798) tõid kaasa sõja teise koalitsiooniga. Austria väed (Kray) paiskasid prantslased tagasi Adige (Etsch) jõe äärest Magnanos. Suvorov purustas Prantsuse väed Cassano ja seejärel Trebbia ning Novi juures (Macdonaldi ja Jouberti korpuste purustamine). Olles Sardiinia kuningriigi uuesti jalule seadnud, võttis Suvorov ette sõjakäigu Šveitsi. Austria ja Inglismaa suhete teravnemine Venemaaga viis Venemaa väljaastumisele koalitsioonist

SÕJAKÄIK 1800.a.

- Prantsuse vägede liikumine
- Masséna armee
- Austria vägede liikumine

Egiptusest tagasi tulnud, viis Bonaparte mitmesugustest kohtadest kogutud väed läbi mäekitsuste, sel ajal kui Masséna ühendas austerlaste (Melas) jõude. 14. juunil Marengo juures purustas Bonaparte austerlased. 3. detsembril purustas Moreau austerlased Hohenlindeni juures, ühvardades seejärel Viini, mis tõi kaasa rahulepingu sõlmimise Lunéville'is 9. dets. 1801.

60 0 60 120 180 km

Kesk-Euroopa 1803—1810.

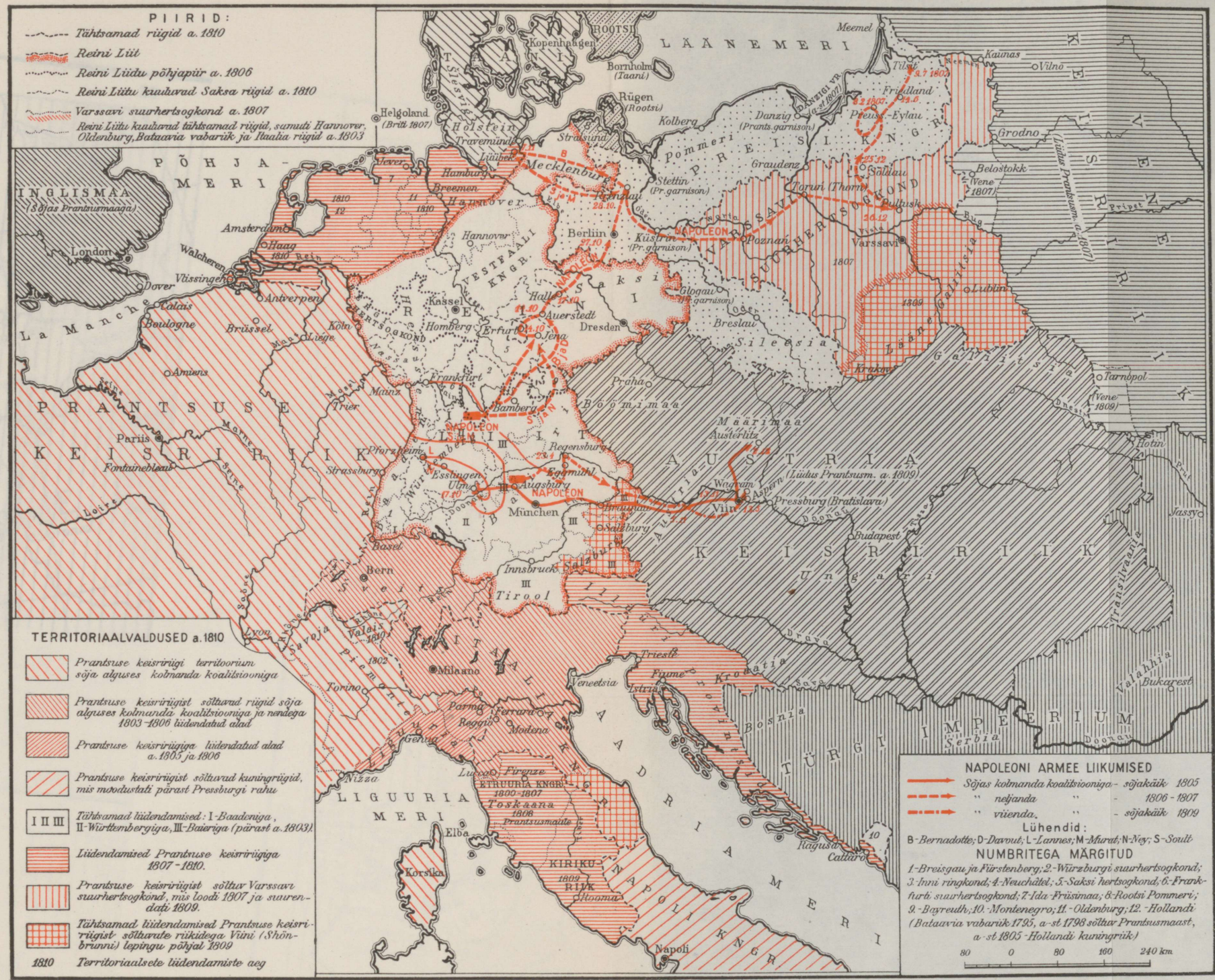

Euroopa 1812. a.

Riikide piirid
Reini Liidu piir
Prantsuse keisririik a.1812*
Prantsuse keisririigist sõltuvad riigid
Prantsuse keisririigiga liidus olevad riigid
Muud riigid

1 Montenegro 2 Lucca
3 Württemberg 4 Vestfaali kngr.
5 Saksi hertsogkond ja teised Reini Liidu väikeriigid
6 Baaden 7 Berg
8 Savoja 9 Toskaana
10 Kalaabria 11 Istria
12 Kroaatia 13 Kärnten
14 Tirool
Leòn - Hispaania provintsid

10 0 10 20 30 40 50 60 70

50 40 30

0 10 20 30 40

PÕHJAMERI
ATLANDI OOKEAN
VAHEMERI
SUUR-BRITANNIA JA IRIMAA ÜHEND. KUNINGRIIK
LONDON
Edinburgh
Dublin
York
Liverpool
Helgoland (Briti)
Antverpen
Brüssel
Boulogne
Waterloo
Havre
Seine
Châlons
Laon
PARIIS
Nantes
Loire
Landau
Barle-Duc
Châtillon
Coruña
Galicia
Astuuria
Oporto
Leòn
Kastiilia
Duero
Bilbao
Navarra
Ebro
Saragossa
Bayonne
Bordeaux
Avignon
Toulouse
Andorra
Katalaunia
Barcelona
MADRIID
Aranjuez
Tajo
Lissabon
PORTUGALI KNGR.
Tejo
Uus-Kastiilia
Murcia
Valencia
Aragonia
Baleaarid
Bailén
Sõjas Prantsusmaaga
Cadiz
Gibraltar (Brit)
Andaluusia
Ceuta (Hisp.)
Melilla (Hisp.)
MAROKO
Alžiir
ALŽEERIA
Tunis
TUNEESIA
Genf
Lyon
Marseille
Nizza
Toulon
Korsika
Elba
SARDIINIA KNGR.
Sardiinia
PALERMO
SITSIILIA KNGR.
Sitsiilia
Malta (Briti 1800)
JOONIA MERI
Joonia saar (Pr.)
Kreeta (Türgi)
Küpros (Türgi)
Saloniki
EGEUSE MERI
Ateena
Smurna
Adrianoopol
KONSTANTINOOPOL
Sofia
RUMEELIA
Belgrad
Bukarest
VALAHHIA
Budapest
KEISRIRIIK
UNGARI
Jassy
Kišinev
MOLDAAVIA
Praha
Krakov
LVOV
GALIITSIA
Wagram
Austerlitz
MÄÄRIMAA
Salzburg
Innsbruck
Veneetsia
Milaano
Piacenza
Parma
Firenze
Livorno
Ancona
Roomа
NAPOLI KNGR.
AADRIA MERI
Triest
ILLÜRIA PROVINTSID
Dalmaatsia
Slavoonia
Bosnia
Serbia
Trento
Tirool
Innsbruck
Salzburg
Wagram
Austerlitz
Nürnberg
München
Ulm
Stuttgart
Frankfurt
Kassel
Erfurt
Jena
Leipzig
Dresden
Poznan
Kalisz
Breslau
VARSSAVI HERTSOGKOND
Torun
Danzig
Danzig KNGR.
Stralsund
Mecklenburg
Stettin
Lüübek
Hamburg
Bremen
Oldenburg
Königsberg
Tilsit
Friedland
Preuss-Eylau
Vilno
Minsk
Neemen
Kopenhaagen
Taurroggen
LÄÄNEMERI
LEEDU
Riia
Valga
Pihkva
Tallinn
Helsingi
Ahvenamaa saared (Vene 1809)
Viiburi
PETERBURI
Novgorod
Tver
Volga
Jaroslavl
Vologda
Põhjal. Dvina
Moskva
Oka
Mohilev
Smolensk
Dnepr
Orel
Kursk
Voronež
Tšernigov
Kiiev
Harkov
Dnepr
UKRAINA
Jekaterinoslav
Novotšerkask
Don
Nižni-Novgorod
Kaasan
Kama
Simbirsk
Samaara
Orenburg
Ural
Uralsk
Saraatov
Volga
Tsaritsõn
Gurjev
Astrahan
KASPIA MERI
Tobol
TURKMEENID (Sõltumata)
Odessa
Herson
AASOVI MERI
Kuban
Kertš
ADÕGEED (TŠERKESSID)
Sevastopol
Anapa
Vladikavkaz
Terek
TŠETŠEENID
DAGESTAN
Derbent
Tiflis
Kura
Bakuu
AZERBAIDŽAN
GRUUSIA
Poti
MUST MERI
Sinope
Trapezunt
Jerevan
ARMEENIA
Araks
Täbris
Erzerum
Angoora
TEHERAN
IRAAN (PÄRSIA)
Tigris
Eufrat
Bagdad
IMPEERIUM
Lühendid:
A - Auerstedt
O - Oldenburg
S - Saarbrücken
B - Bar-le-Duc
240 0 240 km

1812. a. sõjakäik.

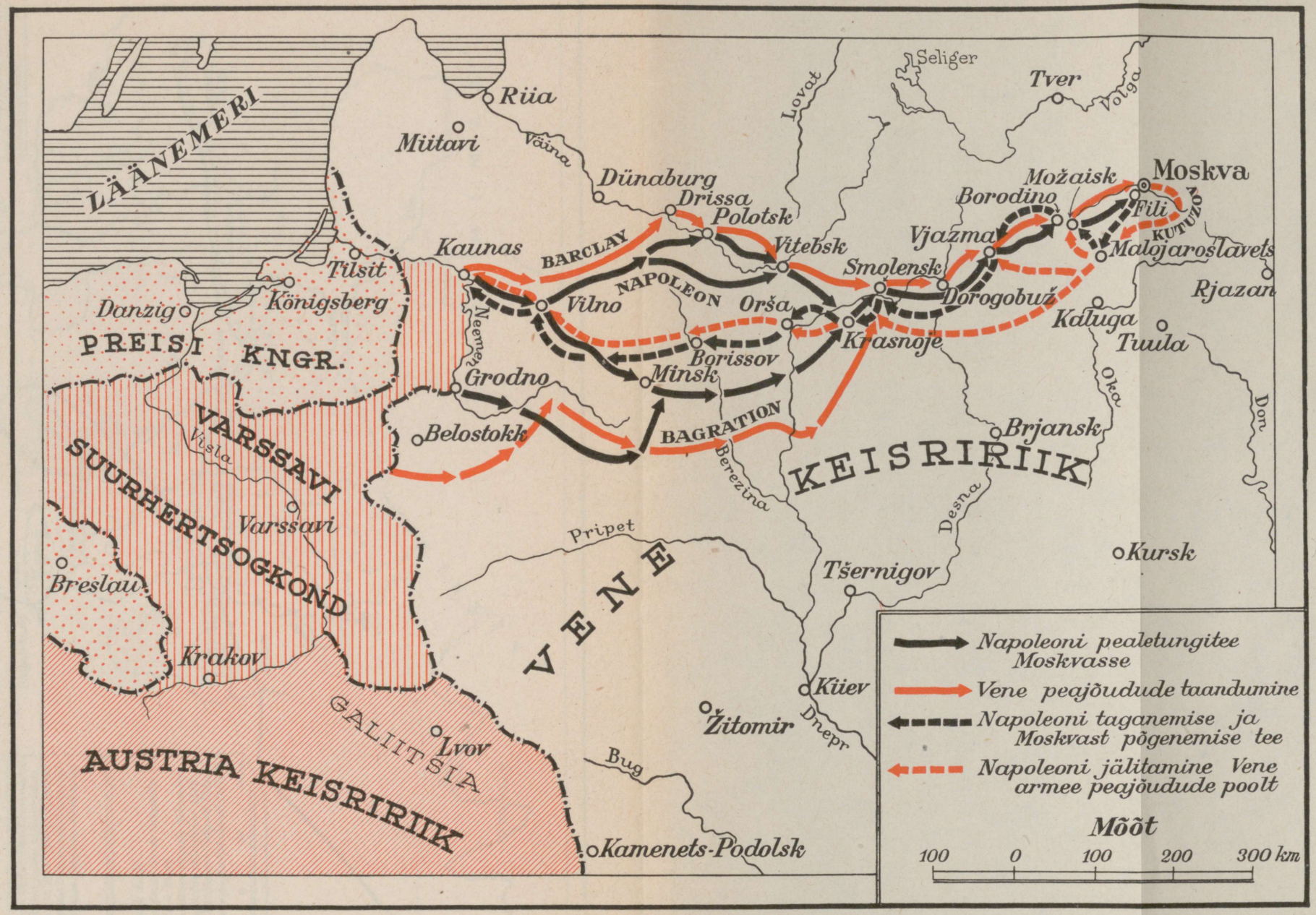

1813. a. sõjakäik.

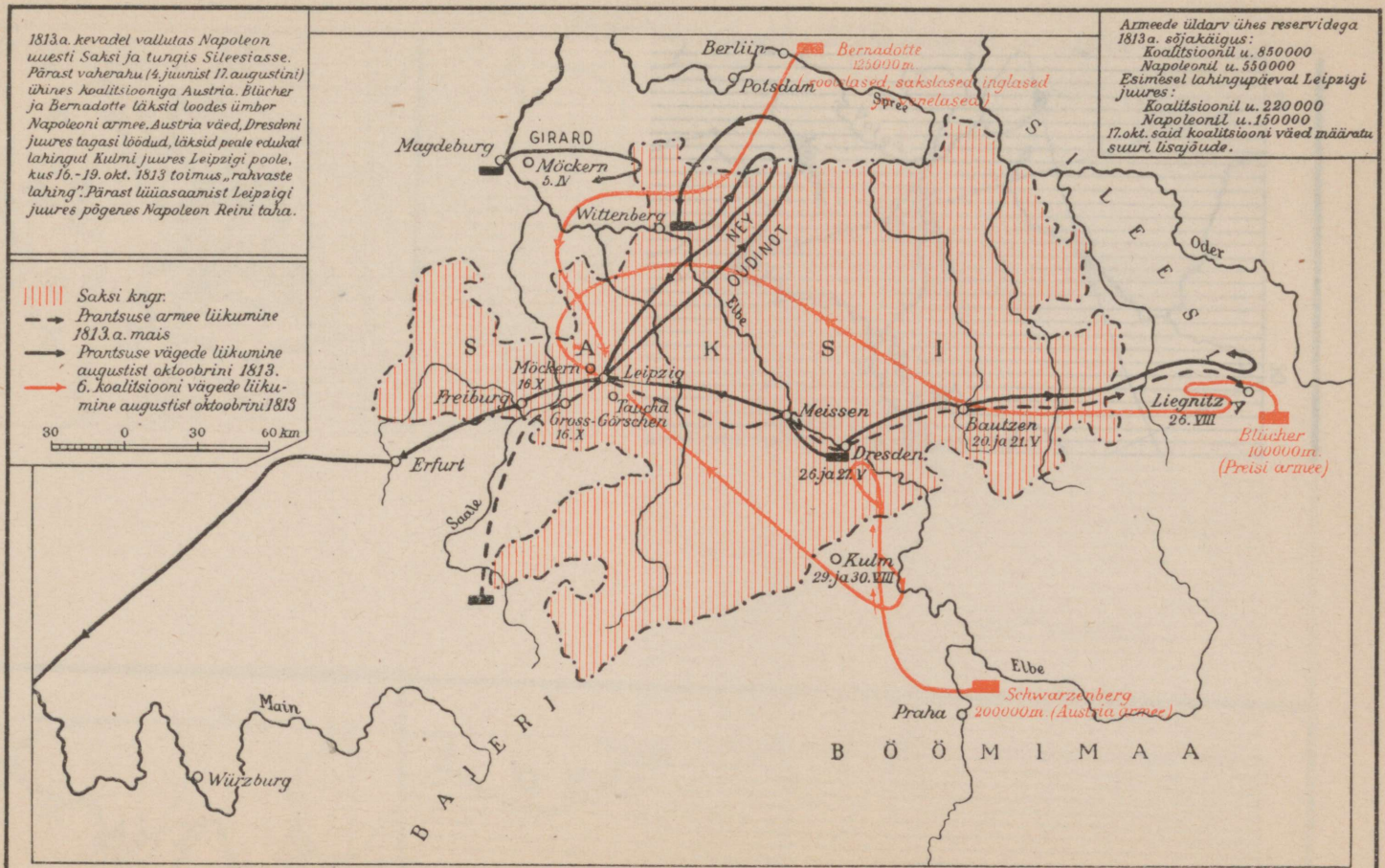

Euroopa pärast Viini kongressi.

Riikide piirid
Saksa Lüdu pür
Sardiinia kngr.
1 Vestfaal (Preisi provints)
2 Mecklenburg
3 Hessen
4 Šlesvig
5 Holstein
6 Oldenburg
7 Württemberg
8 Modena
9 Lucca
10 Parma
11 Montenegro
12 Krakovi vabariik
Väikesed Saksa Lüdu rüigid
León Hispaania provintsid
Mt Cenis' mäekuru

240 0 240 480km

10 Greenwichist 0 10 20 30 40 50 60 70

ROOTSI JA NORRA (ühinenud 1814–1905)
KRISTIANIA
Bergen
Ahvenamaa
Helsingi
Viiburi
PETERBURI
Uppsala
STOKHOLM
Göteborg
Gotland
SOTIMAA
PÕHJA MERI
ÜLEMINE BRITANNIA JA IIRIMAA
Edinburgh
Darlington
Stockton
York
Manchester
Birmingham
Dublin
Newport
ÜHEND KUNINGRIIK
LONDON
AMSTERDAM
Haag
Antwerpen
Brüssel
Waterloo
Charleroi
MADALMAADE ÜHEND KNGR
KÖPENHAGEN
Malmö
Helgoland (Brit)
Hamburg
Bremen
Lüübek
Stettin
Danzig
Königsberg
Meemel
LÄÄNEMERI
OOME
Tallinn
Pihkva
Riia
Novgorod
Jaroslavl
Nižni-Novgorod
Kaasan
Kama
Volga
Moskva
Simbirsk
Samaara
Orenburg
Ural
Orsk
Saraatov
Voronež
Orel
Smolensk
Mohilev
Vilno
Minsk
Väina
VALGE-VENE
LEEDU
Neemen
BERLIIN
Poznan
Varssavi
Kalisz
Breslau
Vistla
PUOLA
Tšernigov
Kiev
Harkov
Tsaritsõn
Jekaterinoslav
Novotšerkask
Taganrog
Astrahan
Don
Dnepr
Kamenets Podolsk
Vassilkov
Luck
Žitomir
Lvov
GALIITSIA
Krakov
Prantsuse KNGR
PARIIS
Rouen
Caen
Le Havre
Dieppe
Calais
Boulogne
Metz
Nancy
Strassburg
Belfort
Luxemburg
Trier
Koblenz
Aachen
Köln
Nassau
Frankfurt
Braunschweig
DRESDEN
SAKSI KNGR
BAIERI KNGR
STUTTGART
MÜNCHEN
Donau
Praha
BÖÖMIMAA
Troppau
MAARIMAA
AUSTRIA
VIEN
Salzburg
Budapest
UNGARI
AUSTRIA
Laibach
Ljubljana
Triest
Venetsia
Ferrara
Ravenna
Bologna
TIROOL
LOMBARDIA-VENETSIA
Milano
Verona
Mantua
Torino
Asti
Genua
Mezza
Livorno
FIRENZE
TOSKAANA
ROOMA
KIRIKU RIIK
NAPOLI
MÕLEMA SITSIILIA KNGR
Sardiinia
Korsika (Pr.)
Elba
Palermo
Messina
Sitsiilia
Malta (Brit)
TÜRREENI MERI
ADRIA MERI
BOSNIA
SERBIA
Belgrad
VALAHHIA
Bukarest
Doonau
BULGAARIA
Sofia
Silistria
Sumla
Varna
TÜRGI IMPEERIUM
Adrianopol
Saloniki
KONSTANTINOOPOL
Angoora
Sinope
Trapezunt
Erzerum
Kars
ARMEENIA
Diarbekr
Nizip
Konid
Smürna
Chios
Ateena
Epidauros
Navarino
GREEKA
Kreeta (Türgi)
Kupros (Türgi)
Aleppo
Mosul
Tigris
Eufrat
Baydad
Tšerkessid (Adõgeed)
Anapa
Kertš
Jeisk
ASOVI MERI
MUST MERI
Sevastopol
Balaklava
Alma
Poti
Batum
Andahan
Vladikavkaz
Tšetšeenid
DAGESTAN
Derbent
GRUUSIA
Tiflis
Kura
Bakuu
Araks
ASERBAIDŽAAN
Tabris
TEHERAN
IRAAN
KASPIA MERI
Volga
Astrahan
Gibraltar (Brit)
Ceuta (Hisp.)
Melilla (Hisp.)
Tandža
Fes
MAROKO
Oran
Alžir
Constantine
Tunis
ALŽEERIA
TUNEESIA
Cadiz
Malaga
Cartagena
Alicante
Valencia
Baleaarid
Barcelona
Andorra
Saragossa
Navarra
Burgos
Leon
Asturia
Galicia
Oporto
PORTUGAL
LISSABON
MADRID
Toledo
Uus-Kastilia
Vana-Kastilia
Granada
Sevilla
Cordoba
Andaluusia
KNGR
HISPAANIA
Toulouse
Nimes
Toulon
Grenoble
Lyon
Genf
Bordeaux
La Rochelle
Tour
Loire
Somme
Bretagne
Normandia
Biskaia
Kantabria
Aragonia
Katalaunia
Valencia
Murcia
Algeciras
Ceuta
Melilla
Fes
Oran
Alžir
Constantine
Tunis
Malta
Sitsiilia
Palermo
Messina
Navarino
Kreeta
Chios
Smürna
Ateena
Epidauros
Konid
Nizip
Aleppo
Mosul
Tigris
Eufrat
Baydad
Kupros
Diarbekr
Erzerum
Trapezunt
Sinope
Angoora
Adrianopol
Saloniki
Varna
Silistria
Sumla
Doonau
Bukarest
Belgrad
Sofia
Budapest
Viin
Praha
Troppau
Dresden
Berliin
Hamburg
Bremen
Lüübek
Stettin
Danzig
Königsberg
Meemel
Riia
Pihkva
Tallinn
Novgorod
Peterburi
Helsingi
Viiburi
Ahvenamaa
Uppsala
Stokholm
Göteborg
Gotland
Kopenhaagen
Malmö
Kristiania
Bergen
Edinburgh
Darlington
Stockton
York
Manchester
Birmingham
Dublin
Newport
London
Amsterdam
Haag
Antwerpen
Brüssel
Waterloo
Charleroi
Köln
Aachen
Nassau
Frankfurt
Braunschweig
Hannover
Münster
Emden
Bremen
Hamburg

Koloniaalvaldused 1815. a.

Koloniaalvaldused 1815. a.

Tööstuslik revolutsioon ja klassivõitlus Inglismaal 1760-ndaist aastaist XIX saj. keskpaigani.

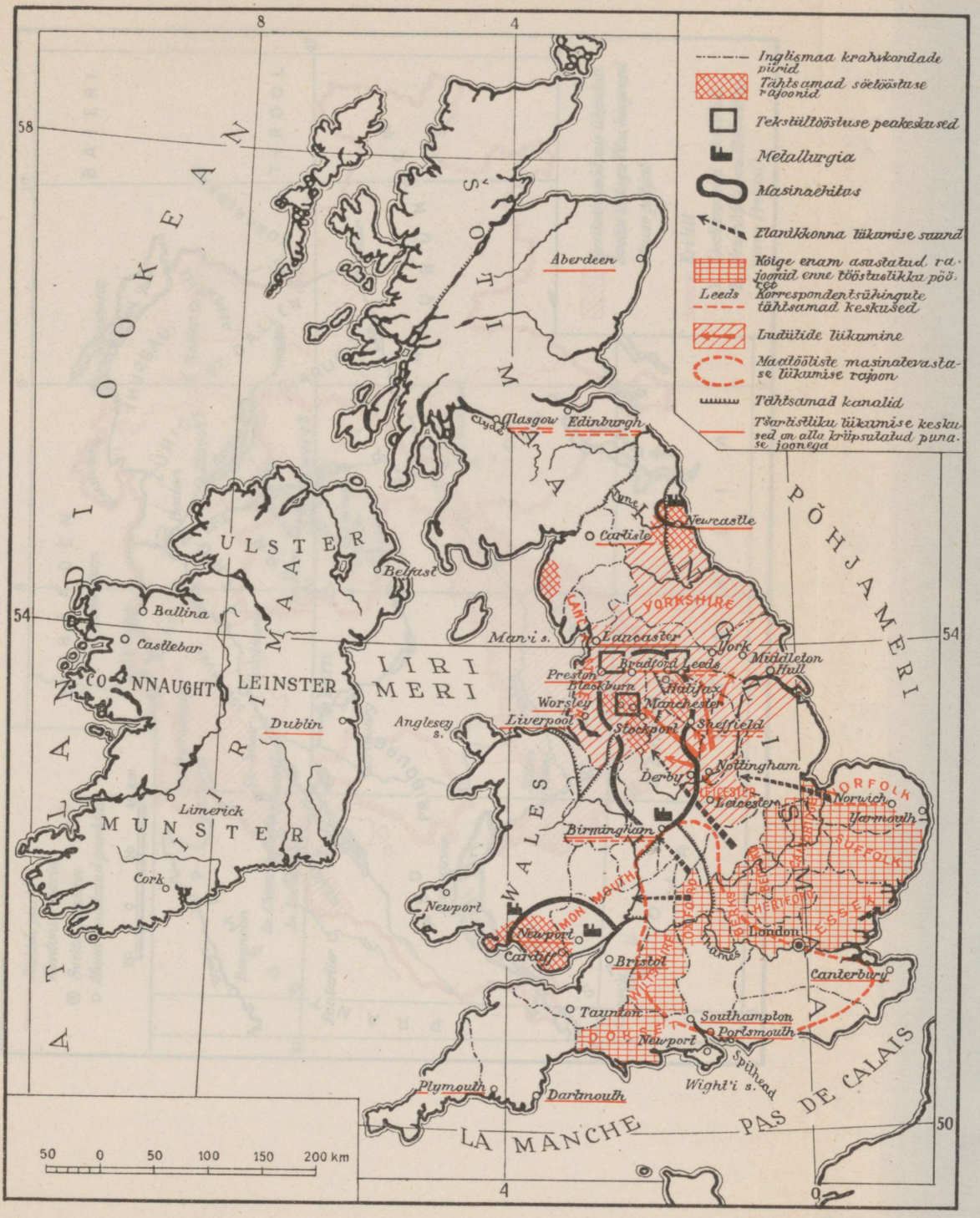

Šveits 1815—1870.

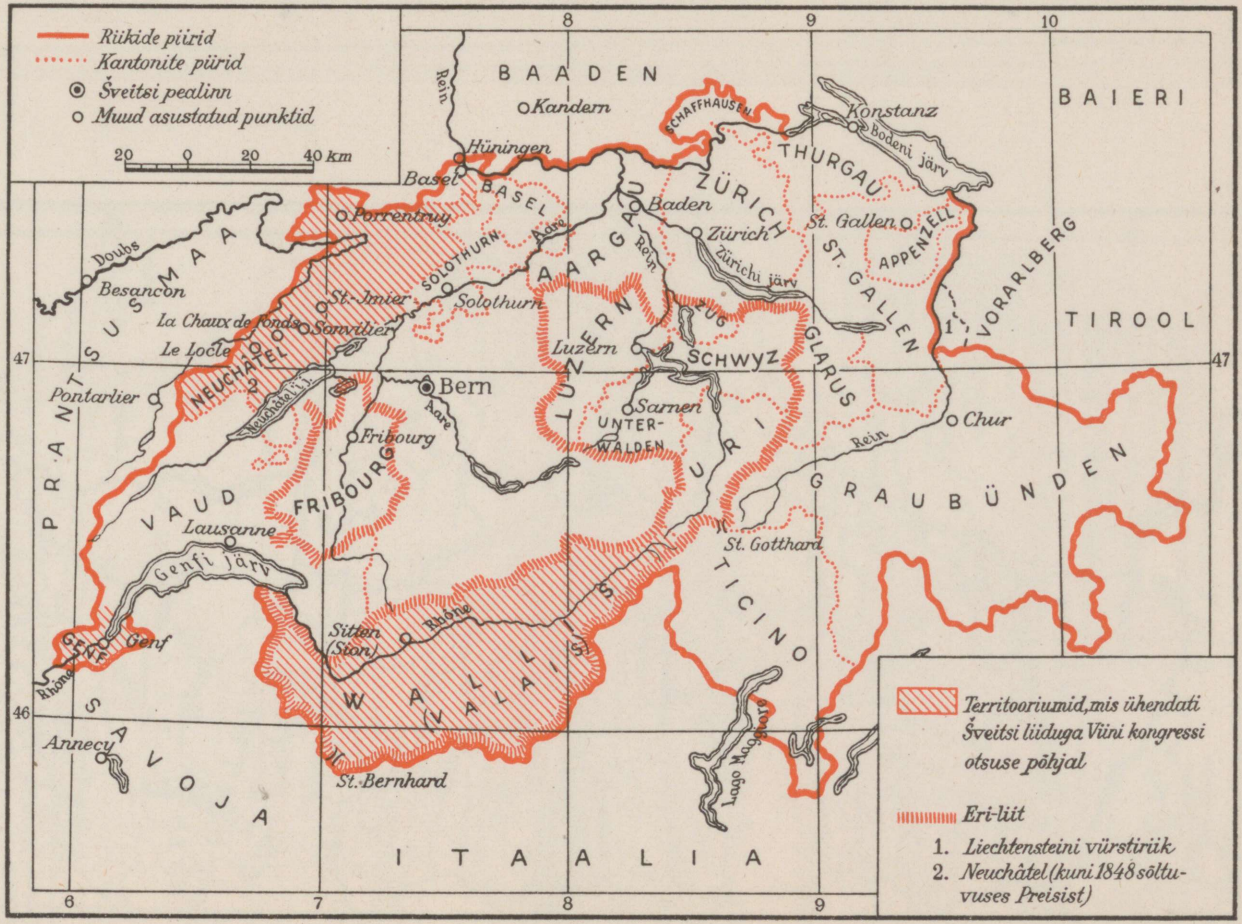

Kesk-Euroopa 1815—1871 ja Saksamaa ühendamine.

Itaalia ühendamine.

Orjuse levimine USA-s.

P.-Am. Ühendriikide piirid
Üksikute osariikide ja territooriumide piirid
Orjusvabad riigid (jäid vabadeks ka pärast 1857.a.)
Vabad territooriumid (kuni 1857)
Orjandusriigid
Territooriumid, milles orjapidamise luba mise küsimus oli elanike endi otsustada (1854)
1850 Üksikute territooriumide organiseerimise aeg

Osariigid:
1. New Hampshire 2. Vermont 3. Massachusetts 4. Rhode Island 5. Connecticut 6. New Jersey 7. Delaware 8. Maryland

100 0 100 200 300 400 Km.

Kodusõda P.-Am. Ühendriikides 1861—1865.

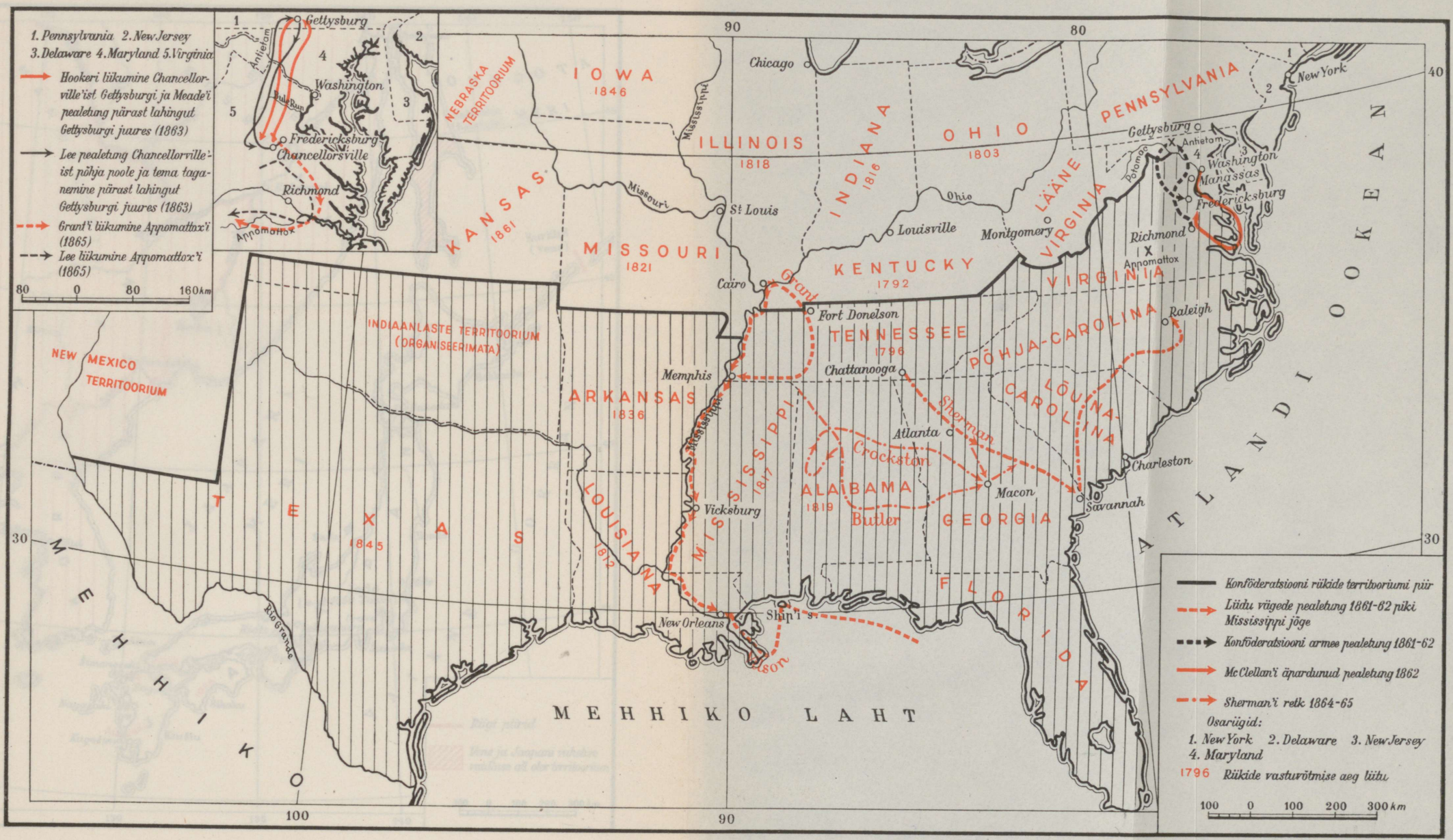

Jaapan 1868. a.

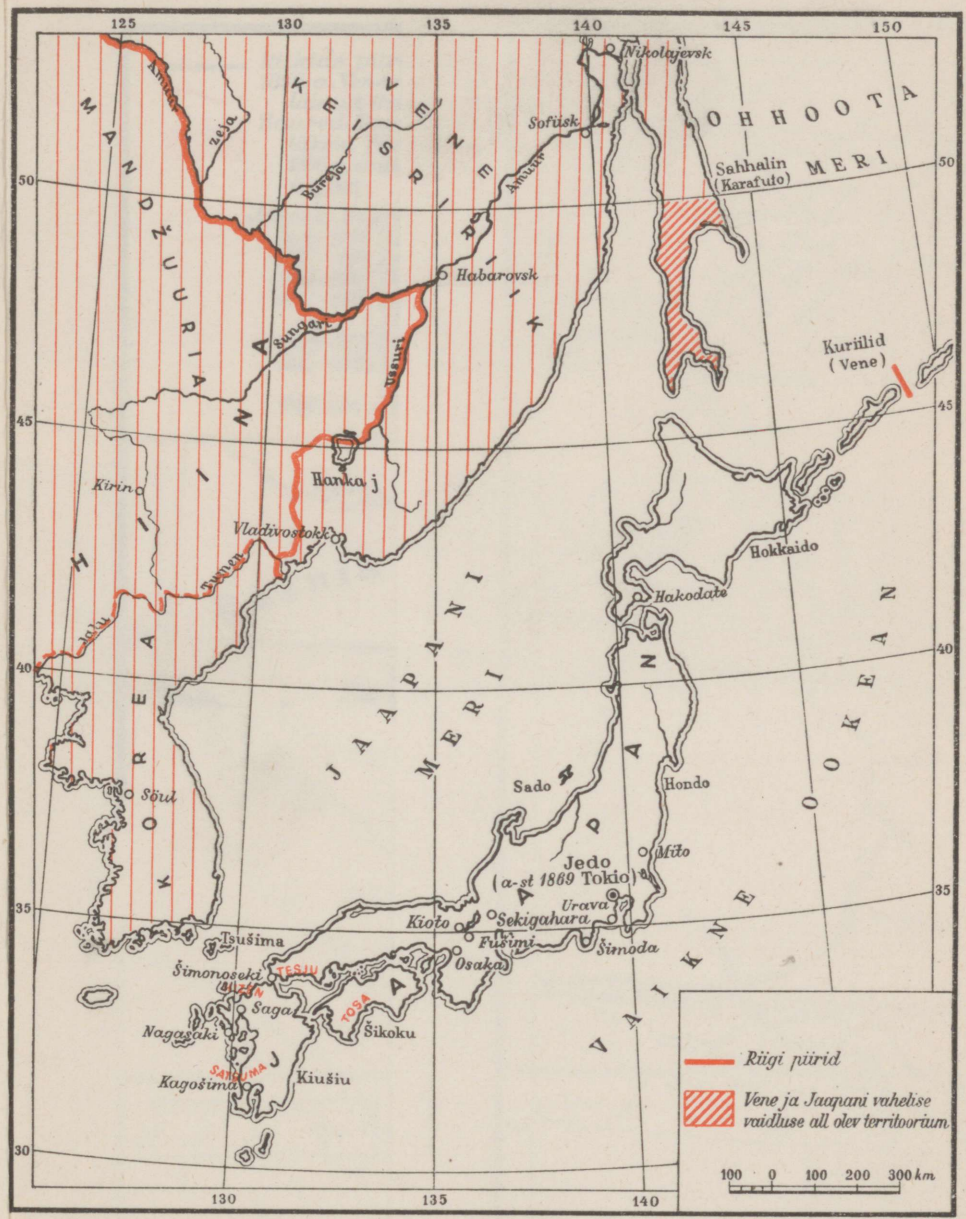

Türgi ja Balkani riigid 1789—1870.

Koloniaalvaldused u. 1870. a.

150 120 90 60 30 0 30

P Õ H J A J Ä Ä M E R I

G R Ö Ö N I M A A (Taani)

ISLAND (Taani)

Fär-saared

NOVAJA ZEMLJA

Torneo 1809 Arhangelsk

Kristiaania Stokholm Peterburi Perm

N-Novgorod Moskva Tomsk

Dublin Amsterdam 10 Berliin Orenburg Omsk Irkutsk Tsita

London 11 Viin Kiiev Volga Ob Jenissei

Pariis Odessa Astrahan U R A L MONGOOLIA

12 Budapest Bukarest Tiflis 1847 Vernõi Kuldža

Madrid Rooma Konstantinoopol Taskent Kokand Kašgar Peking

Lissabon Alžiir Ateena 13 1801 14 1868 15

(Brit.) Gibraltar Tunis Teheran Kabul

(Hisp.) Ceuta ALŽEERIA 18 Tripoli Bagdad Herat Pešavar TIIBET

Melilla (Hisp.) Beirut Lhasa

Marrakeš MAROKO Aleksandria Kairo AFGANISTAN DANZIIR Nanking

Ifni (Hisp.) 1860 TRIPOLITAANIA 16 Delhi NEPAL

Kanaari saared (Hisp.) EGIPTUS 1843 Banares SIND Dakka 1826 Kanton

Meka Maskat Kalkuta BIRMA

Diu (Port.) Daman (Port.) Bombay Satara 1852 Rangoon SIAM Bangkok 1864 17 1862

Madras Pondichéry (Pr.) Saigon

Colombo Tseilon Malakka (Brit.) 1824 Labuan (Brit.) 1846

Singapur (Brit.) 1819 Sumatra

Palembang Batavia Jaava

Jaava

Seychelles'i s. (Brit.) 1794 Chagos'e-saared (Brit.)

Mombasa

Nossi-Bè (Pr.) I N D I A

St. Marie (Pr.) Mauritius (Brit.) Rodriguez (Brit.) 1810 Réunion (Pr.)

MADAGASKAR

Pretoria 20 1843 Oranje 19

KAPIMAA 1806 Durban

Kaplinn

Uus-Amsterdam St. Paul (Pr.) 1843

Crozet'saared

Kerguélen

P Õ H J A O O K E A N

Kodiak

Juneau

Vancouver 1821

Labrador

K A N A D A

Newfoundland

Quebec Montreal Halifax

Chicago Boston

1846 New York

P.-Am. Ü H E N D R I I G I D

San Francisco 1848 St. Louis Washington

Los Angeles 1845 Charleston

New Orleans 1819

M E H H I K O 1821

Havai saared

Habana Veracruz Kuuba (Brit.) Haiti

Mexico Jamaika (Brit.)

Puerto Rico (Hisp.) St. Thomas (Taani) Guadeloupe (Pr.) Dominica (Brit.) Martinique (Pr.) Barbados (Brit.) Tobago (Brit.) Trinidad (Brit.)

Panama 3 Caracas 1811 Cayenne

1819 Bogota SURINAME

Galápagos'e saared Guayaquil ECUADOR Amazonas

V A I K N E O O K E A N

B R A S I L I A

1822

Lima Cuzco 1825

Arica BOLIIVIA

Antofagasta Rio de Janeiro

Asunción

Valparaiso Santiago T E R R A D E L F U E G O ARGENTIINA 1824 Montevideo

1816 Buenos Aires

PATAGOONIA

Falklandi saared (Brit.)

Tulemaa

Lõuna-Georgia (Brit.)

Assoori s-d. (Port.)

Bermuda saared (Brit.)

(Port.) Madeira

Rohelise Neeme sd. (Port.)

St. Louis

Dakar (Pr.) 1787 Bissao (Port.) Niger

Monroovia S U D A A N Lagos (Brit.) 1861

Gr. Bassam (Pr.) Fernando Po (Hisp.) São Tomé (Port.)

Annobon (Hisp.) Kongo

Ascension (Brit.) 1815

Ambrizo (Port.) 1855 Benguella ANGOOLA

St. Helena (Brit.)

Tristan da Cunha (Brit.) 1816

Chartum ABESSIINIA Obok (Fr.) 1862 Aden (Brit.) 1839 Sokotra

SANSIBAR Mosambik

O O K E A N

Riikide piirid

Riikide valdused 1870.a.

Suur-Britannia

Vene keisririik

Prantsusmaa

Hispaania

Portugal

Holland

Taani

P.-Am. Ühendriigid

Lõuna-ja Kesk-Ameerika riigid, eraldunud Hispaaniast ja Portugalist

1841 Koloniaalvallutuste ja omandamiste aeg

1828 Lõuna-ja Kesk-Ameerika riikide sõltumatuse algus

1 Uruguay 2 Paraguay 3 Venezuela 4 Costarica 5 Guatemala 6 Nicaragua 7 Honduras 8 San Salvador 9 Taani 10 Põhja-Saksa Liit 11 Austria-Ungari 12 Itaalia kngr. 13 Hiiva 14 Buhhaara 15 Kokandi khaaniriik 16 Belutšistan 17 Annam 18 Tuneesia 19 Oranje (vabariik a-st 1854) 20 Transvaal (vabariik a-st 1852)

1200 0 1200 2400 3600 km

60 30 60 90

Koloniaalvaldused u. 1870. a.

